Kameshwar Singh Bihar Heritage Series -

Mithila in the Nineteenth Century :

Aina - i- Tirhut

of

Bihari Lal 'Fitrat'

Edite

Hetukar

Kameshwar Singh Bihar Heritage Series - 5

Mithila in the Nineteenth Century :

Aina - i - Tirhut

of

Bihari Lal 'Fitrat'

Edited by

HETUKAR JHA

Maharajadhiraja Kameshwar Singh Kalyani Foundation,

Kalyani Niwas, Darbhanga (Bihar)

2001

Publisher :
Maharajadhiraja Kameshwar Singh Kalyani Foundation, Darbhanga

Copyright : Publisher

Year of Publication : 2001

Price : Rs. 500.00 ($ 25.00)

Designed and Printed by *Alekhan*, Krishna Bhawan, New Dak Bungalow Road, Patna - 800 001.

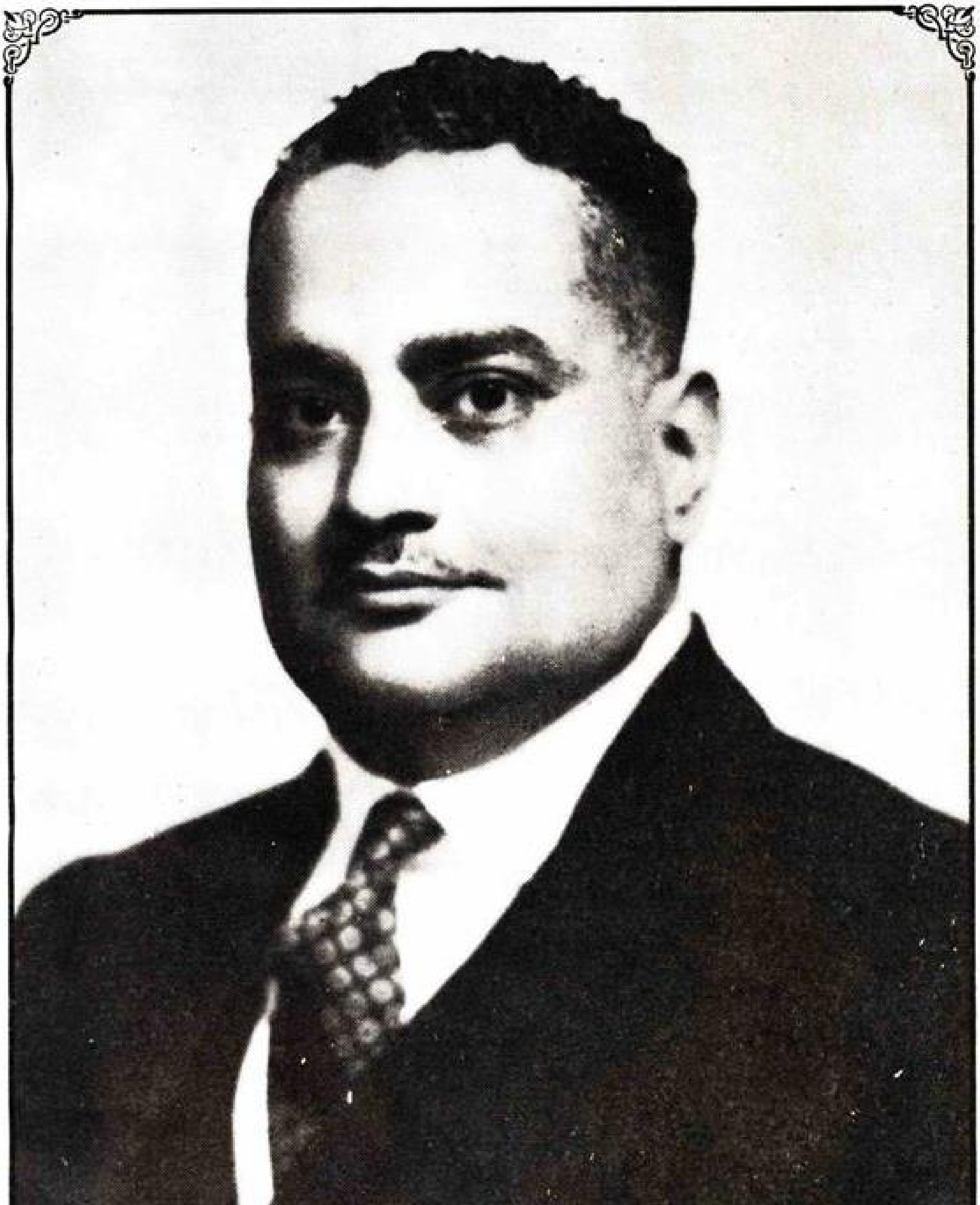

Maharajadhiraja Kameshwara Singh
(1907—1962)

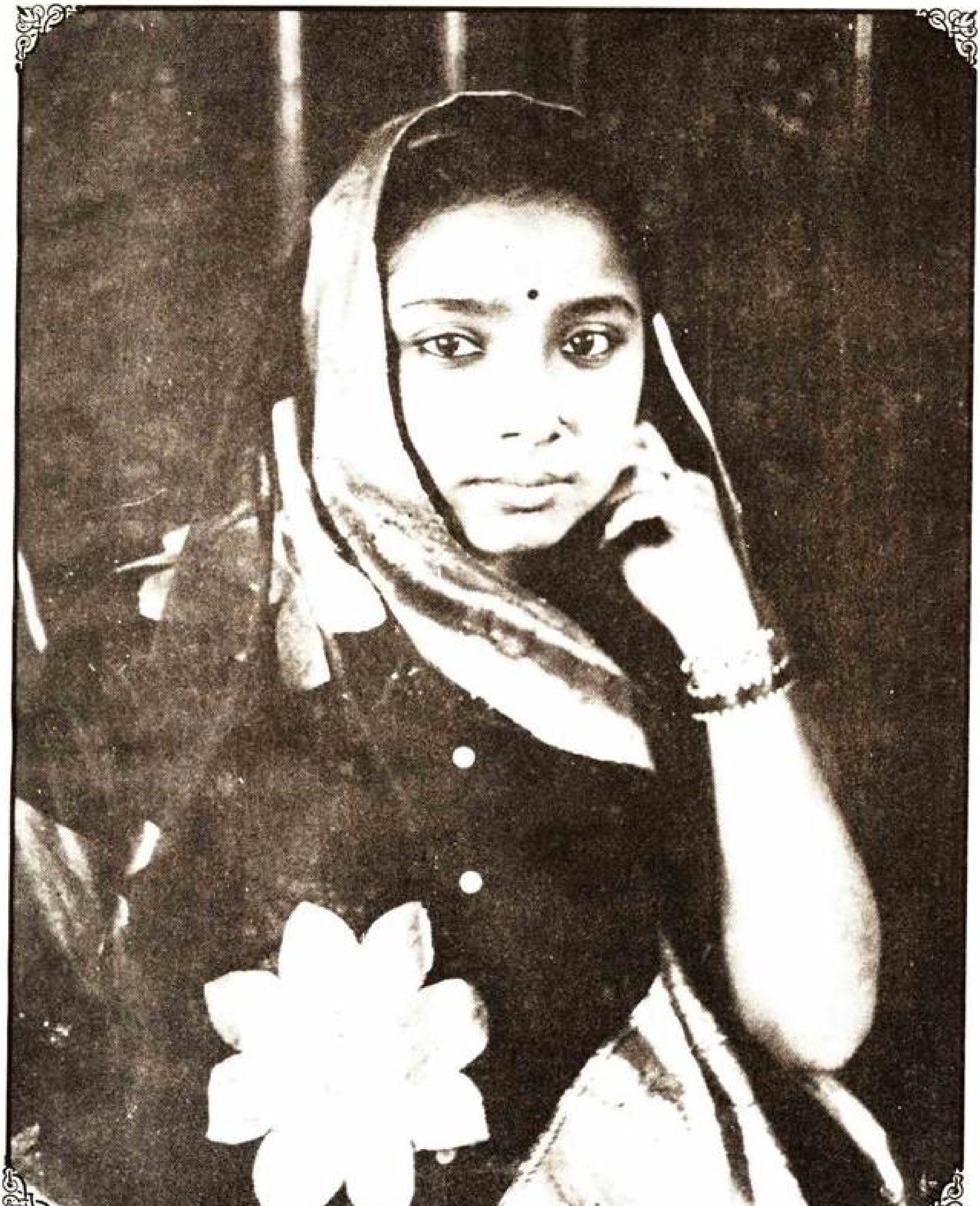

Maharaniadhirani Kama Sundari (*alias* Kalyani) Devi
Founder of the
Maharajadhiraja Kameshwar Singh Kalyani Foundation

Contents

1.	Preface		I - II
2.	The Importance of ***Aina - i - Tirhut*** in Urdu Historiography	Surendra Gopal	1 - 46
3.	Intruduction	Hetukar Jha	47 - 102
4.	*Aina - i - Tirhut* (Hindi Version)		1 - 282
5.	Index of Names		283 - 293
6.	*Aina - i - Tirhut* (Original text in Urdu)		

Preface

Maharajadhiraja Kameshwar Singh Kalyani Foundation was set up by Maharaniadhirani Kam Sundari Devi (also known as Kalyani Devi) at Darbhanga. One of the main objectives of this Foundation is to work for the promotion of our socio-cultural and educational activities. It was, therefore, decided to start a series of publication for bringing to light those old records and books which are now not at all accessible to scholars working on Bihar. *Kameshwar Singh Bihar Heritage* was thus launched by the Foundation and it is a matter of great pleasure that *Aina - i - Tirhut* has come out in print in this series after more than a century of its publication in Urdu in 1883.

This book was written by Bihari Lal 'Fitrat'. By the second half of the twentieth century, it became difficult for any scholar to find it out in the market or in any library. Besides, for most of the scholars working on Bihar access to Urdu texts is very difficult. The few scholars, who consulted it, most probably had to depend on the scholars of Urdu who could read the portions of the book in which they were interested to them. As a result, the title of the book remained in the memory of scholars, but its valuable contents could not ever be utilized for enhancing one's knowledge of Tirhut in the nineteenth century.

Shri Shadan Faruqi of Laheriasarai (Darbhanga) was kind enough to make a copy of *Aina-i-Tirhut* available to the Foundation. I am very grateful to him for appreciating the mission of Foundation. Shri Izharul Imam translated the Urdu text into Hindi in Deonagari script. My debt to him is great. Dr. Surendra Gopal, a renowned historian, has kindly contributed 'The

Importance of *Aina-i-Tirhut* in Urdu Historiography' which has definitely enriched the present volume. I shall remain indebted to him. Paras Nath Singh Thakur and Shrutikar Jha typed the entire manuscripts on computer. The former also prepared the index. Tejakar Jha prepared the cover design. Rajesh Agrawal of Alekhan undertook the job of printing. I am thankful to all of them.

Hetukar Jha

Honorary Managing Trustee,
Maharajadhiraja Kameshwar
Singh Kalyani Foundation

The Importance of ***Aina - i - Tirhut*** in Urdu Historiography

By the beginning of the nineteenth century Urdu had emerged as a powerful medium of literary expression in the north Indian plains. As the Mughal Empire went into irreversible decline in the second half of the eighteenth century and court - patronage to Persian language decreased, Urdu began to occupy the space vacated by Persian in people's day - to - day life, in their literary outpourings, in their education and in the administrative practices. It was becoming the language of education and elite upbringing. The new role Urdu was called upon to perform involved the natural development of the genre of prose writing in Urdu.

As prose writing in Urdu developed, we come across publications on different disciplines. One of the earliest subjects affected by this development was history. Indians and Europeans, both wrote histories in Urdu. The English bureaucrats after the establishment of the Fort william College at Calcutta were obliged to learn Urdu and some of them were keen to use their newly acquired language proficiency for writing books. It is true that European contribution to history - writing in Urdu soon became episodic but it was diligently carried forward by both the Muslims and the Hindus. These histories in Urdu covered locality, region, dynasty, nation and even countries beyond India. By the second half of the nineteenth century, works on history were regularly published.

The contribution of Hindus to history writing in Urdu should not be surprising since they were a part of the literati which had emerged under the Great Mughals especially from the time of Akbar onwards. When the

transition from Persian to Urdu began, Hindus along with the Muslims accepted the new language.

The acceptance of Urdu by Hindus is reflected by a number of works written by them on history in this language[1]. The first important work in Urdu by a Hindu author was *Riaz - i - Tirhut* by Ajoydhya Prasad published in 1868. It was a pioneering effort. It was followed by Bhavani Lal's *Tarikh - i - Hindustan* in 1870. Bhawani Lal was a friend of Ajoydhya Prasad. Babu Bihari Lal "Fitrat's" *Tawarikh - ul - Fitrat* followed in 1883. Next year (1884), Munshi Mahadeo Lal's *Tawarikh - i - Kharagpur* came out. This was followed by the most massive work in Urdu by a Hindu author, Munshi Binayak Prasad's *Tarikh - i - Ujjaniah* in four volumes (1883-1905)[2].

Ayodhya Prasad's *Riaz - i - Tirhut* is purely a product of labour of love. He had the occasion to serve the zamindari of Darbhanga as the keeper of records. During a brief period when he was unemployed, the author utilised his time by writing an account of Tirhut - its past and present. The author tried to describe what he had seen and learnt as a keeper of records during his stay in Darbhanga. The life of common men, the crafts they practised interested him. The book was completed in 1867 and published in 1868. The first edition of the book consisted of 500 copies and was soon exhausted. The second edition was brought out in 1892 with detailed information about the author's lineage and family[3].

Ayodhya Prasad's *Riyaz - i - Tirhut* may or may not have inspired Bihari Lal "Fitrat", resident of Darbhanga, to write a much more detailed study of Mithila. His work *Tawarikh - ul - Fitrat* known as *Aina - i - Tirhut* came out in 1883[4]. Unlike Ayodhya Prasad, "Fitrat" approaches history in a

spirit of devotion since it teaches useful lessons. For Fitrat writing history is not simply a way of profitably utilising some spare time but a very serious matter, since he considers the discipline to be of great importance for human beings. He explicity says that 'knowledge of history is highest among all kinds of knowledge'. He explains that study of history teaches a person how 'to behave with a friend as well as with an enemy and provides one with a special medium to console one's heart'. It should be studied by all, 'especially the rulers because it teaches them the path of justice, public affairs, administrative management, politics, matters of war and peace and the means to put a stop to tyrannical behaviour and extravagance'. Its study makes 'rulers knowledgeable persons; nobles and philosophers more cultured'. Rulers and nobles who study history cannot be cheated by others. They become aware of the advantages and disadvantages of 'welfare activities', 'wrong doing', 'craftness', 'delusion' and 'lazines', etc. Knowledge of history and its study makes 'a fool a clever person' and 'a clever person becomes experienced' and instills in people the qualities of 'fearlessness' 'boldness', and 'liberality' (pp 5-6).

How Fitrat came to these conclusions, we do not know because we have no clear cut idea of his educational qualification or the manner in which he was educated. All we know that he received the traditional education ; he had learnt Persian and Arabic at the feet of the Maulvis. He had developed a knowledge and love for Urdu. We have no idea if he had learnt English but the chances are that as a practising lawyer in Darbhanga Munsif Court, he might have acquired knowledge of English. He was somewhat familiar with historical writings in English since he states that he also consulted English journals and newspapers while collecting data for his book (pp 3-4). Bihari Lal was enamoured of the advantages of studying history. He became deeply

immersed in its study and notes that as a result of hard labour and sweat he had discovered 'some gems' which 'if acceptable to rulers and nobles', 'he hopes he will acquire esteem in the eyes of his friends'. The book was not written for acquring material gains or rising high in his chosen profesion. The author studied history because of his deep commitment to the discipline; he had no peronal axe to grind except for the fond hope of receiving recognition by his friends for his hard work. His historical quest started after he found himself unable to explain why and how the name 'Tirhut' was acquired; he also could not answer the question as to who were the leading elites of the region; he could not talk about the importance of monuments and tanks which dotted the land. Hence, he decided to find out the correct explanations of the questions he had been asked and he was impelled to collect data from authentic and reliable sources. The arduous efforts resulted in the writing of the present work.

His total detachment from acquiring any material gains distinguishes him from many contemporary Urdu history writers. On the title page he mentions 'by the desire' of Maharaja Lakshmishwar Singh, the ruler of Darbhanga but along side he also cites the names of Hafiz Mohammed Abdus Samad Khan and Sheikh Mohammed Ali. Fitrat's attitude was in sharp contrast to many of his contemporaries who wrote either at the instance of their employers or in the hope of gaining recognition and rewards from the government of the day. Shad Azimabadi wrote *Tarikh - i - Subah Bihar* (published in 1880) at the request of the then Commissioner of Patna, C.T. Metcalf, for presenting it to Prince of Wales who was visiting Patna in 1875[5].

History as a vital discipline for ennobling the human conduct shaped

the methodology which Bihari Lal 'Fitrat' adopted for writing his history. First, as he mentions, he conscientiously studied well known historical works available in Persian and Urdu starting from the Mughal period such as *Tarikh - Farishta, Ain - i - Akbari, Tuzuk - i - Jahanqiri, Siyar - ul - Mutakherin,* etc. (in Persian) and *Tarikh - i - Chin, Tarikh Asrar - us - Sanandid* (Syed Ahmad), *Tarikh - i - Sitara Hind* (Raja Siva Prasad), etc., in Urdu. He also read some books on history in English and was a regular reader of newspapers as well. He was conversant with the various forms prevalent in the art of history writing as it was practised in medieval India and also with the current style and trends in Urdu historical works.

His extensive studies of historical works in Persian and Urdu showed that no connected history of the Tirhut region was available; he decided to plug the gap and write one. His motive in writing this history was purely academic; it was to fill a lacuna in our historical knowledge. Fitrat himself gives us a glimpse into his methodology and the sources he used. He states, he first read the available histories and noted down relevant information contained in them on Tirhut. This gave him an idea of the task he had to perform. In modern parlance he had read the secondary sources and prepared an outline of the topic. He then moved on to the primary sources and records. He studied inscriptions in Sanskrit, Persian, Arabic and Urdu and carefully collected the information contained in them. For reading these inscriptions he travelled extensively and visited the sites of these inscriptions. The frequent trips benefited him as they gave him a feel of the society, the past and present of which he was trying to describe. The primary sources supplemented and added to the information he had earlier collected.

As a result of his extensive reading of the primary sources he came to

realise the importance of *Panji* (the unique record of genealogy and marriage alliances) of the Maithil Brahmin as well as the Karan Kayastha communities of the area. He referred to the *Panji* to fix the genealogy of a Brahmin and a Karan Kayastha and thus determined the correct period during which a particular individual lived. Also, he could trace the fluctuating fortunes of a Brahmin or a Karan Kayastha family over centuries with much greater accuracy than was possible hitherto. The careful study of the Sanskrit and Arabic - Persian inscriptions enabled the author to have a look at the various monuments dotting the entire territory of Tirhut. The collation of data of the *Panji* records and inscriptions was helpful in accurately identifying an individual or monument. The author was following a cardinal law of history writing. He quotes some inscriptions and in the process has saved a number of them from falling into oblivion. He can thus be credited with salvaging primary source materials, which otherwise might have been lost for ever.

Another important source consulted by Bihari Lal deserves mention. Since for him history was not the story of kings only but also a narrative of life lived by the people, he carefully studied religious texts of the Hindus which have references to the land of Mithila in antiquity. By collecting these data he successfully reconstructed the outlines of the history of the people, the roots and origins of their beliefs, etc., since ancient times. The exercise enabled him to trace the intellectual history of the region from the time of Ramayana and Mahabharat to his day.

Bihari Lal was concious that history should not be written on the basis of merely written sources. The collective memory of a society which had survived over two millennia was another source which could be profitably used. Bihari Lal took pains to meet as many people as possible and tried to

learn about their family history. He was able to bring into the corpus of historical writings many facts which otherwise could not be known since they were part of the oral tradition. He writes "...... what (facts) could not be known from books or written records, truthful and trustworthy, I gathered (those facts) by interviewing (people) from every caste, every class, every scholar and knower of every art, craft and profession, and then only I have written them. I have given the dates of birth, death and the occasion of the coronation of the kings after consulting genealogical tables (from the office of Maithil Panjikars) and after studying the *Agyapatras*, and *Firmans* of the rulers of Tirhut and after consulting with knowledgeable people. The account of the leading lights of various communities, Sheikhs, Pandits, Nobles and Zamindars (is given) after thoroughly interviewing the leading men of the various groups". This was not a rhetorical assertion but a statement of facts by the author.

Bihari Lal's commitment to record authentic dates is seen in the fact that he has given dates in Hijri, Vikram Samvat, Fasli, Bengali and the Christian era. If he could not establish the authenticity of the date of a particular event, he has refrained from mentioning it. This is a tribute to our historian's total desire for the correctness of dates; he refuses to take risk with chronology. He has written only after he was fully convinced of its correctness. He abstained from writing about people when he could not gather trustworthy facts about them. Since history had to serve the purpose of enlightening the mind, Bihari Lal was conscious that it should be written very lucidly; he nowhere takes recourse to 'prevarication'

The truthfulness of information and dates mentioned is established by a reference to the authenticity of the sources; to ensure more

accuracy facts have been cross - checked from other reliable sources before they are presented. An overview of Bihari Lal's methodology and style of writing leads us to conclude that he was the modern professional Bihari historian.

Fitrat, however, does not represent a complete break with the traditional Urdu historiography; he begins the book with an invocation of god's name; he praises the British rule and the rulers for the peace it had brought to the land. But he blazes a new trail. For example, he starts with a history and discussion of the various calenders, popular in India. He discusses the Hindu and Islamic calenders and also the regional calenders popular in eastern India. He gives an account of the origin of the Vikram, the Hijri, the Saka, the Fasli, and the Bengali calender. While expounding the Bengali calender, he clarifies certain misconceptions (pp 6-8).

Bihari Lal at the start refers to *Vishnu Purana* wherein the region of the name of Mithila is discussed. He tells us how Tirhut, the other name came into vogue. It comes from the word 'Tirbhukti'. Thereafter he narrates how Sita was born and the region became associated with the name of Sita in popular perception.

Before tracing the history of Mithila, Bihari Lal deems fit to describe its geographical extent; he goes to ancient texts and disovers that the boundaries mentioned in the scriptures coincide with its limits even today - a region bounded by rivers, viz. on the west by Gandak, on the south by the Ganga, and on the east by the Kosi ; the north is bound by the Nepal portion of the foot hills of the Himalaya mountains. After establishing the geographical limits he narrates the history of Mithila.

He traces the history of the region on the basis of Hindu scripture, the Ramayan, and talks of the Mahabharat war in which one of its rulers participated and indicates that all the rulers hailing from this place were known by the name of Janak (father) since common people treated their king as the head of the family. The causal explanation is must according to our author.

He frankly confesses that he knows nothing about the rulers of Mithila till the arrival of Nanyadeva, who after ruling for thirty - six years died in 1182 Samvat or 532 Fasli. He built his capital in Simraon, now in the Nepal terai. The ruins of the fortress built by him as reported to the author, were still visible.

Bihari Lal places Nanya Deva in the perspective of Indian history; he refers to his contemporary Prithvi Raj Chauhan in Delhi who was defeated by Muhammad Ghori, the founder of Muslim rule in Delhi. He continues to stick to this comparative perspective while writing about the successors of Nanya Deva by mentioning their contemporaries at the throne of Delhi. The reader is not allowed to forget the national context since Mithila was an integral part of India and its destiny was closely associated with that of Delhi.

On the basis of *Tarikh - i - Firishta*, the author informs us that Ghiyasuddin Tughluq while returning from Lakhnauti in Bengal reached Tirhut in 1307 A.D. The local ruler did not put up a fight ; he fled. Ghiyasuddin Tughluq ordered the jungle to be cleared; the fort was destroyed and the king was arrested. He appointed Ahmad Khan as his agent. Bihari Lal notes that Firishta does not give the name of the Tirhut ruler but on the basis of a

Sanskrit verse which he discovered and which he quotes on p. 17, he identifies the ruler of Tirhut in 714 Fasli, as Har Singh Deva. Like a true student of history, the author looks for information in other sources to fill in gaps in our knowledge of history.

At this point Bihari Lal describes the founding of the city of Darbhanga. He says that the wood in Sanskrit is *'Dar'* and *'Bhanga'* in Sanskrit is cutting. Hence the settlement established after the clearing of forests came to be known as Darbhanga. He traces the continuity of habitation in Darbhanga by referring to the sixteenth - century work *Ain - i - Akbari* which mentions the area of the settlement to be 2038 *Bighas* ; its assessed land revenue at 1,53,000 *dams* or about 478 rupees and four annas. He adduces additional evidence by mentioning a *Sanad* issued in the reign of Akbar whereby fourteen bighas of land with a pond were given to Makhdum Shah Sultan Hussain (p. 14).

Having thus established the time of the establishment of Darbhanga, the author goes on to speak about the special features of life in the region. The *Panji* system, prevalent among the indigenous Maithil Brahmins and the Karan Kayasthas came into vogue during the reign of Hari Singh Deva in 714 Fasli. This was something special to this area.

The *Panji* system is essentially a genealogical table and was devised to help in marriage negotiations so that the taboos laid down by scriptures could be observed. But he regretted that in course of time, Brahmins had distorted the purpose. Those belonging to higher status started marrying the daughters of Brahmins lower in social hierarchy for monetary gains. They married several girls and polygamy prevailed. The author criticises

this social evil and quotes law-giver Manu and Kashyap who held marrying girls for dowry as similar to 'sale of sons' which was 'a great sin'. Thus the historian in Bihari Lal is not value free. He is rational and has a social conscience and he is not averse to passing adverse comments on prevailing social evils.

En passant he notes that marriages among Kayasthas were marked by wasteful expenses; he advocates consensus for limiting extravagance. Such a step would have positive consequences: 'both parties will live in harmony and there will be no jealousy or hate amongst them'(p. 16).

Bihari Lal, hereafter, takes up in the history of ruling dynasties of Mithila; the account is brief and he describes major events. There were six kings in the dynasty of Nanya Deva who ruled between 496 Fasli and 731 Fasli or according to some up to 722 Fasli. He says that some people hold the view that there was no ruler in Mithila between 723 Fasli and 756 Fasli. However, history records that after the family of Nanya Deva, the family of Oinwar ruler Bhav Singh Deva came to power. If there is a dissenting note, Bihari Lal has no hesitation in admitting it.

Kameshwar Jha, a Maithil Brahman of Oniwar family obtained the kingdom of Tirhut in 1348 in the reign of Muhammad Tughluq and seated his son Bhav Singh Deva on the throne. Bhav Singh Deva ruled for thirty - six years and died in 1384 A.D. Bihari Lal refers here to Vidyapati's *Purush Pariksha*, written during the reign of his grand - son Shiva Singh.

Bihari Lal refers to the custom of *Sati* or selfimmolation performed

by Bhav Singh Deva's two queens after his death. For Bihari Lal society and politics of Mithila were both important.

The author alludes to contemporary rulers in Delhi and mentions the establishment of Hajipur by Haji Shamsuddin Ilyas who died after a reign of sixteen years in 1358 A.D. The *Muslim* ruler is credited with the construction of a fort and mosque in Hajipur.

Dev Singh Dev ruled for sixty - one years and died in 1445 A.D.; he dug a tank in village Sakri, which was in use in author's time. He was succeeded by Shiv Singh in 1445, who died in 1448 after a reign of three years and nine months.

The author mentions Timur's invasion on Delhi in 1398 and gives an account of rulers who ruled in Delhi thereafter.

Shiv Singh was followed by two queens : Lakhima Mahadevi and Viswas Mahadevi, the latter looked after the kingdom till her death in 1465 A.D. Bahlol Lodi was then the ruler of Delhi.

Bihari Lal refers to the controversy whether Padma Singh became a ruler or not. He quotes *Farishta* that Sikandar Lodi came to Tirhut in 900 A.H. When Hridaya Narain (1470 A.D./ 878 A.H. - 1505 A.D./ 922 A.H.), was at the throne. The ruler of Tirhut presented himself before the king and promised to pay lakhs of *tankas* as tribute. Bihari Lal remains true to his comparative method; he describes Sikandar Lodi and calls him as anti - Hindu who forbade Hindus from going on pilgrimage; he also says that it was during his reign that the first Portuguese ship docked in India. Bihari Lal's sense of

impartiality compels him to convey one positive aspect of Sikandar Lodi's reign. He quotes Syed Ahmad Khan's *Asrar - ul - Sanadid* that it was during the reign of Sikandar Lodi that Hindus started learning Persian and Arabic.

As is well known among the Hindus, the Kayasthas, were the first to start learning Persian and Arabic; eventually by virtue of this linguistic expertise they came to hold important positions in the succeeding administration of the Surs, the Mughals, the English East India Company and the British Crown.

It is to the credit of the author that whatever he says about Kayasthas is based either upon Sanskrit inscriptions or historical works or caste histories written during his time such as Munshi Kali Prasad's *Kayastha Ethnology* or Colebrook's *Digest of the Hindu Law*.

He also discusses whether the Kayasthas belonged to the *Sudra Varna* or the *Kshatriya Varna*, a question on which the judiciary in India was called upon to pronounce judgement in the second half of the nineteenth century.

The histories of Mithila and that of the Mughals are inextricably linked. The author does not ignore this truth. In order to provide the Indian background of the history of Mithila, he briefly alludes to the rule of the Great Mughals in the XVIth and XVIIth centuries and quotes Persian couplets giving the dates of death of the Sur and Mughal rulers. This methodology lends authenticity to the dates he mentions.

After portraying the political history of Mithila under the Mughals

right up to the time of Akbar the author thought it fit to dwell at length on the reign of Akbar. He is conscious of the fact that Akbar's regime marked a turning point in the history of Mithila. He alludes to fact that the family of Bhav Singh Dev which had ruled for two hundred years from 1348 A.D. onwards had produced nine kings. He mentions the views of *Panjikars*, who state that between A.H. 955 and A.H. 963 there was no king in Tirhut and that the family ruled till A.H. 959 when the Raj was conferred upon Mahesh Thakur.

Some *Panjikars* speak of the rule of Rajput rulers of Bhaur between A.H. 956 and A.H. 965. He also tells us that from A.H. 956 to A.H. 959 Tirhut is said to have been ruled by Majlish Khan.

The above mentioned facts highlight Bihari Lal's tendency to furnish all the data he has been able to gather about an event or a period in the history of Mithila. Bihari Lal's fidelity to facts is again evident when he describes how Mahesh Thakur gained the zamindari of Darbhanga.

Bihari Lal writes about the rule of Queen Elizabeth I in England when Akbar was ruling in India and how she granted a charter for the formation of the English East India Company to trade in India. He digresses here and gives a brief history of the British rule in India and mentions the abolition of the institution of Sati by Lord William Bentinck and the replacement of Persian by Urdu and English as the languages of administration. Correlation of events which influenced each other subsequently is a very strong point of Bihari Lal's art of writing history.

He writes of the large number of translations of Sanskrit classics into Persian in the reign of Akbar. He also speaks of Goswami Tulsidas, who flourished during this period. He refers to Ralph Fitch, the first English visitor to India, who arrived when Akbar was the ruler. From now onwards, Bihari Lal narrates the sequence of succession to the Darbhanga Raj following Mahesh Thakur's abdication and retirement to Banaras in / 569 A.H./ 976 F. where he eventually died. Bihari Lal's penchant for presenting the history of Mithila in the perspective of Mughal Empire is evident when he writes about its rulers in the seventeenth century.

Purushottam Thakur became the ruler in 1014 F. and died in 1020 F. while Jahangir was the Mughal ruler. Writing about the reign of Jahangir he mentions the death of Abdul Rahim Khan - i - Khanan at the age of seventy - two; he also states that the deceased had translated the autobiography of the founder of the Mughal Empire Babar, *Wakiat - i - Babari* from Turkish into Persian. He also notes the arrival of the first British ambassador to the Mughal Court Sir Thomas Roe in 1616 and the death of Goswami Tulsidas in 1623/1680 Samvat. While reading Bihari Lal's history of Mithila, one learns of other important events, political, social and cultural, which took place in the country during the period.

The succeeding rulers of Darbhanga in the second half of the seventeenth century are mentioned with the dates of their succession and death and also their relationship with their predecessors. It is somewhat surprising that he hardly mentions any event of note taking place in Mithila, but he notes that under Shaista Khan, the Governor of Bengal, food grains were very cheap; the reason, according to him, seems to be that there was very little trade in food grains in Bengal during this period and hence, people

had very little money with them. He tries to put forward rational explanations.

Under Raghav Singh, who became a ruler in 1700, his capital Bhauara was visited by Zain - ud - din Khan, the son - in - law of Nawab Mahabat Jang. Raghav Singh was the first ruler of Darbhanga to have been honoured with the title of Raja.

Bihari Lal praises Aurangzeb but at the same time points to his religious fanaticism. The author is even - handed in distributing praise and blame; he never allows subjectivism to clould his judgements.

From the time of Raghav Singh, he is more detailed in his description of the history of Mithila. Probably this was due to the avalaibility of sources which gave more information about incidents affecting various regimes in our country. With the decline of the central rule in the post - Aurangzeb period, the regional representatives became the *de facto* rulers. The Nawab of Bengal, after the death of Aurangzeb in 1707 became the real ruler of eastern India. Hence, from now onwards the house of Darbhanga was called upon to deal more and more with the Bengal Nawab than with the Mughal Emperor.

Raghav Singh offered presents at the court of the Nawab and in return was granted the lease of Tirhut on the promise of paying of Rs. one lakh annually. Raghav Singh regularly paid Rs. 50,000/- to the Diwan, Raja Dharnidhar, in order to retain his favour. Eventually someone complained to the Nawab that the income of Darbhanga was much more and it should pay a much larger sum as tribute. The Raja eventually agreed to pay Rs. seven lakhs sixty - nine thousand and two hundred as annual tribute.

The Nawab favoured him with the grant of some more villages and directed him to 'nurture the population' and to take steps 'to repopulate the region' (p. 33).

Raghav Singh had his capital in Bhaura in pargana Gopalpur where according to the author the remains of buildings could still be seen. His praise of Raghav Singh is not extravgant, '...... (We) hear the ruler was very brave, full of valour and charity - minded' (p. 33).

Raja Narendra Singh ascended the throne in 1147 F. He is reported to have fought a battle at Kandarpi Ghat with the representative of the Nawab and he inflicted a crushing defeat on the opponent. The information is presented without any hyperbole. This shows author's objectivity and his desire to remain matter of fact and impartial. To celebrate his victory, the king distributed 'thousand of *bighas* of land to temples, saints and fakirs' as revenue free grant, which the author found still in the possession of the successors of the original grantees.

Raja Narendra Singh died childless and was succeeded by his adopted son, Raja Pratap Singh in 1167 F. In 1762 A.D. who transferred his capital to Darbhanga. We are not told about the reason for this move. Nawab Mir Kasim Ali approved the arrangement made with Raja Narendra Singh. However, a new phase in the history of the Raj began because they now had to deal with the English East India Company which had emerged as the *de facto* and *de jure* ruler of eastern India after their victories in the battles of *Palasi* (1757) and Buxar (1764). The grant of Diwani from the Mughal Emperor Shah Alam II to the English East India Company of the eastern provinces further fortified their position.

Bihari Lal gives us no idea as to how the relationship evolved between the House of Darbhanga and the English East India Company. Probably contemporary sources consulted by him on this score are silent as the relationship was not smooth and in 1792 A.D. the Company forfeited the zamindari.

It was left to Raja Madhav Singh to put the relationship with the East India Company on an even keel. He describes the ups and downs in the relationship between the House of Darbhanga and the Company, alludes to the situation when the Company asked Faizuddin, Barkatullah and Madhav Singh to collect the revenue jointly but the arrangement did not succeed. Eventually the Company was forced to come to terms with Raja Madhav Singh and the House of Darbhanga regained its old power and authority.

Bihari Lal is all praise for Raja Madhav Singh. He calls him 'a very wise person' who managed the affairs of the estate very well and put the Raj on the road to prosperity (p. 37).

Raja Madhav Singh's son and successor Maharaj Chhatra Singh ruled for thirty - two years. He appointed Manharan Lal, the grand father of the author as his Munshi, a post he held till the time of Raja Maheshwar Singh. This was how the relationship of the author's family with the House of Darbhanga began and he came to have a first hand knowledge about the Raj.

Maharaja Chhatra Singh had fully imbibed the lesson learnt by Madhav Singh that the Company was now the sovereign and should be kept

in good humour. Therefore, when the Anglo - Nepalese War took place, the Maharaja rendered financial support to the Company and also sent some soldiers to show his loyalty; the Company appreciated the gesture.

In his old age Maharaja Chhatra Singh abdicated the throne and installed his eldest son Rudra Singh on the throne . But Basudeo Singh, another son contested his decision and filed a suit claiming half of the Raj. Maharaja Rudra Singh held that family custom precluded division of the estate and the junior members enjoyed the right of maintainance only. The plea was upheld but this opened the gates to litigation in the family.

Maharaja Rudra Singh spent lavishly; the expenditure on the marriage ceremony of his eldest son Maharaja Maheshwar Singh was Rs. nine lakhs. He dug tanks, constructed temples, donated charities and rewarded those whom he liked. The financial management was not good and hence, the Raj slipped into debt.

The Raj plunged deeper into the debt trap during the next ten years under Maharaja Maheshwar Singh because of his extravagance. At the time of his death in 1860, the estate was running a debt of Rs. seventy lakhs. His two sons were minor and hence, the zamindari was put under the Court of Wards by the Government.

While narrating the history of Darbhanga Raj in the nineteenth century, Bihari Lal shows no inclination to gloss over the shortcomings of Darbhanga rulers, though his grandfather was serving the Raj. The author writes of this and subsequent period of the history of Raj from his personal knowledge.

The fortunes of the Raj under the Court of Wards registered a dramatic change. The government appointed C.P. Kaesers, an Englishman as the first manager of the estate under the Court of Wards. He cut down unnecessary expenses and ensured regular and full collection of Raj's dues with the result that the income increased and the entire debt was wiped off.

The collection of revenue enabled the Raj to build works of public utility like bridges, roads, irrigational facilities and stately buildings. The turn around in the Raj finance opened a new chapter of prosperity for the Raj. From now onwards, the Raj was managed on modern lines; this meant an influx of English - knowing personnel. Even when Maharaja Lakhsmishwar Singh was vested with the administration on attaining majority, he continued with the practice of giving jobs to those knowledgeable in English language. Bihari Lal laments this fact because it meant less jobs for local people, who had not yet taken to studying the English language. He explains why Lakshmishwar Singh persisted with modern techniques of management : it was due to western education which Maharaja Lakshmishwar Singh and his younger brother Rameshwar Singh had received at Banaras. The author is best in recounting the events during the period of Maharaja Lakshmishwar Singh because of his personal knowledge. He brings forth statistical evidence which is hard to come by now. He has saved for posterity important historical data. The face of Darbhanga was transformed by the construction activities, supervised by trained engineers, undertaken by the Maharaja. This was possible because the revenue collection was approaching Rs. 25 lakhs and the Raj had funds at its disposal which could be spent.

The Maharaja initiated a wide range of public welfare measures : he built modern hospitals, and English Schools and also offered donations to

hospitals and schools. The Raj was formally committed to promote western education and to bring to the ryots the benefits of new science and technology.

He gives a long list of roads, bridges and canals built during the stewardship of Lakshmishwar Singh along with their location and expenses incurred in connection with some of them.

From Bihari Lal we learn that the Maharaja assumed the headship of the estate on 22 September 1879 at a function held at the Patna Collegiate School in Patna. He gives the list of persons who were present on the occassion. They included all the leading zamindars of Bihar, high government officials and distinguished professionals and citizens. After being vested with the zamindari, Lakshmishwar Singh returned to Darbhanga on 28 September. He was received in a procession. On 29 September the Lt. Governor of Bengal, Sir Stuart Bailey accompained by the Commissioner of Patna, C.B. Metcalf reached Darbhanga by train. The team was ceremonially received by all the leading citizens of Darbhanga. On 30 September a ceremonial Darbar was held by the Lt. Governor. Next day the Lt. Governor left by train. He also ordered that the amount of Rs. 30 lakhs deposited in the Court on behalf of the estate be transferred to the Maharaja. The new Maharaja started his stint with an overflowing treasury. The Maharaja spent Rs. thirty thousand on charity to mark the ocassion.

He concludes the history of the Raj in the year 1880 when the book was completed. After paying a handsome tribute to the intellectual qualities of the young Maharaja, he especially mentions his fondness for English language, the English - knowing persons and Bengalis and hopefully remarks

that in future Indians (i.e. non - Bengalis) would be favoured by being appointed to higher posts in the estate. The traditional elite was unhappy on being denied high jobs in the estate because of their ignorance of English language. This brings to an end the first part of the book.

Summing up, it is clear that Bihari Lal has an eye for significant details. Even though his grandfather was employed in the estate, he had no hasitation in passing adverse judgements whenever he felt it was justified. Even by standards of modern historiography, Bihari Lal cannot be faulted on point of methodology or collection and presentation of data or objectivity.

The second part of the work deals with the intellectual, cultural and social history of Mithila. His personal knowledge of the social life of the area and his extensive studies of primary sources enabled him to present a graphic picture. He first takes up Maithil Brahmins. He recounts the fourfold division among them : 1) Srotriya 2) Yoga 3) Panjibadh and 4) Grihastha and points out that they refrain from tobacco and liquor and do not eat onion, garlic and carrots. May be, tobacco was taboo; it is no longer now. He notes that they do not use bullock - carts for travelling. He pays tribute to the intellectual environment in Mithila and especially to the academic achievements of the Brahmins. He lists all the subjects that were being taught. He names great Maithil scholars, past and present. Among past scholars mention is made of Vachaspati Mishra, Gangesh, Pakshadhar Mishra, etc. He gives a list of books written by them. He emphasises the fact that scholars from outside came to Mithila to learn at the feet of the local Pandits. After mentioning the scholars of the past, the author names contemporary scholars along with their places of residence and areas of

specialisation. The book has significant data about the state of indigeneous education and the state of learning in Mithila in the second half of the nineteenth century. The data provided by Bihari Lal were collected after a good deal of investigation and hence are authentic and valuable for those interested in the intellectual history of India, especially with respect to the preservation of traditional knowledge.

He mentions only three scholars of Mimansa, though the study of Nyaya was still very popular in Mithila. The author names thirty - nine scholars in this field. He mentions the affiliation of scholars to different courts such as Darbhanga, Nepal, Pune, Banaili, Jaipur, Hathwa, The Court of Maharaja Ranjit Singh at Lahore etc. Royal patronage was a crucial factor in keeping this branch alive. This also confirms the fact that Maithil scholars were respected in different parts of the country for their erudition. He also brings to our notice the fact that some of the Maithil scholars went to Shantipur (Nadia) in Bengal and to Banaras to exchange views and to perfect their scholarship.

The number of scholars specialising in grammar was fifty - six. Some of these scholars studied literature and attained excellence in other branches of Sanskrit learning. He refers to one Halli Jha of village Harinagar pargana Hati, who had also learnt Persian and English. Some of these scholars were patronised by rulers and zamindars even outside Bihar. Bishwanath Jha of Pandaul lived at the Court of Maharaja of Jaipur and one pandit was a member of the court of Maharaja of Jammu. Manohar Jha and Mahant Jha were enjoying the patronage of the zamindar of Bettiah. ...... Jha lived in Bharatpur in Rajasthan. Madhusudan Jha of village Mangarpatti was an honourable member of the court of Rewa (in Madhya Pradesh). He was well - versed in

Dharmasastra, philology and poetics as well. Kedar Jha of village Anri resided at the court of Holkars in Indore. While praising the scholarship of Gopal Thakur of Ujan, he does not forget to mention that 'he never took anything from anyone'. The changed political context in the country had begun to affect the local intellectual climate as well. Some of the schools started by the Government for imparting English education had begun to employ a section of these scholars. Besides providing a source of livelihood these institutions served as a contact point for the traditional and new learning which helped to bridge the gap between the two systems.

Astronomy or astrology was another branch of scholarship in which the Pandits of Mithila excelled. He refers to thirty - eight scholars, who had specialised in it.

The list of scholars in astronomy (astrology) is headed by Nilambar Jha, who had authored several treatises and had also written commentaries on several existing books on the subject. He regularly went to Banaras to teach students at the behest of Maharaja of Alwar. At the court of Alwar, he had been preceded by Gokul Jha of Pandaul. Dukhmochan Jha of village Rambhadrapur and Girdhari Mishra of Koilakh were serving at the court of Maharaj of Rewa. Pyare Mishra of village Gangoli had become a teacher of the subject at Muzaffarpur.

The author then lists important Vaidyas or practitioners of the Ayurveda system of medicine as laid down by Hindu scriptures. This list has thirty names. He takes care to point out that the majority of the famous Vaidyas belonged to Sakaldwipi sect of the Brahmins. It is interesting to note that the first thirteen Vaidyas were all residents of Mishra Tola, Darbhanga. Probably,

the existence of the court and the population of Darbhanga with comparatively high purchasing power offered them a better opportunity to practise their art and earn a living.

Baidyanath Mishra, was the Court physician of Chhatra Singh. Darbari Pathak, reputed to be a good physician, also knew English. Lalji Mishra had earned a name for successfully treating patients suffering from tuberculosis and malaria.

Anant Bihari Mishra was the court physician of Maharaja Lakhshmishwar Singh. He hailed from a reputed family of physicians. A member of his family, Ramakanta Mishra was a court physician from the time of Narendra Singh to Madhav Singh. He had been granted fifteen villages by Muslim administrators. His son Maniyarchand Mishra was also the court physician of Raja Chhatra Singh. Incidentally he provides an interesting information. The villages acquired by the family of Ramakanta Mishra had been lost because of litigation. Litigation had become a part of life.

This is followed by a list of famous poets, born on the territory of Mithila. The list is comparatively small, it carries only sixteen names. But several interesting conclusions can be drawn.

In the list he includes names of scholars, born centuries ago, such as Bhavnath Mishra alias Ayachi Dubey and Vidyapati. He says about the latter that he lived during the age of Maharaj Dev Singh and Shiv Singh. *Probably this is the first written evidence available from Mithila in the nineteenth century that Vidyapati belonged to Mithila and not to Bengal, as some scholars then claimed.* He was known for his 'Mahesh Vani'. He mentions

Govind Thakur as the author of 'thousands of Mahesh Vani'. Bihari Lal's account shows that Vidyapati, the most famous Maithili poet was alive in folk - memory. He then refers to Chhakori Mishra of village Satlakha, Jarail, who was a famous poet and scholar. Maharaj Kalyan Singh, the last Indian governor of Bihar in the eighteenth century, treated him as his Guru. Madhav Singh brought him back from Azimabad (Patna). Maithil scholars were in all ages accorded great respect by the top section of the society. Bihari Lal includes in the list several non - Maithil poets as well.

He mentions Dharma Narain Mishra, a Sakaldwipi Brahman, the author of *Premlata* and presents an extract from this work. Shyam Sundar Maharaj and his elder brother Pyare Rai, who were Bhats by caste are also listed. Interestingly, he credits Shyam Sundar Maharaja with expertise in Persian, Arabic, English and Bengali languages; he wrote poetry in all these languages. Bihari Lal refers to Lala Madho Lal, a Srivastava Kayastha, who was a contemporary of Raja Madhav Singh and who knew Persian well. He wrote under the pseudonym "Murati". Our author quotes extracts from his poems.

He also refers to Chanda Jha, who was a great poet and who had travelled extensively and who was the court poet of Maharaja Lakshmishwar Singh.

It is obvious that Maithil scholars were patronised by rulers and important zamindars both in and beyond Bihar. This patronage helped the traditional scholarship to survive; but it was slowly responding to the challenge of western learning. Some of them had begun acquiring the knowledge of English. This account of intellectual life of Mithila is followed by a description

of famous saints both Hindus and Muslims.

The description shows that even Nanakshahi saints had entered the villages of Mithila. He refers to Goswain Lakshminath, who was well - versed in Patanjali's Yogasastra. He also wrote *Bhajans* which became very popular among the masses. Ramdayal Tiwari has been described as an accomplished poet and author of a large number of *Bhajans*. He knew Persian and Arabic well and for sometime served as a Sheristedar in the Judge's Court at Muzaffarpur. He was also the guru of the author's grand - father and father. His son Beni Madav Tiwari was also a well - known poet who wrote a large number of poems. He was also engaged in reciting the name of god and was Bihari Lal's guru. It was a part of popular culture to have a Brahmin as a guru among the Hindus.

It is a sign of Bihari Lal's broad - mindedness that he does not ignore the presence of Islam in Mithila. He gives a list of thirty - five Sufi saints, past and present who flourished on the territory of Mithila. A perusal of the list shows that they had penetrated deep into the country; they belonged to a variety of Sufi sects such as, Naqshbandi, Shattari, Qadiri, etc.

These saints and their mausoleums were associated with several miracles. Bhika Shah Sailani, who had travelled widely was known to possess a cup which had curative properties. Anyone who drank water from this cup was cured of his illness.

One of the saints, Makhdum Shah Sultan Hussain had received eleven bighas of land from Raja Deva Singh, the father of Raja Siva Singh for the upkeep of mausoleum.

Some of the Muslim saints were scholars as well. Hafiz Saiyyad Sabir Hussain could recite the holy book Quran from his memory and was well - versed in pronounciation and grammar. Bihari Lal is deeply conscious of the fact the Persian - Arabic - Urdu learning is also a part of Mithila's intellectual culture and he expressly states that he did not want the book to remain 'wanting of the account of Arabic - Persian scholarship'. In fact, he writes about it in as much detail as he writes about traditional scholarship of Mithila. This account runs into twenty - two pages (pp 93-114).

He has given extensive extracts from the lieterary works of Persian - Arabic - Urdu authors in order to show that this learning was equally well - developed in Mithila and had thrown deep roots in medieval times.

He starts with Mulla Abul Hasan who was a teacher of Zib - un - Nissa the eldest daughter of Aurangzeb. As a reward, his son Qazi Zarullah received 101 villages in Tirhut and started living in this area. Among poets in Persian language he refers to Maulvi Shafuddin Hussain 'Tahir' and Maulvi Mohammad Saleh 'Khamosh'. Maulana Muhammad Imam Shah was a distinguished scholar who attracted students from far and near. Bihari Lal had studied Arabic under him. Bihari Lal had learnt Persian at the fact of Maulana Mohammad Bahram Shah who also wrote poetry under the pseudonym 'Ah'. He refers to Maulvi Ghulam Imam whose knowledge of *fiqh* or Islamic law was such that 'no one could equal him in this respect'. Maulvi litaf Hussain was a well - know scholar of *'Saraf'*, grammar and *fiqh*. Maulana Shah Riyazuddin Hussain was a teacher who could teach difficult works of Persian with ease. He wrote poetry in Urdu and Persian under the pseudonym 'Mukhlis'. The author regrets that he could not find

any poem attributed to him.

The author has gone to great details in describing the scholarship of Maulvi Hakim Saiyyid Mohammed Murshid Hasan 'Khalish', who was capable of teaching the most difficult books in Arabic with ease to his students. He had the good fortune of receiving education in different subjects at the hands of renowned teachers. For example, he studied grammar from Maulvi Mohammed Hamid (Azimabad), logic and philosophy from Maulana Sirazuddin Laknnavi, Maulana Wajid Ali Banarasi and Allama Asar Maulana Fazl Haq Khairabadi, religious law from Maulavi Moinuddin, etc. He had read *tibb* with Maulana Mohammed Ibrahim and had practical training in *tibb* with Hakim Mohammad Ibrahim in Lucknow for seven years. He was very proficient in writing Persian prose and was an 'incomparable' poet of Urdu. Bihari Lal has given a list of books written by him on grammar, *tibb*, etc. He had compiled a dictionary of Persian, Arabic and Urdu and had to his credit a Diwan of Urdu gazals.

Maulvi Sayyid Abdul Hai was another distinguished scholar and poet of Urdu. Bihari Lal quotes almost two pages from his poetry book. Bihari Lal devotes more space to Muslim Hakims (or physicians) who practised according to the Unani system than to Vaidyas because most of the Hakims were good scholars of Persian and Arabic. Among Hindu scholars of Persian and Arabic, he mentions Munshi Shambhu Datta, Lala Bodh Sen Singh and Lala Gopal Lal, all Ambastha Kayastha. Lala Bodh Sen Singh had hundreds of students, both Hindus and Muslims. Lala Gopal Lal was very proficient in Persian and was reputed to be always busy 'reading books in Persian'.

It goes without saying that no history of the growth of Persian and

Urdu literature in Bihar in the XIXth century can be complete without incorporating the material furnished by Bihari Lal.

Since Bihari Lal was keen on writing a history of people and land, in Part III of his book he writes about the people, climate, land, landmarks, flora, fauna, agricultural produce of Mithila as well as important monuments.

The description is crisp but he manages to squeeze all relevant details. In fact, his description can serve as bench - mark for writing the ecological history of Mithila. The only criticism is the arrangement of the description of the various facets.

For example, he starts with a description of climate, shifts to the language spoken and then about the produce of the land and then speaks of the available fruits, etc.

According to him the outset of summer begins from the month of Falgun (March) though the weather is both hot and cold in Chait (April). The real summer starts in Baisakh (April - May) when days are hot but nights are cool, *Jeth* (May - June) is the hottest month but the heat is bearable; 'hot wind (*loo*) never blows in the area'. Thereafter rain starts and at the peak it rains continuously for days. By the month of *Kartik* (October - November) rains cease and winter begins which reaches its zenith in *Poos* and *Magh* (December - January). With the onset of *Basant Panchmi* (late January - early February) winter starts losing its severity (pp 115-16).

Hindi, Urdu and Maithili are spoken but the use of phraseology and

pronunciation is different among urban and rural, educated and uneducated population. He cites examples of their speech.

He mentions the cereals produced in Mithila; such as *Kurthi, Bhatdas, Kauvi, Kads, Sawan, Turki, Marua.* While writing about agricultural production the author makes this comment, "Tobacco is valuable and important. Indigo is produced in large quantities in this district. Most of the good land where the crop is good is now devoted to production of indigo. Therefore, most of the good land on which production of good grains is plentiful is not available to farmers. In the understanding of the author this is the reason and he can think of no other reason for dearness and famines in this district" (p. 108).

He thus passes a most telling judgement on the policy adopted by the government towards indigo cultivation in Tirhut in the last quarter of the nineteenth century. It is strange to hear such comments from some one who has been all praise for the British rule.

He writes about thirty - two varieties of fruits (pp 117-18). Of course, mango remains the king of fruits. He also describes the varieties of sugarcañe grown here because sugar was an important industry. He confesses that local jaggery is worse than those produced in other provinces.

He presents a list of vegetables that were cultivated. An environmentalist would be interested in finding out whether *sag* such as *Khurfa, Saranhaii, Chandni, Lofa, Jhela*, etc., are still being cultivated or not.

Among spices he speaks of the cultivation of cardamon both small and big. Why their cultivation was later on given up, needs to be investigated.

According to Bihari Lal 39 varieties of local flowers along with several varieties of European flowers bloomed in Mithila. The peasants cultivated *Kusum* because it was used to dye clothes, since the local women, both rich and poor loved to wear kusum - dyed clothes. *Genda* and *Harsingar* flowers were also used to dye clothes. He mentions a unique product of Mithila, *Makhana* cultivated in ponds where water was available all the year round. Then he moves on to describe the local fauna. He specially mentions government stables at Pusa in Saraisa pargana where good - quality horses were reared and sent to other places. Hunting birds were found in village Akhta, pargana Bera. He mentions their five varieties. He writes of twenty - seven varieties of birds which people kept in their houses. He lists sixty - six varieties of birds, whose flesh was eaten, It included eleven varieties of *Chaha*. For Hindus flesh of *Murga, Vanmurgi, Bagula, Faktha, Batakh, Kodya* and *Vak* was taboo. According to Bihari Lal, thirteen species of snakes were found in the district.

He writes about different varieties of rice cultivated in the area and then goes on to describe the trees that grew here. Bamboo trees grew in abundance; logs of *Sakhua* had became costly since the government of Nepal controlled its export. Palm trees grew all over the district. As a result toddy shops were found in all villages. He does not speak of drunkenness as a social evil. He speaks of wetlands and especially names of *Chaurs* of *dallu khal* and *barella* in Saresa pargana. Each had a circumference of 28 miles. Bird hunting was very popular (p. 128). He enumerates 97 castes of Hindus

and Muslims in Tirhut (p. 128).

Generally caste determined the profession and marriages were contracted within the same caste/profession. A comparison of this list with the present day enumeration of castes will show as to how many castes have disappeared and one can plot the dynamics of change in the caste system.

Monuments : Bihari Lal concludes this part by enumerating important temples, fortresses, forts and mosques which dot the territory of Mithila.

Following the methodology adopted by Sir Saiyyid in *Asrar - us - Sanadid*, he carefully documents the antiquity of the temple and tried to find out inscriptions which could throw light on its date of construction or its builder, or provide any other information relating to it. He also describes any pilgrimage associated with the temple or if any fair was held around a particular temple along with the time of the year. Maybe a history of architecture in Mithila can be attempted on the basis of list compiled by Bihari Lal.

Of the sixty temples he has described, thirty - two were devoted to the worship of god Mahadev, showing that he was the most popular deity, worshipped in the region.

Next in popularity came the worship of *devi* or goddess in her various incarnations. One gets a very good idea of the form of Hindu faith most popular in Mithila.

Bihari Lal throws light on the history of religious beliefs among Hindus in Mithila. In this connection it has to be noted that he did not ignore the major Islamic places of veneration and tried to cover as much ground as possible.

Bihari Lal gives an account of 46 most important tanks on the territory of Mithila, located in the towns and the countryside. He tries to ascertain when and by whom the tank was dug, and what was the motive behind undertaking this task. He records the popular stories but examines them critically and tries to reach a rational conclusion.

In 1281 Fasli, on the orders of the Collector of Darbhanga a tank, Lal Pokhar was dug in the town to provide work to the labourers so that they could have some work during the famine which was then raging in the area.

It is significant to note that most of the tanks were very big. Three big tanks, each known as Ghordor and situated in villages Dinra, Nehra and Pariharpur were 2 miles long. Another tank in village Bhata (pargana Pariharpur Ragho), known as Birhut Devi encompassed an area of 100 *bighas* and its bottom was fully bricked. The construction of several big tanks was ascribed either to Raja Shiva Singh or his family.

As stated earlier Bihari Lal was very thorough in reporting important contemporary events. This is evident from his description of two major famines which stalked Mithila and to which he was a witness.

He writes a separate chapter on the two major famines that devastated

Tirhut betwen 1850 and 1880. The chapter is important because it is one of the very few objective non - official accounts of the famines provided by a sensitive and a keen local observer. It is particularly graphic about the social consequences of the famines and the role the government machinery played in tackling them.

In the first famine of 1866, thousands died of hunger; many Hindus either became Muslims or Christians to escape the pangs of hunger. The government virtually did nothing but the local rich tried their best to help their compatriots : however, they could not prevent mortality. Rice became so dear that it was sold only at the rate of five seers per rupee. The countryside was the worst victim. No food was available in the countryside where all crops had failed due to total drought. The author explicitly says the government took no steps to provide relief to the people.

Bihari Lal has unequivocally condemned the government's apathy towards providing any relief to the people.

The second major famine took place in 1875. This time the government was fully prepared and Bihari Lal admits, "In this famine the government took such prompt action as had never been done by any Indian king or ruler" (p. 157). But he also mentions that the money spent by the government was collected from Indians - zamindars, government servants, traders, lawyers, shopkeeper, Bengalis, etc. The arrangements were so good that no one died in this famine due to lack of foodgrains. The tribute paid by the author to the voluntary aid given by the locals deserves to be underlined. The government functioned as a coordinating and managing agency - it did not spend any money from its own coffers.

Bihari Lal recounts the arrangements made in Darbhanga to meet the challenge posed by the famine. Interestingly, the local people were fully associated with it. From each Mohalla a person was given the responsibility to go around and find out if anyone was dying of hunger. He would make a list and foodgrains would be supplied to the needy.

Adequate stocks of foodgrains were maintained at all important points and relief camps were etablished both in the urban and rural areas where destitutes were housed and provided with food. For administrative convenience, Darbhanga district was divided into twelve circles and each circle was put under the charge of a responsible officer.

The management was so good that the author remarks, "...... People had lost all fear of famine. They felt there was no famine in the district" (p. 162).

To provide purchasing power to the people, old tanks were cleaned, new tanks were dug, new roads were built and old and damaged roads were repaired. Several other steps were taken to ensure purchasing power for the common man. They included distribution of interest - free loan, provision for advancing cotton to women who would spin yarn out of which cloth would be made for distribution to the needy, etc. This particular step was undertaken for the welfare of upper - caste women who were traditionally debarred from performing outdoor manual work. The government's response was an index to its sensitivity to local norms.

An innovative measure of the government was the issuance of brass rupee known as 'green token'. This was given as wages to those who were

engaged in famine - related relief work. This could be used only for buying food - grains from government depots.

But the author notes that clerks in connivance with their officers embezzled a considerable amount of money spent for affording relief to the people. Corruption in relief work is an old phenomenon; a legacy of the colonical period which has not left us even today.

To ensure quick transport of foograins, a railway line was built up to Darbhanga in a short span of one month in April, 1874. When the railway bridge was flooded, the running of trains was stopped. However, from 1 November 1875 onwards regular running of trains was resumed. More railway lines were laid to ensure quick transportation of foodgrains in times of need. Famines were a powerful impetus to the constrution of railway lines in famine-prone regions. The use of railways to rush foodgrains shows how modern technology was being harnessed to fight famines.

From 1 October 1874 relief work stopped. The government was left with a vast stock of food-grains. They were sold to local business men, Visheshwar Lal Sahu, Rai Govardhan Lal Sahu at the concessionary rate of Rupee one per maund. The local whole - sole grain merchants paid a price which was eight times cheaper then the price which prevailed at the height of the famine. This shows haw hard the common man was hit by the famine.

It can safely be said that such detailed account of the two famines that rocked the district in 1860s and 1870s and their impact on society and the administrative measures adopted to combat them has not

come to us from any other source. This adds to the value of work of Bihari Lal as an important source for the study of regional history under the British rule.

The undoubted significance of Bihari Lal's work for the study of local history is evident in his description of some events of local importance. First, he narrates the division of Tirhut in two districts, Muzaffarpur and Darbhanga in 1874. Incidentally, he mentions that a little before 1790, Muzaffar Khan of Pargana Bisara developed a piece of seven bighas of land for residential purposes and named it Muzaffarpur and thus Muzaffarpur the most important town of north of Bihar was established. We learn how Muzaffarpur came into existence. From now onwards Muzaffarpur overshadowed Darbhanga as an administrative centre and as a first centre of modernity and western education in north Bihar.

The other event of note was the holding of an exhibition at Muzaffarpur in 1865, which was visited by the Lt. Governor of Bengal, Beadon. The exhibits were all collected from different parts of the district. On this occasion the elite of Bihar assembled to pay their respect and express their loyalty to their British masters.

Bihari Lal also describes the visit of Lord Northbrook, the Viceroy of the India to Darbhanga on 1 December 1874 ostensibly for the purpose of inspecting the relief works in connection with the famine of 1874.

The pomp and ceremony associated with the visit of such a distinguished personage has been graphically described. He specially writes about the viceregal Darbar, held on the occasion for meeting the

local elite. All the important members of distingushed families had been invited; they were seated on hundred and fifty chairs; the visitors were clad in their best ceremonial dresses. Special gates decorated with beautiful flowers were erected. The road was lined with people on both the sides. No one was allowed to cross the road. When Viceroy arrived in procession, he greeted people on both the sides by waving his arm. In the evening the whole town was lighted as if it was celebrating Diwali, the "fastival of light". The Viceroy was seated on a chair of gold. All the distinguished guests, Hindus and Muslims were presented to him. The Darbar concluded with a display of fire - works.

This concludes the description of the history of Tirhut.

Bihari Lal adds hundred and seventeen pages more to round off his work. The includes a brief biography of the elites of Mithila and includes the most distinguished persons belonging to the Hindu and Muslim communities hailing from different classes, profession and castes. Through these biographical sketches, Bihari Lal manages to convey the dynamics of society.

The list is divided into three parts : the first has two hundred and ninety four entries; the second section dealing with the Vakils and Mukhtars practising in the courts of the districts of Muzaffarpur and Darbhanga has been complied according to the courts situated in different subdivisional and district headquarters. The priority given to lawyers among the professional classes, shows that they were the most memerous among literate professionals and also the most influential. It was the most sought after profession among the traditional elites. From this

list of practicising Bengali lawyers we can have an authentic idea of their spread in Mithila and the place they occupied in the local society.

The topmost Bengali lawyer was Kedarnath Banerji, practising at Muzaffarpur. He was well - versed in English and argued his cases in English. All the rich and leading zamindars used his services. The author points out his special quality : he would take up cases even of poor people and would not charge fee; he would accept whatever would be offered. He was the government pleader as well and was connected with Darbhanga as the pleader of the Court of Wards.

Another Bengali lawyer Mahesh Chandra Chatterjee was thoroughly conversant with English, in which language he pleaded his case. But he generally took up only criminal cases.

There were some Bengali pleaders who did not know English Umesh Chandra Rai and Uma Charan Mazumdar knew no English; the former had earned a lot of money because his clients liked his sincere hard work. The latter argued his cases in Urdu and wrote petitions in Urdu as well. He spent money on public welfare work. At this point of time practicising lawyers were not required to be proficient in English, they could discharge their duties in the Urdu language.

By and large, the Bengali lawyers knew English; of the fifteen Bengali pleaders mentioned eight are explicitly stated to be proficient in the English language. This seemed to give them some edge over their Bihari counterparts as very few of the Bihari lawyers are described as 'proficient' in English.

Maulvi Abdullah whose father Munshi Wali Azm parctised as Mukhtar in Calcutta High Court is described as 'knowledgeable in English'. The representation of Muslims was sufficiently large in relation to their propotion in population which was around ten percent. It would also show that they were taking advantage of the new opportunities being offered by the colonial polity taking roots in the country. This was how collaboration between the colonial master and literate classes was taking shape.

The Hindus and Muslims almost equally dominated this lucrative and prestigious profession. Against thirty - eight Hindu Vakils, thirty - one Muslims Vakils are mentioned. Among the Hindus the overwhelming majority of Vakils belonged to the Kayastha Srivastava community. There were very few Ambastha Kayasthas in the profession. The local Kayasthas, known as Karan Kayasthas, also called Tirhutiya Kayasthas had just a couple of representatives.

Among the practicising Mukhtars, the Muslim representation was almost equal to that of the Hindus : both are represented by twenty - eight members.

The lists would show that literacy rates among middle class Muslims and Hindus were almost equal and the Muslims and Hindus were fairly well represented in the emerging middle - class in the eighties of the nineteenth century.

This pattern of Muslim representation in the law profession explains why Muslims were the first to go to London for Bar - at - law degree in Bihar. The Bihari Muslims were not averse either to Western education

or administrative institutions being introduced by the colonial power in Bihar.

Occasionally, he gives interesting information. He mentions a Muslim *Mokhtar*, who had accepted Christianity. An Englishman is mentioned as a practising *Mokhtar*.

Towards the end of the book, the author has tendered his apology for any omission in the list of scholars, Vaidyas, Hakims, poets, zamindars, Vakils or Mukhtars on the plea that this was 'inadvertent' and not the result of any 'feeling that they were mean or illiterate or out of hatred for them'. Their names could not be included because of lack of information and he requests his readers to 'take the omissions in this light' as there are a number of respectable persons in Tirhut who do not find mention because of this reason.

I quote these words of Bihari Lal to underline the spirit of humility in which the author set out of write this work. In fact, a reading of the book leaves the impression that he had always been fair and impartial (to the best of his knowledge) in presenting the history of Mithila.

Conclusion :

The author has succeeded in this task of writing the history of Tirhut admirably. He is objective, comprehensive and informative. If he praises the British government at the outset, he has no hesitation in condemning the indigo planters since they had appropriated the best land for its cultivation which had resulted in reduction of food production and repeated scarcities

and famines. He denounces the British Government for not doing anything to alleviate the miseries of the people during the famine of 1866 but he is fulsome in his praise for the measures adopted by the administration for tackling the problem of hunger and disease during the second major famine of 1870s.

Methodologicaly, Bihari Lal can hardly be faulted. He read the available printed literature; he visited monuments and studied inscriptions found there; he met prominent persons, collected their family histories and found out what they knew about local history from oral tradition. Thus, Bihari Lal took pains to authenticate the facts presented by him. While writing about the rulers of Mithila, he consulted the available literature in Sanskrit, Persian, Urdu and English, the genealogies given in the *Panjis* and inscriptions which he came across during his trips to the different part of the area. While describing a monument he quotes inscription he found on it. He is all the time trying to be rational and objective.

The rationality and objectivity can be seen in the way he presents the list of elites in Tirhut. He has mentioned both Hindus and Muslims. For every scholar he gives his special field of study. He names his Muslim teachers with whom he studied Persian and Arabic with gratitude.

When he refers to the literati he quotes from the works of both Hindu and Muslim scholars. In fact, a close look at this work may bring to light names of more poets in Hindi, Persian and Urdu than known to us. He has rescued from oblivion a part of the intellectual and cultural history of Mithila. Now it will be a truism to say that *Aina - i - Tirhut* is a very useful source for studying the cultural and intellectual history of Tirhut in the second half of

the nineteenth centuary.

For Bihari Lal history was not a subject to be studied only by a handful of well - read persons. The aim was to inlighten the people at large. The style of the book therefore, is matter of fact; we do not have literary flourishes or an attempt by the author to show off his knowledge of Persian and Arabic. He writes in common - place Urdu so that a reader does not have to run to dictionaries. Sometimes this leads to repetition of the same sentence a number of times on the same page, especially when he is writing biographical notes.

These are two major omissions in the book, which I am unable to understand or explain.

First, there is no mention of the events of 1857. They had their echoes in Tirhut but the author skips them completely. This is surprising since he has all along provided the national perspective against which historical events in Mithila could be appreciated.

Second, the author has nothing to say about the atrocities of the European indigo - planters and the public discontent against their conduct. In the second half of the XIXth century, European indigo - planters had became a powerful force in the economy of Tirhut. The largest indigo factory in India, the Pandoul indigo factory was based in the estate of Darbhanga. In 1860s a powerful anti - indigo - planter movement - the first against European indigo - planters in Bihar - had emerged in the vicinity of Pandoul and had been crushed by the government after much effort. The government was nervous because it feared a repetition of the events of 1857. Even in 1870s

resentment was brewing up against the European indigo - planters all over Mithila. The author has nothing to say about the socio-economic dominance the European indigo - planters had achieved in the contemporary society and their exploitation of the local economy.

He is also silent about some of the technological innovations introduced by the European indigo-planters such as steam engines in their factories. Nor does he speak of their social life which they tried hard to preserve.

In spite of these omissions *Aina - i - Tirhut* remains a highly readable, authentic and informative history of Mithila.

Footnote :

1. Probably Syed Ahmed Barni's *Waqa - i - Durraniya* published in 1861 was the earliest work in Urdu on history in Bihar. J.A. Khan, "Gulzari - Bahar or Riaz - i- Tirhut - A Valuable Urdu Account of Tirhut", *Khuda Baksh Library Journal*, No. 121, September 2000, p. 91, f.n. 2.
2. Ibid. Other history books in Bihar were *Tajkrit - ul - akrah* (1893), *Khulasat - ul - Tawarikh Hakka* (1894), etc.
3. Ibid., pp 15-28.
4. Bihari Lal Fitrat, *Tawarikh - ul - Fitrat*, Matb Bahar Kashmir Press, Lucknow, 1883.
5. Shad Azimabadi, *Tarikh - i - Suba Bihar*, Matba Subah Sadeque, Guzri Mohalla, Azimabad, 1880, p. 83.

Introduction

The historical narratives of Mithila or Tirhut may be grouped in two categories : one consisting of the works of those scholars who were not trained in the practice and profession of the discipline of history that grew in this country under the influence of the western intellectual tradition since the late eighteenth century ; and the other including those historical accounts which began to be prepared in the twentieth century by those who were (and are) academics pursuing the research methodology of this discipline quite professionally. Historical writings of the first kind are available right from the ancient period. For example, *Shatpath Brahman*, *Brihadaranyaka Upanishad*, *Mahabharata*, *Ramayana*, *Smritis*, *Puranas*, etc., besides Buddhist and Jaina texts refer to Mithila or Tirbhukti in different contexts and some of them describe the glory of its rulers whose court had become known as a centre of intellectual excellence[1]. Of all these, *Brihad - Vishnupurana* includes one whole section known as 'Mithila Khanda' or 'Mithila Mahatmya' that covers the origin and boundary of this land, genealogical details of its Janak dynasty, its rivers, sacred spaces, etc., in detail and highlights the religious sanctity of the land[2].

Among the Persian works of the medieval period, there are *Basatinuluns*, *Tabaqat-i-Nasiri*, *Tarikhi-i-Firuzshahi*, etc., which have just casual references to Tirhut[3]. However, a scholar of the court of emperor Akbar, Mulla Taqia, prepared his *Bayaz* that included a detailed account of Tirhut[4]. Unfortunately, *Bayaz* is lost now. It was Ilias Rehmani who had discovered it in 1933 in the personal library of Moulavi Shah Enayat Karim of mohalla Pakki Haveli of Darbhanga. He consulted it for writing a paper on Darbhanga during the Islamic rule[5]. This paper contains some extracts from *Bayaz* and

except these extracts nothing more of Mulla Taqia is available now.

In the eighteenth century, *Raghava Vijayavali* and *Kandarpi Ghatakalarai* were written by Krishna Kavi and Lal Kavi respectively. Another book, *Shrimat Khandavalakula Vinod*, was also written in this period by one Gopal Jha. All these were written in poetry covering the accounts of the victory of Raghava Singh and Narendra Singh in the battles they had fought. The accounts are eulogistic. However, *Shrimat Khandavala Kula Vinod* includes genealogical information about the successive *rajas* of the *Khandavala* dynasty from Mahesh Thakur to Narendra Singh[6]. This book like other two works of the same century has also not much to say regarding socio-cultural aspects of the region.

A radical change in the context of understanding history occurred in the second half of the nineteenth century. The scholars contributing to Urdu historiography afforded a much broader view. The first attempt was made in this context by Ayodhya Prasad 'Bahar' who wrote *Riaz-i-Tirhut* in Urdu in 1867 and got it published in 1868. The author included in it not only the genealogical account of dynasties but also the details regarding socio-cultural and religious customs, practices, manners, environment, food-habits, animals, arts and crafts, etc., of this region[7]. Though his approach was much broader than that of the scholars of past centuries who had undertaken the task of writing and recording what had appealed to them as historically significant, his book provides only sketchy accounts of the various facets of life and culture of Mithila. A little later, Bihari Lal 'Fitrat' wrote *Aina-i-Tirhut* in Urdu in 1880 which was published in 1883. This book covering more than three hundred pages in print contains accounts relating to the following : the dynasties of Tirhut from ancient days to the time of Maharaja Lakshmishwar

Singh, traditions of scholarship in Sanskrit as well as Persian - Arabic and Urdu learning, medical and legal professions, saints of both Hindu and Islamic faith, ecological profile, marriage customs and practices, famines, people, elites along with their socio-economic backgrounds, etc., in fairly comprehensive details[8]. The author collected information for *Aina-i-Tirhut* from various Persian, Arabic, Sanskrit, English and Urdu books and journals. He did extensive field work in the interiors of Tirhut, collected materials of oral tradition and conducted a large number of interviews of knowledgeable persons of different localities, religious communities, castes, and professions. *Aina-i-Tirhut*, thus, contains ecological history, chronology of regional events along with events of national (or pan Indian) significance, statistical and gazetteer information. It is because of the coverage of all these aspects in *Jessore-Khulnar Itihas*, which came out in 1914, that Satish Mitra regarded it as having more significance than what a mere historical text generally has[9]. *Aina-i-Tirhut* was written much before the appearance of *Jessore-Khulnar Itihas* and it definitely contributes to our knowledge of Tirhut in an immense measure. Later historiographical works produced in Maithili such as *Mithila Bhashamay Itihas*[10], *Mithila Tattva Vimarsha*[11] and *Mihtila Darpan*[12] remain for behind it simply because the underlying methodology and perspective of these narratives do not appear to be so scientific and broad as those adopted for the preparation of *Aina-i-Tirhut*. The credit, of course, goes to its author, Bihari Lal. Who was Bihari Lal ?

About the author :

Bihari Lal's name is mentioned first by Ayodhya Prasad 'Bahar' in *Riaz-i-Tirhut* as a lawyer and a poet of Urdu who along with about twenty well known scholars occupying important positions in society and government

as well as Darbhanga Raj administration, regularly held long sessions (*mushaira*) of reciting Urdu poetry in Darbhanga[13]. According to Ayodhya Prasad, such sessions used to be very lively and contributed to the cultural life of Darbhanga a great deal[14]. Since Bihari Lal was an active member of this group, it seems that his mastery in Urdu literature and his maturity in the craft of writing Urdu poetry were well acknowledged by the scholars of Persian and Urdu by 1867, when Ayodhya Prasad wrote *Riaz-i-Tirhut*. Bihari Lal writes in *Aina-i-Tirhut* (p. 221) that his first marriage was held in 1844 when he had completed fifteen years of his age. He was thus born in 1829. In 1867, he was thirty eight or thirty nine. So, relatively at an early age, Bihari Lal had acquired an image of being an intellectual in Darbhanga.

Regarding further detail about him and his family background, he has himself given a lot of information (pp 201-209) and one has to depend on this in absence of any other document or record in this context. He refers to one of his ancestors, Lala Raja Ram, a Srivastava kayastha of Bharadwaja Gotra, who first settled in Darbhanga. Raja Ram's ancestors lived at Bandauli, a village near Ayodhya in Uttar Pradesh. From there the family migrated to the village of Wazirpur, pargana Balia, in the district of Gazipur (in Uttar Pradesh). In this pargana, there lived numerous kayastha families of Bharadwaja gotra in the villages around Wazirpur even in the second half of the nineteenth century. After some time, one of the members of the family left Wazirpur whose descendant was Lala Raja Ram. Raja Ram came to settle at the village of Amroha in the district of Saran. He had two sons, Mohan Lal and Shyam Lal. Mohan Lal was married to the daughter of one of the village of Chandanpatti, pargana Bisara, and Shyam Lal's wife was of the village of Jhanjharpur, pargana Ratti, in the district of Muzaffarpur. Raja Ram left Amroha and settled at Jhanjharpur in the hope of getting some

official job. But, he soon migrated to Chandanpatti where quite a lot of families of his community were settled for a long time. Fortunately, he also got a job under Nabab Muhammad Masoom Khan, an officer at Darbhanga. Then, he came to Darbhanga. Later, his son, Mohan Lal, was also employed under this officer. Mohan Lal had two sons, Saheb Ram and Lal Chand. The latter died without any issue. Saheb Ram got the job of his father and also received the title of "Rai". He had three sons, Sarup Singh, Ram Singh and Kunwar Singh. Lala Sarup Singh was employed as a *Tehsildar* of pargana Ahis by Maharaja Madhav Singh. He had four sons, Gaur Sahay Singh, Shivam Lal, Brij Lal Singh and Manharan Lal. The descendants of the first three brothers were alive at the time of Bihari Lal. Manharan Lal first became a *Serishtedar* in the judicial office at Muzaffarpur. Then, he became *Serishtedar* in the collectorate. Later, Maharaja Kshatra Singh of Darbhanga appointed him as *Munsi* of the Persian section of the office of his estate. Manaharan Lal had a long life. He died at the age of eighty nine years in 1862 and remained associated with the management of Darbhanga Raj from the time of Kshatra Singh to that of Maheshwar Singh. He earned a lot, acquired some zamindari, got constructed a pucka house, spent considerable amount for excavating tanks, wells and also for building one temple. He organized and developed a residential colony that is still known as mohalla Manharan Lal in Darbhanga.

Munsi Manharan Lal's second son, Jaikishun Lal, was the father of Bihari Lal. Jaikishun Lal began his career as a munsi ; then he became a lawyer in the Upper Civil Court of the district of Tirhut and was finally appointed as a munsif. He died in 1873 leaving behind three sons, Bihari Lal, the author of *Aina-i-Tirhut* and his younger brothers, Badrinath and Radha Kishun Lal.

One, thus, has an account of seven generations beginning from Lala Raja Ram to Bihari Lal. Raja Ram's ancestors migrated from a village near Ayodhya towards east and the family entered Bihar at the time of Raja Ram. From Raja Ram to Bihari Lal, about two centuries passed in the course of which the family stayed at Darbhanga. So, it must have become thoroughly integrated into the society of Tirhut. Besides, though the family's fortune began to grow right from the time of Raja Ram, it was at the time of Manharan Lal that it acquired an elite status. Bihari Lal was, thus, born in an elite family of Darbhanga. The elite status of a man living in a town or city, it seems, depended on his being a zamindar and holding an important position in the state administration or in some big estate like Darbhanga Raj for which education was an important factor. Since most of the revenue and judicial transactions were conducted in Persian and Urdu, Persian and Urdu education ensured one's entry into the offices of colonial and zamindari administration. English education had not spread in Bihar at that time and, therefore, for Biharis to be part and parcel of administrative set up, Persian and Urdu education was crucial. Bihari Lal was well educated in Arabic, Persian as well as Urdu learning. He had learnt Arabic grammar from its famous teachers, Moulavi Amir Ali Allahabadi, Moulana Imam Shah and Moulana Bahram Shah. Moulavi Amir Ali had taught him Persian and Moulavi Murshid Hasan 'Kamil' had guided him in developing the craft of writing poetry in Urdu. Having acquired knowledge of Arabic, Persian and Urdu, he, perhaps, decided to join the profession that had begun to command very high respect in the society. He passed the examination for becoming a lawyer in 1856. In 1876, he was made honorary magistrate ; in 1877, he became a government lawyer in the court of Munsif at Darbhanga ; in 1878, he was made a member of the District School Committee and, then, in 1879, he became municipal commissioner. He had, thus, access to government authorities, different offices

and to official records. His contact with the intellectual world (particularly of Arabic, Persian and Urdu learning) was fairly wide. He had become a well known poet by the name of 'Fitrat'. Being himself a zamindar, he had, perhaps, much experience of the conditions and nature of the group of zamindars in north Bihar. He was, thus, by all means a member of the elite category of the society of Tirhut.

Aina - i - Tirhut

Bihari Lal writes (p.4) that he devoted five years of his life and then completed the book in 1880 (p. 308). So, he must have started collecting materials for it in 1875 when he was a lawyer at Darbhanga. Why did he take up this difficult and inconvenient task that was neither his professional demand, nor a requirement of his literary activity ? He writes (p. 3) that he had curiosity of knowing what happened in past right from his childhood days. His training in the disciplines of Arabic and Persian learning equipped him with a capacity of reading books of history in Arabic and Persian. It seems that he used his knowledge of Persian, Arabic and Urdu not only for his literary activity and for earning a job, but also for satisfying his curiosity of knowing the past events of significance. In the words of Amartya Sen, Bihari Lal was guided by "epistemic interest" in this context[15]. He further writes (p. 3) that scholars also used to consult him and listen to him as and when they felt the need of inquiring about the kingdoms and dynasties of past centuries. It seems that he had acquired the image of being a historian or a scholar with the knowledge of history among the intellectuals of his time. He also writes (p. 3) that it was a pity for him that he could not say anything about the past political or cultural conditions of Tirhut due to his sheer ignorance and also because materials in this context were not sufficiently

available. This realization perhaps posed a challenge before him and he took up this challenge quite enthusiastically. He adopted a very wide perspective and an appropriate methodology for preparing the text of *Aina-i-Tirhut*. Surendra Gopal has already discussed these aspects of this text before.

However, there is one thing quite important in the context of understanding the mind of Bihari Lal who took up a task that, perhaps, carried very little legitimacy as an intellectual pursuit among the scholars (particularly of Hindu community) of his era. One may suppose that he felt the necessity of proving the legitimacy of the knowledge of history among scholars. Therefore, he first asserts (p. 5) that the knowledge of history is the best of all other kinds of knowledge and then (p. 6) discusses how it helps political elites in conducting their activities effectively and efficiently and also how useful it is to individuals in developing manly qualities and in promoting the health and status of the nation. Bihari Lal argued the case of history mainly on the basis of what according to Amartya Sen, is "practical reason"[16]. However, the way he perceived practical reason and the extent to which his practical reason led him to cover the society, culture, ecology, etc. of Tirhut seem to have affected the outcome of his effort, that is, the narrative (*Aina-i-Tirhut*), in the sense that it includes mostly the accounts of elites of Tirhut. But, one must give credit to this grand advocate of history for incorporating the accounts of even those categories of elites and their activities which had remained ignored before and which also remained ignored after him though elitist view persisted to dominate historical narratives until the second half of the twentieth century.

The original text (in Urdu) is given in the end of the book. Its Hindi version has also been given in order to make it accessible to a large number

of scholars who cannot read Urdu. In the Hindi version, most of the poems of the original text have been deleted. Only those parts of the text which were considered important from socio-economic, cultural and political points of view, have been retained in the Hindi version. Some of the names of persons, villages and parganas could not be clearly deciphered. So the note of interrogation under brackets has been given where there is confusion in this context. Roman numerals have been used for mentioning the dates / years, etc. The page number mentioned within brackets refers to that of the text in Urdu. The book is divided into four parts, A brief description and discussion of each part is given below :

Part I

The first part includes discussion of the origins of the names of Tirhut and Darbhanga, description of the families which ruled here in different periods of history, an account of Maharaja Lakshmishwar Singh's accession to *gaddi*, and then a critical view regarding the custom of marriage among Maithil brahmans and kayasthas.

The author has first dealt with the history of the early period. He refers to '*Mithila Mahatmya*' of *Brihad Vishnu Purana* in this context. It is important to note here that he always writes '*Mithila Mahatmya*' of *Vishnu Purana* ; he does not mention the name of *Brihad Vishnu Purana*. Perhaps, he considered *Vishnu Purana* and *Brihad Vishnu Purana* to be same. He describes the pauranic account of the origin of Mithila, its boundary, area and then the dynasty of Janak whose capital was Janakpur (now in Nepal Terai). He has also mentioned the origins of 'Tirbhukti' and 'Tirhut'. These aspects were later dealt with rather more rigorously by Shyam Narayan Singh[17]

and Parameshwara Jha[18] and, therefore, it is not necessary to describe Bihari Lal's version in detail here. The author concludes this part by his statement (p. 10) that after the end of Janak dynasty, nothing could be known regarding how Mithila was ruled and who were the rulers until the beginning of the dynasty of Paramar kshatriyas.

The founder of the Paramar dynasty was Nanya Deva who, according to the author, came to Tirhut in Samvat 1146 (sake 1011, fasli 496). It is said that once a cobra having a *shloka* written over its hood appeared before him. The *shloka* was deciphered and then it was known that a huge treasure was hidden under the ground at a nearby place which Nanya discovered and held under his possession (p. 10). This *shloka* has been mentioned by the author. Nanya Deva, according to another *shloka* (of oral tradition) is said to have built up a fort in *sake* 1019 at Simraon, pargana Dosatia (now in Nepal Terai). The author made some inquiry about it and was informed that the ruins of the fort were still visible in an area of about fourteen or fifteen square miles[19]. Nanya Deva is also said to have settled village Nanpur in pargana Nanpur, now in thana Pupri of Muzaffarpur district. This king remained on the *gaddi* from fasli 496, i.e. A.D. 1089 to fasli 532, i.e. A.D. 1125, for about thirty six years. He came to Tirhut, established his dynasty and then died here while the maternal grandfather of Prithiviraj Chouhan, Maharaj Ananga Pal, was on the throne of Delhi. Ananga Pal died in A.D. 1139.

Nanya Deva was succeeded by his son Ganga Deva, who ruled in Tirhut for fourteen years until about A.D. 1139. Then Narasingh Deva, his son, remained on the throne for about fifty two years until about A.D. 1191. The author, then, describes how Prithiviraj was killed by Shahabuddin Gori

and how the latter was also killed in A.D. 1206 (p. 11). After Narasingh Deva, his son, Ramsingh Deva, remained on the *gaddi* until A.D. 1283 when he had completed ninety two years of his age (p. 12). Ramsingh Deva died when Sultan Mahmood was the emperor in Delhi. The author says that this emperor looked after his subjects very well and never took any thing from the treasury for his personal use.

Ramsingh Deva was succeeded by his son Shaktisingh Deva who remained on the *gaddi* for about twelve years until A.D. 1295. Sultan Balban was the emperor when he died. And, the last king of this dynasty, Harisingh Deva remained on the ruling seat of Tirhut until about A.D. 1315.

Here, Bihari Lal cites *Tarikh Farishta* whose author refers to *Tavarikh Futuh-u-Salatin* and writes that Gayasuddin Tughlaq came to Tirhut from Gaur Lakhavati in Bengal in A.D. 1324. The king of Tirhut left his kingdom out of fear and hid himself in a forest. Sultan followed him and ordered that the area should be cleared of jungle. The kingdom of Tirhut was handed over to Malik Taliga. Bihari Lal writes that though the name of the king of Tirhut is not mentioned in *Tavarikh Futuh-u-Salatin*, a Sanskrit *shloka* (drawn from oral tradition) that was available to him refers to Harisingh Deva as the king of Tirhut in A.D. 1324, who fled from his kingdom to hide himself in the hills (p. 13)[20]. According to the author, six generations of Paramar dynasty ruled in Tirhut for about two hundred and twenty six years from Nanya Deva to Harisingh Deva (p. 19).

It may be mentioned here that later researches into the history of Mithila suggest a different version regarding the accession of the kings of Paramar or Karnata dynasty to the ruling seat of Tirhut. For example,

according to *History of Mithila* by Upendra Thakur, Nanya Deva established his dynasty in A.D. 1097 or 1098 and died in A.D. 1147. His son Ganga Deva's rule began from A.D. 1147 and ended in A.D. 1178. Narasingh Deva, son of Ganga Deva, remained on the *gaddi* from about A.D. 1181 or 1187 to A.D. 1225. Then, Narasingh Deva's son, Ramsingh Deva ruled from A.D. 1225 to A.D. 1285-86. His son, Shakti Singh began his rule from A.D. 1285 - 86 which ended in A.D. 1296. Finally, Harisingh Deva acceded to the *gaddi* in A.D. 1307 and left it in A.D. 1324[21]. There is one thing important to note in this context that the year marking the end of this dynasty is the same in both the accounts, one given by Thakur in 1956 and the other by Bihari Lal in 1883.

Then, an account of the origin of the name of Darbhanga follows (pp 13-14). According to him it was '*Darubhanga*'. 'Daru' means tree and 'bhanga' stands for 'demolition' or 'cutting'. The place where Harisingh Deva is said to have taken shelter was cleared of the jungle by the order of Sultan (mentioned before) and, then, that space became known as 'Darubhanga' which in course of time began to be pronounced as 'Darbhanga'. He cites the examples of 'Varanasi' and 'Bhojapal' which eventually came to be known as Banaras and Bhopal. According to Bihari Lal, thus, Darbhanga was settled in the early fourteenth century. Kumar Ganganand Singh, however, suggests its origin in the early fifteenth century on the basis of the account of defeat of Shiva Singh of Tirhut in his battle with Sultan Ibrahim Shah[22]. In this context, Ilias Rehmani refers to the book of Qazi Minhaj Siraj. Rehmani rejects the views of O'Malley as well as W.W. Hunter who mention the name of Darbhangi Khan as the founder of this town[23]. *Tabaqat-i-Nasiri* written by Qazi Minhaj Siraj, before A.D. 1265, according to Rehmani, mentions the name of Darbhanga[24]. Radhakrishna Choudhary also refers to

this book and writes that[25] 'Minhaj names Bihar, Tirhut and Darbhanga'. On this basis, he holds the view that Darbhanga continues to exist at last from twelfth-thirteenth century[26].

Bihari Lal refers to *Ain-i-Akbari* for describing the area and revenue of this town at the time of the emperor Akbar. He also mentions that according to a *sanad* Deva Singh of Oinwara dynasty had given a grant of fourteen bighas of land of Darbhanga to Makhdum shah Sultan and on the basis of this *sanad* the land grant was renewed by the emperor Akbar (p. 14).

Bihari Lal, then, gives an account of the *Panji* system which was initiated at the time of the last king of the Karnata dynasty, Harisingh Deva in the early fourteenth century. This system of maintaining genealogies evolved for regulating the practice of marriage among Maithil brahmans and Mailtil kayasthas (Karan kayasthas) in accordance with the *Dharma Shastras* (p. 15). Later researches done chiefly by Ramanath Jha in this context support this view of Bihari Lal[27]. However, it seems that he was more concerned with the growing abuse of *Panji* system among the Maithil brahmans. He writes that upper grade brahmans had started marrying several (twenty five or even fifty) girls belonging to lower grade brahman families just because of greed for money (p. 15). It was known as *Bikaua* system. The records of the second half of the nineteenth century corroborate the version of Bihari Lal in this context. According to Jata Shankar Jha, a (*bikaua*) brahman of the village of Koilakh had thirty five wives at the age of fifty years[28]. Further, due to the death of only fifty four such *bikaua* brahmans in 1876, six hundred and sixty five women (some still in the stage of childhood and the rest being quite young) became widows[29]. Bihari Lal refers to different books of *Dharmashastra* which condemn this *bikaua* practice and makes a strong

appeal against this evil.

He also mentions the extravagance of Shrivastava, Ambastha and Karan kayasthas on the occasions of marriage (p. 16). According to him, this practice caused impoverishment of the community at large. It is surprising that he has not mentioned the name of Munsi Peary Lal who had started a reform movement during 1870s among the kayasthas in Bihar against this evil[29]. However, he has not only made his reformist attitude clear in this context but has also argued that kayasthas should be recognized as kshatriya and not as shudra. He has referred to *Kayastha Ethnology* which is packed with different pieces of evidence of different periods of history in support of his argument (pp 23-24). Following the census of 1871-72 due to the policies of colonial government caste consciousness relating to the position of a caste in caste hierarchy began to grow[30]. As a result, different caste groups began to form their caste associations for promoting their respective interests as well as statuses in Bihar since 1880s[31]. Bihari Lal being an elite of his community, perhaps, considered it desirable under the spell of his time to claim higher status for his caste in the caste / *Varna* hierarchy of Hindus.

Considering Tirhut to have been associated with Patna for a long time more or less as one of its administrative units, the author has also presented an account of this famous city since ancient days (p. 18). He mentions the observations of Chinese travellers and refers to *Ahasanul Tavarikh*, *Tarikh Hindustan*, *Tarikh Chin*, *Jam-Jahanama*, etc., in this context. According to him, 'Azimabad' was the last name given to Patna by Azimussan, a grandson of the emperor Aurangzeb, in A.D. 1704 (p. 19).

Bihari Lal then gives an account of the Oinwara dynasty which succeeded the Parmara dynasty after the latter's end in the first quarter of the fourteenth century. However, there is a gap of about thirty one or thirty four years between the end of karnatas and the beginning of the Oinwaras (p. 19). The Oinawara dynasty begins with Kameshwar Jha who secured the kingdom of Tirhut from Mohammad Tughlaq (son of Sultan Gayasuddin Tughlaq) and installed his son Bhava Singh on its *gaddi* in A.D. 1348. Bhava Singh remained on the *gaddi* until A.D. 1384. He was succeeded by his son Deva Singh. During the regime of Bhava Singh in Tirhut, Haji Shamshuddin Ilias established the township of Hajipur in A.D. 1357 and built up a fort and a mosque. Deva Singh died in A.D. 1445 at the age of sixty one years. A tank excavated by him in the village of Sakri (in the present district of Madhubani) existed even in the second half of the nineteenth century. After Deva Singh, his first son, Shiva Singh became the king of Tirhut. The author has also simultaneously dealt with the succession of emperors in Delhi from Mohammad Tughlaq to Bahlol Lodi who captured the throne in Delhi in A.D. 1450.

Shiva Singh's rule in Tirhut ended in A.D. 1448. His capital was in the village of Lahera, pargana Pariharpur Ragho. The ruins of his fort were visible at the time of Bihari Lal (p. 21), who has mentioned that this king was quite brave and fearless. After Shiva Singh, his wife Lakhima Devi looked after the administration until A.D. 1457. Then, according to the author, (p. 21), Viswasa Devi, the other wife of Shiva Singh, managed the affairs of Tirhut until A.D. 1465. This queen died while Bahlol Lodi was the emperor. This emperor lived upto A.D. 1488. After Viswasa Devi, Padma Singh, younger brother of Shiva Singh, became the ruler. Padma Singh was succeeded by Dhruva Narayan in A.D. 1469 and remained on the *gaddi* until A.D. 1470.

Then followed Hriday Narayan (1470 - 1505) who remained alive during the regimes of Sikandar Lodi and Ibrahim Lodi. Bihari Lal refers to *Tavarikh Farishta* according to which Sikandar Lodi had come to Tirhut and its king had appeared in his court with the promise to pay a few lakh *tanka* as tribute. The emperor left Mobarak Khan Lohani to collect the tribute and then returned back. Sikandar Lodi died in A.D. 1517. The author writes that this emperor had a feeling of hatred towards Hindus. Hindus could not make any pilgrimage in his time. The great saint Kabir Das who was a disciple of Ramanand Swami, was alive then. Besides, the first Portuguese ship docked in India in his time (p. 21). It seems that Sikandar Lodi's regime was quite eventful. Citing the work of Jababuldoula Saiyad Ahmed Khan Arefjung, the author says that it was during the rule of this emperor that the decline of Sanskrit studies started and the education of Arabic and Persian began. One however, cannot be sure of the truth of all reported regarding Sikandar Lodi in absence of the corroborating evidence. The author also mentions that during the earlier regimes of Hindu kings and emperors, kayasthas also used to learn Sanskrit and become great scholars (p. 23).

In Tirhut, Bhairava Singh ruled from A.D. 1505 to A.D. 1519 while Ibrahim Lodi was the emperor. He was succeeded by Rupanarayan (A.D. 1519 - 1534) whose successor was Kansanarayan Deva (A.D. 1534 - 1548). Here, the author has also described the beginning of Mughal rule and then how Sher Shah became emperor and how finally Humayun again captured the throne (pp 25 - 26).

The Oinwara dynasty, according to the author, remained in power for more than two centuries. He refers to a version of some *Panjikaras* (genealogists) according to which this dynasty ended in A.D. 1545 ; then

one kayastha, whose title was 'Majamuadar' looked after the affairs of Tirhut from 1546 to 1547 and from 1548 to 1556 Tirhut was without any ruler. Some *Panjikaras* held the view that the Oinwaras had ruled over the kingdom until 1552 and, then, the family of Mahesh Thakur acquired the ruling seat of Tirhut. A few *Panjikaras* reported that from 1549 to 1552, one Majlish Khan, who was a Maithil brahman and had been granted the title of 'Khan' by the court of sultans, had administered the territory of Tirhut. According to some other genealogists, from 1549 to 1558 Bhar rajputs remained seated on the *gaddi* (p. 27). The author has given a list of the names of these rajput chiefs along with the periods of their rule : Birbal Narayan, also known as Roopanarayan - seven months ; Unmad Sing - eleven months ; Kharag Singh - three years and two months ; Shishir Singh - five years ; and Manmath Singh - seven days (p. 27). According to Radhakrishna Choudhary[32], "The account of these Rajputs in Tirhut has been left out by all writers on the history of Tirhut". Kulanand Das, however, in his article entitled '*Mithilaka Rajavansha*' has mentioned the following names : Birbal, Unmad Singh, Kharag Singh, Kausheshwar Singh and Manmath Singh of *Bihor Rajput* dynasty that ruled in Mithila from 1552 to 1556[33]. Das has not mentioned the source of his information regarding these kings. The name of the fourth king is Shishir according to Bihari Lal and Kausheshwar according to Kulanand Das. Besides, the latter refers to them as *Bahor* rajputs. It seems, however, that the word *Bhar* used by Bihari Lal is correct in this context as one also finds *Mithila Bhashamaya Itihas* casually mentioning the rule of *Bhar* kshatriyas[34]. But the word *Bahor* has not been used by any one else.

Bihari Lal's account of the Oinwaras is quite different from that given by Upendra Thakur. The former had limited sources of history of Mithila available to him. Besides, he was a lawyer by profession, not a historian.

Thakur's account is based on a large number of evidence. According to him, the Oinwaras began to rule from A.D. 1353. The founder of this dynasty was of course Kameshwar Thakur, as mentioned by Bihari Lal as well. But, then, the line of succession according to Upendra Thakur is as follows : Kameshwar Thakur - Bhogishwar Thakur - Ganeshwar Thakur - Kirti Singh - Bhava Singh - Deva Singh - Shiva Singh - Lakima Devi - Padma Singh - Vishwasa Devi - Harasingh Deva - Narasingh Deva - Dhirasingh Deva - Bhairav Singh - Ramabhadra Deva - Lakshminatha Deva (Kansanarayan)[35]. It is, thus, obvious that Bihari Lal could not cover the period of Oinwaras rigorously as quite a number of names of Upendra Thakur's list have not been mentioned by him. Further, there is also error regarding Vishwasa Devi, who according to Bihari Lal was the second wife of Shiva Singh (p. 21). She was, in fact, the wife of Padma Singh according to Thakur[36]. In spite of such lapses, the socio-cultural facts such as the beginning of Arabic and Persian education, Sikandar Lodi's attitude towards Hindus, etc., given by Bihari Lal (mentioned before), raise issues which deserve to be verified and pursued for exploring significant aspects of our social and cultural life in the medieval period.

The author, then, begins to describe the successive rulers of Darbhanga raj. Mahesh Thakur, son of Chan Thakur, grandson of Dube Thakur, a Shrotriya brahman of village Bhour, pargana Gopalpur, was a great scholar of Nyaya (logic). He had hundreds of students who also became very learned pandits. One of them was Raghunandan Rai, a Maithil brahman of village Rampur, pargana Gaur, who went to the court of emperor Akbar and defeated all the pandits of the royal court in disputation. The emperor honoured him by granting the title of 'pandit rai along with the kingdom of Tirhut in A.D. 1558. Raghunandan came back from Delhi and presented the kingdom of Tirhut to his guru, Mahesh Thakur. The latter declined to accept it. However,

his son, Gopal Thakur, during the life time of his father secured the *firman* granting the kingdom of Tirhut to Mahesh Thakur from the royal court by proving his skill and capability (p. 28).

The author has not mentioned the source of the information (narrated above) regarding how Mahesh Thakur got the kingdom of Tirhut from the emperor Akbar. He, perhaps, depended on the oral tradition in this context, which conveys many versions of it. Jata Shankar Jha in his article on Darbhanga raj has referred to its different versions and found almost all writers of the history of khandava dynasty using one or the other version of it in the context of acquisition of raj by this dynasty[37]. His observation seems to be true so far as the writers of the nineteenth and twentieth century are concerned. It may be mentioned that *Shrimatkhandawala Kula Vinod* of Gopal Jha who was in the court of Narendra Singh (of the eighteenth century) has neither the name of Raghunandan Rai nor the legend associating him with his guru, Mahesh Thakur, in connection with the emergence of khandavala dynasty in the history of Tirhut[38]. Gopal Jha must have written it before the death of his patron, Narendra Singh in 1760. Similarly, Mulla Taqia a contemporary of Mahesh Thakur, does not say any thing about it[39]. It is difficult to locate the source of the above mentioned legend. However, it seems to have been in high circulation since nineteenth century.

The author, then, mentions in brief some of the important events of the period of Akbar's rule. Queen Elizabeth was on the throne of England at that time and the East India Company was formed there in 1599. Bihari Lal describes in detail the establishment of this Company and its gradual rise to the extent of becoming the ruler of India (pp 29-30). The author also mentions that it was during the regime of Akbar that Tulsi Das began writing his

Ramayan in A.D. 1574 ; Moulana Abdul Qadir and Sheikh Mohammad Sultan began translating *Ramayan* and *Mahabharat* into Persian by the order of this emperor. Haji Ibrahim undertook the task of translating *Atharva Veda* ; Moulana Shaviri took up the translation of *Harivansha* and Shikh Faizi translated *Lilavati* into Persian. Todar Mull conducted land survey and settlement in 1582 (p. 30).

Mahesh Thakur administered the territory of Tirhut for twelve years and towards the end of 1569 left for Banaras and died there leaving behind his five sons : Ram Chandra Thakur (who died before his marriage), Gopal Thakur (who succeeded his father in 1569 and died in Banaras in 1585), Achyut Thakur (who died without any issue and could never sit on the *gaddi*), Parmanand Thakur (who looked after the affairs of Tirhut after the death of Gopal Thakur and died without any issue), and Shubhankara Thakur (who succeeded Parmanand Thakur in 1585 and remained on the *gaddi* until 1607). He was succeeded by his son, Purushottam Thakur, at the time of emperor Jahangir, in 1607, and died in 1614. Then, Narayan Thakur succeeded his brother, Purushottam Thakur, in 1614 and lived until 1642. His brother, Sundar Thakur sat on his *gaddi* in 1642. His regime ended in 1692. Then followed the regimes of the following ; Mahinath Thakur (the eldest son of Sundar Thakur, 1692 - 1694) ; Narapati Thakur (younger brother of Mahinath Thakur, 1694 - 1700) ; Raghava Singh (son of Narapati Thakur, 1700 - 1736) ; Vishnu Singh (son of Raghava Singh, 1736 - 1740) ; Narendra Singh (brother of Vishnu Singh,1740 - 1760) ; Pratap Singh (heir of Narendra Singh,1760 - 1776) ; Madhava Singh (brother of Pratap Singh, 1776 - 1807) ; Kshatra Singh (son of Madhava Singh, 1807 - 1839) ; Rudra Singh (son of Kshatra Singh, 1839 - 1850) ; Maheshwar Singh (son of Rudra Singh, 1850 - 1860).

Pt. Gopal Jha has also dealt with the line of succession from Mahesh Thakur to Narendra Singh in his *Shrimat Khandavala Kula Vinod* of the eighteenth century. According to him Mahesh Thakur was born in A.D. 1511, he got raj in 1556 - 57, died in 1571, and was succeeded by his son, Gopal Thakur in 1571 ; then followed Shubhankara Thakur from 1583; Purushottam Thakur from 1619 ; Narayan Thakur from 1625 ; Sundar Thakur from 1643 ; Mahinath Thakur from 1670 ; Narapati Thakur from 1693 ; Raghava Singh from 1703 ; Vishnu Singh from 1739 and Narendra Singh from 1744[40]. According to the account given in this context by Parameshwara Jha, the khandavala regime began in 1557 with Mahesh Thakur who died in 1569 ; then followed the regimes of the following : Gopal Thakur (from 1571 to 1584) ; Shubhankar Thakur (from 1584 to 1620) ; Prushottam Thakur (from 1620 to 1626) ; Narayan Thakur (from 1626 to 1644) ; Sundar Thakur (from 1644 to 1671) ; Mahinath Thakur (from 1671 to 1693) ; Narapati Thakur (from 1693 to 1704) ; Raghava Singh (from 1704 to 1740) ; Vishnu Singh (from 1740 to 1743) ; Narendra Singh (from 1743 to 1760) ; Pratap Singh (from 1760 to 1775) ; Madhava Singh (from 1775 to 1807) ; Kshatra Singh (from 1807 to 1839) ; Rudra Singh (from 1839 to 1850) ; and Maheshwar Singh (from 1850 to 1860)[41]. It is, thus, obvious that there are differences particularly regarding the periods of regimes of different *rajas* of this dynasty between Bihari Lal's version and that of Gopal Jha and between the account of the former and that of Parameshwar Jha and again between Gopal Jha' account and that of Parameshwara Jha. The problem of variation remains as one consults the accounts given by Mukund Jha Bakshi and others in this context. Jata Shankar Jha, however, in his 'History of Darbhanga Raj' has mentioned the year of each raja's accession to *gaddi* in the post - Mahinath Thakur period with much certainty by referring to different sources[42]. It is the period between Mahesh Thakur and Mahinath Thakur

which has the problem of variation in this context. This problem deserves the attention of the present day historians of Mithila.

Besides describing successive generations of the khandavala dynasty, Bihari Lal has also mentioned some significant events which occurred during the time of Akbar's descendants. For example, while Jahangir was on the throne of Mughal empire, khankhana who had translated Babar's account, died at the age of seventy two years ; an ambassador of James I, the emperor of England, visited India ; and Tulsi Das died in Banaras in 1643 (p. 31). During the regime of the emperor Shahjahan, rice was sold in Bengal at the rate of 8 mounds per rupee (p. 32). His successor, emperor Aurangazeb, was very wise and alert. But he was under the influence of religious sectarianism (p. 33). The author has also described the relationship of Raghava Singh with Mahabat Jung, nabab of Murshidabad, who raised the revenue of Sarkar Tirhut from rupees one lakh to more than rupees seven lakh (p. 33). Narendra Singh's battle with Bhikhari Mahatha at Kandarpi Ghat has been mentioned in a few words (p. 34). According to the author, it was Pratap Singh who shifted the capital of khandavalas from Bhaura (near Madhubani) to Darbhanga in 1762 (p. 34). From the last quarter of the eighteenth century, Darbhanga raj began to deal with the administration of East India Company government. Madhava Singh faced quite a lot of problems. The author has described in detail how he could secure the zamindari of Tirhut after 1800 (pp 35 - 37). Quite a lot of space (from p. 37 to p. 48) has been devoted for describing the way the affairs of the raj were conducted from the period of Kshatra Singh to 1880. Since Bihari Lal's family was closely associated with the raj since the regime of Kshatra Singh, he was in a position to collect all the information and records relevant to his purpose. Therefore, his account of the nineteenth century may be supposed to be very

authentic. According to him, thus, Kshatra Singh and Rudra Singh had to fight legal battles against their brothers. The extravagance of Rudra Singh and Maheshwar Singh and mismanagement of administration by their officers led this raj to fall in debt of about rupees seventy lakh. They also spent a lot for the construction of bridges besides making revenue - free grants of land. The economic condition of raj, however, began to change after it was taken over by the court of Wards. Not only the management and economy improved, but several buildings, gardens, bridges, roads and irrigation canals were constructed. Hospitals and schools for both English and vernacular education were established within the territory of the zamindari. The most remarkable change that occurred was that the indigenous way of administration which prevailed earlier was replaced by the bureaucratic system at the time of Lakshmishwar Singh. Under the circumstances, English educated persons, most of whom were Bengalis, got an opportunity of occupying jobs of upper rank in the raj administration. The author expresses his anguish in this context that non - Bengalis ('Hindustanis') had thus been deprived of securing good jobs in Darbhanga raj. However, he also praises Lakshmishwar Singh in so many words and refers to him as a very capable and enlightened person quite learned in Sanskrit as well as English and possessing the knowledge of Urdu as well.

Part II

This part begins from p. 49 and ends on p. 114. Bihari Lal writes that the district of Tirhut was inhabited by a large number of Maithil brahmans. They were divided into four categories : first, shrotriya ; second, yogya ; third, panjibaddha ; and the fourth, grihastha. Generally they also held some zamindari and engaged in cultivation. They were very fond of eating fish,

pickles and curd. They did not touch tobacco and any alcoholic drink. They did not ride on bullock carts nor did they cultivate lands by their own hands. They also had interest in music and had acquired at least some knowledge of this art. This community had produced very eminent scholars of Sanskrit learning in past centuries and there were such pandits even at that time. Tirhut also known as Mithila in the Suba of Bihar had been known as the seat of learning, tolerance and generosity (p. 49). The author gives a list of *shastras* which were pursued here. He also mentions that the pandits of Nadia of Bengal and those of Banaras held the pandits of Mithila in high esteem. He mentions the names and contributions of Vachaspati, Gangesh Upadhyaya, Pakshadara Mishra, Vidyapati, Madan Upadhyaya, Gokul Nath Upadhyaya, etc., of past centuries (pp 50 - 52). Then, he supplies subject - wise list of well known scholars of the nineteenth century. He begins with the pandits of the *Vedas* :

There were eighteen pandits of *Vedas* (*Vaidiks*). He mentions the name of one scholar of *Yajurveda*, Grammar, Tantra and *Dharmashastra*. Teknath Jha (a contemporary of Bihari Lal) whose father, Dharnidhar Jha was employed by the Government as *Hakim Adalat* of the Appeal Court in Banaras. Baidya Nath Jha was his student who was later appointed as a Court pandit in the Court of *Sadar Diwani* in Calcutta (p. 52). Some of the scholars were associated with the court of Maharaja Lakshmishwar Singh and others lived at home. Almost all of them belonged to the northern part of Tirhut.

There were only three pandits of *Mimansa* at that time : Yogadutta Jha, Manohar Mishra and Chitra Dhara Mihra. Mahamahopaddhyaya Dr. Sir Ganganatha Jha has also mentioned in his autobiographical notes that by the

last decade of the nineteenth century there were only three *mimansakas* left in Mithila[43]. Of these three scholars, two belonged to the northern part of Tirhut.

The group of naiyayikas was fairly large. There were thirty nine pandits who were very eminent scholars of Nyaya. The author mentions the name of Babujan Jha of the village of Pilakhabar, pargana Hati, who was the court pandit of the Maharaja of Jammu. Nenan Jha's father was in the court of the king of Nepal. Bhaiyu Mishra was in the court of Bettiah. One of his ancestors, Jagadish Mishra had defeated all the pandits of the court of the Maharaja in Pune (Maharashtra) in disputation. The latter gave him in reward one mauza and employed him as his court pandit. Bhaiya Thakur was in the court of Jaipur. Jaipal Jha of the village of Chakauti, pargana Tirsath, served in the court of Maharaja Ranjit Singh at Lahore as his court pandit. Parmeshwaridutta Jha was in the court of Hathwa raj. It seems, that the pandits of Mithila commanded respect in different corners of the country and those who could manage to move out found great patrons easily. Of all these naiyayikas, the overwhelming majority belonged to the northern Tirhut.

The largest group was that of grammarians, fifty six in number. Among them, there was Halli Jha of village Harinagar, pargana Hati, who had also learnt English and Persian. Giridhari Jha was in the Court of Jammu ; Mahant Jha and Manohar Jha were in Bettiah ; Hardi Nath Jha was in the Court of Bharatpur ; Prananath Pathak served the Court of Janga Bhadur of Nepal. The names of a few more grammarians have been mentioned who were serving rich and powerful patrons as their pandits beyond the suba of Bihar. The grammarians of Mithila, it seems, also had a high reputation and, therefore, one finds them spread in different estates of north India. The

overwhelming number of them, however, were from the northern part of Tirhut. Among the grammarians, one Gopal Thakur has been mentioned by the author as having a unique distinction that he never accepted any gift or any thing from any body (p. 63). Bhavanatha Mishra (Bihari La! has also mentioned his name as a great poet (P. 75), a great scholar of nyaya in the early fifteenth century, was known by the name of 'Ayachi' simply because he never asked any one for any help or gift as long as he lived. He subsequently became a legend in Mithila and this legend is still narrated in the circle of students and teachers of Sanskrit. Along with the legend, perhaps, 'Ayachi' tradition also flourished in Mithila. The example of Gopal Thakur indicates that it survived at least until the nineteenth century. Ayachi Mishra was the chief pandit of the institution of higher learning in Sanskrit that he himself maintained at his home in the village now known as Sarisab - Pahi (district Madhubani). He held his policy of maintaining his institution without any aid or help from any king or chief, perhaps, because of his commitment to the principle of maintaining the autonomy of the institution of higher learning. One who helps any institution by giving a substantial amount of fund may like to appropriate its resources in his interest. The institution loses its autonomy under the circumstances. Ayachi Mishra was, perhaps, not prepared for that. One finds his approach at least alive until Bihari Lal's time.

Like the number of eminent naiyayikas and that of famous grammarians, the group of erudite astrologers was also quite sizeable. The author has mentioned the names of thirty eight such pandits of astrology of whom Nilamber Jha lived in Banaras under the patronage of the estate of Alwar for teaching students. Gokul Jha of Pandoul, pargana Hati, was in the Court of the Maharaja of Alwar ; Dukh Mochan Jha of Rambhadrapur, pargana Ughara, and Giridhari Mishra of Koilakh, pargana Bhour, were court pandits

of the Maharaja of Rewa. A few letters that Giridhari Mishra wrote from Rewa to his family members at Koilakh were published some time back. One of the letters indicates that the Maharaja of Rewa (his patron) held him in high esteem[44].

It is obvious that pandits of astrology of Mithila also enjoyed enough credibility in this field and, therefore, they received patronage of even far off estates. Most of these pandits remained in their villages practising their *jyotish*. Some of them served the court of Darbhanga raj and a few had patronage of some other zamindars. It may be mentioned that majority of them belonged to the northern part of Tirhut.

There were thirty well known *Vaidyas* (practitioners of Ayurvedic medicine) in Tirhut at that time. It is important to note that the learning and practice of Ayurveda had been virtually left for only Sakaldwipi brahmans. This was also because the profession of *Vaidya* was known as the caste profession of these brahmans. It seems that Sakaldwipi brahmans came from outside and settled in Tirhut when they began to receive patronage of Darbhanga raj. According to the author, it was Anant Bihari Mishra's family which had remained attached to the court of this raj from the eighteenth century when Narendra Singh was the *raja* to the time of Lakshmishwar Singh (p. 73). Further, thirteen out of thirty famous *Vaidyas* were settled in the town of Darbhanga. The household of each *vaidya* had a separate space for dispensary where he used to conduct his practice. Darbhanga had thus become a centre of Ayurvedic doctors. There were twelve *vaidyas* settled in different villages of the southern and south western part of Tirhut. Only five of them belonged to the northern part of the district. Pargana Saraisa, was, perhaps, economically much better off than the northern part of Tirhut

and, therefore, it could afford to have relatively a larger number of Ayurvedic practitioners.

The author has devoted some space for describing the poets of past centuries as well as those who were living in his time. It seems that he had included in this list the poets of Sanskrit, Maithili as well as Brajabuli. He mentions the names of Bhavanatha Mishra (*alias* Ayachi Dube) and his son Shankar Mishra of the fifteenth century who wrote poetry in Sanskrit. About Vidyapati Thakur Bihari Lal writes that he was a contemporary of Maharaja Deva Singh and Maharaja Shiv Singh (of Oinwara dynasty) and his *Maheshvanis* (written in Maithili) were very popular. Since Vidyapati's descendants were settled in village Sourath, pargana Hati, the author, perhaps, thought that Vidyapati had also had his home in this village. Altogether the names of ten Maithil brahmans have been included in this section by the author (pp 75 - 77). Four of them were of past days. However, one Chhokouri Mishra of village Satalakha, pargana Jarail, was not of medieval period. The author writes that he was the guru of Maharaj Kalyan Singh of Azimabad (Patna). Maharaj Madhava Singh brought him from Patna to Tirhut (p. 75). Of the six poets who were contemporaries of Bihari Lal, there was Chanda Jha, a famous name in the world of Maithili literature. The author has mentioned the name of one Faturi Jha of village Shahpur, pargana Hati who was not formally educated. But, he had a sharp insight and by the grace of God he wrote very good poetry and songs.

George A. Grierson collected a song written in Maithili by one Faturi or Faturilal on the famine of 1870s. In this song, the poet had highlighted the efforts of British Government as well as Darbhanga raj in managing relief. The song also revealed the corrupt practices of the officers / workers

who were in charge of conducting relief operations. Grierson had much appreciation of the song as it had been written in a style of Maithili which was very close to that used by the masses in Mithila. He, therefore, included it in his *Chrestomathy*[45]. Grierson does not say anything more about the poet. Parameshwara Jha has also referred to this poet and his song *Kavitta Akali* and writes that he belonged to the village of Shahpur[46]. Neeta Jha in 1997 writes that no information had been collected so far about such a great poet of masses as Faturi or Faturilal[46]. However, *Aina-i-Tirhut* at least gives the information that Faturi was a Maithil brahman and provides a confirmatory evidence that he belonged to the village of Shahpur.

In addition to the poets of Maithili and Sanskrit, the author has mentioned two names of Sakaldwipi brahmans, four names of Bhat brahmans and one name of kayastha srivastava who wrote in Brajbuli. There was one Shyam Sundar Maharaj who was well versed in Arabic, Persian, English and Bengali and according to the author, he wrote poetry in each of these languages (p. 76).

The author has mentioned the names of the famous Hindu Saints and their *mathas*. He has included Nanakashapi *matha* in this list (p. 78). There are altogether names of only twelve saints in this section of which Baba Sahab Ramdas Vairagi, Baba Rajaram Nanakashahi, Gosain Vishwambhar Das Vairagi and Gosain Sadhu Ramdas Vairagi belonged to an earlier period. Their *mathas*, however, continued to exist. There were only three saints in the southern part of the district and the rest of them had their shrines in the northern part. The author has also described the legends associated with them in detail.

The account of the scholars of different branches of Sanskrit learning and of poets and saints, presented by Bihari Lal (mentioned before) indicate that it was the northern part of Tirhut where the traditions of Nyaya, Vyakarana, Mimansa, Vedas, kavya, etc., had their chief centre. The southern and south western part of the district had a very little or marginal share in the contribution of Mithila to these traditions of Hindu civilization. *Aina-i-Tirhut* contains at least some empirical evidence in this context. Besides, no example of any Sanskrit pandit coming from outside to settle here has been cited by the author. Sanskrit pandits, in fact, used to migrate from here to distant places in the country where there was demand for great *naiyayikas* / *vaiyakarans* / *jyotishis*. Excluding the *vaidyas* and saints the total number of scholars including poets was more than one hundred and seventy. The overwhelming number of them were Maithil brahmans. Being renowned pandits, they must have had a lot of students reading *shastras* under their guidance. It seems that the tradition of Sanskrit learning was in a flourishing state in the northern part of Tirhut even in the second half of the nineteenth century.

The author, then, mentions the names and other details of Muslim saints of different sects whose shrines were located within the territory of Tirhut (pp 81 - 93). The number of such saints was forty three, much larger than the number of Hindu saints. The shrines of twenty two saints were in different places of the south western part of Tirhut. The northern part had only three shrines (*mazars*) of Muslim saints. The town of Darbhanga, it seems, was a great centre of such saints as there were fourteen shrines situated in the different *mohallas* of this town. The author has also referred to the towns of Muzaffarpur and Hajipur where there were *mazars* of a few famous saints. Besides, there were five of these saints who had come from outside and had settled in Darbhanga and in the south western part of the district.

Bihari Lal has described in detail the legend associated with each and every saint.

The names of the scholars of Persian, Arabic and Urdu learning have been given along with the details which the author could collect, perhaps, by interviewing their family members and other knowledgeable persons (pp 93 - 114). The total number of such scholars is forty five. The list also includes the names of nine Hakims. Three of them had their dispensaries in Muzaffarpur. Three Hakims were serving the patients in Darbhanga. One of them had come from outside and had settled here. One Hakim was stationed in northern Tirhut and there were two Hakims in the south western part of the district.

Adding the number of Hakims to that of *Vaidyas* who were in Darbhanga, the total number of the medical experts available for serving the patients was sixteen. Besides, there was Kalikumar Mitra whose name has also been mentioned by Bihari Lal in this section (p. 100). According to Ayodhya Prasad, Kalikumar Mitra had joined the hospital established by Darbhanga raj (before 1867) as civil surgeon[48]. It seems that he was the first allopathic doctor in Tirhut. Thus, one may suppose that Darbhanga had emerged as the chief centre of health care in north Bihar by the second half of the nineteenth century.

The learning of Persian, Arabic and Urdu was virtually confined to Muslim community. Only three scholars were Hindu and all of them were Amabashtha kayasthas, one of Darbhanga and two belonging to the southern part of Tirhut. Of the remaining ones, majority (nineteen in number) belonged to Darbhanga, about ten of the total number

of such scholars were residents of the villages of the south western part of the district and just a few belonged to the northern part. Quite a number of them had come from outside and had settled in Darbhanga and in the southern parganas.

It seems that Darbhanga was also a great centre of Persian and Arabic learning in north Bihar. The name of Mulla Abul Hasan has been mentioned by the author (p. 93), who was in the court of the emperor Aurangzeb and used to teach his daughter. His son got a grant of one hundred and one *mouzas* in Tirhut as *jagir* and then his family came to reside in Darbhanga. According to Ilias Rehmani, Mulla Abul Hasan was a disciple of Mulla Taqia[49]. Moulavi Fazal Ali (author of *Favayed Amiriya*), Moulvi Sharfuddin Husain, Moulavi Mohammad Salah 'Khamosh', Moulana Mohammad Imam Shah, Moulana Mohammad Bahram Shah, Moulavi Maniruddin Husain (author of *Manirul Farayez*, *Manirul Fatabi* and *Fabayed Razia*), Mohammad Murshid Hasan 'Kamil', etc., were very eminent scholars and teachers of Arabic and Persian learning. Several students received their education under their guidance. The presence of the seats of such eminent scholars and of the shrines of more than a dozen saints commanding people's devotion indicates that in the town of Darbhanga there was hegemony of Muslim cultural ethos. The south western part of the district had a similar situation : the number of shrines of Muslim saints was much more than that of Hindu saints, and the number of Muslim scholars was also much higher than that of the Muslim scholars living in the northern part. One may, thus, suppose that the influence of Muslim culture in the town of Darbhanga and in the southern and south western part of Tirhut was quite deep rooted and vigorous. The northern part had very little of such influence, perhaps because of its long and well established tradition of Sanskrit learning.

There is one more important point indicated by the empirical evidence given in *Aina-i-Tirhut*. So far as scholars of Arabic, Persian and Urdu learning and Islamic saints are concerned, one finds instances of some of them coming from outside and settling in Tirhut. There is no evidence of any one leaving Tirhut for some other locality. The situation is just reverse in the case of the pandits of Sanskrit learning ; none of whom came from outside whereas a number of them moved out to far off places (discussed before).

Part III

This part covers more than sixty pages of the book. It begins with the description of the quality of soil and month - wise variation of climate. The typical diseases were malaria and fever. The cases of jaundice and tuberculosis were few. The inhabitants of town and those who frequently visited town constituted a category known as *ashraf* and they used Urdu as the medium of communication among them (p. 116). The contention that the town of Darbhanga was dominated by Muslim cultural ethos (mentioned before) is supported by this observation of the author. However, according to him, their Urdu was not grammatically correct. They did not use its appropriate phrases. It may be mentioned here that Francis Buchaman also found the word *ashraf* being used in Patna - Gaya for the upper category of people during his survey in 1811 - 12[50]. However, according to him high castes of both Hindu and Muslim communities constituted the class of *ashraf*[51]. But, according to Bihari Lal, *ashraf* comprised those living in the urban area and using Urdu as the language of communication. He further writes in this context (p. 116) that *dahatini* or *ganwari* Hindi, that is vulgar Hindi, prevailed as a mode of communication among the masses in the rural area, and Maithil pandits as well as Maithil kayasthas spoke a particular type of Hindi having

words of Sanskrit. He has given examples of both *ganwari* Hindi and the speech of Maithil pandits as well as Maithil kayasthas (p. 116).

There is, of course, difference between the style of one and that of the other. The examples given by Bihari Lal indicate that Maithil pandits and Maithil kayasthas used formal and respectful styles whereas those used by the masses were quite informal. But, the language / dialect was common in both the styles, and this language was Maithili, not Hindi of any kind. Why did Bihari Lal use the words '*ganwari* Hindi' and 'Tirhut Hindi' for Maithili, a language whose literary excellence had continuity from the fourteenth century ? It seems that the word 'Maithili' had not begun to be used for the language of Tirhut by that time. Chanda Jha, for example, used the words 'Mithila *Bhasha*' for Maithili in his preface (written in Hindi) to his translation of Vidyapati's *Purush Pariksha* that was published in 1888[52]. Ayodhya Prasad 'Bahar' included a *Maheshvani* written in Maithili by a poet named Ramanath in his *Riaz-i-Tirhut* of 1868. Regarding the language of this *Maheshvani*, he used the words '*Tirhut Ki Bhasha*'[53]. William Adam who conducted a survey of the state of education in Bengal and Bihar during 1835 - 1838, used the word 'Tirhutiya' for Maithili as the language of conversation in Tirhut in his report[54]. Buchanan in his report of the survey of Purnea district in 1809 - 10, used the words '*desh bhasha*', 'Mithila dialect', etc., for Maithili[55]. It was probably George A. Grierson who first used the word 'Maithili' for the language of the people of Mithila in 1882[56]. One may under the circumstances suppose that Bihari Lal was not at all aware of the word 'Maithili' and, therefore, he used the words '*ganwari* Hindi' and 'Tirhut Hindi' for it. But, so far no instance of the use of the word 'Hindi' of any kind for Maithili / Tirhutiya / Mithila *Bhasha* has been available from any record / book of the nineteenth century except *Aina-i-Tirhut*. Perhaps, the

dialects of Tirhut appeared to be close to Hindi (and not to Urdu) and so, the author considered them simply as types of Hindi. However the way he has written about Urdu and Hindi indicates his loyalty to the former.

The author, then, describes the agrarian scenario. Various kinds of pulse, oil - seeds, paddy, etc. have been mentioned. *Marua* was the main food of the poor. The parganas of Saraisa and Basara were famous for the production of tobacco. Indigo was also cultivated in this district. Most of the good quality lands had been reserved for indigo cultivation and, therefore, peasants were deprived of the lands which could yield high amount of food crops. According to the author, this was the reason of the rise in prices as well as the occurrence of famine (p. 117).

Varieties of fruits and sugar cane were grown here. The author has mentioned the name of each. The description of the varieties of mango has been given in detail. The towns of Darbhanga and Madhubani had large godowns for the storage of sugar produced in this district at that time (p. 119). Various kinds of sweets such as *jalebi*, *rasagulla*, etc., were prepared here. The author has included the description of the varieties of vegetable, flower, spices, animals, birds, snakes, trees, etc., in this section (pp 119 - 127). There were twenty rivers such as Kosi, Kamla, Vagmati, etc. (p. 127). The names of eighty seven castes, (excluding fives brahman castes and six sub - castes of kayasthas) have been mentioned (p. 128). Among the five castes of brahmans, he refers to 'pachhiman brahmans' who were also called, according to the author, 'bhumihar brahmans'. The people who inhabited the territory of Tirhut were of these ninety eight caste groups. Before Bihari Lal, it was Jyotirishwara in the fourteenth century who had conducted ethnographic survey in Mithila[57]. In 1885, H.H. Risley began his famous

ethnographic survey of the tribes and castes of Bengal (which included Bihar and Orissa as well). The report of this official survey was published soon[58]. The last ethnographic survey was conducted by the Anthropological Survey of India under People of India project during 1985 - 1990[59]. The ethnographic data contained in *Aina-i-Tirhut* are very valuable for comparative study of such data available in *Varna Ratnakara* and other official surveys conducted in the nineteenth and twentieth centuries. The study can reveal the dynamics of castes in Tirhut. Bihari Lal further writes in this context that except the upper castes of Hindus and Muslims, each of the non - upper caste groups of both these religious categories had its own caste - occupation.

According to the author, there were sixty famous sacred places having temples in the territory of Tirhut. *Mithila Mahatmya*, which is a part of *Brihad Vishnu Purana*, mentions eight places associated with Shiva such as Shila Nath, Kalyaneshwara, Kapileshwara, etc. and one place of goddess Girija[60]. All these places have been referred to in *Aina-i-Tirhut*. Parameshwara Jha has also described the sacred places of Mithila such as Janakpur, Sitamarhi, Gautam Kund, Kapileshwara, Bhuvaneshwara, Singheshwara, Chamunda Sthan, Bhadra Kalika, Ugra Tara, Jayamangala, etc.[61]. His list includes nine seats of Shiva and eight of Shakti besides Janakpur, Sitamarhi and Gautam Kund. Almost all of these places are also mentioned by Bihari Lal. His list is, thus, most elaborate of all such lists available so far. One may, however, assume that at least some famous seats of Shiva and Shakti might have escaped the notice of Bihari Lal. But, it can be safely supposed that the sample of sacred seats given in *Aina-i-Tirhut* is quite large and, therefore, represents the universe of sacred seats in Tirhut.

According to the data given in this context in *Aina-i-Tirhut*, there

were thirty three seats associated with Shiva, seventeen with Bhagawati (Shakti), seven with Sita Ram, two with Vishnu and only one with Radha Krishna. Thus, the overwhelming number of the sacred places in Tirhut were associated with Shiva and Shakti. Since some of such places are described in *Mithila Mahatmya*, one may suppose that Shiva and *Shakti* have been dominating the religious space in Mithila since ancient period. Besides, some of the seats of Shiva and *Shakti* were (and are) counted not only as regional centres of religious value but as having importance at the national level of *Shakta* order. For example, Ugra Tara of Mahishi (mentioned in *Aina-i-Tirhut*, p. 138) has been lescribed as one of the sixteen most important *Shakti Peethas* of the country by John Woodroffe[62]. Maithils are known as *Shakta* and the prevalence of the *Shakta* tradition in Mithila is supported by the evidence of existence of as many as fifty places associated with Shiva and Shakti within its territory. The influence of Sita Ram, Vishnu and Radha Krishna, it seems, was marginal in Mithila before mid - nineteenth century though this land has been known as the birth place of Sita. Perhaps, the image of Sita remained more as a daughter than as a goddess. Girija, Gauri, and other forms of *Shakti* and Shiva (who were worshipped by Sita according to *Ramayana*), perhaps, continued to dominate the religious order of Maithils since ancient period.

The author also look note of the ruins of different forts existing in Tirhut at that time (pp 142 - 145). According to him, there were ruins of sixteen forts. Most of these forts were built up in ancient period by Nala, Dharmangada, Gandha, Nanya Deva, Bhara and Harba - Barba (belonging to the caste group of Dusadh). The fort at Balirajgarh was built up by Nal. It was first excavated by Grierson in 1879 (p. 144). The tort at Jaynagar, pargana Bachhour, was constructed in 1773 by the then Nabab of Bengal. In

the town of Darbhanga there was a fort existing since medieval period (p. 145). The fort of Hajipur was constructed in 1357 (p. 145). The author has described the location of the ruins of each fort in detail. It is necessary that excavation of these sites should be undertaken as soon as possible. Credit goes to Bihari Lal who alone considered its desirable to record the information regarding such sites for later generations of the scholars of the history of Mithila. It is hoped that archaeological investigation into these sites would definitely contribute to our knowledge of the history of this region.

There were four important mosques in Tirhut in the nineteenth century (pp 146 - 147). Besides, there was also a famous *Idgah* at Kadirabad mohalla of Darbhanga which had been constructed at the time of the emperor Aurangzeb. In the fort of Hajipur, one mosque was built up during the reign of Akbar. There was a famous mosque in Nagarbasi. The author has mentioned the historical events associated with it in detail. But, the time of its construction could not be known. The author collected the details of important tanks of varying sizes along with the legends and periods of their excavation (pp 148 - 155). It is significant to note that the presence of several tanks in any village one comes across while travelling in the territory of Tirhut apparently impresses him to distinguish the ecological profile of the rural area of Mithila from that of other areas of Bihar. Bihari Lal being a keen observer marked this distinguishing ecological feature and included the details of tanks in *Aina-i-Tirhut*.

The tradition of excavating tanks and wells is very long in Mithila. It remained linked with the tradition of *Dharmashahtras* here. The functions of tanks were (and are) both socio - cultural and economic. The tradition of tanks has influenced the shape of cultural life as well as food habits of the

people here. All such aspects of tanks have been discussed elsewhere[63]. Credit, however, goes to Bihari Lal who made available so much data in this context.

The section (pp 155 - 165) dealing with the famines of 1860s and 1870s is very elaborate and the account that it presents is full of information regarding their management as well as consequences. The famine of 1866 was very severe. Thousands of people died of hunger. Quite a lot of them had to become Muslims and Christians (p. 156) in order to save life. The men of Launia community became virtually extinct in absence of food. Maharani Maheshwaralata, mother of Lakshmishwara Singh, Rai Nandipat Mahatta Bahadur, Chaman Choudhary and Gopal Das tried their best to provide food to the people. At some places provision had been made by the government for the distribution of cooked food. But, the management proved to be quite ineffective in mitigating the crisis. According to O' Malley, the estimated number of deaths due to starvation in Tirhut was more than sixty thousand[64].

The second famine followed soon in 1874. The government authorities faced this crisis by organizing the distribution of food as well as other articles very efficiently and effectively. The entire district was divided into twelve relief circles, each having a relief superintendent with assistants, and a ready stock of grains for distribution among the poor. Road construction was undertaken in different parts of the district for giving employment to those who had neither food nor money to buy food. Those who could not work as labourers were given sufficient amount of money in loan on very liberal terms for excavating tanks. A number of health centres were established where those who required medical care were allowed to stay and

get medical facilities as well as food without making any payment for such services.

Darbhanga raj authorities had joined hands with those of the government in the management of this crisis. According to Bihari Lal, about thirty three lakh rupees were spent by the raj (Darbhanga) in arranging for relief operations (p. 42). Jata Shankar Jha mentions in this context that the total amount spent for relief by the raj in 1874 was more than thirty five lakh rupees[65].

The author of *Aina-i-Tirhut* has also described the corrupt practices adopted by the *amlas* involved in relief operations (p. 164). Bihari Lal's observation in this context is supported by Faturi Jha. He was a poet (mentioned before) and also had the direct experience of this famine. He wrote a long poem, *Kavitta Akali*, depicting how the crisis of 1874 was tackled and also how some of the officers and workers exploited the opportunity for their selfish interests. This poem attracted the attention of Grierson as well[66]. The account of 1874 famine given in *Aina-i-Tirhut* is based on the author's own experience and observations. So, the report being first hand may be taken to be highly authentic and valuable.

It was for swift transportation of food stock from outside to this district that railways were constructed. Rail communication began in April, 1874 but it had to be stopped due to the weak wooden bridges on rivers. But, soon such problems were tackled and this communication was again started from 1 November, 1875 which continued without any interruption. Then, rail communication was also started from Muzaffarpur to Shamsuddinpur (Samastipur) from 25 February, 1877 (p. 167).

The author then describes another important event in the history of Tirhut. The district was divided into two parts in 1874. According to him, one Muzaffar Khan settled seven bighas of land and named this plot Muzaffarpur. Government offices were established here before 1790 (p. 167).Gradually, the name was extended to the adjoining areas and finally Muzaffarpur became the headquarters of the district. After division, the district of Muzaffarpur included the subdivisions of Sitamarhi, Hajipur, and Muzaffarpur. The district of Darbhanga now included the subdivisions of Darbhanga, Madhubani and Tajpur. The author has also mentioned the details regarding the number of revenue villages, the amount of revenue collection, etc., of each district (p. 168). An agricultural exhibition was held in Muzaffarpur in 1865. The author has mentioned the details regarding how it was arranged. The exhibition was, perhaps, first of its kind to be held in Tirhut.

Lord Northbrook, who was Viceroy then, had come to Darbhanga to inspect the relief operations in December, 1874. According to the author, he also came to personally see the condition of people and the region under the impact of famine (p. 173). The description of his visit has been elaborately narrated (pp 173 - 176). It seems that the way British authorities responded to the demand / need of the people under the crisis of famine and the demonstration of sympathetic attitude by even the highest authority of the colonial setting proved to be somewhat functional for enhancing the legitimacy of colonial raj. It is now asserted that colonial regimes enhanced their authority through the processes and structures of their collaboration with *rais*, *rajas*, zamindars, etc.[67]. Bihari lal's narrative regarding 1874 famine and the way government mobilized support of zamindars, bankers, businessmen, etc., for dealing with the crisis reveals the effectiveness

of the process of collaboration between government authorities and the powerful men such as zamindars, lawyers, bankers, businessmen, etc., of the locality.

Part IV

The fourth part of the book begins with the enumeration and description of caste / community - wise *raises* and respectable families (pp 177 - 282). The word 'elite' may be used for one who was *rais* / zamindar or one who was considered very respectable in his community by virtue of having education and a prestigious record of family history. Altogether about three hundred families have been mentioned by the author who constituted the elite category of Tirhut in the second half of the nineteenth century. This category comprised fifty seven Muslim families, that is, nineteen percent of the total number of elite families. The rest of the two hundred and forty three Hindu families, fourteen including Darbhanga raj belonged to Maithil brahman caste group. Eight of them had been granted zamindaris for their maintenance by Darbhanga raj. These were the families of younger brothers of Kshtra Singh, Maheshwar Singh and Lakshmeshwar Singh. Thus, among Maithil brahmans except Darbhanga raj and its allies, there were only five zamindars. The biggest zamindar among these five Maithil brahman families had his zamindari of fifty thousand rupees. The percentage of Maithil brahman zamindars (including Darbhanga raj and its allies) was about 4.6 of the total number. All of them except one belonged to the northern part of the district.

There were thirty seven zamindar families among Bhumihar brahmans. The author has used the words 'pachhiman brahmans' for them.

But, he also mentions that pachhiman brahmans were known as Bhumihar brahmans (see Part III). He describes the houses of Narhan, Sursand, Sheohar, Majholia as very important estates having big zamindaris. The biggest one of them had a zamindari of about two lakh rupees per year. The rest of the zamindar families among bhumihar brahmans had relatively small zamindaris. Altogether Bhumihar brahman zamindars constituted about twelve percent of the total number of zamindars in Tirhut. Most of them belonged to its south - western part.

The number of rajput zamindars was eighteen (only six percent of the total number). Most of them had zamindaris from medieval period and had substantial income (varying from about twenty thousand rupees to about two lakh fifty thousand rupees per year). Quite a lot of them belonged to the south - western part of the district.

Among the khatris, there were eleven respectable families. Few of them depended on business or service in government bureaucracy. They had come from outside and had settled in Tirhut. But, others had zamindaris. They also engaged in the business of money - lending. Rai Nandipat Mahatha of Muzaffarpur, for example, had an annual income of about eighty or ninety lakh rupees (p. 194). He was, perhaps, the richest man in Tirhut. Even Darbhanga raj had a much lower income (not more than twenty five lakh rupees per year according to Lakshmishwar Singh - see Part I). Most of such khatri families belonged to south - western part of Tirhut.

There were nine Agrawal families, two families belonging to some other caste of Vaishyas known as Sahus and one belonging to the kalwar community, doing money - lending business as well as holding zamindaris.

The richest of them was Rai Banwarilal Sahu Agrawal of Darbhanga who had an annual income of about seventy five or eighty lakh rupees (p. 195). There was Rai Govardhan Lal Bahadur of Darbhanga having an annual income of about forty or fifty lakh rupees (p. 196). The family of Gopal Das of Muzaffarpur had an annual income of about ten lakh rupees. Shiva Sahaya Sahu of Muzaffarpur had an annual income of more than ten lakh rupees (p. 200). Chamanlal Choudhary belonging to kalwar community of Muzaffarpur had an annual income of more than two lakh fifty thousand rupees. One of the members of his family was also a deputy collector (p. 200).

It may be mentioned that all of them, its seems, were chiefly engaged in the business of money - lending and by virtue of their phenomenal prosperity in their business they also acquired zamindaris. The traditional zamindar houses of Maithil brahman, Bhumihar brahman and Rajput communities had not by that time started doing money - lending. Some of the Khatri, Agrawal, Sahu and Kalwar zamindars who had combined the occupation of money - lending with that of zamindari, were the richest group. The traditional zamindars might be commanding prestige in the region by virtue of the past tradition of their families. But, so far as the economic status is concerned, they were no match to the money - lenders whose zamindaris were relatively of recent origin. One may, therefore, say on the basis of the data available in *Aina-i-Tirhut* that the newly emerged group of Khatri, Agrawal and Sahu zamindars (who had thriving business of money - lending) constituted the upper most (richest) class. The traditional zamindars belonging to the upper caste groups (Maithil brahman, Bhumihar brahman and Rajput caste groups) had a lower economic status.

Besides these families, there were one hundred and fifty two families

of kayastha community of which one hundred and thirty were srivastava kayastha, sixteen ambashtha, one mathur and one gaur. All of them were considered respectable by the author who has described the past records of glory achieved by their families. The majority of them had been on respectable positions under government or Darbhanga raj or some other important estates. Quite a lot of them had some zamindaris as well. However, they had also adopted the practice of money - lending while working as munsi and then had purchased zamindaris. For example, Kali Prasad, whose name has been included by Bihari Lal among the respectable kayastha families (p. 231), was a munsi in the indigo factory of Shahpur. He pleased his master by his skill and became the head of the native servants of the factory. Then, he started doing banking and earned a lot. He also became subsequently a shareholder of the property of factory and purchased zamindari[68].

Most of these kayastha families belonged to south - western part of Tirhut. The author has not mentioned the name of even a single karan kayastha family in the list of elite kayastha families of Tirhut. It is a matter of surprise. However, it is difficult to say why Maithil kayasthas were ignored by him in this context.

The Muslim zamindars are described as having glorious records of their past generations. Most of them had their ancestors on very high positions during Mughal and late Mughal days. They were also connected to families which had very distinguished lineages in Islamic tradition. It is important to note that except a few (p. 263, P. 270) none of them ever adopted the practice of money - lending. So, they also constituted the group of traditional zamindari, though only a few of them had substantial income.

It may be mentioned that the number of estates in Tirhut (including both the districts of Muzaffarpur and Darbhanga) was more than twenty thousand in 1879 - 80[69]. Bihari Lal has mentioned only those estates which were considered important at that time. The elite class of *raises* and respectable families constituted not only traditional zamindars and zamindars doing money - lending business, but also those who were respectable due to their family - prestige and also because of holding important positions either under government administration or under big zamindaries or under big indigo factories. The top position from the points of view of financial condition was, however, occupied by those zamindars of Khatri, Agrawal and Sahu caste groups who had thriving business of money - lending. They were not traditional zamindars. They had acquired zamindaris in recent past. The traditional zamindars of both Hindu and Muslim communities occupied a lower position on economic scale as their economic condition was weaker in comparison to that of the above mentioned group of Khatri, Agrawal and Sahu zamindars. The kayasthas contributing the biggest group among the elites mentioned by Bihari Lal had generally small zamindaris and none of them could afford to have so high financial condition as that of the top class, mentioned above.

•

It will not be out of place to mention that most of the traditional zamindaris generally used to be in debt. Ayodhya Prasad observed that for participating in the gathering of zamindars, *rajas*, etc. on the occasion of agricultural exhibition held in Muzaffarpur in 1865, most of the zamindars had to borrow money simply for showing off[70]. The case of Darbhanga raj has been described before in this context. It was in debt of seventy lakh rupees before the Court of Wards took over the charge of its administration. Bihari Lal also observed that the zamindaris of some Bhumihar brahmans,

(pp 184 - 187), one Rajput (p. 189) and some Muslims (pp 265 - 276) had fallen in debt either due to their being spendthrift or due to litigation. The money - lenders used to take advantage of the situation. Rai Banwarilal Sahu of Darbhanga had become so rich simply by exploiting the zamindari of Kirti Singh of Madhubani (p. 195). He also paid loan to Muslim zamindars (pp 265 - 276) who ultimately lost much of their zamindaris. The few such cases cited by Bihari lal indicate that the richest group of Khatri, Agrawal, and Sahu money lenders depended for their business on the group of traditional zamindars. The former had little contact with people. They also generally lived in urban areas and conducted their business with the zamindars who were spendthrift. They were not much concerned with land control. All that interested them was their own financial prosperity in monetary terms.

The traditional zamindars were, however, chiefly concerned with land control. They had to deal with people at the grassroots level. Besides, they had deep roots in the society. This class of traditional zamindars, thus, stood in a position that was politically subordinate to colonial authorities and at the same time economically lower than that of the richest category of money - lenders of the region. The kayastha elites were service holding class who had practically held occupations / jobs of secular nature. By acquiring zamindaris, they definitely enhanced their status. However, they also remained in a subordinate situation and could not compete with the class of money - lenders in amassing wealth nor could they compete with the class of traditional zamindars in controlling land. They, in fact, dominated the service sector.

The author has mentioned the names of the lawyers and *mukhtars* working in the different courts of the districts of Muzaffarpur and Darbhanga

(pp 282 - 307). The total number of lawyers was only seventy six in Tirhut. The number of those who had knowledge of English and who conducted their legal practice in different courts of law through the medium of English was just eleven (not even fifteen percent of the total number of lawyers). Of these eleven lawyers, there were seven Bengalis, two Srivastava kayasthas and two Muslims. Thus, more than sixty three percent of English knowing lawyers were Bengalis. The number of English knowing Bihari lawyers was very small. However, it seems that among Biharis, Srivastava kayasthas and Muslims had taken lead in English education.

The total number of Bengali lawyers was thirteen. Six of them did not know English. The total strength of kayastha lawyers was thirty two (Srivastava kayasthas - 28 ; Ambasthas - 3 ; and Maithil Karan kayaṣtha - 1). There was also a lawyer of brahman community. There were twenty nine lawyers of Muslim community. It seems that among Biharis the communities of Srivastava kayasthas and Muslims were first to come forward to join the legal profession.

Similarly, among the total number of sixty seven *mukhtars* of Tirhut, there were thirty four Muslim *mukhtars*. The number of kaystha *mukhtars* was thirty one. Among the kayasthas, there was one Karan kayastha. In addition to the groups of kayastha and Muslim *mukhtars*, there was one Rajput and one European *mukhtar*. The Karan kayasthas of Tirhut, had, perhaps, just started taking interest in legal profession. Though the representation of Rajput and brahman caste groups in the legal profession was negligible, one may at least say that the upper caste groups had also begun to consider it as a desirable occupation. However, according to the data given in this context in *Aina-i-Tirhut*, one may say that the legal profession was virtually

monopolized by kayastha and Muslim elites.

It seems that the social structure of Tirhut comprised elites of different kinds in the nineteenth century. There were intellectual elites (scholars of various *shastras* of Sanskrit, Arabic and Persian learning ; mentioned before), an overwhelming majority of them belonged to Maithil brahman community. There were traditional zamindar elites. The majority of such elites of Hindu community were of Bhumihar brahman caste group though Darbhanga raj was the biggest landlord of this category. The richest were business elites of Khatri, Agrawal and Sahu caste groups whose chief occupation was money - lending. There were religious elites (Hindu as well as Muslim saints). The overwhelming majority of them were Muslim saints. There were elites of legal, medical and administrative sectors. The medical profession was monopolized by *Vaidyas* belonging to Shakadwipi brahman community and *Hakims* of Muslim community. Only one allopathic doctor was there. It seems that the modern system of health care had just begun to be introduced to Tirhut. Besides *Ayurvedic* and *Hakimi* systems which were traditional systems of health care and which were also practised by the groups traditionally associated with them, there were administrative and legal sectors, the positions of which were voluntarily joined by those who used to be found qualified. Most of such positions were occupied by kayasthas and Muslims. They, therefore, together formed the group of professional elites. One, thus, finds intellectual elites, traditional zamindar elites, business elites, professional elites and religious elites constituting broadly the upper layer of the social structure of Tirhut.

The author, Bihari Lal, devoted five years of his life simply out of disinterested intellectual curiosity to complete *Aina-i-Tirhut*. All that he

collected from books, records, journals and by his observations and interviews may not be taken to have covered the accounts of the entire universe of Tirhut in the nineteenth century. But, he definitely deserves the credit of covering a very large social space with a very wide perspective. His efforts are matchless in this context. The scholars interested in acquiring and generating knowledge regarding Mithila in the nineteenth century cannot afford to ignore his contribution.

Notes :

1. See Thakur, Upendra, *History of Mithila*, Mithila Institute of Post Graduate Studies and Research, Darbhanga, first edn. 1956, rept. 1988, pp 12 - 23.
2. See Singh, Shyam Narayan, *History of Tirhut*, The Baptist Mission Press, Calcutta, 1922, pp 2 - 6 ; A copy of 'Mithila Mahatmya' was found in the personal collection of manuscripts of late Pt. Jata Thakur of the village of Raghopur of Darbhanga district. It was published along with its Hindi translation by Kameshwara Singh Darbhanga Sanskrit University, Darbhanga, in 1980.
3. See Choudhary, Radha Krishna, *History of Muslim Rule in Tirhut*, The Chowkhamba Sanskrit Series, Vol. LXXII, Varanasi, 1970, p. 5.
4. *Ibid.*
5. See Rehmani, Ilias, "*Ahade Islamiya men Darbhanga par ek majmui nazar*" (in Urdu), *Muasir* (in Urdu), May - June, 1949, Patna, Khuda Bakhsh Library, Accession No. 10740.
6. *Raghava Vijayavali* was published by the Raj Press, Darbhanga, in 1328 fasli i.e., 1921. Radha Krishna Choudhary has referred to this book and Lal Kavi's *Kandarpi Ghatka Larai*. See Choudhary, Radha Krishna, *op cit.*, PIX and p. 15.*Shrimat Khandava Kula Vinod* was written by Pt. Gopal Jha of village Behta, pargana Jarail, in the present district of Madhubani. Before he wrote this book, he had written *Kavya Manjari* and *Kavya Pradipa* in Sanskrit. It was perhaps, due to his scholarship that he came to the court of Narendra Singh, who requested him to prepare an account of his predecessors of Khandavala family. The manuscript of the book was discovered in the house of Sheonandan Jha, a descendant of Bachharoo Jha who had served the

court of Narendra Singh. It was then published by the Raj Press, Darbhanga. Punya Nath Jha, Secretary, Education Department, Raj Darbhanga, wrote its preface and also a summary of its contents in Hindi. Fortunately, a copy of this book (without its first two or three pages) could be procured from a person selling his collection of old books by the side of a road in Darbhanga.

7. Prasad, Ayodhya, 'Bahar', *Riaz-i-Tirhut* (in Urdu), Muzaffarpur, 1868. Since this was not available in the market or libraries in the second half of the twentieth century, it was published again in 1997 along with its Hindi translation and an introduction in English. See Jha, Hetukar, ed., *A Glimpe of Tirhut in the Second Half of the Nineteenth Century : Riaz-i-Tirhut of Ayodhya Prasad 'Bahar'*, Kameshwar Singh Bihar Heritage Series - 3, Maharajadhiraja Kameshwar Singh Kalyani Foundation, Darbhanga, 1997. Henceforth *Riaz-i-Tirhut*.

8. Lal, Bihari, 'Fitrat', *Aina-i-Tirhut* (in Urdu), Matba Bahar Kashmir, Lucknow, 1883.

9. See Samaddar, Ranabir, *Memory, Identity, Power, Politics in the Jungle Mahals (West Bengal)* 1890 - 1950, Orient Longman, 1998, p. 28, note 38.

10. See Jha, Mukund Bakhshi, *Mithila Bhashamay Itihas* (in Maithili), Vidya Vilas Press, Banaras.

11. See Jha, Parameshwara, *Mithila Tattva Vimarsha* (in Maithili), Maithili Academy, Patna, rept. 1977.

12. See Das, Rasbehari, *Maithila Darpan* (in Maithili), cited by Radha Krishna Choudhary in *History of Muslim Rule in Tirhut, op cit.*, p. 114.

13. See *Riaz-i-Tirhut, op cit.*, p. 63.

14. *Ibid.*

15. See Sen, Amartya, "History and the Enterprises of knowledge", inaugural address, Indian History Congress, Calcutta University, Calcutta, 2 - 4 January, 2001, p. 3.

16. *Ibid.*

17. See Singh, Shyam Narayan, *op cit.*, pp 1 -6.

18. See Jha, Parameshwara, *op cit.*, pp 36 - 38.

19. B.H. Hodson, Resident in Nepal, also visited the site of Simraongarh and published his observations in 1835. See Askari, S.H., "Historical value of *Basatin Ul - Uns*, A Literary Work of the Early 14th Century", *The Journal of the Bihar Research Society*, Vol. XLVIII, January - December, 1962, Part I - IV, Section II, p. 10.

20. S.H. Askari has also described this event on the basis of the account given in *Futuh-u-Salatin*. *Ibid*, pp 9 - 10.

21. See Thakur, Upendra, *op cit.*, pp 168 - 211.

22. See Sinha, Kumar Ganganand, "A Note on the Origin of the Name 'Darbhanga'", *The Journal of the Bihar Research Soceity*, Vol. XLVIII, January - December, 1962, Part I - IV, Section II, pp 30 - 32.

23. See Rehmani, Ilias, *op cit.*, p. 75.

24. *Ibid.*

25. Choudhary, Radhakrishna, *op cit.*, p. 8.

26. *Ibid.*

27. See Jha, Ramanath, *Alayi-Kula-Prakash* (in Maithili), Indian Nation Press, Patna, 1951.

28. See Jha, Jata S ankar, *Report of the Regional Records Survey Committee* (1965 - 76), Bihar, Patna, Education Department, Government of Bihar, Patna, 1978, p. 90.

29. Jata Shankar, Jha brought out all the records relating to Peary Lal's movement. *Ibid*, pp 49 - 58.

30. See Bandyopadhyay, Sekhar, "Construction of Social Categories ; The Role of the Colonial Census", in K.S. Singh ed. *Ethnicity, Caste and People*, Anthropological Survey of India, New Delhi, Institute of Ethnography, Moscow, Manohar, New Delhi, 1992, pp 26 - 36.

31. See Jha, Jata Shankar, *Early Revolutionary Movement in Bihar*, K.P. Jayaswal Research Institute, Patna, 1977, pp 14 - 17.

32. See Choudhary, Radhakrishna, *op cit.*, p. 116, footnote 6.

33. Das, Kulanand, 'Mithilaka Rajavansha' (in Maithili), in Surendra Jha ed., *Mithila Mihir (Mithilanka)*, Darbhanga, November, 1935, p. 33.

34. See Jha, Mukund Bakhshi, *op cit.*, p. 40 ; also see Singh, Shyam Narayan, *op cit.*, p. 216 ; and Jha, Parameshwara, *op. cit.*, p. 153.

35. See Thakur, Upendra, *op cit.*, pp 234 - 275.

36. *Ibid*, p. 262.

37. See Jha, Jata Shankar, 'History of Darbhanga Raj', *The Journal of the Bihar Research Society*, Vol. XLVIII, January - December, 1962, Parts I - IV, Maharadhiraja Dr. Kameshwara Singh Memorial Volume, pp 14 - 16.

38. See *Shrimat Khandavala Kula Vinod, op cit.*, pp 5 -15.

39. See Choudhary, Radhakrishna, *op cit.*, p. 131.

40. See *Shrimat Khandavala Kula Vinod, op cit.*, pp 2 - 17.

41. See Jha, Parameshwara, *op cit.*, pp 153 - 191.

42. See Jha Jata Shankar, 'History of Darbhanga Raj', *op cit.*, pp 34 - 78.

43. See Jha, Hetukar, ed. *Autobiographical Notes of Mahamahopadhyaya Dr. Sir Ganganatha Jha*, Ganganath Jha Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Allahabad, 1976, p. 38.

44. See Jha, Jata Shankar, ed. *Report of the Regional Records Survey Committee* (1976 -80), Education Department, Government of Bihar, Secretariat Press, Patna, 1982, pp 28 - 31.

45. See Grierson, George A., *An Introduction to the Maithili Language of North Bihar Containing A Grammar, Chrestomathy and Vocabulary*, Part II, Extra Number to Journal, Asiatic Society, Bengal, Part I for 1882, Asiatic Society, Calcutta, 1882, pp 24 - 29.

46. See Jha, Parameshwara, op cit., pp 30 - 31.

47. See Jha, Neeta, "Faturi aa Hunaka Kavitta Akali" (in Maithili), *Jijnasa* (Maithili Journal), No. 5, Year 3, January - June, 1997, Amaranath Jha Smriti Anka, pp 88 -96.

48. See *Riaz-i-Tirhut, op cit.*, p. 60.

49. See Rehmani, Ilias, *op cit.*, p. 77.

50. See Buchanan, Francis, *An Account of the Districts of Bihar and Patna* in 1811 - 1812, Bihar and Orissa Research Society, Patna, p. 34.

51. *Ibid.*

52. See Jha, Chanda, '*Vijnapan*', *Purush Pariksha*, Raj Darbhanga Press, Darbhanga, Shake 1810 (A.D. 1888).

53. See *Riaz-i-Tirhut, op cit.*, p. 79.

54. See Basu, Anathnath, ed. *Reports on the State of Education in Bengal* (1835 & 1838) by *William Adam*, University of Calcutta, Calcutta, 1941, p. 248.

55. See Buchanan, Francis, *An Account of the District of Purnea in 1809 - 10*, Bihar and Orissa Research Society, Patna , 1928, pp 171 - 173.

56. See Grierson, George A., *op cit.*

57. See Jha, Hetukar, '*Varna Ratnakara* : A social Survey', *Journal of*

the Bihar Research Society, Prof. S.H. Askari Felicitation Volume, 1968.

58. See Risley, H.H., *Tribes and Caste of Bengal*, first edn. 1891, rept. Firma K.L. Mukhopadhyay, Culcutta, 1981.

59. See Singh, K.S., *People of India, An Introduction*, Anthropological Survey of India, Calcutta, 1992.

60. See Jha, Dharmanatha, ed. *Brihad Vishnupuraniya Mithila - Mahatmyam*, Kameshwara Singh Darbhanga Sanskrit University, Darbhanga, 1980, pp 13 - 18.

61. See Jha, Parameshwara, *op cit.*, pp 38 - 48.

62. See Woodroffe, John, *Principles of Tantra*, Part I, Ganesh and Co., Madras, rept. 1969, p. 53.

63. See Jha, Hetukar, 'Socio - Economic Significance of Tanks in the Village Life of Mithila', *The Social Engineer*, Vol. 4, No. 2, July 1995, pp 34 - 41.

64. O' Malley, L.S.S., *Bengal District Gazetteers, Muzaffarpur*, Bengal Secretariat Book Depot, Calcutta, 1907, p. 72.

65. See Jha, Jata Shankar, 'History of Darbhanga Raj', *op cit.*, p. 80.

66. See Jha, Neeta, *op cit.*

67. See Yang, Anand A., *The Limited Raj*, Agrarian Relations in Colonial India, Saran district, 1793 - 1920, Oxford University Press, Delhi, 1989, pp 3 - 4.

68. See *Reminiscences of Bihar* by an old planter, Thacker, Spink and Co., Calcutta, 1887, pp 132 - 133.

69. See Kerr, J.H., *Final Report on the Survey and Settlement Operations in the Darbhanga District*, 1896 to 1903, Bengal Secretariat Press, Calcutta, 1904, p. 28.

70. See *Riaz-i-Tirhut*, p. 63.

हिन्दी अनुवाद : इजहारूल इमाम

आईना – ए – तिरहुत

इस संसार को पैदा करने वाले तथा मानव और सब जीवों को आहार देने वाले के नाम ।

जनाब बिहारी लाल साहब तखल्लुस 'फितरत', वकील, अदालत मुनसिफी, दरभंगा, जिला दरभंगा, द्वारा रचित अनमोल पुस्तक :

तवारीखुल फितरत

प्रसिद्ध

आईना – ए – तिरहुत

वाला शान ज़नाब मुअल्ला अलकाब महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर दाम अकबालह, रईसे आजम, दरभंगा जिला दरभंगा, के इच्छानुसार मशहूर छापाखाना, बहार कश्मीर, लखनऊ, में छपकर तैयार हुई ।

सन् 1883 ई.

कीमत फी ज़िल्द दो रूपया

अनुवादक के कथन

बिहारी लाल "फितरत" द्वारा लिखित *आईना – ए – तिरहुत* मुझे डॉ. हेतुकर झा से हिन्दी में अनुवाद करने के लिये मिली । इससे पहले, अयोध्या प्रसाद "बहार" की पुस्तक *रियाज – ए – तिरहुत* का अनुवाद कर चुका हूँ जिसका प्रकाशन महाराजाधिराज कामेश्वर सिंह कल्याणी फाऊन्डेशन, दरभंगा, द्वारा 1997 ई. में हो चुका है । इससे उत्साहित होकर *आईना – ए – तिरहुत* के अनुवाद का काम भी हाथ में लिया । जहाँ तक हो सका प्रचलित, सरल हिन्दी भाषा में विषय – वस्तु का अनुवाद किया है । उर्दू से हिन्दी अक्षरशः रूपान्तरण तो प्रायः सम्भव नहीं हो सका, मगर ऐसा नहीं कि कोई बात छुट गई हो । पाठकों/विद्वानों को यदि यह पसन्द आये तो मेरा निस्वार्थ परिश्रम सफल होगा ।

इजहारूल इमाम
(आशियाना नगर)
पटना

बिसमिल्लाह हिर रहमा निर रहीम

पृ. 2

धन्य हैं वे प्रभु जिनसे जिन्दगी मिली, ज्ञानेन्द्रियाँ और कर्मेन्द्रियाँ मिली तथा जिनकी कृपा से हम ऐसे साम्राज्य में हैं जो ज्ञान, कला और न्याय से भरपूर है तथा हिन्दू और मुसलमान सम्राटों के धर्मावलम्बी शासन, जिसमें दंगे, अत्याचार और अनर्थ होते थे, से भिन्न है । हम सच – सच स्वीकार करते हैं कि इस समय ...... बिना भेद – भाव के धर्म और धार्मिक समुदायों की सुरक्षा, उन्नति, उनके प्रति न्याय तथा तमाम रियाया की विभिन्न परिस्थितियों में सूझ – बूझ से देखभाल की जाती है । हम सच्चे दिल से कृतज्ञ हैं जनाब महारानी इंगलिस्तान, महारानी हिन्द, के कि उनके प्रशासनिक व्यवस्था के फलस्वरूप हम अति सुख और आनन्द से जीवन व्यतित करते हैं ; तथा हर समय जनाब महारानी इंगलिस्तान की उन्नति, ऐश्वर्य तथा इकबाल का दम भरते हैं । ईश्वर महारानी इंगलिस्तान, महारानी हिन्द तथा उनके प्रिन्स ऑफ वेल्स, ड्यूक ऑफ एडिनबरा, तथा ...... पुत्रों को सलामत रखे कि हम और हमारे हिन्दुस्तानी भाई उनके छत्रछाया में अत्याचार तथा आफत से

पृ. 3

दूर, संरक्षित रहें । हम प्रशंसा करते हैं जनाब नबाब वाईसराय लिटेन साहब बहादुर, गवर्नर जेनरल सरकार हिन्द तथा जनाब नबाब ऐशले एडन साहब लेफिटनेंट गवर्नर बहादुर बंगाल के (जिनका इकबाल सदा कायम रहे) कि उनकी कृपा से हिन्द के रियाया के आशा के वृक्ष फलता फूलता है तथा आशा की खेती – बाडी हरी – भरी है । सौभाग्य है हम हिन्द के रियायाओं के कि ऐसे रईस, न्याय – प्रिय, दयालु तथा कृपालु, रियाया के पालनहार के प्रशासन के अधीन जीवन व्यतित करते है तथा इनके न्याय और उदारता का दम भरते हैं ।

इस तारीख (इतिहास) की रचना :

यह बन्दा, अल्पज्ञानी बिहारी लाल 'फितरत', वल्द बाबू जयकिसुन लाल, वल्द मुंशी मनहरन लाल, वल्द मुंशी सरूप सिंह, कौम कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन तथा जमींदार कस्बा दरभंगा, जिला दरभंगा, वकील अदालत मुनसिफी दरभंगा, ज्ञानियों, कलामर्मज्ञों तथा जानकारों के समक्ष बयान करता है कि होश संभालने के समय से ही इस अल्पज्ञ तुच्छ को इतिहास की पुस्तकों को देखने का शौक रहा ; जहाँ तक हो सका इस विषय की पुस्तकों को पढ़ा – सुना । ऐसी सभाओं में जहाँ पाँच दस विद्वान प्राचीन साम्राज्यों के घटनाओं को सुनने वाले एकत्रित होते थे, इस लेखक को बोलने का अवसर दिया जाता था । जो कुछ उचित समझ में आता था ब्यान करता था । परन्तु जब तिरहुत के नामकरण के कारण तथा तिरहुत के राजाओं, अमीरों, रईसों, श्रेष्ठों, पंडितों, सज्जनों तथा प्राचीन स्मारकों एवं पोखरों, इत्यादि, प्राचीन काल के जानकारी की बात आती थी तो अज्ञानता के चलते कुछ नहीं कह पाता था । इसीलिए हिम्मत किये कि इन बातों की खोज की जाय और एक पुस्तक लिखा जाय जिससे जो लोग वर्त्तमान में हैं और जो भविष्य में हों उन्हें उसकी जानकारी मिले और इस संसार में उसकी स्मृति बनी रहे । यद्यपि संबन्ध वकालत की व्यवसाय से है जिसमें अवकाश अति अल्प होती है

पृ. 4

तथा पुस्तक देखने और खोजबीन करने का समय नहीं मिलता है, फिर भी, पाँच वर्ष में बहुत परिश्रम तथा लगन से यह इतिहास लिख पाये। ......

इसे लिखने के समय लेखक के पास तवारीख़ फरिश्ता, सैर – उल – मुताख़रीन, जाने जहान नुमा, तारीख आईना नुमा, तारीख आसार – उल – सनादीद, तारीख चीन, अहसन – उल – तवारीख अर्थात् तारीख सुबा अवध, जामा – उल – तवारीख, तुजुक – ए – जहाँगीरी, आईन – ए – अकबरी, मुफता – उल – तवारीख, तारीख – सितारा – ए – हिन्द, तवारीख़ जलसा – ए – शहनशाही, तारीख ताज – उल – एकबाल एवं जिन्दत – उल – तावारीख़ और कुछ इतिहास अंग्रेजी में तथा समाचार पत्र और मिथिला माहात्म्य प्राप्त थीं । जो कुछ बातें उचित इन पुस्तकों में पाये, चुन – चुन कर लिखे । शेष जानकारी प्रत्येक कौम, प्रत्येक वर्ग, प्रत्येक शास्त्र, प्रत्येक कला, प्रत्येक व्यवसाय एवं

प्रत्येक पद के विश्वसनीय श्रेष्ठ जानकारों से मालूम किये ; कुर्सीनामा, जन्म, मृत्यु, राज्यकाल इत्यादि के बारे में तिरहुत के राजाओं के फरमानों – आज्ञापत्रों से, मैथिल ब्राह्मणों के पंजीकार के कार्यालय से, तथा अन्य पुराने श्रेष्ठ जानकारों से छानबीन किये ; तथा श्रेष्ठों, शेखों, रईसों, आलिमों, पंडितों, जमींदारों एवं सज्जनों का व्यौरा हरेक कौम व जाति के श्रेष्ठों, आलिमों, पंडितों, रईसों और जमींदारों से पूछ कर लिखे । जहाँ तक सम्भव हो सका संवत्, शाके, हिजरी, फसली तथा ईसवी दिये । अपनी जानकारी में इस पुस्तक में कहीं कूट कथन और व्यर्थ की गुंजाईस नहीं छोड़े हैं तथा जो कुछ लिखे हैं अपने तौर पर सत्य और उचित मानकर लिखे हैं । किसी की तरफदारी नहीं किये हैं, जिन लोगों के वंश तथा खानदान का व्यौरा नहीं मालूम हो सका उनका विवरण नहीं लिखा जा सका ।

पृ. 5

पाठक लेखक के परिश्रम को ध्यान में रखकर (पुस्तक की) त्रुटि को नहीं देखें, व्यंग्य और ताना की आवाज ऊँचा नहीं करें, शिकायत की द्वार नहीं खोलें । मनुष्य से भूल – चूक होती ही है । प्रसिद्ध है :

'ऐब पोशी शेवह – ए – दानिशवरान'
(अवगुण छिपाना बुद्धिमानों का काम है)

इस पुस्तक का नाम तारीखी जिससे 1937 संवत् निकलता है तवारीख़ – उल – फितरत रखा और प्रसिद्ध नाम आईना – ए – तिरहुत ।

पहले भाग में तिरहुत के नामकरण के कारण तथा दरभंगा नगर की आवादी – परिस्थिति और प्राचीन काल के राजाओं से लेकर महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर के राज सिंहासन पर बैठने के समय तक के हालात एवं मैथिल ब्राह्मणों के विवाह प्रथा का विवरण है ।

दूसरे भाग में हिन्दू समुदाय के वैदिक, मीमांसक, नैयायिक, वैयाकरण, कवि व संत व ऋषि, मुसलमान समुदाय के बुजुर्गान, मखदूमान, व मशायखान व आलिमान तथा कायस्थ आलिमों का ब्यान है ।

तीसरे भाग में जिला तिरहुत के भौगोलिक और अकाल व्यवस्था का ब्यौरा, इस जिला के दो भागों में विभाजन का ब्यौरा, नबाब वाईसराय गवर्नर जेनरल बहादुर के आगमन का ब्यौरा, मुजफ्फरपुर प्रदर्शनी का वर्णन और रेलवे के जारी होने का विवरण है ।

चौथे भाग में अमीरों, रईसों, शरीफों, जमींदारों, वकीलों, मुख्तारों की शराफत, प्रतिष्ठा, योग्यता, पेशा व बाँकेपन का ब्यान है ।

इतिहास ज्ञान के लाभ :

इतिहास का ज्ञान सबसे उत्तम ज्ञान है ।

पृ. 6

इससे सबों को खास कर सम्राटों और महाराजाओं को न्याय का मार्ग, प्रजा के मामले, राजकीय प्रबन्ध, प्रशासन, घरेलू काम काज, राजनीति, युद्ध व शासन, अत्याचार तथा अनुचित अपव्यय पर प्रतिबंध का ज्ञान, तथा सैनिकों, राज्य कर्मचारियों और दरवारियों के साथ व्यवहार का ज्ञान मिलता है । सम्राटों व राजाओं व रईसों व अन्य ज्ञानी एवं दार्शनिक व्यक्तियों को यह विधा शिष्ट एवं विशिष्ट बनाती है । जो सम्राट तथा राजा और रईस इतिहास के अध्ययन से प्रेम रखते है वे नाना प्रकार के अहंकार और रहस्य की परिस्थितियों से अवगत हो जाते है । उन्हें कोई नहीं छल सकता तथा वे कल्याण, बुराई, चतुरता, भ्रम, आलस के लाभ और हानि से अवगत एवं सतर्क हो जाते हैं ; उन्हें प्रशासन के प्रबन्ध का, मित्र एवं शत्रु से व्यवहार करने का और अपने हृदय को सान्त्वना देने का एक रास्ता उपलब्ध हो जाता है । वस्तुत : इतिहास की जानकारी से मूर्ख चतुर

और चतुर अनुभवी हो जाता है । हृदय में साहस, ज्ञान व कला हासिल करने का शौक, बहादुरी, निर्भीकता, दान, (सबों के प्रति), आदर एवं उदार भाव उत्पन्न हो जाता है । निस्वार्थ आपस के मामले को निबटाने, देश की स्थिरता, नाम व निशान, पुराने और वर्त्तमान मर्यादा को आगे बढ़ाने का ख्याल ऊँचा होता है । इसीलिए लेखक इस इतिहास को तैयार करने में विचार – विनिमय की नदी में बहुत डुबकियाँ लगाये । बहुत खून – पसीना बहाकर ये जवाहर हाथ आये । यदि ये जवाहरात उच्चस्तरीय प्रशासकों एवं राजाओं और आदरणीय रईसों को पसंद आये तो बेशक हम अपने मित्रों में साख पावें ।

संवत्, शाके, हिजरी, फसली, ईसवी, बंगला साल, ल. संवत् के बारे में :

आईन – ए – अकबरी में लिखा हुआ है कि जब तीन हजार चौवालीस (3044) वर्ष कलयुग गुजरा था तब तक महाराज

पृ. 7

युधिष्ठिर के राजगद्दी का साल जारी था । तीन हजार पैंतालीस (3045) वाँ साल कलयुग में महाराज विक्रमादित्य अपने राज सिंहासन से अपने संवत् प्रारम्भ किये, और सन् ईसवी को संवत् के मोताबिक करने से मालूम होता है कि सतावन (57) संवत् से सन् ईसवी, तथा एक सय पैंतीस (135) संवत् मोताबिक सन् अठहत्तर (78) ईसवी से राजा शालवाहक का शाके आरम्भ हुआ ; संवत् छः सय उन्नासी (679) में जो मोताबिक छः सय बाईस (622) ईसवी होता है जब मोहम्मद मुसतफा सल्लल लाहो अलेहैव सल्लम मुसलमानों के पैगम्बर पवित्र माह रबीउल – अव्वल सोमवार को मक्का मुअजमा से मदीना को हिजरत की और बारहवीं रबी – उल अव्वल को शुक्रवार को मदीना पहुँचे, मोहर्रम रोज जुम्मा अर्थात् सोलह जुलाई सन् छ : सय बाईस (622) ईसवी से सन् हिजरी कायम हुआ । चूँके इस सन् के महीनों का चलन चन्द्रमा पर निर्भर था, सूर्य के महीनों याने हिन्दी महीनों के हिसाब पर ठीक नहीं होता था, इसलिए सन् नौ सय अस्सी (980) हिजरी में मोहम्मद जलालुदीन अकबर बादशाह के राज्यकाल में सन् हिजरी हिन्दी महीनों के अनुकूल सन् फसली करार दिया गया, यानी सन् 980 हिजरी में सन् नौ

सय (900) फसली भी था । बाद उसके मलमास के कारण अर्थात् माह लवन्द (लुनद) के कम व वेश होते – होते इस वक्त तक अर्थात् सन् 1287 फसली याने 1297 हिजरी याने सन् 1880 ईसवी में सन् हिजरी और फसली में नौ – दस वर्ष का अंतर हो गया । अकबर बादशाह के समयकाल में राज्य कर्मचारियों ने माह आषाढ़ से और तहसीलदारों ने माह कुँआर से सन् कायम किया । संवत् छः सय पचास (650) में सन् फसली और संवत् छः सय इक्यावन (651) तदनुसार सन् दो (2) फसली में साल बंगला शुरू हुआ ।

और तारीख़ हिन्द में लिखा हुआ है कि सन् 1202 ई. में, मोताबिक संवत् 1259, वख्तियार खिलजी बंगाल गया था । उस समय बंगाल ...... में एक किस्म का साल शुरू हुआ था जिसे अकबर बादशाह के समय में समाप्त कर दिया गया । जिस समय वख्तियार खिलजी बंगाल गया उस समय लक्ष्मण सेन वहाँ का राजा था और उसकी राजधानी नदिया थी, तथा उसकी आयु अस्सी वर्ष की थी । राजा वख्तियार खिलजी के डर से उड़ीसा के तरफ भाग गये और बंगाल वख्तियार खिलजी के कब्जे में आया ।

पृ. 8

यद्यपि साल का नाम लिखा नहीं है, मगर तहकीकात करने से मालूम हुआ की संवत् 1165 मोताबिक सन् 515 फसली याने सन् 524 हिजरी याने सन् 1108 ईसवी में एक नया साल जिसका नाम ल. संवत है, बंगाल में कायम हुआ था । जनसाधारण में प्रसिद्ध यह है कि राजा लक्ष्मण सेन का कायम किया हुआ ल. संवत् है ; परन्तु संवत् और सन् ईसवी के मिलान करने से यह बात सही नहीं पायी जाती है । कारण कि सन् 1202 ईसवी में जब वख्तियार खिलजी बंगाल गया था उस समय संवत् 1259 था ; इस हिसाब से 94 वष का फर्क होता है और राजा लक्ष्मण सेन के जन्म से 14 वर्ष पूर्व ल. संवत् साल का कायम होना सिद्ध होता है । परन्तु तर्क से इस नतीजे पर पहुँचा जा सकता है कि राजा लक्ष्मण सेन के दादा राजा गंगा (गाँग ?) सेन के राज्य काल में साल ल. संवत् कायम हुआ होगा । परन्तु उनके समय में या राजा लक्ष्मण सेन के पिता राजा हरि सेन के राज्य काल में, वे बारह वर्ष राजगद्दी पर रहे थे, (यह साल) जारी नहीं हुआ । राजा

लक्ष्मण सेन ने उसे जारी किया । इसीलिए जनसाधारण में मशहूर है कि साल ल. संवत् राजा लक्ष्मण सेन का जारी किया हुआ है ।

प्रथम भाग

प्रारंभिक इतिहास :

विष्णु पुराण में मिथिला माहात्म्य के छठे भाग में व्यासजी ने लिखा है कि राजा निमि महाराज इक्ष्वाकु सूर्यवंशी के बड़े बेटे तिरहुत के राजा थे । उस समय यह योग वैराग्य व एबादत याने तपस्या की भूमि जानी जाती थी । वशिष्ठ मुनि ने राजा निमि को श्राप दिया और उनकी मृत्यु हो गयी । राजा निमि को कोई औलाद नहीं था । इसके चलते मुनियों ने राजा निमि के शव को मालिस करना शुरू किया । ईश्वरीय शक्ति से उस शव से एक बालक प्रगट हुआ । मुनियों ने उस बालक का नाम मिथि रखा । राजा मिथि जब युवा अवस्था प्राप्त किये तो इस भूमि का नाम अपने नाम पर मिथिला रखा । मिथिला का साबिक नाम तीरभुक्त व दूसरा तिरहुत है ।

पृ 9

तीरभुक्त नामकरण का कारण यह है कि संस्कृत में तीर नदी को कहते है व भुक्त का अर्थ विराजमान होता है । चूँके इस जिला में छोटी – बड़ी नदियाँ बहुतायत हैं इसीलिए इसका नाम तीरभुक्त हुआ । अतः मिथिला माहात्म्य के दूसरे अध्याय में नामकरण का यही कारण लिखा हुआ है । और तिरहुत नामकरण का कारण यह है कि इस जिला के ब्राह्मण लोग ऋग वेद व यजुर्वेद व सामवेद ये तीनों वेद जानते थे और तीनों वेद से अग्निहोत्र के कर्म में आहूति देते थे याने होम करते थे – इस कारण इसका नाम तिरियाहुत (तिरि – आहूत) हुआ ; धीरे – धीरे तिरहुत करके मशहूर हुआ ।

राजा मिथि के बाद के तेईसवें राजा हर्षवर्धन के दो बेटे थे, बड़े बेटे का नाम सीरध्वज और छोटे बेटे का नाम कुसध्वज था । जब राजा हर्षवर्धन की मृत्यु हुई, सीरध्वज राज सिंहासन पर बैठे । उनके समय में एक बार अकाल हुआ । राजा ने एक बड़ा यज्ञ किया और अपने हाथ से सोने का हल जोता । इसी राजा की बेटी सीता थी जो राजा दशरथ के पुत्र अवधपति महाराज रामचन्द्र से व्याही गयी थीं ।

मिथिला माहात्म्य के दूसरे अध्याय में (मिथिला की) सीमाएँ इस तरह लिखी हुई है : पूरब इसके कौशिकी नदी, और पच्छिम तरफ गंडकी याने शालग्रामी, और उत्तर तरफ पर्वत और दक्षिण तरफ गंगा है । और लम्बाई इसकी पूरब – पच्छिम 96 कोस (192 मील) और चौडाई उत्तर – दक्षिण 64 कोस (128 मील) है ।

मिथिला में महाराज निमि के सन्तावन पुश्त महाराज सिंहासन पर बैठे । उस समय दारूल अमारता याने राजधानी जनकपूर थी जो इस समय नेपाल पति के अधीन है । इस खानदान में जितने राजा हुए सब "जनक" उपाधि से जाने गये । संस्कृत में पिता को जनक कहते हैं ; सारी प्रजा इस खानदान के राजाओं को पिता समान जानती थी । इस खानदान के पैंतीसवाँ राजा, महाराज प्रजत, महाभारत के युद्ध में मौजूद थे । इस राजा के बाद बाईस राजा मिथिला के राज सिंहासन पर एक के बाद एक विराजमान होते गये ।

पृ. 10

जब पिछला राजा (महाराज निमि के संतावनवाँ पुश्त का) उस खानदान में बिना औलाद के मर गये तो उसके बाद मिथिला की रियासत किस – किस खानदान में आई कुछ मालूम नहीं है । परन्तु संवत् 1146 से मिथिला में जितने राजा हुए उनके हालात अपने ज्ञान, जानकारी व शोध के अनुसार नीचे लिखता हूँ ।

राजा नान्यदेव, कौम क्षत्री परमार, के खानदान का ब्यौरा :

नान्यदेव शाके 1011, मोताबिक संवत् 1146 व सन् 496 में, तिरहुत आए । कहते है कि एक रोज एक साँप जिसका फन बहुत बड़ा था, नान्यदेव के सामने प्रगट हुआ, उसके फन पर एक श्लोक संस्कृत में लिखा हुआ था जो नीचे अनुवाद के साथ लिखा जाता है । जब वह श्लोक पढ़ा गया तो मालूम हुआ कि इसके नजदीक में किसी जगह पर बहुत सा खजाना गड़ा हुआ है । वह सब खजाना नान्यदेव के हाथ आया और साँप गायब हो गया ।

श्लोक : "रामो वेत्ति नलो वेत्ति, वेत्ति राजा पुरूरवा ।
अलर्कस्य धनं प्राप्य नान्यो राजा भविष्यति ।।"

अनुवाद : "राम जानते हैं, नल जानते हैं, पुरूरवा जानते हैं ;
अलर्क महाराज की दौलत पाकर नान्यदेव राजा होंगे ।"

महाराज नान्यदेव 496 फसली से 532 फसली, तदनुसार संवत् 1182 तक 36 वर्ष राज सिंहासन पर रहकर सुरधाम गये । मौजे नानपुर, परगना – नानपुर उन्हीं का आबाद किया हुआ है । और एक संस्कृत श्लोक से जाहिर होता है कि राजा नान्यदेव शाके 1019 सावन शुक्ल सप्तमी सिद्ध योग स्वाती नक्षत्र शनिवार सिंह लग्न में एक किला बनबाये थे । ......

पृ. 11

बहुत खोज करने से मालूम हुआ कि वह किला मौजा सिमराँव, परगना दोसतिया जिला – बारा में था, और अभी तक निशान गढ़ी का मौजूद है । लोग कहते हैं कि यह गढ़ी लगभग पाँच – सात कोस में होगी । अब मौजा सिमराँव नेपाल तराई इलाका में है ।

संवत् 1197 तक इन्द्रप्रस्थ नगर जिसे अब देहली कहते हैं महाराज पृथ्वीराज उर्फ पथौरा के नाना महाराज अनंगपाल के अधिकार में था । उन्हीं के राज्यकाल में नान्यदेव तिरहुत आकर राजा हुए और संवत् 1182 में स्वर्गवासी हुए ।

इनके बाद, इनके पुत्र गाँगदेव उर्फ गंगदेव राजा हुए और संवत् 1196 मोताबिक 546 फसली तक चौदह वर्ष सिंहासन पर रहकर मर गये ।

इनके बाद नरसिंह देव सन् 598 फसली याने संवत् 1248 तक बावन (52) वर्ष राजसिंहासन पर रहे ।

रिसाला – ए – कप्तान फीलर साहब, डाईरेक्टर, पब्लिक इन्सट्रक्शन, मद्रास, हलकाए – लाहौर व किताब आसार – उल – सनादीद तारीख़ खास देहली के देखने से मालूम होता है कि देहली में महाराज नागदेव के पुत्र महाराज पृथ्वीराज उर्फ पथौरा चौहान संवत् 1205 याने सन् 1148 ईसवी याने सन् 536 हिजरी में तख़्तनशीं हुए थे और 49 वर्ष उनका राज्य रहा । एक इतिहास की पुस्तक में लिखा है कि सन् 589 हिजरी में सुल्तान शहाबुद्दीन गोरी ने राय पथौरा को मारकर देहली को फ़तह किया और सन् 1206 ईसवी में खुद मारा गया ।

पृ. 12

महाराज पृथ्वीराज सन् 538 हिजरी में देहली में एक किला बनबाये थे, उसका निशान कुतुबसाहब की लाट के पास अबतक मौजूद है । इस लेख से ज़ाहिर होता है कि महाराज नरसिंह देव महाराज अनंगपाल के मृत्यु से दो वर्ष पूर्व राजसिंहासन पर बैठे थे, और महाराज पृथ्वीराज के अन्तिम समय में स्वर्ग सिधारे ।

इनके बाद रामसिंह देव सन् 690 फसली याने संवत् 1340 ...... तक जीवित रहकर 92 वर्ष की आयु में स्वर्ग सिधारे । ये राजा शमसुद्दीन अलतमरा के तीसरे बेटे सुलतान नसिरूद्दीन महमूद के समय में देहावसान किये । सुलतान महमूद सन् 1266 ईसवी याने सन् 664 हिजरी में मरे । यह बादशाह बहुत नेक और सहनशील था, सिर्फ किताबत से अपना गुजर करता था । बादशाही ख़जाने से अपने लिए कुछ भी नहीं लेता था । प्रजा को बहुत खुश रखता था ।

इनके बाद शक्ति सिंह देव सन् 702 फसली याने संवत् 1352 ...... में 12 वर्ष राजसिंहासन पर रहकर स्वर्ग सिधारे । इनका देहावसान सुलतान गयासुद्दीन बलबन के राज्यकाल में हुआ । सुलतान बलबन जो सुलतान नसुरूद्दीन महमूद का गुलाम तथा बहनोई था 1266 ईसवी में देहली का बादशाह हुआ और 1286 ईसवी में मर गया ।

इनके बाद हर सिंह देव सन् 722 फसली याने संवत् 1372 ...... तक बीस वर्ष

मसनदनशी रहे । ये अल्लाउद्दीन खिलजी बादशाह के प्रारम्भिक राज्यकाल में मौजूद थे । अल्लाउद्दीन बादशाह अपने चाचा जलालुद्दीन बादशाह को 1294 ईसवी में कत्ल करके सन् 1296 ईसवी में खुद देहली के तख़्त पर बैठा ।

पृ. 13

मगर मोहम्मद कासिम तारीख़ फरिश्ता में, जो एक विश्वसनीय पुस्तक है, लिखा है कि तवारीख़ फतूहुस्सलातीन के देखने से मालूम होता है कि गयासुद्दीन तुगलक बादशाह 731 फसली में गौर लखवती, जो बंगाल में है, से लौटते वक्त तिरहुत आया था । तिरहुत का राजा सुलतान के डर से जंगल में भाग गया । सुलतान उसका पीछा करते जंगल आया और उसके हुक्म से जंगल साफ किया गया और राजा का किला सुलतान के कब्जे में आया, राजा बंदी हुआ । तिरहुत की हुकूमत मालिक तलीगा के पुत्र अहमद ख़ान के अधीन हुई । यह बादशाह सन् 725 हिजरी में मर गया । यद्यपि तिरहुत के राजा का नाम नहीं लिखा हुआ है, परन्तु संस्कृत के एक श्लोक (के अनुसार) ...... शाके 1245, मोताबिक संवत् 1381 में हर सिंह देव तिरहुत में राजा थे और उसी शाके में पटनपुरी से पर्वतों के तरफ चले गये ।

लोग कहते हैं कि जब वह जंगल बादशाह के हुक्म से साफ हो गया, लोगों ने उस सरजमीन पर नये सिरे से घर बनाये । धीरे – धीरे बस्ती हो गयी, उस बस्ती का नाम दारूभंगा रखा गया जो आजकल दरभंगा कहके मशहूर है ।

"दरभंगा" नाम :

संस्कृत में लकड़ी को दारु कहते हैं ; तथा भंगा का अर्थ काटने से है और अलिफ वाक्य की सुन्दरता के वास्ते ज्यादह किया गया, याने कि जंगल और लकड़ी काटकर बस्ती आवाद हुई, इसलिए इसका नाम दारूभंगा कायम हुआ । इसी धारणा पर बनारस शहर का नाम वाराणसी है इसलिए कि यह शहर वरूणा नदी और असी नाला के दरमियान स्थित है ; और इस तरह तारीख़ ताजुल इकबाल में ......

पृ. 14

लिखा है कि शहर भोपाल जो दक्षिण में है वह राजा भोज धारा नगर के अधिपति का बसाया हुआ है । सही नाम उसका भोजपाल है, याने राजा भोज बानी उस शहर का है और पाल हिन्दी भाषा में बनावट को कहते हैं । केवल ज़िम बोलने की कठिनाई से, जो ज़बान पर भारी था, ख़तम होकर भोजपाल से भोपाल मशहूर हुआ । इसी तरह दारूभंगा भी दरभंगा कहके मशहूर हुआ ।

आई – ने – अकबरी के भाग दो पृष्ट 125 में जहाँ सरकार तिरहुत का ब्यौरा है, लिखा है कि अबुल मुजफ्फर जलालुद्दीन मोहम्मद अकबर बादशाह के राज्यकाल में (नगर) दरभंगा का रकबा 2038 बीघा था और जमा-नगदी इस महाल के एक लाख तिरपन हजार बावन दाम थे जो समय के मूल्यांकन के अनुसार चार सौ अठत्तर रूपये चार आने बारह गंडे होते हैं ।

एक सनद चकबस्त दिनांक इक्कीस माह रज्जबुल मोरज्जब सन् 992 फसली का जलालुद्दीन मोहम्मद अकबर बादशाह हिन्दुस्तान के राज्यकाल में जारी किया हुआ से ज़ाहिर होता है कि राजा देव सिंह चौदह बीघा भूमि पोखर के साथ जो अब दल कहलाती है और मोहल्ला शाह सोयन में स्थित है, दरभंगा नगर के क्षेत्र से निकाल करके मख़दूम शाह सुलतान हुसैन को दिया था, उसके अनुसार अकबर बादशाह आलीशान फरमान शाह ज़ाहिद को दिया जो मख़दूम शाह सुलतान हुसैन मासूफ के खानदान के थे, चकबस्त बहाल रखा । वह चकबस्त मीर अली दयानत फौज़दार कसबा दरभंगा के हाथ से बंश राय चौधरी व कामदेव (?) कानूनगो कसबा दरभंगा व पुरूषोत्तम चौधरी सदर सरकार तिरहुत के कब्जा में आया ।

मैथिल ब्राह्मण और तिरहुतिया कायस्थ के पंजी का ब्यौरा जिसे राजा हरि सिंह देव ने जारी किया था :

राजा हरि सिंह देव के पहले मैथिल ब्राह्मणों अर्थात् तिरहुत के ब्राह्मणों का

विवाह अपने कौम के

पृ. 15

समतुल्य दरजेवालों में हुआ करता था । एक मैथिल याने तिरहुत के ब्राह्मण ने गलती से निकट संबन्धी से विवाह किया ; जब यह बात प्रगट हुआ तब राजा हरि सिंह देव पंडित हरनाथ उपाध्याय एवं अन्य विद्वानों के परामर्श से 1232 शाके मोताबिक संवत् 1367 व सन् 717 फसली, में धर्मशास्त्र के आदेशानुकूल मैथिल ब्राह्मण और मैथिल करण कायस्थ के शादी – विवाह के एक विशेष प्रथा,...... पंजी नाम से जिससे हरेक मैथिल ब्राह्मण व करण कायस्थ के वंश व कुटुम्ब व खानदान का दरजा और कुर्सीनामा तैयार हो और वह सुरक्षित रहे, स्थापित किये । इस नियम का उपयोग बहुत दिनों तक अच्छा था । बाद में मैथिल ब्राह्मण और करण कायस्थ इस सिलसिला को धन की लालच में बिगाड़ने लगे । धीरे – धीरे परिणाम इसका यह हुआ कि उच्च कोटि के ब्राह्मण रूपया लेकर निम्न दर्जे के ब्राह्मणों की बेटियों से पच्चीस – पच्चीस बल्कि पचास – पचास शादीयाँ करने लगे ; और इसी वजह से अब प्रायः उच्च दर्जे के ब्राह्मण अपने लड़कों की शादी छोटे दर्जे के ब्राह्मणों की लड़कियों से करते हैं और उनसे रूपया लेते हैं । इस नियम विशेष का यह अभिप्राय नहीं था जिसे राजा हर सिंह देव ने भलाई के लिए स्थापित किया था ।

मनुस्मृति धर्मशास्त्र के तीसरे अध्याय, श्लोक 51 में लिखा हुआ है कि लड़के का बाप और माँ और भाई कुछ शुल्क याने दौलत नहीं ले, यदि लोभ में आकर कुछ धन लेगा तो कहा जायेगा की उसने लड़के को बेच दिया । श्लोक 52 और 53 में यह लिखा हुआ है कि यदि लालचवश सम्पत्तिवालों से कुछ लेकर लड़की का विवाह करे और उस दौलत से अपना फायदा उठावे तो वह व्यक्ति पाप का भागी होगा और मरने के बाद नरक में जायेगा ।

पृ. 16

मनु, काश्यप और कात्यायन का मत है कि कीमत लेकर लड़की का विवाह करना

संतान को बेचना है, इससे महापाप होता है, सात पुस्तों तक नरक में रहना पड़ता है । जब से पंजी नियम स्थापित हुआ है तब से शाके 1801 याने संवत् 1936 मेताबिक सन् 1879 ईसवी व 1286 फसली तक, 569 वर्ष की अवधि होती है ।

यदि कायस्थ श्रीवास्तव व अमिष्ट व करण इत्यादि जिन सबों के यहाँ शादी – विवाह में फजूल खर्ची का दरवाजा खुला रहता है, शादी – विवाह में अपव्यय कम करने हेतु आपस में सहमति से एक व्यापक नियम स्थापित कर चलावें तो इससे बहुत लाभ होगा और अपव्यय से धन बरबाद नहीं होगा ।

जो कोई इस राह पर चलेगा घास की तरह कठोर पतझड़ ऋतु की टकराव से नष्ट नहीं होगा । माल बरबाद नहीं होगा । आबाद घर बरबाद नहीं होगा । धनी लोग उछृंखल नहीं होंगे, गरीबों को नीचे नजर से नहीं देखेंगे । शादी करने में तकल्लुफ नहीं होगी । खर्चे का अफ़सोस नहीं होगा । शादी के बाद दोनों तरफ के लोग प्रसन्न रहेंगे । दुःख और आभारी होने से दूर रहेंगे । ग्लानि व शिकायत का कोई मौका नहीं होगा । (एक दूसरे की) तारीफ़ करेंगे । समधियों में दहेज लेकर कोई मतभेद नहीं होगा । झगड़ा नहीं होगी । दोनों ओर मेल – मिलाप बढ़ेगा । घृणा व द्वेष दूर होगा ।

पृ. 17

राजा हर सिंह देव का जन्म शाके 1216 याने संवत् 1351 याने सन् 1294 ईसवी में हुआ था । राजा जलालुद्दीन फिरोजशाह के राज्यकाल के अन्तिम दिनों में या अलाउद्दीन खिलजी देहली के बादशाह के सलतनत के शुरू में पैदा हुए थे । ......

चूँके यह जिला तिरहुत हमेशा प्राचीन काल के शासकों और अभी भी सरकार इंगलिशिया में सूबा व कमिश्नरी पटनपुरी याने पटना के अधीन है, इसलिए हम चाहते हैं कि संक्षिप्त में

पृ. 18

पटना शहर के नामकरण और आबादी का हाल इस जगह उल्लेख करें जिससे इसे देखने वालों को कुछ बातें मालूम हो जाय । आनरेबुल माउन्ट स्टुआर्ट एलफिन्सटन साहब बहादुर, गवर्नर, बम्बई, ने तबारीख़ हिन्दुस्तान में लिखा है कि शहर पटना का असली नाम पाटलीपुत्र व पातलीपुत्र भी है, और यह भी लिखते हैं कि चीन के एक इतिहासकार अपने डायरी में सन् 640 ईसवी में लिखा है : "जिस वक्त हम हिन्दुस्तान में सैर के लिए गए उस वक्त पाटलीपुत्र बिलकुल बरबाद व ढहा हुआ पाया गया ।" मिस्टर इलिएट ब्रन्ज साहब, एम.ए., प्रोफेसर, हुगली कालेज, ने तारीख़ हिन्दुस्तान में लिखा है कि पहले – पहल एक व्यक्ति चीन का जिसका नाम फाहियान था हिन्दुस्तान में सन् 399 ईसवी में बौद्ध मंदिरों को देखने आया था और वह पंजाब, कन्नौज, पाटलीपुत्र जो उस समय मगध देश का राजधानी था, राजगीर, गया, बनारस एवं ताम्रलिप्ति जो दक्षिण में है जिसे तमलुक भी कहते हैं, गया था । वहाँ से सिलोन याने लंका को रवाना हुआ और सन् 414 ईसवी में हिन्दुस्तान से लौटकर चीन चला गया । मिस्टर जेम्स काकरेन साहब, अनुवादक, सदर अदालत दीवानी, कलकत्ता, ने तारीख़ चीन में यह लिखा है कि सन् 399 ईसवी में जब फाहियान हिन्दुस्तान आया था उस वक्त चीन में फगफूर (कानती) राजसिंहासन पर था ।

कानती सन् 396 ईसवी में राजगद्दी पर बैठा था और सन् 418 ईसवी में किसी नमकहराम नौकर के हाथ से महलसरा में मारा गया । यह फगफूर बड़ा ऐय्याश था, रात – दिन महलसरा में पड़ा रहता था, सल्तनत की कुछ खबर नहीं रखता था । इस फगफूर के राज्यकाल में सिलोन द्वीप याने लंका के बादशाह ने अलमास का एक गौतम बुद्ध की मूर्ति उपहार में भेजा था । अहसनुल तबारीख़ में लिखा है कि राजा जरासन्ध के वक्त पटना का नाम फूलपुत्र मशहूर था, बाद उसके पाटलि नाम के राजा के समय में पाटलिपुत्र मशहूर हुआ । उसके बाद पुर पटन नाम हुआ । धीरे – धीरे पटना मशहूर हुआ । राजा शिव प्रसाद "सितारा ए हिन्द" ने जाम जहाँनुमा के दूसरे अध्याय में लिखा है कि शहर पटना का नाम पद्मावती और कुसुमपुर भी है । और राजा चन्द्रगुप्त के समय में ......

पृ. 19

इस शहर को दस मील लम्बा चौंसठ दरबाजों का शहर लिखा है । महाराज चन्द्रगुप्त के समय में सेल्यूकस, सिकन्दर का मंत्री, बहुत बड़ी सेना लेकर पाटलिपुत्र को जीतने के इरादे से आया था । उसकी पराजय हुई । सेल्यूकस ने राजा चन्द्रगुप्त से सुलह करके अपनी बेटी का विवाह उससे कर दिया । राजा चन्द्रगुप्त का पोता राजा अशोक ऐसा पराकमी व साहसी राजा हुआ कि पेशावर व बंगाल व उड़ीसा व तेलंगाना को जीता , यह राजा बौद्ध धर्म मानता था । उस समय मगध देश में पाली भाषा थी। इससे यह सिद्ध होता है कि यह शहर बहुत प्राचीन है और सन् 399 ईसवी में जब फाहियान हिन्दुस्तान आया था, यह शहर आबाद था, और सन् 640 ईसवी में जब चीनी इतिहासकार ने इसे देखा उससे पहले यह उजड़ चुका था ।

जब हिन्दुस्तान के बादशाह औरंगजेब आलमगीर अपने पोते अजीमुस्सान को बिहार, उड़ीसा और बंगाल का हाकिम बना कर भेजा तो अजीमुस्सान ने सन् 1704 ईसवी में पटना का नाम अजीमाबाद रखा । तबसे पटना अज़ीमाबाद कहलाने लगा । शाहजादा अजीमुस्सान सन् 1712 ईसवी में मर गया ।

राजा नान्य देव के वंश में राज्य शाके 1011 याने संवत् 1146 याने 496 फसली से शाके 1243 याने सन् 731 फसली तक 226 वर्ष, किसी के अनुसार 722 फसली तक, रहा । और छः पुरूष एक के बाद दूसरे राजा हुए । उसके बाद रियासत नान्य देव के खानदान से भव सिंह देव के वंश में आया ; कुछ लोगों का कहना है कि सन् 722 से 754 फसली तक 31 वर्ष और किन्हीं के मत से 723 फसली से 756 फसली तक 34 वष तिरहुत में कोई राजा नहीं था ।

राजा भव सिंह देव, मैथिल ब्राह्मण, ओइनवार, के खानदान का ब्यौरा :

कामेश्वर झा, मैथिल ब्राह्मण, राज पंडित, तिरहुत के रहने वाले सन् 755 फसली याने सन् 749 हिजरी, याने 1348 ईसवी में गयासुद्दीन तुगलक के लड़के सुलतान अलग

उर्फ मोहम्मद तुगलक के मरने से दो वर्ष पहले

पृ. 20

तिरहुत का राज हासिल करके अपने मझले बेटे भव सिंह देव को दे दिये । मोहम्मद तुगलक सन् 1325 ईसवी में राजगद्दी पर बैठा और 27 वर्ष सलतनत करके सन् 1351 ईसवी में गुज़र गया । भव सिंह देव सन् 1348 ईसवी याने सन् 755 फसली से सन् 791 फसली याने सन् 1384 ईसवी तक 36 वर्ष राजगद्दी पर रहकर स्वर्ग सिधारे ।

राजा भव सिंह देव को दो पत्नी थीं, पहली रानी से देव सिंह, दूसरी से हरि सिंह देव, दो बेटे थे । महाराज भव सिंह देव के बाद देव सिंह राजा हुए ।

इसी राजा के समय में सन् 1357 ईसवी में हाजी शमशुद्दीन इलियास हाजीपुर बसाकर उसमें किला और मसज़िद बनाकर सुलतान सुरमी उपाधि से प्रसिद्ध हुआ तथा 16 वर्ष तक नेकनामी से सलतनत कर सन् 1358 ईसवी में मर गया । उसके बाद उसका लड़का सुलतान सिकन्दर अपने पिता का उत्तराधिकारी हुआ ।

राजा भव सिंह के पुत्र देव सिंह सन् 1384 ईसवी याने सन् 791 फसली से सन् 1445 ईसवी याने सन् 852 फसली तक 61 वर्ष राजगद्दी पर रहकर स्वर्ग सिधारे । ये फिरोज शाह तुगलक के समय में गद्दी पर बैठे, और सुलतान मोहम्मद शाह सुलतान खिज़िर खाँ के पोते के समय में परलोक गये । ये मौजा सकरी, परगना हाटी में एक पोखरा खुदवाये थे जो अभी तक मौजूद है। इनके दो बेटे थे – प्रथम शिव सिंह, द्वितीय पद्म सिंह । राजा देव सिंह के बाद शिव सिंह राजा हुए ।

फिरोजशाह तुग़लक मोहम्मद तुगलक बादशाह के मृत्यु के बाद सन् 1351 ईसवी में राजसिंहासन पर बैठा और सन् 1388 ईसवी में दीर्घायु होकर 34 वर्ष सलतनत कर मर गया । फिरोजशाह के बाद 10 वर्ष की अवधि में चार बादशाह देहली में हुआ । आखिरी बादशाह फिरोजशाह का परपोता महमूद तुग़लक था । इसी बादशाह के वक्त

अमीर तैमूर सन् 801 हिजरी में हिन्दुस्तान आया था, और महमूद तुगलक तैमूर बादशाह के चले जाने के बाद 20 वर्ष तक सलतनत करके सन् 1405 ईसवी में मर गया । इसके बाद नज़र खाँ सन् 1414 ईसवी में देहली का बादशाह हुआ, और सन् 1421 ईसवी याने सन् 842 हिजरी में मर गया । इसके बाद उसका बेटा मुबारक शाह बादशाह हुआ और सन् 1435 ईसवी में मारा गया । इसके बाद इसका लड़का सुलतान मोहम्मद शाह सन् 1435 ईसवी ...... में देहली के तख़्त पर बैठा ; उसके बाद मोहम्मद शाह का बेटा अलाउद्दीन सन् 849 हिजरी में बादशाह हुआ । सन् 1450 ईसवी में बहलोल लोदी इस बादशाह को तख़्त से उतारा और ख़ुद हिन्दुस्तान का बादशाह बन गया । मोहम्मद शाह सन् 894 हिजरी में मर गया ।

महाराज शिव सिंह, देव सिंह के पुत्र, सन् 1445 ईसवी याने 852 फसली से तीन वर्ष नौ महीने सन् 1448 ईसवी याने शुरू 856 फसली तक ऐश्वर्य के साथ राजगद्दी पर रहे । ये सुलतान मुबारक शाह के लड़के सुलतान मोहम्मद शाह के समय में राजगद्दी पर बैठे और इसी बादशाह के समय में बिना पुत्र के मर गये ।

इनकी राजधानी मौजे लहरा राजा, परगना परिहारपुर राघो में था । चुनाँचे गढ़ का निशान अभी तक मौजूद है । ये बहादुर, निडर, दानी, नामी और बहुत साहसी थे ।

इसके बाद महाराज शिव सिंह की पत्नी लखिमा महादेवी सन् 856 फसली याने सन् 1448 ईसवी से सन् 865 फसली याने सन् 1457 ईसवी तक नौ वर्ष राजरियासत की अभिभावक रहीं । इनकी मृत्यु भी मोहम्मद शाह के समय में हुई । इसके बाद महाराज शिव सिंह की दूसरी पत्नी विश्वास महादेवी सन् 865 फसली याने सन् 1457 ईसवी से सन् 877 फसली याने सन् 1469 ईसवी तक बारह वर्ष राजरियासत का प्रबन्ध अपने हाथ रखीं । यह रानी बहलोल लोदी बादशाह के वक्त परलोक सिधारीं । बहलोल लोदी बादशाह का सन् 1488 ईसवी में इन्तकाल हुआ ।

पृ. 22

कुछ पंजीकारों का कहना है कि पहले महारानी विश्वास महादेवी के हाथ में राज का प्रबन्ध रहा, उसके बाद लखिमा महादेवी राजरियासत की प्रबन्धक रहीं ।

लखिमा महादेवी अपने देवर पद्म सिंह को कर्त्ता बनाकर मर गई, और पद्म सिंह राजा हुए । कुछ पंजीकारों को पद्म सिंह के राजा होने से मतभेद है ।

इसके बाद ध्रुवनारायण सन् 877 फसली याने सन् 1469 ईसवी से सन् 878 फसली याने सन् 1470 ईसवी तक एक वर्ष राजा रहे । इसके बाद हृदयनारायण सन् 878 फ. याने सन् 1470 ई. से 913 फ. याने सन् 1505 ई. तक 35 वर्ष राजा रहे । ये सिकन्दर लोदी और इब्राहिम लोदी बादशाह के समय में मौजूद थे । तबारीख़ फरिश्ता के दूसरे भाग पृ. 181 में लिखा हुआ है कि सन् 900 हिजरी में सिकन्दर लोदी बादशाह तिरहुत आया था, राजा ने बादशाह की सेवा में उपस्थित होकर कुछ लाख तंगा राज्यकर (देना) स्वीकार किया । बादशाह उस राज्यकर को वसूल करने के लिए मोबारक खाँ लोहानी को तैनात कर खुद तिरहुत से वापस चला गया । सिकन्दर लोदी बादशाह का सन् 1517 ईसवी में सातवें रोज इन्तकाल हुआ । उस समय सूबा बिहार और तिरहुत मलिक सरवर ख्वाजा सिरा के कब्जा में था, जिसे दरवार शाही से "खाजा ख़ियाली" की उपाधि मिली थी और यह सुलतान फिरोजशाह का लडका सुलतान मोहम्मद शाह पर विजय पाकर अपनी उपाधि "सुलतानुलरक" मशहूर किया । बादशाह सिकन्दर लोदी हिन्दुओं का बडा विरोधी था ।

इस बादशाह के समय में हिन्दुओं को तीर्थ यात्रा करना बिलकुल बन्द हो गया था । रमानन्द स्वामी के शिष्य कवीर दास इसी बादशाह के समय में थे । रमानन्द विष्णु के उपदेश में दर्जा कमाल को पहुँचे और ये मोवहिद थे, याने सिर्फ एक ईश्वर का ध्यान करते थे, उनका भजन और उनके एक होने में विश्वास करते थे । बड़े पराकमी और चमत्कारी थे ।

इसी बादशाह के समय में पुर्तगीजों का जहाज पहले पहल दखन में समुद्र के किनारे आया था ।

पृ. 23

किताब आसारूख सनादीद में जवावुलदौला सैय्यद अहमद खाँ आरिफजंग ने लिखा है कि इसी बादशाह के समय में हिन्दुस्तान में फारसी और अरबी की पढाई शुरू हुई और संस्कृत भाषा का बोलबाला कम होने लगा । हिन्दू राजाओं की सलतनत में ब्राह्मणों के अतिरिक्त कायस्थ लोग संस्कृत इल्म में पूर्ण ज्ञान हासिल करते थे और लेखक होते थे ।

उर्दू पत्रिका कायस्थ एथनोलोजी, जिसे मुंशी काली प्रसाद, वकील अदालत, ज्युडिशियल कमिश्नर, अवध, ने लिखा है, और जिसमें चित्रगुप्त वंशी तथा चन्द्रसेन वंशी कायस्थों की पैदाइश तथा हैसियत का उल्लेख है, के भाग चार, पृ. 26 और 27 देखने से जाहिर होता है कि मिस्टर एच. टी. कोलब्रुक साहब ने अपने अंग्रेजी डायजेस्ट हिन्दू ला ...... के प्रथम अध्याय की भूमिका में लिखा है कि लक्ष्मीधर कायस्थ श्रीवास्तव बनारस के राजा गोविन्द चंद्र के हुक्म से एक कानून मादलत आम का और एक पत्रिका कल्पतरू नाम का लिखा था । वह आगरा कॉलेज के पुस्तकालय की 1855 ई. में छपी सूची में पृ. 126 में लक्ष्मीधर का लिखा हुआ व्यवहार कल्पतरू पत्रिका के नाम से दर्ज है । बनारस के राजा के आदेशानुसार रामचंद्र के पुत्र नरसिंह, सर्फ व नहो वो शिल्पकला के विद्वान, धर्मशास्त्र में मोसूमा गोविन्दार्णव नाम से एक पत्रिका लिखे थे । देहली में जो एक पत्थर का स्तम्भ है वह फिरोजशाह का लाट कहलाता है । उसपर संस्कृत भाषा और लिपि में वैशाख शुक्ल पन्द्रह संवत् 122 श्री पति, राजा बिसिलदेव, साक भीरी देश, (शाकम्भरी देश ?) के दीवान माहू गौड़ कायस्थ के पुत्र का लिखा हुआ एक कुत्बा (श्लोक ?) है । सहसराम के नज़दीक एक पहाड़ पर एक कुत्बा संवत् 1219 का है, उस पर कुसुमहर कायस्थ के लड़के बंगधरू का नाम लिखा हुआ है, (बगधरू) कन्नौज के समय में बिहार सूबा के दक्षिण के दीवान थे । संवत् 1244 मोताबिक सन् 1186 ईसवी में उदयकर्ण कायस्थ श्रीवास्तव महाराज पृथ्वीराज चौहान की सरकार में हाजिर हुए और क़ौम गऊ को

पराजित करने के लिए तैनात किये गये । क़ौम मऊ को परास्त करने पर वे पचास हजार की जागीर की सनद और चौधरी उपाधि हासिल किये । कन्नौज नरेश राजा जयचन्द्र राठौर के नायव राय चतुर्भुज

पृ. 24

कायस्थ श्रीवास्तव उन्नाव जिला जीते थे और 75 गाँव आबाद किये थे । सन् 1194 ईसवी में हीरामल नाजिम कन्नौज मुंशी पटन राय इन्हीं बीस (वंश ?) के साथ अवध आये थे । सन् 1220 ईसवी में अभयचन्द्र के दीवान ठाकुर रामलाल बीसबारा में थे ।

और उपर्युक्त पत्रिका (कायस्थ एथनोलोजी) के तैंतालीसवें पृ. में लिखा हुआ है कि पंडित शिवराम ने भविष्य पुराण और ब्रह्मवैवर्त्त से गत काल के कायस्थों का एक कुर्सीनामा तैयार किया, उससे मालूम होता है कि श्री रूद्रधर कायस्थ माथुर, अयोध्या के राजा महाराज अम्बरीष के मंत्री थे ; उनके उन्नीसवें पुश्त में श्री प्रवल प्रताप अश्वमेध यज्ञ किये थे, उनके वंशज श्री श्रुतश्रवा महाराज रघु के मंत्री हुए और महाराज अज, महाराज दशरथ के पिता, के समय में श्रीरंग दीवान थे ; राजा दशरथ के मंत्री श्री कमलवल थे ; महाराज रामचन्द्र के मंत्री श्री विचक्ष हुए । उसके बाद लव – कुश के सरकार में श्री विचक्ष दीवानी के पद पर बहाल रहे । कलयुग में मथुरा के राजा, महाराज ब्रजनाथ की सरकार में श्री नत्र सेन मंत्री रहे ।

कुछ लोगों का मत है कि कायस्थ शूद्र वर्ण है । परन्तु इस इतिहास के लेखक को इस मत को मानने में दो कारणों से दिक्कत है । पहला तो यह है कि वृहदारण्यक, यजुर्वेद के अष्टम शाखा, स्कन्द पुराण के रेणुका माहात्म्य और दत्तात्रेयजी और पुलस्त्यजी के संवाद् ब्रह्मवैवर्त्त पुराण के, भीष्म पितामह के संवाद्, अगस्त्यजी रचित पद्म पुराण के उत्तराखण्ड, विज्ञान तंत्र के सातवें अध्याय, आचार निर्णय तंत्र और वैरान्त साधना के सत्ताईसवें अध्याय, भविष्य पुराण में ब्रह्माजी के वाणी, व्योम साधना, रूद्रयामल तंत्र और यम साधना, विरानन ......, शूद्र कमलाकर, कायस्थ प्रदीप, कायस्थ कोसंथ, गंगा भट्ट लिखित भाष्य, आचाराध्याय के अन्तिम अध्याय, और मिताक्षरा के 28 वें श्लोक में साफ

लिखा है कि कायस्थ क्षत्री वर्ण है । दूसरा कारण यह है कि कायस्थ अगर शूद्र वर्ण होते तो

पृ. 25

श्री प्रवल प्रताप जो महाराज रघु के पहले अश्वमेध यज्ञ किये थे, कदापि अश्वमेध यज्ञ करने के योग्य नहीं होते ; उस समय के ब्राह्मण कभी उन्हें ऐसे यज्ञ करने के लिए शास्त्रानुकूल आज्ञा नहीं देते और न यज्ञ में सम्मिलित होते क्योंकि क्षत्री के अतिरिक्त शूद्र शास्त्रानुसार यह यज्ञ नहीं कर सकता है ।

ध्रुव नारायण देव के पुत्र हर नारायण देव उर्फ भैरव सिंह सन् 913 फसली याने सन् 1505 ईसवी से सन् 927 फसली याने सन् 1519 ईसवी तक 14 वर्ष राजा रहे । ये बादशाह इब्राहिम लोदी के समय में मर गये । सुलतान इब्राहिम लोदी सन् 1526 ईसवी में बादशाह बाबर से लड़ाई में मारा गया ।

इसके बाद रूपनारायण सन् 927 फसली याने सन् 1519 ईसवी से सन् 942 फसली याने 1534 ईसवी तक 15 वर्ष राजा रहे । यह राजा ज़हीरूद्दीन मोहम्मद बाबर बादशाह के वक्त में जीवित थे । बादशाह हुमायूँ के काल में मर गये । बाबर बादशाह सन् 933 हिजरी में हिन्दुस्तान का बादशाह हुआ, और 26 दिसम्बर, सन् 1530 ईसवी याने सन् 937 हिजरी में परलोक सिधारा । यह बादशाह कविता भी लिखता था ; उसका लिखा हुआ एक कविता लेखक को याद है जो निम्नलिखित है :

"नौ रोज वो नौ बहार वो मी वो दिलबरी खुशअस्त ।
बाबर बाश कोश के आलम दो बारह नीस्त ।।"

हुमायूँ बादशाह सन् 937 हिजरी में राजगद्दी पर बैठा । ......

पृ. 26

सन् 947 हिजरी में फरीद खाँ ने बादशाह हुमायूँ को हरा कर हिन्दुस्तान का

बादशाह हुआ । और अपनी उपाधि शेरशाह मशहूर किया । यह बहादुर, दानी, न्यायप्रिय एवं खूबसूरत था । इसके समय में मसनवी पद्मावत, जो देशी भाषा में है, के लेखक मलिक मोहम्मद जायसी मौजूद थे ; यह मसनवी सन् 947 हिजरी में रची गई थी ।

यह बादशाह सन् 952 हिजरी में सहसराम में परलोक सिधारा । ......

रूपनारायण के बाद कंसनारायण देव सन् 942 फसली से सन् 956 फसली याने 1548 ईसवी ...... तक 14 वर्ष राजा रहे । यह राजा शेरशाह के लड़के सुलतान सलीम शाह के समय में मौजूद थे । सलीम शाह की मृत्यु 960 हिजरी में हुआ । ......

इसके बाद बहादुर खाँ अदली बादशाह हुआ । इसके समय में हुमायूँ बादशाह ईरान से लौटकर सन् 962 हिजरी में फिर राजसिंहासन पर बैठा और उसी साल पुस्तकालय (कुतुबखाना) की छत से गिरकर परलोक सिधारा । ......

पृ. 27

राजा भव सिंह देव के खानदान में सन् 1348 ईसवी याने सन् 755 फसली से सन् 956 फसली तक दो सौ वर्ष और नौ महीने रियासत रही ; और नौ व्यक्ति एक के बाद दूसरे राजा हुए । इसके बाद इस खानदान के रियासत की दीवार नष्ट हो गई ।

कुछ पंजीकारों का कहना है कि इस वंश में सन् 952 फसली तक रियासत रही, उसके बाद एक व्यक्ति कायस्थ जिसका ख़िताब मजमूआदार (मजुमदार) था सन् 953 फसली से सन् 954 फसली तक राज का इन्तजाम करता रहा, और सन् 955 फसली से सन् 963 फसली तक नौ वर्ष तिरहुत में कोई राजा नहीं था । कुछ पंजीकारों का कथन है कि सन् 959 फसली तक महाराज भव सिंह देव के वंश में राज्य रहा और उसके बाद महेश ठाकुर के खानदान में तिरहुत की रियासत आई । कुछ लोगों का यह मत है कि सन् 956 फसली से सन् 959 फसली तक तीन वर्ष तिरहुत में मजलिश खाँ की हुकूमत रही ।

यह मजलिश खाँ जाति का मैथिल ब्राह्मण था, दरबार सुलतानी से इसे खाँ की उपाधि मिली थी । कुछ पंजीकारों का कहना है की नौ वर्ष आठ महीना सात रोज याने 956 फसली से 965 फसली तक कौम राजपूत भोर राज रियासत तिरहुत पर काबिज रहे ।

नाम कौम राजपूत भोर राजाओं के :

बीरबल नारायण, इन्हें रूपनारायण भी कहते हैं, सात महीना ; उन्मद सिंह – ग्यारह महीना ; खड़ग सिंह – तीन वर्ष दो महीना ; शिशिर सिंह – पाँच वर्ष ; मनमथ सिंह – सात दिन ।

हाल खानदान महाराज दरभंगा :

महेश ठाकुर, चान ठाकुर के पुत्र, दुबे ठाकुर के पौत्र, श्रोत्रिय ब्राह्मण, साकिन मौजा – भौर, परगना – गोपालपुर, न्यायशास्त्र में नामी पंडित थे, और सैकड़ो विद्यार्थी इनसे शिक्षा पाकर उत्तम विद्वान हुए ।

पृ. 28

इन्हीं के विद्यार्थियों में से एक रघुनन्दन राय, मैथिल ब्राह्मण, साकिन मौजा – रामपुर, परगना – गौर, 16 वीं सदी ईसवी में अबुल मोजफ्फर जलालुद्दीन मोहम्मद अकबर बादशाह के समय में देहली गये और अपने ज्ञान तथा योग्यता के बल से धीरे – धीरे शाही दरबार में प्रवेश किये । अकबर बादशाह इस बात से कि रघुनन्दन राय शाही दरबार के पंडितों को शास्त्रार्थ में परास्त किये, खुश होकर उन्हें पंडित राय की उपाधि एवं तिरहुत की रियासत 24 चैत, सन् 965 फसली मोताबिक सन् 1558 ईसवी में, प्रदान किया । रघुनन्दन राय देहली से आकर यह रियासत सुलतानी उपहार अपने गुरू महेश ठाकुर को भेंट दिये । महेश ठाकुर किसी वजह से इसे वापस कर दिये । कुछ समय बाद महेश ठाकुर के पुत्र गोपाल ठाकुर अपने पिता के जीवन काल में ही शाही दरबार से अपनी योग्यता, प्रबंध कौशल, और जमींदारी के मामलात का हक

प्रमाणित कर तिरहुत रियासत का फरमान नये सिरे से महेश ठाकुर के नाम से हासिल किये ।

अकबर बादशाह दो माह रबी ऊस्सानी सन् 963 हिजरी याने 14 फरवरी सन् 1556 ईसवी याने 19 फागुन संवत् 1612 याने शाके 1477, में 14 वर्ष से कुछ कम उम्र में तख़्तनशीं हुआ । ...... यह बादशाह करीब 52 वर्ष राज्य करके 16 अक्टूबर कदीमी सन् 1605 ईसवी याने 30 कार्त्तिक, संवत् 1662, याने शाके 1527, याने तेरहवीं माह जमादीउस्सानी बुधवार की रात सन् 1014 हिजरी में परलोक सिधारा । ......

जिस समय अकबर बादशाह हिन्दुस्तान के तख़्त पर विराजमान था उस समय इंगलिस्तान में महारानी एलिजावेथ राजसिंहासन पर आरूढ़ थीं । इसी बादशाह के समय में अंग्रेजों ने सन् 1599 ईसवी में लंदन शहर में महाजनी की कोठी बनाये, और पहले – पहल महारानी एलिजावेथ से 4 दिसम्बर, सन् 1599 ईसवी में 15 वर्ष का ठीका, व्यापार मियादी का सनद लेकर

पृ. 29

कुछ इतिहासकारों के अनुसार तीस लाख रूपये से और कुछ इतिहासकारों के मत से सात लाख की पूंजी से पूरबी हिन्दुस्तान में सौदागिरी प्रारम्भ किये । इसमें 215 व्यक्ति शामिल थे । अर्ल कम्बरलैंड प्रधान अधिकारी थे । इस महाजनी कोठी के कारोबार और व्यवस्था 24 डायरेक्टरों के अधीन थी । साल भर में चार बार यह कमीटी बैठती थी । इसका नाम कोर्ट आफ प्रोपराईटर्स था, अर्थात् मालिकों की कचहरी । जो व्यक्ति 50 रूपये का हिस्सेदार था वह अपनी राय दे सकता था । इस कारोबार में 24 आदमी 20000 रूपये से कम के हिस्सेदार थे । इन लोगों की कमीटी कोर्ट आफ डायरेक्टर्स अर्थात् प्रबन्धकों की कचहरी कहलाती थी । सन् 1833 ईसवी से पहले कई बार शाह इंगलिस्तान की तरफ से कम्पनी को सनद् मिली । सन् 1833 ईसवी में लार्ड विलियम बेन्टिंक के समय में फिर बीस वर्ष के लिए सनद् दी गयी ; इस सनद् के अनुसार चीन का व्यापार कम्पनी के हाथ से चला गया ।

इसी साल हिन्दुस्तानियों को अंग्रेजी पढ़ाई का हुक्म हुआ, और फारसी के बदले उर्दू जारी हुआ । इसी गवर्नर के वक्त में हिन्दू औरतों के सती होने की प्रथा को समाप्त किया गया । अहसनुल तवारीख में लिखा हुआ है कि सन् 1497 ईसवी के मई महीना से अंग्रेजों का आवागमन हिन्दुस्तान में प्ररम्भ हुआ (उस समय हिन्दुस्तान में सिकन्दर लोदी बादशाह था) ।

सन् 1639 ईसवी में अंग्रेजों ने राजा चन्द्रगिरि की आज्ञा से मद्रास म किला बनाया और इसका नाम फोर्ट सेंट जार्ज रखा । अजीमुश्शान के समय में सन् 1696 ईसवी में कम्पनी के तरफ से कलकत्ता में एक किला बनाया गया, इसका नाम फोर्ट विलियम रखा गया । 3 मई, सन् 1765 ईसवी को लार्ड क्लाईव गवर्नर जेनरल होकर हिन्दुस्तान आये । जिस रोज लार्ड क्लाईव कलकत्ता पहुँचे उसी रोज सिराजुद्दौला से स्थान कोड़ा जहाँनाबाद में लड़ाई हुई ।

इसी गवर्नर के वक्त से अंग्रेजों की उन्नति होने लगी, यहाँ तक कि शाह आलम बादशाह के समय में

पृ. 30

तीनों सूबे उड़ीसा, अज़ीमाबाद, बंगाल अंग्रेजों के अधीन हुए ।

12 अप्रैल, सन् 1772 ईसवी को पहले – पहल वारेन हेस्टिंग्स साहब गवर्नर जेनरल नियुक्त होकर हिन्दुस्तान आये । उनके गवर्नर होने की वजह यह हुई कि सन् 1772 ईसवी में लंदन में पार्लियामेंट ने देखा की कम्पनी बहुत कर्जे में है, नौकरों के तनख़्वाह में कमी करके मुल्क का इन्तजाम खराब करती है, तब यह कानून जारी किया कि पाँच वर्ष के लिए ढ़ाई लाख रूपया सालाना पर गवर्नर जेनरल और उनके काउन्सिल में अस्सी हजार रूपया सालाना पर चार मेम्बर शाही दरबार की मंजूरी से नियुक्त हों । कलकत्ता में सुप्रिम कोर्ट की स्थापना हुई ।

बादशाह (अकबर) के समय में मिस्टर फिच साहब इंगलिस्तान से हिन्दुस्तान आये थे और शाही दरबार में भी हाजिर हुए थे । इसी बादशाह के उन्नीस जुलूस, याने संवत् 1631, याने सन् 1574 ईसवी में गोसाँई तुलसी दास रामायण लिखना शुरू किये थे और मौलाना अब्दुल कादिर तथा शेख़ मोहम्मद सुलतान अकबर बादशाह की आज्ञा से रामायण के अध्यायों को फारसी काव्य में अनुवाद किये । इस रामायण को लेखक ने देखा और पढ़ा है, मगर वह रामायण गुम हो गई ।

और इसी बादशाह के समय में नकीव नुमान, मौलाना अब्दुल क़ादिर और शेख़ सुलतान ने महाभारत को ; हाजी इब्राहिम अथर्व वेद् को, मौलाना शवीरी हरिवंश को, और शेख़ फैजी लीलावती को फारसी में अनुवाद किये । बादशाह के राज्यकाल में राजा टोडरमल सन् 1582 में जो बन्दोबस्त किये थे, उससे बंगाल का राज्यकर एक करोड़ छः लाख तिरानवे हजार एक सौ बावन रूपये मोकर्रर हुआ था । महेश ठाकुर सन् 1569 के अन्त में जो 976 फसली था, बारह वर्ष तक तिरहुत की जमींदारी पर काबिज रहकर पाँच बेटे छोड़कर बनारस गये, और वहाँ परलोक सिधारे ।

महेश ठाकुर के प्रथम पुत्र रामचन्द्र ठाकुर, बिना शादी किये हुए मर गये; द्वितीय – गोपाल ठाकुर, 976 फसली में महेश ठाकुर के उत्तराधिकारी हुए, और 17 वर्ष तक जीवित रहकर सन् 1585 ईसवी में जो 992 फसली था, बनारस जाकर परलोक सिधारे ।

पृ. 31

तृतीय – अच्युत ठाकुर ; ये बिना संतान के मर गये और कभी गद्दी पर नहीं बैठे । चतुर्थ – परमानन्द ठाकुर, ये गोपाल ठाकुर के कायम मोकाम हुए थे ; ये भी बिना संतान के चल बसे । पंचम – शुभंकर ठाकुर, गोपाल ठाकुर के भाई, 992 फसली में कायम मोकाम परमानन्द ठाकुर के हुए । सन् 1607 ईसवी में, याने 1014 फसली में, 23 वर्ष राजसिंहासन पर रहकर मर गये । उनके बाद उनके (शुभंकर ठाकुर के) बेटे पुरूषोत्तम ठाकुर 1014 फसली में कायम मोकाम हुए, सन् 1614 ईसवी तक, जो मोताबिक 1020

फसली के था, आठ वर्ष मसनदनशीं रहकर इन्तकाल कर गये ।

ज़माना उनकी जानशीनी का जहाँगीर बादशाह के वक्त में था । और इसी बादशाह के वक्त में इन्तकाल किये । जहाँगीर बादशाह सन् 1605 ईसवी, याने 1014 हिजरी में तख़्तनशीं हुआ था और 28 षफर 1037 हिजरी, याने सन् 1627 ईसवी में 62 वर्ष की उम्र में मर गया । ...... इसी बादशाह के राज्य के 21वीं साल में बैरम खाँ के बेटे अब्दुर्रहीम ख़ानख़ानाँ का 72 वर्ष की उम्र में देहान्त हुआ, वाक़यात बाबरी के यही अनुवादक थे । इसी बादशाह के समय में सन् 1616 ईसवी, याने 1032 हिजरी में मिस्टर टामस रो साहब, इंगलिस्तान के बादशाह जेम्स प्रथम के राजदूत, हिन्दुस्तान आये थे । इसी बादशाह के राज्य के उन्नीसवीं साल में, याने संवत् 1680, याने सन् 1623 ईसवी में गोसाँई तुलसी दास बनारस में संगम पर परलोक सिधारे ।

नारायण ठाकुर उनके (पुरूषोत्तम ठाकुर के) भाई, 1021 फसली में उनके उत्तराधिकारी हुए । सन् 1642 ईसवी याने 1048 फसली तक 29 वर्ष रियासत पर काबिज रहे । शाहजहाँ बादशाह के वक्त में रियासत उनके हाथ आयी थी और इसी बादशाह के समय में इनका देहान्त हुआ।

यह बादशाह उदार, कदरदान वो रियाया परवर न्यायप्रिय था । शाहजहाँ बादशाह सन् 1627 ईसवी याने 1037 हिजरी में तख़्तनशी हुआ, और सन् 1665 ईसवी में परलोक गया । ......

पृ. 32

इस बादशाह के समय में जब शाइस्ता खाँ वारिश अमीनुद्दौला आसिफ खाँ ख़ानख़ाना बंगाल का सुबादार था, गल्ला बहुत सस्ता था ; एक रुपये का आठ मन चावल बिकता था ; इससे मालूम होता है कि उस समय बंगाल में गल्ले का व्यापार बहुत कम होता था, और आम लोगों के पास गल्ले की सस्ती के चलते रूपया बहुत कम था । यह सुबादार सन् 1689 ईसवी में आलमगीर बादशाह के राज्यकाल में सुबेदारी पद से च्युत

हुआ । उसके बाद इब्राहिम खाँ बंगाल का सुबादार नियुक्त हुआ।

सुन्दर ठाकुर, नारायण ठाकुर के भाई, इनके बाद 1049 फसली में गद्दी पर बैठे । 21 वर्ष गद्दी पर रहकर सन् 1662 ईसवी, याने 1069 फसली में, औरंगजेब आलमगीर बादशाह के वक्त में, परलोक सिधारे । इनके बाद इनके बड़े बेटे महिनाथ ठाकुर 1069 फसली में राजगद्दी पर बैठे । सन् 1664 ईसवी में जो मोताबिक 1071 फसली के था, 3 वर्ष जिन्दा रहकर बिना संतान के मर गये ।

उसके बाद उनके भाई नरपति ठाकुर 1071 फसली में गद्दी पर बैठे । सन् 1700 ईसवी याने 1107 फसली में ...... चल बसे ।

उसके बाद नरपति ठाकुर के बेटे राघव सिंह 1700 ईसवी में राजगद्दी पर बैठे । यह राजा औरंगजेब आलमगीर बादशाह के वक्त में मसनदनशीं हुए थे । इस राजा के समय में महावत जंग के दामाद नबाब जैनुद्दीन अहमद खाँ तिरहुत आये थे और कसबा भौआरा में जहाँ राजा की गढ़ी थी, बहुत दिनों तक रहे थे । यह बात तारीख़ सैरूल मुताख़रीन के पृ. 527 में लिखी हुई है । आलमगीर बादशाह सन् 1658 ईसवी, याने 1068 हिजरी में तख़्तनशीं हुआ और 28 ज़ीकाद रोज़ जुमा 1118 हिजरी याने 21 फरवरी, 1706 ईसवी ...... में

पृ. 33

47 वर्ष सलतनत करके इन्तकाल किया । ......

यह बादशाह बहुत बुद्धिमान और साकांक्ष था । परन्तु मन में धार्मिक सम्प्रदाय की भावना बहुत रखता था । इस बादशाह का हाल मिस्टर लीयोनर साहब, (?) फांसीसी, अपने यात्रा वृत्तान्त में विस्तार से लिखे हैं।

महाराज दरभंगा के खानदान के लोगों में पहले – पहल राघव सिंह को राजा की

उपाधि आलमगीर बादशाह के समय में मिली थी ।

राजा राघव सिंह मुर्शिदाबाद के नबाब महाबत जंग को बहुत रूपये उपहार (नज़राना) देकर सरकार तिरहुत का पट्टा मोकर्ररी एक लाख रूपया जमा सालाना पर हासिल किये । और नबाब महाबत जंग के दीवान राजा धरणीधर को पचास हजार रूपया सालाना, जमा मोकर्ररी के अलावा, दिया करते थे । किसी ने नबाब महाबत जंग से इस बात की शिकायत की कि सरकार तिरहुत की आगदनी बहुत ज्यादा है ; पट्टा – मोकर्ररी में जो एक लाख रूपया जमा किया जाता है, बहुत कम है । आख़िर नतीजा उसका यह हुआ कि ...... सरकार तिरहुत की जमा सात लाख उनहत्तर हजार दो सौ शाही रूपया कायम हुई । नबाब की मेहरबानी से तिरहुत की तहसील की ख़िदमत और चन्द मौजे (जो करीने से मालूम होता है कि फी सैकड़ा कुछ दस्तूर मोकर्रर किया गया था) बरकरार रहा (और) यह शर्त दी गई कि वे तिरहुत में प्रजा का पालन – पोषण करें और जिला को आबाद करें । राजा राघव सिंह उन शर्त्तों की तामील किये और अपनी राजधानी मौजा भवारा, परगना – गोपालपुर, में, जो मधुबनी सब – डिविजन के निकट है, कायम रखे । यहाँ अब तक निशान गढ़ी का मौजूद है । राजा राघव सिंह सन् 1736 ईसवी में जो शुरू 1143 फसली के था, 37 वर्ष राज्य करके इन्तकाल कर गये । सुनते हैं कि यह राजा साहब बहादुर, दिलेर और दानी थे ।

इसके बाद उनके बेटे विष्णु सिंह 1143 फसली में उनके उत्तराधिकारी हुए । सन् 1740 ईसवी याने

पृ. 34

1147 फसली में मसनदनशीं रहकर बिना सन्तान के मर गये ।

उसके बाद विष्णु सिंह के भाई राजा नरेन्द्र सिंह 1147 फसली में गद्दी पर बैठे । नबाब मोहम्मद अलीवर्दी खाँ मुख़ातिब व खताब महाबत जंग के हुक्म से चन्द रकम दस्तूरात का उनको भेंट किया गया । राजा नरेन्द्र सिंह को कोई सन्तान नहीं था, सन्

1760 ईसवी, याने 1167 फसली में परलोक सिधारें । नबाब महाबत जंग 1169 हिजरी में जो मोताबिक 1160 फसली होता है, इन्तकाल किये । यह राजा 21 वर्ष राजगद्दी पर रहे ।

कहते हैं कि एक बार राजा साहब सुलतानी अधिकारी, भिखारी महथा, जो बादशाही ख़जाना पहुँचाने आया था, से परगना – गोपालपुर में कन्दर्पी घाट पर लड़े थे । दोनों तरफ से बहुत बड़ी लड़ाई हुई, परन्तु राजा साहब विजयी हुए । राजा साहब मौसूफ हजारों बिघा जमीन और पूरे गाँव के गाँव ब्राह्मण, महन्थ और फौकरा को बतौर ब्रह्मोत्तर वो शिवोत्तर वो फुकराना प्रदान किये ; आज तक वह जायदाद उनके वारिशों के कब्जा में मौजूद है ।

राजा प्रताप सिंह 1167 फसली में गद्दीनशीं हुए । राजा प्रताप सिंह को राजा नरेन्द्र सिंह अपने पुत्र नहीं रहने के कारण कर्त्तापुत्र घोषित किये (थे) ।

सन् 1762 ईसवी में जो मोताबिक 1169 फसली के था, राजा प्रताप सिंह अपना निवास मौजा भौआरा से करबा दरभंगा ले आये । तब से आज तक बाद के राजाओं का निवास यहीं रहा, जो नबाब महाबत जंग ने राजा राघव सिंह को दिया था । नबाब कासिम अली खाँ भी इसे मंजूर फरमाया । सन् 1792 ईसवी याने 1200 फसली में सरकार गवर्नमेंट इंगलिस्तान दस्तूरात मालिकाना को जब्त कर लिया ; परन्तु दस मौजे राजा नरेन्द्र सिंह की रानी के गुजर – बसर के लिए और मौजा राजा माधव सिंह बिरादर ज़ादह प्रताप सिंह के गुजर – बसर के लिए छोड़ दिया ; और हजार रूपया महीना राजा साहब को मोकर्रर किया ।

पृ. 35

राजा प्रताप सिंह सन् 1776 ईसवी याने 1183 फसली में 17 वर्ष मसनदनशीं रहकर परलोक सिधारे । यह राजा साहब बहुत साहसी और अतुल्य दानी थे । ब्राह्मणों, महन्थों और अपने अमलों के बड़े कदरदाँ थे । चुनांचे मठियानी के महन्थ को तालुकात

चोरौत, परगना – भाला, जो इस समय 18 हजार रुपये की तहसील का महाल है और तालुका मरोना, परगना – नारीदिगर, जो चौदह हजार रूपये की तहसील का महाल है, दे दिये । भवानीदत्त मिश्र दीवान को चन्द मौजे वो हजारों बीघे जमीन, तथा ब्राह्मणों को पूरे मवाजियात प्रदान किये ।

उसके बाद माधव सिंह, प्रताप सिंह के भाई, 1183 फसली में गद्दीनशीं हुए । छः वर्ष बाद सरकार इंगलिश की तरफ से बन्दोबस्त का इन्तजाम उनके साथ किया गया । अपने मसनदनशीनीं के तारीख से दो वर्ष बाद माधव सिंह जब्त किये हुए अपने जायदाद, दस्तूरात इत्यादि को वापस करने के लिए गवर्नमेंट में दरख़ास्त दिये । सुप्रिम काउन्सिल, कलकत्ता, से तहकीकात होने का हुक्म हुआ और सनद की तलब की गई । चूँकि सनद शर्तिया थी, इसलिए राजा साहब इसे दाखिल करने से इनकार कर दिये ; और अपना हवाला मुदाखिलत वो मुकाबिजत पर किये ; और यह वयान किये कि दफ्तर के निरीक्षण से अधिकारों, दस्तूरात एवं ऐतिहासिकता का हाल जाहिर होगा ; और एक नक्शा इस तौर पर दाखिल किये जिससे मालूम होता है कि जब्ती के समय तक इतना माल दस्तूरात वसूल हो सकता था जो जब्ती के चलते वसूल नहीं हो सका । इस उजूर पर बीते वर्षों का बकाया एक लाख तिरानवे हजार रूपया पटना के खजाने से सन् 1778 ईसवी में राजा साहब को दिया गया । 1778 ईसवी के मई महीना में जिला कलक्टर साहब ने दस्तूरात निजामत को जब्त करने का रिपोर्ट दिया, और यह सिफारिस किया कि इसके बदले राजा साहब को एक हजार रूपया महीना दिया जाय, जैसे मिस्टर वी. जी. टार्ट साहब के समय में सन् 1771 ईसवी में दिया गया था । इसके बाद जिला कलक्टर साहब बहादुर ने फिर रिपोर्ट दिया कि राजा साहब शरायत लिखित अतानामा दस्तूरात को बजा नहीं लाये । उसके बाद, दूसरे वर्ष सरकार तिरहुत का बन्दोबस्त वो जमा दो लाख पनचानवे हजार एक सौ एकासी रूपये का राजा साहब के

पृ. 36

साथ किया गया । सन् 1779 ईसवी के सितम्बर महीना में गवर्नर जेनरल ने मालिकों से दस साला बन्दोबस्त के लिए राय तलब किया । तब महाराज साहब (माधव सिंह)

गवर्नर जेनरल के हुजूर में दरखास्त दिये कि मोकर्ररी एजारह हमारे नाम से तिरहुत का बहाल रहे ; और जब तक माल मालिकाना और माल दस्तूरात नहीं मिलेगा तबतक हम बन्दोबस्त नहीं लेंगे । इस वजह से जमींदारी का बन्दोबस्त फैजुद्दीन, बरकतुल्लाह और राजा साहब (तीनों) के साथ किया गया । थोड़े दिनों के बाद बोर्ड आफ रेवेन्यू ने राजा साहब का रकम दस्तूरात व मद्द मालिकाना बहाल और मंजूर किया । 1791 ईसवी के नवम्बर महीने में फैजुल्लाह ने जमींदारी के अपने हिस्से से इस्तिफा दिया और दरखास्त दिया कि राजा माधव सिंह रियाया को मालगुजारी देने से मना करते हैं, जिसके चलते हम इस किस्त में सिर्फ छः हजार रूपया वसूल कर सके हालाँकि वह किस्त चौबिस हजार रूपये की थी । तब कलक्टर साहब ने राजा माधव सिंह से बन्दोबस्त लेने के लिए पूछा, और (साथ ही) यह लिखा कि फैजुद्दीन ने इस्तिफा दे दिया और बरकातुल्लाह पटना शहर में घोड़े से गिरकर मर गया, उसके वारिस इजारह लेने से इनकार करते हैं । परन्तु राजा साहब इनकार किये कि हम मोकर्ररी ले लिए जाने के चलते आलापुर वो सरकार तिरहुत के इजारह (लगान) नहीं ले सकते हैं । तब सन् 1793 से 1800 ईसवी के दरमियान कुछ ठीकेदार होते गये । 1800 ईसवी में राजा साहब से फिर पूछा गया, और बाद मिन्हाई ज़र मालिकाना और दस्तूरात के मोबलिग एक लाख अड़सठ हजार पाँच सौ छः रूपया जमा पर सरकार ने बन्दोबस्त करना मंजूर किया । परन्तु राजा साहब ने इसे स्वीकार नहीं किया । उत्तर में उन्होने यह लिखा कि एक लाख अड़तालिस हजार दो सौ सत्ताईस रूपये जमा देना हमको मंजूर है, इस शर्त पर कि वह मोकर्ररी जो ले ली गई है, उसके एवज में छः हजार एक सौ चौहत्तर रूपये कटौती के दिये जाएँ । कलक्टर ने इस आवेदन को मंजूर नहीं किया । दूसरे लोगों के साथ ठीका का बन्दोबस्त किया । आखिर राजा साहब दस हजार रूपया और देना स्वीकार किये । तब बमंजूरी साहबान बोर्ड आफ रेवेन्यू तिरहुत की जमींदारी उनके साथ बन्दोबस्त की गई ।

पृ. 37

राजा माधव सिंह 33 वर्ष, सन् 1807 ईसवी याने तेरह माह आषाढ़ 1215 फसली तक गद्दी पर रहे । तारीख 27 माह कार्तिक 1216 फसली में बनारस जाकर शरीर त्याग किये । यह राजा साहब बहुत बुद्धिमान और समझदार थे । अपने राज रियासत का

इन्तजाम और बन्दोबस्त बहुत अच्छी तरह से करते थे । उन्हीं के समय से इस राज रियासत में तरक्की शुरू हुई । राजा साहब मौसूफ अपने दीवान लाला जीवन राम को उनकी लियाकत और कारगुजारी वो ख़ैरख़ाही वो दानिशमन्दी वो खुशइन्तजामी के सबब से मौजा हरिहरपुर, परगना – भरवारा, और मौजा मिर्जापुर, वगैरह, परगना – महला, प्रदान किये ।

उनके पाँच बेटे थे ; प्रथम – राजकुँवर बाबू कृष्ण सिंह, ये राजा माधव सिंह के जीवन काल में बिना संतान के मर गये । दूसरे – महाराज छत्र सिंह ; तीसरे – राजकुमार बाबू किरत (कीर्ति) सिंह ; चौथे – राजकुमार बाबू गोविन्द सिंह ; पाँचवें – राजकुमार बाबू रमापति सिंह । महाराज कुमार बाबू किरत सिंह को केवल लगान परगना जबदी, वो महाराज कुमार बाबू गोविन्द सिंह को केवल लगान परगना परिहारपुर राघो, वो महाराज कुमार बाबू रमापति सिंह को केवल लगान परगना पचही वास्ते षोड़िश व पोशिश के मिला था ।

महाराज कुमार बाबू गोविन्द सिंह मौसूफ की मृत्यु सन् 1823 ईसवी में हुई । महाराज छत्र सिंह बहादुर सन् 1839 ईसवी याने चार माह वैशाख 1246 फसली तक, 32 वर्ष गद्दी पर रहे । यह महाराज साहब बड़े रईस व कदरदान व आली हिम्मत वो रैयत परवर, कुशल प्रबन्धक थे । मनहरन लाल, लेखक के दादा, जो बहुत ज्ञानी, ईमानदार, शुभचिन्तक और कुशल प्रबन्धक थे, को

पृ. 38

अपना मुंशी नियुक्ति किये । उस समय से महाराज महेश्वर सिंह बहादुर के समय तक ये इस सिलसिला पर विराजमान रहे ।

जिस समय नेपाल नरेश काटकरी तक पहाड़ों में अपना अधिकार कर लिये थे, और सन् 1815 ईसवी याने 1222 फसली में आक्टरलूने साहब सतलज के इस पार शिमला से 20 कोस (40 मील) पच्छिम तलबन के किला में नेपाली फौज को हराया, उस लड़ाई

में महाराज छत्र सिंह बहादुर बंगाल गवर्नमेन्ट सरकार को कई लाख रूपये नगद और सिपाही मदद में दिये थे ; गवर्नमेंट में इनकी बड़ी नेकनामी और खैरख़ाही साबित हुई ।

सन् 1839 ईसवी याने 1246 फसली में महाराज छत्र सिंह बहादुर अपनी वृद्धावस्था, शारिरिक दुर्बलता और बीमारी के कारण अपने बड़े बेटे रूद्र सिंह को राज सुपूर्द कर दिये । उस समय महाराज रूद्र सिंह की आयु तीस वर्ष थी ।

महाराज छत्र सिंह अपने छोटे लड़के बाबू वासुदेव सिंह को परवरिश के लिये सिर्फ लगान मवाजियात परगना जरैल, चार मकान, दो हाथी और कमरा उनके रहने के लिये दिये । उनके नाम से दाखिल खारिज होने के लिये भी दरखास्त दिये थे । बाबू बासुदेव सिंह धर्मशास्त्र के अनुसार आधा राज्य का दावा किये ; महाराज रूद्र सिंह की ओर से जबाब दिया गया कि खानदान के नियम और कुलाचार के अनुसार राज्य विभाजित नहीं होना चाहियै । बाबू वासुदेव सिंह अदालत, जिला तिरहुत में चौबीस लाख छियालिस हजार नौ सौ अंठावन रूपये के लिये नालिश दायर किये । मिस्टर पृंगल साहब, जज बहादुर, ने फैसला किया कि महाराज रूद्र सिंह बहादुर राज के हकदार हैं और बाबू वासुदेव सिंह को सिर्फ जरैल परगना के लगान अपने परवरिश के लिये पाने का हक है । इसका अपील सदर दीवानी, कलकत्ता में हुआ । जिला का फैसला बहाल रहा और महाराज रूद्र सिंह बहादुर

पृ. 39

गद्दी पर बने रहे । इसी आशा में राज कुमार बाबू गोविन्द सिंह के पुत्र बाबू गणेश दत्त सिंह भी जमींदारी विभाजन के दावा में दीवानी में नालिश किये थे ; आखिर वह मुकदमा भी ...... विलायत तक पहुँचकर डिसमिस हो गया ।

महाराज रूद्र सिंह बहादुर सन् 1850 ईसवी याने 14 फागुन 1257 फसली को रविवार के दिन दस वर्ष, दस महीने और दस रोज राजगद्दी पर रहकर परलोक सिधारे । यह राजा बहुत साहसी और हिम्मती थे ; अपने बड़े लड़के, महाराज महेश्वर सिंह की शादी

में नौ लाख रूपये खर्च किये, और अपने नौकरों तथा संबंधियों को दोशाले दिये । मोहिनी नदी पर जो एक बड़ी झील में स्थित है, बहुत खर्च से ईटों का एक पोख्ता पुल इतना मजबूत बनबाये कि आजतक इतने सालों बाद, बाढ़ आने के बावजूद उसके एक कंकड़ी को भी नुकसान नहीं पहुँचा ।

मौलवी अमीर अली इलाहाबादी ने इस पुल की यह तारीख लिखा : "तारीख पुल मोहनी तसनीफ मौलवी अमीर अली इलाहावादी तख़ल्लुस ब अमीर" :

"वाली ए तिरहुत महाराज बहादुर रूद्र सिंह – साख़्त
अजबहरे सबाब प्रेदर ई पुल राबना ;
गुफ्त साल सलीश हातिफ़ रहे हिब्ज जहाँन –
दर – सने हिजरीश गुफ्ता पुल ज़हे राहे रज़ा ।
गुफ्त साले इस विश दर पाए फैज़ – दर सनी
सिमतश खुश मुनाफाए हद्द बख़्श ।।"

इस तारीख के लिये महाराज साहब बहादुर पाँच सौ रूपया और एक जोड़ा दोशाला दिये थे । और मोकाम नरगौना में एक राम मंदिर और दरभंगा में एक तालाब लक्ष्मीसागर नाम से खुदबाये, और कुछ तालाब अपनी जमींदारी के देहातों में तैयार कराये । मिजाज़ में उनके निहायत दर्जा की रियासत व कमाल दर्जा की उदारता और दान – प्रदान करने की हिम्मत थी । मगर मेल – जोल नहीं रहने से राज का इन्तजाम अच्छा नहीं था । लाखों रुपये के कर्जदार हो गये थे । इनके चार लड़के थे ;

पृ. 40

प्रथम – महाराज महेश्वर सिंह ; दूसरे – महाराज कुमार बाबू गुणेश्वर सिंह ; तीसरे – महाराज कुमार बाबू सुरेश्वर सिंह ; चौथे – महाराज कुमार बाबू गोपेश्वर सिंह ।

महाराज महेश्वर सिंह, उनके बड़े लड़के, 1257 फसली में गद्दी पर बैठे । महाराज महेश्वर सिंह बहादुर की तबियत के दरिया में जोश सखावत (दान) का था ; मियाज में दया चरम सीमा पर थी और सूरत व शक्ल में बहुत अच्छे थे । चेहरे से स्पष्ट प्रभाव और ललाट से सितारा ए एक़बाल चमकता था ; और राजगी पहनावा उनके शरीर पर बहुत सुन्दर लगता था । परन्तु प्रबन्धकों के कारण यह राज रियासत अधिक राशि के कर्जदार हो गया था, जो कोर्ट ऑफ वार्ड्स के समय में अदा किया गया । महाराज साहब बहादुर अकसर मोकाम झंझारपुर, परगना – नारीदिगर, में रहते थे । 21 अक्टूबर, सन् 1860 ईसवी याने 12 माह द्वितिया आसिन, 1268 फसली को दस वर्ष आठ महीना नौ रोज गद्दी पर रहकर रविवार के दिन स्वर्ग सिधार गये ।

उनके दो लड़के हुए । प्रथम – महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर दूसरे – महाराज कुमार बाबू रामेश्वर सिंह ।

महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर 25 सितम्बर, सन् 1858 ईसवी याने तीन आसिन, सन् 1266 फसली में पैदा हुए और महाराज महेश्वर सिंह के मरने के वक्त उनकी उम्र दो वर्ष छब्बीस दिन की थी । महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह के नावालिगी के कारण राज रियासत का प्रबन्ध सरकारी कोर्ट ऑफ वार्ड्स के अधीन आ गया । उस वक्त यह रियासत 70 लाख रूपये के कर्जे में थी । और जमीन्दारी मोतल्लिका राज से 16 लाख रूपये

पृ. 41

की आमदनी थी ।

महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर और महाराज कुमार रामेश्वर सिंह दोनों भाईयों की अंग्रेजी में शिक्षा बनारस के कॉलेज में हुई । जब कोर्ट ऑफ वार्ड्स रियासत का जिम्मा लिया था, तब महाराज साहब के रहने का कुछ मकान सराहनीय पोख़्ता और कुछ कच्चा था जिसके नजदीक और लोगों के मकान थे । मिस्टर फरलांग साहब, मैनेजर, कोर्ट ऑफ वार्ड्स, ने बहुत कोशिश और खर्च करके, उन मकानों के मालिकों को राजी करके

और कीमत देकर उनके मकानों को हटा दिया ; और उस जगह, याने महाराज साहब बहादुर के ड्यौढ़ी के आस पास, नए बगीचे, रामबाग वो श्यामा बाग वो दिलखुशकुन बाग के नाम से वो महाराज साहब बहादुर नावालिग के लिए बैठकखाना बहुत परिश्रम से बनबाये । यह देखने -- सुनने योग्य है ; और वह जमीन जिसमें बगीचे बनबाये गये हैं, 25 एकड़ के लगभग होगी ।

इन बगीचों के अतिरिक्त एक और बगीचा जिसके अन्दर कमरा वो मकानात खास रहने के हैं, आनन्दबाग के नाम से अतिसुन्दर वो खुला हुआ वो पुरकैफ़ियत, महाराज साहब बहादुर के सलाह से बनबाया गया है । महाराज साहब बहादुर की ड्यौढ़ी से पूरब एक बाजार बसाया गया है, उसमें पोख़्ता दूकानें सरकारी इंजिनियर के व्यवस्था से बनबायी गई है ; वह देखने लायक है ।

राज की जमींदारी जिला तिरहुत, मुंगेर, पुर्णियाँ और भागलपुर में है । जिला तिरहुत में ज्यादा जमींदारी परगनात जरैल, हाटी, आलापुर, बद्दौर, भौर, धरौर, गोपालपुर और पंचमहला में है ; भागलपुर के नारीदिगर इलाका में है ; पुर्णियाँ में धरमपुर परगना में है ; और जिला मुंगेर वो भागलपुर में हवेली खड़गपुर है । अबुल मोजफ्फर जलालुद्दीन सुलतान आली गोहर शाह आलम बादशाह ने सन् 1776 ईसवी में याने 1182 फसली में परगना धरमपुर राजा प्रताप सिंह को दिया था । यह बादशाह 1173 हिजरी याने 1779 ईसवी में तख़्तनशीं हुआ और 45 वर्ष तख़्तनशीं रहकर

पृ. 42

सात माह रमजान 1221 हिजरी याने 1806 ईसवी में मर गया ।

ज़िला दरभंगा कलक्टरी के कागज़ात देखने से मालूम हुआ की इस राज की सालाना आमदनी इस समय याने 1879 ईसवी याने 1286 फसली में 21 लाख 73 हजार 4 सौ 35 रूपये हैं ; और लेखक ने जब महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर से पूछा तो उन्होंने फरमाया कि अब हमारे राज की आमदनी लगभग 25 लाख रूपये होगी । सब मिलाकर

उसके 4 लाख 36 हजार 8 सौ 8 रूपये मालगुजारी, रोड सेस और पब्लिक सेस को छोड़कर सरकारी ख़जाना में जमा किये जाते हैं ; और जो परगने के लगान महाराज़ रूद्र सिंह के संतान महाराज कुमार बाबू गुणेश्वर सिंह वो महाराज कुमार बाबू सुरेश्वर सिंह वो महाराज कुमार बाबू गोपेश्वर सिंह, महाराज कुमार बाबू किरत सिंह के वारिस बाबू गिरिधारी सिंह वो बाबू दुर्गादत्त सिंह ; राजकुमार बाबू गोविन्द सिंह के पुत्र बाबू गणेशदत्त सिंह ; राजकुमार बाबू रमापति सिंह के वारिस बाबू पुण्यपति सिंह वो बाबू सोमपति सिंह उर्फ कण्टू बाबू ; और रानीयों और बेटों के गुजर – बसर के खर्च के लिये ; और जो – जो मवाजियात ब्राह्मणों, महंथों वो पंडितों को ख़ैरात में दिये गये हैं, इन सब परगनों और मवाजियात की आमदनी (राज की आमदनी, जिसकी तादाद ऊपर लिखी गई है, के अतिरिक्त) 16 – 17 लाख रूपये के लगभग होगी ।

और इस परिवार की पहले से चली आ रही परम्परा यह है कि जो जमींदारी महारानीयों और बेटों को ख़ोड़िश व पोशिश के लिये दी जाती है वह उनके कब्जे में रहती है ; परन्तु जब उनके खानदान में औरस पुत्र नहीं होता है तो वह जमींदारी सब राज में दाखिल कर ली जाती है । सन् 1874 ईसवी के पहले कार्ट ऑफ वार्ड्स के इन्तजाम से 54 लाख 76 हजार रूपये कलक्टरी खजाना में जमा किये गये थे ; मगर सन् 1874 ईसवी में याने 1281 फसली में, अकाल में 33 लाख रूपये ख़ैरात खर्च में आये ।

पृ. 43

राज के खर्च से खास दरभंगा में एक बहुत अच्छा अव्वल दर्जे का अस्पताल बनबाया गया है । इसके बनबाने में 24 हजार रूपये खर्च हुये हैं ; और एक अस्तबल भी बहुत अच्छा बना है । एक अस्पताल खड़गपुर, जिला भागलपुर, में तैयार हुआ है, उसके बनबाने में 35 हजार रूपये खर्च हुये हैं । एक अंग्रेजी स्कूल, जिसमें 14 हजार 9 सौ रूपये खर्च हुये हैं, खास दरभंगा में बनबाया गया है । महाराज साहब बहादुर के प्रस्ताव से गवर्नमेंट ने इस स्कूल के लिये मंजूर किया है कि इसमें इंट्रेंस दर्जे की किताबें पढ़ाई जाये और लड़कों का इम्तिहान पटना कॉलेज में लिया जाय ।

देहात के 22 स्कूलों और पाठशालाओं का खर्च राज के खजाने से दिया जाता है । इसके अलावा, राज से कुछ अस्पताल, कुछ स्कूल वो कुछ पाठशालाओं को चन्दा दिया जाता है ।

एक सौ पचास मील की सड़क राज के खर्च से बनाई गयी है । उसका विवरण यह है :

सड़क, जिला पुर्णियाँ ; सड़क जयनगर ; सड़क मोकाम झंझारपुर से मोकाम नरहन तक ; सड़क डगम्बरा ; सड़क भीमबन्ध ; सड़क नागर बस्ती ; इन सड़कों के दोनों किनारों पर करीब 20 हजार वृक्ष हर प्रकार के लगाये गये हैं । खड़गपुर मोतल्लिका जिला मुंगेर में सिंचाई के लिये नहर खुदबाई जाती है । दरभंगा से मुजफ्फरपुर तक जो सरकारी सड़क है, उस पर जहाँ – जहाँ नदियाँ और नाले चौड़े हैं, सरकारी पुल बनी हुई है । परन्तु इस जिला के दस स्थानों में लोहे का पुल महाराज साहेब बहादुर के कोर्ट ऑफ वार्ड्स के प्रबन्ध से (विवरण नीचे दिये गये हैं) बनाये गये हैं :

प्रथम :– पिरौंछा के चौर में राज से कोर्ट ऑफ वार्ड्स के व्यवस्था से एक लोहे का पुल जुलाई सन् 1873 में बनबाया गया । इसमें एक लाख अठावन हजार एक सौ सात आने खर्च हुए हैं।

दूसरा :– कोर्ट ऑफ वार्ड्स के व्यवस्था से दरभंगा में बागमती नदी पर शुभंकरपुर के पास ।

तीसरा :– गौसा घाट, कमला नदी में ।

पृ. **44**

चौथा :– पिपरा घाट पर बलान नदी में ।

पाँचवाँ :– पैटघाट में कमला नदी पर ।

छठा :– तिलयुगा पर ।

सातवाँ :– ब्रह्मपुर, परगना आलापुर, के भुतही बलान पर ।

आठवाँ :– मौजा संग्राम, परगना पचही, बलान नदी पर ।

नौवाँ :– मौजा लोहना, परगना लवानगान, में ।

दसवाँ :– मौजा नरहिया, परगना आलापुर में ।

इन लौह पुलों के अतिरिक्त और बहुत बड़े – बड़े पोख़्ता पुल भी महाराज साहब बहादुर दरभंगा के रूपये से बनाये गये हैं ।

पहले पहल जो हाकिम गवर्नमेंट की तरफ से राज रियासत के इन्तजाम के लिये मोकर्रर हुये, वे मोकाम मुजफ्फरपुर के डिप्टी कलक्टर, मिस्टर सी.पी. कैस्पर्ज साहब थे । तारीख 23 अक्टूबर, 1860 ईसवी, मंगल रोज, दरभंगा आये । उसके बाद मिस्टर जेम्स फरलांग साहब, 2500 रूपये पर मैनेजर मुकर्रर हुए । 9 फरवरी, 1861 ईसवी को चार्ज लिये । बाबू आशुतोष धर, बाबू गिरीशचन्द्र दास, बाबू मधुसूदन, और बाबू चन्द्रशेखर बोस, बंगालियान, और मुंशी महावीर प्रसाद एक के बाद दूसरे असिस्टेंट मैनेजर मुकर्रर हुए थे । इन सबों ने राज रियासत का इन्तजाम मुनासिब तौर पर किया । मिस्टर फरलांग साहब जो निहायत हौसलामन्द, साहसी, बुद्धिमान और महाराज बहादुर के शुभचिन्तक थे, राज रियासत का ऐसा इन्तजाम किये कि हर व्यक्ति प्रसन्न हो गया । जब मिस्टर फरलांग साहब बहादुर बीमार होकर 1869 ईसवी में विलायत गये, तो रास्ते में ही मोकाम रेड सी खाड़ी, जिसे दरियाये बहर अहमर कहते हैं, जो अरब मुल्क वो एशिया के दरमियान स्थित है, में जहाज पर मर गये ।

पृ. 45

तब लेफ्टिनेंट कर्नल जेम्स बर्न साहब मैनेजर नियुक्त होकर आये ।

कुछ समय बाद, मिस्टर बर्न साहब लगभग दो वर्ष की छुट्टी लेकर विलायत गये और मेजर आर.सी. मनी साहब मैनेजर नियुक्त हुए । फिर मिस्टर बर्न साहब आये तो मिस्टर आर.सी. मनी साहब बरखास्त हुए ; असिस्टेंट मैनेजरी पद पर मिस्टर जार्ज डब्ल्यू. लौलीन साहब नियुक्त हुए ।

कैफ़ियत मसनदनशीनीं और राजगी जनाब महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर :

जनाब महाराज बहादुर गवर्नमेंट के आदेशानुसार महाराजगी ख़िलअत पाने और कोर्ट ऑफ वार्ड्स से इन्तजाम अपने हाथ में लेने 22 सितम्बर, 1879 ईसवी मोताबिक 22 आसिन प्रथम, 1287 फसली, सोमवार के दिन राज सदस्यों, सम्बंधियों, मित्रों और अन्य प्रतिष्ठित सज्जनों के साथ रेलगाड़ी पर दरभंगा से अजीमाबाद जनाब मिस्टर सी.एस. बेली साहब बहादुर, लेफ्टिनेंट गवर्नर, बंगाल, के दरबार में उपस्थित हुए । 25 सितम्बर, 1879 ईसवी मोताबिक 25 आसिन प्रथम, 1287 फसली, वृहस्पतिवार के दिन 21 वर्ष की उम्र में अज़ीमाबाद के मोकाम कॉलेज (कॉलेजिएट) स्कूल में हुजूर नबाब लेफ्टिनेंट गवर्नर बहादुर से खिलअत राजगी का पहनाया गया ।

इस दरबार में महाराज महेश्वर बख़्श सिंह बहादुर, डुमराँव ; महाराज राज आनन्द किशोर सिंह बहादुर, बेतिया ; महाराज कृष्णप्रताप शाही, हथुआ ; राजा शिव राजनन्दन सिंह बहादुर, शिवहर ; महाराज जय प्रकाश सिंह बहादुर, देव, के पुत्र महाराज कुमार हुकुम नारायण सिंह ; और जनाब मिस्टर सी.बी. मेटकाफ साहब बहादुर, कमिश्नर, हाल और साहब जज बहादुर, साहब कलक्टर बहादुर, मैजिस्ट्रेट बहादुर, पटना ; और बाबू दुर्गादत्त प्रिन्सिपल असिस्टेंट कमिश्नर, सैयद् लुत्फ अली खाँ साहब, सैयद् मोहम्मद हसन खाँ साहब

पृ. 46

पटना, और जनाब मिस्टर सी. वावेल साहब, कलक्टर वो मैजिस्ट्रेट बहादुर, वो मिस्टर ली साहब, एजेन्ट मैजिस्ट्रेट, दरभंगा, वो मिस्टर एम. फेनुकेन साहब, प्रबन्धक, बन्दोबस्त, राज दरभंगा, वो राय बनवारी लाल साहु बहादुर वो राय गोवर्धन लाल साहु बहादुर, महाजनान, दरभंगा वो बाबू भीखन खाँ बहादुर, महामंत्री, राज परसौनी, बाबू केदारनाथ बनर्जी वकील, अदालत दीवानी, मुजफ्फरपुर, शरीक थे । जनाब महाराज साहब बहादुर खिलअत पाने के शुक्रिया में बहुत से रूपये पटना में ख़ैरात किये ।

उसके बाद, 28 सितम्बर, सन् ऊपर दिया हुआ (1879), रविवार को चार बजे दिन महाराज साहब बहादुर रेलगाड़ी के रास्ते यात्रा करके दरभंगा स्टेशन पहुँचे । वहाँ एक शिविर खड़ा था, उसमें पधारे । वहाँ से पाँच बजे उस बड़े हाथी पर जिसपर सोने का कामदार रेशमी झोल और सुनहरा हौदा था, सवार हुए । साथ में महाराज कुमार बाबू रामेश्वर सिंह एक हाथी पर जिसपर एक खूबसूरत कारचौवी झोल तथा चाँदी का हौदा था ; और दूसरे हाथी पर जिसपर बानाती वो चाँदी का हौदा था, महाराज साहब बहादुर के चचेरे भाई बाबू सुरेश्वर सिंह ; और तीसरे हाथी पर महाराज साहब के विशिष्ट मित्र – हितैषी सवार थे । इन सवारियों के अतिरिक्त एक चाँदी का शिखपाल और तीन चाँदी के हवादार भी साथ थे ; और हाथी के सवारी के आगे दो सौ आदमियों के सवार तथा हुद्दावरदार वो पैदल चाँदी का हुद्दा हाथ में लिये हुए साथ – साथ थे ; तथा अंग्रेजी बाजा ठाठ के साथ बजता जाता था । एक हाथी पर रौशन चौकी भी बड़े जोर व शोर से बजती जाती थी । और इन सब लोगों के आगे एक निशान कारचौबी एक बड़े हाथी पर था तथा डंका शुतरी बजता जाता था । सवारी के पीछे पचीस या तीस हाथियों का एक झुंड साथ था । वस्तुतः एक सेना की तरह स्टेशन से निवास स्थान को रवाना हुए । इस सवारी के जुलूस को देखने के लिए पचास – साठ हजार आदमियों की भीर – भार स्टेशन से राज महल तक थी । करीब संध्या समय राजमहल में पहुँचकर थोड़ी देर ठहरे । उसके बाद कुछ रात बीतें एक फिटिन पर जिसमें जोड़ी जुती हुई थी, सवार होकर आनन्दबाग को तशरीफ ले गये ।

पृ. 47

जनाब मिस्टर सी.एस. बेली, लेफ्टिनेंट गवर्नर बहादुर, के आने की खबर सुनकर 29 सितम्बर, को जनाब महाराज साहब बहादुर सरकारी खिलअत धारण किये हुए, राजकुमार बाबू रामेश्वर सिंह, बाबू गुणेश्वर सिंह, बाबू सुरेश्वर सिंह, बाबू गोपेश्वर सिंह, मौलवी अब्दुल करीम खाँ, मुन्सिफ अव्वल, बाबू योगेन्द्र चन्द्र मल्लिक, मुन्सिफ दूसरे, अनबार अली खाँ, मिस्टर ली साहब, एजेन्ट मैजिस्ट्रेट, मिस्टर बर्न साहब, मैनेजर राज दरभंगा, बाबू लक्ष्मीनारायण, डिप्टी कलक्टर, और कुछ अंग्रेज फौजी वर्दी पहने हुए स्टेशन पर उनके स्वागत के लिये हाजिर थे । लेखक भी उनके साथ था । साढ़े पाँच बजे दिन

में लेफ्टिनेंट गवर्नर साहब बहादुर रेलगाड़ी से दरभंगा स्टेशन पहुँचे । मिस्टर सी.बी. मेटकाफ साहब, कमिश्नर बिहार जिला, मिस्टर सी.एच. बाबेल साहब बहादुर, कलक्टर, और मिस्टर हंडरी साहब, सेक्रेटरी, साथ थे । जनाब नबाब लेफ्टिनेंट गवर्नर साहब बहादुर चार घोड़े की गाड़ी पर महाराज बहादुर के साथ सवार होकर नरगौना में महाराज की कोठी में दाखिल हुए ।

30 सितम्बर, मंगलवार को, स्कूल के मकान, जो पहले से सजाया गया था, में गवर्नरी दरवार हुआ । दस बजे दिन से बारह बजे दिन तक दरवार लगा रहा । इस दरवार में तमाम रईसान हिन्दू तथा मुसलमान और अंग्रेज तथा महाराज साहब बहादुर मौजूद थे । साढ़े ग्यारह बजे जनाब लेफ्टिनेंट गवर्नर साहब बहादुर पधारे और दरवार की कार्रवाई होने लगी । दस – बारह मिनट के बाद जनाब नबाब लेफ्टिनेंट गवर्नर साहब बहादुर ने बर्खास्त फरमाया और नरगौना कोठी आए । उसके बाद सभा समाप्त हुई । लोग एक – एक करके अपने – अपने घर गये ।

1 अक्टूबर, बुधवार को, ग्यारह बजकर पचास मिनट पर जनाब लेफ्टिनेंट गवर्नर साहब रेलगाड़ी पर सवार होकर दरभंगा से तशरीफ ले गये ।

इस आवागमन और दरबार के जलसे में दरभंगा में लगभग तीस हजार रूपये जनाब महाराज साहब बहादुर ख़ैरात में खर्च किये ।

पृ. 48

जनाब लेफ्टिनेंट गवर्नर बहादुर के हुक्म से कलक्टर साहब बहादुर, दरभंगा, मोबलिग 38 लाख रूपये, जो राज के जमीन्दारी लगान कोर्ट ऑफ वार्ड्स के तहबील में थे, महाराज साहब बहादुर के हवाले किये ।

महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर दानी, रईस, हिम्मतदार वो सदय हैं । शास्त्र (संस्कृत) और अंग्रेजी अच्छी तरह जानते हैं । उर्दू में भी आवश्यकतानुसार महारत रखते

हैं । महाराज बहादुर को अंग्रेजों से बहुत मेल – मिलाप है । आर.सी. मनी साहब को अपने राज का मैनेजर तीन हजार एक सौ रूपया माहवारी वेतन पर नियुक्त किये हैं । राज का प्रबन्ध मनी साहब के हाथ में दे दिये हैं । वे जैसा चाहते हैं ; करते हैं । अलबत्ता महाराज साहब बहादुर अंग्रेजी वालों के बड़े कदरदान हैं । खुलासा यह है कि जब से लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर रियासत की गद्दी पर विराजमान हुए हैं, और इन्तजाम अपने हाथ लिये हैं, तब से अंग्रेज लोग और बंगाली अंग्रेजीदाँ बड़े – बड़े पदों पर स्थापित हुए हैं, और होते जा रहें हैं । अभी तक हिन्दुस्तानियों के नसीबों का चिराग उनके फतीला–ए–उल इलतफान (ध्यान / नज़र के फीते / बत्ती) से रोशनी नहीं पायी है । इस खानदान ने महेश ठाकुर से महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर तक, 1558 ईसवी मोताबिक 965 फसली से 1880 ईसवी जो शुरू 1287 फसली के होता है तक, 319 वर्ष राज रियासत का गुजारा है । और 17 व्यक्ति इस समय तक राज रियासत पर एक के बाद दूसरे मसनदनशीं होते आये हैं ।

दूसरा भाग

पृ. 49

तिरहुत जिला में मैथिल ब्राह्मण अधिक संख्या में रहते हैं । इनके चार दर्जे हैं ; प्रथम – श्रोत्रिय ; दूसरा – योग ; तीसरा – पंजीवद्ध ; और चौथा – गृहस्थ । अकसर लोग जमीन्दारी रखते हैं और खेती करते हैं । इस कौम के लोग मछली, अचार और दही कसरत से खाते हैं । शराब और तम्बाकू नहीं पीते हैं । लहसून, पियाज, गाजर नहीं खाते हैं । बैलगाड़ी पर सवार नहीं होते और अपने हाथ से हल नहीं जोतते हैं । इस कौम के लोग संगीत कला भी कुछ न कुछ हासिल करते हैं । इनमें बड़े – बड़े पंडित शास्त्रदाँ गत काल में हुए हैं, और अब भी मौजूद हैं ।

सूबा बिहार में तिरहुत जिसे मिथिला देश कहते हैं, ज्ञान का भंडार तथा दान और उदारता की खान है । ......

द्वैत निर्णय, दाय भाग, विवाद चिन्तामणि, मीमांसा, मिताक्षरा, आत्मतत्त्व, व्याकरण, न्याय, कल्पतरू, द्वैत परिशिष्ट

पृ. 50

नीति, इतिहास, शिक्षा, वेद, गणित, ज्योतिष, कोश, काव्य, चन्द्रकला, संगीत, खगोल, भूगोल, उप पुराण, पुराण, छन्द, अलंकार इत्यादि ज्ञान इस जिला में मौजूद है ।

मिथिला के पंडितों से बनारस और नदिया, शान्तिपुर, के पंडित ज्ञान में मतभेद नहीं रखते । विगत काल में वृद्ध वाचस्पति मिश्र, मैथिल ब्राह्मण, बहुत बड़े ज्ञानी गुजरे हैं, जिनको गुजरे लगभग आठ – नौ सौ वर्ष हुआ होगा । उन्होने वेदान्त, न्याय, वैशेशिक, मीमांसा, पातंजलि, और सांख्य छवों शास्त्र की टीका लिखा था, और सांख्य तत्त्व कौमुदी उन्हीं का लिखा हुआ है । उनके बाद गंगेश उपाध्याय भी बड़े ज्ञानी हुए, जिनको लगभग

सात – आठ सौ वर्ष गुजरे होंगे । न्याय शास्त्र में ग्रन्थ चिन्तामणि उन्हीं के द्वारा रचित है जो निहायत मुसतनद (मान्यता प्राप्त) शुमार की जाती है ; और यही ग्रन्थ चिन्तामणि न्याय शास्त्र की मूल याने बुनियाद मानी जाती है । बनारस, नदिया और मिथिला में इसी ग्रन्थ को पढ़कर पंडित कहलाते हैं ।

शिरोमणि भट्टाचार्य बंगाली बंगाल से तिरहुत आकर नैयायिक पक्षधर मिश्र, मैथिल ब्राह्मण, से शिक्षा ग्रहण कर बंगाल जाकर इसी चिन्तामणि ग्रन्थ की टीका लिखे थे ; और मथुरानाथ भट्टाचार्य तथा जगदीश तर्कलिंकार तथा गदाधर भट्टाचार्य बंगालियान ; और गोकुलनाथ उपाध्याय, मैथिल ब्राह्मण, साकिन मौजा मंगरौनी, परगना – हाटी, ने उस टीका का भी टीका किया ।

पृ. 51

ये सब उपलब्ध हैं । पक्षधर मिश्र, मैथिल ब्राह्मण, न्याय शास्त्र में बहुत बड़े विद्वान हुए हैं । उन्होंने ग्रन्थ चिन्तामणि के चारों भागों की टीका याने शरह लिखा था ...... ये चारों भाग इतने कठिन हैं कि इस समय के नैयायिक पंडित नदिया, शान्तिपुर, से बनारस तक अच्छी तरह उसको पढ़ा नहीं सकते, याने खूब नहीं समझ सकते हैं ।

पक्षधर मिश्र के पहले सारथ (सारथी ?) मिश्र, मैथिल ब्राह्मण, मीमांसा शास्त्र में दीपिका ग्रन्थ लिखे, जिसके लिये शाही खजाना से उन्हें चौदह हजार रूपये प्रदान किये गये ।

लगभग चार सौ वर्ष पहले एक व्यक्ति, मैथिल श्रोत्रिय ब्राह्मण, वाचस्पति मिश्र, बहुत विद्वान हुए हैं, द्वैत निर्णय वाचस्पति मिश्र का लिखा हुआ है ; इनके पोते केशव मिश्र भी बड़े पंडित हुए । ये द्वैत परिशिष्ट लिखे । ...... लॉ में जो धर्मशास्त्र का अनुवाद है, वाचस्पति मिश्र वो केशव मिश्र का नाम लिखा हुआ है । वाचस्पति मिश्र धर्मशास्त्र में एक ग्रन्थ लिखे थे, जिसका नाम कीर्त्ति महार्णव है ; उसमें एक हिस्सा – वर्षकृत्य, दूसरा हिस्सा – आचार चिन्तामणि, तीसरा – शूद्र चिन्तामणि, चौथा – श्राद्ध चिन्तामणि,

पाँचवां – व्यवहार चिन्तामणि ; छठा – विवाद चिन्तामणि है । ये सब इस समय प्रचलित है ।

पाँच सौ वर्ष से कुछ ज्यादा हुआ होगा कि गौरीपति ठाकुर के पौत्र, गणपति ठाकुर के पुत्र विद्यापति ठाकुर, मैथिल ब्राह्मण, न्याय शास्त्र के बड़े नामी पंडित और कवीश्वर थे । राजा देव सिंह के पुत्र महाराज शिव सिंह उर्फ शिवय सिंह एक मौजा बिसफी, परगना जरैल, विद्यापति ठाकुर को बतौर जागीर दिये थे, जो आज तक विद्यापति ठाकुर के वंशज नन्द ठाकुर वगैरह के कब्जे में है । और विद्यापति ठाकुर का लिखा हुआ एक नामी ग्रन्थ पुरूष परीक्षा उनकी यादगार है ।

पृ. 52

करीब डेढ़ सौ वर्ष पहले मदन उपाध्याय और लक्ष्मीनाथ उपाध्याय बहुत नामी पंडित सिद्ध पुरूष गुजरे हैं ।

अचल उपाध्याय, धीरेन्द्र उपाध्याय, गोकुलनाथ उपाध्याय, उमापति उपाध्याय, और रघुनाथ उपाध्याय बड़े – बड़े नामी पंडित हुए हैं । इन लोगों का घर मौजा मंगरौनी, परगना – हाटी में था ।

चुने – चुने मैथिल ब्राह्मण नामी पंडितों के नाम उनके निवास स्थान और उनके शास्त्र के साथ जो लेखक को मालूम हो सका दिये जाते हैं :

वेद जानने वालों के नाम :

1. टेक नाथ झा, साकिन मौजा भोरपुर (भँवरपुर ?), परगना गोपालपुर ; कहते हैं कि ये यजुर्वेद, व्याकरण, तंत्रशास्त्र और धर्मशास्त्र जानते हैं । धरणीधर झा, उनके पिता, बनारस में ब्रिटिश सरकार की तरफ से अपील कोर्ट के हाकिम अदालत थे । उन्हीं से वैद्यनाथ झा, साकिन मौजा – बरसाम, परगना – धरौर,

शिक्षा ग्रहण किये थे ; और ब्रिटिश सरकार की तरफ से अदालत सदर दीवानी, कलकत्ता, में पंडित अदालत नियुत्त हुए थे और मंगलाटन (?) साहब यही वैद्यनाथ झा.की मदद से दाय भाग, मिताक्षरा और मिमांसा द्‌योतक चन्द्रिका वगैरह का अनुवाद किये थे ; इस किताब का नाम मंगलाटन लॉ मशहूर है और अदालत की कार्रवाई में प्रचलित है ।

2. वैद्यनाथ मिश्र, साकिन मौजा – माऊँबेहट, परगना – लवानवान ; सुना है कि यजुर्वेद जानते हैं । महाराज साहब, दरभंगा, के दरबार में रहते हैं ।

3. अयोध्यानाथ मिश्र, मौजा – पवता, परगना – विवरा पथ शिवहर ; पंडितों से सुना है कि सामवेद जानते हैं, और तंत्रशास्त्र में भी दखल रखते हैं ।

पृ. 53

दरभंगा के दरबार में रहते हैं । इन्हीं से महाराज साहब शास्त्र पढ़े हैं ।

4. भैया झा, साकिन मौजा – चतरिया, परगना – पच्छिम भीगो । कहते हैं कि सामवेद जानते थे ; महाराज साहब दरभंगा, के दरबार में रहते थे, मर गये ।

5. कारी झा, साकिन मौजा – कथबार, परगना – धरौर ; सुना है कि यजुर्वेद जानते हैं ।

6. रामलाल झा, साकिन मौजा – बलाइन, परगना – जरैल ; यजुर्वेद जानते हैं ; महाराज साहब दरभंगा के दरबार में रहते हैं ।

7. गिरिधारी झा, श्रोत्रिय, साकिन मौजा – उजान, परगना – धरौर ; यजुर्वेद जानते थे, मर गये ।

8. गोसाँई झा, श्रोत्रिय, गिरिधारी झा के सगे भाई ; मशहूर है कि लियाकत इल्मी अच्छी है ।

9. राजा मिश्र, रूद्रमणि मिश्र के पुत्र, साकिन मौजा – खराजपुर, परगना – पच्छिम भीगो, कसबा दरभंगा के नजदीक । यजुर्वेद जानते हैं ; अच्छे ज्ञानी हैं । लेखक को इनसे मुलाकात है ।

10. बबुजन झा, साकिन मौजा – बेनीपट्टी, परगना – जरैल ; सुना है कि यजुर्वेद जानते हैं । लियाकत इल्मी अच्छी रखते हैं ।

11. द्वारिका मिश्र, साकिन मौजा – चतरिया, परगना – पच्छिम भीगो, दरभंगा के निकट । कहते हैं कि यजुर्वेद जानते हैं, लियाकत इल्मी अच्छी है।

12. मंगलादत्त ठाकुर, साकिन मौजा – बेलौंचा, परगना – पचही। सुना हैं कि यजुर्वेद जानते हैं, लियाकत इल्मी अच्छी है।

पृ. 54

13. छेका (छेदी ?) झा, साकिन मौजा – धनकौर, परगना – भरवारा । कहते हैं कि लियाकत इल्मी अच्छी है ।

14. जानकी झा, साकिन मौजा – हरिनगर, परगना – हाटी, ज्ञान अच्छा था ; लियाकत इल्मी बहुत अच्छी थी ; मर गये ।

15. दिक्‌मणि झा, साकिन मौजा – राभभद्रपुर, परगना–उधारा । इल्म इनका अच्छा था, लियाकत इल्मी बहुत अच्छी थी, मर गये ।

16. हिरामणि झा, साकिन मौजा – बेनीपट्टी, परगना – जरैल, सुना है कि इल्म इनका

अच्छा है ; लियाकत इल्मी बहुत अच्छी है ।

17. लक्ष्मीदत्त झा, साकिन मौजा – मधुपुर, परगना – भरवारा, मशहूर है कि यजुर्वेद जानते हैं । इल्म अच्छा है । आदमी नेक हैं ।

18. मुकुन्द ठाकुर, साकिन मौजा – सतलखा, परगना – जरैल, सुना है कि इल्म इनका अच्छा हैं ; लियाकत इल्मी सराहनीय है ।

मीमांसा जानने वालों के नाम :

1. योगदत्त झा, श्रोत्रिय, साकिन मौजा – उजान, परगना – धरौर ; कहते हैं कि मीमांसा के पंडित हैं, आदमी बहुत खूब हैं ।

2. मनोहर मिश्र, साकिन मौजा – गन्धवार, परगना – हाटी ; मशहूर है कि मीमांसा में ये भी अच्छी योग्यता रखते हैं ।

पृ. 55

3. चित्रधर मिश्र, साकिन मौजा – टभका, परगना – सरैसा ; ये पंडित मीमांसा और व्याकरण अच्छा जानते हैं । लेखक को इनसे मुलाकात है ।

नैयायिक – पंडितों के नाम :

1. कन्हाई झा, साकिन मौजा – मंगरौनी, परगना – हाटी । ये नामी पंडित और बड़े ज्ञानी हैं । महाराज साहब, दरभंगा के दरबार में रहते हैं । लेखक को इनसे मुलाकात है ।

2. बबुजन झा, साकिन मौजा – पिलखवाड़, परगना – हाटी ; पहले महाराज साहब,

जम्मू, के दरबार में रहते थे, छः हजार रूपये सालाना पाते थे ।

3. नेनन झा, इनके पिता नेपाल महाराज के दरबार में रहते थे । महाराज, नेपाल, नेपाल के तराई इलाका में मौजा मोहतरी उनको प्रदान किये थे, जो आज तक उनके कब्जे में है । आज कल महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर के सरकार में रहते हैं । ये न्याय, व्याकरण, वेदान्त और सांख्य के बड़े पंडित हैं । लेखक को इनसे मुलाकात है ।

4. भैयू मिश्र, गंगाधर मिश्र के पुत्र, साकिन मौजा – सतलखा, परगना – जरैल । महाराज साहब, बेतिया, के दरबार में रहते हैं । इनके पूर्वज, जगदीश मिश्र, महाराज पूना के दरबार में रहते थे । कहते हैं कि एक बार उस जिला के पंडितों से शास्त्रार्थ में विजयी हुए, जिससे महाराज साहब, पूना, ने एक मौजा उन्हें प्रदान किया जो आज तक उनके वारिसों के कब्जे में है ।

पृ. 56

5. बबुजन झा, जगद्धर झा के पुत्र, साकिन मौजा – उजान, परगना – धरौर ; सुना है कि श्रोत्रिय ब्राह्मण हैं, नामी और बड़े ज्ञानी हैं ।

6. सदो झा उर्फ सदानन्द झा, साकिन मौजा – मंगरौनी, परगना – हाटी ; सुना है कि मुजफ्फरपुर सरकारी स्कूल में पहले नियुक्त थे ; अब बाबू गिरिधारी सिंह के दरबार में मधुबनी में रहते हैं । इल्म अच्छा है ।

7. रिद्धिनाथ झा, साकिन मौजा – चकौती, परगना – तिरसठ ; कहते हैं कि महाराज साहब, दरभंगा के दरबार में रहते हैं । बहुत ज्ञानी, रईस वो शरीफ हैं ।

8. विश्वनाथ झा, साकिन मौजा – अन्हराठाढ़ी, परगना – जबदी ; सुना है कि पहले मोकाम नरहन, परगना – सरैसा, में बाबू परमेश्वरी प्रसाद नारायण के दरबार में

रहते थे । आज कल महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह के दरबार में रहते हैं ।

9. कंटू झा, साकिन मौजा – नरूआर, परगना – धरौर ; महाराज साहब, दरभंगा, के दरबार में रहते हैं । इल्म इनका अच्छा है । लेखक को इनसे मुलाकात है ।

10. शशिनाथ मिश्र, साकिन मौजा – पिलखबाड़, परगना – हाटी ; महाराज साहब, दरभंगा, के दरबार में रहते थे । मर गये ।

11. श्याम सुन्दर ठाकुर, साकिन मौजा – धमदाहा, जिला – पुर्णियाँ, परगना – धरमपुर ; न्याय में नामी पंडित थे, मर गये ।

12. चुमन झा, साकिन मौजा – चकौती, परगना – तिरसठ ; न्याय में नामी पंडित हैं ; महाराज साहब बहादुर, दरभंगा, की सरकार में रहते हैं ।

13. श्रीनाथ झा, साकिन मौजा – सरसिया, परगना – धरमपुर

पृ. 57

राजा लीलानन्द सिंह बहादुर, बनैली, के दरबार में रहते थे, मर गये ।

14. भैयाजी ठाकुर, साकिन मौजा – चान्दपुरा, परगना – लोतन ; सुना है कि आजकल महाराज साहब बहादुर, जयपुर, की सरकार में रहते हैं ।

15. रतिनाथ झा, साकिन मौजा – चैनपुर, मुत्तसिल – बनगाँव, परगना – कबखंड ; सुना है कि इनके पिता अमृतनाथ झा भी नैयायिक थे । एक पोथी, धर्मशास्त्र की, जिसका नाम कृत्य चिन्तामणि है, इनका लिखा हुआ है, मिथिला में प्रचलित है ।

16. परमेश्वरीदत्त झा, साकिन मौजा – चकौती, परगना – तिरसठ ; सुना है कि महाराज साहब, हथुआ, के दरबार में रहते हैं । नामी पंडित हैं । और सुना है कि एकाबन बीघा अराजी महाराज हथुआ ने इनको प्रदान किया है ।

17. श्रीनाथ झा, साकिन मौजा – चकौती, परगना – तिरसठ ; न्याय के नामी पंडित हैं ।

18. जयपाल झा, साकिन मौजा – चकौती, परगना – तिरसठ ; कहते हैं कि महाराज रणजीत सिंह बहादुर, लाहौर, के सरकार में नौकर थे ; नामी पंडित हैं ।

19. देवकीनन्दन झा, साकिन मौजा – बंगरौठा, परगना – बिसारा ; नामी पंडित हैं, इल्म अच्छा है ।

20. राजा झा, साकिन मौजा – परड़ी, परगना – परड़ी ; सुना है कि न्याय में इनका ज्ञान अच्छा है, नामी पंडित हैं ।

21. जटाधर झा, साकिन मौजा – पिलखबाड़, परगना – हाटी, कहते हैं कि नामी पंडित हैं । न्याय शास्त्र अच्छा जानते हैं ।

पृ. 58

22. श्रीनाथ मिश्र, साकिन मौजा – चानपुरा, परगना – लोतन ; सुना है कि नामी पंडित हैं । न्याय शास्त्र अच्छा जानते हैं ।

23. ननोन चौधरी, साकिन मौजा – चानपुरा, परगना – लोतन ; सुना है कि न्याय शास्त्र ये भी अच्छा जानते हैं ।

24. कैलाश झा, साकिन मौजा – पिलखबाड़, परगना – हाटी ; सुना है कि न्याय

शास्त्र में मशहूर पंडित हैं ।

25. गोपीनाथ झा, साकिन मौजा – कोठिया, परगना – तिरसठ ; कहते हैं कि इन्होंने पहले बबुजन झा, साकिन मौजा – पिलखबाड़, से न्याय शास्त्र पढ़ा था, उसके बाद ये नदिया, शांतिपुर, जाकर और ज्ञान हासिल किये । आदमी ज्ञानी और लायक हैं ।

26. दुलार झा, साकिन मौजा – चकौती, परगना – तिरसठ ; सुना है कि न्याय शास्त्र में इनको अच्छी योग्यता है । देवकीनन्दन झा, साकिन मौजा – बंगरौटा, पहले इन्हीं से शिक्षा प्राप्त करके नदिया, शांतिपुर, जाकर और शास्त्रीय ज्ञान हासिल किये हैं ।

27. संगमलाल झा, साकिन मौजा – बसंत, परगना – भरवारा ; सुना है कि न्याय शास्त्र में इनको अच्छी लियाकत है । इस समय बनारस में रहते हैं ।

28. गणेशदत्त मिश्र, साकिन मौजा – बलाम, परगना – हाटी ; न्याय में अच्छे पंडित हैं ।

29. रघुबीर झा, साकिन मौजा – लवानी, परगना – आलापुर ; सुना है कि आज कल महाराज जयपुर की सरकार में अदालत के पंडित हैं ।

30. यदुनाथ झा, साकिन मौजा – लवानी, परगना – आलापुर ; इनका इल्म अच्छा है ।

पृ. 59

31. सदन मिश्र, श्रोत्रिय, साकिन मौजा – लालगंज, परगना – धरौर ; न्याय में ये भी पंडित नामी हैं ।

32. यशपति झा, श्रोत्रिय, साकिन मौजा – लालगंज, परगना – धरौर ; न्याय में पंडित नामी हैं ।

33. फकीर झा, श्रोत्रिय, साकिन मौजा – उजान, परगना – धरौर ; न्याय शास्त्र अच्छा जानते हैं ।

34. हनुमान झा, साकिन मौजा – हटाढ़–रूपौली, परगना – लवानगान ; इनको भी न्याय शास्त्र में अच्छी लियाकत है ।

35. मधुसूदन मिश्र, साकिन मौजा – भराम, परगना – गोपालपुर ; ये भी न्याय शास्त्र अच्छा जानते हैं ; और श्लोक अच्छा कहते हैं ।

36. शशिनाथ झा, साकिन मौजा – ...... , परगना – नगरपुर कोढ़ा ; ये न्याय शास्त्र के अच्छे पंडित थे, मर गये ।

37. रूद्रमणि झा, साकिन मौजा – जयनगर, परगना – धरमपुर ; ये भी नामी पंडित हैं ।

38. मुसरी मिश्र, साकिन मौजा – बलिया, परगना – हाटी ; नामी पंडित हैं, और यजुर्वेद भी जानते हैं ।

39. प्राणधन मिश्र, साकिन मौजा – चैनपुर, परगना – कबखंड ; ये भी मशहूर पंडित हैं ।

पृ. 60

व्याकरण के पंडितों के नाम :

1. मोदनाथ झा, साकिन मौजा – उजान, परगना – धरौर ; महाराज साहब, दरभंगा,

के दरबार में रहते थे, श्रोत्रिय ब्राह्मण थे, मर गये ।

2. बाबू कृष्ण सिंह ठाकुर, साकिन मौजा – भौर, परगना – गोपालपुर ; दौलतमन्द आदमी हैं । हमेशा अपने घर पर रहते हैं । नामी पंडित हैं । और लायक आदमी हैं ।

3. प्यारे झा, साकिन मौजा – टेकटार माधोपुर, परगना – जरैल ; महाराज साहब, दरभंगा, के दरबार में रहते हैं, ज्ञान इनका अच्छा है ।

4. हल्ली झा, साकिन मौजा – हरिनगर, परगना – हाटी ; कहते हैं कि व्याकरण अच्छा जानते हैं ; और न्याय, तथा फारसी और अंग्रेजी में भी कुछ महारत रखते हैं । इनके दादा चन्द्रदत्त झा बड़े ज्ञानी और प्रतिष्ठित थे ।

5. विश्वनाथ झा, साकिन मौजा – पंडौल, परगना – हाटी ; सुना है कि महाराज साहब जयपुर के दरबार में रहते हैं ।

6. गिरिधारी झा, साकिन मौजा – सतलखा, परगना – जरैल ; सुना है आज कल महाराज जम्मू के दरबार में रहते हैं ।

7. संतोषी पाठक, साकिन मौजा – सतलखा, परगना – जरैल ; इनका इल्म अच्छा है, व्याकरण के नामी पंडित हैं ।

8. नरसिंहदत्त झा, साकिन मौजा – पोखरौनी, परगना – जरैल ;

पृ. 61

इनका इल्म अच्छा है ; व्याकरण में बहुत अच्छी लियाकत रखते हैं ।

9. बबुनन्दन झा, साकिन मौजा – हरिनगर, परगना – जरैल ; इल्म बहुत अच्छा

है ; पंडित नामी हैं ।

10. वाणी झा, साकिन मौजा – कोईलख, परगना – भौर ; व्याकरण अच्छा जानते हैं और नामी पंडित हैं ।

11. मनोहर झा, साकिन मौजा – सतलखा, परगना – जरैल ; महाराज साहब, बेतिया, के दरबार में रहते हैं ।

12. गोपाल मिश्र, साकिन मौजा – रहिका, परगना – जरैल ; नरहन में बाबू परमेश्वरी प्रसाद नारायण के यहाँ रहते हैं ।

13. बैजू लाल झा, साकिन मौजा – रहिका, परगना – जरैल ; इनका इल्म बहुत अच्छा है । नामी पंडित हैं ।

14. . . . .श्वर झा, साकिन मौजा – रामभद्रपुर, परगना – उघारा ; व्याकरण, न्याय और मीमांसा पढ़े हुए हैं । महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर के चाचा बाबू गुणेश्वर सिंह साहब के दरबार में रहते हैं । इनके पिता रोहिणीदत्त झा, ज्योतिष विद्या में नामवर आदमी थे ।

15. महंत झा, साकिन मौजा – गोरौल, परगना – बसारा ; नामी पंडित थे । महाराज साहब, बेतिया, के दरबार में रहते थे, मर गये ।

16. बिन्दुनाथ झा, साकिन मौजा – गोरौल, परगना – बसारा ; मुजफ्फरपुर के सरकारी स्कूल में नौकरी करते हैं ।

17. हर्दीनाथ झा, साकिन मौजा – गोरौल, परगना – बसारा ; सुना है कि महाराज साहब, भरतपुर, की सरकार में रहते हैं । इनको अच्छा ज्ञान है ।

पृ. 62

18. फतुरी मिश्र, साकिन मौजा – बलिया, परगना – हाटी ; व्याकरण में नामी पंडित हैं ।

19. मुकुन्दनाथ ठाकुर, साकिन मौजा – अथरी, परगना – तिरसठ ; सुना है कि लालजी ठाकुर, इनके पिता, और इनके दादा भी बड़े पंडित थे । इनके पिता (लालजी ठाकुर) को महाराज साहब बहादुर, नेपाल, से दो मौजा मिला जो आज तक उनके वंशजों के कब्जे में है ।

20. हीरालाल मिश्र, साकिन मौजा – ननौर, परगना – पचही ; इल्म व्याकरण में नामी पंडित हैं ।

21. दुर्गादत्त झा, साकिन मौजा – टेकटार, परगना – जरैल ; अच्छे पंडित थे, मर गये । इनके पिता, गौरीदत्त झा, ज्योतिष के अतुल्य पंडित थे ।

22. भवानन्द झा, साकिन मौजा – कोईलख, परगना – भौर ; नामी पंडित हैं ; इल्म इनका अच्छा है ।

23. गणेशदत्त मिश्र, साकिन मौजा – झंझारपुर, परगना – नारीदिगर ; महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर को व्याकरण पढ़ाते हैं, और हमेशा उनके साथ रहते हैं ।

24. सदानन्द मिश्र, साकिन मौजा – ननौर, परगना – पचही ; व्याकरण जानते हैं ; ज्योतिष शास्त्र में भी महारत रखते हैं । प्रश्न याने भविष्यवाणी जानने वाला इस जिला में ऐसा दूसरा व्यक्ति नहीं है । आज कल महाराज कुमार बाबू गुणेश्वर सिंह के दरबार में रहते हैं, वहाँ यौमियाँ (रोजीना पैसा) पाते हैं, लेखक को इनसे मुलाकात है ।

पृ. 63

25. रूपनाथ पाठक, साकिन मौजा – सौराठ, परगना – हाटी ; व्याकरण अच्छा जानते हैं ।

26. प्राणनाथ पाठक, साकिन मौजा – धनौजा, परगना – लोतन ; महाराज श्री जंगबहादुर, नेपाल, के दरबार में रहते हैं । शास्त्रार्थ में बहुत कुशल हैं ।

27. मधुसूदन झा, साकिन मौजा – मंगरपट्टी, परगना – हाटी ; सुना है कि धर्मशास्त्र, कोश याने भाषा, और काव्यशास्त्र अर्थात् काव्यकला खूब जानते हैं ; महाराज साहब बहादुर, रिवाँ, के दरबार में रहते हैं ; और खानदानी पंडित हैं ।

28. बोधनाथ झा, साकिन मौजा – ननौर, परगना – पचही ; लियाकत इल्मी बहुत अच्छी रखते हैं ।

29. गोपाल ठाकुर, श्रोत्रिय, साकिन मौजा – उजान, परगना – धरौर ; व्याकरण में अच्छी योग्यता रखते हैं । और एक तारीफ उनकी यह है कि किसी से कुछ नहीं लेते हैं ।

30. हर्षनाथ झा, साकिन मौजा – उजान, परगना – धरौर ; व्याकरण में अच्छी योग्यता रखते हैं ।

31. जुरावन झा, साकिन मौजा – सखबार, परगना – लवानगान ; व्याकरण में अच्छी योग्यता रखते हैं ।

32. नन्दी झा, साकिन मौजा – हरिनगर, परगना – हाटी ; नामी पंडित हैं, इनके पिता भी नामी पंडित थे ।

33. द्वारिका झा, साकिन मौजा – टटुआर, परगना – लवानगान ; व्याकरण में अच्छी

योग्यता रखते हैं ।

पृ. 64

34. गोवर्धन झा, साकिन मौजा – लोहना, परगना – लवानगान ; व्याकरण अच्छा जानते हैं । महाराज कुमार बाबू रामेश्वर सिंह, जो इस समय दरभंगा के तीसरी श्रेणी के असिस्टेंट मैजिस्ट्रेट हैं, के दरबार में रहते हैं ।

35. घनश्याम मिश्र, साकिन मौजा – गोरौल, परगना – जरैल ; परगना हाटी के मोकाम मधुबनी के पाठशाला में नौकरी करते हैं । साहबे इल्म हैं ।

36. श्रीधर पाठक, साकिन मौजा – कोईलख, परगना – भौर ; ये भी व्याकरण में नामी पंडित और मशहूर हैं ।

37. माधव झा, साकिन मौजा – शाहपुर, परगना – भरवारा ; महाराज साहब बहादुर, दरभंगा, के दरबार में रहते थे । शिक्षा इनकी अच्छी थी । आदमी मशहूर थे, मर गये ।

38. नन्दन झा, साकिन मौजा – बेनीपट्टी, परगना – जरैल ; इनका ज्ञान अच्छा है ; आदमी मशहूर हैं ।

39. शम्भुदत्त झा, साकिन मौजा – अथरी, परगना – महला ; व्याकरण पढ़े हुए हैं । मशहूर आदमी हैं । इनका ज्ञान अच्छा है ।

40. धरणीधर झा, साकिन मौजा – मधेपुर, परगना – पचही ; व्याकरण में नामी पंडित हैं । ज्ञान इनका बहुत अच्छा है ।

41. भगवत ठाकुर, साकिन मौजा – भकछी, परगना – हाटी ; महाराज साहब दरभंगा

के पुरोहित हैं ।

42. रजे मिश्र, साकिन मौजा – सौराठ, परगना – हाटी ; ये भी व्याकरण में नामी आदमी हैं ।

पृ. 65

43. श्रीपाल झा, साकिन मौजा – सरहदशाहपुर, परगना – हाटी ; व्याकरण अच्छा जानते हैं ; मशहूर पंडित हैं।

44. बतहू झा, साकिन मौजा – नरोजा बिहारी, परगना – भरवारा ; अच्छे ज्ञानी हैं ।

45. कुँवर झा, साकिन मौजा – चकौती, परगना – तिरसठ ; इनका इल्म बहुत अच्छा है ; नामी आदमी हैं ।

46. रघुनाथ झा, साकिन मौजा – लगमा, परगना – धरौर ; लियाकत – इल्मी बहुत अच्छी है ।

47. गोपाल झा, साकिन मौजा – टेकटार माधोपुर, परगना – जरैल ; इनका इल्म अच्छा है, बहुत ज्ञानी हैं ।

48. मधुसुदन झा, साकिन मौजा – सतलखा, परगना – जरैल ; मशहूर है कि इनकी योग्यता अच्छी है ।

49. चिरंजीव मिश्र, साकिन मौजा – तरौनी, परगना – परिहारपुर – राघो ; बहुत कुशल ज्ञान रखते हैं ।

50. श्रीकृष्ण मिश्र, साकिन मौजा – हिसार, परगना – भाला ; आज कल नेपाल में

रहते हैं । इनका इल्म अच्छा है ।

51. हरेराम मिश्र, साकिन मौजा – कोठिया रैयाम, परगना – गौर ; व्याकरण और तंत्रशास्त्र के पंडित हैं । लेखक को इनसे मुलाकात है ।

52. भैया मिश्र, साकिन मौजा – सिंहवार, परगना – भरवारा ;

पृ. 66

इनका ज्ञान बहुत अच्छा है ; आज कल महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर की सरकार में रहते हैं । लेखक को इनसे मुलाकात है ।

53. साधु मिश्र, साकिन मौजा – कोईलख, परगना – भौर ; इनका ज्ञान सराहनीय है ।

54. केदारनाथ झा, साकिन मौजा – अथरी, परगना – तिरसठ ; सुना है कि महाराज साहब बहादुर, इन्दौर, की सरकार में रहते हैं । शम्भुदत्त झा, इनके पिता, महाराज साहब बहादुर, बेतिया, के दरबार में रहते हैं । ये दोनों पिता – पुत्र नामी पंडित हैं ।

55. श्रीकान्त दुब, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – दानापुर, परगना – रूनी ; ये व्याकरण, ज्योतिष और धर्मशास्त्र जानते हैं । आदमी नामवर हैं ।

56. इन्द्रमणि झा, साकिन मौजा – अथरी, परगना – तिरसठ ; लियाकत इल्मी इनकी इच्छी है ।

ज्योतिष जानने वालों के नाम :

1. नीलाम्बर झा, अब बनारस में रहते हैं ; पहले, इनके पिता मिथिला में रहते थे ।

ज्योतिष और सिद्धान्त बहुत जानते हैं ; इस शास्त्र में बहुत ग्रन्थ लिखें हैं ; और पहले के लिखे हुए बहुत ग्रन्थों का टीका किये हैं । सुना है कि महाराज अलवर की तरफ से विद्यार्थियों को पढ़ाने के लिये बनारस में रहते हैं । थोड़े दिनों से बनारस में रहते हैं ।

2. फतूरी झा, साकिन मौजा – मोहना, परगना – नारीदिगर ; ज्योतिष विज्ञान जानते थे, मर गये ।

3. हरन झा, साकिन मौजा – मंगरौनी, परगना – हाटी ; ज्योतिष शास्त्र जानते हैं । अपने घर पर रहते हैं ।

पृ. 67

4. रोहिणीदत्त झा, साकिन मौजा – पेटवार, परगना – भौर ; ज्योतिष विद्या अच्छा जानते हैं । महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर के चाचा महाराज कुमार बाबू नेत्रेश्वर सिंह के दरबार में रहते हैं ।

5. मुक्तेश्वर झा, साकिन मौजा – लवानी, परगना – आलापुर ; ज्योतिष विद्या अच्छा जानते थे । महाराज साहब दरभंगा के दरबार में रहते थे, मर गये ।

6. रोहिणीदत्त झा, साकिन मौजा – रामभद्रपुर, परगना – उघारा ; ज्ञान इनका अच्छा था, नामी ज्योतिषी थे, मर गये ।

7. बालादत्त झा, साकिन मौजा – रामभद्रपुर, परगना – उघारा ; ज्ञान इनका अच्छा था, मशहूर आदमी थे । इन्हें तंत्रशास्त्र में भी दखल था, मर गये । लेखक को इनसे मुलाकात थी ।

8. गोकुल झा, साकिन मौजा – पंडौल, परगना – हाटी ; ज्योतिष विज्ञान अच्छा

जानते थे ; महाराज साहब बहादुर, अलवर, के यहाँ रहते थे, मर गये ।

9. दुखमोचन झा, साकिन मौजा – रामभद्रपुर, परगना – उघारा ; सुना है कि इनकी लियाकत इल्मी बहुत अच्छी है, ज्योतिष अच्छा जानते हैं । महाराज साहब बहादुर, रीवाँ, के सरकार में रहते हैं ।

10. कृष्णमणि झा, साकिन मौजा – कोईलख, परगना – भौर ; इनकी लियाकत इल्मी अच्छी है ।

11. द्वारिकानाथ झा, साकिन मौजा – चन्दौर, परगना – लवानगान ; ज्योतिष विद्या अच्छा जानते हैं ; मशहूर आदमी हैं ।

12. जयदत्त झा, साकिन मौजा – कोईलख, परगना – भौर ; इनका इल्म अच्छा है ; मशहूर आदमी हैं ।

पृ. 68

13. बबुए मिश्र, साकिन मौजा – चन्दौर, परगना – लवानगान ; ज्ञान अच्छा है । प्रसिद्ध आदमी हैं ।

14. मुकुन्द झा, साकिन मौजा – मकरन्दा, परगना – लवानगान ; इनका इल्म अच्छा है ; मशहूर आदमी हैं ।

15. विद्यानन्द ठाकुर, साकिन मौजा – महियामछैता, परगना – धरौर ; इनका इल्म अच्छा है ; मशहूर आदमी हैं ।

16. रासबिहारी मिश्र, ब्राह्मण सकलद्विपी, साकिन मौजा – मघौंटियाँ पट्टा भटसल, परगना – बिसारा ; कहते हैं कि ये व्याकरण, धर्मशास्त्र और ज्योतिष अच्छा

जानते हैं । मशहूर आदमी हैं ।

17. बाबूजी पाठक, साकिन मौजा – माधोपुर, परगना – शाहजहाँपुर ; इनका इल्म अच्छा है । मशहूर आदमी हैं ।

18. अचिन्धर झा, साकिन मौजा – महिनामपोहद्दी, परगना – हावी ; इनका इल्म अच्छा है ; मशहूर आदमी हैं ।

19. बाबूलाल मिश्र, साकिन मोहल्ला – लालबाग, कसबा दरभंगा ; ज्योतिष विद्या जानते हैं । जमीन्दारी भी रखते हैं । इनके खानदान में सब के सब शिक्षित होते आये हैं । कौम में निहायत इज्जतदार हैं । राम मिश्र इनके लड़के, ज्योतिष विद्या में अच्छी लियाकत रखतें हैं ।

20. प्यारे मिश्र, साकिन मौजा – गंगौलिया, परगना – बिसारा ; ज्योतिष विद्या अच्छा जानते हैं । मुजफ्फरपुर स्कूल में ज्योतिष विद्या की किताबें पढ़ाते हैं ।

पृ. 69

21. गिरिधारी मिश्र, साकिन मौजा – कोईलख, परगना – भौर ; सुना है कि ज्योतिष विद्या अच्छा जानते हैं । महाराज साहब बहादुर, रीवाँ, के दरबार में रहते हैं ; महाराज विश्वनाथ सिंह ने एक मौजा प्रदान किया था । महाराज विश्वनाथ सिंह के पुत्र महाराज रघुनाथ सिंह की महारानी सोहागबती बावन बीघा जमीन मौजा मथौरी में दी थी, जो अब तक उनके कब्जे में है ।

22. भवनाथ झा, साकिन मौजा – पिलखबाड़, परगना – हाटी ; ज्योतिष विद्या और कोश और काव्यशास्त्र में अच्छे पंडित हैं । लेखक को इनसे मुलाकात है ।

23. श्रीनाथ झा, साकिन मौजा – राघोपुर, परगना – हाटी ; ज्योतिष विद्या अच्छा

जानते हैं ।

24. कृष्णमणि ठाकुर, साकिन मौजा – बिरौल, परगना – आलापुर ; ज्योतिष विद्या जानते थे, मर गये ।

25. यदुनाथ झा, साकिन मौजा – मरूकिया, परगना – बछौर ; ज्योतिषी हैं ; अच्छी लियाकत रखते हैं ।

26. मनुलाल झा, साकिन मौजा – उघरा, परगना – उघरा ; ज्योतिष विद्या में अच्छी लियाकत रखते हैं ।

27. खंतर झा, साकिन मौजा – पतौर, परगना – उघरा ; लियाकत इल्मी अच्छी है ।

28. बचकुन ठाकुर, साकिन मौजा – पिंडारूछ, परगना – पिंडारूछ ; ज्योतिष विद्या में लियाकत अच्छी रखते हैं ।

29. रूद्रमणि चौधरी, साकिन मौजा – चन्दौर, परगना – लवानगान ; ये साहबे – इल्म हैं ।

पृ. 70

30. मही झा, साकिन मौजा – रामभद्रपुर, परगना – उघरा ; इल्म इनका अच्छा है ।

31. योगेश्वर झा, साकिन मौजा – रामभद्रपुर, परगना – उघरा ; ज्योतिष विद्या के अतिरिक्त ज़हन (बुद्धि) भी बहुत रखते हैं ।

32. रामनारायण चौधरी, साकिन मौजा – पोता, परगना – जरैल ; अच्छे ज्योतिषी

हैं ।

33. लाल झा, साकिन मौजा – लवानी, परगना – आलापुर ; इल्म इनका अच्छा है ।

34. मुकुन्द झा, साकिन मौजा छुआ, परगना – भरवारा ; पंडित ज्ञानी हैं ; मशहूर आदमी हैं ।

35. भालपादत्त झा, साकिन मौजा – कछुआ, परगना – भरवारा ; ज्योतिष विद्या अच्छा जानते हैं ।

36. भब्बू झा, साकिन मौजा – महिनाथपुर, परगना – जरैल ।

37. छकौरी झा, साकिन मौजा – राँटी, परगना – हाटी ; अच्छे ज्योतिषी हैं ।

38. जिमन झा, साकिन मौजा – कछुआ, परगना – भरवारा ; अनका ज्ञान अच्छा है, नामी आदमी हैं ।

पृ. 71

इस जिला के सकल द्विपी नामी वैद्यों का विवरण, जो अभी हैं और पहले थे :

1. वैद्यनारायण मिश्र, कौम सकलद्विपी ब्राह्मण, साकिन मोहल्ला – मिश्रटोला, मोतल्लका दरभंगा ; ये वैद्यक के इल्म को खूब जानते थे, दवा अच्छी जानते थे । प्रायः लोग इनके हाथ से स्वस्थ होते थे । महाराज छत्र सिंह बहादुर के समय में राज दरभंगा के वैद्य थे । लेखक ने इनको देखा था – मर गये । इनके खानदान में अब कोई नहीं हैं ।

2. जयनारायण मिश्र, ब्राह्मण सकलद्विपी, साकिन मौजा – मिश्रटोला, परगना – दरभंगा । ये बहुत अच्छे और नामी वैद्य थे । बीमारों की दवा अच्छी करते थे । दस्तशफा (वह गुण जिससे वैद्य के हाथ लगते ही बीमारी छूट जाय) रखते थे । बूढ़े होकर मर गये ।

3. रामदत्त मिश्र, साकिन मौजा – मिश्रटोला ; ये भी बहुत अच्छे वैद्य थे । जाँच इनकी अच्छी थी, चाल – चलन अच्छा था; लालच बहुत कम रखते थे । बूढ़े होकर मर गये । दुलारे मिश्र और प्यारे मिश्र, उनके वारिस मौजूद हैं ।

4. पंडित मनोहर मिश्र, साकिन मौजा – मिश्रटोला , कसबा दरभंगा ; ये ज्ञानी वैद्य थे; इलाज बहुत अच्छा करते थे । बूढ़े होकर मर गये ।

5. धीरज नारायण पाठक, साकिन मौजा – मिश्रटोला , कसबा दरभंगा । ये भी इलाज अच्छा करते थे । नामी वैद्य थे । रख – रखाव उनका बहुत अच्छा था । उनके लड़के, दरबारी पाठक भी बहुत अच्छा इलाज करते हैं ; पहचान इनकी बहुत अच्छी है ; आदमी सुन्दर तथा बाँके हैं । अंग्रेजी भी कुछ जानते हैं ।

6. महादेव मिश्र, साकिन मौजा – मिश्रटोला, कसबा दरभंगा ; ये भी मशहूर वैद्य थे, दवा अच्छी करते थे । आदमी बाँके और अच्छा भाषण देते थे । सिंघेश्वर मिश्र और छोटू मिश्र और गोविन्द मिश्र इनके लड़के जीवित हैं ।

पृ.72

7 प्राण मिश्र, साकिन मौजा –मिश्रटोला , कसबा दरभंगा । ये भी अच्छे वैद्य थे । अधिकांश वैद्यों से अच्छी जाँच करते थे ; इलाज अच्छा करते थे । दस्त – ए – शफा रखते थे । बूढ़े होकर मर गये ।

8. लालजी मिश्र, साकिन मौजा – मिश्रटोला , कसबा दरभंगा । ये भी दरभंगा के

अच्छे वैद्यों में से थे ; अनुभवी थे । बहुत कठिन – कठिन बीमारीयों का इलाज इनके हाथ से हुआ ; लोग प्रायः स्वास्थ्य लाभ किये । नामी वैद्य थे । छय रोग तथा कपकपाहट (मलेरिया) का इलाज बहुत अच्छा करते थे । अब इनके वंश में, इनका भतीजा, धनीराम मिश्र, बहुत बुद्धिमान, दूरदर्शी और अच्छे वैद्य मौजूद हैं । यदुवंश मिश्र, इनके (लालजी मिश्र के) पिता बहुत नामी वैद्य थे ।

9. ब्राह्मनन्द मिश्र उर्फ टुनी मिश्र, साकिन मौजा – मिश्रटोला , कसबा दरभंगा ; पहचान इनकी बहुत अच्छी थी, अच्छी दवा करते थे ; प्रसिद्ध वैद्य थे । बूढ़े होकर मर गये ।

10. मोहन मिश्र, साकिन मौजा – मिश्रटोला , कसबा दरभंगा ; ये पुराने तथा बूढ़े वैद्य हैं । पहचान इनकी बहुत अच्छी है । मिजाज में लालच बहुत कम हैं ।

11. जितू लाल मिश्र, साकिन मौजा – मिश्रटोला, कसबा दरभंगा ; पहले चक बैरोलिया, परगना – सरैसा में रहते थे । ये अनुभवी, होशियार, रोगों की जाँच, पहचान और इलाज बहुत अच्छा करते हैं ।

12. चुन्नी मिश्र, साकिन मौजा – मिश्रटोला, कसबा दरभंगा ; ये भी इस जमाने के वैद्यों में से अच्छे वैद्य हैं । दवा अच्छी करते हैं ; उदार स्वभाव के हैं ।

13. बाल मुकुन्द मिश्र व वृजमोहन मिश्र, साकिन मौजा – मिश्रटोला, कसबा दरभंगा ; ये भी दरभंगा में इलाज करते हैं । अधिकांश लोग इनकी दवा करने के तरीका के पावन्द हैं । पहचान अच्छी है, अच्छे वैद्य हैं ।

14. सबलोक चन्द्र मिश्र, साकिन मौजा – मालती बन्दोलिया, परगना – सरैसा ; ये भी अच्छे वैद्य थे । इनकी वैदागिरी प्रायः देहातों में चलती थी । इलाज करने की पद्धति अच्छा जानते थे । मर गये ।

15. राम प्रसाद पांडेय, साकिन मौजा – रायपुर बन्डौलिया, परगना – सरैसा ; अच्छे वैद्य हैं ; पहचान अच्छी है । बहुत लोगों की दवा करते हैं । मशहूर आदमी हैं ।

16. हरिदेवन मिश्र, साकिन मौजा – फुलौरिया, परगना – मिल्की ; व्याकरण अच्छा जानते हैं और नामी वैद्य भी हैं ।

17. रघुवंश मणि मिश्र, साकिन मौजा – चक बन्डौलिया, परगना – सरैसा ; ये भी बड़े पंडित और वैद्य हैं । व्याकरण अच्छा जानते हैं । जाँच अच्छी है ।

18. ब्रह्मदत्त मिश्र, साकिन मौजा – चक बन्डौलिया, परगना – सरैसा ; ये भी पंडित हैं ; व्याकरण जानते हैं । मधुबनी में बाबू गिरिधारी सिंह और बाबू दुर्गादत्त सिंह के दरबार में रहते हैं – दो रूपया रोज पाते हैं ।

19. नरसिंह पांडेय, साकिन मौजा – चक बन्डौलिया, परगना – सरैसा ; ये अच्छे वैद्य हैं ; दवा अच्छी करते हैं, मशहूर आदमी हैं ।

20. भवानीदत्त मिश्र, साकिन मौजा – चक बन्डौलिया, परगना – सरैसा ; इनकी वैदागिरी अच्छी है । इलाज अच्छा करते हैं ; प्रसिद्ध आदमी हैं ।

21. अन्नतबिहारी मिश्र, साकिन मौजा – बिहटा, परगना – परिहारपुर राघो । ये अच्छे वैद्य हैं । बिमारीयों में अच्छे लोग इन्हीं की दवा करते हैं । महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर के दरबार में भी इनकी वैदागिरी होती है । महाराज नरेन्द्र सिंह बहादुर के समय तक, इनके पूर्वज, रमाकान्त मिश्र राज वैद्य थे ; और पन्द्रह मवाजियात मुस्लिम महाराजगान महाशयों से

और दो मौजा दीपचन्द, सुलतानी हाकिम, से हासिल किये थे । वे सब मवाजियात मामलों के खींचातानी के चलते इनके हाथ से निकल गये । रमाकान्त मिश्र के लड़के मणियारचन्द मिश्र वैदागिरी में प्रसिद्ध तथा नाभी गुजरे हैं, तथा महाराज छत्र सिंह बहादुर के समय तक राजवैद्य रहे । यह अन्नतबिहारी मिश्र, कन्हाई मिश्र के पुत्र, गणेशदत्त मिश्र के पोते और मणियारचन्द मिश्र के परपोते हैं । ये व्याकरण भी जानते हैं ।

22. नन्नू मिश्र, साकिन मौजा – बिहटा, परगना – परिहारपुर राधो ; ये भी एक वैद्य हैं, इलाज अच्छा करते हैं जाँच अच्छी है ।

23. भरत मिश्र, साकिन मौजा – चक बन्डौरिया, परगना – सरैसा ; ये भी अच्छे वैद्य हैं ; व्याकरण भी जानते हैं ।

24. अटल बिहारी मिश्र, साकिन मौजा – मौसिरपुर, परगना – बेलागंज ; ये भी अच्छे वैद्य हैं ; अधिकांश लोग इनसे इलाज कराते हैं ।

25. त्रिलोकनाथ मिश्र, साकिन मौजा – मोसिपुर, परगना – बालागंज ; ये भी अच्छे वैद्य हैं । प्रायः लोग इनको रोगियों की चिकित्सा के लिये बुलाया करते हैं ।

26. यमुना प्रसाद, ब्राह्मण सकलद्विपी, साकिन मौजा – धवौ, परगना – पुनगी ; दवा करने का तरीका इनको बहुत अच्छी तरह मालूम है । वैदागिरी अच्छी तरह से जानते हैं, और व्याकरण भी जानते हैं ।

27. विष्णु मिश्र, साकिन मौजा – धवौ, परगना – पुनगी ; यह भी शिक्षित वैद्य हैं, दवा अच्छी करते हैं । व्याकरण में भी योग्यता रखते हैं ।

28. नित्यानन्द मिश्र, साकिन मौजा – बघौल, परगना – भूपपुर ; दवा इनकी बहुत

अच्छी होती है । बीमार का इलाज अच्छा करते हैं । शिक्षित वैद्य हैं ।

29. इन्द्रजीत मिश्र, साकिन मौजा – बघौल, परगना – भूपपुर ; ये भी प्रसिद्ध तथा नामी वैद्य हैं । आयुर्वेद का ज्ञान अच्छा जानते हैं ।

पृ. 75

30. रामनाथ मिश्र, साकिन मौजा – नवादा पट्टी भिटसीला, परगना – बसारा ; ये अच्छे वैद्य हैं, दवा करने का तरीका इनका अच्छा है ।

यहाँ से विवरण उन लोगों की लिखी जाती है जो इस जिला में नामी कवीश्वर गुजरे और मौजूद हैं :

1. भवनाथ मिश्र, उर्फ अयाची दूब, साकिन मौजा – सरसो, परगना – भौर ; ये बड़े पंडित और नामी कवीश्वर थे । और शंकर मिश्र, इनके लड़के भी मशहूर पंडित थे । इन सबों को करीब पाँच सौ वर्ष हुआ होगा कि मर गये ।

2. विद्यापति ठाकुर, साकिन मौजा – सौराठ, परगना – हाटी ; ये भी बड़े पंडित और नामी कवीश्वर थे । महाराज देव सिंह और महाराज शिव सिंह के समय में मौजूद थे । महेशवाणी इनकी बहुत मशहूर है ।

3. गोविन्द ठाकुर, साकिन मौजा – राँटी, परगना – हाटी ; पूर्व काल में नामी पंडित और मशहूर कवीश्वर थे । इनका लिखा हुआ हजारों महेशवाणी मौजूद है ।

4. छकौरी मिश्र, साकिन मौजा – सतलखा, परगना – जरैल ; बड़े नामी कवीश्वर और पंडित थे । न्याय शास्त्र भी जानते थे । सूबा महाराज कल्याण सिंह अजीमाबादी के गुरू थे । माधव सिंह अजीमाबाद से इनको अपने साथ ले आये । इनके वारिस भबू मिश्र नैयायिक मौजूद हैं ।

5. फतूरी झा, साकिन मौजा – शाहपुर, परगना – हाटी ; ये पढ़े लिखे आदमी नहीं हैं । मगर ज़िहनरिसा (बुद्धि) रखते हैं । कवित्त और गीत अच्छे बनाते हैं । यह इल्म इनको ईश्वर की देन है ।

पृ. 76

6. धर्मनारायण मिश्र, सकलद्विपी ब्राह्मण, साकिन मौजा – मिश्रटोला, मोतल्लका दरभंगा ; शिक्षित थे, नामी कवीश्वर थे । इनके द्वारा रचित एक ग्रंथ, प्रेमलता मौजूद है । ......

7. गुरूदत्त कवि, साकिन मौजा – बासुदेव, परगना – पुनगी ; ये भी कवीश्वर शिक्षित और मशहूर थे । महाराज माधव सिंह के समय में मौजूद थे ।

8. जयलाल महाराज, कौम भाँट, साकिन मौजा – साँगी, परगना – आलापुर ; कविताई इनकी अच्छी थी, मर गये । महाराज नेपाल की सरकार में रहते थे ।

9. गोपाल चौधरी, मैथिल ब्राह्मण, साकिन मौजा – कोईलख, परगना – भौर ; शिक्षित कवीश्वर हैं और व्याकरण में भी अच्छा दखल है । लेखक को इनसे मुलाकात है ।

10. गोकुल मिश्र, साकिन मौजा – मिश्रटोला, कसबा – दरभंगा ; ये भी कवीश्वर थे । धर्मनारायण मिश्र के बाद इनका जमाना था ।

11. श्यामसुन्दर महाराज, कौम भाँट, साकिन मौजा – बीहपुर मिलकी, परगना – छई, जिला – भागलपुर ; इनको फारसी, अरबी, अंग्रेजी और बंगला में अच्छा दखल है । हर भाषा में कवित्त कहते हैं । प्रत्येक भाषा की कवित्त पीताम्बर राय उर्फ जलपादत्त राय, कवीश्वर, साकिन मौजा घूनी, परगना – मतिपुर, से सुना है ।

पृ. 77

12. लाला माधो लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – मिश्रटोला, कसबा दरभंगा ; फारसी में अच्छी योग्यता रखते थे, और नामी कवीश्वर थे । महाराज माधव सिंह बहादुर के दरबार में किसी अच्छे पद पर स्थापित थे । कवित्त वो गीत में "मूरति" तख़ल्लुस करते थे । पार्वती स्वयंवर और रूक्मिणी स्वयंवर इनके द्वारा रचित मौजूद हैं । ......

13. चन्दा झा, साकिन मौजा – पिंडारूछ, परगना – पिंडारूछ ; ये बहुत अच्छे कवीश्वर हैं, और इन्होंने भ्रमण भी बहुत किया है, लेखक को इनसे मुलाकात है । महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर के दरबार में रहते हैं ।

14. प्यारे राय, कौम भाँट, साकिन मौजा – बीहपुर मिलकी, परगना – छई ; ये श्यामसुन्दर महाराज के बड़े भाई थे, मर गये । मशहूर कवीश्वर थे । इनकी कवित्त भी लेखक ने सुना है ।

15. गोविन्द प्रकाश नारायण चौधरी, साकिन मौजा – लोहा, परगना – हाटी ; ये कवित्त अच्छी कहते हैं ।

16. बाबूलाल झा, मैथिल ब्राह्मण, साकिन मौजा – कोठिया–भराम, परगना – गौर ; ये भी कवीश्वर हैं ; यद्यपि शिक्षा कम है, मगर कविताई अच्छी है ।

पृ. 78

यहाँ से विवरण उन लोगों के बारे में दिया जाता है जो इस जिला में हिन्दू कौम के बड़े सिद्ध महात्मा हुए हैं :

1. बाबा साहब राम दास वैरागी, चतुर्भुज स्थल धारी, साकिन मौजा – पचाढ़ी,

परगना – पिंडारूछ । ये बड़े साहब – करामात थे । हजारों भजन इनके रचना किये हुए मशहूर हैं । इस स्थल में जमीन्दारी वगैरह से इस समय बहुत आमदनी है । तीस – चालीस हजार रूपये सलाना से कम आमदनी नहीं है । इस समय इस स्थल में महंथ बलदेव दास मौजूद हैं ।

2. बाबा राजा राम, नानक शाही ; स्थल इनका मौजा – शुभंकरपुर, परगना – पच्छिम भीगो, में बागमती नदी के किनारे दरभंगा में है । इस स्थल में हाजत मन्दो की हाजत खूब (हो) ती है । बाबाजी बड़े साहब कमाल थे । एक मरतबा कोई औरत दोपहर रात के बाद, अंधेरे में, बागमती नदी में पानी भरने गयी ; उस समय बाबा राजा राम अपने स्थल के बरामदे में टहल रहे थे ; औरत से पूछे कि कौन हैं । औरत डर के मारे बोली की हम मर्द हैं ; पानी भरते हैं । उस पर बाबाजी ने कहा की अगर तू मर्द है तो मर्द रह । चूनांचे वह औरत शक्ल से मर्द हो गयी । जब पानी लेकर अपने घर गयी और लोगों से सब हाल सुनाई तो लोगों ने समझा कि यह चमत्कार बाबाजी का है । वह औरत जो बशक्ल मर्द हो गयी थी, दो – चार आदमियों के साथ बाबाजी की सेबा में आयी और पाँव पर गिर पड़ी । बाबाजी ने कहा कि अगर यह औरत थी तो अपने को मर्द क्यों कही ? मर्द कही, इसलिये मर्द हो गयी ; अगर यह औरत है तो फिर औरत हो जायेगी । चूनांचे वह उसी समय फिर वसूरत औरत हो गयी । ये महाराज नरेन्द्र सिंह के समय में कहीं से आकर नदी के किनारे शुभंकरपुर में रह गये । यह स्थल इस समय संधत, मौजा – मनियारी, परगना – बसारा के अधीन हैं । वह स्थल भी एक बड़े महात्मा बाबा मनुवन राम का है ।

पृ. 79

बाबा मनुवन राम वो बाबा राजा राम एक ही समय में थे । दोनों स्थल की आमदनी उस समय लगभग पचीस हजार तक होगी । मनियारी स्थल में इस समय गणेश दास गद्दीनशीन हैं ।

3. गोसाँई लक्ष्मीनाथ, स्थल वो वाड़ी मौजा – परसरमा, परगना – मल्हनी

गोपालपुर । गोसाँईजी मैथिल ब्राह्मण थे । इनका लिखा हुआ भजन जनसाधारण में मशहूर है । लेखक को गोसाँईजी से मुलाकात (हुई) थी । लड़कपन में इनको देखा था । योग शास्त्र के बड़े पंडित थे । अष्टांग योग के प्राणायाम में अच्छी योग्यता रखते थे । नाम और व्याख्या आठों योग के नीचे लिखे जाते हैं ; पहला – संयम, याने इंतजाम कर्मकाण्ड के जिसके दस अंग याने फरा हैं । दूसरा – नीम, याने अहद (संकल्प) करने तथा मुकय्यद करने के ; तीसरा – आसन, अर्थात योग में बैठने का तरीका, इसके चौदह अंग हैं । चौथा – प्राणायाम, याने इसके करने से रक्त शुद्ध पैदा होता है । पाँचवां – प्रत्याहार, इन्द्रियों पर नियन्त्रण करना, इसके पाँच अंग हैं । छठा – धारणा, याने हद से ज्यादा उद्देश्य की तरफ ध्यान रखना और एक हजार छः सौ मात्रा तक ऊँ के ध्यान को सीना में रोकना और यहाँ तक कि पाँच हजार एक सौ चौरासी मात्रा तक अन्त में पहुँचे ; सातवाँ – गुरू का ध्यान परमेश्वर के रूप समझकर करना ; आठवाँ – समाधि – पाँच हजार एक सौ चौरासी मात्रा तक ऊँ का उच्चारण और गुरू के ध्यान करने से सब ध्यान संसार से दूर हो जाते हैं, तथा अपना अस्तित्व अर्थात् अहंकार को भूलकर परमात्मा से मिल जाते हैं ।

4. गोसाँई रघुवर दास, लक्ष्मीनाथ गोसाँई के शिष्य ; स्थल धारी लक्ष्मीपुर उर्फ तरौनी, परगना – परिहारपुर राघो ।

पृ. 80

ये गोसाँईजी भी मैथिल ब्राह्मण हैं । इल्म शास्त्र में दखल बखूबी रखते हैं । योग कर्म अच्छा जानते हैं, मिज़ाज़ में दया बहुत है । मशहूर आदमी हैं । जवान हैं । इस समय तीस वर्ष से ज्यादा उम्र नहीं होगी । एक स्थल इनका मौजा – बनगाँव में भी है । गोसाँईजी प्रायः वहाँ भी निवास करते हैं । यात्रियों और फ़कीरों को खाना खूब देते हैं । हमेशा सदावर्त देते हैं ।

5. गोसाँई विश्वम्भर दास वैरागी, चतुर्भुजी स्थल धारी, फुलकाही,

परगना – पिंडारूछ । ये बड़े सिद्ध और नामी – गिरामी थे । हजार दानें का तुलसी का माला हर वक्त जपते रहते थे । करामातें इनकी इस जिला में बहुत मशहूर है ।

6. गोसाँई साधू राम दास वैरागी, लश्करी स्थल धारी, गंगासागर, भौरा के समीप, परगना – हाटी । ये भी बड़े साहब – करामात थे । इस स्थल में इस समय लगभग पाँच हजार रूपये सालाना की आमदनी है ।

7. गोसाँई अनन्त राम, स्थल धारी मौजा – मऊ, परगना – बालागंज । ये साधू बड़े सिद्ध वो साहब कश्फ थे । करामातें इनकी बहुत मशहूर है । दो सौ वर्ष पहले मर गये । स्थल मौजूद है। सुना है कि एक टुकड़ा संगमरमर का इस स्थान पर रखा हुआ है, तथा मकान के तैयारी का संस्कृत् साल, संवत् लिखा हुआ है ।

8. महन्थ मनसाराम भारती, सन्यासी, स्थल धारी मौजा – सुपौल गोरौल, परगना – धरौर । ये बड़े सिद्ध थे । कमालात इनके मशहूर हैं । महाराज माधव सिंह के जमाने में मौजूद थे । इस समय इस स्थल में लगभग तीन हजार रूपये की आमदनी लगान से होगी । सुना है कि सात – आठ सौ वर्ष से यह स्थान कायम है ।

9. रामदयाल तिवारी, ब्राह्मण......, साकिन मौजा – मऊ, परगना – बालागंज । संस्कृत भाषा में काफी दखल रखते थे । नामी और मशहूर आदमी थे । साहब करामात थे । हजारों भजन, वो कवित्त पद्यवद्ध इनके लिखे हुये मौजूद वो मशहूर हैं । लेखक के पिता और दादा के गुरू थे। फारसी और अरबी भी अच्छा जानते थे । मुजफ्फरपुर के महकमा जजी में सिरिस्तेदार हुये थे । उनके सारे चमत्कारों में

पृ. 81

एक छोटा सा चमत्कार यह है कि उनकी आदत थी कि अपने मकान से तीन कोस (छः मील) की दूरी पर गंगा स्नान को रोज जाते थे । एक बार बीमार हुए और गंगाजी के स्नान से लाचार हुए ; तब उन्होंने गंगाजी को ध्यान करके कहे कि ऐ गंगाजी जबतक हमको कुव्वत थी और ठीक थे, हम तुम्हारे दर्शन को रोज हाजिर हुआ करते थे, अब हम लाचार हैं । अगर आप तशरीफ लायें तो हम दर्शन करें । कहते हैं कि यह बात उनकी स्वीकृत हुई । गंगाजी अपने मोकाम से हटकर उनके मकान के पास आई, और उन्होंने स्नान किया – तब से गंगाजी उसी मोकाम में हैं ।

10. वेणीमाधव तिवारी, रामदयाल तिवारी के पुत्र, साकिन मौजा – मऊ, परगना – बालागंज । ये भी बहुत नामी पंडित थे । हमेशा भजन में व्यस्त रहा करते थे । अहले करामात थे। फारसी भी जानते थे । भजन का बहुत शौक था, सैकड़ो भजन इनके लिखे हुए मौजूद हैं । लेखक के गुरू थे । इनके वारिसों में एक व्यक्ति बिहारी लाल तिवारी अब मौजूद हैं ।

11. गोसाँई तारादत्त राम, स्थलधारी मौजा – मकरन्दा, परगना – लवानगान । ये भी मैथिल ब्राह्मण थे, बड़े पंडित थे, घर छोड़कर वैरागी हो गये । साहब करामात थे, मर गये ।

12. गोसाँई रोहिणीदत्त झा, स्थलधारी मौजा – तरौनी, परगना – परिहारपुर राधो । ये मैथिल ब्राह्मण थे, वैरागी हो गये, घर छोड़ दिया । प्राणायाम योग में बड़े कामिल थे, लोभहीन फकीर थे ।

यहाँ से कैफियत उन लोगों की लिखी जाती है जो इस जिला में मखदूम या सालिक (सूफी) अहले विलायत (इस देश के) गुजरे हैं :

1. सैय्यद शाह बन्दगी आलेहादाद सैय्यद हुसैनी के पुत्र मख़दूम सैय्यद शाह

ताजुद्दीन ; ये बुजुर्ग थे । इनके वंश का सिलसिला दो – चार कुरसी (पुश्त) के माध्यम से हजरत महबूब सुबहानी सैय्यद अब्दुल क़ादिर ज़िलानी तक पहुँचा है ; मख़दूम शाह नशीरूद्दीन महमूद चिराग़ देहलवी के भानजे थे ।

पृ. 82

इस जिला के किसी मखदूम या सूफी का इनके साथ वंश या चमत्कार पर आधारित कोई सम्बन्ध नहीं है । इनके रहस्यों के जानकार इनके मज़ार से आजतक लाभ उठाते हैं । हाजतमन्दों की हाजत पूरी होती है । और आसार – उल – सनादीद किताब में लिखा हुआ है कि हजरत अब्दुल्लाह याफई हजरत मख़दूम जहाँनियान से तबाफ काबा (काबा के चारों ओर घुमना) में पूछे की देहली में कौन बुजुर्ग है ? मख़दूम साहब ने जबाब दिया की इस जमाने में शेख नसीरूद्दीन महमूद से देहली का चिराग़ रौशन है । तब से लकब उनका चिराग़ देहलवी हो गया । इनके औलाद में शाह सआदत अली, शाह दोस्तदार अली, शाह जौआद अली, मौलवी मुरशिद हसन और अमीर हसन मौजूद हैं । मज़ार उनका चक ताजपुर उर्फ बुजुर्गद्वार, परगना – कुसुमा में स्थित है ।

2. मखदूम शाह वरकतुल्लाह ; ये बुजुर्ग सयादात से आलीनसब थे । रियाजत (योग) में पहले के लोगों से भी दो – चार कदम बढ़ गये थे । साहबकश्फ (रहस्यों के जानने वाले) वो करामात थे । तमाम औलियाये नामदारों के साथ अक़ीदत खास रखते थे । इनके मज़ार से मुसलमानों के कथनानुसार खास लाभ जारी है । इनके मज़ार के पास काले पत्थर के टुकड़े रखे हुए हैं ; उसको लोग जहरमोहरा कहते हैं । मरीज लोग उसे घिसकर पीते हैं और घाव पर लगाते हैं तो स्वस्थ हो जाते हैं । मख़दूम गंज जो एक मोहल्ला दरभंगा में है उनके ख़ानकाह के खर्च के लिये बादशाह की तरफ से बतौर आईमा दिया गया था । सरकार इंगलिशिया ने भी अजरूये कानून व दोम सन् 1819 में जब्त करके वापस कर दिया, जो आज तक उनके वारिसों के कब्जे में है । औलाद से उनके काजी जहूरूद्दीन हुसैन बड़े नामी हुए ; इनके औलाद में अब शाह हयात हुसैन उर्फ

शवराती मौजूद हैं। ...... मज़ार उनका मोहल्ला मखदूम गंज में है । इनको गुजरे हुए पाँच सौ वर्ष से कम नहीं हुआ होगा ।

पृ. 83

3. मख़दूम शाह सुलतान हुसैन ; ये बुजुर्ग एक बड़े वली नामदार थे । इनकी ख़ानकाह के खर्च के लिये राजा शिव सिंह के पिता राजा देव सिंह ग्यारह बीघा जमीन दरभंगा में दरगाह को भेंट दिये थे, जो अभी तक उनकी ख़ानकाह के कब्जे में मौजूद है । आगे कुछ हाल लेखक को मालूम नहीं । मजार उनका दरभंगा में है ।

4. मख़दूम शाह बरकतुल्लाह के पुत्र मख़दूम शाह अब्दुल्लाह ; ये बड़े बुजुर्ग थे । लेखक को मालूम नहीं कि इनके औलाद से कोई है या नहीं । लोग कहते है कि शाह खुर्रम अली मुख्तार, वल्द शाह जाफर अली, साकिन मौजा – मुफती, मोतल्लिका कसबा दरभंगा, उनके वंशज हैं । मजार उनका मोहल्ला मुफती में है ।

5. मौलाना मख़दूम सैय्यद शाह मोहम्मद अफजल ; ये बुजुर्ग उच्च परिवार तथा उच्च वर्ग के नामी थे, आलिम वो आमिल थे, और संतोषी थे । इबादत से इनको लगाव था । कोई दूसरा काम नहीं करते थे । जब देहली के आलमगीर बादशाह का दखन के अधिनायक अबुल हसन से युद्ध हुआ, और बारह वर्ष तक आलमगीर बादशाह लड़ते – लड़ते आजिज आये तब महामंत्री के परामर्श से हजरत के हुजूर में जो उस समय में देहली में तसरीफ रखते थे, मदद के लिये आये । इनकी दुआ से युद्ध में विजयी हुये । बदले में आलमगीर बादशाह ने कहा कि जो इलाका उस जीते हुये प्रदेश का, तथा उचित पद या सुलतानी स्थान या जितना समान वो नगद इस सलतनत शाही से लेने की इच्छा हो, दिया जाय । आपने स्वीकार नहीं किया । ज़िन्नात भी आपके आदेशाधीन थे । कहते हैं कि एक सौदागर की पत्नी को जो बहुत खूबसूरत थी, एक जिन मुर्शिदाबाद से उठा ले गया । जब वह

सौदागर आपके हुजूर में आया तो आपने हाजरात की । ज़िन्नात हाजिर हुआ । आपने उस औरत को अज़िन्ना से लेकर सौदागर को दिलवा दिया । औलाद से उनके मौलवी मोहम्मद मुरशिद हुसैन और सैय्यद तुफ़ैल इमाम मौजा – धरमपुर निसतावाँ, परगना – सरैसा में मौजूद हैं । मज़ार इनका उसी धरमपुर निसतावाँ में है । बादशाह की तरफ से शमसुद्दीनपुर, परगना – सरैसा, उनके ख़ानकाह के खर्च के लिये दिया गया था, जो अब तक उनके उत्तराधिकारियों के अधीन है ।

पृ. 84

6. मौलाना काजी सैय्यद मोहम्मद अशरफ, मौलाना सैय्यद शाह मोहम्मद अफ़जल के छोटे भाई थे । दखन के तानाशाह बादशाह अबुल हसन से युद्ध जीतने के बाद आलमगीर बादशाह ने मौलाना मख़दूम सैय्यद शाह मोहम्मद अफजल के इनकार करने के बाद, ज़िद्द करके ताजपुर इलाका, परगना – सरैसा, के काजी का पद इनको दिया । आदमी बुजुर्ग और आलिम और फकीर संत थे । सैय्यद मोहम्मद मुरशिद हसन कामिल, उनके औलादों में मौजूद हैं ।

7. मौलाना सैय्यद शहाबुद्दीन : औलाद से मख़दूम सैय्यद शाह ताजुद्दीन अहले मज़ार ताजपुर उर्फ बुजुर्ग द्वार, परगना कुसुमा के थे । ये साहब बुजुर्ग वो करामात थे । मज़ार उनका उसी ताजपुर में है ।

8. मौलाना सैय्यद मोहम्मद सफी ; औलाद से मख़दूम सैय्यद शाह ताजुद्दीन मौसूफ के थे । ये बड़े अलिम थे । अपने समय में सैकड़ों लोगों को दर्शन – ज्ञान पढ़ाकर आलिम बनाये, तथा सैकड़ों आदमियों को आत्मज्ञान सिखलाये । मख़दूम शाह सैय्यद ताजुद्दीन के उत्तराधिकारी थे । आज तक उनके मज़ार पर कभी कभी रात को शेर आया करता है और तीन बार आवाज देकर चला जाता है । किसी को कुछ नुकसान नहीं पहुँचाता । बहुत लोग उस शेर को आते – जाते अपनी आँखों से देखा है ।

9. मौलाना सैय्यद दीवान शाह अली मोहम्मद ; ये पोते थे हज़रत मख़दूम सैय्यद शाह ताजुद्दीन अहले मज़ार मोकाम चक ताजपुर उर्फ बुजुर्ग द्वार, परगना – कुसुमा, के। ये बड़े नामी, वली वो आलीम थे । मज़ार इनका उसी चक ताजपुर में है ।

पृ. 85

10. मख़दूम हजरत दीवान शाह ज़ाहिद, अहले मज़ार मोकाम पर्गपुर, परगना – कुसुमा ; ये बुजुर्ग बड़े नामी और साहब करामात हुए । गुलिस्ता और वोस्ताँ के लेखक मुरशिद हजरत मसलेहुद्दीन शेख सादी शिराजी वो हजरत मख़दूम शहाबुद्दीन सहरवर्दी पीर के औलाद थे । मख़दूम शेख सादी ने वोस्ता में यह शेर लिखा है : "तेरा परि दाना – ए – मुर्शिद शहाब, दो अन्दर्ज फरमूद बर रू – ए – आब । एके आँके बर खेश खुदबीं मवाश, दिगर आँके बर गैर वदबीं मवाश ।।" अनुवाद : "तुम्हारे बुद्धिमान पीर मुर्शिद दो बातें ठीक कहें हैं ; पहला, यह कि अपने को बड़ा देखने वालों के साथ मत रहो ; दूसरा, यह कि दूसरे को बुरा देखने वालों के साथ मत रहो ।" उनके सारे करामातों में एक बात यह है कि उन्होंने अपनी दुआ से अपनी बेटी को बेटा बनाया था, उस लड़के का नाम शाह नजमुद्दीन था । उनके पोतों में से शाह गुलाम गौस, शाह शेर अली, और हाजी शाह शरफुद्दीन हुसैन थे, मर गये । अब शाह बजउद्दीन हुसैन उनके परपोते मौजूद हैं तथा उनके नातियों में शाह सआदत अली और सैय्यद मोहम्मद मुर्शिद हुसैन मौजूद हैं ।

11. मौलाना शाह बहाउद्दीन अहमद नक्शबन्द, अहले मज़ार मोहल्ला जठियाही, मोतल्लका – दरभंगा ; ये बुजुर्ग नक्शबन्दिया तरीक़ में सालिक थे । कहते हैं कि मौलाना साहब अपने दिव्य शक्ति से हर जुमा को नवाज के वास्ते हिन्दुस्तान से बैतुल्लाह शरीफ़ को जाते थे । सन् 1110 फसली में सरहिन्द वतन मालूका से दरभंगा आकर रहने लगे .....

12. मौलाना शेख मोहम्मद इस्माईल, मौलाना शाह बहाउद्दीन अहमद नक्शबन्द के

पुत्र ; ये बुजुर्ग अपने पिता के जैसे थे । अपने हुजरा से कहीं बाहर नहीं निकलते थे । बाजारों को कभी देखा नहीं था । एक बार किसी उत्सव में बाहर निकलना हुआ । कुछ रंडियों को बहुमूल्य कपड़े पहने हुए देखकर व्याकुल हुए तथा घबराकर कहने लगे की कयामत आयी है, शरीफों की बहू – बेटियाँ घर से बाहर निकली हैं । लोगों ने बताया कि ये सब बाजारी रंडियाँ हैं । तब आपने लाहौल पढ़कर प्रतिज्ञा किया कि फिर कभी बाहर नहीं आयेंगे । उनका मज़ार जठियाही में है ।

पृ. 86

13. मौलाना शेख मोहम्मद ज़ुबैर वल्द मौलाना मोहम्मद इस्माईल ; ये बुजुर्ग सदा घर में ही निवास करते रहे और ईश्वर की याद में व्यस्त रहे । इनके वंश में अब कोई नहीं है ।

14. मख़दूम शाह सूफी, अहले मज़ार मकाम हरसिंहपुर देबका, परगना – धरौर ; ये बुजुर्ग जब हरसिंहपुर आये तो वहाँ के जमीन्दारों से लड़ाई हुई, उसमें बड़ा खून – खराबा हुआ, अंत में शाह साहब विजयी हुये । और हरसिंहपुर उन्हीं के कब्जे में रहा । इनकी कोई करामात लेखक को मालूम नहीं । इनके वारिसों में मीर खैरात हुसैन और शाह वज़ीउद्दीन हुसैन हरसिंहपुर में मौजूद हैं । हरसिंहपुर देवका वजाय सोलह आना के बत्तीस आना का मौजा है ।

15. काजी अलीमुद्दीन सैय्यद अलवी या शेख अन्सारी ; ये बुजुर्ग मक्का के श्रेष्ठों में से थे ; रोम के सुलतान के दरबार में काजी हुए थे ; साहब करामात थे । एक बार किसी सौदागर के सात जहाज तूफान में फँस गये और दरियाये शोर में डूब गये । सौदागर की विनती पर काजी साहब ने दया करके समुन्दर पर एलान किया ; समुन्दर में एक बड़ा मौज पैदा हुआ और दरिया जोश में आया । जब जोश कम हुआ तो सैकड़ों जहाज सामान के साथ समुन्दर से बाहर जमीन पर पड़ा हुआ नजर आया । यह खबर जब रोम के सुलतान तक पहुँची तो सुलतान

ने भय से उन्हें अपने देश से बाहर चले जाने का हुक्म दिया । वे हिन्दुस्तान आये और मथुरापुर, परगना – कुसुम्बा, में मोकीम हुए । इनके खान काह के खर्च के लिये मौजा मथुरापुर बादशाह की तरफ से उन्हे मिला, जो आजतक हाजी फकरूद्दीन उनके औलाद के कब्जे में है । मज़ार उनका उसी मोकाम में है । उनके पोतों में से शाह सआदत अली वो शाह जायर अली वो शाह कसीमुद्दीन अली वो दोस्तदार अली वो हाजी फख़रुद्दीन इत्यादि, और नातियों में से मौलवी मुर्शिद हसन वो शाह कफील आलम, साकिनान – धरमपुर नुस्तावाँ, परगना – सरैसा, जिन्दा हैं । मज़ार उनका मौजा मथुरापुर में है ।

पृ. 87

16. मखदूम शाह दानियाल शत्तारी ; ये बुजुर्ग एक वली नामी थे ; मज़ार इनका मौजा बेला दरगाह, परगना – सरैसा में है । इनके औलादों में सैय्यद नूर मोहम्मद शाह इलताफ हुसैन इत्यादि उसी मौजा में मौजूद हैं ।

17. मखदूम शाह अब्दुर्रहमान शत्तारी ; ये बुजुर्ग साहब कश्फ वो करामात थे । अपने समय में बहुत लोकप्रिय थे । मज़ार इनका कस्बा मुजफ्फरपुर, मोहल्ला सरैयागंज में है ।

18. मखदूम शाह अबूल फ़तह सरमस्त ; ये बुजुर्ग बड़े वली, नामी वो गिरामी थे ; हर समय कैफ़ियत जज़बिया तारी रहती थी (ईश्वर के ध्यान में दीवाने रहते थे), चमत्कार इनका मशहूर है । इनका मज़ार मौजा – तंगौल, इलाका हाजीपुर में है ।

19. खास दुलहा ; ये बुजुर्ग ईश्वर के ध्यान में मग्न रहते थे । इनका मामूल था कि एक जगह मरकर मदफून होते थे तो दूसरे जगह जिन्दा हो जाते थे । परन्तु जब आखिर में मरे तो उनकी वसीयत के अनुसार मौलाना मोहम्मद सफ़ी उनके जनाजह की नमाज पढ़े, तबसे उनका यह मरना – जीना समाप्त हो गया । इनका

मज़ार मौजा – दामोदरपुर, परगना – कुसुम्बा में है । कसबा रोसड़ा से नजदीक है । इनके मज़ार पर मेला भी लगता है ।

20. मख़दूम शाह जलालुद्दीन बोखारी ; ये बुजुर्ग मखदूम जलीलुलकद्र थे । मगर मज़ार इनका मौजा – चकदरगाह, परगना – भरवारा में है । औलाद से इनके शाह विलायत हुसैन इत्यादि मौजूद हैं ।

21. भीखा शाह सीलानी ; ये फकीर देश – यात्री थे । बहुत से देशों में भ्रमण किया करते थे । इनकी कृपा से बहुतों को लाभ हुआ। इनके पास एक प्याला था । जो रोगी उससे पानी पीता था, स्वस्थ हो जाता था । वह प्याला आज तक उनके मज़ार के रखवाले के पास मौजूद है । मज़ार इनका ख़ास दरभंगा में दिघ्घी पोखर के दक्षिण भिंडा पर है । ये अविवाहित थे । इनके कोई संतान नहीं है ।

पृ. 88

22. हाजी हरमैन ; हाजीपुर में एक मज़ार पोख्ता हाजी हरमैन का है । वहाँ हाजतमन्द हाजिर हुआ करते हैं, और अपनी मुराद पाते हैं ।

23. दुधीला पीर ; हाजीपुर में एक मज़ार दुधीला पीर का है । वहाँ भी लोग हाजत पेश करते हैं और मुराद को पहुँचते हैं ।

24. मख़दूम शाह नेमतुल्लाह जाहिदी, अहले मज़ार महुआ, परगना – सरैसा ; ये बुजुर्ग मेरठ से महुआ तशरीफ लाये थे । साहब कश्फ वो करामात थे । एक दिन अपने बेटे, अब्दुर्रहमान को उनकी शादी के वक्त नियम के विरूद्ध कुछ काम करने के चलते बद्दुआ दिये, चुनांचह अब्दुर्रहमान की मृत्यु हो गयी । इनके औलादों में कुछ लोग मकाम महुआ में रहते हैं । शरीफ हैं ।

25. शाह अब्दुल लतीफ गाजी ; ये बुजुर्ग वली कामिल थे, खास दरभंगा में बागमती

नदी के किनारे काली स्थान से पच्छिम एक खोह में जिसका नाम अब तहखाना मशहूर है, रहते थे । मज़ार इनका मकाम बंगलागढ़ में बागमती नदी के किनारे है ।

26. मखदूम शाह दाऊद ; मज़ार इनका मोहल्ला बंगलागढ़, मोतल्लिका दरभंगा, में शाहरूह अलंगनी मसजिद के नजदीक है । आदमी बुजुर्ग थे । हाल इनका कुछ मालूम नहीं है ।

पृ. 89

27. मौलाना खान मोहम्मद नक्शबन्द ; ये बुजुर्ग दरवेश कामिल थे, नक्शबन्दिया तरीका से साधना करते थे । इनकी कोई करामात लेखक को मालूम नहीं । इनका घर मोहल्ला खान मुहम्मद उर्फ लालबाग में था । इनके औलाद में से शाह अनवार अली वो शाह अखियार अली थे । वे भी मर गये । सिर्फ शाह अखियार अली के एक नवा से हसमत अली मौजूद हैं ।

28. सैय्यद शाह तालिब हुसैन वल्द सैय्यद शाह कलब हुसैन, इब्न सैय्यद शाह कुदरतुल्लाह इब्न (पुत्र) सैय्यद शाह मोहम्मद नजीम पुत्र मौलाना सैय्यद शाह कुतबुद्दीन पुत्र सैय्यद शाह कबीरूद्दीन पुत्र सैय्यद शाह चन्दन शहीद पुत्र मखदूम सैय्यद शाह समन पुत्र मखदूम सैय्यद शाह निजामुद्दीन अहल मज़ार मेरठ, औलाद से इमाम जैद शहीद पुत्र इमाम जैनुल आबिदीन के सैय्यद हसनी वो हुसैन थे ।

शरीफ़ वो आली खानदान थे, साहब रियाजत (साधना) वो कश्फ़ वो करामात थे । रात भर ईश्वर की प्रार्थना और ध्यान में बसर करते थे । एक बार दोपहर रात में प्रार्थना से उठकर शाह भाई वाहिद अली से कहने लगे कि हमको ज़दीशाह मोहम्मद अफ़जल कुद्स सेरह खबर देते हैं कि सैय्यद ईनायत हुसैन, हमारा छोटा भाई, लाहौर में एक मसजिद के अन्दर चेचक रोग में पड़ा

हुआ है । इस पर शाह वाहिद अली ने कहा कि यह सब ख्वाब वो ख़याल है । कहाँ शाह मोहम्मद अफ़जल और कहाँ तुम ! जबाब में उनके शाह तालिब हुसैन ने फरमाया कि इस तारीख (दिन) को लिख रखो, जब इनायत हुसैन आयेंगे तब पूछ लेना । अतः शाह वाहिद अली ने उस तारीख को एक किताब में लिख लिया । एक साल बाद जब हाजी सैय्यद इनायत हुसैन तशरीफ लाये तो शाह वाहिद अली ने मकाम मुजफ्फरपुर जाकर पता किया । मालूम हुआ कि सही में उस तारीख को चेचक में लाहौर में मुब्तला थे । और चेचक के दाग का निशान चेहरे पर था ।

29. सैय्यद शाह फ़जल हुसैन ; ये आली खानदान से थे । हर वक्त ज़िक इलाही में मशरूफ रहते थे । मज़ार इनका मकाम चक ताजपुर उर्फ बुजुर्ग द्वार, परगना – कुसुम्बा में शाह ताजुद्दीन के मज़ार के पास है । ये बुजुर्ग सैय्यद शाह तालिब हुसैन के बिरादर ख़ुरद थे ।

पृ. 90

30. हाफिज सैय्यद साबिर हुसैन वल्द असगर सैय्यद शाह तालिब हुसैन ; ये बावजूद आलिम जवानी के ईश्वर का ह्रदय से याद, पूजा, ध्यान के अतिरित्त और कोई काम नहीं करते थे । हाफ़िज कुरान थे और कुरान को हाफ़िज ख़ुदाबख़्स उर्फ हाफ़िज बदुरामपुरी से याद किये थे । व्याकरण, शब्दों को सही ढंग से उच्चारण करना अच्छी तरह से जानते थे । कुरान लय के साथ पढ़ते थे । दरभंगा में बीमार होकर मर गये । लेखक को भी इनसे मुलाकात थी । इनका मज़ार मखदूम शाह बरकतुल्लाह कत्ताल से पच्छिम राजपथ के तरफ है ।

31. पीर दमरिया, अहले मज़ार मीनापुर, परगना – जरहवा ; साहब कश्फ़ वो करामात थे । आगे हाल लेखक को मालूम नहीं ।

32. क़ाजी सादुल्लाह शहीद, अहले मज़ार चक ख़ाजापुर, चकलानवी,

परगना – बसारा उर्फ सादपुरा । एक करामाती शहीद हैं, प्रभावी हैं, जो कोई इनके मज़ार से मदद चाहता है उसकी मुराद पूरी होती है । इनके औलाद शेख़ बहादुर हुसैन मौजूद हैं । काजी साहब शरीफ वो आली खानदान थे । शहादत का हाल लेखक को मालूम नहीं कि किस तरह शहीद हुए थे ।

33. सैय्यद मोहम्मद गौस, अहले मज़ार बख़री बुजुर्ग, परगना – सरैसा ; ये बुजुर्ग भी एक वली नामी थे । इनके औलाद में से कुछ लोग मौजा – बख़री बुजुर्ग में मौजूद हैं । लेखक को उन सबों का नाम मालूम नहीं ।

34. सैय्यद शाह मोहम्मद हैबत, पुत्र सैय्यद शाह मुबारक ; ये बुजुर्ग बाहर से तशरीफ लाये थे । शेख बड़ी, साकिन मौजा – कौआडीह, परगना – सरैसा, सुलतानी कानुनगो ने इन्हें अपने पास रखा । इन्हें शिक्षित बनाया और अपनी बेटी से शादी कर दिया । मौजा धरमपुर अपनी बेटी को दहेज में दिया । उस दिन से इनका निवास मौजा धरमपुर में स्थापित हुआ । इनके औलाद भी धरमपुर में है । ये बुजुर्ग साहब कश्फ़ और करामात थे । इनकी बेटी के औलाद में से मौलवी मोहम्मद मुर्शिद हुसैन वो सैय्यद तुफैल ईमाम वो सैय्यद अब्दुल अज़ीज़ वो एकबाल हुसैन मौजूद हैं । तथा इनके पोते हाजी सैय्यद इर्शाद हुसैन हैं ।

पृ. 91

35. सैय्यद शाह बायज़ीद पुत्र सैय्यद शाह मोहम्मद हैवत ; पहले सुलतानी फौज में रिसालादार थे । देखने में दुर्वेशी का उनपर गुमान नहीं होता था । अमीरों की तरह जीवन बसर करते थे । जब वे मर गये और उनका जनाजा दफन के वास्ते कब्र पर ले जाया गया तो इस कदर चमेली के फूल इनके लाश पर बरसे कि तमाम कब्र फूलों से भर गया । मज़ार इनका धरमपुर में है ।

36. मख़दूम शाह ताज, अहले मज़ार ताजपुर, परगना – भौर अलिपुरा,

परगना – आलापुर, के निकट ; एक बड़े वली इस देश में मशहूर हैं । मज़ार इनका बहुत ऊँचा, आम की बाग में है । भूत – प्रेत के मारे लोग दूर – दूर से इनके मज़ार पर आते हैं । भूत – प्रेत के मारे का जब इनके मज़ार से सामना होता है तो वह प्रेत तुरन्त उस रोगी के माथे पर खेलने लगता है और अन्त में भाग जाता है ।

37. मौलवी शाह अमादुद्दीन, साकिन चक मजाहिद चकला गोरौल, परगना – बसारा ; साहब दिल वो साहब निसबत वो शागिल वो ज़ाकिर थे । मुरीद वो खलीफा जनाब शाह हसन अली के थे । राजा साहब हथुआ इनके शागिर्द थे । उन्हीं से इनके खर्च में मदद होती थी । फारसी वो उर्दू के शायर थे । तख़ल्लुस इनका "बातिन" था । शेर सूफ़ियाना कहते थे । मसनवी बहरूलमवाज इनकी रचनाओं में से है । इनके औलाद में मौलवी बरकतुल्लाह उर्फ बोतल वो मौलवी रहमतुल्लाह इत्यादि मौजूद हैं ।

38. सैय्यद अबदाल ; ये बुजुर्ग वली वो साहब करामात थे । मर्द शरीफ थे । मज़ार इनका रघवा चकला नयी, परगना – बसारा में मुजफ्फरपुर से दक्षिण वो पूरब कोने पर दो कोस (4 मील) के फासले पर है । इनके मज़ार पर सावन के महीनें में एक छोटा खूबसूरत मेला लगता है । अधिकतर मुजफ्फरपुर के लोग इस मेले में आते हैं । लेखक भी एक बार इस मेले में गये हैं ।

39. मख़दूम शाह फैयाज़ शत्तारी, अहले मज़ार मकाम नया बसारा, मौजा बखरा, परगना – रत्ती, के नजदीक ;

पृ. 92

अब्दुल्लाह शतारी के खलीफा थे । शत्तारिया तरीका रखते थे, और औलाद से मख़दूम शरफुद्दीन बिहारी बिन मख़दूम अहमद यहिया मनेरी के थे । इनका हाल कश्फ वो करामात लेखक को मालूम नहीं ।

40. दीवान शाह अली, अहले मज़ार जनदाहा, परगना – सरैसा ; ये बुजुर्ग जन्म से वली थे । कहते हैं कि अबुल फतह सरमस्त ने इनके जन्म के बाद इन्हें मंगवाकर देखा और जाकर नदी में फेंक दिया । जब इनके माँ – बाप परेशान हुए तो एक हफ्ता बाद ख़िज्र (एक पैगम्बर जिनके बारे में प्रसिद्ध है कि अमृत पीकर अमर हैं) से मांगकर इन्हें उनके हवाले कर दिया । इनको ईश्वर के बारे में जो कुछ ज्ञान वो इल्म हासिल हुआ वह हजरत ख़िज्र के तालीम से हुआ ।

41. शाह गुलाम मुस्तफा क़ादिरी ; ये औलाद में हजरत अब्दुल्लाह भत्ती के हैं । सँभल मुरादाबाद से दरभंगा आये थे, और आखिर यहीं रह गये । आदमी बुजुर्ग, शरीफ वो उच्च वंश के थे ; साहब कश्फ वो करामात थे । मज़ार इनका मौजा वाजिदपुर, परगना – पच्छिम भीगो में बागमती नदी के किनारे किला घाट के निकट है । वारिसों से इनके शाह वजारत अली इत्यादि मौजूद हैं । शाह गुलाम मुस्तफा सन् 1117 हिजरी मवाफिक सन् 1113 फसली में औरंगजेब आलमगीर बादशाह के समय में दरभंगा आये थे ।

42. मख़दूम शाह अब्दुल्लाह, अहले मज़ार नयाई यक्ता, परगना – अमादपुर ; ये बुजुर्ग वली, साहब करामात वो परहेजगार थे । खासदौला, अहले मज़ार मकाम दामोदरपुर, परगना – कुसुम्बा से इन्हें बहुत मोहब्बत थी । खासदौला इनसे मुलाकात के लिये मौजा मुक्तापुर, परगना – अमादपुर प्रायः जाया करते थे । मज़ार उनका भी उसी मौजा में है । वारिसों से इनके शाह अब्दुल जलील वो शाह अब्दुल हकीम साकिनान कादिराबाद, परगना – अमादपुर बालागंज जीवित हैं ।

पृ. 93

43. आक़िल शाह दरवेश, मज़ार महल्ला मौलवी शरफुद्दीन हुसैन दरभंगा ; ये बुजुर्ग दरवेश मज़ज़ूब थे । जो कोई बीमार होता था वह कुछ मिठाई इत्यादि खानें कि चीज उनके लिये भेंट लाता था । अगर उस चीज को वे ले लेते थे तो उसी समय

से वह स्वस्थ होने लगता था । जिसका भेंट नहीं लेते थे वह जिन्दगी से मायूस हो जाता था, और आखिर में मर जाता था – यही उनके करामात थे । हालत जज़्ब में जो कुछ कलाम अच्छा वो बुरा वे जानते थे बोला करते थे । लेखक ने उनको देखा था ।

पृ. 94

अरबी, फारसी और उर्दू के विद्वानों का ब्यौरा :

इस किताब की मंशा यह है कि विशिष्ट लोगों का उल्लेख किया जाय । इसी उद्देश्य से लेखक अरबी वो फारसी के जानकारों का हाल लिखते हैं । यह इतिहास उल्मा – ए – अरबी वो फारसी के हाल से खाली न रहे ।

1. मुल्ला अबुल हसन ; औलाद से मख़दूम शाह बरकतुल्लाह क़ताल, अहले मज़ार मख़दूम गंज, मोतल्लिका दरभंगा, के (थे) ; एक बड़े आलिम थे । देहली के बादशाह आलमगीर के दरबार में किसी पद पर विराजमान थे । शाह आलमगीर बादशाह की बेटी जेबुन्निसाँ बेगम को पढ़ाते थे । इसीलिये, इनके लड़के, काज़ी जारूल्लाह को एक सौ एक मौजा ज़िला तिरहुत में बतौर जागीर मिला था, जिसके चलते इनके घर में हमेशा दौलत वो इकवाल रहा । अब वह जायदाद इनके परिवार में नहीं रही । इनके खानदान में शेख हसमत अली उर्फ मुल्ला जाह और शेख फरासत अली इत्यादि बहुत लोग मौजूद हैं । ये लोग शरीफ वो आली खानदान हैं । इन्हीं के घर में मूए मुबारक (पवित्र केश) मुसलमानों के पैगम्बर का है । हर साल बारहवीं रबीउल औव्वल को लोग जमा होकर दर्शन करते हैं ।

2. मौलाना हेदायतुल्लाह, साकिन मोहल्ला हसनचक, कसबा दरभंगा ; एक बड़े आलिम थे । ये शागिर्द थे

पृ. 95

मौलाना निजामुद्दीन बहारुल ओलमा के । इनके शागिर्दों में बहुत लोग आलिम हुए । ये लेखक और साहब दर्स थे । सलम की एक शरह इनका लिखा हुआ है और मीर ज़ाहिद के पत्रिका पर भी इनका एक हाशिया है । सन् 1203 हिजरी में ये मर गये । इनका मज़ार महल्ला हसनचक में है ।

3. मौलवी फज़ल अली, साकिन दरभंगा ; आदमी शरीफ वो नज़ीब (माननीय), आली खानदान, बड़े दर्जे के आलिम थे । फ़ाजिल नामी और क़दर में गिरामी थे । खासकर धर्मशास्त्र के बड़े विशेषज्ञ थे, लेखक थे । एक पत्रिका फ़वाएद अमीरिया के नाम से यादगार हैं ।

4. मौलवी शरफुद्दीन हुसैन, मौलवी सुबहानुद्दीन के पुत्र, साकिन कसबा दरभंगा ; ज़ीइल्म, शरीफ वो आली खानदान थे । अरबी वो फारसी के शायर थे, चुनांचह इनका लिखा एक फारसी दीवान यादगार है । "ताहिर" तखल्लुस करते थे । लेखक को इनका कोई शेर दस्तयाब नहीं हुआ । दरभंगा के जामा मसजिद के सनद मतबलियत बादशाह के तरफ से इनके नाम से थी ।

5. मौलवी मोहम्मद सलाह, शाह गुलाम मुज़तबा के पुत्र, साकिन कसबा दरभंगा ; एक आलिम थे । शुरु में अंग्रेजी सरकार की तरफ से मुजफ्फरपुर अदालत के मुफ्ती थे । ये लेखक थे, फ़ैयाजिया शरह काफ़िया इनकी रचना है । फारसी में भी कविता लिखते थे । तखल्लुस अपना "खामोश" रखते थे ...... मौलवी साहब की मृत्यु 1228 फसली में हुई । ......

पृ. 96

6. मौलवी मोहम्मद ईमाम शाह, मौलवी मोहम्मद सलाह के पुत्र, साकिन – दरभंगा ; ये आलिम वो फाजिल वो नामी – गिरामी लेखक थे ।

तनबीरूल हिसाब इनकी रचना है । ये बुजुर्ग आदमी शरीफ वो परहेजगार थे । इनका व्यक्तित्व दरभंगा के सभी विशिष्ट वो साधारण लोगों के आकर्षण का केन्द्र था । दूर – दूर से लोग इल्म पाने के लिये सफर करके इनके पास आते थे । इनके बहुत शिष्य आलिम हुए । सरकार इंगलिशिया के प्रशासन के आरम्भ में जब मुंसिफों को कमिश्नर कहा जाता था, ये ताजपुर और दलसिंगसराय में मुंसिफ थे । लेखक इनसे इल्म अरबी पढ़े थे । इनकी मृत्यु 1265 हिजरी में हुई । ......

7. मौलाना मोहम्मद बहराम शाह ; ये मौलाना इमाम शाह के सगे छोटे भाई थे । गम्भीरता, आचरण वो विश्वास इन्होंने दरभंगा में ऐसा पैदा किया था कि मौलाना इमाम शाह की भाँति लोग इनको भी सम्मान वो आदर करते थे ; ये लिपिक भी प्रसिद्ध थे । लेखक दीवान हाफ़िज इनसे पढ़े थे । तिथि 16 रबीउलसानी 1259 हिजरी, जुमा के दिन इनका देहावसान हुआ । मौलवी अबुल हसन, इनके लड़के जीवित हैं । मौलवी साहब शेर भी कहा करते थे । "आह" तख़ल्लुस रखते थे । मोहम्मद नुरूल हसन इनके पोते सब – रजिस्ट्रार पद पर स्थापित हैं । कौम के शेख़ हैं ।

पृ. 97

8. मौलवी तफ़ज्जुल हुसैन, मौलवी फ़जल अली के पुत्र, साकिन मोहल्ला – शाजीवन, मोतल्लिका दरभंगा ; इल्म इनको अच्छा था ; दयावान और दीनबन्धु थे । हर वक्त इनके घर पर दस – बीस मुसाफिर वो यात्री वो फकीर जमा रहते थे, सबको अपनी ओर से खाना देते थे तथा तरह – तरह से उनका सत्कार करते थे । मौलवी साहब को प्रत्यक्ष रूप से कोई आमदनी नहीं थी, जो कुछ ईश्वर की दया से आता था उसे फकीरों की सेवा में खर्च करते थे । बहुत शरीफ और उच्च वंश के थे । जुमा के दिन नमाज पढ़कर जिस हालत में मसजिद में कुरान तिलावत कर रहे थे इन्तकाल कर गये । एक अजीव बात है कि जिन्दगी भर उन्होंने पानी नहीं पिया ।

9. **मौलवी मनीरूद्दीन हुसैन** ; साकिन मोहल्ला – मीर मनजन, मोतल्लिका – दरभंगा, शाह मोहम्मद हेयात तख़ल्लुस "बर्क" के पुत्र ; औलाद से शेख़ बहाउद्दीन ज़करिया मुलतानी के थे । दरभंगा के आलिमों में एक बड़े नामी – गिरामी आलिम थे । इनका इल्म बहुत अच्छा था, लेखक थे । मनीरूल फराएज, मनीरूल फ़तावी वो फबाएद रज़िया इनके द्वारा रचित है । मकाम महुआ में मुंसिफी के पद पर थे । आदमी बुजुर्ग थे, बूढ़े होकर मर गये । लेखक ने इनको देखा था । शरीफ वो आली खानदान थे । इनके पाँच बेटे हुए – मोइनुद्दीन हुसैन, रजीउद्दीन हुसैन, ज़कीउद्दीन हुसैन, सफीउद्दीन हुसैन वो नईमुद्दीन हुसैन ; चुनांचह मोईनुद्दीन हुसैन, हाफिज मुख़तारूद्दीन हुसैन, अपने बेटे को छोड़, मर गये । मौलवी रजीउद्दीन हुसैन मकाम मोतिहारी में कुछ दिन मुंसिफ रहकर मर गये । मौलवी सफीउद्दीन हुसैन, योग्य, मालदार, कवि, मौलवी मुरशिद हसन कामिल के शिष्य थे ; प्रशंशा में अच्छे शेर कहते थे । मर गये । अब मौलवी सैय्यद जकीउद्दीन हुसैन वो हाफिज़ मुख़तारूद्दीन हुसैन मौजूद हैं ।

10. **मौलवी शहबाज अली**, साकिन मौजा – बुजुर्ग द्वार, परगना – कुसुम्बा ; सैय्यद आली खानदान थे । इल्म अच्छा था ; मजहब शिया रखते थे । शाह दोस्तदार अली, इनके लड़के जिन्दा हैं ।

पृ. 98

11. **मौलवी गुलाम इमाम**, काजी मोहम्मद अशरफ के पुत्र, साकिन मौजा – धरमपुर निसताँवाँ, परगना – सरैसा ; इनको बहुत ज्यादा इल्म था । इल्म फ़िका (धर्मशास्त्र) अपने जमाने में इतना जानते थे कि कोई दूसरा इनके जैसा नहीं था । इसके अतिरिक्त नीति ज्ञान के बड़े प्रेमी थे । आदमी नौजवान थे, जवानी में मर गये । इनके कोई औलाद नहीं है । मज़ार इनका मौजा धरमपुर निसताँवाँ, परगना – सरैसा में है ।

12. **मौलवी फ़कीर मोहम्मद**, साकिन कसबा दरभंगा । एक नामी व्यक्ति थे । प्रायः

पढ़ने – पढ़ाने में व्यस्त रहते थे । मर गये । लेखक को इनके सन्तान का हाल मालूम नहीं है । आदमी शरीफ थे ।

13. मौलवी जनाब अली, मीर तुराब अली के पुत्र । ये मौलवी इमाम शाह के भानजे और शिष्य थे । आलिम थे और फराएज़ खूब जानते थे । मर गये । कहते हैं कि औलाद से मख़दूम शाह मुलतान के थे । शरीफ वो नजीब थे ।

14. मौलवी अमीर हसन, साकिन – कसबा दरभंगा, ये मौलाना बहराम शाह के भानजे, दामाद और शिष्य थे । फ़िका वो फराएज़ वो सरफ वो व्याकरण में विशेष दखल रखते थे । लेखक भी इनसे कुछ अरबी पढ़े थे । जवानी में मर गये । आदमी नेक व शरीफ थे ।

15. मौलवी इलताफ हुसैन, साकिन मौजा – जियोर, परगना – सौढ़ा (?) ; ये भी मौलाना इमाम शाह के शिष्य थे । सरफ वो व्याकरण वो फ़िका वो फराएज जानते थे । आदमी दुबले – पतले, बुद्धिमान, अच्छे व्याख्यान देने वाले थे । लावल्द मर गये ।

16. मौलाना शाह रियाजुद्दीन हुसैन, साकिन – कसबा दरभंगा ; इल्म सरफ व नहू वो फ़िका वो फराएज (व्याकरण, धर्मशास्त्र, तर्कशास्त्र वो कला) जानते थे । फारसी के कठिन पुस्तकों को बहुत अच्छी तरह से पढ़ाते थे । छोटी से छोटी बातों एवं कठिन लेखों का समाधान आसानी से करते थे । उर्दू और फारसी में कवितायें भी लिखते थे तथा तख़ल्लुस अपना "मुखलिस" लिखते थे । इन पंक्तियों के लेखक ने इन्हें देखा था । लेखक के दादा से प्रायः मिलने आया करते थे । इनकी कोई कविता नहीं मिल सकी । माननीय तथा उच्च वंश के थे ।

पृ. 99

17. मौलवी सैय्यद अहमद अली, साकिन कसबा – दरभंगा ; विद्वान वो योग्य व्यक्ति

हैं । व्याकरण, धर्मशास्त्र और तर्कशास्त्र जानते हैं । आदमी नेक और उदार हैं । लेखक को इनसे मुलाकात वो मोहब्बत है ।

18. मौलवी अली अहमद, साकिन मोहल्ला – मोगलपुरा, परगना – हवेली दरभंगा ; ये भी साहबेइल्म हैं और शाह अली हबीब सज्जादह नशीं फुलवारी के मुरीद हैं ।

19. हकीम शेख तूहर अली, कौम कमबू , साकिन मोहल्ला सौदागर, मोतल्लिका दरभंगा ; शरीफ वो नजीब वो नामी, अच्छे बोलचाल और भाषण देने वाले, प्रतिष्ठित, मालदार, उच्च वंश के थे । इलाज अच्छा करते थे । अच्छे आचरण के दयावान थे । जवान, बूढ़े और बच्चे से एक तरह का व्यवहार करते थे । गणित, व्याकरण, धर्मशास्त्र और हिकमत में अच्छा ज्ञान रखते थे । इनके पिता मौलाना फखरूद्दीन हुसैन मरहूम सुलतानी हाकिम थे । इनके दादा मरहूम मौलाना फज़ल अली प्रतिष्ठित वो

पृ. 100

मालदार थे । इनका मिज़ाज़ आजादाना था । इसलिये अविवाहित रहना पसंद था । शादी नहीं किये और लावल्द मर गये । इनका माल वो असबाब कामिल अली वो इनायत अली, ममेरे और खालाजाद भाईयों को मिला । इन लोगों ने आपस में लड़ाईयाँ करके और मुकदमा लड़के सब बरबाद कर दिया । लेखक ने हकीम साहब को अपनी आँखों से देखा था और इनसे मुलाकात करने के लिये भी जाया करता था ।

20. काली कुमार मित्र, कायस्थ बंगाली डाक्टर ; शरीफ वो नजीव, इज्जतदार, खानदानी, खुश एख़लाक, उदार, अच्छे सलाहकार, दानी, तथा आदर सत्कार करने वाले हैं । बड़े – बड़े मुश्किल रोगों का ईलाज किया है और करते हैं । अकसर लोग इनके हाथ से स्वस्थ होते हैं । बहुत लोग इनके प्रशंसक हैं । पहले

कोर्ट ऑफ वार्ड्स, राज दरभंगा के अस्पताल में डाक्टर थे । मगर किसी कारण से इस्तिफा दे दिये । अब महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर के दरबार में नौकरी करते हैं । लेखक को इनसे अच्छी तरह मुलाकात तथा स्नेह है ।

21. मौलवी हकीम सैय्यद मोहम्मद मुरशिद हसन तख़ल्लुस कामिल, सैय्यद शाह तालिब हुसैन के पुत्र ; साकिन – धरमपुर निसताँवाँ, परगना – सरैसा, मुकाम – दरभंगा । शोरफा अहले इस्लाम से इस जिला के आली दर्जे के शरीफ वो माननीय, आली खानदान, प्रतिष्ठित वो आदरणीय हैं । इनके पैत्रिक वंश का सिलसिला हजरत इमाम ज़ैद शहीद इब्न इमाम जैनुल आबदीन इब्न हजरत इमाम हुसैन शहीद दश्ते करबला तक पहुँचता है । और ननिहाली संबन्ध हजरत महबूब सुबहानी कुतुब रब्बानी सैय्यद अबदुल कादिर जीलानी वो हजरत मखदूम शाह शहाबुद्दीन सहरवर्दी तक पहुँचता है । मौलवी साहब बड़े शोधक उलूम माकूलात और फाज़िल मोहक्किक इल्म मनकूलात के हैं । इल्म इनका मशहूर है । कठिन – किताबें उलूम अरबिया की शागिर्दों को

पृ. 101

पढ़ाते हैं । इनके शिक्षा पाने की कैफ़ियत यह है कि इन्होंने व्याकरण मौलवी मोहम्मद हमीद अजीमाबादी से, तर्कशास्त्र वो दर्शनशास्त्र मौलाना सिराजुद्दीन लखनवी वो मौलाना वाज़िद अली बनारसी वो अल्लामा असर मौलाना फज़ल हक ख़ैरआवादी से, वो धर्मशास्त्र मौलवी मोईनुद्दीन से और इल्म फराएज वो उसूल वो हदीस वो तफसीर मौलाना तुराब अली लखनवी से तहसील किया है । हिसाब और गणित का हाल मालूम नहीं की किससे प्राप्त किये । हकीमी के भी बड़े विशेषज्ञ हैं । हकीमी की तमाम किताबें हकीम मौहम्मद याकूब लखनवी के पुत्र मौलाना मोहम्मद इब्राहिम से पढ़े हैं । अपने उस्ताद हकीम मोहम्मद इब्राहिम के साथ सात वर्ष लखनऊ में रहकर हकीमी सीखे हैं । मरीजों का इलाज भी करते हैं । फारसीदाँ हैं । फारसी के गद्य लेखन में बड़ी कुव्वत हासिल है । गद्य साधारण वो व्यापक वो संक्षेप जिस प्रकार में चाहिये बहुत जल्द, थोड़े समय में

लिख देते हैं । इसके अतिरिक्त काव्य इनका ख़्वाजा मुहम्मद वजीर की तरह व्यापक वो मधुर होता है । औपन्यासिक वो मानीबन्द दोनों तरह की गज़लें कहते हैं । मौलवी साहब उर्दू में अतुलनीय शायर हैं । ख़्वाजा मुहम्मद वजीर लखनवी के शिष्य हैं । लेखक को इनसे सोहबत रही है । अकसर महफिलों में शरीक हुआ करता हूँ और काव्यकला में परामर्श भी इनसे लेता हूँ । फारसी व्याकरण में एक रिसाला (पत्रिका) मोख़ज़नुल तफ़हीन और उर्दू व्याकरण में एक पत्रिका मोसम्मा ब उसूल कामिल और हकीमी कला में एक कराबादीन मोसम्मा बो मालिजात, और मीलाद शरीफ में एक किताब मोसम्मा बरहमत कामिल वो लोग़त (शब्दकोश) अरबी वो फारसी वो उर्दू में एक पत्रिका मोसम्मा ब अनीसुल तालबीन, और एक दीवान गज़लों का, और नवाब लेफ्टिनेंट गवर्नर बहादुर के प्रशंसा में एक कसीदा इनके यादगार हैं । इनके पुरखों में मौलाना कुत्बुदीन ..... शाहजहाँ के राज्यकाल में सात हजारी पद पर थे ।

पृ. 102 — गज़ल

पृ. 103 — गज़ल

पृ. 104

22. मौलवी शाह अहमदुल्लाह, साकिन – मुजफ्फरपुर चकला नई, परगना – बसारा ; आलिम दीनदार हैं । सैय्यद अहमद शहीद के समूह से हैं । हमेशा नमाज रोजे में व्यस्त रहते हैं । हर जुमा को मौलवी अब्दुल क़ादिर की मसजिद में बैठकर वाज़ (भाषण) कहते हैं । लोगों को मुरीद भी किया करते हैं । इनके व्यक्तित्व से प्रभाव होता है ।

पृ. 105

23. मौलवी अबू मोहम्मद, साकिन मौजा – ब्रह्मपुरा, परगना – भरवारा ; आदमी शरीफ वो आलिम तथा अदालत, मुजफ्फरपुर, के वकील थे । तहरीर

इनकी बहुत जबर्दस्त थी । मर गये । इनके लड़के मौलवी नूर मौजूद हैं ।

24. मौलवी सैय्यद अलीमुद्दीन, साकिन मौजा – नगरनवथा, जिला – पटना, हाल मकामी बखरी, परगना – बसारा ; मौलवी साहब बड़े आलिम हैं । इल्म माकूलात वो मनकूलात बखूबी जानते हैं । इल्म हदीस में मौलवी नजीर हुसैन मोहद्दिस देहलवी के शागिर्द हैं । आदमी शरीफ वो नजीब वो आली खानदान हैं । व्यवहार इनका बहुत अच्छा है । इनको अपने घर की आमदनी, जो पटना जिला में है, लगभग मोबलिग चार हजार रूपये सालाना से कम नहीं होगी ।

25. हकीम सैय्यद विलायत हुसैन ; हकीम साहब असल रहने वाले मकाम मनेर, जिला अजीमाबाद के हैं । हकीम मौलवी मोहम्मद याकूब लखनवी के शागिर्द हैं । दस – बारह वर्ष से दरभंगा में हैं । यहाँ हकीम का काम करते हैं । दानी, योग्य, दयावान एवं शिष्ट हैं । इलाज का भी ढ़ंग अच्छा है । दरभंगा के अधिकांश लोग इनसे इलाज करबाते हैं । हकीम साहब सादिक अली खान के यहाँ नौकरी करते हैं ।

26. मौलवी शेख अब्दुल अज़ीज, शेख अहमदुल्लाह के पुत्र ; साकिन मौजा – रहीमाबाद, मुत्तसिल डिविजन ताजपुर ; इल्म इनको अच्छा है । माकूल वो मनकूल दानों जानते हैं । कुछ समय शाहजहाँबाद में रहकर इल्म हदीस मौलवी सैय्यद नज़िर हुसैन शाहजहाँबादी से तहसील किये हैं ।

27. मौलवी अशरफ हुसैन, साकिन मौजा – भवानीपुर उर्फ ब्रह्मपुरा, परगना – भरवारा ; मर्द शरीफ वो विद्वान थे । रोजगार में प्रतिष्ठित थे, मर गये । इनके भतीजे, हाजी तजम्मुल उर्फ मधु हुसैन मौजूद हैं ।

पृ. 106

28. मौलवी अब्दुल गफूर, साकिन मौजा – भवानीपुर उर्फ ब्रह्मपुरा,

परगना – भरवारा ; आदमी शरीफ वो नजीब थे । लखनऊ में इल्म हासिल किये थे । जवानी में मर गये । इनको कोई औलाद नहीं है ।

29. मौलवी मोहम्मद शफी, शेख विलायत हुसैन के पुत्र ; साकिन मौजा – काजीभेड़ा, परगना – नानपुर ; इनको भी बहुत अच्छा इल्म है । आदमी शरीफ वो नजीब वो आली खानदान हैं । ये इल्म माकूल वो मनकूल मौलवी सखावत अली जौनपुरी से प्राप्त किये हैं । हकीम भी अच्छे हैं ।

30. हकीम सैय्यद तजम्मुल हुसैन ; असल रहनेवाले बस्ती बारेह (बाढ़ ?) के हैं । सैय्यद हैं । दस – बारह वर्ष से बीबी बच्चों के साथ दरभंगा में मोकीम हैं । हकीम का पेशा करते हैं । शेख नजमुद्दीन हुसैन, जमीन्दार, मौजा – बिरौल, परगना – भरवारा के मुरीद हैं । आदमी बुद्धिमान, खुशनसीब, उदार ...... हैं । इलाज बहुत मन लगाकर करते हैं । अधिकांश लोग इनके हाथ से स्वस्थ होते हैं । लेखक को इनसे मुलाकात है । बीमारियों में अकसर इनका इलाज करवाया है ।

31. मौलवी सैय्यद अब्दुल हइ, सैय्यद नबी बख़्श के पुत्र ; साकिन मोहल्ला – मीरमंजन, मोतल्लिका दरभंगा ; मर्द शरीफ वो नजीब वो आली खानदान हैं । इल्म व्याकरण, धर्मशास्त्र वो फराएज में दखल रखते हैं । आदमी साहब एख़्लाक हैं । शेरगोई में मौलवी सैय्यद मोहम्मद मुरशिद हसन कामिल के शागिंद हैं । शेर अच्छा कहते हैं । लेखक इन्हें शेर कहते हुए देखा वो सुना है ।

(पृ. 107 से पृ. 109 के कुछ अंश तक मौलवी साहब लिखित कवितायें हैं ।)

पृ 109

32. मौलवी अब्दुल वदूद, पेसर मौलवी अब्दुल हई मौसूफ ; ये जवान, खूबसूरत,

खुशपोशाक, योग्य, लेखक और वक्ता हैं । अरबी, फारसी और उर्दू जानते हैं । शेर भी कहा करते हैं । मौलवी सैय्यद मोहम्मद मुरशिद हसन कामिल के शागिर्द हैं । "बिसमिल" तख़ल्लुस करते हैं । कुछ दिन पहले इम्तिहान देकर अदालत मुंसिफी के वकालत का सनद हासिल किये हैं ।

(पृ. 110 से पृ. 111 के कुछ अंश तक उपर दिये गये मौलवी साहब का शेर लिखा हुआ है ।)

पृ. 111

33. मौलवी फ़ज़ल हक़ ; साकिन मौजा – चटपरिया टोला, गौसनगर, परगना – जरैल ; मर्द शरीफ हैं, क़ौम के शेख हैं । मौलवी सैय्यद इमदाद अली बहादुर भागलपुरी के मुरीद हैं । इल्म व्याकरण, वो धर्मशास्त्र जानते हैं । मकाम भेरा में सब – रजिस्ट्रार के पद पर स्थापित हैं । अच्छे आदमी हैं । मशकबे में खूब मसरूफ रहते हैं ।

34. मौलवी सैय्यद अब्दुर्रहमान, साकिन मौजा – ....चूरिहार, परगना – बसारा ; नजीब वो शरीफ हैं, सही वंश सादात से हैं । हदीस वो तफसीर जानते हैं । ये मौलवी मनीरूद्दीन हुसैन के मुरीद और शागिर्द हैं, तथा मौलवी सैय्यद इमदाद अली खान भागलपुरी के मुर्शिद हैं ; पारो में सब – रजिस्ट्रार पद पर स्थापित हैं ।

35. मौलवी हकीम शेख़ खैरात अली, साकिन मौजा – कमरौली, परगना – भरवारा ;

पृ. 112

आलिम थे, हकीम थे, विद्यार्थियों को पढ़ाया करते थे । किला की मसजिद में वाज़ भी कहा करते थे । बीमारों के इलाज में अपना समय व्यतित करते थे । कौम के शेख थे । आखिर उमर में बाबू परमेश्वरी प्रसाद नारायण सिंह, जमीन्दार

नरहन, के दरबार में नौकरी करते हुए मर गये ।

36. मुल्ला मोहम्मद अली, साकिन मौजा – सिसवर, परगना – पिंडारूछ । ये तर्कशास्त्र वो धर्मशास्त्र के विद्वान हैं । मुत्तकी वो नमाजी और परहेजगार हैं । इल्म अच्छा है । बोलते कम हैं ।

37. मौलवी अल्ला दाद, साकिन मौजा – सुरवल, परगना – कुसमा ; एक अच्छे आलिम हैं । मकाम कलकत्ता के एक हाई स्कूल में शिक्षक हैं । वहीं साबिक सदर दीवानी के पेशकार मुंशी एलाही बख़्श की बेटी से शादी करके रह गये हैं ।

38. मौलवी मोहसिन अली, मुंशी गुलाम याह्या के पुत्र, साकिन – खिजरचक, परगना – मिल्की ; इनको बहुत बड़ा इल्म था । ये लखनऊ में मौलवी फज़ले हक खैरावादी से इल्म माकूलात पढ़े थे । इसके बाद हरमैन शरीफैन जाकर ओलमाए मक्का वो मदीना से भी इल्म हासिल किये थे ; मिश्र जाकर ओलमाए मिश्र से भी इल्म हासिल किये । आदमी जवान, बहुत बुद्धिमान और विशेषज्ञ थे । पागलपन की बीमारी में अचानक कुँए में गिरकर मर गये ।

39. मीर नेमत अली, साकिन मौजा – लाला सीतापत, मोतल्लिका दरभंगा ; ये आदमी शरीफ, नेक और सदय थे । काव्य कला से शौक रखते थे । फारसी और उर्दू दोनों में शेर कहते थे । "नियाजी" तख़ल्लुस करते थे । अकसर मौलवी मुरशिद हसन कामिल के साथ इनको देखे थे । ....

पृ. 113

40. हकीम आगा अली खाँ, साकिन मौजा – मुजफ्फरपुर चकलानयी, परगना – बसारा ; असल रहनेबाले लखनऊ के हैं । मगर एक मुद्दत से मुजफ्फरपुर में रहते हैं । और यहीं के हो गये हैं । बड़े हकीम कहलाते हैं । इलाज करने का तरीका बहुत अच्छा है । उसूल से इलाज करते हैं । व्याकरण

वो तर्कशास्त्र वो हकीमी जानते हैं । इनके इलाज से लोग अच्छा होते हैं । सदय तथा उदार हैं, परन्तु साधारण लोगो के चिकित्सा पर कम ध्यान देते हैं । गिने – चुने आदमियों की दवा करते हैं । मजहब शिया बिला तास्सुब रखते हैं । इन्हें कोई औलाद नही है ।

41. हकीम सैय्यद नवाजिश अली, हकीम सैय्यद सलामत अली के पुत्र ; साबिक सदर अमीन, मुजफ्फरपुर, साकिन – मुजफ्फरपुर ; ये भी हकीमी करते हैं । घमण्ड से दूर हैं । इलाज करने का ढंग अच्छा है । लोभ नहीं है । अच्छे आचरण के हैं । हकीमी में समय गुजारते हैं । मजहब शिया रखते हैं । इल्म माकूल लखनऊ में पढ़े थे । अब इनकी तबियत तसऊफ की तरफ है ।

42. हकीम मोहम्मद हाजी, साकिन – चक निजाम चकला गोरौल, परगना – बसारा ; मुजफ्फरपुर में हकीमी करते हैं । अकसर मरीज उनके इलाज से स्वस्थ होते हैं । हकीमी से लगभग चार सौ रूपये माहवार की आमदनी है । इनके पास चौदह – पन्द्रह हजार रूपये की जमीन्दारी थी, मगर फजूलखर्ची के चलते बरबाद हो गयी ।

पृ. 114

इल्म इनका औसत दर्जे का है । शरीफ वो आली खानदान वो प्रतिष्ठित हैं । हकीम शाह मेंहदी हसन करीम चक्की के संबन्धी हैं । मजहब सुन्नत जमात रखते हैं ।

43. मुंशी शम्भुदत्त, कायस्थ अमिस्ट, साकिन मौजा – मुशापुर, परगना – सरैसा ; मर्द शरीफ वो आली खानदान थे । अरबी वो फारसी सब कुछ जानते थे । अपने भाई – बन्दों में बेमिसाल थे । मुंशीगिरी में मशहूर थे । राजा प्यारेलाल अजीमाबादी के शागिर्द थे । महाराज छत्र सिंह बहादुर के दरबार में नौकरी करते थे । मर गये । लेखक को मालूम नहीं की उनके कोई वारिस हैं या नहीं ।

44. लाला बोध सेन सिंह, कायस्थ अमिस्ट, साकिन मौजा – कबीरचक, परगना – पूरबभीगो, मुत्तसिल दरभंगा । ये बड़े विद्वान थे । सौकड़ों हिन्दू और मुसलमान इनके शिष्य थे । मर्द शरीफ थे । इनकी योग्यता का हाल लेखक ने अपने दादा से सुना था । इनके वंश में लोग मौजूद हैं, कुछ पढ़े – लिखे हैं ।

45. लाला गोपाल लाल, कायस्थ अमिस्ट, साकिन मौजा – रहमतपुर, परगना – सरैसा ; मर्द शरीफ थे । फारसी भाषा में बड़ी योग्यता थी । हर समय फारसी पुस्तकों को पढ़ने – पढ़ाने में रहते थे । बड़े उदार थे । इनका कोई शिष्य अनपढ़ नहीं रहा । इनके सात बेटे थे, जो रहमतपुर के मालिक थे । किसी के मोहताज नहीं थे । इस क्षेत्र के लोग इनकी इज्जत करते थे । मर गये । इनके वारिस मौजूद हैं ।

पृ. 115

तीसरा भाग

तिरहुत की जमीन निहायत सर्दसीर (गुणकारी) है । गर्मी की ऋतु फागुन महीना से शुरू होती है, और रोज ब रोज बढ़ती जाती है । चैत के महीनें तक कुछ गर्मी और कुछ सर्दी दोनों का असर रहता है । बैसाख में गर्मी ज्यादा पड़ती है, परन्तु रात को किसी कदर सर्दी महसूस होती है और हाजत एक दोलाई या चादर ओढ़ने की होती है । जेठ में गर्मी ज्यादा हो जाती है । सर्दी का असर बाँकी नहीं रह जाता है । मगर ऐसी गर्मी नहीं होती की सहन न हो सके । इस जिला में लू नहीं चलती ; मगर कभी – कभी आंधी आती है और कुछ पानी भी बरसता है, ओले भी गिरते हैं । आषाढ के आरम्भ से पानी बरसने लगता है, बिजली करकने लगती है ; बादल झूम – झूम कर घिर आते हैं । तालाब, पोखरे, चौर और गढ़े भर जाते हैं । नदियों में खूब जोश आता है । घर से बाहर निकलकर जिधर आँख उठाइये, पानी ही पानी नजर आता है । सावन – भादों में हफ्ता -- हफ्ता की झड़ी लगती है । रात – दिन पानी बरसता है । घर से बाहर निकलने की हिम्मत नहीं होती । कुंआर में

पृ.116

बरसात का अन्त हो जाता है । हथिया नक्षत्र के बाद पानी बहुत कम बरसता है । कातिक में बरसात का असर बांकी नहीं रहता । जाड़े का प्रारम्भ होता है । पूस – माघ में खूब कड़ाके का जारा पड़ता है । बसंत पंचमी से बसंत ऋतु की आमद होती है । पेड़ों में नये – नये फूल आते हैं । तमाम मुल्क सरसब्ज नजर आता है । यहाँ के रहने वालों के लिये जलवायु अनुकूल है । अकसर लोग बुखार और मलेरिया से बीमार होते हैं । यरकान (जौनडीस और टी.बी.) बहुत कम होती है ।

इस जिला में आदमी बुद्धिमान, चतुर, मेधावी वो मूर्ख, सुन्दर, स्वस्थ, कोमल, बलवान वो दुर्बल, हर तरह के पैदा होते हैं ।

अशराफ़ (भद्र लोग, प्रायः शहर में रहने वाले या शहर से ताल्लुकात रखने वाले) इस जिला के उर्दू बोलते हैं । परन्तु उनके उर्दू क़ायदों के मोताबिक (व्याकरण के अनुसार) सही नहीं है ; पुल्लिग को स्त्रीलिंग और स्त्रीलिंग को पुल्लिग, इसके अतिरिक्त बहुत से अलफाज अहले जबान के मुहाबरा के खिलाफ बोलते हैं । मगर खास – खास लोग मुसतसना (इससे अलग) हैं, और गँवार वो दहातिनी वो गँवारी हिन्दी, और मैथिल पंडितान और मैथिल कायस्थ एक किसिम की हिन्दी जो अकसर संस्कृत अलफाज और तिरहुत की खास हिन्दी से मिली हुई है, बोलते हैं ।

गँवारी हिन्दी की मिसाल :

"आहाँक नाम छी की ?
कोन गाम घर अछि ?
कोन काजक हेतु आएल छी ?
कै दिन रहब ?"

मैथिल पंडित वो मैथिल कायस्थ बोली की मिसाल :

"अपनेक की संज्ञा थीक ?
कतय उपस्थित थीक?
कोन कार्यक हेतु अयलहुँ अछि ?"

कई किरिम का गल्ला इस सरज़मीन में होता है :

धान, जौ, मसूर, केराव, अरहर, तीसी, चना, मटर, मूंग, जवार, मकई, तोरी, तिल, कुरथी, सरसों, गेहूँ , मेंथी, राई, भटदास, कौनी, कोदो, सावाँ, उरद, पोस्ता, मरूआ, तुर्की ।

पृ. 117

मगर जो गुज़र औक़ात इस ज़िला के आदमियों का है साधारणतः सब जगह वो विशेषतः परगनात आलापुर, नारीदिगर, जरैल, बरैल, हाटी, धरौर, हावी वो बेरागी इलाकों में प्रायः होता है, और बहुत थोड़ी मेहनत से पैदा होता है । ज्यादा पानी की जरूरत नहीं होती है । फसल में मरूआ मुख्यतः गरीबों का भोजन है और परगनात सरैसा, बसारा, कुसुमा, जाखर, जरहुआ मरूआ खुरद वो कलाँ में ज्यादा होता है । जवार कलाँ याने मकई भी इन्हीं परगनात में ज्यादा पैदा होता है । अनाज के अतिरिक्त इस जिला के परगनात सरैसा वो बसारा वो हाजीपुर के इलाका में शकरकन्द, सुथनी, आलू , पोस्तादाना, तम्बाकू अधिक होते हैं । तम्बाकू बहुमूल्य और मशहूर है । इस जिला में नील की खेती अधिक होती है । अधिकांश मजरूआ जमीन जिसमें उपज अच्छी होती थी वह नील की खेती में चली आयी है । इस कारण खेती करनेवालों को उपजाऊ जमीन जिसमें खूब अनाज हो, उपलब्ध नहीं होती है । लेखक की समझ से मंहगाई तथा अकाल का कारण इस जिला में इसके अतिरिक्त दूसरा कोई नजर नहीं आता है ।

फलों के प्रकार की कैफियत :

आम, कटहल, बेल, शफ्तालू, नासपाती, हरफा, रेवड़ी, लेमू , अनार खट्टा तथा मीठा, शरीफा, नारियल, बैर

पृ. 118

जामुन, लेघन, शहतूत, पपीता अमरूद, अनानास, सीताफल, केला, अंजीर, सपाटू , केओला, नारंगी, शरबती करना, सुपारी, महताबी जिसको चकोता भी कहते हैं, अमड़ा, जमीरी लेमू, कागजी लेमू , खरबूजा, तरबुज, फूट, कमरख कसरत से होते हैं । मगर आम यहाँ के मेवों में निहायत उम्दा होते हैं । हर आम रंग, खुशबू, स्वाद वो सूरत में अलग होते हैं । कोई मीठा वो कोई फीका वो किसी से काफूर की बू और किसी से गुलाब की बू और किसी से केवड़ा की बू आती है । कोई लाल, कोई हरा, कोई पीला, कोई

सेन्दुरिया और कोई मटिया रंग का होता है । एक छँटाक से डेढ़ सेर तक का कुछ आम होता है । इस जिला के आदमी आम के कदरदाँ हैं । एक आम जिसको "महाराज पसन्द" कहते हैं, वह निहायत नफीस और उम्दा है । काफूर की बू उससे आती है । एक पेड़ में तीन तरह का आम होता है, पीला, लाल और हरा, रस पतला होता है । मीठास में गुड़ और मिश्री से ज्यादा मीठा है । इस आम का यह गुण है कि पका हुआ फल बहुत समय तक रहता है । इसका छिलका काला हो जाता है, मगर अन्दर से अपने स्वाद पर कायम रहता है ।

कटहल बखरा परगना और सीला का अति उत्तम होता है । तमाकू पाँड का, बेल पकड़ा का, गेहूँ झखरा का और पान पतैली का बहुत अच्छा होता है । प्रसिद्ध है । प्रसिद्धि बहुत दूर – दूर तक है । ऊख बहुत होता है और कई प्रकार का होता है ।

कैफ़ियत विभिन्न प्रकार के ऊखों की :

गन्ना छनियाँ, लरकोरी, पोंडा, कतारा, भोंदले

पृ. 119

और नबीयी के पौंडे सफेद और काले अमीरों के बाग में लगाये जाते हैं । बहुत अच्छे होते हैं । गुड़ यहाँ खूब बनाया जाता है, परन्तु इसके बनाने में ऐसी असावधानी की जाती है कि वह बहुत कड़वा और काला हो जाता है । दूसरे प्रदेशों के गुड़ से खराब होता है । शक्कर यहाँ बहुत होती है । बोरा भी यहाँ बनता है । अच्छा होता है । चीनी यहाँ कच्ची और पक्की याने लाल और सफेद दोनो प्रकार की बहुत होती है । बड़े – बड़े गोदाम चीनी के जिला दरभंगा वो सब – डिविजन मधुबनी में है । मिश्री भी यहाँ बनती है । परन्तु कालपी के जैसे मिश्री नहीं बनती । मिठाई इस जिला में बहुत अच्छी बनती है । जिसका ब्यौरा नीचे लिखा जाता है ।

मिठाईयों के विभिन्न प्रकार :

जिलेबी, कुछ प्रकार के लड्डू, गुलाबजामुन, बतासा, बरफी, दुरबहिश्त, इलायचीदाना, अनरसा, खजला, पेड़ा, छेनाबड़ा, रसगुल्ला, बुँदिया, अमिरती, शकरपारा, लाई, खोबी के लड्डू, अंगूरदाना, रेवड़ी, मुंगवा, ताजखानी, पोनार, तूत, सेब, गट्टे, दहीबड़ा, कुन्ती, लड़ोई ।

इस जिला में तरकारी विभिन्न प्रकार की होती है ।

तरकारियों के प्रकार :

गाजर, मूली, शलजम, फूलगोभी, ओलगोभी, जलगोभी, करमकल्ला, सलाद, बैगन, सेम, कच्चू, खीरा, रामतरोई जिसको भिण्डी भी कहते हैं, ओल, कोहरा

पृ. 120

जिसे कदीमा भी कहते हैं, कद्दू, अरवी, करैला, केला, बोरो, ककरी, आलू, पलवल, घिउरा, तरोई, पेठा जिसे सूरज कोहड़ा भी कहते हैं, फलि, कीच, चठवल, गुर्मी, तिकोनी । साग बहुत तरह का होता है ।

कैफ़ियत साग, सब्जियों की; चोलाई, कुर्मी, पोली, खुर्फा, नोनी, सरहंजी, पालक, कुसुम, चन्दनी, पटुआ, सरसो का साग, लाल साग, मेथी, सोया, चनसो, बथुआ, गन्धारी, झला, सफेद गंधपुरौना, ठढ़िया । यह बात बहुत याद रखने की है कि सफेद गंधपुरौना का साग खाने से आँख की रोशनी बढ़ती है ।

कैफ़ियत मसाला :

धनियाँ, लहसून, हलदी, अदरख, सौंफ, जीरा सफेद वो काला, पुदीना, गंदना,

मिरचा, प्याज सफेद और लाल, तेजपात, काली मिर्च, लौंग और इलायची छोटी, बड़ी। दालचीनी अन्य स्थानों से आती है। इस जिला में बहुत तरह के फूल होते हैं।

कैफ़ियत फूलों के :

राय बेल याने बेला, चमेली सफेद वो पीला, जूही, गुलाब, सोसन, नरगीस

पृ. 121

मौलसिरी, भालेसरी, मालिनी, अपराजिता, अगस्त, झुम्का, दोपहरिया, गुलमोनियाँ, जटाधारी, गुलेखैरू, कपूरपत्ता, शिब्बू, गुल निलोफर, कमल, हरसिंगार, गेन्दा, जाफरी, चम्पा, इन्द्रकमल जिसे सुगन्धराज भी कहते हैं, उरहूल सफेद और लाल, क्यौरा, सूरजमुखी, गुलमखमल, गुलदाऊदी, गुल इलायची, गुलेअजायब, इश्कपेचा, लजालू, गुलेकुसुम, गुलमेंहदी, केतकी, रूपमंजरी। इसके अतिरिक्त अंग्रेजी फूल कई किसिम के लोगों के बगीचों में मौजूद हैं। परन्तु कुसुम को किसान लोग अपने खेतों में बोते हैं और यह फूल कपड़ा रंगने में काम आता है। इस जिला की औरतें कुसुम के फूल से रंगे हुए कपड़ों को बहुत पसन्द करती हैं; अमीर गरीब (सब) को उपलब्ध है। और हरसिंगार तथा गेन्दे के फूल भी कपड़ा रंगने में काम आता है।

इस जिला में जमीन नीची है और तालाब में जहाँ साल भर पानी रहता है, मखाना खूब उपजता है। यहाँ से दूर – दूर के शहरों और मुल्कों में व्योपारी लोग ले जाते हैं और ज्यादा नफा उठाते हैं। जो जमीन नशेब याने नीची है उसमें सिंघारा और कसेरू होता है जो बहुत स्वादिष्ट और उत्तम है।

जानवरों के बारे में :

इस जिला में गाय, बैल, भैंस, बकरी, खस्सी, घोड़ा, भेड़, कुत्ता, बिल्ली, गीदड़, भेड़िया, गदहा, सूअर, खरगोस, खूब पैदा होते हैं। इस जिला में बैल सब जगह परन्तु

विशेषकर परगना बछौर में उत्तम पैदा होते हैं । दूर – दूर के व्योपारी यहाँ से खरीद कर ले जाते हैं और भेड़

पृ. 122

नानपुर इलाका, सब – डिविजन सीतामढ़ी का बहुत अच्छा होता है । इसी तरह घोड़ा भी इस जिला में प्रायः सब जगह, विशेषकर सरैसा परगना में बहुत बेहतर, चालाक, खूबसूरत वो कदमबाज जानदार होता है । सरैसा परगना की जलवायु घोड़ों के लिये बहुत मुनासिब वो लाभदायक है । सरकारी स्तबल भी मकाम पूसा परगना – सरैसा में मुजफ्फरपुर से दस कोस (बीस मील) पूरब स्थित है । हर दूसरे साल मकाम पूसा के स्तबल से बहुत से जानवर तैयार होकर और जिलों में भेजे जाते हैं । मौजा – अखता, परगना – बेरा में शिकारी कुत्ते भी होते हैं ।

उन पक्षियों के बारे में जिन्हें लोग पालते हैं :

बुलबुल, लाल, तोता, दहील, पद्दा, मुर्ग़, पपीहा, बया, तीतर, हुदहुद, कबूतर, बटेर, कुमरी, फाकता, खंजन, मैना, भोजंगा, कोयल, हरहद, शकरखोड़ा, भंगराज, मोर, नीलकंठ, पल्लक, जिसे हरवी भी कहते हैं ; सरौली, शामान, बत्तख ।

शिकारी पक्षियों के बारे में :

बाज, शिकरा, शाहीन, दिलशेरा, कोही ।

उन पक्षियों के बारे में जिसका मांस लोग खाते हैं :

पनहरी, बासा, लुगड – झुगड़, पासिन, चुसरी बच्चा, धवती, जुर्रा

पृ. 123

लोहा सारंग, गीरी, कोरियर, चार्रज, सिल्ली, करमान, महोखा, हरियल, बानवी, सुरखाव, बगुला, तीतर, कबूतर, फाक्ता, मैना, बनमुर्गी, चाहा, चाहाभरवा, बदर, मजीटा, डमर, सकचोर, कुलंग, किरकिरा, कनकारी, मोर, डोबर, कबार, घोंघल, दाबल, दिघबंच, मेल, लालसर, गिड़रा, घरेलू तथा मैदानी कसवा पक्षी, बनखोखर, झला जिसको कसयाभी कहते हैं, कोदच्चा, चाहा, अधारी, चाहा केसरिया, चाहा सुगई, चाहा टठेरी, चाहा संचैल, चाहा गोम्बार, चाहा चोल्का, चाहा टटवारी, चाहा रूनी, चाहा निकमी, चाहा बटसरी, लौकरी चिहोर, खेबरा, काबूद, बाक भलकेल, अरुन, निद्दम, पिजला, चीनीरू, चरसलग्गू ।

मगर मुर्ग, बनमुर्गी, बगुला, मौना, फाक्ता, बत्तख, कोदया और वाक इस जिला के हिन्दू नहीं खाते हैं ।

सॉपों के प्रकार :

गहुमन, करैत, काला धामन, सखड़ा, दूमुँहा, बहरा, नाग, हरहरा, बोमरी, घूड़करैत, गुड़रावारी, सकवा और दराद ।

पृ. 124

अजगर वो अफई इस जिला में पैदा नहीं होते । इसके अतिरिक्त कई प्रकार के कीड़े – मकोड़े धरती में रहनेवाले इस जिला में हैं :

बिच्छू, कनगोजर, कनसलाई, हजारपाया, लोटन, छिपकिली, गिरगिट, मेढ़क, मेढ़क छोटकी, चूहे, छुछुन्दर, नेवले, गिलहरी, सनगोहि, लोमरी ।

हाथी इस जिला में पैदा नहीं होते हैं । मगर नेपाल इस जिला के करीब है । वहाँ पैदा होते हैं । सादिक अली खाँ, रईस, दरभंगा, के यहाँ एक बहुत उम्दा हाथी है । कहीं

ऐसा हाथी नजर नहीं आता है । महाराज सर जंग बहादुर, नेपाल, इस हाथी के कीमत में बीस हजार रूपया और अपने फिलखाना का एक हाथी देने को तैयार थे, मगर खाँ साहब ने स्वीकार नहीं किया । वस्तुतः यह हाथी इस जमाने में दुर्लभ है । राजा लीलानन्द सिंह, राजा बनैली, जिला – पुर्णियाँ, इस हाथी को मंगवाकर देखे थे और देखकर बहुत खुश हुए । सैय्यद इरशाद हुसैन, जमीन्दार धरमपुरी, परगना – सरैसा, के मारफत पचीस हजार रूपया इस हाथी के लिए देने को तैयार थे, मगर खाँ साहब चालीस हजार रूपया माँग किये ।

इस जिला का दूध – दही और घी अच्छा होता है, परन्तु चंगेरा और छाँछ में जमाया हुआ दही अति स्वादिष्ट होता है । जिस किसी ने यहाँ का दही खाया वही मजा जानता है । छाँछ वो चंगेरा में जमाया हुआ दही पन्द्रह से बीस रोज तक नहीं बिगडता है ।

चावलों के प्रकार :

इस जिला में चावल महींन, मोटा, खुशबू वो कमखुशबू, चौरा, पतला, लम्बा, जल्द गलने वाला वो देर से गलने वाला, कई तरह का पैदा होता है ।

पृ. 125

बासमती चावल यहाँ का बहुत अच्छा होता है । दैनिक उपयोग के चावल की तरह यह घी खूब सोखता है ।

वृक्षों के बारे में : औखट वृक्षों के प्रकार :

पीपल, पाकड़, बरगद, इमली, छतवन, अशोक, सीमल, नीम, बकाईन, अमड़ा, सखुआ, शीशम, गुल्लर, फरहद, गम्हाड़, कबिहर, महुआ, संभालू , दरूबरना, कचनार, सिरीस, अमलतास, ताड़, खजूर, कदम्ब, बबूल, धूपसरड़, कत्था, चन्दन, आँवला, रीठा,

बुढ़ल, मायदा, पैरार, सोहजन, तूत, पलास, तेंदू, सहुड़ा, सेरौ, लसोढ़ा, जयंत, हड़, भेड़ा, मेवादार और गैरमेवादार बहुत प्रकार के होते हैं । ताड़ बहुत देखने में आता है । जिस गाँव में देखिये, सौ – दो सौ पेड़ मौजूद है । इस जिला के लोग इससे बहुत काम लेते हैं, और फायदा उठाते हैं । इसके कच्चे फल का गूदा खाते हैं और पकने पर गाँव के लोग इसका रस निकालकर पीते हैं । सुना है कि उडीसा और बंगाल में इसकी मिठाई बनती है । मुसलमान इसके रस में मीठा पुलाव पकाते हैं । इसमे ताड़ी भी होती है । ताड़ी की इस जिला में बहुत खर्चा है । प्रत्येक गाँव एवं शहर में ताड़ी की दूकान है । ताड़ के पत्ते का पंखा बहुत सुन्दर होता है ।

पृ. 126

इस जिला में बाँस बहुत होते हैं । अमीर और गरीब, सब लोग बाँस का छप्पर बनबाते हैं । इसके अतिरिक्त इससे और बहुत काम होते हैं । बड़ा बाँस दस – बारह रूपया सैकड़ा के हिसाब से बिकता है । छोटा बाँस छः – सात रूपया सैकड़ा के हिसाब से बिकता है । इस जिला में शीशम और सखुआ की लकड़ी बहुत मिलती है । लोग इन लकड़ियों को मकान बनाने के लिये उपयोग करते हैं । पहले चार – पाँच रूपये में एक चौकोरा सखुआ मिलता था ; परन्तु जब से नेपाल नरेश लकड़ी का प्रबन्ध अपने हाथ में ले लिये हैं, यह बहुत मंहगा हो गया है । अब अस्सी – सौ रूपये में एक चौकोरा मिलता है ।

इस जिला में, खास दरभंगा में, मझौली, गाड़ी और रथ बहुत मजबूत, और सुन्दर बनता है ।

नदियों के बारे में :

मिथिला माहात्म्य के दूसरे हिस्से को देखने से मालूम होता है कि प्राचीन काल में इस जिला में पन्द्रह नदियाँ बहती थी :– कोसी, कमला, विल्वमती, भूयसी, गिरिका, जजाधिका, दुग्धवती, व्याघ्रवती, वरजा, मण्डला, इक्षावती, लक्षण देवी, अकुक्षी उर्फ जंघाजिया,

लक्ष्मणा, गंडकी

पृ. 127

जिसे शालिग्रामी भी कहते हैं । परन्तु अब बहुत समय गुजर जाने के चलते इन नदियों के नामों में परिवर्त्तन हो गया है । अब कहना मुश्किल है कि इन नदियों को क्या कहते हैं ; किस नदी का क्या नाम है । इस समय तिरहुत जिला में जितनी नदियाँ बहती हैं और जिस नाम से बहती हैं, लिखे जाते हैं :

जीबछ, बकिया, जमबाड़ी, नून, कदाना, व्या, खरौकी, लकण्डी, करेह, धमड़ा, जमुनी, कमला, बलान, वागमती, गण्डक, कोसी, गंगा, कल्याणी देवी, परावना, तिलयुगा ।

कुछ नदियों में साल भर पानी रहता है, नाव चलती है । कुछ नदियों में र्सिफ बरसात में नाव चलती है । माघ कातिक के पूर्णमासी में कमला स्नान का बड़ा मेला लगता है । दूर – दूर के लोग मेला में आते हैं । इन नदियों के अतिरिक्त इस जिला के सरैसा परगना में दल्लूखाल तथा बरैला दो बड़े चौर हैं । इनमें हमेशा पानी भरा रहता है । इसमें चिड़ियों का शिकार खूब होता है । प्रत्येक चौर का घेरा चौदह कोस (अट्ठाईस मील) का है ।

जन समुदाय का ब्यौरा :

इस जिला में हर कौम के लोग रहते हैं । मैथिल ब्राह्मण, सकल द्विपी ब्राह्मण, कनौजिया ब्राह्मण, सरबरिया ब्राह्मण, पछिमान ब्राह्मण जिसे भूमिहार ब्राह्मण भी कहते हैं, राजपूत, खत्री, कायस्थ श्रीवास्तव, कायस्थ अमिष्ट, अग्रवाल, रस्तोगी, कलवार,

पृ. 128

कायस्थ माथुर, कायस्थ मैथिल जो अपने को कर्ण कहते हैं, कायस्थ गौर, कायस्थ अइठाना, शेख, सैय्यद, मुगल, पठान, जुलाहे, मिरसीकार, कुर्मी, हजाम, माली, क्योट, अमाँत, मल्लाह, बैस बनियाँ, हलुआई, नोनियाँ, कलाल, कुम्हार, तुराहा, नौनियार, कहार, गोआला, सूरी, तेली, पटवा, लहेरी, लोहार, कठबनियाँ, गरेड़ी, चमार, डोमरा, धोबी, दुसाध, तम्बोली, मुसहर, बिन्द, बाँतर, ताँती, ततमा, लोनिया, बेलदार, ठठेरा, कलईगर, दर्जी, नट, सिनचिरिया, करोड़िया, अघोरी, बक्खो, कंजर, दारी, कौव्वाल, मिरासी, हिजरा, भाँट, धाम, धानुक, अगरहरी, बाथम, कान्दू, कसेरा, रौनियार, केसरबानी, कोईरी, धीमर, सिन्दुरिया, कहतो / (खतबे), खटिक, बढ़ई, पासी, सोनार, धुनियाँ, जौनपुरी, बरनवाल, मेहतर, चाँई, बरई, सौरिया, कोड़ेरिया, भाँड, दफाली । और जबसे सरकार इंगलिशिया की हुई इस जिला में इसाई क्रिश्चियन भी बहुत हैं ।

इस जिला के हिन्दू, मुसलमान के शरीफों के अतिरिक्त जितने कौम के लोग हैं, वे सब एक – एक खास पेशा करते हैं ; कोई कपड़ा बनाता है, कोई कपड़ा सीता है, कोई तरकारी बेचता है, कोई तेल बेचता है ...... ।

पृ. 129

जो कौम जिस पेशा को हमेशा से करते आये हैं उस खानदान के लोग वही पेशा करते हैं, कोई दूसरा पेशा अख्तियार नहीं करते । उनके शादी – व्याह भी उसी पेशा के लोगों में से होती है ।

इस जिला का जब कोई शरीफ आदमी नौकरी या व्यापार से माल और हैसियत बनाता है तो अपने रिश्तेदारों को हर तरह से मदद करता है । इस जिला के लोग शरीफ, अच्छे मिजाज और मिलनसार होते हैं ।

मन्दिर, गढ़ी, किला, तालाब वो मसजिद इत्यादि का ब्यौरा :

1. जनकपुर : इस मिथिला देश में यह एक उत्तम पूजा स्थल है और अति पवित्र तथा पूज्य है । यहाँ मन्दिर पोख्ता और बहुत मजबूत बने हुए हैं । मन्दिरों में श्री रामचन्द्र जी, लछमन जी, जानकी जी वो हनुमान जी इत्यादि देवताओं की मूर्तियाँ हैं । जनकपुर में चैत के महीनें में हर साल रामनवमी के दिन बड़ा मेला लगता है । कहते हैं कि इस जगह प्राचीन काल के सत्तर – बहत्तर तालाब हैं ।

जनकपुर के पूरब शिलानाथ महादेव और कपिलेश्वर महादेव, पूरब और दक्षिण कोने में गोपेश्वर महादेव, दक्षिण में कल्याणेश्वर महादेव, पश्चिम जलेश्वर महादेव, उत्तर जलदनाथ महादेव, पूरब और उत्तर कोने में मिथिलेश्वर महादेव, दक्षिण और पश्चिम कोने में भैरव महादेव, योगेन्द्र महामाया तथा गिरिजादेवी के स्थान हैं । उनके बारे में अलग – अलग विस्तार से लिखे जाते हैं ।

जनकपुर से दक्षिण विभातुक योगी, दक्षिण और पश्चिम कोने में गौतम ऋषि, पश्चिम वाल्मिकी, और उत्तर में याज्ञवल्क्य के तपस्या करने की जगह मोकर्रिर थी ।

पृ. 130

यहाँ से पाँच – छः कोस की दूरी पर उत्तर और पूरब कोने में धनुषा क्षेत्र है । श्री जानकी जी के स्वयंवर में जो धनुष महाराज रामचन्द्र तोड़े थे उसका एक हिस्सा टूटकर उसी जगह जा गिरा था, वह अभी तक मौजूद है, लोग उसका दर्शन करते हैं । महारानी महेश्वर लता, महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह की माँ इस जगह पर्यटकों तथा यात्रियों के रहने के लिये एक पोख्ता मकान बनबा दिये हैं ।

2. सीतामढ़ी : यहाँ कुछ पोख्ता मन्दिर हैं, जिनमें रामचन्द्र, लछमन, जानकी, महादेव

वो महावीर की मूर्तियाँ हैं । चैत के महीनें में रामनवमी का मेला होता है, लोगों की बड़ी भीड़ होती है और हजारों बैल बिकते हैं । यह जगह हिन्दुओं के लिये बहुत पवित्र है । जिस समय राजा जनक सोने का हल अपने हाथ से जोते थे तो उसके फाले से जमीन उखड़ी और एक घड़ा निकल आया । इससे छोटी उमर की एक लड़की निकली जिसका नाम "सीता" रखा गया । वास्तव में यही सीता का जन्मस्थान है इसलिये हिन्दू लोग इसे पवित्र मानते हैं । इसीलिये इस स्थान का नाम सीतामढ़ी कहा जाता है । संस्कृत में हल के फाल को सीता कहते हैं । चूँकि हल चलाने के समय सीता जमीन से प्रगट हुई, इसलिये इनको सीता कहते हैं । सीता का नाम जानकी भी है ; महाराज जनक सीता को अपनी बेटी की तरह पाले थे, इसलिये जानकी कहलाती हैं। यहाँ सरकार इंगलिशिया की तरफ से जिला – मुजफ्फरपुर का सब – डिविजन और मुंसिफी है ।

3 मन्दिर महादेव : मौजा बिराटपुर, परगना – भाला, मधुबनी सब – डिविजन में एक गढ़ी है, जहाँ महादेव का एक मन्दिर है । लोग कहते हैं कि यह गढ़ी राजा बिराट का बनवाया हुआ है । अभी यह गढ़ी लगभग एक बीघा में है । महादेव का नाम क्या है, मालूम नहीं ।

पृ. 131

4. शिलानाथ महादेव जी : मौजा जयनगर, परगना – बछौर, में शिलानाथ महादेव का एक मन्दिर था, वह गिर गया । महादेव पानी के भीतर हैं । उससे पूरब उत्तर कोने में पाव कोस (आधा मील) की दूरी पर थोड़ी जमीन गहरी है । तहकीकात से मालूम हुआ कि त्रेता युग में जब रामचन्द्र और लछमन जी जनकपुर आये थे तो किसी कारण से यहाँ भी आये थे, इसलिये यह बहुत पवित्र मानी जाती है, हिन्दू शास्त्र में इस जगह को "दूरी क्षेत्र" कहते हैं । तीस कातिक को शिलानाथ महादेव के मन्दिर के नजदीक मेला लगता है ।

5. कपिलेश्वर नाथ महादेव : मौजा ककरौड़, परगना – जरैल, में कपिलेश्वर नाथ

महादेव का मन्दिर है । लोग कहते हैं कि कपिल मुनि यह महादेव स्थापित किये थे ।

6. सिंघेश्वर नाथ महादेव जी : मौजा सिंघेश्वरपुर, परगना – नसुखपुर, कोढ़ा, इलाका सब – डिविजन मधेपुरा में सिंघेश्वर नाथ महादेव जी का मन्दिर है । यहाँ बड़ा मेला लगता है । यह मशहूर जगह है ।

7. जयश्रीनाथ महादेव : मौजा अनडिरह, परगना – जरैल, में जयश्रीनाथ महादेव हैं । यह स्थान बहुत दिनों का है ।

8. ईशाननाथ महादेव : मौजा – दबामी, परगना – महला, में ईशाननाथ महादेव का मन्दिर है । यह मन्दिर बहुत पुराना है, और महादेव जी भी

पृ. 132

बहुत रोज के हैं । लोग कहते हैं कि लगभग चार सौ वर्ष पहले ये स्थापित हुए होंगे । किसने स्थापित किया, मालूम नहीं ।

9. महादेव : मौजा – देकुली, परगना – विवरा, में मौजा कुम्हरौली के पूरब एक महादेव का मन्दिर है, जिसमें एक महादेव हैं, इनका क्या नाम है और किसने स्थापित किया, मालूम नहीं ।

10. भैरवनाथ महादेव जी : मौजा – राजखण्ड, परगना – तिरसठ, में भैरवनाथ महादेव का मन्दिर है, यह बहुत पुराना है । महादेव बहुत रोज के हैं ।

11. महादेव जी : मौजा धरहरा महादेव मठ, परगना – नारीदिगर, में एक महादेव का मन्दिर है, मूर्त्ति बहुत प्राचीन है । यहाँ शिवरात्रि के दिन बड़ा मेला होता है । महादेव का नाम मालूम नहीं ।

12. भुवनेश्वरनाथ महादेव : मौजा – नाहर भगवतीपुर, परगना – हाटी, में एक महादेव का मन्दिर है । इनका नाम भुवनेश्वर महादेव हैं । किसने स्थापित किया, मालूम नहीं ।

13. सिद्धेश्वर नाथ महादेव और सिद्धेश्वरी देवी : मौजा सरसो इटोरा पाही, परगना – भौर, में सिद्धेश्वर नाथ महादेव और सिद्धेश्वरी देवी भवनाथ मिश्र उर्फ अयाची दूबे द्वारा स्थापित हैं ।

14. चंडेश्वरनाथ महादेव जी : मौजा – बटुरी/हरड़ी, परगना – भौर, में एक महादेव का मन्दिर है । महादेव का नाम चंडेश्वरनाथ है । मन्दिर बहुत पुराना है, चंडेश्वर महथा का बनबाया हुआ है ।

पृ. 133

15. द्रव्येश्वरनाथ महादेव : मौजा देकुली, परगना – जखलपुर, में एक महादेव हैं । पहले यहाँ एक मन्दिर था जो गिर गया ; इसके चौखट में हिन्दी लिपि में लिखा हुआ था कि त्रेता युग में सुखदेव साहु यह मन्दिर बनबाये थे और महादेव स्थापित किये थे । लेखक को विश्वास नहीं होता है कि यह महादेव त्रेता युग में स्थापित हुए होंगे । मगर इसमें शक नहीं कि महादेव बहुत रोज के हैं । मन्दिर अब नहीं है, मगर मन्दिर की कुर्सी पोख्ता अबतक है । यहाँ एक पीपल का बहुत पुराना पेड़ मौजूद है । मन्दिर के खंडहर में पूरब उत्तर कोने में हिन्दी लिपि में लिखा हुआ है कि तेरह बीघा जमीन शिवोत्तर मौजा पिपरा में इसे दी गई ।

16. राज–राजेश्वर महादेव और राज – राजेश्वरी देवी : मौजा – डोकहर, परगना – बछौर, में महादेव और पार्वती की दो मूर्त्तियाँ एक ही पत्थर में हैं । महादेव का नाम राज – राजेश्वर और देवी का नाम राज – राजेश्वरी है । इस मन्दिर के पास एक पेड़ फूल का जिसका नाम बकुल प्रसिद्ध है, मौजूद है ।

फूल खुशरंग और खुशबूदार होता है । इस फूल का पेड़ इस जिला में इस जगह के अतिरिक्त और किसी जगह नहीं पाया जाता ।

17. बूढ़ानाथ महादेव जी : मौजा – बिसबार, परगना – हाटी, में महादेव की एक मूर्त्ति है । महादेव का नाम बूढ़ानाथ है ।

18. वृद्धवाणेश्वर महादेव जी : मौजा – देकुली, परगना – बसारा, में एक महादेव का मन्दिर है । वाचस्पति मिश्र, मैथिल ब्राह्मण, के बड़े भाई भालिवाण मिश्र इनको स्थापित किये थे, जिसका लगभग चार सौ वर्ष गुजरा है । संक्रान्ति में यहाँ बड़ा मेला होता है ।

पृ. 134

19. महादेव : मौजा – केउस, परगना – सरैसा, में एक महादेव हैं ; इनका क्या नाम है और किसने स्थापित किया, मालूम नहीं । तहकीकात से पता चला कि लगभग चार सौ वर्ष पहले महादेव स्थापित हुए होंगे । यहाँ मेला लगता है ।

20. तिलकेश्वरनाथ महादेव : मौजा – तिलकेश्वर, परगना – लवानगान, में एक महादेव हैं । यह मन्दिर पोख्ता पुराना है । लोग कहते हैं कि राजा नान्य (देव) यह महादेव स्थापित किये थे ...... इस जगह राजा की गढ़ी है जो लगभग डेढ़ सौ बीघे में होगी, अभी तक मौजूद है ।

21. जागेश्वरनाथ महादेव और विष्णु : मौजा – महादेव मठ, परगना – आलापुर, में महादेव और विष्णु हैं । मन्दिर गिर गया । महादेव का नाम जागेश्वरनाथ है । यह महादेव लगभग पाँच – छः सौ वर्ष के होंगे ।

22. सोमेश्वरनाथ महादेव जी : मौजा – बेनी, परगना – आलापुर, में एक महादेव हैं, मन्दिर नहीं है ।

23. पारशमणिनाथ महादेव जी : मौजा – रहुआ भखराईन, परगना – पचही, में एक पुराना मन्दिर है, जिसमें महादेव हैं । महादेव का नाम पारशमणिनाथ है ।

पृ. 135

24. जलेश्वरनाथ महादेव जी : मौजा – भिट्ठा, परगना – लोतन, में एक महादेव का मन्दिर है, नाम जलेश्वर है ।

25. कुशेश्वरनाथ महादेव : मौजा – रोता, परगना – हरनी, में एक महादेव हैं । इस स्थान में साधुओं की हाजत बहुत जल्द पूरी होती है ।

26. महादेव प्रगटलिंग : मौजा – सहटा, परगना – मिल्की, में एक महादेव प्रगटलिंग हैं । लोग कहते हैं कि विद्यापति ठाकुर, मैथिल ब्राह्मण, जो महाराज शिव सिंह के समय में नामी पंडित और शिव भक्त थे, मरने के समय अपने घर से गंगा स्नान करने के लिये चले । जब गंगा का किनारा तीन कोस (छः मील) रह गया, तो गंगा का ध्यान करके वहीं रह गये । दूसरे दिन सुबह होने पर गंगा नदी वहीं बहने लगी, विद्यापति ठाकुर उसमें स्नान करके प्राण त्याग किये । उसी जगह उनको संस्कार दिया गया । उनकी चिता पर महादेव का प्रगटलिंग है ।

27. गंगेश्वरनाथ महादेव जी : मौजा – लखनपुर, परगना – तिरसठ, में एक महादेव का मन्दिर है । महादेव का नाम गंगेश्वरनाथ है । लोग कहते हैं कि गौतम मुनि यह महादेव स्थापित किये थे ।

28. विदेश्वरनाथ महादेव जी : मौजा – लोहना, परगना – लवानगान, में एक महादेव का मन्दिर है । नाम विदेश्वरनाथ है ।

29. माधवेश्वर महादेव : खास दरभंगा में महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर के मकान के पूरब एक मन्दिर है,

जो महाराज माधव सिंह बहादुर का बनबाया हुआ है । उसमें महादेव हैं, नाम माधवेश्वर है ।

30. उर्वशीनाथ महादेव जी : मौजा – रहिका, परगना – जरैल, में एक महादेव का मन्दिर है । लोग कहते हैं कि राजा माधव सिंह की माँ, उर्वशी ठकुराईन यह महादेव स्थापित किये थे ।

31. महादेव : मौजा – लदई, परगना – आहिस, में एक महादेव हैं । लोग कहते हैं कि यह महादेव बहुत रोज के स्थापित किये हुए हैं । यहाँ पोख्ता मन्दिर मौजूद है ।

32. भद्रेश्वरनाथ महादेव : मौजा – पचही, परगना – हावी, में एक महादेव हैं । मन्दिर गिर गया । लोग कहते हैं कि यह महादेव दो – ढ़ाई सौ वर्ष से यहाँ मौजूद है ।

33. उदेश्वरनाथ महादेव : मौजा – सिमाराँव, परगना – हावी, में पूरब तरफ एक पीपल के पेड़ के नीचे एक महादेव हैं, नाम इनका उदेश्वरनाथ है, मन्दिर नहीं है । यह महादेव बहुत प्राचीन हैं । किसने स्थापित किया, मालूम नहीं ।

34. वालेश्वर महादेव : यह महादेव हाजीपुर में एक कुँए में हैं, इनकी बहुत पूजा होती थी । आलमगीर बादशाह ने हुक्म दिया कि इनको उखाड़ कर फेंक दो । हाकिम इन्हें खोदने में बहुत कोशिश किया, मगर जैसे – जैसे खोदता गया महादेव जमीन में धँसते गये, और खोदते – खोदते एक कुँआ हो गया । तबसे लाचार होकर आलमगीर ने उस कुँए को भरबाने का आदेश दिया । कुँआ भर गया, मगर महादेव भरबा देने के बाद भी जमीन से उपर आ गये, जो अब तक मौजूद हैं ।

पृ. 137

35. छिन्नमस्ता देवी, मशहूर कालिका देवी : मौजा – उच्चैठ, परगना – जरैल, में देवी का मन्दिर है । देवी का नाम छिन्नमस्ता और कोई – कोई कालिका भी कहते हैं । कालीदास, जो राजा भोज के समय में एक बड़े नामी पंडित गुजरे हैं, को इन्ही की कृपा से एक रात में ज्ञान प्राप्त हुआ था । और बड़े नामी पंडित हुए ।

36. काली भगवती : मौजा – शिखरा महुआ, परगना – नारीदिगर, में एक काली की मुर्त्ति है । दशहरा में बड़ा मेला होता है । लोग कहते हैं कि यह मूर्त्ति बहुत प्राचीनकाल का है ।

37. गिरिजा देवी : मौजा – फूलहर, परगना – भाला, में गिरिजा देवी की मूर्त्ति है । यह बहुत प्राचीन और मशहूर स्थल है । यह वही स्थान है जहाँ श्री जानकी जी विवाह से पहले आकर पूजा करती थी । गोसाँई तुलसीदास रामायण के बाल काण्ड में यह चौपाई लिखे हैं :

चौपाई

"सेवत तोहि सुलभ फूलवारी,
वर दायनि त्रिपुरारि पियारी ।
देव पूजि पद कमल तुमारे,
सुर नर मुनि सभ होहि सुखारे ;
मोर मनोरथ जानहु नीके,
बसहु सदा उरपुर सबही के ।
कीन्हेहु प्रगट न कारण तेही,
अस कहि चरण गहे वैदेही ।
विनय प्रेम वश मै भवानी,
खसी माल मूरति मुसुकानी ।"

पृ. 138

38. मौजा – कोईलख, परगना – भौर, में एक भगवती की मूर्त्ति है, नाम मालूम नहीं ।

39. उग्रतारा देवी : मौजा – महिषी, परगना – कबखंड, में उग्रतारा देवी की मूर्त्ति है ।

40. चंडी देवी : मौजा – चंडीपुर, में जो बनगाँव महिषी से आठ – दस कोस (सोलह से बीस मील) पूरब है, चंडी देवी की एक मूर्त्ति है और मन्दिर है ।

41. देवी : मौजा – बरसाम, परगना – धरौर, में एक मन्दिर है, जिसमें देवी की मूर्त्ति है, नाम मालूम नहीं ।

42. देवी : मौजा – सेमुआर, परगना – हाटी, में पीपल के पेड़ के नीचे देवी की एक मूर्त्ति है । पहले एक मन्दिर था जो गिर गया । देवी का नाम मालूम नहीं ।

43. योगनिद्रा देवी : मौजा – भिट्ठा, परगना – लोतन, में देवी की एक मूर्त्ति है, नाम योगनिद्रा देवी है ।

44. वाणेश्वरी देवी : मौजा – मकरन्दा, परगना – लवानगान, में एक मन्दिर है उसमें देवी की मूर्त्ति है, नाम वाणेश्वरी देवी है । लोग कहते हैं कि वाचस्पति मिश्र के बड़े भाई वाण मिश्र ने यह मन्दिर बनबाया था और देवी को स्थापित किया था । करीब चार सौ वर्ष का जमाना गुजरा ।

45. कालिका देवी : खास दरभंगा में बागमती नदी के किनारे काली जी का एक मन्दिर है और मूर्त्ति है ।

पृ. 139

सरकार इंगलिशिया के प्रशासन के शुरु में मिस्टर कैलिक साहब बहादुर, जज – कलक्टर, जब पहले – पहल दरभंगा आये थे और कचहरी करते थे, तो वृन्दावन सरकार सरिश्तेदार, बंगाली के साथ एक बंगाली ब्राह्मण थे, जिसका नाम शंकर ठाकुर था, उसने यह मन्दिर और मूर्त्ति स्थापित किया था । इसको डेढ़ – दो सौ वर्ष हुआ होगा । समस्त हिन्दू समुदाय के लिये यह बहुत पवित्र जगह है । इस मन्दिर में हजारों रुपये का माल चढ़ाया जाता है । महाराज साहब, दरभंगा, भी इस मन्दिर में हर साल दर्शन के लिये जाते हैं । मन्दिर का प्रबन्ध हीरालाल मिश्र और प्रसन्न मिश्र, दो भाई, ब्राह्मण, के हाथ में है । हीरालाल मिश्र आदमी लायक, शरीफ और उदार हैं । इस मन्दिर के पश्चिम तरफ दुर्गा जी का स्थान है और महादेव के कुछ मन्दिर हैं ।

46. म्लेच्छमर्दिनी देवी : दरभंगा के मिरजापुर महल्ला में देवी का एक मन्दिर है । नाम म्लेच्छमर्दिनी है । इस नाम का कारण यह है कि सन् 1241 फसली में चैत के महीनें में जठियाही पोखर पर जिलहिज्जा महीना के दसवें दिन याने बकरीद के दिन कुर्वानी के वक्त हिन्दू मुसलमान में लड़ाई हुई थी, तलवार चली थी । एक मुसलमान बच्चा मारा गया और कुछ मुसलमान घायल हुए । आखिर मुसलमान हार गये और कुछ मुसलमान बन्दी हुए । इस लड़ाई के कुछ दिन बाद जठियाही पोखर के पच्छिम तरफ एक नोनियाँ मिट्टी खोद रहा था, तब देवी की मूर्त्ति जमीन से निकली । बहुत से हिन्दू लोग यह खबर सुनकर जमा हुए और उस मूर्त्ति को मिट्टी से निकालकर, पानी से धोकर साफ किये और वहाँ से उठाकर ले आये । एक पोख्ता मन्दिर सड़क के किनारे बनबाकर उसमें रखे और इनका नाम म्लेच्छमर्दिनी मशहूर किये । यह मूर्त्ति काले पत्थर की है । पहले क्या नाम था, मालूम नहीं । लोग कहते हैं कि यह जठियाही पोखर बहुत प्राचीन है । उस जगह पहले एक मन्दिर था, हो सकता है यह उसी मन्दिर की देवी रही होंगी ।

पृ. 140

47. रक्तमाला देवी : मौजा – झंझारपुर, परगना – नारीदिगर, में एक देवी का मन्दिर है, उसमें मूर्त्ति है । देवी का नाम रक्तमाला देवी है । यह मन्दिर पुराना किसका बनबाया हुआ है लेखक को मालूम नहीं ।

48. अहिल्या स्थान : मौजा – छूटिया, परगना – जरैल, में अहिल्या स्थान है । इस जगह पर महाराज छत्र सिंह बहादुर एक बहुत सुन्दर मन्दिर बनबा दिये हैं । इसके पच्छिम कुछ फासले पर गौतम कुंड है, जिसमें चैत के महीनें में रामनवमी के दिन हिन्दू लोग पुण्य के लिये स्नान किया करते हैं । बड़ा मेला लगता है । शिवपुराण के दूसरे भाग के आठवें खण्ड में लिखा है कि यह कुंड एक हाथ का है जिसे गौतम मुनि ने खोदबाया । इस कुंड के समीप एक बड़ा नगर आबाद हुआ । गौतम ऋषि महाराज जनक के पुरोहित थे ।

49. जयमंगला देवी : मौजा – रजौड़, परगना – होसाबी, में जयमंगला देवी की मूर्त्ति है । एक मन्दिर गढ़ी पर है जो जयमंगला गढ़ी करके मशहूर है । देवी की यह मूर्त्ति बहुत दिनों की है ।

50. मन्दिर नौरत्तन : दरभंगा के मुहल्ला मिर्जापुर में रामदयाल मेहता खत्री का बनबाया हुआ नौरत्तन नाम का एक मन्दिर है । यह मन्दिर बहुत सुन्दर है । इस मन्दिर में रामचन्द्र, लक्ष्मण, जानकी और महादेव की मूर्त्तियाँ हैं । करीब सौ वर्ष पहले यह मन्दिर बनबाया गया । अब कुछ मरम्मत की जरूरत है ।

51. चामुंडा देवी : मौजा – कटरा, परगना – गढ़ी चावंद, में एक गढ़ी लगभग पाँच बीघा में होगी । इस गढ़ी के चारों तरफ

खाई है । गढ़ी पर तीन पीपल के पेड़ हैं । इन पेड़ों के बीच में मन्दिर के अन्दर चामुंडा देवी की मूर्त्ति है । परगना – गढ़ी चावंद इन्हीं देवी के नाम से प्रसिद्ध है । गढ़ी देखने से मालूम होता है कि यहाँ किसी राजा का मकान था और यह देवी उस राजा के समय की हैं ।

52. मुरली – मनोहर : मौजा – शुभंकरपुर में बागमती नदी के किनारे पश्चिम तरफ मुरली – मनोहर की मूर्त्ति है । लोग कहते हैं कि यह मूर्त्ति डेढ़ सौ वर्ष पुरानी है । वर्त्तमान मन्दिर पहले का बना हुआ है ।

53. राम मन्दिर : दरभंगा में महराज साहब बहादुर के नरगौना में महाराज रूद्र सिंह बहादुर का बनबाया एक निहायत मजबूत मन्दिर है, जिसका नाम राम मन्दिर है ।

54. स्थल भगवत दास के नाम का : दरभंगा में मुहल्ला राम चौक में भगवत दास का एक स्थल है । यहाँ एक पुराना मन्दिर है जिसमें राम, लक्ष्मण और जानकी की मूर्त्तियाँ हैं । लोग कहते हैं कि यह स्थल बहुत प्राचीन है । लगभग डेढ़ सौ वर्ष का होगा ।

55. कपिल मुनि और हनुमान जी : मुहल्ला कैदराबाद बागमती नदी के पूरब दरभंगा में एक स्थल है । वहाँ कपिल मुनि और हनुमान जी की अष्टधात की मूर्त्तियाँ हैं । पहले सरकार इंगलिशिया की तरफ से कैलिक सब जज के समय में ...... मन्दिर और पूजा वगैरह के सालाना खर्च के लिये मोकर्रर था । वह ...... सन् 1864 से ...... बन्द है । सालाना खर्च नहीं मिलने से मन्दिर का प्रबन्ध, पूजा और सदावर्त्त बन्द है । यह स्थल भी लगभग डेढ़ सौ वर्ष प्राचीन है ।

पृ. 142

56. **स्थल सोना मितवा** : दरभंगा में मुहल्ला शमशेरगंज में शुभंकरपुर घाट के किनारे एक स्थल सोना मितवा नाम का है । इसमें राम, लक्ष्मण और जानकी की मूर्त्तियाँ है । लोग कहते हैं कि यह स्थल लगभग डेढ़ सौ वर्ष का होगा ।

57. **लक्ष्मीनारायण** : मकाम नतरौठा, परगना – आलापुर, में लक्ष्मीनारायण की मूर्त्ति है । लोग कहते हैं कि यह बहुत प्राचीन मूर्त्ति है ।

58. **चतुर्भुज नारायण और काली जी** : मुजफ्फरपुर चकलानई, परगना – बसारा, मुहल्ला कोन्हौली में चतुर्भुज नारायण की मूर्त्ति है । किस व्यक्ति ने कब स्थापित किया, मालूम नहीं । इसी मन्दिर के समीप काली जी की भी मूर्त्ति एक मन्दिर में है ।

59. **राम मन्दिर और शिव मन्दिर** : मुजफ्फरपुर में मुजफ्फरपुर के शिव सहाय साहु महाजन के बनबाये ये दो मन्दिर हैं । ये बहुत ऊँचे और मजबूत बने हुए हैं । इनके समीप साहुजी का खोदबाया हुआ एक तालाब पोख्ता पत्थर (के घाट) का है । यह तालाब वास्तव में देखने योग्य है ।

60. **रामचौरा स्थान** : यह स्थान हाजीपुर में है । इस जगह का असल नाम रामभद्र है । यहाँ रामजी और लक्ष्मणजी हजामत बनबाये (करबाये) थे । यहाँ राम के पाँव का निशान है । लोग इसका दर्शन करते हैं ।

गढ़ी :

1. गढ़ी : मौजा – मिर्जापुर, परगना – बछौर, के पूरब बारह मील की दूरी पर एक पुरानी गढ़ी है । लोग कहते हैं कि यह गढ़ी राजा नल ने बनबाया था । यह गैर

आवाद है और जंगल है ।

पृ. 143

2. गढ़ी : मौजा – जयनगर, परगना – बछौर, में एक निशान गढ़ी का पाया जाता है । लोग कहते है कि सन् 1773 ईसवी में अलाउद्दीन नबाब बंगाल ने यह गढ़ी बनबाया था ।

3. नौलागढ़ी : मौजा – नौलागढ़, परगना – नयपुर, में एक गढ़ी है जो करीब ढ़ाई – तीन सौ बीघे में होगी । इस गढ़ी के अन्दर दो पोखर भी है । पोखरों के चारों तरफ का घाट पोख्ता है । लोग कहते हैं कि यह गढ़ी राजा नल ने बनबाया था ।

4. माँगर गढ़ : मौजा माँगरगढ़, परगना – हमीदपुर, में एक पुरानी गढ़ी है । लगभग डेढ़ सौ बीघा में गढ़ी होगी । इसके अन्दर एक महादेव का मन्दिर है, जिसमें महादेव (मूर्त्ति / शिवलिंग) मौजूद हैं । यहाँ शिवरात्रि के दिन बड़ा मेला लगता है । गढ़ी किसने बनबाया, मालूम नहीं ।

5. गढ़ी : मौजा – कटनी, परगना – हाटी, में सात गढ़ियाँ हैं । इन गढ़ियों के घेरे में बहत्तर पोखर है । लोग कहते हैं कि यह गढ़ी राजा कटेश्वरी (कठेश्वरी) की है । इस राजा की एक गढ़ी मौजा – मलंगिया, परगना – जरैल, और एक, मौजा – जगत, परगना – जरैल, में है । सुना है कि इन दोनों गढ़ियों में बहुत खजाना है ।

6. गढ़ी : मौजा – गन्धवा, परगना – हाटी, में एक गढ़ी करीब पाँच बीघे में है । इसके चारो ओर खाई है । लोग कहते हैं कि यह गढ़ी राजा गन्ध की है ।

7. गढ़ी : गढ़ी महल डीह नाम से

मौजा – जरमा, परगना – चखनी, में एक पुरानी गढ़ी है । इसके हर तरफ खाई है । प्रसिद्ध है कि यह गढ़ी राजा भर ने बनबाया, जो जाति का दुसाध था । गढ़ी लगभग पन्द्रह – सोलह बीघे में होगी ।

8. गढ़ी माकूआ : मौजा – बनियाँ बसाढ़, परगना – रती, में एक बसाढ़ नाम के राजा की गढ़ी है । बहुत प्राचीन होने के चलते यह ढ़ह गई । लेकिन अभी तक इसके बुलन्दी की निशानी मौजूद है । इस स्थान पर एक लाट भीमसेन के नाम से मौजूद है । पुराने जमाने का खोदबाया एक बड़ा तालाब है । लोग कहते हैं कि परगना बसाढ़ उसी राजा का आबाद किया हुआ है ।

9. गढ़ी : मौजा – बलिराजपुर, परगना – जबदी, में एक पुरानी गढ़ी है । यह गढ़ी दो मील के घेरे में होगी । इसके हर तरफ गहरी खाई है । लोग कहते हैं कि यह गढ़ी राजा नल की बनबायी है । यह राजा नल तिरहुत के अगले राजाओं में पहले थे । 1286 फसली के फागुन महीना में मिस्टर ग्रियर्सन साहब, ज्वाइन्ट मैजिस्ट्रेट, सब – डिविजन मधुबनी, जंगल कटबाकर थोड़ा सा इस गढ़ी को खोदबाये थे । एक मन्दिर का निशान, एक कुँआ और एक पोख्ता मकान पाया गया । आखिर बन्द कर दिया गया ।

10. गढ़ी कनटरहँस : मौजा – कल्याणपुर, टोला – महादई, परगना – हावी, में लगभग पचीस बीघे में करीब बीस हाथ ऊँची एक गढ़ी है । लोग कहते हैं किं इसके अन्दर खजाना है । गढ़ी के चारों तरफ छः तालाब है । गढ़ी किस राजा की है, मालूम नहीं ।

11. गढ़ी – हावीडीह के नाम से प्रसिद्ध : मौजा – हावीडीह, परगना – हावी, में राजा हरबा की बनबायी एक गढ़ी है । राजा हरबा कौम का पासवान (दुसाध) था ।

यह गढ़ी इस समय लगभग पचीस बीघे में होगी । तहकीकात से मालूम हुआ कि यह गढ़ी पाँच सौ वर्ष से अधिक की है और राजा हरबा हमेशा इसी गढ़ी में रहता था ।

12. गढ़ी कूपगढ़ : यह गढ़ी मौजा -- कमलदह, परगना – पिंडारुछ, में है । लोग कहते हैं कि इसे राजा धर्मांगद ने बनबाया था । राजा धर्मांगद तिरहुत के प्राचीन काल के राजा थे । गढ़ी लगभग अस्सी बीघे में होगी । यहाँ बहुत जमाने से मालती फूल का एक पेड़ है ।

13. गढ़ी : मौजा – गोखराहा, परगना – लडवारी, में एक गढ़ी लगभग पचीस बीघे में होगी । यह राजा अनुपदीप (नान्यदेव ?) की बनबायी हुई है । इसके चारों तरफ खाई का निशान मौजूद है ।

14. गढ़ी : मौजा – मोरौल बढ़रवा, परगना – नानपुर, में एक गढ़ी लगभग सौ बीघे में हागी । लोग कहते हैं कि यह गढ़ी भी राजा अनुपदीप (नान्यदेव ?) की बनबायी हुई है । चारों तरफ खाई का निशान मौजूद है ।

15. किला दरभंगा : खास दरभंगा में बागमती नदी के किनारे पूरब तरफ एक किला है जो शाहजहाँ, हिन्दुस्तान के बादशाह, के जमाने के पहले से था, अब टूट गया ; मगर निशान मौजूद है । वहाँ सरकार इंगलिशिया कायम है, उसमें पादरी और किश्चियन रहते हैं ; और ईसाई लोग उसमें प्रार्थना करते हैं ।

16. किला हाजीपुर : सन् 1357 ईसवी में शमशुद्दीन हाजी इलियास जो वहाँ का हाकिम था, एक किला और इसके अन्दर एक पत्थर की मसजिद, जो अबतक मौजूद है, बनबाया था ।

पृ. 146

मसजिद :

1. मसजिद हाजीपुर : हाजीपुर में एक पक्का मसजिद है । इस मसजिद में एक काले पत्थर के टुकड़े पर संस्कृत और फारसी में एक दोहा लिखा हुआ है जिसे पढ़ने से इसका समय 1005 वि. सं. (?) मालूम होता है । (कहा जाता है कि) , यह मसजिद हिन्दुस्तान के सम्राट अकबर बादशाह के समय में बनाया गया था । परन्तु मसजिद बनाने वाले का पता अच्छी तरह नहीं लगता है । (दोहा पढ़ने से) मसजिद बनाने वाले का नाम मकसूद जान पड़ता है :

"सुरपति लोचन की हरेद मन्मथ वाशा विचारि ।
सन मसजिद मकसूद को नदी यदी पुरशारि ।। "

2. मसजिद दरभंगा : दरभंगा में जो किला था उसके अन्दर सम्राट शाहजहाँ के समय में नबाब मिर्जा ख़ान एक छतदार मसजिद बनबाये थे, और मौलवी शरफुद्दीन हुसैन के परिवार के सर्वश्रेष्ठ पूर्वज मौलवी सुबहानुद्दीन के दादा हाफिज अब्दुल वहाब को मतवल्ली नियुक्त किये थे । इसके बाद सम्राट आलमगीर के काल में नबाब मासूम ख़ान इस छतदार मसजिद को तोरबाकर गुम्बजदार मसजिद बनबाये ; यह बात लिखी तारीख ; उन्नीस महीना सफर – अल – मुज्जफ्फ़ 31 जलूस मुताबिक 6 माह अगहन 1197 फसली, देखने से मालूम होता है । पुराने जानकारों का कहना है कि यह मसजिद 1107 फसली से पहले का है ।

3. मसजिद दरभंगा : मुहल्ला शमशेर गंज, दरभंगा, में करम अली खान का बनबाया हुआ एक पोख्ता मसजिद है । यह बेमरम्मत हो गया था, जिसे सादिक अली ख़ान ने मरम्मत करबा दिया है ।

पृ. 147

4. ईदगाह, दरभंगा : मुहल्ला कादिराबाद, खास दरभंगा, में एक ईदगाह है । यह सम्राट आलमगीर के अन्तिम समय में बनबाया गया था । जिस जमीन पर ईदगाह है उसका सनद कचहरी में दायर किये हुए एक मुकद्दमें के सिलसिले में वकालत के जरिये लेखक के हाथ आया था । सनद पर मुहर थी । इसे देखने से पता चला कि यह 1107 फसली से पहले बनाया गया ।

5. मसजिद वो ईदगाह वो गंजशहीदान, नागरबसी : मुहल्ला नूरगंज, स्थान – नागरबसी, परगना – कसमा, में किसी बादशाह का बनबाया हुआ एक बहुत सुन्दर मसजिद है, वहाँ एक बहुत प्राचीन ईदगाह और इसी के निकट गंजशहीदान (शहीदों की बस्ती) है । गंजशहीदान में एक ऊँचा मजार नवाब ताज – अल – शरा का है । यह नवाब ताज – अल – शरा, जलालुद्दीन मुहम्मद अकबर बादशाह गाजी के समय में काजी या अमिल सुल्तानी (हाकिम) थे । एक मैथिल ब्राह्मण टिकबार साकिन मौजा – पेरिकपुर, परगना – कसमा, के जमीन्दार नियुक्त थे । जो राज्य कर देना बन्द कर दिये । बादशाह के तरफ से इस जमीन्दार से लड़ाई हुई । इस लड़ाई में नवाब ताज – अल – शरा और सेना के सभी आदमी मारे गये । (इसी से यह जगह) गंजशहीदान है । इसके बाद बादशाह की ओर से जयपुर के राजा जय सिंह के एक सम्बन्धी को भेजा गया ।

बड़ी घमासान लड़ाई हुई । इसमें जमीन्दार ब्राह्मण मारा गया, उसका घर और सारा समान सरकार से जप्त कर लिया गया ।

गंजशहीदान के निकट एक मज़ार जली बीबी का है । उसकी यह कहानी है कि एक काजी सुल्तानी नागरबसी में रहते थे । उनके मकान में आग लगी । बीबीयों ने घर से निकलनें का प्रयत्न किया, मगर काजी ने निकलनें नहीं दिया । वे सब जलकर मर गई और वहीं मदफून हुईं । काफी समय तक

उनके मज़ार से पानी – पानी आवाज आती थी । एक बुद्धिमान व्यक्ति ने कूँआ खुदबा कर उन बीबीयों के नाम समर्पण कर दिया । उस तारीख से वह आवाज बन्द हो गई ।

पृ. 148

पोखर का हाल

खास दरभंगा में एक पोखर – गंगा सागर, दूसरा – कुमारी दिघ्घी, तीसरा – सूखी दिघ्घी, चौथा – हड़ाही, सब बहुत विशाल हैं । कहते हैं कि ये सब महाराज शिव सिंह के खुदबाये हुए हैं । परन्तु लेखक को इसमें सन्देह है, क्योंकि महाराज शिव सिंह तीन वर्ष नौ मास राजगद्दी पर बैठे, उसके बाद उनकी मृत्यु हो गयी । इतने अल्प समय में इतने पोखरों का खुदबाना कठिन जान पड़ता है । हो सकता है कि इन पोखरों में कुछ महाराज शिव सिंह के प्रबन्ध से, जिस समय वे राजा नहीं हुए थे अपने पिता देव सिंह के राज्य काल में, खुदबाये गये हों तो आश्चर्य नहीं । अथवा, इनमें से कुछ पोखर राजा देव सिंह के पहले, कुछ राजा शिव सिंह के राज्य काल में, और कुछ राजा शिव सिंह के बाद दूसरे – दूसरे राजाओं के राज्य काल में तैयार किये गये हों, परन्तु उनका आरम्भ राजा शिव सिंह के राज्य काल में हुए हों। वस्तुतः ध्यान देने से यही बात विश्वास योग्य है । कुछ लोगों का कहना है कि पोखर गंगा सागर महाराज नान्य देव के पुत्र महाराज गंगा देव का खुदबाया हुआ है । ये सब पोखर लगभग पाँच सौ वर्ष के होंगे ।

निजाम शाह वो पोखर लछमन सागर वो पोखर मिर्ज़ा ख़ान वो पोखर दिघ्घी :

खास दरभंगा में तीन पोखर और मौजूद है : एक का नाम – मिर्जाख़ान का तलाब, दूसरे का नाम – निज़ाम शाह की दिघ्घी और तीसरे का नाम – लछमन सागर

है । पहला दोनों बहुत प्राचीन है, लछमन सागर महाराज रूद्र सिंह बहादुर का खुदबाया हुआ है । मिर्जा ख़ान शाहजहाँ के राज्य काल में पोखर खुदबाया था । जानकारों के कथानुसार, सुना है, निजाम शाह की दिघ्घी महाराज शिव सिंह के समय में खुदबायी गयी थी ।

पृ. 149

8. लाल पोखर : 1281 फसली के अकाल में एक पोखर लेखक के मकान के पास दक्षिण की ओर खास दरभंगा में मिस्टर ए.बी. मैकडोनल साहब बहादुर, मैजिस्ट्रेट वो कलक्टर, जिला दरभंगा, के प्रबन्ध से खुदबाया गया । इसका नाम लाल पोखर है । यह बहुत अच्छा है, लगभग नौ – दस बीघे का होगा । इसकी देख – रेख के लिये एक सरकारी कर्मचारी नियुक्त रहता है । इसमें कोई स्नान करने नहीं जाता है । इसका पानी बहुत अच्छा है । इसमें जाठ नहीं है ।

9. पोखर : मौजा – बिरौल, परगना – हाटी, में एक बहुत विशाल पोखर है । जनसाधारण में प्रसिद्ध है कि यह पोखर राजा शिव सिंह का खुदबाया हुआ है ।

10. बार पोखर : मौजा – बार, परगना – पिंडारूछ, में एक बहुत बड़ा और गहरा पोखर है । लोग कहते हैं कि यह राजा शिव सिंह का खुदबाया हुआ है । इसका नाम बार पोखर है । यह लगभग दो सौ बिघा में होगा ; पनझाव इसका सौ बिघा है ।

11. पोखर : मौजा – सागरपुर, परगना – हाटी, में एक बहुत बड़ा और अच्छा पोखर है ; लगभग चालीस या पचास बीघा का होगा । कोशिश करने पर भी पता नहीं चला कि किसका खुदबाया हुआ है ।

12. पोखर : मौजा – रैयाम, परगना – भौर, में एक बड़ा लगभग साठ – सत्तर बीघा

का पोखर है । लेखक को पता नहीं कि किसका खुदबाया हुआ है ।

13. पोखर भोरी : मौजा – कमतौल, परगना – भरवारा, में एक अस्सी – पचासी बीघा का पोखर है । लोग कहते हैं कि यह राजा शिव सिंह का खुदबाया हुआ है ।

पृ. 150

14. पोखर : मौजा – रौंटी, परगना – हाटी, में एक प्राचीन पोखर लगभग पचास – साठ बीघा का होगा । लोग कहते हैं कि यह पोखर महारानी लखिमा देवी का खुदबाया हुआ है ।

15. पोखर : मौजा – संग्राम, परगना – पचही, में एक बहुत प्राचीन पोखर लगभग अस्सी बीघा का है ; मालूम नहीं किसका खुदबाया हुआ है ।

16. पोखर जरहटिया : मौजा – जरहटिया, परगना – हाटी, में एक पोखर है । यह राजा भैरव सिंह देव, उपनाम – हरनारायण, का खुदबाया हुआ है । यह बहुत सुन्दर और गहरा है । इसमें जाठ पत्थर का है ।

17. पोखर रजोखर : मौजा – लहरा / नेहरा (?), परगना – परिहारपुर राघो, में एक विशाल और अति सुन्दर है । इसका नाम रजोखर है ; लगभग साठ – सत्तर बीघा का होगा । लोग कहते हैं कि यह राजा शिव सिंह का खुदबाया हुआ है ।

18. रजोखर द्वितीय के नाम से पोखर : मौजा – केवटी, परगना – पिंडारूछ, में एक बीस बीघा का पोखर है । लोग कहते हैं कि यह भी महाराज शिव सिंह का खुदबाया हुआ है, इसका भी नाम रजोखर है ।

19. घोड़ दौड़ नाम से पोखर : इस जिला में तीन स्थानों पर बहुत बड़े – बड़े पोखर हैं । तीनों का नाम घोड़ दौड है, तीनों की लम्बाई लगभग एक – एक कोस (दो मील) होगी । इनमें से एक मौजा – नेहरा, परगना – परिहारपुर राघो में, दूसरा

पृ. 151

मौजा – भरवारा, परगना – भरवारा, में और तीसरा मौजा – बेला, परगना – आलापुर, में है । कहते हैं कि ये तीनों पोखर राजा शिव सिंह का खुदबाया हुआ है ।

20. सितारा नाम का पोखर : मौजा – हरपुर टोला वख्शी, परगना – हाटी, में एक पुराना पोखर लगभग साठ – सत्तर बीघा का होगा ।

21. पोखर : मौजा – लहरा, परगना – परिहारपुर, में नील कोठी से सटे दक्षिण की ओर एक लगभग साठ बीघे का पोखर होगा । प्रसिद्ध है कि यह महाराज हरि सिंह देव का घोड़ा दौड़ाया हुआ पोखर है ।

22. पोखर विरहुत देवी : मौजा – भटा, परगना – परिहारपुर राघो, में एक लगभग सौ बीघा का प्राचीन पोखर है । लोग कहते हैं कि यह महाराज शिव सिंह के परदादा महाराज भव सिंह देव की रानी का खुदबाया हुआ है । पोखर के पानी का धरातल पूरा पक्का है । रानी का नाम विरहुत देवी था ।

23. पोखर : मौजा – लवानवान, परगना – लवानवान, में एक पुराना पोखर चालीस – पचास बीघा का होगा । इसका नाम नहीं जानते हैं और किसका खुदबाया हुआ है नहीं मालूम है ।

24. पोखर जोड़ावन वो कलकली : मौजा – अन्तिहर, परगना – वडसी (बड़े भुसरी ?), में दो बहुत प्राचीन और विशाल पोखर है । एक का नाम जोड़ावन और दूसरे का नाम कलकली है । लगभग पचास – साठ बीघा का होगा । मालूम नहीं किसका खुदबाया हुआ है ।

25. पोखर रजोखर त्रितिय : मौजा – ब्रह्मपुर, परगना – भरवारा, में एक विशाल पोखर है । लगभग तिरासी – चौरासी बीघा का

पृ. 152

है । इसका भी नाम रजोखर है । किसका खुदबाया हुआ है मालूम नहीं ।

26. पोखर मीन देई : मौजा – बासोपट्टी, परगना – भाला, में एक पोखर है, जिसका नाम मीन (बहिन) देई (देवी) है । लगभग पचास – साठ बीघा का होगा । किसका खुदबाया हुआ है मालूम नहीं ।

27. पोखर : मौजा – रहिका, परगना – जरैल, में लगभग दस – पन्द्रह बीघा का एक पोखर है । यह पोखर रानी पद्मावती द्वारा खुदबाया हुआ है । रानी पद्मावती राजा नरेन्द्र सिंह की रानी थीं ।

28. पोखर जानो – मानो : मौजा – मैवी–कछुआ, परगना – आलापुर, में एक प्राचीन पोखर है । इसका नाम जानो – मानो है । यह लगभग साठ – सत्तर बीघा का होगा । जानो, मानो दोनों बहनें थीं । इन्होंने इसे खुदबाया था ।

29. बड़की पोखर : मौजा – शंकरपुर कन्सी, परगना – भरवारा, में लगभग बावन बीघा का एक पोखर है । लोग कहते हैं कि राजा शिव सिंह का खुदबाया हुआ है ।

30. पोखर चन्दरसा (चन्द्रसागर ?) : मौजा – सिमरी, परगना – भरवारा, में लगभग पचास – साठ बीघा का एक विशाल एवं सुन्दर पोखर है । नाम चन्दरसा (चन्द्रसागर ?) है । लोग कहते हैं कि राजा शिव सिंह का खुदबाया हुआ है ।

31. गाधा तथा सुरजा नाम का पोखर : मौजा – बनौली, परगना – रामचावन्द, में दो बहुत बड़ा और प्राचीन पोखर है । एक का नाम गाधा और दूसरा का सुरजा है । इन्हें ननदी – भौजाई भी कहते हैं । लगभग पाँच सौ वर्ष के ये दोनों होंगे । खुदबाने बाले का नाम मालूम नहीं ।

पृ. 153

32. पोखर : मौजा – सिमरी, परगना – जरैल, में एक पुराना पोखर है । लगभग पचीस – तीस बीघा का होगा । इसका नाम और इसे खुदबाने बाले का नाम नहीं मालूम है ।

33. पोखर लखनसार : मौजा – तारालाही, परगना – फरखपुर, में एक बहुत बड़ा और सुन्दर पोखर है । लगभग सत्तर – अस्सी बीघा का होगा । लोग कहते हैं कि यह चार – पाँच सौ वर्ष का है । रानी लखिमा महादई (महादेवी) जो राजा शिव सिंह की पत्नी थीं, ने इसे खुदबाया था । इसका नाम लखनसार है ।

34. पोखर घोड़दौड़ : मौजा – दिवरवार, परगना – नारेदिगर, में तिलयुगा नदी के निकट एक पोखर है । लगभग पचास – साठ बीघा का होगा । इसका नाम घोड़दौड़ है । यह बहुत प्राचीन काल का है ।

35. पोखर दिघार : मौजा – बेधीपुर, परगना – लवानवान, में एक बड़ा एवं सुन्दर पोखर है । लगभग पचास – साठ बीघा का होगा । इसका नाम दिघार है ।

इसके दक्षिण तरफ महादेव के मन्दिर का निशान पाया जाता है । मन्दिर गिर गया है । जगह ऊँची है और ईंटें इत्यादि मौजूद हैं । किसने मन्दिर बनबाया और यह पोखर खुदबाया मालूम नहीं ।

36. पोखर सुरबा : मौजा – सिमराम, परगना – हावी, में एक बड़ा तथा पुराना पोखर है । पता नहीं किसने खुदबाया । इसका नाम सुरबा है । यह लगभग सत्तर बीघा का होगा । इस समय इसका पनझाव उन्नीस बीघा का है । मल्लाहों से सुना है कि इसमें चौंतीस – पैंतीस हाथ खड़ा पानी है ।

पृ. 154

37. पोखर : मौजा – श्री सिंहपुर, परगना – सिहोरा, में जो दरभंगा से दक्षिण – पूर्व तीन कोस (छः मील) की दूरी पर स्थित है, एक बहुत विशाल पोखर है । लगभग सत्तर – अस्सी बीघा का होगा ।

38. पोखर महादई (महादेवी) : मौजा – चन्दौर, परगना – लवानवान, में एक पोखर उसी तरह का है । लोग कहते हैं कि ये दोनों पोखर रानी विश्वास महादेवी जो राजा शिव सिंह के परिवार की थीं, अपने समय में खुदबायी थीं । लगभग पाँच सौ वर्ष बीता होगा । दोनों पोखरों का महादई (महादेवी) नाम प्रसिद्ध है ।

39. पोखर मजलिसा : मौजा – ओभरधार, परगना – पिंगी, में एक बड़ा तथा बहुत सुन्दर पोखर है । लोग कहते हैं कि यह मैथिल ब्राह्मण मजलिस ख़ान का खुदबाया हुआ है । इसका नाम मजलिसा है । लगभग तीन सौ वर्ष से कुछ अधिक पहले खुदबाया गया था ।

40. पोखर महादई (महादेवी) : मौजा – आहपुर दामोदरपुर, परगना – जरैल, में एक पुराना पोखर है । लगभग पचीस – तीस बीघा का है । इसका नाम महादई

(महादेवी) प्रसिद्ध है ।

41. पोखर : मौजा – बनौल, परगना – तिरसठ, में एक बड़ा तथा सुन्दर पोखर है । लगभग साठ – पैंसठ बीघा का होगा । प्रसिद्ध है कि यह पोखर भी राजा शिव सिंह का खुदबाया हुआ है ।

42. पोखर महादई (महादेवी) : मौजा – खड़, परगना – लोआम, में एक पुराना पोखर है । लगभग एक सौ छबीस बीघा का होगा । इसका भी नाम महादई (महादेवी) है ।

पृ. 155

43. पोखर हरवाही : मौजा – फुलैन, परगना – लवानवान, में एक पुराना पोखर है । लगभग पन्द्रह बीघा का होगा । लोग कहते हैं कि मैथिल ब्राह्मण हरू ठाकुर का खुदबाया हुआ है । यह बहुत पुराना है ।

44. पोखर भूवारा : मौजा – भूवारा, परगना – भरवारा, में एक साठ – पैंसठ बीघा का पोखर है । लोग कहते हैं कि यह राजा शिव सिंह का खुदबाया हुआ है ।

45. पोखर बीरसारि : मौजा – बीरसारि, परगना – हाटी, में एक पुराना पोखर है । लगभग पचीस बीघा का होगा । इसका जाठ पत्थर का है । इस पर एक श्लोक संस्कृत भाषा में है जिसे देखने से पता चलता है कि राजा नान्य देव (इस पोखर को) खुदबाये थे ।

46. पोखर अकोरा : मौजा – अकोरा (अकौर ?) इलाका नेपाल तराई में, जनकपुर से तीन कोस (छः मील) दक्षिण दिशा में एक पुराना पोखर है । लगभग तीस – चालीस बीघा का होगा । कहते हैं कि मैथिल ब्राह्मण अगोरा ठाकुर का खुदबाया हुआ यह पोखर है ।

उपर्युक्त पोखरों के अतिरिक्त हजारों छोटे – बड़े पोखर इस जिला में मौजूद हैं । अगर इन सभी पोखरों का हाल अलग – अलग लिखें जायें तो एक अलग पुस्तक हो जायेगी । अतः नहीं लिखा ।

अकाल के हालात का व्यान :

लेखक के समय में जिला तिरहुत में दो बार अकाल हुआ । एक तो 1273 फसली (1865 – 66 ई.) में । वैसे इस अकाल के पहले कई सालों से पानी की कमी हो रही थी और अनाज की उपज दिन पर दिन कम होते हुए 1272 फसली से मंहगाई आरम्भ हुई । 1273 फसली में मजदूर और खेतिहर लोग

पृ. 156

अनाज उपलब्ध नहीं होने के कारण मरने लगे । हजारों आदमी भूख से मर गये । हजारों मौत के निकट आ गये । सैकड़ों ने धर्म बदल लिया । कई हिन्दू मुसलमान हो गये और कई भूख के मारे ईसाई हो गये । अधिकांश गरीब लोग वरगद के पेड़ का फल, जिसे पकोहा कहते हैं, खाकर जान रक्षा करने लगे । हजारों लोग खल्ली को पीस – पीस कर खाने लगे । हजारों आदमी कल्लर – कल्लरनी हो गये । कोई किसी को वैकुण्ठ याने दान – खैरात नहीं देता था । कोई किसी की खबर नहीं लेता था । सरकार की तरफ से कुछ लोग कहीं – कहीं पका हुआ भोजन पाते थे ।

जनाब महारानी महेश्वर लता, दरभंगा, इस अकाल में बहुत हिम्मत की थीं । इनकी तरफ से गरीबों को चावल और बूट मिलता था । राय नन्दीपत महथा बहादुर, चमन चौधरी और गोपाल दास मुजफ्फरपुर में कुछ दिनों तक दान का द्वार खोले थे, परन्तु अन्त में व्यवस्था नहीं हो सकी । लाखों आदमी भूख से मर गये । लौनिया समुदाय के सभी लोग समाप्त हो गये । यहाँ तक कि उनकी हड्डियाँ भूख के चलते नमक की तरह घुल गईं । उनकी औरतें मुसलमान हो गईं । इस तरह जितने छोटी जाति के लोग मजदूरी करके गुजर करते थे, काश्त[illegible] लोग जो काश्तकारी के अतिरिक्त और कोई

व्यवसाय – व्यापार नहीं करते थे, और वे लोग जिनकी जीविका नौकरी या भीख मांगने की थी, वे सब इस अकाल में मर गये । इनके औलादों का पता न रहा कि कहाँ गये और क्या हो गये । केवल सम्पन्न – प्रतिष्ठित लोग, क्या हिन्दू क्या मुसलमान, जिनके पास खाने पीने का कुछ समान या कुछ रूपया या अनाज या जो किसी प्रकार की नौकरी से लगे थे, इस आपात्कालीन संकट में प्रतिष्ठा के साथ संरक्षित रहे और अकाल से जान बचाये । परन्तु इनका भी दिवाला हो गया । अकाल के बाद कई सालों तक होश में नहीं आये ।

इस अकाल के साल में कभी – कभी पानी भी बरसता था । मकई, मडुआ, साम, कौनी कहीं – कहीं हुआ था । सूखा ही सूखा नहीं था, परन्तु महँगाई का यह हाल था कि चावल इत्यादि अनाज का भाव प्रति रूपया

पृ. 157

पाँच सेर तक पहुँच गया था । मोटे और महीन चावल एक भाव में मिलते थे । शहरों में गल्ला की आमद थी । देहात में गल्ला दिखाई नहीं पड़ता था । इसलिये देहात के लोग बिल्कुल तबाह हो गये । इस साल नबाब मुस्ताब मुअला अलकाब मिस्टर लार्ड मेयो साहब गवर्नर – जेनरल, हिन्द, तथा जनाब आनरेबुल सिपल सिडन साहब, लेफ्टिनेंट गवर्नर, बंगाल में गवर्नर और लेफ्टिनेंट गवर्नर के पद पर मलिका मुअजमा दाम इकबाला (महारानी जिनका इकबाल बढ़े) की तरफ से स्थापित थे । सरकार की तरफ से इस अकाल में कुछ अच्छी तरह देख – रेख नहीं की गई । अतः उड़ीसा प्रान्त की जनता भी अनाज नहीं मिलने तथा खैर – खबर नहीं लेने के कारण तबाह और बरबाद हो गई ।

दूसरा अकाल :

दूसरा अकाल सन् 1281 फसली (1874 ई.) में हुआ । इस अकाल के समय में लार्ड नार्थब्रूक साहब गवर्नर – जेनरल बहादुर तथा मिस्टर सर रिचर्ड टेम्पुल साहब बहादुर लेफ्टिनेंट गवर्नर थे । इस अकाल में सरकार प्रजा की देख – भाल के लिये ऐसी

कमर हिम्मत की बान्धी जो कोई हिन्दुस्तानी राजा या बादशाह ने नहीं किया था ।

उल्लेखनीय है कि जितना रुपया इस अकाल में सरकार के बन्दोवस्त से खर्च किया गया वह केवल सरकारी खजाना का नहीं था । वस्तुतः यह रूपया राजाओं, सरकार के अधीन काम करनेवालों, जमींदारों, महाजनों, हाकिमों, कचहरी के सिरिश्तेदारों, वकीलों वो मुख्तारों, बड़े -- बड़े दूकानदारों वो व्यापारियों, बंगालियों, भारत, इंगलिस्तान तथा अन्य देशों के लोगों से वतौर चन्दा में लिया गया था । जिला मुजफ्फरपुर और जिला दरभंगा में चन्दा जमा हुआ था ;

मुजफ्फरपुर में सीतामढ़ी सब – डिविजन में, खास दरभंगा में, सब – डिविजन हाजीपुर में, सब – डिविजन मधुबनी में ।

पृ. 158

मुजफ्फरपुर के चन्दा कोष में दस हजार तथा खास दरभंगा के चन्दा कोष में पाँच हजार रूपया दरभंगा राज के कोर्ट ऑफ वार्ड्स से दिये गये थे । शेष अन्य लोगों ने दिया था । सरकार बहुत ही सोच – समझ और बुद्धिमानी से एक – एक व्यक्ति की देखभाल और सहायता की ।

व्यवस्था में किसी तरह की भूल – चूक नहीं हुई । फलतः एक भी आदमी अधिकारियों की भूल के चलते तथा अनाज नहीं पहुँचने के कारण इस अकाल में भूख से नहीं मरा । लेखक के विचार में इस अकाल में सरकार जिस तरह हम हिन्दुस्तानियों के प्रति सहानुभूति की और हमारी मुसीबत में काम आई वैसे किसी भूतपुर्व राजा से प्रजा को प्रति नहीं हुई होगी । इस अकाल का प्रभाव जिला – सारण, जिला – गोरखपुर, जिला -- चम्पारण, जिला – तिरहुत याने जिला – मुजफ्फरपुर वो जिला – दरभंगा, जिला – पटना, जिला – पुर्णियाँ, जिला – भागलपुर, मुंगेर और गया जी में था । परन्तु जिला तिरहुत में दरभंगा, मधुबनी और सीतामढ़ी के क्षेत्र मे इसका बहुत ज्यादा प्रभाव था, क्योंकि, इस इलाके में गल्ला कुछ नहीं पैदा हुआ था । सब – डिविजन हाजीपुर,

मुजफ्फरपुर और ताजपुर में इसका प्रभाव कम था क्योंकि इन सब – डिविजनों के परगनात में भदई फसल खूब हुई थी । सरफ नहीं हुआ था, मगर शकरकन्द की अधिक उपज हुई थी । इसी कारण से इस इलाका के अधिकारियों ने भी अनाज बाँटने में कम ध्यान दिया था । अकाल का प्रबन्ध दिसम्बर मास सन् 1873 ईसवी से आरम्भ हुआ । दरभंगा सब – डिविजन में केन्द्र स्थल दरभंगा था और इसके अधिकारी जनाब मिस्टर ए. बी. मैकडोनल साहब बहादुर, ज्वाईंट मैजिस्ट्रेट थे ; बारह सरकिलें दरभंगा के अधीन अकाल के व्यवस्था के लिये कायम हुई थीं ।

प्रथम सर्किल दरभंगा : यहाँ हाकिम मिस्टर ए.आर. हन्ड्री साहब, अधिकारी मैजिस्ट्रेट, सहायता अध्यक्ष (Relief Superintendent) थे । एक समिति स्थापित की गयी थी । इनका रोजाना इजलास दरभंगा राज के स्कूल में होता था । इस समिति में राय बाबू

पृ. 159

देवी प्रसाद, हाफिज अब्दुल करीम खान सहसरामी, मुन्सिफ, सैय्यद यार अली और मौलवी नबाब जान चार व्यक्ति उपाध्यक्ष नियुक्त किये गये थे । दरभंगा को चार भागों में बाँटा गया और एक – एक भाग का प्रबन्ध एक – एक अध्यक्ष को सौंपा गया । प्रत्येक अध्यक्ष के अधीन जितने मुहल्ले थे, उनमें प्रत्येक मुहल्ले से एक योग्य व्यक्ति चुनकर सदस्य बनाया गया । मुहल्ले के सदस्य रोज अपने मुहल्ले में घूमकर हर विधवा, लाचार, गरीब, लूल्हा – लंगड़ा, बीमार से पूछताछ करते थे कि कौन – कौन भूखों मरता है और उसे खाना नहीं है । उन्हें जब मालूम होता था कि उनके मुहल्ले में इतने आदमी भूखे या बीमार या लाचार हैं जो अपने कोशिश और श्रम से अपना भोजन नहीं जुटा सकते, तो उनके नामों की सूची बनाकर उपाध्यक्ष की अनुमति से उन्हें गल्ला देते थे । लेखक भी अपना मुहल्ला, लाला मनहरन लाल, का सदस्य था । गल्ला के वितरण की व्यवस्था यह थी कि प्रत्येक सप्ताह प्रत्येक वयस्क व्यक्ति को साढ़े तीन सेर चावल, चौदह छटांक दाल तथा सात पैसा नगद और नाबालिग को दो सेर चावल, सात छटांक दाल तथा तीन पैसा नगद दिया जाता था । इस गल्ला का जमा – खर्च मुहल्ला के सदस्य लिखकर, हस्ताक्षर कर

के उपाध्यक्ष को भेजते थे तथा उपाध्यक्ष सभी सदस्यों के हिसाबों को निरीक्षण करके जमा – खर्च का एक सारांश बनाकर अपने हस्ताक्षर से जनाब ए.आर. हन्ड्री साहब बहादुर, सहायक मैजिस्ट्रेट बहादुर, के हुजूर में दाखिल करते थे । अपने – अपने मुहल्ले के प्रत्येक सदस्य अकाल से छुटकारे की व्यवस्था के उपाय तथा सुझाव कमिटी को बताते थे । जो बात कमिटी में प्रस्तावित होती थी तथा जनाब मिस्टर हन्ड्री साहब जिसका अनुमोदन करते थे, वही लागू होती थी । इन सदस्यों के अतिरिक्त सुलतान मुहम्मद खान कोतवाल पेशावरी, सहायक सुपरिन्टेन्डेन्ट, जाँच अधिकारी नियुक्त थे । इनका काम यह था कि वे सदस्यों के पास जाकर उनके क्षेत्र के अकाल पिड़ित खैरात लेने वालों का निरीक्षण कर अध्यक्ष को सूचित करते थे ।

पृ. 160

प्रत्येक सरकिल में दो – दो, चार – चार बरवारें थी, जिसमें हजारों मन चावल, बूट, मूंग, जौकलाई, जौबूटी मौजूद रहा करते थे । सब अनाज वर्मा, मूंगेर, कलकत्ता, अमेरिका, इलाहाबाद, और बाकरगंज, इत्यादि से मंगवाये गये थे । प्रत्येक सरकिल के क्षेत्र में छोटे – छोटे गोले देहातों में कायम किये गये थे ; प्रत्येक में अस्पताल तथा कुछ सरकिलों में कल्लरखाना बनाये गये थे । कल्लरखानों में दवा बनाने वाले कम्पाउन्डर नियुक्त किये गये थे । सिविल सर्जन जो सबके निरीक्षक थे प्रत्येक स्थान पर (समस्या) निवारण के लिये जाते थे ।

दरभंगा सरकिल के क्षेत्र में जमालपुर, परगना – पच्छिम भीगो, में एक बड़ा गोला था जिसमें लाखों मन गल्ले का जमा – निकास हुआ करता था ; दूसरा गोला, मखदूमगंज, परगना – हवेली दरभंगा, में बागमती नदी के किनारे, थाना से सटे हुए किला घाट के पास था । हजारों मन गल्ला प्रतिदिन यहाँ से बाँ[illegible] जाता था । तीसरा गोला हड़ाही पोखर पर था । वहाँ से पलटन के सिपाहियों तथा सड़क बनाने वाले मजदूरों, इत्यादि, को सरकार से गल्ला दिया जाता था । चौथा गोला दिघ्घी पोखर पर था । उससे कल्लरों को गल्ला दिया जाता था । पोखर गंगा सागर के दक्षिण लेखक के फुलवाड़ी में, और सादिक अली खान, इस कसबा के रईस के फूलवाड़ी में दो कल्लरखानें बड़े – बड़े तैयार किये गये

थे । इन कल्लरखानों में हजारों आदमी – बालक, जवान, बूढ़े, बीमार स्त्री और पुरूष रहा करते थे, तथा उन्हें दोनों समय भात, दाल, मांस, तरकारी, दूध, चीनी तथा मिश्री आवश्यकतानुसार दिये जाते थे । निर्देशक साहब (Director) सरकार की तरफ से उनका ईलाज करते थे । दवायें सरकार की ओर से दी जाती थी । इन्हें रहने के लिये सैकड़ों मकान फूस, मिट्टी और टाट के बने थे तथा सफाई के लिये मेहतर और मेहतरानियाँ नियुक्त थे ।

पृ. 161

दूसरा सरकिल : मुहम्मदपुर : यहाँ के हाकिम मिस्टर ए.डब्ल्यू. पाल साहब सहायता अध्यक्ष (Relief Superintendent) तथा बाबू कुंज बिहारी, सब डिप्टी कलक्टर और मिस्टर ए. डब्ल्यू. मिकी साहब सहायक नियुक्त थे । यहाँ भी एक गोला था ।

तीसरा सरकिल : हायाघाट : यहाँ का प्रबन्ध मिस्टर ए. फान्सिस साहब, सहायता अध्यक्ष, और कुँअर लछमन सिंह, सहायक अध्यक्ष, के अधीन था । यहाँ भी एक गोला था ।

चौथा सरकिल : वारिसनगर, परगना – जाखर, मीनापुर के पास : यहाँ का प्रबन्ध बाबू अनुदा प्रसाद घोष, डिप्टी कलक्टर, सहायता अध्यक्ष के हाथ में था । यहाँ भी एक बड़ा गोला था ।

पाँचवां सरकिल : मौजा – बन्धार, परगना – जाखर : इसका प्रबन्ध मिस्टर आर. कौरनिस साहब, अध्यक्ष, तथा मिस्टर काडमरी साहब, सहायक अध्यक्ष के हाथ में था । यहाँ भी एक बड़ा गोला और कल्लरखाना था । कल्लरखाना के प्रबन्ध का भार एक भारतीय निर्देशक को सौंपा गया था ।

छठा सरकिल : मौजा – लहरा, परगना – परिहारपुर राघो : यहाँ का प्रबन्ध मिस्टर सावर साहब, अध्यक्ष, तथा मिस्टर आर. एफ. गैस साहब, सहायक अध्यक्ष के

अधीन था । यहाँ के गोलादार मिस्टर मलिक साहब थे ।

सातवां सरकिल : मौजा – दसौत, परगना – हावी : यहाँ का प्रबन्ध मिस्टर सी. आर. सरभडन साहब, अध्यक्ष, तथा मिस्टर ए.डब्ल्यू. केली साहब, सहायक अध्यक्ष के अधीन था ।

पृ. 162

आठवां सरकिल : मौजा – घनघन्दू , परगना – हावी : यहाँ का प्रबन्ध जी. एच. स्मिथ साहब, अध्यक्ष, के हाथ में था ।

नौवां सरकिल : मौजा – रोहाड़, परगना – हावी : लेखक को मालूम नहीं कि आरम्भ में प्रबन्ध किसके हाथ में था । परन्तु अन्त में मिस्टर ग्रेडी साहब अध्यक्ष और कुंअर लछमन सिंह, सहायक अध्यक्ष, के हाथ में था ।

दसवां सरकिल : मौजा – संगिया, परगना – चकमनी : यहाँ का प्रबन्ध बाबू राम अखि चतुर्जा (चटर्जी), अध्यक्ष, के हाथ में था ।

ग्यारहवां सरकिल : मौजा – हिरनी, परगना – हिरनी : यहाँ का प्रबन्ध पहले सैय्यद मुहसिन खान, सहायता अध्यक्ष, के हाथ में था । परन्तु वे बीमार होकर चले गये । तब उनके स्थान पर राय हुकुमचन्द अध्यक्ष नियुक्त हुये ।

बारहवां सरकिल : मौजा – हसनपुर, परगना – परड़ी : यहाँ का प्रबन्ध बाबू सिमलानन्द मुकर्जी, सहायता अध्यक्ष, के हाथ में था तथा मौजा – हाटी में भी एक डिविजन स्थापित किया गया था । वहाँ लगभग चार लाख मन प्रत्येक तरह का गल्ला मौजूद था । वहाँ का प्रबन्ध पहले मिस्टर मेकन साहब के हाथ में था । उसके बाद मिस्टर ए. डब्ल्यू. मिकी साहब बहादुर तथा बाबू जलानन्द के (अधीन) था । सरकिल रोहाड़, संगिया, हसनपुर और हिरनी सभी सरकिल हाटी के अन्तर्गत था । इन सरकिलों

के चलते देहातों में, प्रत्येक जगह, लोगों को गल्ला बहुत सुविधा से उपलब्ध होता था । यहाँ तक कि लोगों के दिल से अकाल का डर एकदम खत्म हो गया था । बल्कि लोग यह समझते थे कि जैसे इस जिला में अकाल पड़ा ही नहीं । जो लोग इस अकाल के प्रबन्ध में नौकरी पर लगे हुए थे और नौकरी

पृ. 163

से लाभ उठाते थे वे यही चाहते थे कि यह अकाल और यह प्रबन्ध सदा कायम रहे ।

अकाल के दिनों में इस जिला का कोई व्यक्ति भूखा नहीं दिखाई नहीं पड़ता था । अतः भूख से मरने की बात ही नहीं थी । जो लोग बीमार थे वे अकाल के दिनों में अच्छे होकर स्वस्थ एवं ताजा हो गये । कोई दुर्बल, दुबला – पतला आदमी ढूढ़ने से नहीं मिलता था । इसी तरह मधुबनी, सीतामढ़ी तथा ताजपुर के इलाकों में सरकिलें स्थापित हुई थी । इन सरकिलों द्वारा इन क्षेत्रों में लोगों को दाना – पानी अच्छी तरह उपलब्ध था । चूँकि डिविजन हाजीपुर और ताजपुर में अकाल का प्रभाव कम था इसलिये वहाँ के अधिकारियों ने अकाल के प्रबन्ध तथा गल्ला वितरण पर कम ध्यान दिया । फलतः इस क्षेत्र के लोग यद्यपि भूख से मरे तो नहीं लेकिन इस अकाल में कष्ट से रहे । इस अकाल में सरकारी गल्ला निम्नलिखित भाव पर बिकता था और उधार दिया जाता था :

चावल धानी बीस गंडा के तौल से (प्रति रूपया) –	16 (सेर) ;
चावल साफ	13 (सेर)
बूँट	18 (सेर)
मूंग	18 (सेर)
जौ पोटा	40 (सेर)
जौ कलाई	20 (सेर)

इस अकाल में गरीबों और दरिद्रों के पालन – पोषण की एक बड़ी व्यवस्था यह हुई की शहर एवं देहात में जहाँ – जहाँ आवश्यक था और जहाँ – जहाँ आवश्यक नहीं

भी था, सब जगह पोखरे खुदबाये गये । जहाँ पहले से था वहाँ साफ किये गये । इससे लाखों आदमी काम पर लग गये । उन पर दया करके उन्हें सस्ता भाव पर गल्ला दिया जाता था । लाखों को जीविका मिली । पोखरों के खुदाई का प्रबन्ध एक – एक अध्यक्ष या निरीक्षक के हाथ में दिया गया था और मजदूरी का गल्ला भी उसी अध्यक्ष या निरीक्षक के संरक्षण में था । वही अध्यक्ष या निरीक्षक मजदूरों को मजदूरी बाँटता था । एक बड़ा प्रबन्ध इस अकाल में यह किया गया कि जहाँ सड़कें नहीं थी वहाँ सड़कें बनबायी गई

पृ. 164

और जहाँ सड़कें खराब थीं वहाँ मरम्मत करबाई गयी । इन सड़कों की लाटरी में अफसर लोग बहुत लाभ उठाये । एक सड़क दरभंगा से धोइ घाट होकर बहेड़ा थाना को गई है । यह सड़क पहले नहीं थीं, इस अकाल में बनायी गयी ।

इसका प्रबन्ध मिस्टर कार साहब तथा मिस्टर हाफ साहब के अधीन था, एक मुसलमान खजांची था जिसने दो कोस (चार मील) सड़क तैयार होने में करीब मुबलिग बीस हजार रूपया खर्च किया । इसी तरह हर जगह के सड़क के सभी मुंशीयों (मोहर्रिरान) ने अपने – अपने अफसरों से मिलकर लाखों रूपया खर्च वो हेरा – फेरी कर गये । इस जिला में ऐसी सैकड़ों सड़कें बनायी गयीं । इन सड़कों से लोगों को बड़ी सुविधा मिली । जहाँ चाहते हैं आसानी से बग्घी घोड़े, पालकी तथा गाड़ी दौड़ाये हुये चले जाते हैं । इन सड़कों के कारण लाखों लोगों का पालन – पोषण हुआ ।

अब प्रतिष्ठित एवं सज्जन व्यक्तियों का हाल सुनिये कि सरकार ने उन्हें अकाल में क्या – क्या सहायता की । एक सहायता तो यह कि जिन लोगों ने पोखर खुदबाना चाहा उन्हें सरकार से रूपया उधार दिये गये और लेने के समय उसका (कुल रकम का) दो हिस्सा लिया गया तथा तिहाई हिस्सा माफ कर दिया गया । जिन लोगों ने व्यापार के लिये रुपया लिया उन्हें आठ आना सैकड़ा ब्याज के दर से दिया गया और बहुत सुविधा से धीरे – धीरे वसूल किया गया । बहुत बड़ी कृपा उनके साथ यह की गयी कि उनके

आवश्यकता एवं अर्जी के मुताबिक उन्हें रूपये उधार बतौर टकावी (वह रूपया जो सरकार की तरफ से बतौर सहायता काश्तकारों को दिया जाता है) दिये गये । यह रूपया अकाल के बाद दो वर्ष की अवधि में बहुत आसान किस्तों में बिना ब्याज के वसूल किया गया । जो लोग कम पैसे वाले थे और कर्जा या टकावी या दान नहीं लिये, उन्हें गल्ला टिकट द्वारा सस्ते भाव में दिये गये । इसके अतिरिक्त यह व्यवस्था की गयी कि उनके घरों के औरतों को सरकार से सूत तैयार करनें के लिये कपास दिये गये । उन सूतों से कपड़े

पृ. 165

तैयार कराकर दरिद्रों तथा लाचारों को दिये जाते थे । मजदूरी में उन्हें चावल दिये जाते थे ; जो मुहल्ले के सदस्यों के मारफत मिलते थे । वे सब चैन से अपने घर में परदे में बैठी हुई काम करके गुजर – बसर करती थी । इसके अतिरिक्त हजारों बढ़ई, लोहार, सिकलगर, मल्लाह, बांतर, आड़ा चलाने वाले, घरामी तथा राज – मिस्त्री लोग गृह निर्माण, छावनी एवं कहवाल (पलस्तर करने के लिये भूसी मिली हुई मिट्टी) बनाने के काम में लगाये गये ।

दरभंगा में पोखर हड़ाही, दिघ्घी तथा गंगा सागर के भिंडे को काटकर तथा समतल करके उस पर सैकड़ों सुन्दर बंगले तथा छोटे – छोटे सुन्दर मकान बनाये गये । इन्हें बनाने में हजारों आदमियों का पोषण हुआ । हजारों घोड़े, खच्चर, सैकड़ों ऊँट, हजारों बैल इस जिला के अड़ोस – पड़ोस से सवारी तथा समान ढ़ोने के लिये जुटाये गये थे । इसके चलते हजारों सईसों तथा घासकट्टों की जीविका चली । हजारों गाड़ीयाँ सरकार में किराये पर चलाई जाती थी । इससे लाखों गाड़ीवानों का पालन – पोषण हुआ । इनके जानवरों के लिये ठठरे, पुआल, खल्ली, बनोले, भूसी, वगैरह इधर – उधर से एकत्र किये गये थे । सैकड़ों मजदूर प्रत्येक सरकिल में हरी घास काटने पर लगाये गये थे जिसे उनसे दाम देकर लिया जाता था । प्रत्येक सरकिल में घासों का ढ़ेर लगा दिया जाता था जिसे खरीदने से बहुतों को आहार मिला । इस अकाल में सरकार गवर्नमेन्ट ने पीतल का रूपया, जिसका नाम अंग्रेजी भाषा में "ग्रीन टोकेन" था, जारी

किया । यह रूपया साधारण रूपया से कुछ कम में बिकते थे । यह अकाल के कर्मचारीयों को वेतन में दिये जाते थे । वे उन रूपयों से सरकारी गल्ला खरीदते थे । यह रूपया दूसरे काम के योग्य नहीं था । जिला दरभंगा में यह रूपया करीब पाँच लाख का आया था । इस अकाल में सरकार की तरफ से नगद नौ लाख पैंतिस हजार दो सौ सरसठ रूपये का गल्ला डिविजन ताजपुर दरभंगा तथा मधुबनी में खर्च किया गया था ।

पृ. 166

यहाँ से रेलगाड़ी जारी होने का हाल लिखा जाता है जो जिला तिरहुत में अबतक जारी है :

इसी अकाल में एक कड़ी रेलवे सड़क की बहुत जल्दी, एक महीना में, स्थान वाजिदपुर, याने गंगा नदी के किनारे से, दरभंगा में लछमन सागर तक पहुँचा दी गयी । जल्दी के चलते ऊँची – नीची जमीन का ध्यान किये बिना सड़क की जमीन पर तख्ती वो रेलें बिछाकर गाड़ी चला दी गयी । एक दिन में कई – कई बार वाजिदपुर से उस गाड़ी पर गल्ला आता था और दरभंगा से सरकिलों में भेजा जाता था । सरकिलों से अपने – अपने क्षेत्र के देहात के लोगों को अकाल निरीक्षक तथा पंचों और सदस्यों द्वारा वितरित किया जाता था । जो गल्ला दरभंगा से सरकिलों में भेजे जाते थे उनका चालान विभिन्न तरह से था । कहीं छकड़ा वो गाड़ी द्वारा, कहीं ऊँट द्वारा, कहीं बोझ लादने वाले बैल, खच्चर और घोड़ा द्वारा, कहीं हाथियों द्वारा, और जहाँ नदी थी वहाँ हिन्दुस्तानी नौकाओं तथा छोटे – छोटे एग बोटों के मारफत भेजा जाता था ।

दरभंगा में अकाल के प्रबन्ध हेतु रेलगाड़ी पहली बार माह अप्रैल सन् 1874 ईसवी मोताबिक सन् 1281 फसली में जारी हुई । कुछ समय बाद वर्षा के दिनों में लोहे का पुल नहीं रहने के कारण लकड़ी के पुल डूब गये और गाड़ी नहीं चली । इसके बाद सन् 1875 ईसवी में ठीक 11 जनवरी को 11 बजे दिन से गाड़ी चलनी शुरू हुई । फिर बरसात के कारण 12 जून, 1875 ईसवी मोताबिक जेठ मास सन् 1282 फसली से बन्द हो गयी । तारीख 1, माह नवम्बर, सन् 1875 ईसवी से फिर गाड़ी चलने लगी जो अब तक बराबर

जारी है ।

इसके बाद शमसुद्दीनपुर (समस्तीपुर ?) से मुजफ्फरपुर तक रेलवे सड़क के निर्माण की योजना होने लगी । थोड़े समय में वह तैयार हो गयी और 25 फरवरी, सन् 1877 ईसवी मोताबिक 27 माह फागुन सन् 1284 फसली,

पृ. 167

रविवार को, जिस दिन गोविन्द द्वादशी के स्नान का मेला था, लोग कहते थे कि यह मेला साठ वर्ष के बाद हुआ है, मुजफ्फरपुर से गाड़ी जारी हुई ।

27 सितम्बर, सन् 1874 ईसवी, मोताबिक 2 कुवार, रविवार के दिन, सन् 1282 फसली को मथियान क्षेत्र में रात के दस बजे से भोर तक ऐसी वर्षा हुई कि दस वर्ष में नहीं हुई होगी ।

तिथि 1 अक्टूबर, सन् 1874 ईसवी को अकाल की सारी सरकिलें, एक के बाद दूसरी, बन्द की गयी । अधिकारीगण भी बरखास्त होन लगे । कल्लरखानें भी बन्द हो गये । मकानात, सरकिल, गोले, कल्लरखानें, हजारों बैल, गाड़ी, शिविर, इत्यादि, हर तरह के, नीलाम कर दिये गये । जितना गल्ला बिक्री तथा महाजनों को वितरण करने के बाद गोलों में बच गया था वह लाखों मन था । वे सस्ता भाव से याने एक रूपया में एक मन के भाव से, मिस्टर जॉन मार्टिन मेजर साहब, बाबू विश्वेश्वर लाल साहु, राय गोवर्धन लाल साहु बहादुर महाजनान दरभंगा के हवाले कर दिये गये । इन लोगों ने उस गल्ले को जिस (भाव) पर चाहा बेच कर सरकार में रूपया दाखिल किये और खुद भी लाभ उठाते गये ।

व्यान तिरहुत के दो भागों में विभाजन का :

इसी सन् 1874 ईसवी में सरकार ने जिला तिरहुत को दो भागों में विभाजित

किया । पहले भाग का नाम मुजफ्फरपुर रखा तथा दूसरे भाग का नाम जिला दरभंगा हुआ ।

मुजफ्फरपुर की आवादी की परिस्थिति यह है कि सन् 1790 ईसवी के पहले मुजफ्फर खान, अधिकारी चकला नई, परगना – बसारा, ने सात बीघा जमीन को आव.द करके मुजफ्फरपुर नाम रखा और वहाँ सरकारी कचहरी होने लगी । अन्त में जिला घोषित हुआ । इस जिला में सरकार हाजीपुर, सरकार तिरहुत और आधा सरकार चम्पारण, याने ढ़ाई सरकारें सम्मिलित थी । जब इस जिला के दो भाग हो गये तो जिला मुजफ्फरपुर में डिविजन सीतामढ़ी, डिविजन हाजीपुर, डिविजन मुजफ्फरपुर ; और जिला दरभंगा में डिविजन मधुबनी, ताजपुर तथा दरभंगा सम्मिलित किये गये । दरभंगा में केवल महकमा मुनसिफी वो

पृ. 168

कलक्टरी कायम है । तीन महीने पर मुजफ्फरपुर से सेसन जज साहब बहादुर दौरा करने के लिये आते हैं । इन पंक्तियों के लेखक भी कभी – कभी कर निर्धारक के नाते से इजलास में सम्मिलित होता है । इसका प्रबन्ध जनवरी, सन् 1875 ईसवी से शुरू हुआ तथा फरवरी से दोनों जिलों की कार्रवाई अलग – अलग होने लगी ।

जिला दरभंगा में, ताजपुर डिविजन मिलाकर सरकार के जनगणनानुसार कुल जनसंख्या सत्तरह लाख संतावन हजार नौ सौ हैं । 31 दिसम्बर, 1879 ईसवी तक जिला दरभंगा में सतावन परगनें और सात हजार चार सौ बयालिस (7442) गाँव (मौजात) हैं । सात लाख छियासी हजार सात सौ बीस रूपया माल गुजारी, आठ हजार दो सौ तीन रूपया मालिकाना के, तीन लाख अड़तीस हजार एक सौ अठहत्तर रूपया ग्यारह आना चार पाई रोड सेस वो पब्लिक वर्क्स से, कुल मिलाकर ग्यारह लाख तैंतीस हजार एक सौ एक रूपया ग्यारह आना चार पाई सालाना 1879 ईसवी के अन्त तक के लिये कलक्टरी खजाना में जमा होते हैं ।

जिला मुजफ्फरपुर में छत्तीस परगना और तेरह हजार एक सौ तिरासी गाँव (मौजात) हैं । नौ लाख छियासठ हजार रूपया माल गुजारी के, तथा दो लाख अस्सी हजार नौ सौ चौहत्तर रूपया एक आना रोड सेस वो पब्लिक वर्क्स के, कुल बारह लाख छियालिस हजार नौ सौ चौहत्तर रूपया एक आना कलक्टरी खजाना में दाखिल होते हैं ।

यहाँ से हाल प्रदर्शनी स्थल की लिखी जाती है :

उल्लेखनीय है कि तिरहुत के दो जिलों में विभाजन के पहले जनवरी सन् 1865 ईसवी में, मोताबिक 1272 फसली, बंगाल सरकार के आदेशानुसार खास मुजफ्फरपुर में जहाँ रेलवे स्टेशन है उससे दक्षिण तथा घोड़दौड़ के चक्कर से पूरब एक प्रदर्शनी स्थल बहुत परिश्रम और योजना से बनायी गयी थी । इस प्रदर्शनी स्थल की तैयारी का बन्दोबस्त मिस्टर ए. जी. ईस्ट साहब, कलक्टर वो मैजिस्ट्रेट, जिला मुजफ्फरपुर, और जनाब मौलाना सैय्यद इमदाद अली खान बहादुर, सदर आला वो जज स्माल कोर्ट, के अधीन था । इन हाकिमों ने बहुत सोच समझ से यह प्रदर्शनी स्थल बनवाया था । इसके चारों तरफ चार लकड़ी

पृ. 169

के ऊँचे – ऊँचे द्वार जो रंगीन और नफीस कागजों से मढ़े गये थे, बनबाये गये थे । इन दरवाजों पर प्रदर्शनी की तिथियाँ ...... में लिखी गयी थीं । सब सुन्दर, नफीस और कीमती चीजें, तथा घोड़े, हाथी, गाय, बैल, भेड़, बकरियाँ, घरेलू पक्षियाँ, देशी कपड़े और अन्य वस्तुएँ जो तिरहुत जिला में होती हैं, इसमें एकत्र किये गये थे । जनाब नबाब ऑनरेबुल सिसिल वेडन साहब बहादुर, लेफ्टिनेंट गवर्नर, कलकत्ता, बहुत एश्वर्य और सवार सिपाहीयों के साथ पधारे थे । इनके साथ जिला के सारे अधिकारी, और नील के कोठियों के अंग्रेज वर्दियाँ बदल – बदल कर रण सेना की तरह घोड़े पर सवार जुलुस के साथ थे ।

नुमाईशगाह के बीच में एक ऊँचा चबूतरा इजलास के लिये बनाया गया था और उसके सामने एक बड़ा नमगीरा खड़ा किया गया था । इस दरबार में जिला तिरहुत, जिला

पटना, मुंगेर, भागलपुर, आरा तथा गया जी के तमाम राजे आये थे । पहले एक भाषण जनाब साहब कमिश्नर हाल (?) बहादुर ने अंग्रेजी भाषा में और उसके बाद मौलाना सैय्यद शाह इमदाद अली खान बहादुर उर्दू भाषा में, जनाब नबाब गवर्नर बहादुर के हुजूर में बहुत जोर वो शोर के साथ पढ़ा । उसके बाद दीवान मौला वख्श ने भी एक भाषण उर्दू में दिया । बहुत से कवियों तथा कला प्रेमियों ने पत्रिकायें तथा कसायद इस नुमाईशगाह और जनाब नबाब लेफ्टिनेंट गवर्नर बहादुर की प्रशंशा में प्रस्तुत किये । तब, लंदन वालों की रीति के अनुसार तमाम अधिकारीगण और अन्य यूरोपियन साहेबान तालियाँ बजाकर दुआ के ध्वनि ऊँचे किये । इसके बाद नबाब लेफ्टिनेंट गवर्नर बहादुर ने प्रदर्शनी में उपस्थित वस्तुओं का निरीक्षण किया । जो लोग प्रदर्शनी देखनें आये वे टिकट लेकर प्रवेश किये थे । इस मेला में अंग्रेजी बाजा बजता था । बहुत सज – धज का मेला था । इस प्रदर्शनी की प्रशंशा में मौलवी सैय्यद मुहम्मद मुर्शिद हसन "कामिल" ने एक कसीदा कहकर नबाब लेफ्टिनेंट गवर्नर के हुजूर में प्रस्तुत किया था । माननीय नबाब साहब ने अपने हाथ से लेकर अपने सचिव

पृ. 170

को दिया, सचिव ने इसे बक्से में बन्द किया । इस कसीदा की कुछ कवितायें इस तारीख़ में पढ़ने बालों के देखने के लिये लिखे जाते हैं ......

पृ. 173

जनाब नबाब वायसराय हिन्द, मिस्टर नार्थब्रुक साहब बहादुर गवर्नर जेनरल के दरभंगा पधारने का वर्णन :

तिथि एक दिसम्बर, सन् 1874 ईसवी, आठवीं माह अगहन सन् 1282 फसली, मंगल दिन, एक बजे दिन में, जनाब नबाब वायसराय हिन्द सर मिस्टर लार्ड नार्थब्रुक साहब बहादुर गवर्नर जेनरल हिन्द, अकाल पीड़ित रिआया तथा देश की हालात का निरीक्षण करने के लिये पहले पहल इस दरभंगा में कन्हैया मिश्र के पोखरे पर

जोड़ी सवारी में पधारे । यहाँ पहले से कुछ शिविर तथा दो नमगीरा खड़े थे, उसमें बाबू गुणेश्वर सिंह उर्फ किशोर बाबू, बाबू गोपेश्वर सिंह उर्फ सुन्दर बाबू (महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह के चाचा), बाबू गिरिधारी सिंह, बाबू दुर्गादत्त सिंह, (कीर्त्ति सिंह रईस, मधुबनी, के बेट), सादिक अली खान तथा अनवार अली खान रईसान, दरभंगा, और वारिसान रहम खान मरहूम उपस्थित थे । गवर्नर जेनरल के आते ही ये शिविर से बाहर आये । सादिक अली खान एक अभिनन्दन पत्र, जिसे पहले से उर्दू में जनाब मैकडोनल साहब, कलक्टर वो मैजिस्ट्रेट, जिला दरभंगा, और मिस्टर मेटकाफ साहब बहादुर, कमिश्नर अकाल, और मिस्टर कर्नल बर्न साहब, मैनेजर, राज दरभंगा, के निर्देशन में हाफिज अब्दुल करीम खान, प्रथम श्रेणी मुन्सिफ, मुकाम दरभंगा, और जैनुद्दीन हुसैन खान, डिप्टी मैजिस्ट्रेट, एक दूसरे से सलाह करके लिखे थे तथा लेखक को भी दिखलाये थे, और मुर्शिद हसन कामिल से अभिनन्दन पत्र की प्रस्तुति कविता में लिखबाकर सुन्दर अक्षर लिखने वाले से सुनहरे कागज पर लिखबाकर, प्रस्तुत किये । मिस्टर बरनाड साहब, सचिव, उस अभिनन्दन पत्र लेकर नबाब गवर्नर जेनरल बहादुर के हाथ में दिये और उसे वहाँ पढ़ा गया । गवर्नर साहब इस अभिनन्दन से जो सब हिन्दू और मुसलमान रिआया की ओर से किया गया था, बहुत प्रसन्न हुये । इसके बाद एक अभिनन्दन पत्र संस्कृत में जिसे बाबू गुणेश्वर सिंह उर्फ किशोर बाबू किसी पंडित या शिक्षक से लिखबाये थे, प्रस्तुत किये । यह भी लिया गया । इस बीच पुलिस के सिपाही और कोर्ट ऑफ वार्ड्स के सवार जो वहाँ उपस्थित थे अपनी सलामी देकर छुट्टी पाये । इस जगह एक विचित्र बात है कि कर्नल बर्न साहब तोप के बदले पोखर के उत्तर कोने पर आतिशबाजी के गोले रखबाये थे जिससे अग्निकौतुक के गोले छोड़े गये ।

पृ. 174

इस जगह साढ़े तीन सौ हाथी पूरे जिले से जनाब मिस्टर ए.बी. मैकडोनल साहब बहादुर कलक्टर के आदेशानुसार जमीन्दारों के साथ बुलाये गये थे, जो हाथीयों पर अच्छे – अच्छे कपड़े पहने हुये सवार थे और कतार बाँधे हुये सलाम करने के लिये उपस्थित थे । इसके अतिरिक्त पाँच हजार आदमियों की भीड़ थी । तमाशा देखनेवालों का एक मेला था । जब गवर्नर साहब की गाड़ी आगे बढ़ी तो सब विदा हुये । जनाब गवर्नर

साहब के सम्मान में जनाब मिस्टर कर्नल बर्न साहब नरगौना कोठी से कन्हैया मिश्र के पोखर तक चौदह ऊँचे दरबाजे जाफरी टट्टी के बनबाये थे जिसे उत्तम एकरंगे और दूसरे अच्छे – अच्छे प्रकार के कपड़ों से लिपटाये गये थे, और उसमें हरे – हरे पत्ते तथा लाल – पीले फूल लटकाये गये थे । इसका बहुत आनन्ददायक दृश्य था । गवर्नर जेनरल साहब को देखने के लिये सारे लोग राजपथ के दोनों तरफ खड़े थे । पूरी पक्की सड़क पर पानी का छिड़काव हुआ था । किसी को (सड़क के) एक किनारे से दूसरे किनारे तक नहीं जाने दिया जाता था । ...... कोई कुछ नहीं बोलता था मगर आँखें गवर्नर साहब के आगमन की प्रतीक्षा में थी । लेखक भी अपने दो मित्रों तथा अपने भाई बाबू बद्रीनाथ तथा अपने लड़के, बाबू शारदा प्रसाद, जिसका जन्म 15 सावन, बुध दिन, 1278 फसली में है और इस समय जिसकी आयु तीन वर्ष तीन महीना तईस दिन है, के साथ एक मकान में, अपने मकान से पूरब, राजपथ पर बैठा था । देखा कि चार सवार आगे – आगे घोड़ा उड़ाये चले आ रहे हैं, और जोड़ी पर गवर्नर साहब के साथ मिस्टर मेटकाफ साहब बहादुर, कमिश्नर, तथा मिस्टर ए. बी. मैकडोनल साहब कलक्टर वो मैजिस्ट्रेट, वो मिस्टर बरनाड साहब, सचिव, बैठे हुये हैं, और बग्घी दौड़ी हुई आ रही है, तथा पीछे – पी.छे जिला के जमीन्दारान हाथीयों पर बैठे हुए आ रहे हैं ।

पृ. 175

गवर्नर जेनरल साहब प्रसन्नता के साथ दोनों हाथ से सब लोगों का सलाम लेते थे । इस तरह नरगौना कोठी में छः बजे शाम को पहुँचे, वहाँ भी बारुद के इक्कीस गोले सलामी में छोड़े गये और अंग्रेजी बाजा बजाया गया । रात में महाराज साहब की तरफ से कोर्ट ऑफ वार्ड्स के प्रबन्ध से सिंह द्वार से नरगौना कोठी तक सड़क पर दो तरफा जाफरी टट्टियों पर बहुत बड़ी रोशनी हुई और सिंह द्वार से कमरा तक सड़क के दोनों ओर नये – नये प्रकार की रोशनी की गयी । सड़क पर पाँव रखने के लिये लाल रंग के ऊनी कपड़े का फर्श बिछाया गया था । कमरा के अन्दर शीशे के यन्त्रों से बहुत सुन्दर रोशनी की व्यवस्था थी । आठ बजे रात में गवर्नर साहब बहादुर महाराजा साहब बहादुर के कमरा में पधारे तथा सोने की कुर्सी के पास, जो पहले वहाँ रखी हुई थी, दरबारी खड़े रहे जबतक उन्हें दरबार से आज्ञा नहीं मिली ।

जनाब मिस्टर मेटकाफ साहब बहादुर, कमिश्नर, और मैकडोनल साहब, कलक्टर, को भेंट करबाने का अधिकार मिला था । प्रत्येक दरबारी के नाम का टिकट पहले से बाँट दिया गया था । ए. बी. मैकडोनल साहब बहादुर ने पहले बाबू गुणेश्वर सिंह उर्फ किशोर बाबू और गोपेश्वर सिंह उर्फ सुन्दर बाबू को दरबार में हाजिर किया । ये दोनों भाई सलाम करके जनाब गवर्नर साहब बहादुर के बाईं तरफ कुछ हटकर खड़े हो गये । इसके बाद सादिक अली खान और अनवार अली खान को मिलने का सौभाग्य प्राप्त हुआ । तब बाबू गिरिधारी सिंह और बाबू दुर्गादत्त सिंह दरबार में हाजिर होकर सम्मानित हुये ; तब मौलवी सैय्यद अली हसन, पुत्र मौलवी इमदाद अली खान बहादुर, जज, स्माल कॉज कोर्ट, तथा राजा रघुनन्दन सिंह, राजा सुरसंड, और अन्य रईस गण दरबार के दर्शन से सौभाग्य प्राप्त किये । तब आतिशबाजी होनें लगी और दरबार विसर्जित हुआ ।

पृ. 176

जनाब गवर्नर साहब बहादुर जोड़ी पर सवार होकर रामबाग होते हुये नरगौना कोठी पधारे और मिस्टर कर्नल बर्न साहब बहादुर के साथ भोज खाकर आराम फरमाये । उस दिन शहर में अमीर और गरीब सब लोग अपने – अपने मकान के दरबाजे पर ऐसी रोशनी किये कि दीपावली के तरह नजर आ रही थी ।

छः बजे सुबह गवर्नर साहब मधुबनी के तरफ गये, मधुबनी से नरहिया गये । दूसरे दिन वहाँ से लौट आये । तीसरे दिन, 31 दिसम्बर, वृहस्पतिवार को ग्यारह बजे दिन में कोर्ट ऑफ वार्ड्स के स्कूल तथा अस्तबल का निरीक्षण कर लड़कों को पचास रूपया का ईनाम देकर रेलगाड़ी से कलकत्ता चले गये । कुछ समय बाद जनाब वायसराय लार्ड नार्थब्रुक साहब, गवर्नर जेनरल बहादुर, हिन्द, 15 अप्रैल, 1876 ईसवी को इंगलिस्तान गये । उनके स्थान पर लार्ड लिटन साहब गवर्नर जेनरल, i2 अप्रैल, सन् 1876 ईसवी को कलकत्ता में पदस्थापित हुए और अभी तक इस पद पर हैं ।

चौथा भाग

पृ. 177

ब्राह्मण, क्षत्री, अग्रवाल, गोलवार, खत्री, कायस्थ और मुसलमान वगैरह के रईसों और प्रतिष्ठितों का ब्यौरा :

1. महाराज कुँअर बाबू गुणेश्वर सिंह उर्फ किशोर बाबू वल्द महाराज रूद्र सिंह बहादुर : ये बड़े रईसों में नामी – गरामी हैं । पहनावा, सभ्यता, चरित्र, मरौअत और रईसी में उत्तम हैं । विद्वान और दानी हैं । इनका मकान मौजा – शुभंकरपुर में दरभंगा से एक मील पर है । महाराजा साहब दरभंगा के परिवार के नियमानुसार इन्हें राज से परगना – परड़ी दिया गया था, जो इनके अधिकार में है । इसकी आमदनी लगभग एक लाख चालीस हजार रूपया होगी । यहाँ के लोगों में आदरणीय और सर्वश्रेष्ठ हैं ।

पृ. 178

अपने धार्मिक पूजा – पाठ में सदा लीन रहते हैं और लाखों रूपया खर्च करके प्रत्येक तीर्थ का दर्शन कर आये हैं । इनका व्यक्तित्व गनीमत है ।

2. महाराज कुमार बाबू नितेश्वर सिंह उर्फ वनमाली बाबू वल्द महाराज रूद्र सिंह बहादुर : ये भी अपने भाई की तरह प्रतिष्ठित, आदरणीय और रईस हैं । मौजा – बड़गोरिया, परगना – भौर में इनका मकान है । परिवार के नियमानुसार, राज से इनको परगना – बेलारी मिला । इनकी आमदनी लगभग अस्सी हजार रूपया होगी ।

3. महाराज कुमार बाबू गोपेश्वर सिंह उर्फ सुन्दर बाबू वल्द महाराजा रूद्र सिंह बहादुर : ये भी अपने बड़े भाई के जैसे आदरणीय, रईस, धनवान, दयालु वो

चरित्रवान हैं । विद्या भी अच्छी है । इनका मकान शुभंकरपुर के पास मौजा – कोठिया, मुतालिका – दरभंगा, में है । परिवार के नियमानुसार राज से इनको परगना – आहिस दिया गया था जो इनके अधिकार में है । इसकी आमदनी लगभग साठ हजार रूपया होगी ।

4. महाराज कुँवर रामेश्वर सिंह, महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह के छोटे भाई : परम रईस, प्रतिष्ठित, आदरणीय, बुद्धिमान तथा दयालु हैं । बहुत ज्ञानी हैं । सरकारी कॉलेज में इन्होंने अंग्रेजी शिक्षा प्राप्त किया है । जिस स्तर की अंग्रेजी ये जानते हैं बहुत कम हिन्दुस्तानी रईस ऐसे जानकार

पृ. 179

मिलेंगे । अंग्रेज सरकार अपनी मर्जी से, इनके इनकार करने पर भी, इन्हें असिस्टेंट मैजिस्ट्रेटी वो कलक्टरी की पदवी प्रदान किया है । मुकदमों के फैसले में बहुत सही राय देते हैं । न्याय का रास्ता किसी हाल में इनके हाथ से बाहर नहीं जाता है ।

5. बाबू गणेशदत्त सिंह जमींदार, परगना – परिहारपुर राघो : ये भी महाराज साहब बहादुर दरभंगा के परिवार के हैं । इनके पूर्वज को परिवार के नियमानुसार राज से परिहारपुर राघो परगना मिला था । इनकी जमींदारी बहुत अच्छी है । ये बुद्धिमान, प्रतिष्ठित, होशियार और अच्छे प्रबन्धक हैं । इनके जमींदारी की आमदनी करीब चालीस – पचास हजार रूपये की होगी । इनके दो पुत्र हैं । दोनों रईस और योग्य हैं । बाबू वंशीधारी सिंह, इनके छोटे लड़के, अंग्रेजी में बहुत अच्छी योग्यता रखते हैं ।

6. बाबू गिरिधारी सिंह वो बाबू दुर्गादत्त सिंह, बाबू कीर्त्ति सिंह, मधुबनी जमींदार, के पुत्र : महाराज बहादुर दरभंगा के परिवार हैं । बहुत आदरणीय और प्रसिद्ध हैं । रियासती गुणों से भरपूर हैं । इनकी जीविका के लिये आमदनी लगभग

दो – ढ़ाई लाख होगी ।

7. बाबू रमापति सिंह, जमींदार परगना – पचही : ये भी महाराज साहब बहादुर के परिवार के थे । बड़े माननीय थे । मर गये । इनके बहुत सन्तान हुए, इसलिये जमींदारी इनके सन्तानों में बंट गई । इनके सन्तानों की आमदनी इजमाली (सम्मिलित) है, जो साठ हजार रूपये से कम नहीं होगी ।

पृ. 180

8. बाबू परमेश्वरी प्रसाद नारायण सिंह, ब्राह्मण पछिमान, जमींदार नरहन, परगना – सरैसा : ये उच्च परिवार के कुलीन, सभ्य, साहसी और प्रतिष्ठित थे । अधिकारीगण इनका बहुत आदर करते थे । बनारस के महाराज साहब के सम्बन्धी थे । इनके दरबार में पहलवानों की बड़ी कद्र थी । हर प्रकार के घरेलू सामग्री रहती थी । इनकी सवाड़ी बड़े शान से निकलती थी । घोड़े पर खूब चढ़ते थे । अपने पास अच्छे – अच्छे घोड़े रखते थे । दशहरा (पूजा) में लाखों रुपये खर्च करते थे । मर गये । इनके एक लड़के, जिनका नाम बाबू महेन्द्र नारायण सिंह है, मौजूद हैं । इनकी जमींदारी कोर्ट ऑफ वार्ड्स के बन्दोवस्त से आई । जमींदारी की आमदनी एक लाख रूपया से अधिक होगी ।

9. राजा रघुनन्दन सिंह बहादुर, जमींदार सूरसंड : पहले ये बड़े जमींदार थे । बाद में हिन्द सरकार से इन्हें राजा की उपाधि और खिलअत मिली । रईस, अच्छे स्वभाव के, साहसी, आदरणीय थे । फारसी भाषा और सरकारी कानून तथा इसके शास्त्र में माहिर थे । जिस समय नबाब वायसराय जनाब मिस्टर नार्थब्रुक साहब, गवर्नर जेनरल, दरभंगा आये थे, और महाराज साहब बहादुर दरभंगा के मकान में दरबार हुआ था, ये भी आये थे । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग दो लाख रूपये से अधिक होगी । लेखक को विस्तार पूर्वक मालूम नहीं । तिथि 21 माह फागुन सन् 1286 फसली को बिना पुत्र के मर गये ।

10. ...... ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा -- मझौलिया, परगना – बखरा : शरीफ और इज्जतदार थे । जिलाधिकारी भी इन्हें प्रतिष्ठित मानते थे । ...... मिलकियत की आमदनी लगभग पचास हजार रूपया सालाना से कम नहीं होगी ।

पृ. 181

11. राजा शिवराजनन्दन सिंह, ब्राह्मण पछिमान, रईस शिवहर, मुतालिका सीतामढ़ी डिविजन : ये उच्च परिवार के प्रतिष्ठित और नामी – गिरामी रईस हैं । जिलाधिकारी गण भी इनकी इज्जत करते हैं । गवर्नरी दरबार में जो पहली जनवरी सन् 1875 ईसवी को दरभंगा में हुआ था, ये भी सम्मिलित हुये थे । इनके जमींदारी की आमदनी लाख रूपया से कुछ अधिक होगी ।

12. चौधरी गुणवान सिंह, ब्राह्मण पछिमान, चौधरी हलधल सिंह के वारिश, साकिन मौजा – रेवासी, परगना – महला : कुलीन, शिष्ट और आदरणीय हैं । जमींदारी की आमदनी लगभग दस हजार रूपया सालाना होगी । बाँकी हाल मालूम नहीं ।

13. चौधरी नाथ वख्श साही, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – विपरा, परगना – महला : कुलीन, शिष्ट तथा प्रतिष्ठित थे । इनकी जमींदारी बहुत अच्छी है । इनके वारिसों में छत्रधारी साही और तिलकधारी साही मौजूद हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग दस हजार रूपया सालाना होगी ।

14. चौधरी जानकी प्रसाद, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – अथरी, परगना – महला : ये कुलीन और बहुत शिष्ट थे । प्रसिद्ध व्यक्ति थे । इनका परिवार बहुत उच्च है । इनकी जमींदारी की आमदनी लगभग पाँच हजार रूपया सालाना होगी । इनकी मृत्यु हो गयी । वारिसों में हनुमान प्रसाद मौजूद हैं ।

15. झूटन साही, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – बहादुर, परगना – महला : ये भी शिष्ट और आदरणीय थे । मर गये । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग पाँच हजार रूपया सालाना होगी । बाँकी हाल लेखक को मालूम नहीं ।

16. हंसराज सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – अथरी, परगना – महला : आदरणीय वो माननीय हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग पाँच हजार रूपया सालाना होगी । आगे हाल लेखक को मालूम नहीं ।

17. बाबू भागवत प्रसाद, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – अथरी, परगना – महला : आदरणीय वो माननीय हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग पाँच हजार रूपया सालाना होगी । आगे का हाल लेखक को मालूम नहीं ।

18. बाबू हनुमान प्रसाद, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – अथरी, परगना – महला : ये भी खानदानी, सज्जन एवं आदरणीय हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग पाँच हजार रूपया सालाना होगी । बाँकी हाल लेखक को मालूम नहीं ।

19. बाबू सूर्यदेव नारायण, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – तिलगढ़, परगना – तिरसठ : खानदानी, शिष्ट एवं इज्जतदार हैं । सरकार इंगलिशिया से आनरेरी मैजिस्ट्रेट का पद मिला है । सुना है कि अच्छे आचरण के हैं और सबों के लिये आदर भाव रखते हैं । इनकी जमींदारी की आमदनी दस हजार रूपया सालाना होगी ।

20. चौधरी दयानन्द, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – रेवासी, परगना – महला : खानदानी, शिष्ट वो माननीय हैं । जमींदारी की आमदनी लगभग पाँच हजार

रूपया सालाना होगी ।

पृ. 183

21. फेकन सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – चकियाही, परगना–बिवरा : नामी जमींदार, सज्जन और आदरणीय हैं । जमींदारी की आमदनी लगभग सोलह – सत्तरह हजार रूपये की होगी ।

22. हनुमान सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – मातहती, परगना – बिवरा : खाते – पीते, सज्जन, इज्जतदार और नामी हैं । जमींदारी की आमदनी दस हजार रूपया सालाना होगी । बाँकी हाल लेखक को मालूम नहीं ।

23. बाबू विशुनदेव नारायण साही, छरता ब्राह्मण, साकिन मौजा – सांढ़ापतभत सिला, परगना – बसारा : सज्जन, शिष्ट और आदरणीय थे । इनकम टैक्स के प्रबन्ध के समय ये कर निर्धारक हुए थे और आनररी मैजिस्ट्रेट भी थे । जमींदारी की आमदनी पचीस हजार रूपया होगी । आगे हाल लेखक को मालूम नहीं ।

24. बाबू सोमरस सिंह, छरता ब्राह्मण, जमींदार हरदी, परगना – रत्ती : सज्जन, शिष्ट, रईस, बुद्धिमान, अच्छे आचरण के और समस्यायों के जानकार हैं, प्रतिष्ठित व्यक्ति हैं । जमींदारी की आमदनी लगभग पन्द्रह हजार रूपया सालाना होगी ।

25. बाबू शिव प्रसाद सिंह उर्फ लछमन प्रसाद, ब्राह्मण दोनवार, जमींदार मौजा – बेलसंड, परगना – सरैसा : प्रतिष्ठित, रईस तथा उच्च परिवार के हैं । चरित्र अच्छा है । जमींदारी की आमदनी लगभग बीस – पचीस हजार रूपया सालाना होगी । इनकी विरादरी महाराज बहादुर बनारस और बाबू परमेसरी प्रसाद, जमींदार नरहन से है ।

पृ. 184

26. चौधरी सिंघेश्वर, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – जोगियारा, परगना – उघरा : आदमी रईस, सज्जन, खानदानी इज्जतदार एवं दानी थे । आने – जाने वालों, दरिद्रों, फकीरों और साधू संतों को बहुत कुछ देते थे । जमींदारी का प्रबन्ध खूब जानते थे । बूढ़े होकर सन्तानहीन मर गये । अब उनके वारिस चौधरी मनोन प्रसाद और धर सिंह नारायण मौजूद हैं । जमींदारी की आमदनी लगभग तीस – चालीस हजार रूपया होगी । फजूल खर्ची के कारण कर्ज में हैं ।

27. चौधरी बाबू राम प्रसाद सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – नौलागढ़, परगना – नेपुर : सज्जन, शिष्ट तथा पुराने इज्जतदार हैं । जिला के अधिकारी इन्हें कुर्सी देते हैं । जमींदारी की आमदनी लगभग साठ हजार रूपया से कम नहीं होगी ।

28. शम्भू प्रसाद, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – बोखरेरा, परगना – सरैसा : सज्जन, खानदानी और इज्जतदार थे । इनके घर में दो – ढ़ाई सौ वर्ष से जमींदारी चली आती है । इस जमींदारी में आठ आने का हिस्सेदार मुसम्मात आवत कुँवर, आठ आने में काली प्रसाद सिंह, शिव प्रसाद सिंह, छोटी सिंह, जय गोपाल सिंह, गंगा प्रसाद सिंह, शिवराज प्रसाद सिंह, तथा सूर्यदेव नारायण सिंह, इत्यादि सम्मिलित हैं । मुसम्मात आवत कुँवर को आठ आना में तीस – पैंतीस हजार रूपया सालाना की आमदनी होगी । शेष हिस्सेदारों को अब आमदनी लगभग छ – सात हजार रूपया सालाना होगी ।

29. राम बरस सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – राघवपुर, परगना – सरैसा : आदमी सज्जन और माननीय हैं । जमींदारी की आमदनी लगभग पन्द्रह – बीस हजार रूपया सालाना होगी ।

30. बाबू गन्धर्व नारायण साही, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – सांधापताभत, परगना – बसारा : शराफत इनकी मशहूर है । प्रतिष्ठित और रईस थे । इनके परिवार में बाबू सुरेन्द्र प्रसाद जीवित और मौजूद हैं । इनकी आमदनी लगभग पन्द्रह – बीस हजार रूपया से कम नहीं होगी ।

पृ. 185

31. मनोहर ठाकुर, शताब ठाकुर के पुत्र, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – रेवड़ा चकलाले, परगना – बसारा : शरीफ आदमी थे । अब इस परिवार में रिछा राम और भीम नारायण ठाकुर मौजूद हैं । सुना है कि इनके जमींदारी की आमदनी लगभग चालीस हजार रूपया के कम नहीं होगी ।

32. हरचरण शुक्ल, ब्राह्मण सरवरिया, साकिन मौजा – कन्हौली चकला गरौल, परगना – बसारा, मुतालिका तालुका बरसी : सज्जन और प्रतिष्ठित थे । मर गये । अब इस परिवार में जमुना प्रसाद शुक्ल, एवं मोती प्रसाद शुक्ल, इत्यादि मौजूद हैं । तहसील इनकी लगभग लाख रूपया होगी ।

33. चौधरी कन्हैया सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – धनौर, परगना – गढ़चावंद : सज्जन एवं शरीफ थे । इनके पूर्वज तैमूरिया राज्य के समय में परगना गढ़चावंद के चौधरी थे । अभी चौधरी गोदर सिंह, पुत्र कन्हैया सिंह, मौजूद हैं । सालाना आमदनी इस समय इनकी हजार – बारह सौ रूपये होगी ।

34. बाबू दोना साही, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – रूपौली, परगना – रत्ती : इज्जतदार आदमी थे । मर गये । अभी इस परिवार में बाबू रघुनाथ प्रसाद मौजूद हैं । इनकी जमींदारी की आमदनी लगभग पचीस हजार रूपया सालाना से कम नहीं होगी ।

35. बाबू दुर्गा प्रसाद सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – मधुबन, परगना – मझौरा : शरीफ, इज्जतदार तथा नामी रईस थे । मर गये । इनके पुत्र बाबू रघुनाथ प्रसाद मौजूद हैं । आमदनी इनके जमींदारी की पचास हजार रूपये से कम नहीं होगी ।

पृ. 186

36. भिखारी साही, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – प्रह्लादपुर, परगना – सरैसा : सज्जन एवं शरीफ थे । मर गये । इनके लड़के राम शरण साही मौजूद हैं । आमदनी इनके जमींदारी की लगभग नौ – दस हजार रूपये से कम नहीं होगी ।

37. खेदू ठाकुर, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – रुजवा पोखरी, परगना – मेहसी : जमींदार तथा नामी व्यक्ति हैं । सज्जन और इज्जतदार हैं ; आमदनी लगभग आठ हजार रूपया से कम नहीं होगी ।

38. राम किशुन साही, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – पीरमुहम्मदपुर, परगना – गढ़चावंद : शरीफ एवं सज्जन हैं । इनके घर में अंग्रेजी राज से पहले से जमींदारी है । आमदनी इनकी लगभग दो हजार रूपया से कम नहीं होगी ।

39. बाबू रामनन्दन प्रसाद सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – प्रताप टाँड चकला गोरौल, परगना – बसारा : आदमी सज्जन, शरीफ, प्रतिष्ठित और उच्च परिवार के हैं । इनके घर में रियासत प्राचीन काल से चली आती है । इनके परिवार की आमदनी लगभग पचीस हजार रूपया सालाना होगी ; इसमें कुछ हिस्सेदार हैं ।

40. बाबू श्याम बिहारी सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – गढ़सोही,

परगना – जरहुआ, इलाका – थाना हाजीपुर, मुतालिका जिला मुजफ्फरपुर : सज्जन, माननीय तथा उच्च परिवार के हैं । इनके परिवार में जमींदारी तैमूरिया राज्य के समय से चली आ रही है । खींचा – तानी के कारण कुछ जमींदारी इनके हाथ से चली गई । अब लगभग पाँच – छः हजार की सालाना आमदनी होगी । इनका खानदान बहुत अच्छा है ।

पृ. 187

41. बाबू गोपाल नारायण सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – अमडरा, परगना – जरहुआ, इलाका थाना – हाजीपुर, मुतालिका मुजफ्फरपुर : माननीय और शरीफ हैं । इनके परिवार में जमींदारी बहुत अच्छी थी, परन्तु कर्जदारी के चलते नष्ट हो गयी । अब केवल दो – तीन हजार रूपया सालाना की आमदनी होगी ।

42. बाबू अवध बिहारी नारायण सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – हरौली, परगना – हाजीपुर : आदमी सज्जन और शरीफ हैं । असल निवासी सुरसढ़ के हैं, हरौली में ननिहाल है । ये ननिहाल में रहते हैं । इन दोनों परिवारों में इनके सिवाय कोई जायज वारिस नहीं है । आमदनी इनके दोनों जगहों की करीब लाख रूपया की होगी । सुना है कि इन्होंने अपनी पत्नी को किसी गुस्ताखी पर गोली से मार डाला । मुकदमा फौजदारी से दौरा में चला गया । सेसन जज ने मृत्यु दण्ड की सजा सुनाया । परन्तु हाई कोर्ट में इनके तरफ से अपील हुआ और बहुत पैरवी की गयी । बड़े – बड़े वकील किये गये । बहुत रूपया खर्च हुआ, अन्त में जिला का आदेश रद्द हुआ । फाँसी परने से इनकी रिहाई हुई ।

43. बटुक देव नारायण सिंह ठाकुर, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – मुहम्मदपुर, परगना – पसगे : सज्जन एवं शरीफ थे । मर गये । अब इनके लड़के सूर्य देव नारायण सिंह मौजूद हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग छः – सात हजार रूपया से कम नहीं होगी ।

44. राधा प्रसाद मिश्र, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा – बसोर पतोर, परगना – उघरा : सज्जन एवं शरीफ हैं । इनके पिता बिकाऊ मिश्र ठिकेदारी द्वारा बहुत कुछ माल, हैसियत तथा जीविका पैदा किये । राधा प्रसाद की

पृ. 188

जमींदारी इस समय अच्छी है । आमदनी लगभग सत्तरह – अठारह हजार रूपया से कम नहीं होगी ।

45. राज नारायण सिंह, कौम राजपूत, साकिन मौजा – सिंघारा चकला गोरौल, परगना – बसारा : आदमी शरीफ और इज्जतदार हैं । पहले परगना – बसारा की चौधराई इन्हीं के परिवार में थी । आदमी नामवर हैं । हैसियत वाले हैं । आमदनी इनकी बीस – पचीस हजार रूपया से कम नहीं होगी ।

46. चौधरी बैजनाथ नारायण सिंह, कौम राजपूत, साकिन मौजा – सारी, परगना – कसमा : सज्जन, शरीफ तथा पुराने इज्जतदार हैं । जलालुद्दीन मुहम्मद अकबर, सम्राट, के समय में इनके पूर्वज को गरीबा राय, इत्यादि, चौधराई की उपाधि मिली थी । इनके परिवार में जमींदारी उसी समय से चली आ रही है । चन्दे प्रताप सिंह, अवधनारायण सिंह और रूद्र नारायण सिंह इसी परिवार के हैं । आमदनी इस समय कितनी है लेखक को मालूम नहीं ।

47. काली प्रसाद सिंह, कौम राजपूत, साकिन मौजा – बनगढ़िया, परगना – बरसौन : नामी जमींदार थे, शरीफ एवं इज्जतदार थे । इनके परिवार में गौरी प्रसाद, अयोध्या प्रसाद तथा हियालाल सिंह, इत्यादि, मौजूद हैं । सुना है कि सब पट्टीदारों की आमदनी लगभग बीस – पचीस हजार रूपया सालाना होगी ।

पृ. 189

48. बाबू मित्रजित सिंह, कौम राजपूत गंधवरिया, साकिन मौजा – परसरमा, परगना – मलहनी गोपालपुर : सज्जन, माननीय तथा इज्जतदार थे । जमींदारी से आमदनी लगभग ढाई लाख रूपया थी । मर गये । अब बाबू ननगू सिंह, बाबू बालाजीत सिंह तथा बाबू बनदन सिंह इत्यादि जीवित हैं । जमींदारी का अधिकांश भाग नीलाम हो गया । अब लगभग पन्द्रह – सोलह हजार रूपया की आमदनी बाँकी है ।

49. बाबू चिन्तामणि सिंह, कौम राजपूत गंधवरिया, साकिन मौजा – सुखपुर, परगना – मलहनी गोपालपुर : शरीफ, इज्जतदार तथा उच्च परिवार के थे । मर गये । अब इस परिवार में राय बाबू ठाकुर मणि सिंह बहादुर, बाबू ननकू सिंह, हरखमन सिंह, बाबू गर्भ नारायण सिंह और बाबू हेमन सिंह जीवित वो मौजूद हैं । आमदनी सब मिलाकर अस्सी – पचासी हजार की होगी ।

50. राजा टेक नारायण सिंह, कौम राजपूत गंधवरिया, साकिन मौजा – बरूआरी, परगना – मलहनी गोपालपुर : बहुत इज्जतदार और शरीफ थे । मर गये । इस परिवार में राजा सुरेन्द्र नारायण सिंह तथा राय बाबू नरेन्द्र नारायण सिंह बहादुर उर्फ लाला बाबू मौजूद हैं । आमदनी लगभग लाख रूपया से कम नहीं है । राजा की उपाधि इस वंश में तैमूरिया राज्यकाल से ही है ।

51. बाबू सिंघेश्वर दत्त राय तथा बाबू उग्रनारायण सिंह बहादुर, कौम राजपूत गंधवरिया, साकिन मौजा – बरैल, परगना – मलहनी गोपालपुर : शरीफ, खानदानी तथा इज्जतदार हं । स्वयं जीवित वो मौजूद हैं । आमदनी इनकी लगभग तीस हजार रूपया सालाना होगी ।

52. बाबू दौलत सिंह, कौम राजपूत गंधवरिया, साकिन मौजा – पंचगछिया, परगना – उत्तर खण्ड : पुराने शरीफ तथा इज्जतदार थे । मर गये । इस

परिवार में बाबू गोपाल सिंह, बाबू लालजीत सिंह तथा प्रियव्रत नारायण सिंह मौजूद हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग साठ हजार रूपया से कम नहीं है ।

53. राजा हरबल्लभ नारायण सिंह बहादुर, कौम राजपूत गंधवरिया, साकिन मौजा – सोनबरसा, परगना – नरसिंघपुर गोडहा : बहुत इज्जतदार, शरीफ और खानदानी हैं । आमदनी लगभग लाख रूपया सालाना से कम नहीं है । सुना है, राजा की उपाधि इस वंश में तैमूरिया राज्यकाल से है तथा अंग्रेज सरकार से भी "राजा" तथा "बहादुर" का खिताब दिया गया ।

54. बाबू बिहारी सिंह, कौम राजपूत गंधवरिया, साकिन मौजा – जदिया, परगना – नारीदिगर : बहुत इज्जतदार, शरीफ और खानदानी थे । मर गये । इस परिवार में बाबू अयोध्या प्रसाद सिंह तथा बाबू जानकी प्रसाद सिंह, बाबू बुधनारायण सिंह के लड़के, जीवित वो मौजूद हैं । आमदनी इनकी लगभग चालीस हजार रूपया तक होगी ।

55. बाबू बूंदी सिंह, कौम राजपूत परमार, साकिन मौजा – सरौंजा, परगना – फरकिया : शरीफ, खानदानी और मशहूर इज्जतदार थे, मर गये । बाबू बिरजू सिंह, बाबू ब्रजभूषण सिंह, बाबू शंकर सिंह, इत्यादि, इनके परिवार में मौजूद हैं । जमींदारी की आमदनी पचास हजार रूपया से कम नहीं होगी ।

56. बाबू राम चरण सिंह, कौम राजपूत परमार, साकिन मौजा – शंकरपुर, परगना – फरकिया : शरीफ, इज्जतदार तथा खानदानी थे, मर गये । बाबू लछमन नारायण सिंह इनके वंश में मौजूद हैं । जमींदारी की आमदनी अस्सी हजार रूपया से कम नहीं होगी । बाबू लछमन नारायण सिंह ...... भजन खूब बनाते हैं, बड़े जानकार हैं, दानी हैं, खूब सदाब्रत देते हैं ।

पृ. 191

57. बाबू ललित नारायण सिंह वो बाबू भगवानदत्त सिंह, कौम राजपूत परमार, साकिन मौजा – सोनीपत सरौजा, परगना – फरकिया : बाबू ललित नारायण सिंह जीवित हैं, शरीफ तथा इज्जतदार हैं । बाबू भगवानदत्त सिंह मर गये, इनके लड़के बाबू शिवसहाय सिंह मौजूद हैं । जमींदारी की आमदनी पचास हजार से कम नहीं है ।

58. बाबू ठाकुर प्रसाद सिंह, राजपूत गंधवरिया, साकिन मौजा – शाहपुर, परगना – सिंहपुर कोढ़ा : बहुत इज्जतदार तथा शरीफ आदमी हैं । आजकल बनारस में रहते हैं । संसार त्यागी हो गये हैं । कल्याण कार्यों में खूब खर्च करते हैं । इनके पोते मौजूद हैं, नाम मालूम नहीं । आमदनी लगभग पचास हजार रूपया से कम नहीं है ।

59. बाबू कीर्त्ति नारायण सिंह वो बाबू उदित नारायण सिंह, वल्द बाबू महताब सिंह, कौम राजपूत गंधवरिया, साकिन मौजा – दहदा, परगना – सिंहपुर कोढ़ा : बहुत खानदानी, शरीफ तथा इज्जतदार हैं । दोनों आदमी जीवित हैं । आमदनी लगभग दस हजार से कम नहीं होगी ।

60. मोसाहेब सिंह, कौम राजपूत, साकिम मौजा – मालिक अलीपुर, परगना – बालागच्छ : बड़े जमींदार हैं, शरीफ हैं । इस परिवार में चैन सिंह अपने समय में धन, हैसियत तथा जमींदारी प्राप्त किये थे । आमदनी लगभग तीस

पृ. 192

हजार रूपया से अधिक होगी ।

61. बाबू राघव सिंह, कौम राजपूत, साकिन मौजा – बिरई, परगना – बालागच्छ :

शराफत इनके खानदान की प्रसिद्ध है ; ये मर गये । इनके लड़के बाबू प्रताप नारायण सिंह मौजूद हैं । ये बहुत योग्य और रईस हैं । आमदनी इनकी लगभग तीस – पैंतीस हजार रूपया तक होगी ।

62. बाबू ओमराव बहादुर सिंह एवं बाबू राम प्रसाद सिंह, कौम राजपूत, साकिन मौजा – बखरी चकला गोरौल, परगना – बसारा : आदमी शरीफ, इज्जतदार तथा पुराने खानदानी हैं । नामी जमींदार हैं । आमदनी लगभग तीस हजार रूपया तक होगी ।

63. बाबू नन्दन लाल, कौम खत्री, साकिन मौजा – जनदाहा, परगना – सरैसा : ये बाबू बृजबिहारी लाल के भतीजा हैं । आदमी युवक, कृपालु, दृढ़, समस्याओं के जानकार, चतुर, इज्जतदार तथा उच्च परिवार के हैं । प्रायः मुकाम मुजफ्फरपुर में आवास करते हैं । इस जगह इनकी रियासत .... कायम है । आमदनी इनकी जमींदारी की लाख रूपया से कम नहीं होगी ।

64. रामदयाल महथा, खत्री, साकिन – दरभंगा : सज्जन, आदरणीय, हैसियतवाले और साहसी थे । मर गये । इनके वारिसों में सोहन लाल महथा, मुन्सिफ, दरभंगा के थे । इनके अतिरिक्त, किशुन बल्लभ महथा तथा गौर प्रसाद महथा बड़े नामी और मशहूर गुजर गये हैं । अब इनके परिवार में बंसीलाल महथा, रामधन सिंह महथा उर्फ धनीराम महथा, राम प्रसाद महथा की विधवा महारानी बीबी, किशुन बल्लभ महथा की पोती इत्यादि वारिसान जिन्दा वो मौजूद हैं । लगभग

पृ. 193

पन्द्रह – बीस हजार रूपया की आमदनी किशुन बल्लभ महथा की होगी ।

65. श्याम प्रसाद महथा, खत्री, मुहल्ला चम्पानगर, परगना – हवेली दरभंगा : आदमी सज्जन, खानदानी और इज्जतदार हैं ; तथा हैसियत वाले और अच्छे

प्रबन्धक हैं ।

66. गोपाल लाल खत्री, साकिन – मुजफ्फरपुर : आदमी सज्जन, प्रतिष्ठित और अच्छे आचरण के हैं । इनका मकान मनेर शरीफ, परगना – मनेर, जिला – पटना में था । थानेदारी की नौकरी में जिला तिरहुत आये और थानेदार के पद पर काफी समय तक कायम रहे । बाद में नौकरी से त्याग पत्र दे दिये और घर बैठ गये । इनके तीन लड़के हैं, एक – अयोध्या प्रसाद, बहुत सभ्य, चतुर, योग्य और अच्छे आचरण के हैं । कोर्ट ऑफ वार्ड्स, दरभंगा राज के मुहाफिज दफ्तरी पद पर स्थापित थे । इसके बाद मुजफ्फरपुर में अंग्रेजी सरकार की तरफ से .... नियुक्त हुये । बाद में बरखास्त हुये । घर बैठे हैं । अब अंग्रेजी सामान का व्यापार करते हैं । व्यापार से बहुत धन कमाये हैं । इन्होंने एक इतिहास की पुस्तक रियाज–ए–तिरहुत नाम से लिखा है । दूसरे लड़के – महादेव लाल हैं । ये भी ज्ञानी, चतुर, अच्छे आचरण के युवक हैं । महकमा मुजफ्फरपुर कलक्टरी में प्रथम श्रेणी के किरानी हैं । तीसरे लड़के – लछुमन प्रसाद हैं । अंग्रेजी जानते हैं । अंग्रेजी समान की दूकान तथा छापाखाना के प्रबन्धक हैं ।

67. अयोध्या प्रसाद, कौम खत्री, साकिन मुहल्ला – अखाड़ा घाट, मुतालिका – मुजफ्फरपुर : सज्जन हैं । इनके पूर्वज सिकन्दरपुर, जिला आजमगढ़ के निवासी थे । इनके पिता जगजीवन लाल व्यापार के लिये इस जिला में आये । अयोध्या प्रसाद ज्ञानी हैं, अंग्रेजी, उर्दू, फारसी और हिन्दी जानते हैं । हिन्दी व्याकरण और संस्कृत जयन्त जामनी (?) शब्द संग्रह इनकी लिखी हुई, छपी हुई, हमने आँखों से देखा है । लेखक को इनसे भेंट है ।

पृ. 194

68. राय नन्दीपत महथा बहादुर, साकिन – बालीनगर, परगना – कसमा, बाद में साकिन – कसबा मुजफ्फरपुर, जिला – तिरहुत : पहले जमींदारी और महाजनी का पेशा करते थे । आदमी सज्जन, प्रतिष्ठित, नामी और प्रभावशाली थे । बंगाल

सरकार ने जिला – तिरहुत में (सबसे) पहले इन्हीं को "राय बहादुर" की उपाधि भेंट किया था । बहुत धनवान होने के बाबजूद स्वभाव के बहुत नम्र और सहनशील थे । इनके कोठी का कारोबार लगभग पचास लाख रूपया का होगा । 1273 फसली के अकाल में ये मुजफ्फरपुर में उदारता दिखाये । इनके जमींदारी तथा कारोबार की सालाना आमदनी (कुल मिलाकर) अस्सी – नब्बे लाख रूपया होगी । मर गये । इनके लड़के बाबू विशेश्वर प्रसाद मौजूद हैं । ये भी बहुत योग्य, उदार तथा रईस हैं ।

69. राम गुलाम महथा और राम अधिन महथा, कौम खत्री, साकिन मौजा – मालीनगर, परगना – कसमा : सज्जन हैं । महाजनी और जमींदारी करते हैं । लगभग सात – आठ हजार रूपया सालाना से कम की आमदनी नहीं होगी ।

70. बुलाकी लाल महथा, खत्री, साकिन मौजा – मालीनगर, परगना – कसमा : सज्जन हैं । महाजनी और जमींदारी करते हैं । लगभग दो हजार रूपया से कम सालाना आमदनी नहीं होगी ।

71. बाबू युगल प्रसाद खत्री, साकिन – मुजफ्फरपुर चकला नयी, परगना – बसारा : सज्जन थे । पहले मुजफ्फरपुर में उच्च न्यायालय के वकील थे । इसके बाद मुनसिफ के पद पर दरभंगा और भौआरा (?) में कायम हुये । आदमी बहुत अच्छे, गम्भीर और व्यावहारिक थे । नौ – दस वर्ष बीता होगा, मर गये । अब इनके लड़के रामजी लाल उर्फ राम प्रसाद मौजूद हैं । इनकी जमींदारी की आमदनी तीन हजार रूपया तक होगी ।

72. गौरी शंकर खत्री, साकिन मुहल्ला – अखाड़ा घाट, मुतालिका – मुजफ्फरपुर : सज्जन व्यक्ति हैं । इनके चाचा बाबू गोविन्द राम मुजफ्फरपुर कलक्टरी के खजांची थे । जमींदारी से आमदनी लगभग तीन हजार रूपया तक होगी ।

पृ. 195

73. बाबू तुलसी राम खत्री, साकिन मौजा – प्रतापटाँड चकला गोरौल, परगना – बसारा : सज्जन थे । इस परिवार में जमींदारी बहुत अच्छी है । इस परिवार में इनके लड़के बाबू किशुन बिहारी मौजूद हैं । जमींदारी की आमदनी लगभग बाईस हजार रूपया से कम नहीं होगी ।

74. सुखी चन्द तथा दरबारी लाल अग्रवाल, साकिन कसबा – दरभंगा : ये दोनों भाई बड़े रईस तथा आदरणीय थे, मर गये । इनके परिवार में इस समय बाबू लालजी साहु, रघुनन्दन लाल, रघुवर दयाल साहु, राम गुलाम साहु, त्रिवेणी लाल तथा मथुरा दास, इत्यादि, मौजूद हैं । ये सब बहुत योग्य हैं । इन सबों का मकान पक्का और आलीशान है । इनके यहाँ उठना – बैठना बहुत अच्छा है । इस परिवार में जमींदारी की आमदनी लगभग लाख रूपया से ज्यादा होगी ।

75. राय बनवारी लाल साहु बहादुर अग्रवाल, साकिन कसबा – दरभंगा : सज्जन एवं प्रतिष्ठित हैं । इनके पिता बाबू भिखारी लाल अच्छे खाते – पीते हैसियत वाले थे । परन्तु राय बनबारी लाल महाराज कुमार बाबू कीर्त्ति सिंह, जमींदार, मधुबनी, के जमींदारी की ठीकेदारी द्वारा अपने समय में बहुत धन और प्रतिष्ठा अर्जन किये, पचहत्तर -- अस्सी लाख रूपये की हैसियत बनाये । पेशा महाजनी और जमींदारी की करते हैं । इस माध्यम से बहुत जमींदारी हाथ आयी । इन्होंने एक शिव मन्दिर बंशी घाट पर, एक मन्दिर अपने घर के निकट तथा एक लोहे का पुल बागमती नदी पर बंशी घाट पर बनबाया है । इस पुल के बनबाने में लगभग चौबीस हजार रूपया खर्च हुआ । इस पुल के बनबाने के चलते अंग्रेज सरकार से इनको माह फरवरी, सन् 1875 ईसवी में खिलअत (सम्मान में दिया गया पोशाक) और राय बहादुर की उपाधि मिली ।

पृ. 196

76. राय गोबरधन लाल बहादुर, साकिन कसबा – दरभंगा : ये सज्जन, प्रतिष्ठित, अग्रवाल जाति के हैं । जमींदारी और महाजनी का पेशा करते हैं । ठीकेदारी और महाजनी वगैरह से इस समय लगभग चालीस – पचास लाख रूपया का इनका कारोबार है । खुद अच्छे आचरण के और विनम्र हैं । इनके पिता बाबू देवी प्रसाद एक लोहे का पुल लखनदई नदी पर बेनीबाद के निकट बनबाये थे । इसमें चौबीस हजार रूपया खर्च हुआ था । ईनाम में बाबू देवी प्रसाद को "राय बहादुर" की उपाधि मिली थी । परन्तु इनके जीवन काल में खिलअत नहीं मिल पाया। स. 1281 फसली के आषाढ़ महीना में ये मर गये । राय गोबरधन लाल सन् 1281 फसली के अकाल में धन और जन कल्याण का प्रबन्ध बहुत अच्छा किये, जिसमें लगभग साठ हजार रूपया वे अपनी ओर से खर्च किये । इसके लिये इन्हें खिलअत और "राय बहादुर" की उपाधि फरवरी, 1875 ईसवी मोताबिक स. 1282 फसली में पटना में मिस्टर मेटकॉफ साहब कमिश्नर के समय में मिली थी । इसके बाद राय गोबरधन लाल दरभंगा में मुहल्ला गोलूवाड़ा में बागमती नदी के किनारे एक पक्का मकान और एक पत्थर का पक्का घाट पन्द्रह हजार रूपया खर्च करके बनबाये हैं । एक पत्थर का मन्दिर अपने मकान के निकट, जिसे स्वर्गीय देवी प्रसाद बनबाना आरम्भ किये थे और अपने जीवन काल में पूरा नहीं कर पाये थे, बहुत खर्च करके तैयार करवाये । यह मन्दिर बहुत सुन्दर है । इसी परिवार में बाबू देवी प्रसाद के भतीजे बाबू लालजी लाल उर्फ लल्लू बहुत अच्छे आदमी हैं । इनका व्यवहार बहुत अच्छा है । किसी भी समय उदारता दिखाने से नहीं चुकते हैं ।

77. गोपाल दास एवं वंशी लाल, कौम अग्रवाल, साकिन – पहले दरभंगा, हाल में मुजफ्फरपुर चकला नई, परगना – बसारा :

ये दोनों सगे भाई थे । प्रतिष्ठित, सज्जन एवं नामी महाजन थे । दोनों मर गये । बाबू गोपाल दास के पोते बाबू जानकी प्रसाद और बाबू वंशी लाल के लड़के बाबू मथुरा प्रसाद जीवित वो मौजूद हैं । दोनों भाई के वारिस अलग – अलग हैं । करोबार महाजनी का लगभग दस लाख रूपया से कम नहीं होगा । जमींदारी से भी आमदनी आती हैं ।

78. हरदी नारायण अग्रवाल, साकिन मौजा – ओलाऊ, परगना – मिलकी : सज्जन एवं प्रतिष्ठित हैं । जमींदारी से दो लाख रूपया से कम आमदनी नहीं होगी । महाजनी पेशा से भी लाखों रूपये की आमदनी है ।

79. जमुना प्रसाद अग्रवाल, साकिन मौजा – ओलाऊ, परगना – मिलकी : सज्जन एवं प्रतिष्ठित हैं । जमींदारी और महाजनी दोनों करते हैं । आमदनी लगभग पचास हजार रूपया से कम नहीं होगी ।

80. बाबू फतहचन्द अग्रवाल, साकिन – मुजफ्फरपुर : सज्जन एवं प्रतिष्ठित थे । मर गये । इनके दामाद बाबू मनोहर लाल जीवित वो मौजूद हैं । आमदनी इनके जमींदारी की लगभग पचास हजार रूपया से कम नहीं होगी और महाजनी करोबार से करीब दो लाख रूपया की होगी ।

81. छगन लाल, कौम ......, साकिन कसबा – दरभंगा : ये भी सज्जन और प्रतिष्ठित थे । बाबू वैद्यनाथ साहूकार के यहाँ मुनीम थे । अब इनके परिवार में ईश्वर दयाल मौजूद हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग दस हजार रूपया सालाना होगी ।

82. शिवनन्दन लाल और यदुनन्दन लाल, कौम गोलवारा, साकिन मौजा – सलीमपुर, परगना – तुर्की : शराफत इनकी अच्छी है । इनके पूर्वज मोहन साहु परसौनी के

दरबार में नौकर थे । इसी मार्फत बहुत धन वो व्यवसाय हासिल किये । जमींदारी से लगभग बारह – तेरह हजार रूपया की आमदनी होगी ।

पृ. 198

83. मित्र लाल चौधरी, मैथिल ब्राह्मण, साकिन मौजा – बिशुनपुर पिंडारूछ, परगना – पिंडारूछ : पुराने प्रतिष्ठित, सज्जन, उच्च परिवार के, धनवान हैं । लगभग चार सौ वर्ष से इनके परिवार में धन और जमींदारी रही है । इनके पूर्वज धनपत चौधरी को दिल्ली के सम्राट से "चौधराई" की उपाधि मिली थी । धनपत चौधरी के बाद हुमायूँ चौधरी को शाही दरबार से परगना – पिंडारूछ की चौधराई मिली थी । इस वंश में एक व्यक्ति शिवलाल चौधरी बहुत नामवर, बुद्धिमान, समझदार वो अच्छे आचरण वाले गुजरे हैं । अब शिवलाल चौधरी के पौत्र भाईजी चौधरी उर्फ हीरा लाल चौधरी मौजूद हैं । उत्तम चरित्र के हैं । इनके जीविका के लिये आमदनी लगभग बीस – पचीस हजार रूपया होगी । मित्र लाल चौधरी को ऑनररी मैजिस्ट्रेट तथा म्यूनिसिपल कमिश्नर का अधिकार मिला है । मिस्टर ए. बी. मैकडोनल साहब, कलक्टर, दरभंगा, राज दरबार के अवसर पर जो पहली जनवरी 1877 ईसवी को दरभंगा में हुआ था, इन्हें एक सनद दिये । दरबार से पहले मिस्टर ए. बी. मैकडोनल साहब मैजिस्ट्रेट वो कलक्टर जिला दरभंगा ने लेखक को भी दरबार में हाजिर होने के लिये एक प्रवेश पत्र भेजा था । इसलिये लेखक इस दरबार में हाजिर हुआ और बैठने को कुर्सी मिली ।

84. चौधरी राजा ठाकुर, मैथिल ब्राह्मण, साकिन मौजा – सिंघवाड़ा, परगना – भरवारा : आदमी सज्जन, हैसियत वाले तथा प्रबल हैं । जमींदारी और महाजनी का पेशा करते हैं । इनके जमींदारी और महाजनी की आमदनी लगभग पचास हजार सालाना होगी । आदमी बड़े प्रबन्धक हैं, अपव्यय नहीं करते हैं । कहते हैं कि अकबर बादशाह के समय में इनके पूर्वज चित्रभुज (चतुर्भुज ?) ठाकुर को "चौधराई" की उपाधि तथा एक मौजा – विशुनाथपट्टी उर्फ बांका,

परगना – भरवारा, ईनाम मिला था ।

पृ. 199

85. नेहाल सिंह चौधरी, मैथिल ब्राह्मण, साकिन मौजा – कुरसों, परगना – धरौर : ये भी नामी जमींदार थे, कुलीन और प्रतिष्ठित थे, मर गये । इनके परिवार में छत्रनारायण चौधरी, सर्वनारायण चौधरी तथा चन्द्रनारायण चौधरी वगैरह मौजूद हैं । इन्हें जमींदारी भी है ।

86. बंसीधर चौधरी, मैथिल ब्राह्मण, साकिन मौजा – बल्लीपुर, परगना – जाखड़ : इज्जतदार तथा नामी जमींदार थे । अपने समय में धन, प्रतिष्ठा और नाम पैदा किये थे । मर गये । इनके वारिसों में भरतनारायण चौधरी तथा लछमन चौधरी मौजूद हैं ।

87. परमेश्वरी दत्त चौधरी, मैथिल ब्राह्मण, साकिन मौजा – बहेड़ी, परगना – हावी : इज्जतदार तथा नामी जमींदार थे, कुलीन तथा खानदानी थे, मर गये । जमींदारी अच्छी है ।

88. पृथ्वीधर मिश्र, कौम शाकद्विपी ब्राह्मण, साकिन मौजा – फुलबरिया, परगना – मिलकी : कुलीन थे । अपने प्रयत्न और श्रम से बहुत कुछ धन तथा हैसियत पैदा किये । मर गये । इनके बाद ओम प्रकाश मिश्र, इनके पुत्र, अपने जमींदारी का देखभाल करते रहे । ये भी मर गये । तब, इनके पुत्र जय प्रकाश मिश्र जीवन भर जमींदारी के कार्यों में व्यस्त रहे । इनके दो लड़के हुए, शिवप्रकाश मिश्र उर्फ लाल बाबू तथा नरसिंह प्रकाश मिश्र । ये दोनों भाई अभी मौजूद हैं । इनकी आमदनी लगभग पैंसठ हजार रूपया सालाना होगी । परन्तु आठ आना, शिव प्रकाश मिश्र के हिस्से का, कोर्ट ऑफ वार्ड्स सरकार के अधीन है । बांकी आठ आना नरसिंह प्रकाश मिश्र का उनके दखल में है । आगे हाल इन लोगों के व्यक्तिगत गुणों का लेखक को मालूम नहीं । परन्तु इतना पता चला

की इन लोगों की प्रतिष्ठा का प्रायः कारण यह है कि (सरकारी) अधिकारी इनके यहाँ आया – जाया करते हैं ।

89. शिव सहाय साहु, कौम ...... साकिन – मुजफ्फरपुर : आदमी इज्जतदार तथा हैसियत वाले थे, मर गये । इनके पौत्र मनोहर लाल साहु

पृ. 200

मौजूद हैं । जमींदारी से इनकी आमदनी लगभग चालीस हजार रूपया से कम नहीं होगी, और महाजनी दस लाख से अधिक की होगी ।

90. चमनलाल चौधरी, कौम कलवार, साकिन – मुजफ्फरपुर : इज्जतदार और नामी व्यक्ति थे, मर गये । इस परिवार में जमींदारी से आमदनी लगभग साठ हजार रूपया से कम नहीं होगी और महाजनी का कारोबार लगभग दो लाख से ज्यादे का होगा । इनके भतीजे, बाबू नाथूलाल चौधरी जिला मुजफ्फरपुर कलक्टरी के खजांची हैं । इनके छोटे भाई बाबू शिवबख्श चौधरी सहायक खजांची हैं । मंझले भाई बाबू गोकुल चौधरी जिला छपरा में डिप्टी कलक्टर हुये थे । आदमी सभ्य वो अच्छे आचरण के हैं ।

91. राय मर्दन सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन कसबा – दरभंगा : कहते हैं कि ये बिहार प्रान्त के कानूनगो थे । कुलीन आदमी थे, प्रतिष्ठित और नामी थे । जिस मुहल्ले में ये रहते थे वह मुहल्ला उन्हीं के नाम से प्रसिद्ध है । इस वंश में अब कोई नहीं है ।

92. लाला सीतापत, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन कसबा – दरभंगा : सज्जन, नामी तथा उच्च परिवार के थे । हैसियत वाले थे । अब इनके वारिसों में दुर्गा प्रसाद मुख्तार, कलक्टरी वो फौजदारी, दरभंगा, तथा काशीनाथ के लड़के बच्चालाल मौजूद हैं । दरभंगा में मुहल्ला सीतापत इन्हीं के नाम से प्रसिद्ध है ।

93. दीवान भोलानाथ, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन कसबा – दरभंगा : अपने समय में जिला तिरहुत के कलक्टरी में सिरिस्तेदारी से और इसके बाद महाराज माधव सिंह बहादुर के दिवानगीरी से इन्होंने बहुत इज्जत, महत्ता और धन अर्जन किया था । सज्जन तथा उच्च परिवार के थे । अब इस परिवार में बाबू कालीचरण सब रजिस्ट्रार, दलसिंहसराय, बाबू दुर्गाचरण वगैरह, नाती – पोते, बाबू गोबरधनलाल के पोते, बाबू कृष्ण किशोर लाल के पुत्र बाबू बृजलाल सिंह और बाबू गिरिजाचरण मौजूद हैं । यह बहुत अच्छा परिवार है । इस इतिहास के लेखक के चचेरे भाई, बाबू पंजाब राय की शादी गोबरधन लाल के सगे भाई बाबू गिरिधारी लाल की पुत्री से हुई है ।

94. लाला महंगू लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला – मिश्र टोला, कसबा – दरभंगा : आदमी शरीफ, खानदानी तथा प्रतिष्ठित थे। सिरिस्ता जमींदारी कानूनगोयान सदर सरकार तिरहुत के मुंशी थे । इनके एक पुत्र लाला जानकी राम थे । ये भी बड़े सभ्य थे । इनकी लड़की से लेखक के सगे चाचा, मुंशी राधा किसुन की दूसरी शादी हुई थी ।

95. लाला राजा राम, कायस्थ श्रीवास्तव, भारद्वाज गोत्र, इस इतिहास के लेखक के पूर्वज, साकिन कसबा – दरभंगा, परगना – हवेली दरभंगा : इनके पूर्वज अयोध्या के निकट मौजा – बन्दौली में रहते थे । वहाँ से मौजा – वजीरापुर, परगना – बलिया, जिला – गाजीपुर, जो भृगुक्षेत्र के पास है, बस गये । वजीरापुर के निकट, मौजा – कंसपुर, मौजा – ब्रह्मायण, मौजा – बहादुरपुर वो मौजा – सागर पाली, परगना – बलिया में भारद्वाज गोत्र के कायस्थ बहुत संख्या में रहते हैं । लाला राजा राम मौजा – अमरोहा, जिला – छपरा के निवासी थे । इनके दो लड़के हुये ; पहले – मोहन लाल और दूसरे – श्याम लाल, मोहन लाल की शादी मौजा – चन्दनपट्टी, परगना – बसारा में हुई

थी, तथा श्याम लाल की शादी मौजा – झंझारपुर, परगना – रत्ती, जिला – मुजफ्फरपुर में हुई थी । लाला राजा राम श्याम लाल के विवाह के बाद, किसी सुलतानी पद पाने की आशा में अमरोहा से आकर झंझारपुर में बस गये । फिर झंझारपुर में अकेले रहना उचित नहीं समझकर अपनी बिरादरी के लगाव से मौजा – चन्दन पट्टी में निवास किये । तब सुलतानी पद पाने की आशा पूरा हो जाने पर नबाब मुहम्मद मासूम खान के दरबार में परिवार समेत दरभंगा आकर रहने लगे । इनके पुत्र, मोहन लाल नबाब मुहम्मद मासूम खान, दरभंगा के हाकिम, की सरकार में किसी अच्छे पद पर नियुक्त हुये । लाला मोहन लाल के दो लड़के हुये, पहले – साहेब राम, दूसरे – लाल चन्द ; लाल चन्द लावल्द मर गये ।

साहेब राम "राय" की उपाधि पाकर अपने पिता के स्थान पर कार्य ग्रहण किये । इन्हें तीन लड़के हुये ; पहले – सरूप सिंह, दूसरे – राम सिंह, और तीसरे – कुँवर सिंह । लाला सरूप सिंह दरभंगा महाराज माधव सिंह के तरफ से परगना – आहिस के तहसीलदार नियुक्त हुये । राम सिंह और कुँवर सिंह घर पर रहे । कुँवर सिंह विवाह नहीं किये और लावल्द मर गये ।

लाला सरूप सिंह के चार लड़के थे ; पहले – गौर सहाय सिंह, दूसरे – शिवन लाल, तीसरे – बृज लाल सिंह, चौथे – मनहरन लाल । गौर सहाय सिंह के पौत्र, हनुमान सहाय के पुत्र, मेवा लाल ; शिवनलाल के पौत्र, रामबल्लभ लाल के पुत्र, हरिहरचरण ; बृजलाल सिंह के पौत्र, नौरंगी लाल के पुत्र रघुवर दयाल ; और कल्याण सिंह के पुत्र चतुर्भुज सहाय, फेकू लाल के पुत्र सीतल प्रसाद, नाती/पोते, दरबारी लाल के बेटे राम सिंह तथा छत्रधारी लाल ; और महाराज सिंह के पुत्र, राम सिंह के परपोते महामाया प्रसाद, ये सब और इस इतिहास के लेखक एक ही परदादा के हैं, मौजूद हैं ।

मुन्शी मनहरन लाल पहले सिरिश्तेदारी के पद पर महकमा साहब जज बहादुर, मुजफ्फरपुर, जिला – तिरहुत, नियुक्त हुये । इसके बाद कलक्टरी मुजफ्फरपुर के सिरिश्तेदारी का स्थान पाये । तब

पृ. 203

महाराज छत्र सिंह बहादुर, दरभंगा के राजा, ने अपने दफ्तरखाना में फारसी के मुन्शी पद पर इन्हें रखा । आदरणीय मुन्शी मनहरन लाल बड़े रईस, प्रतिष्ठित, प्रसिद्ध, बेमिसाल मुन्शी तथा धनवान थे, अपने समय में बहुत सम्पत्ति और जमींदारी हासिल किये । महाराज छत्र सिंह बहादुर के राज्यकाल से महाराज महेश्वर सिंह बहादुर के राज्यकाल तक राज के मामलात का प्रबन्ध करते रहे । इनके प्रभाव और प्रयत्न से बहुत सज्जनों का महाराज साहब बहादुर के दरबार में गुजर हुआ । दानी ऐसे थे कि हजारों सज्जनों, दरिद्रों, लाचारों तथा साधू – सन्तों की देखभाल करते थे । इन्होंने अपने समय में अपनी कमाई से मन्दिर बनबाये, पोखर और कुएँ खुदबाये, और अपने रहने के लिये पक्का मकान बनबाये ; और बहुत जमींदारी खरीद किये । जिस मुहल्ले में रहते थे उसे आबाद करबाये ; इसलिये वह मुहल्ला "मुन्शी मनहरन लाल" के नाम से प्रसिद्ध है ।

नवासी वर्ष के आयु में, 1269 फसली के बारहवें वैसाख, मंगल दिन, सूर्यास्त के बाद गंगाजी के किनारे वैकुंठवासी हुए । इनके बाद, इनके बड़े लड़के मुन्शी बजरंगी सहाय, जो रईस, बुद्धिमान, दानी तथा उदार थे, पहले नील की कोठी, मौजा – हथौरी, परगना – चकमनी, के मुन्शी हुये । बाद में महाराज रूद्र सिंह बहादुर के राजकाल में परगना – बछौर के तहसीलदार हुये । इनके इलाका में लाखों रूपये की तहसील थी । इन्होंने भी बहुत धन और मालियत पैदा किये । लेखक के सगे भाई, बद्रीनाथ को, जो इनके भतीजा हैं, मैथिल रीति से गोद लेकर (कर्त्ता पुत्र बनाकर) चौदहवीं भादव, 1270 फसली में एक पुत्री को छोड़कर, जिसकी शादी मनोहर लाल के वारिस लाल बहादुर लाल, मौजा – अस्थवा, परगना – भरवारा, से हुई थी, परलोक सिधारे ।

मुन्शी मनहरन लाल के दूसरे लड़के, बाबू जयकिशुन लाल, जो इस इतिहास के लेखक के

पृ. 204

पिता थे, धनवान, दानी तथा शान वो शौकतवाले थे । ये पहले लोही दौलतपुर में मुन्शी के पद पर स्थापित हुये, तब वकालत उच्च श्रेणी महकमा दीवानी, जिला – तिरहुत, शुरू किये । बहुत दिनों तक यही काम करते रहे । तब मुन्सिफ हुये । ज्यादा उम्र होने पर आँखों में रोशनी कम हो गई, तब घर बैठ गये । तिथि सत्रहवीं माघ, 1280 फसली में वृहस्पति दिन सवेरे दरभंगा में काली स्थान में शिव मन्दिर के सामने सरसठ वर्ष की आयु में, इस इतिहास के लेखक और सगे भाई बद्रीनाथ को छोड़कर कैलाश की तरफ सिधारे ।

मुन्शी मनहरन लाल के तीसरे लड़के, मुन्शी राधा किशुन लाल, जो लेखक के सगे चाचा हैं, कुछ दिन महाराज रूद्र सिंह बहादुर के दरबार में नौकर थे । फिर घर बैठ गये । अभी तक मौजूद हैं । इनके दो बेटे मौजूद हैं ; पहला, बाबू गंगा प्रसाद तथा दूसरा, बाबू कमला प्रसाद ।

96. इस इतिहास के लेखक के बारे में : होश संभालते ही लेखक को फारसी और अरबी का ज्ञान हासिल करने की रूचि हुई । अतः अरबी व्याकरण मौलवी अमीर अली इलाहाबादी से, और कुछ दिन मौलाना इमाम शाह तथा मौलाना बहराम शाह से पढ़े । फारसी की किताबें – गिस्ल तगरा, जहूरी, मीना बाजार, पंजरूका, वकाए नेमत खान अली, कसायद बदरचाच, दीवानगनी, अबुल फजल, खाकानी, अनवरी, और दीवान नासिर अली, इत्यादि, मौलवी अमीर अली मौसूफ से पढ़े । उर्दू की काव्य कला मौलवी मुर्शिद हसन तखल्लुस "कामिल" से प्राप्त किये । और सन् 1856 ईसवी में परीक्षा देकर वकालत का द्वितीय श्रेणी का सनद हासिल किये । मिस्टर ए.बी. मैकडोनल साहब बहादुर कलक्टर, जिला दरभंगा, के अनुमोदन पर, बंगाल सरकार के आदेशानुसार 15 अगस्त 1876 ईसवी को तृतीय

श्रेणी के ऑनररी मैजिस्ट्रेट का अधिकार, फिर 24 मार्च 1879 ईसवी को म्यूनिसिपल कमिश्नर का पद, 2 जनवरी 1878 ईसवी को डिस्ट्रिक्ट स्कूल कमिटी के सदस्य का पद, और 29 जून 1877 को सरकारी वकील, बंगाल अदालत मुन्सिफी, दरभंगा, का पद हासिल हुये । आज तक इन सब पदों पर विराजित हैं । अपने सूझ – बूझ से जो कुछ हो सका उर्दू भाषा में पेश करते हैं । तखल्लुस लेखक का "फितरत" है ।

(पृ. 208 तक कवितायें हैं ।)

पृ. 209

97. बाबू बद्रीनाथ तखल्लुस "शबनम", इस इतिहास के लेखक के अपने छोटे भाई : उदार, सभ्य, बुद्धिमान, दूरदर्शी, इज्जतदार, प्रतिष्ठित वो उत्साही हैं । उर्दू, फारसी भाषा और शायरी में अच्छी योग्यता तथा कविलियत रखते हैं । ज्योतिष विद्या भी खूब जानते हैं । प्रेम प्रसंग और मानी बन्द दोनों प्रकारों की अच्छी कवितायें कहते हैं । आदमी चतुर हैं । एक तरह की वर्णमाला इन्होंने अपनी तबीयत से आविष्कार किया है, इसमें चिट्ठी – पत्री अच्छी तरह से हो सकती है । मौलवी मुहम्मद मुर्शिद हसन "कामिल" के शिष्य हैं ।

(पृ. 209 से पृ. 213 के कुछ अंश तक कवितायें हैं ।)

98. मुन्शी बहतन लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला – रहमगंज, परगना – हवेली दरभंगा : शरीफ तथा खानदानी थे ; रहमखान के दीवान थे । इनके बड़े लड़के रौशन लाल महाराज बहादुर दरभंगा के दरबार में नौकर थे । अब इस परिवार में मुनेश्वर प्रसाद और विशेश्वर प्रसाद मौजूद हैं । ये सादिक अली खान और अनवार अली खान के दरबार में नौकर हैं ।

99. मुन्शी जोड़ावन सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला – जोड़ावन सिंह, कसबा – दरभंगा : शरीफ तथा उच्च परिवार के थे । इस परिवार में फकीर चन्द लाल उर्फ फुद्दीलाल तथा बाबू गिरिधारी लाल वगैरह मौजूद हैं, हैसियत वाले लोग हैं ।

100. मुन्शी झब्बू लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला – लालबाग, परगना – हवेली दरभंगा : आदमी शरीफ, खानदानी, रईस, बुद्धिमान और मेल – जोल रखने वाले हैं । वयोवृद्ध हैं । हैसियत वाले हैं । दानी और साहसी हैं । गोविन्द सहाय, अच्युतानन्द तथा नन्दकिशोर, तीन बेटे हैं । ये सब लायक हैं ।

101. गोकुल चन्द दास, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला – लाला सीतापत, कसबा – दरभंगा :

पृ. 214

शरीफ थे । इनके पोते मनशा राम नौकरी करते थे और सभ्य थे । मनशा राम के बेटे रामशरण सिंह, जिला – तिरहुत के कलक्टरी के तहसीलदार शेख फजल अली के दीवान थे । रामशरण सिंह के बेटे देवीदत्त, राज कुमार बाबू कीर्त्ति सिंह, मधुबनी, के दरबार में मुख्तार थे । अब इस परिवार में सुखधारी प्रसाद, उमा प्रसाद और रामधारी प्रसाद मौजूद हैं ।

102. लाला भगवान दास, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला – भगवान दास, कसबा – दरभंगा : आदमी शरीफ और इज्जतदार थे, मर गये । इस परिवार में लाला मनोरथ सहाय तथा इनके पुत्र, बच्चा लाल मौजूद हैं । दरभंगा में मुहल्ला भगवान दास इन्हीं के नाम से प्रसिद्ध है । सुना है कि भगवान दास के पूर्वज गोकुल चन्द नबाब अलीवर्दी खान महावत जंग, मुर्शिदाबाद, के दरबार में नौकर थे । भगवान दास खुद महाराज प्रताप सिंह के दरबार में नौकर थे ।

103. श्रीचन्द, आशाचन्द तथा मन्शा राम, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन कसबा – दरभंगा, मुहल्ला – भगवान दास : शरीफ थे ; सुना है कि नबाब महावत जंग मुर्शिदाबाद की ...... जागीर, परगना – भरवारा, जिला – तिरहुत के तहसीलदार थे । मर गये । अब इस परिवार में लाला गौर प्रसाद नाती – पोते श्रीचन्द तथा हरिकिशुन लाल तथा हरिहर दयाल इत्यादि वारिसान मौजूद हैं ।

104. बखतौर सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला – भगवान दास, कसबा – दरभंगा :

पृ. 215

शरीफ और इज्जतदार थे । मिस्टर ...... साहब जज, जिला तिरहुत, की कचहरी में नजारत के पद पर नियुक्त थे । अब इस परिवार में महावीर प्रसाद तथा चतुर्भुज सहाय, नरसिंह सहाय के बेटे, मौजूद हैं ।

105 भैया माणिक चन्द, साकिन मुहल्ला – वमदमा (?), परगना – हवेली दरभंगा : शरीफ तथा खानदानी थे । अनके पूर्वज मौजा – विश्वम्भरपुर में जो जगदीशपुर जिला – भोजपुर के पास है, रहते थे । माणिक चन्द दरभंगा आकर बसे । सन् 1191 फसली में महाराज माधव सिंह डीलाही, परगना – रामचाबन्द में कुछ जमीन इनकी जीविका के लिये दिये । परिवार इनका अच्छा है । अब इस परिवार में माणिक चन्द के परपोता रघुनाथ प्रसाद उर्फ रघुनी लाल मौजूद हैं । रघुनी लाल आदमी समर्थ, दूरदर्शी तथा ईमानदार हैं । अदालत मुन्सिफी जाले तथा दरभंगा में प्रथम मुन्शी थे । उसके बाद अदालत मुन्सिफी में सहायक लेखापाल हुये । तब नाजिर बने ।

106. मुन्शी गौर वख्स सिंह, कायस्थ अम्बष्ठ, साकिन मुहल्ला – मिश्रटोला, कसबा – दरभंगा : शरीफ, खानदानी तथा रईस थे, मर गये । इस परिवार में गणेशी लाल, इनके पुत्र, मौजूद हैं ।

107. मुन्शी रौशन लाल, कायस्थ अम्बष्ठ, साकिन मुहल्ला – रहमगंज, परगना – हवेली दरभंगा : शरीफ हैं, परिवार अच्छा है, स्वयं जीवित हैं ।

108. लाला किशुन चन्द, कौम कायस्थ गौर,

पृ. 216

साकिन मुहल्ला – निस्बतगंज, परगना – हवेली दरभंगा : आदमी शरीफ थे । अंग्रेजी सरकार के शासन से पहले पश्चिम के प्रदेश से आकर दरभंगा में निवास किये । जिस समय राय बखरा (?) के परिवार में कानून गोई का पद था, उस समय वहाँ नौकरी किये । तभी से इनके वारिसान दरभंगा में रहते आये । अब इस वंश में कालका सहाय मौजूद हैं । पहले कोर्ट ऑफ वार्ड्स, राज दरभंगा, में पेशकार थे । अब राज में नौकरी करते हैं ।

109. हर्षमरन लाल कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – शुभंकरपुर, परगना – पश्चिम भीगो : शरीफ, इज्जतदार तथा खानदानी थे । जिला – छपरा के कलक्टरी के तहसीली मुन्शी थे, मर गये । अब इस परिवार में हर्षमरन लाल के नाती – पोते, महादेव दत्त के बेटे, विसेसर दयाल, अमेसर दयाल, युगेसर दयाल तथा मुनेसर दयाल मौजूद हैं । इस परिवार में सम्पति – जायदाद भी है । इस इतिहास के लेखक के चचेरे भाई की शादी इस परिवार में हुई है ।

110. मुन्शी रघुवंश सहाय, कौम कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – शुभंकरपुर, परगना – पश्चिम भीगो : आदमी शरीफ थे । महाराज साहब बहादुर, दरभंगा, के तरफ से कलकत्ता हाई कोर्ट के मुखतार थे । आदमी समर्थ तथा दयालू थे । मुखतारकारी से बहुत कुछ धन वो व्यवसाय पैदा किये । पहले ये सन्दीसापुर जिला – पटना, में रहते थे । इनके परदादा गौरचरण सिंह मुहल्ला – मशरफगंज, दरभंगा, में बसे । बाद में मुन्शी रघुवंश सहाय मौजा – शुभंकरपुर में अपना निवास स्थल बनाये ।

111. मुन्शी शिव सहाय सिंह, कौम कायस्थ अम्बष्ठ,

पृ. 217

साकिन मौजा – पुरूषोत्तमपुर उर्फ चतरतिया, परगना – पश्चिम भीगो : सराफत इस परिवार की बहुत अच्छी है । मुन्शी साहब फारसी और संस्कृत के पूर्ण ज्ञाता थे । मिजाज में हुकुमत थी, लावल्द मर गये । अब इस परिवार में मुन्शी दर्शन लाल मौजूद हैं । आदमी अच्छे स्वभाव के हैं । अदालत मुन्सिफी दरभंगा में वकालत करते हैं ।

112. लाला बीजू लाल वल्द लाला मोहन लाल, साकिन – वाजिदपुर, परगना – पश्चिम भीगो : शरीफ थे ; महाराज साहब दरभंगा के तरफ से मुख्तार थे, मर गये । इनके दो बेटे हैं – उदित नारायण और लक्ष्मी नारायण । दोनों बहुत समर्थ हैं । इस परिवार में कुछ आमदनी भी है ।

113. खमाजीत राय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – नवानवान, परगना – नवानवान : शरीफ तथा अच्छे परिवार के थे, मर गये । इनके दो लड़के थे, पहला – राय रेवत सिंह ; दूसरा – राय दुर्गा दत्त । राय रेवत सिंह के दो बेटे थे – प्रथम, सिलवन्त राय ; दूसरा, बलवंत राय । सिलवन्त राय मर गये । बलवन्त राय मौजूद हैं । राय दुर्गा दत्त के एक लड़के, देवी प्रसाद, जीवित हैं । सिलवन्त राय इस इतिहास के लेखक की माता के फुफेरे भाई थे ।

114. लाला सुख लाल सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – सिमरी, परगना – भरवारा : शराफत अच्छी है । अभी इस परिवार में मुन्शी लाल बिहारी लाल और धनुषधारी लाल मौजूद हैं । मुन्शी लाल बिहारी लाल आदमी योग्य हैं । इन्हें जमींदारी भी है ।

पृ. 218

115. लाला बनवारी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – सिमरी, परगना – भरवारा : सज्जन थे । इस परिवार में इस समय रामबल्लभ लाल तथा राधा लाल और हरिचरण लाल वगैरह मौजूद हैं । परिवार अच्छा है ।

116. लाला छत्र सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – ओस्थवा, परगना – भरवारा : शरीफ, खुशहाल, खानदानी तथा इज्जतदार थे , मर गये । अब इस परिवार में लाला कन्हैया लाल, बाबू लाल बहादुर तथा देवेन्द्र बहादुर वगैरह मौजूद हैं । इस इतिहास के लेखक के सगे चाचा चौधरी बजरंगी सहाय की बेटी की शादी लाल बहादुर से हुई है ।

117. दरबारी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – ओस्थवा, परगना – भरवारा : ये भी शरीफ और इज्जतदार थे, मर गये । अब इस परिवार में जवाहर लाल, भगवत नारायण, जयदेव सहाय तथा छत्रधारी लाल, रघुवंशी सहाय के लड़के, मौजूद हैं । इस परिवार में लगान वसूली से आमदनी लगभग पाँच हजार रूपया से कम नहीं होगी ।

118. मनसुख राय और वसंत राय, कायस्थ माथुर, साकिन मौजा – अईहारी, परगना – भरवारा : ये दोनों सगे भाई थे । अजीमाबाद से तिरहुत आये और अपनी जमींदारी अईहारी में बसे । शरीफ, खानदानी तथा खुशहाल हैं । आमदनी इनकी लगभग पन्द्रह – सोलह हजार रूपया होगी । वसंत राय लावल्द मर गये । मनसुख राय के दो बेटे, चमन लाल और झमन लाल के सन्तान हैं । आजकल इस परिवार में चमन के लड़के कन्हाई लाल, बंसी लाल, छेदी लाल तथा शिवचरण लाल और झमन लाल के वारिस विन्दा प्रसाद मौजूद हैं । राय सुखराज बहादुर, अजीमाबाद के सम्बन्धी हैं ।

पृ. 219

119. लाला किसुन सेवक, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन – रामपुररूली, परगना – राम चाबन्द : शरीफ, इज्जतदार, खानदानी तथा खुशहाल थे । इनके परिवार में अयोध्या प्रसाद के पुत्र लाला लालजी तथा मुन्शी जानकी सहाय के पुत्र लाला नाथ प्रसाद मौजूद हैं । आमदनी भी जारी है । खानदान इनका बहुत अच्छा है । लालानाथ प्रसाद के पुत्र जय गोविन्द सहाय सरकल एजेंट हैं, बड़े चित्रकार हैं ।

120. लाला रघुवीर सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – रामपुररूली, परगना – राम चाबन्द : इनके पूर्वजों का निवास पहले मौजा – बेरिया शुभंकरपुर, परगना – बसारा, में था । बाद में रामपुररूली आकर बसे । शरीफ तथा खानदानी थे । इस परिवार में लाला मनमोहन लाल बहुत खुशहाली, तथा हैसियत पैदा किये ; बहुत प्रसिद्ध वो रईस थे । अब इस परिवार में राम प्रकाश नारायण, गिरिधारी लाल और गौरी शंकर मौजूद हैं । इनका खानदान बहुत अच्छा है । इस इतिहास के लेखक के छोटे भाई की तीसरी शादी मनमोहन लाल के पुत्र गेन्दालाल की लड़की से हुई है ।

121. मुन्शी फूलचन्द लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – विश्वम्भरपुर उर्फ बलिया, परगना – राम चाबन्द : खानदानी तथा शरीफ हैं । मुजफ्फरपुर जिला में उच्च न्यायालय के वकिल हैं । वकालत व्यवसाय से खुशहाली वो अच्छी जायदाद बनायें हैं । सभ्य वो अच्छे आचरण के हैं । आदमी मरूअतदार तथा आदर सत्कार करने वाले हैं । इनके चाचा मुन्शी राम सहाय सिंह पश्चिम के किसी प्रान्त में किसी अदालत के सिरिश्तेदार थे ।

पृ. 220

122. टेकचन्द दास, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – रामपुरडीह, परगना – राम

चाबन्द : शरीफ और इज्जतदार थे ; तैमूरिया राज्यकाल में कानूनगो थे । इनका परिवार बहुत अच्छा है । इनकी एक लड़की आशाराम थी, जिनके दो बेटे प्रथम – राम दयाल सिंह, दूसरे – जग्गू लाल थे । राम दयाल सिंह के लड़के रघुवंश सहाय हुये, जिन्हें दो बेटे, प्रथम – रामकिशुन लाल और दूसरे – सीता राम हुये । सीताराम मौजूद हैं, रामकिशुन लाल मर गये । इनके बेटे गिरिधारी लाल मौजूद हैं । जग्गू लाल के दो बेटे, मन्नू लाल और दौलत राम, हुये । मन्नू लाल के लड़के राम बल्लभ सिंह तथा दौलत राम के बेटे लक्ष्मीनारायण मौजूद हैं । इस परिवार में खुशहाली है ।

123. भेषधारी लाल तथा कुंज बिहारी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – सिधवारा, परगना – शाहजहाँपुर : शरीफ हैं, परिवार अच्छा है । भेषधारी लाल सहायक मुहाफिज कलक्टरी दफ्तर, जिला – मुजफ्फरपुर, तथा कुंज बिहारी लाल मुजफ्फरपुर कलक्टरी में मुन्शी वितरण थे । बाद में ये जिला – दरभंगा के कलक्टरी में मुन्शी वितरण हुये । भेषधारी लाल के लड़के माधव प्रसाद मौजूद हैं । भेषधारी लाल तथा कुंज बिहारी लाल दोनों भाई की मृत्यु हो गयी ।

124. अखौरी खुशहाल चन्द, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – शरफुद्दीनपुर, परगना – गढ़ चाबन्द : इनके पूर्वज अखौरी किशुन दास असल रहनेवाले मौजा – इमारत, जिला – शेरघाटी, के थे । किसी अवसर से इस जिला में आये और यहीं बस गये । शराफत और खानदान आसपास वो दूर तक

पृ. 221

मशहूर था । बहुत प्रतिष्ठित थे । इनके पूर्वज अखौरी बलभद्र दास के पुत्र अखौरी नाथ दास शाही दरबार से परगना – गढ़चाबन्द, अकबरपुर और बरहल की कानूनगोई प्राप्त किये थे । इस परिवार में भैया खुशहाल चन्द, इनके बेटे लाला मेहरबान सिंह, फिर इसके बाद इनके भतीजे बाबू बिहारी लाल बहुत

प्रतिष्ठित और प्रसिद्ध हुये । इनके समय में जिला – तिरहुत के आधे भाग की कानूनगोई चौधरी महेन्द्र नारायण सिंह साकिन – सुरसंड, तथा आधे की कानूनगोई सरकार इंगलिसिया के तरफ से बाबू बिहारी लाल को मिली थी । कुछ समय बाद चौधरी महेन्द्र नारायण सिंह से लड़कर कानूनगोई का पद बाबू बिहारी लाल के बेटे बाबू रघुवंश सहाय को दिया गया । इसका दस्तावेज इनके पास मौजूद है । इस परिवार में बहुत बड़ी जमींदारी और जायदाद थी । अपने समय में इनका प्रभाव बड़े – बड़े जमींदारों पर था । कर्ज के चलते कुछ सम्पति नष्ट हो गयी । अब इस परिवार में बाबू रघुवंश सहाय, बाबू यदुवंश सहाय, बाबू शंकर सहाय, बाबू बिहारी लाल के लड़के, और इनके नाती/पोते, बाबू राधामोहन, बाबू राम सहाय, बाबू रामचरित्र, बाबू बालचरित्र, बाबू नारायण सहाय के लड़के मौजूद हैं । इन सबों के आचरण अच्छे हैं । 1251 फसली में तेरहवीं वैशाख, सोमवार को लेखक की पहली शादी बाबू बिहारी लाल की तीसरी बेटी से हुई थी । उस समय लेखक की आयु पन्द्रह वर्ष एक महीने की थी ।

पृ. 222

125. राय बन्धू लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – बरियारपुर चकला गोरौल, परगना – बसारा : शरीफ, इज्जतदार तथा उच्च वंश के थे । शाह आलम बादशाह के राज्यकाल में मनसब से हजारी (?) के पद पर थे । दरबार सुलतानी में मशहूर थे । इनके वंश में मुन्शी कुंज बिहारी लाल, साकिन – अजीमाबाद ; मुन्शी शिव सहाय सिंह और मुन्शी हरवंश लाल, हेड क्लर्क, फौजदारी, जिला – शाहाबाद; बाबू कालीचरण सिंह, बाबू मजलिस सहाय तथा विश्वेश्वर सहाय, साकिनान मौजा – बरियारपुर मौजूद हैं । इस परिवार में मुन्शी रामबल्लभ सहाय उर्फ छोटू लाल की पुत्री से इस इतिहास के लेखक के सगे भाई बाबू बद्रीनाथ की दूसरी शादी हुई थी ।

126. मुन्शी नाथ सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – सहदई,

परगना – बसारा : सज्जन थे, मर गये । इस परिवार में जमींदारी से आमदनी लगभग पाँच हजार रूपया होगी । इनके पिता मुन्शी राम सहाय सिंह भागलपुर में मुखतार थे । अब इस परिवार में गौरी शंकर, हनुमान प्रसाद, भागवत प्रसाद तथा लखन नाथ प्रसाद मौजूद हैं ।

127. बृजबिहारी लाल वल्द हनुमान सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – रामपुर भथाही चकला गोरौल, परगना – बसारा : शरीफ वो इज्जतदार हैं । इनके दादा लाला बालक राय बहुत प्रसिद्ध वो रईस थे । बृजबिहारी लाल अंग्रेजी पढ़े हुये हैं । आजकल राज स्कूल, दरभंगा, में अंग्रेजी के मास्टर हैं । आदमी चरित्रवान वो दयालु हैं ।

128. मुन्शी शिवनारायण सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – बाकरपुर, परगना – बसारा : शरीफ, इज्जतदार, खानदानी वो मालदार थे, मर गये । लेखक अपने दादा से सुना है कि इनके

पृ. 223

पूर्वज औरंगजेब आलमगीर बादशाह के समय में किसी अच्छे पद पर थे । इनका गोत्र बहुत अच्छा है । इस परिवार में जगरूपनारायण सिंह एक नामी व्यक्ति पैदा हुये । कलकत्ता के महाराज राधाकान्त के दरबार में एक प्रतिष्ठित पद पर थे । इनके बाद इस परिवार में मुन्शी गोविन्द सहाय महकमा जजी मुकाम मुजफ्फरपुर के सरकारी वकील हुये शास्त्रों के, खासकर वेदान्त के बड़े ज्ञानी थे । वेदान्त में इनके लिखे उर्दू में कुछ ग्रन्थ और योग वशिष्ठ का संस्कृत से भाषा में अनुवाद इनके स्मारक हैं । इनका निधन हो गया । इनके लड़के मुन्शी नरसिंह सहाय अपने पिता की तरह बहुत योग्य और रईस हैं। इन्हें गणित का बहुत अच्छा ज्ञान है । इनके लिखे गणित की कुछ पुस्तकें मौजूद हैं । ये लीलानन्द सिंह महाराज बनैली के दरबार में नौकरी करते हैं । इस परिवार में राय ब्रह्मदत्त बहुत योग्य, विद्वान मौजूद हैं । सुना है कि आजकल साहबगंज में महकमा सदर आला

में सिरिश्तेदार हैं ।

129. उजियार सिंह तथा बहादुर सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, पूर्व निवासी मौजा – गोरौल, हाल साकिन मौजा – बरिबा, परगना – बसारा : ये दोनों सगे भाई थे । गोत्र इनका अच्छा है । खानदानी शरीफ थे, खुशहाल थे, मर गये । अब इनके परिवार में मुन्शी भोजराज सिंह के पुत्र मुन्शी गोपालजी मौजूद हैं । इस इतिहास के लेखक के सगे चाचा चौधरी बजरंगी सहाय की दूसरी शादी इसी परिवार में उजियार सिंह की बेटी से हुई है ।

130. मुन्शी महावीर प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – भगवानपुर, परगना – बसारा :

पृ. 224

शरीफ हैं । अभी महाराज साहब बहादुर बेतिया के दरबार में सिरिश्तेदार हैं । आदमी अच्छे आचरण के, लिहाजी हैं । आजकल इनका समय अच्छा है ।

131. मुन्शी कन्हैया लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – कोढनी, परगना – बसारा : आदमी रईस थे, उच्च परिवार के, प्रतिष्ठित थे । इनके परिवार के लोग मौजूद हैं, लेखक को नाम मालूम नहीं ।

132. मुन्शी रघुवंश सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – बेलसर, परगना – बसारा : शरीफ, इज्जतदार तथा खानदानी थे, मर गये । इस परिवार में मुन्शी महेश नाथ तथा मुन्शी उचित नाथ इत्यादि मौजूद हैं । मुन्शी महेश नाथ महुआ के सब – रजिस्ट्रार हैं । मुन्शी उचित नाथ मुजफ्फरपुर के मुख्य रजिस्ट्रार के रजिस्ट्री मुन्शी हुये । अब ये मुजफ्फरपुर के महकमा जजी में पेशकार हैं ।

133. लाला भनक लाल, कायस्थ तथा जमींदार, मौजा – बेलसर चकला गोरौल, परगना – बसारा : खानदानी तथा इज्जतदार थे । सूबा राजा राम नारायण के दरबार में दीवान थे । इस परिवार में छत्रधारी लाल के पुत्र बेनी प्रसाद मौजूद हैं । इस इतिहास के लेखक की माता का इस परिवार में ननिहाल है ।

134. मुन्शी धर्म लाल सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – अंडरा चकला गोरौल, परगना – बसारा : बहुत प्रतिष्ठित वो जायदाद वाले हैं । रानी इन्दावती फरकिया, जिला – पूर्णियाँ, के दरबार में दीवान थे । प्रभावी थे, मर गये । अब इस परिवार में काली प्रसाद मौजूद हैं ।

135. शुभकरण लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – रामपुर रत्ती उर्फ चन्दन पट्टी, परगना – बसारा :

पृ. 225

शरीफ और खानदानी हैं । कहते हैं कि इनके पूर्वज, मोहन दास, मेढपगढ (?) राजपूताना क्षेत्र के रहनेवाले थे और वहाँ हाकिम थे । आदमी नामी थे । इनके दो लडके हुये, अनन्त राम तथा पुरूषोत्तम राम । अनन्त राम की शादी मौजा – भरथीपुर, परगना – सरैसा, और पुरूषोतम राम की शादी मौजा – बिशुनपुर, परगना – बसारा, में हुई थी । मौजा – छपरा फरीद पुरूषोत्तम राम को तथा मौजा – चन्दन पट्टी अनन्त राम को दहेज में मिला था । तब से दोनों भाई मौजा – चन्दन पट्टी में बस गये । अनन्त राम के वारिसों में इस समय रघुनन्दन और जदुनन्दन वर्त्तमान हैं । पुरूषोत्तम राम के चार पुत्र हुये, जामनी राम, सीता राम, लखतमल और नन्दलाल । जामनी राम के पुत्र धरनीधर सरकार हाजीपुर के परगना – सरैसा के कानूनगो थे । सीता राम और लखतमल के वारिसों का कुछ हाल मालूम नहीं हो पाया । नन्दलाल के एक लड़के हरिनारायण को तीन बेटे थे, धीर सिंह, टीका राम और इन्द्रजीत राय ।

धीर सिंह के वारिसान इस समय झंझारपुर, परगना – रत्ती, में और टीका राम के वारिसान मौजा – गोरौल, परगना – बसारा में मौजूद हैं । इस परिवार में इन्द्रजीत राय बहुत योग्य और नामी हुये । अरबी, फारसी तथा संस्कृत में अच्छी योग्ता रखते थे ; नबाब मुर्शिदाबाद की सरकार में किसी उच्च पद पर नियुक्त थे, इन्हें "राय" की उपाधि मिली थी । यह बात 1187 फसली मुहरी काजी सैय्यद नूर आलम तथा 1188 फसली मुहरी सैय्यद मुहम्मद हुसैन मुफती के पुराने कागजात देखने से स्पष्ट होती है । इन्द्रजीत राय की दो शादी थी । पहली पत्नी से तीन बेटे हुए – राम नवाज सिंह, बलवंत सिंह, बख्तावर सिंह ; और दूसरी पत्नी से भी तीन पुत्र – बसावन लाल, बसंत लाल और चमन लाल हुए । राम नवाज सिंह भागलपुर में पेशकार थे ; इनके लड़के जगरूप सिंह के दो बेटे, कुंज बिहारी लाल और रास बिहारी लाल थे । कुंज बिहारी लाल के वारिस राम अनुग्रह सहाय

पृ. 226

तथा राजेन्द्र सहाय मौजूद हैं । रास बिहारी लाल लावल्द मर गये । इनके नाती रामेश्वर दयाल तथा कमलेश्वर दयाल अमानत की नौकरी करते हैं । बलवंत सिंह के दो बेटे हुए, जमीयत लाल और चूवा लाल । जमीयत लाल के दो लड़के हुए, जगमोहन लाल और बृजमोहन लाल । जमीयत लाल और चूवा लाल दोनों भाई 1210 फसली में स्वर्ग सिधारे । जगमोहन लाल तथा बृजमोहन लाल 1216 फसली में नील की कोठी, मौजा – ढोली, परगना – बसारा, के मुन्शी नियुक्त हुये । जगमोहन लाल 1246 फसली में लावल्द और बृजमोहन लाल 1249 फसली में एक पुत्र शुभकरण लाल को छोड़कर परलोक गये । शुभकरण लाल समर्थ, प्रतिष्ठित तथा कुशल प्रबन्धक हैं । इनके जमींदारी की आमदनी सब व्यवसायों को मिलाकर लगभग पचीस हजार रूपया सालाना होगी । इनके सात बेटे हैं, कृतनारायण, स्वस्थ नारायण, जगदेव नारायण, वासुदेव नारायण, बलदेव नारायण, ब्रह्मदेव नारायण, विशुनदेव नारायण, जमीयत लाल के सगे भाई चूवा लाल के वारिसों में इस समय रामबख्स लाल, भानुप्रताप, बांके बिहारी, अजीर बिहारी और

गिरिधारी मौजूद हैं । बख्तावर सिंह के तीन लड़के थे, राम सहाय, महेश दत्त तथा सुमरन लाल । इन सबों में महेश दत्त पूर्णियाँ के महकमा में बन्दोवस्त के हाकिम के नौकर थे, मर गये । इनके वारिस जयकिशुन लाल मौजूद हैं । बसन्त लाल के वारिसों में इस समय झब्बू लाल, शाम लाल और रघु लाल मौजूद हैं ।

136. मुन्शी भगवान दत्त, कायस्थ, साकिन मौजा – करताहा बुजूर्ग, परगना – बसारा : सज्जन और उच्च परिवार के थे । पहले जिला – भागलपुर में जजी में वकील थे । फिर इसी जिला में दीवानी जजी के सिरिश्तेदार नियुक्त हुये । उसके बाद महकमा अफीम के सिरिश्तेदार हुए । इनका निधन हो गया । इनके वारिसों में राम गोविन्द सहाय, और जय गोविन्द सहाय, भगवान दत्त के सगे भाई हरलाल सिंह के लड़के, मौजूद हैं ।

पृ. 227

137. लाला रघुनाथ सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – करतहा बुजूर्ग, परगना – बसारा : सज्जन और उच्च परिवार के थे । कहते हैं कि मुर्शिदाबाद में नवाब के दरबार में दीवान पद पर नियुक्त थे । इनके वारिस बेनी प्रसाद अभी मौजूद हैं ।

138. मुन्शी धरम लाल सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – भटोली, परगना – बसारा : बड़े रईस, प्रतिष्ठित तथा नामी व्यक्ति थे । फर्रुखाबाद में अदालत दीवानी के सिरिश्तेदार थे । नौकरी करके बहुत जायदाद वो हैसियत पैदा किये थे । इनके लड़के मुन्शी जानकी राम मुजफ्फरपुर अदालत दीवानी के सिरिश्तेदार थे । जानकी राम के पुत्र राम प्रसाद मुजफ्फरपुर में फौजदारी के सिरिश्तेदार थे । ये सब मर गये । इनके वारिसों के बारे में लेखक को मालूम नहीं है ।

139. गिरिधारी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – एतवारपुर बखरी, परगना – बसारा : सज्जन तथा प्रतिष्ठित थे, मर गये । इनके बेटे हरखलाल महाल बबुआ वैद्यनाथ महाजन अजीमाबादी तथा अन्य जमींदारों के कोर्ट ऑफ वार्ड्स में मुहर्रिर, लकब भजमल नवेस थे, मर गये । इस पद पर इनके लड़के प्यारेलाल, जो समर्थ, अच्छे और लिहाजी हैं, नियुक्त हुए । जब वह महकमा टूट गया तब से प्यारेलाल घर बैठे हैं । जमींदारी से समय गुजारते हैं, आमदनी लगभग हजार – बारह सौ रूपया सालाना होगी ।

140. लाला परमानन्द, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – पकड़ी मधुसूदन, परगना – बसारा :

पृ. 228

शरीफ थे, तैमूरिया राज्यकाल में कानूनगो थे, मर गये । अब इस परिवार में चुल्हाई लाल महकमा अफीम में मुनीम हैं । जमींदारी भी है ।

141. लाला भगवान दत्त, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – पकड़ी मधुसूदन, परगना – बसारा : शरीफ थे, मर गये । अभी इस परिवार में मुन्शी उदय चन्द वो मुन्शी ईश्वर प्रसाद मौजूद हैं । मुन्शी उदय चन्द कलक्टरी भागलपुर में अमीन कासिम हैं, और मुन्शी ईश्वर प्रसाद दरभंगा राज के हॉस्पीटल के राईटर हैं ।

142. मुन्शी महीपनारायण, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – पकड़ी मधुसूदन, परगना – बसारा : शरीफ हैं, जिला दरभंगा के बहेड़ा थाना में सब – इन्सपेक्टर हैं । आदमी रईस, ईमानदार और अच्छे आचरण के हैं ।

143. मुन्शी रामाधीन सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – डीह–सोंधू, परगना – बसारा : शरीफ थे, मर गये । अभी इस परिवार में गोपीनाथ मौजूद

हैं । इन्हें ननिहाल से बहुत बड़ी जायदाद मिली है ।

144. मुन्शी वीर प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – डीह–सोंधू, परगना – बसारा : सज्जन तथा लोगों का ख्याल रखनेवाले थे । महकमा बन्दोवस्त कानून द्वितीय में सिरिश्तेदार थे, मर गये । अभी इस परिवार में द्विराज सिंह मौजूद हैं ।

145. मुन्शी दरवारी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – सोंधू मुबारकपुर, परगना – बसारा : सज्जन व्यक्ति थे, मर गये । इस परिवार में अभी कौन – कौन है लेखक को मालूम नहीं ।

146. बाबू अवध बिहारी लाल, वल्द दारोगा गोविन्द राम, कायस्थ, साकिन – मुजफ्फरपुर, परगना – बसारा : ये असल निवासी मौजा – सीतलपुर, जिला – सारण, के थे । मुजफ्फरपुर में फौजदारी में सिरिश्तेदारी का पद

पृ. 229

मिलने पर वहाँ नहीं रहे । कुछ समय बाद पदोन्नति हुई और मुजफ्फरपुर, जिला – तिरहुत, महकमा साहब जज बहादुर के सिरिश्तेदार हुए और यहीं बस गये । स्वर्गीय दारोगा गोविन्द राम सज्जन, खानदानी तथा प्रतिष्ठित थे । मरते दम तक बहुत ईमानदारी और बुद्धिमानी से सिरिश्तेदारी करते रहे । इससे बहुत जायदाद हासिल किये । इनके मरने पर इनके पुत्र इस पद पर नियुक्त हुए । एक पैसा नाजायज किसी से नहीं लेते थे । बहुत सर्तक तथा नेकनीयत थे । उनके दूसरे लड़के गिरिवरधारी लाल पेशकार हुए । दोनों भाईयों ने निष्ठा और नेकनामी से अपने – अपने पदों के भार का निर्वाह किया । अधिकारी संतुष्ट थे । कभी कोई शिकायत नहीं हुई । ये दोनों भाईयों का देहान्त हो गया । अवध बिहारी लाल के दो पुत्र, लछमन नारायण तथा बद्रीनारायण मौजूद हैं । बाबू लछमन नारायण रईस, व्यवहार कुशल, ज्ञानी, तथा अच्छे प्रबन्धक हैं ।

डिप्टी कलक्टर हैं । मुन्शी गिरिधारी लाल के एक पुत्र बाबू रघुनन्दन प्रसाद उर्फ राघव जी थे जो सिविल सरविस पास करके डिप्टी कलक्टर हुए थे, मर गये । आदमी लायक, तरूण थे । इनके मरने से मित्रों और लेखक को बहुत दुःख है । ...... इन्हें लड़का नहीं है, एक छोटी बेटी है । इन के जमींदारी की आमदनी लगभग बीस – पचीस हजार रूपया सालाना होगी ।

147. मुन्शी बन्धू लाल वो मुन्शी धर्म लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन – रत्ती–सोंधू, परगना – बसारा :

पृ. 230

कुलीन वो उच्च परिवार है । अभी इस परिवार में मुन्शी हीरा लाल राजा सुरसंड के सारे कामों के अधिकारी हैं । मुन्शी रामाश्रय लाल जिला – हजारीबाग में कानूनगो हैं । मुन्शी छत्रधारी लाल डुमरा (नील) कोठी के मुन्शी हैं । मुन्शी कस्तूरी लाल जिला – दरभंगा में डिप्टी कलक्टर हैं । मुन्शी रामाश्रय लाल फारसी, अंग्रेजी तथा संस्कृत में शिक्षित हैं । शिल्प कला, गणित और भौतिकी शास्त्र में दखल रखते हैं । न्याय, वैशेशिक, सांख्य, व्याकरण, मीमांसा, वेदान्त अच्छी तरह जानते हैं । इन शास्त्रों (के ग्रन्थों) का अनुवाद मातृभाषा में बहुत अच्छी तरह किये हैं । प्रत्येक शास्त्रों के मतों में जो मतभेद पंडितों की दृष्टि में जान पड़ता था और सन्देह का निराकरण नहीं हो पाता था, उसे प्रमाणों, कथाओं और अपने वुद्धि से सुलझा दिये हैं ।

मुन्शी कस्तूरी लाल भी बहुत विद्वान वो शिक्षित हैं । वेद और शास्त्रों को जानते हैं । दोनों ने मिलकर शास्त्र के दो ग्रन्थ लिखे, अर्थात मुक्तावली और दनीकरी (?) का अनुवाद किये । लेखक को दोनों से परिचय और स्नेह है ।

148. मुन्शी अनन्त लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – रत्ती–सोंधू,

परगना – बसारा : कुलीन तथा प्रतिष्ठित थे, मर गये । इस परिवार में इनके भतीजे मुन्शी धनराज सिंह मुजफ्फरपुर कलक्टरी में मुहाफिज दफतरी के पद पर हैं ।

149. मुन्शी दखिनी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – रत्ती–सोंधू , परगना – बसारा :

पृ. 231

कुलीन व्यक्ति थे, मर गये । इस परिवार में एक व्यक्ति मजलिस राय मौजूद हैं । शेष हाल मालूम नहीं ।

150. मुन्शी रतन लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – रत्ती–सोंधू, परगना – बसारा : कुलीन, उच्च परिवार के थे, मर गये । इनके परिवार में इनके पुत्र मुन्शी जोगी लाल सिरिश्तेदार महकमा साहब कमिश्नर माल के थे । ये शिक्षित थे । इनकी लिखी एक पुस्तक कसीर – उल – अलूम, जिसमें बहुत से शास्त्रों का विवरण है, इनकी यादगार है ।

151. मुन्शी काली प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – बाघी, परगना – बसारा : ...... कोठी शाहपुर में मुन्शी थे । कोठी के मालिक की कृपा से बहुत मौजे खरीद किये और हैसियत बनाये । अन्त में कोठी के कारखाने के भागीदार बने । कोठी की हिस्सेदारी मिलने के बाद और अधिक जायदाद बनाये । लगभग पचास हजार रूपया की आमदनी हासिल किये । कुलीन तथा प्रतिष्ठित थे, मर गये । इनके लड़के मुन्शी गजराज सहाय मौजूद हैं । सुना है कि बहुत योग्य हैं । लेखक को परिचय नहीं है ।

152. लाला बेचू लाल "शीरीं जुबान" (मीठे बोल बोलने बाले), कायस्थ श्रीवास्तव, साबिक साकिन – मोहनपुर, परगना – बसारा, बाद साकिन मौजा – कसरानवान,

परगना – बसारा : अदालत दीवानी, मुजफ्फरपुर, के वकील थे । इनके पूर्वज बहुत प्रतिष्ठित थे । ये बहस के दौरान मामले की व्याख्या बहुत सफाई और नम्रता से करते थे, इसीलिये "शीरीं जुबान" कहलाये । इनके बाद इनके बड़े लड़के लाला शिवचरण लाल जजी मुजफ्फरपुर के वकील हुये । उसके बाद .... में मुन्सिफ हुए । लावल्द मर गये । छोटे लड़के लाला भैरवदत्त पहले महकमा सदर अमीनी मुजफ्फरपुर के वकील

पृ. 232

थे । फिर दलसिंहसराय में मुन्सिफ हुए । ये भी मर गये । इनके छोटे बेटे मुन्शी काली प्रसाद पटना कलक्टरी में सिरिश्तेदार हैं । लेखक की बड़ी लड़की की शादी इसी परिवार में भैरवदत्त के नाती रघुवीर प्रसाद से हुई थी । परन्तु वह लड़की बिना सन्तान के मर गयी ।

153. मुन्शी अवध लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – चान्दपुरा–कलाँ, परगना – बसारा : कुलीन और उच्च परिवार के थे । इनके बड़े बेटे मुन्शी रामाधीन सिंह जिला – गाजीपुर में राय माणिक चन्द डिप्टी कलक्टर के महकमा के सिरिश्तेदार थे ।

दूसरे लड़के मुन्शी राम शरण सिंह कमिश्नर भागलपुर के सिरिश्तेदार थे । तीसरे पुत्र शिव शरण लाल पहले जिला गोरखपुर की कलक्टरी में पेशकार थे, फिर महाराज साहब दरभंगा की नौकरी किये, मर गये । इस परिवार में मुन्शी हरि प्रसाद सिंह, मुन्शी गोविन्द प्रसाद, मुन्शी दिगम्बर प्रसाद वगैरह मौजूद हैं । दिगम्बर प्रसाद लेखक के सगे फुफेरा भाई हैं ।

154. मुन्शी शिवनाथ सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – चाँदपुरा–कलाँ, परगना – बसारा : शरीफ और खानदानी थे । हजारीबाग कलक्टरी में सिरिश्तेदार थे, मर गये । अभी, इस परिवार के मुन्शी गोपाल नारायण महकमा अदालत

मुन्सिफी हजारीबाग के सिरिश्तेदार हैं, मुन्शी भागवत प्रसाद महकमा पैमाईश, राज दरभंगा, में हेड राईटर हैं, तथा राम देव नावालिग हैं ।

155. मुन्शी परलोध लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – चाँदपुरा खुर्द, परगना – बसारा :

पृ. 233

कुलीन थे, मर गये । अभी इस परिवार में राजानन्द सहाय मौजूद हैं ।

156. मुन्शी जगमोहन लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – पदमोल, परगना – बसारा : बहुत शरीफ परिवार है । आदमी भद्र और अच्छे विचार के थे, इकवाली थे । महकमा बन्दोवस्त नियम द्वितीय .... के सिरिश्तेदार थे । लाखों रूपये की जायदाद और हैसियत बनाये । इनके वारिसों में इस इतिहास के लेखक के सगे बहन के लड़के मुन्शी राम लाल के बेटे शिवशंकर सहाय तथा मुखी लाल वगैरह मौजूद हैं ।

157. लाला गौर सहाय सिंह तथा शिव सहाय सिंह, कायस्थ श्रीवांस्तव, साकिन मौजा – पदमोल, परगना – बसारा : ये दोनों सगे भाई थे, बहुत प्रतिष्ठित और जायदाद वाले थे । गौर सहाय सिंह के पुत्र गौरी शंकर थे, इनके वारिसान मौजूद हैं । आजकल मौजा – अवहर, जिला – सारण, में अपने ननिहाल में रहते हैं ।

158. भैया दयाल सेवक, साकिन मौजा – पदमोल, परगना – बसारा : कुलीन तथा उच्च परिवार के थे । इनके बड़े लड़के भैया धरम लाल मुर्शिदाबाद के नबाब के दरबार में किसी अच्छे पद पर थे । इनके परिवार में बाबू कुलदीप नारायण एक बहुत प्रसिद्ध व्यक्ति गुजरे हैं । सन् 1857 ईसवी में जो विद्रोह हुआ था, उसमें ये अंग्रेज सरकार की बड़ी खैरखाही किये थे । इसके पुरस्कार में इन्हें डिप्टी

कलक्टर का पद मिला था । कुछ समय तक मुजफ्फरपुर में इस पद पर विराजमान रहे, तब स्थानान्तरित होकर जिला – छपरा आये । बिना सन्तान के मर गये ।

159. मुन्शी लछमन नारायण, साकिन मौजा – एतवारपुर – बखरी, परगना – बसारा :

पृ. 234

शरीफ तथा खानदानी थे । पश्चिम के किसी प्रान्त में तहसिलदार थे । इनके लड़के भिख लाल अपने पिता के मरने पर इस पद पर नियुक्त हुये और अपना निवास, मौजा – पदमोल, परगना – बसारा, अपने ननिहाल में बनाये । इन्हें दो बेटे हुये, सूरजवंशी लाल और दूसरे, चन्द्रवंशी लाल । सूरजवंशी लाल जिला – पटना में खास महाल के महकमा में नजारत थे, बाद में पटना में पुलिस के दारोगा बनें, फिर मुजफ्फरपुर में बाँटवारा विभाग के पेशकार हुए । तब सिंचाई महाल के दारोगा हुए और उसी समय मर गये । इनके दो बेटे, श्याम बिहारी लाल और किशुन बिहारी लाल, मौजूद हैं ।

160. मुन्शी चेत नारायण सिंह, साकिन मौजा – पदमोंल, परगना – बसारा : कुलीन तथा उच्च परिवार के थे, मर गये । इनके दो लड़के, मुन्शी शंकरदयाल और दूसरे, मुन्शी हरचरण, थे । मुन्शी शंकरदयाल पटना में महकमा फौजदारी के सिरिश्तेदार थे, मर गये । मुन्शी हरचरण पहले महकमा सेसन जिला – पटना के पेशकार थे, फिर फौजदारी, पटना, के सिरिश्तेदार हुए, तब जिला – छपरा के कलक्टरी के पेशकार वो सिरिश्तेदार हुए । आजकल जिला – हजारीबाग के चतरा में अतिरिक्त मुन्सिफ हैं । आदमी सज्जन, नेक और मिलनसार हैं । अंग्रेजी भी जानते हैं । लिखाबट सुन्दर है । गजल भी अच्छी कहते हैं, "हसीन" तखल्लुस है ।

161. मुन्शी नन्दलाल उर्फ नन्द जी, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – गोरौल, परगना – बसारा : इनकी शराफत और इनका परिवार दूर तक प्रसिद्ध है । इनके पूर्वज सूरज मल मूल निवासी श्रीपुर के थे । लगभग तीन सौ वर्ष बीता होगा, तैमूरिया सम्राटों के समय में परगना – बसारा के हाकिम नियुक्त होकर तिरहुत आये और मौजा – गोरौल, परगना – बसारा, में बस गये । इनके पाँच पुत्र हुये, सबसे बड़े, मोहन

पृ. 235

दास नबाब मुर्शिदाबाद के दरबार में दीवान थे । बाँकी चार में एक, मौजा – बेलसर, परगना – बसारा, एक मौजा – सोंघुडीह, परगना – बसारा, एक, मौजा – नारायणपुर और एक मौजा – बहादुरपुर, परगना – बसारा, में बसे । इनके वारिसान अपने – अपने मौजात में बसे हुए हैं । इस परिवार में मुन्शी राम लाल, मुन्शी सीता राम, मुन्शी किशन दयाल और मुन्शी जानकी राम बहुत योग्य और रईस गुजरे हैं । ये सब अंग्रेजी सरकार में कानूनगोई पद पर रहे । मुन्शी नन्द जी बहुत रईस, सहनशील और योग्य हैं । बहुत समय तक महकमा एडिसनल जजी मुजफ्फरपुर में पेशकार रहे । अब घर बैठे हैं ।

162. मुन्शी दुर्गा प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – गोरौल, परगना – बसारा : कुलीन तथा प्रतिष्ठित थे, मर गये । अभी इस परिवार में मुन्शी गौर प्रसाद सिंह और छोटे लाल मौजूद हैं ।

163. लाला प्रेम नारायण सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – बसपुरा नन्दजा चकला गोरौल, परगना – बसारा : इनके पूर्वज मुन्शी टोडरमल परगना – मरवाह और परगना – बसारा के सुलतानी हाकिम थे । पहले इनका निवास स्थान मौजा – सरबिया, परगना – बसारा, में था । सन् 1177 फसली में मौजा – बिसूपुर आये । अंग्रेजी सरकार के आरम्भ में इसके मातहत वकालत की नौकरी मिली । फिर मुजफ्फरपुर, जिला – तिरहुत, के कलक्टरी की कचहरी

में लाट नवेस हुए । बहुत रईस और उच्च खानदान के थे । सरकारी नौकरी में बहुत माल वो व्यवसाय प्राप्त किये ।

पृ. 236

अभी इस परिवार में सतन लाल और रतन लाल मौजूद हैं ।

164. लाला राम चरण लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – नसपुरा नन्दजा चकला गोरौल, परगना – बसारा : इनके पूर्वज लाला सरोतर सिंह हाकिम सुलतानी के समय में मुन्शी थे । आदमी रईस, सज्जन, नामी और अच्छे आवरण के थे । जितने मौजे सरोतर सिंह हासिल किये थे वे सब आज तक इनके परिवार में मौजूद है । अभी इस परिवार में लाला ठाकुर वर्त्तमान हैं ।

165. नाजिर उदान सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – राजा पाकर, परगना – बसारा : कुलीन व्यक्ति थे, मर गये । अब इस परिवार में दुर्गा प्रसाद और कुछ व्यक्ति जिनका नाम लेखक को मालूम नहीं हैं, मौजूद हैं ।

166. मुन्शी लछमन नारायण, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – सरबिया, परगना – बसारा : कुलीन हैं, मुजफ्फरपुर के जज बहादुर प्रथम के नाजिर हैं । इनके बड़े भाई, मुन्शी वंशीधर मुजफ्फरपुर में साहब जज बहादुर के महकमा में सिरिश्तेदार थे, मर गये । इनके बेटे मुन्शी रामगुलाम सिंह मौजूद हैं ।

167. अखौरी लाल तथा जगमोहन लाल, साकिन मौजा – बुदनपुर करस पतभत सल्ला, परगना – बसारा : कुलीन, प्रतिष्ठित तथा खानदानी थे । ये दोनों भाई महाराज बहादुर दरभंगा के दरबार में नौकरी करते थे, मर गये । जगमोहन लाल के कोई वारिस नहीं हैं । दरबारी लाल के दो बेटे हुए, मुन्शी नरसिंह सहाय और रमता राम । मुन्शी नरसिंह सहाय महाराज बहादुर दरभंगा के दरबार में पेशकार थे । जब कोर्ट ऑफ वार्ड्स हुआ छटनी में हटा दिये गये । ये पेशकारी पद पर रहके

बहुत कुछ माल और सम्पति बनाये, बिना सन्तान के मर गये । मुन्शी रमता राम के दो बेटे हुए, प्रदीप नारायण

पृ. 237

और गंगा प्रसाद । प्रदीप नारायण महाराज कुमार बाबू गोपेश्वर सिंह के दरबार में पेशकार हैं, तथा गंगा प्रसाद अपनी जमींदारी का काम करते हैं । जमींदारी की आमदनी लगभग पन्द्रह हजार रूपया होगी ।

168. मुन्शी गोरख प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – बुदनपुर करस पतभत सल्ला, परगना – बसारा : कुलीन हैं । इनके दो लड़के हैं, मुन्शी ब्रह्मदेव नारायण और मुन्शी विशुनदेव नारायण । ब्रह्मदेव नारायण आजकल डिप्टी मैजिस्ट्रेट हैं ; विशुनदेव नारायण भी नौकरी करते हैं । अपनी और ननिहाली सम्पति से आमदनी लगभग चार – पाँच हजार रूपया सालाना होगी ।

169. मनोरथ लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – नारायणपुर, अनन्त उर्फ शेरपुर वकला नयी, परगना – बसारा : आदमी शरीफ, इज्जतदार तथा खानदानी थे । मध्यप्रदेश, चित्रकूट में सरकारी तहसिलदार थे । पाँच सौ रूपया महीना पाते थे । मर गये । इनके लड़के मुन्शी झब्बू लाल महाराज बेतिया की सरकार में आम मुख्तार थे, मर गये । इनके दो बेटे हुए, खदवरन तथा बेचूलाल । खदबरन लाल आदमी नेक तथा अच्छे आचरण के हैं । अभी जिला – दरभंगा के आवकारी निरीक्षक हैं ।

170. मुन्शी शंकरदत्त, कायस्थ, साकिन मौजा – शेरपुर, परगना – बसारा : कुलीन थे, प्रतिष्ठित थे, मर गये । इनके लड़के जगमोहन सहाय कलक्टरी जिला – तिरहुत के पेशकार थे, ये भी मर गये । अभी इस परिवार में मुन्शी महावीर प्रसाद और गोपाल जी मौजूद हैं । मुन्शी महावीर प्रसाद पुलिस सब – इन्सपेक्टर, मुजफ्फरपुर में, और गोपाल जी भागलपुर में आवकारी के दारोगा हैं ।

पृ. 238

171. हनुमान दत्त, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – नारायणपुर अनन्त उर्फ शेरपुर चकला नयी, परगना – बसारा : आदमी शरीफ और खानदानी थे । इनके दो बेटे हुए, प्रथम – रघुवंश सहाय, दूसरे – कुलदीप नारायण । कुलदीप नारायण लावल्द मर गये । रघुवंश सहाय नबाब सैय्यद विलायत अली खाँ बहादुर रईस पटना के जायदाद के तहसिलदार थे, मर गये । इनके दो लड़के हुए, अभिनारायण और चतुर्भुज सहाय । अभिनारायण दीवान मौलावख्श खान बहादुर, स्टार ऑफ इण्डिया, के दरबार में दीवान थे, मर गये । इनके लड़के बिन्दा प्रसाद मौजूद हैं । चतुर्भुज सहाय फारसी के जानकार, लेखापाल, योग्य व्यक्ति हैं । ......

172. मुन्शी गणेश दत्त, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – लछमन नारायणपुर चकला गोरौल, परगना – बसारा : आदमी कुलीन थे ; मुजफ्फरपुर कलक्टरी में पेशकार थे, मर गये । इनके लड़के माधव राम मुंगेर में महकमा सदर अमीनी में वकील थे, मर गये । अभी इस परिवार में सुखधारी लाल मौजूद हैं ; ये जिला दरभंगा कलक्टरी में बटवारा की अमानत करते थे ।

173. मुन्शी गंगा सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – गोरौल, परगना – बसारा : शरीफ तथा रईस थे । अदालत मुन्सिफी के सिरिश्तेदार थे और इस पद पर रहकर प्रतिष्ठा और प्रभाव हासिल किये, मर गये । इनके बेटे रामशरण सिंह मुजफ्फरपुर के साहब जज बहादुर के महकमा में वकालत

पृ. 239

करते थे, मर गये । अभी इस परिवार में इनके लड़के महावीर प्रसाद मौजूद हैं और मौजा – सेरा, परगना – महला में रहते हैं ।

174. मुन्शी आशा लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – करवान,

परगना – बसारा : आदमी शरीफ थे। जिला छपरा के कलक्टरी में सिरिश्तेदार थे, मर गये । अभी इस परिवार में इनके बेटे ईश्वरी प्रसाद जमींदारी से गुजर – वसर करते हैं ।

175. मुन्शी रघुनाथ सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – करवान, परगना – बसारा : आदमी शरीफ हैं । नील की कोठी, चरिबा, जिला मोतिहारी, में मुन्शी हैं तथा जमींदारी भी है ।

176. मुन्शी गोविन्द सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – बुरहान, परगना – बसारा : आदमी शरीफ तथा इज्जतदार हैं । सिरिश्ता आवकारी, मुंगेर, के पेशकार हैं ।

177. मुन्शी शिव ...... कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – बुरहान, परगना – बसारा : शरीफ तथा इज्जतदार थे । अभी इस परिवार में राजधारी लाल, नरसिंह सहाय, तथा शीतल प्रसाद मौजूद हैं । जायदाद है और नौकरी भी करते हैं ।

178. मुन्शी केवल प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – महुआ, परगना – बसारा : आदमी शरीफ हैं । जिला मुजफ्फरपुर में पुलिस इन्सपेक्टर थे । इस समय पेन्सन पाते हैं । इनके बेटे दुर्गा प्रसाद जिला मुजफ्फरपुर कलक्टरी में मुहर्रिर हैं ।

179. मुन्शी महादेव दत्त, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – मानपुरा, परगना – बसारा : बहुत कुलीन वो प्रतिष्ठित हैं । जिला पटना कलक्टरी के मुहाफिज दफ्तर हैं । इनके पिता मुन्शी चदरनाथ सहाय जिला पटना कलक्टरी के तहसीली मुहर्रिर थे । इनके चाचा रघुनाथ सहाय कलक्टरी के सिरिश्तेदार थे ।

पृ. 240

इनके पोते बाबू लछमन नारायण फौजदारी पटना के सेकेण्ड क्लर्क हैं ।

180. मुन्शी झम्मन लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – मानपुरा, परगना – बसारा : शरीफ, इज्जतदार तथा खानदानी थे, मर गये । अभी इस परिवार में रामेश्वर सहाय, धनुषधारी प्रसाद, काली प्रसाद, लाल जी सहाय तथा विलास बिहारी मौजूद हैं और हैसियत वाले हैं ।

181. मुन्शी शिव शंकर सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – रिड्डी, परगना – बसारा : शरीफ, इज्जतदार और खानदानी हैं, जमींदारी भी है । सुना है कि तैमूरिया सम्राज्य के समय में इनके पूर्वज परगना – बसारा के कानूनगो थे । वंश इनका अच्छा है ।

182. मुन्शी किशनदेव नारायण, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – मानपुरा, परगना – बसारा : शरीफ, इज्जतदार तथा खानदानी हैं । आजकल जिला आरा के बक्सर डिविजन के सिरिश्तेदार हैं ।

183. राय गणेश दत्त, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – टहरवा,परगना – बसारा : पहले मौजा – बखरा में रहते थे, अभी भी वहाँ इनका मकान मौजूद है । बहुत प्रतिष्ठित, सज्जन तथा उच्च परिवार के हैं । इस परिवार में पहले बहुत सम्पति थी, कर्जे के चलते नष्ट हो गई । अभी भी हजार – बारह सौ रूपये की आमदनी, जायदाद वो मिलकियत है । अभी इस परिवार में कुंजबिहारी लाल, गौरीशंकर वगैरह मौजूद हैं ।

184. मुन्शी नन्दलाल सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा

पृ. 241

परमानन्दपुर, परगना – बसारा : कुलीन तथा प्रतिष्ठित थे ; मुजफ्फरपुर, जिला तिरहुत के कलक्टरी में तहसीली मुहर्रिर थे, मर गये । अभी इस परिवार में इनके पोते बद्रीनाथ मौजूद हैं ।

185. मुन्शी महादेव दत्त, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – परमानन्दपुर, परगना – बसारा : शरीफ हैं । महाराज खड़गपुर के दरबार में तहसीदार थे । अब घर बैठे हैं, जमींदारी भी रखते हैं ।

186. मुन्शी जमीयत लाल, कायस्थ, साकिन मौजा – दिगर, परगना – बसारा : कुलीन, प्रतिष्ठित और खानदानी थे, मर गये । अभी इस परिवार में बालगोविन्द सहाय मौजूद हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग पाँच हजार रूपया सालाना होगी ।

187. बाबू सदानन्द, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – जमालपुर, परगना – बसारा : कुलीन और प्रतिष्ठित हैं । पहले मुजफ्फरपुर में मुख्तार थे, उसके बाद वकील हुए, फिर मुन्सिफ हुए, जिस पद पर आज तक विराजमान हैं । आदमी योग्य, रईस तथा भद्र हैं ।

188. मुन्शी शिव लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – बलरा चकला गोरौल, परगना – बसारा : कुलीन तथा प्रतिष्ठित हैं । मुन्शी राम हित सिंह वल्द मुन्शी सीता लाल तथा मुन्शी लोकनाथ वल्द मुन्शी जयराम सिंह उच्च न्यायालय कलकत्ता में मुख्तार हैं । इस इतिहास के लेखक के सगे चाचा चौधरी बजरंगी सहाय के लड़के बाबू गौरी शंकर की दूसरी शादी मुन्शी सीता लाल की लड़की से हुई थी ।

पृ. 242

189. मुन्शी जीव लाल सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – रामदासपुर, परगना – बसारा : कुलीन तथा प्रतिष्ठित थे । इनके लड़के चुन्नी लाल महाराजाधिराज बेतिया की सरकार में मुन्शी थे, मर गये । इनके लड़के हर सहाय सिंह जिला आरा के महकमा मुन्सिफी के पेशकार थे, ये भी मर गये । अभी इस परिवार में कौन – कौन है लेखक को मालूम नहीं ।

190. विशुन चरण लाल, कायस्थ, साकिन मौजा – रामदासपुर, परगना – बसारा : कुलीन तथा प्रतिष्ठित थे, पटना में अदालत के वकील थे, मर गये । इनके तीन पुत्र हुए, करमचन्द लाल, गोपाल लाल और राम लाल, तीनों पटना में वकालत करते थे । बाद में राम लाल मुजफ्फरपुर में सदर आला औवल के महकमा में पेशकार हुए और आजकल हाजीपुर में मुख्तार हैं । करमचन्द लाल और गोपाल लाल मर गये । अभी इस परिवार में महावीर प्रसाद वल्द करमचन्द लाल और राम लाल के एक लड़के मौजूद हैं । इस समय जमींदारी से गुजर करते हैं ।

191. मुन्शी तिलक राम, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – रामदासपुर, परगना – बसारा : कुलीन तथा प्रतिष्ठित हैं । पहले जिला गया जी में कलक्टरी में सिरिश्तेदार थे, फिर स्थानान्तरित होकर मुजफ्फरपुर कलक्टरी में सिरिश्तेदार हुए । अब पेन्सन पाते हैं । आदमी मिलनसार और रईस हैं ।

192. मुन्शी गोविन्द सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – रामदासपुर, परगना – बसारा :

पृ. 243

कुलीन तथा प्रतिष्ठित हैं, मिलनसार और योग्य हैं । अंग्रेजी और फारसी जानते

हैं । मुंगेर की कलक्टरी में पेशकार हैं ।

193. लाला मंगनी राम, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – शाहपुरा, परगना – बसारा : परिवार शरीफ है । आदमी प्रतिष्ठित, योग्य, हैसियत वाले थे, सदा पूजा – पाठ में मगन रहते थे, साधू – सन्तों की सेवा करते थे । कहते हैं कि एक बार इनके यहाँ सैकड़ों साधू आ गये, उस समय इनके पास कुछ भी नहीं था । लज्जा से ये अपने घर छोड़कर गाँव में किसी पेड़ के नीचे जाकर सो रहे । साधू – सन्त जो इनके घर आये थे सब भंडारे की प्रतीक्षा में थे । जब दोपहर बीता एक व्यक्ति लाला मंगनी राम के जैसा ही दिखने वाला वहाँ पहुँचा, खाने – पीने की सारी सामग्री उपस्थित कर साधूओं को अच्छी तरह से भोजन करा कर विदा दिया । एक साधू संयोग वश उसी पेड़ के नीचे जाकर लेट गये जहाँ लाला मंगनी राम सोये हुए थे । साधू ने उनको जगाया और कहा कि आज मंगनी राम के घर पर साधूओं का भण्डारा है, तू बेचारा, राही, क्यों भूखा पड़ा है ? वहाँ जा, खाने को मिलेगा । यह सुनकर मंगनी राम अपने घर आये ।

पता चला कि सब साधु – सन्त खा पीकर प्रसन्न होकर चले गये । इससे ये बहुत प्रसन्न हुए और नारायण को धन्यवाद दिये । इनके जायदाद की आमदनी लगभग हजार – बारह सौ रूपया तक होगी । इस परिवार में इनके पोते गोवरधन लाल मौजूद थे, वे भी मर गये ।

194. राय प्रसिद्ध राम, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – बखरा, परगना – रत्ती : तैमूरिया सम्राज्य के समय में इनके

पृ. 244

पूर्वज राय धनराज जिला तिरहुत के प्रधान कानूनगो हुए । प्रतिष्ठित तथा उच्च परिवार के थे । इनके दो पुत्र, प्रथम – सलवन्त राय और दूसरे – कलवन्त राय

थे । सलवन्त राय की पहली शादी दीवान जीवन राम, मौजा – शिधा, परगना – तिरसठ, की लड़की से थी । ये दोनों भाई बहुत प्रतिष्ठित गुजरे हैं । इनके घर से सैकड़ो सज्जनों की सेवा होती थी । कुछ समय पहले इस परिवार में राय कालका सहाय, बड़े रईस, योग्य और उदार गुजरे हैं । इनके लड़के राय जंग बहादुर, राय रंग बहादुर तथा राय बखंड बहादुर हैं । कालका सहाय के सगे भाई राय दुर्गा सहाय के पुत्र राय कुलदीप तथा इनके पुत्र शमशेर बहादुर मौजूद हैं । ये सब बहुत लायक तथा रईस हैं । राय जंग बहादुर को बखरा के आनररी मैजिस्ट्रेट का अधिकार मिला हुआ है । आमदनी इनके जमींदारी की लगभग अस्सी हजार रूपया होगी ।

195. राय गिरिधर सहाय वल्द लाला गोपाल सहाय, साकिन – बखरा, परगना – बसारा : ये राय सलवन्त राय के नाती तथा राय गोपाल सहाय के पुत्र हैं, रईस, प्रतिष्ठित तथा उच्च परिवार के हैं । इनके बीबी – बच्चे बखरा में रहते हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग लाख रूपया से अधिक होगी ।

196. रघुवंश सहाय, साकिन मौजा – जीतपुर, परगना – रत्ती : आदमी शरीफ तथा धनवान हैं, रईस हैं ।

197. बजरंगी सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – शेखपुरा, परगना – रत्ती : शरीफ थे, मर गये । इनके सगे भाई अम्बिका प्रसाद और भतीजा महावीर प्रसाद मौजूद हैं । इस परिवार में जमींदारी भी है । शीतलपुर

पृ. 245

के नील की कोठी में बजरंगी सहाय मुन्शी थे और अम्बिका प्रसाद खजांची हुए, इससे बहुत माल वो जायदाद बनाये ।

198. लाला जगत लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – शेखपुरा, परगना – रत्ती : शरीफ और खानदानी हैं । पहले हाटी (नील) कोठी, परगना – आहिस, में मुन्शी थे । इसके बाद परीक्षा देकर मुख्तार हुए । अब घर बैठे हैं । थोड़े दिनों से अपने ससुराल चन्दनपट्टी, परगना – बसारा, में रहते हैं । शेखपुरा में इनके चचेरे भाई लाला ठाकुर प्रसाद मौजूद हैं । सुना है कि ये नामी और योग्य हैं । जमींदारी भी रखते हैं । जगत लाल के पाँच पुत्र हैं, जिसमें महनाथ से लेखक को परिचय है । ये पहले महाराज दरभंगा के दरबार में नौकर थे, फिर दरभंगा कलक्टरी में नौकरी किये । अब परीक्षा देकर मुख्तार हुए हैं । दूसरे पुत्र, हिम्मत सहाय, सड़क विभाग, दरभंगा, के मुहर्रिर हैं ।

199. अवध बिहारी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, वल्द सरदयाल, मौजा – हुसैनपुर, परगना – रत्ती : शरीफ वो खानदानी हैं, जमींदारी भी रखते हैं ।

200. रितबरन सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – सिमरा, परगना – रत्ती : शरीफ थे, मर गये । अभी इस परिवार में गोपीनाथ, इन्द्रजीत लाल और नरसिंह सहाय मौजूद हैं ।

पृ.246

201. युगल किशोर लाल,कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – हुसैनपुर, परगना – रत्ती : आदमी शरीफ हैं । इस समय सिरिश्ता पुलिस, जिला सुपरिन्टेन्डेन्ट दरभंगा के मुहर्रिर हैं ।

202. गौरीशंकर, साकिन मौजा – प्रहलादपुर, परगना – रत्ती : अच्छे वंश के हैं, शरीफ हैं । जमींदारी से इस समय लगभग दो हजार रूपया सालाना आय होगी ।

203. गोपीनाथ पाण्डेय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – घटवन, परगना – सरैसा : कुलीन और प्रतिष्ठित थे । इस परिवार में राय सरदार सिंह

अंग्रेजी सरकार के अधिकारियों में बहुत नामी हुए । महाराज सिताब राय बहादुर और महाराज धीरज नारायण बहादुर, सचिव बिहार प्रान्त, के दीवान थे । इनके बाद इस परिवार में इस इतिहास के लेखक के नाना, गौर सहाय सिंह, राजा राम नारायण अजीमाबादी की सरकार में दीवान नियुक्त हुए । इस इतिहास के लेखक के सगे मामा, गौर सहाय सिंह के लड़के, मुन्शी वसन्त सहाय उर्फ छपकन लाल, बहुत योग्य, प्रसिद्ध, बेमिसाल मुन्शी, महकमा बन्दोवस्त नियम द्वितीय सन् 1819 ईसवी में सिरिश्तेदार थे, लाखों रूपया बनाये । अभी इस परिवार में राजा नारायण सिंह वल्द भूखे लाल जिला मुजफ्फरपुर कलक्टरी के पेशकार ; बसंत राय के लड़के पंजाब राय और बाबू कुंवर दौलत राय ; हनुमान सहाय के बेटे मुन्शी महावीर प्रसाद ; हर सहाय सिंह के लड़के मुन्शी शीतल सहाय ; तिलकधारी के पुत्र बाबू मानकी किशोर नारायण, बाबू रघुनन्दन किशोर नारायण और बाबू जदुनन्दन किशोर नारायण ; रामप्रताप लाल के पुत्र ध्वजाधारी लाल ; धुरभीख सिंह के पुत्र चमरू लाल ; विद्यानन्द के पुत्र भूपनारायण ; चन्दनदत्त के पुत्र लक्ष्मी नारायण, राय दिगम्बर सहाय के पुत्र हर प्रसाद तथा राय मुरली मनोहर ; राय राजेन्द्र सहाय के दो नावालिग

पृ. 247

पुत्र, और राय गौरी शंकर के नाती – पोते मौजूद हैं । राय मुरली मनोहर पहले मौजा – डुमरी में रहते थे, इस समय मौजा – नरौली, परगना – बसारा में रहते हैं ।

204. दुर्गा दत्त, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – सरमस्तपुर, परगना – सरैसा : उच्च परिवार के प्रसिद्ध थे, शरीफ और सभ्य थे । इनके पूर्वज नरहन के बाबू के दरबार में दीवान थे ...... इस परिवार में दुर्गा दत्त के पुत्र मुन्शी बेनी प्रसाद और मुन्शी कालीचरण सिंह, तथा देव नारायण सिंह के पुत्र मुन्शी अच्छेलाल बहुत योग्य गुजरे हैं । इस परिवार में लेखक की दादी का ननिहाल है । अभी इस परिवार में मुन्शी कालीचरण सिंह के नाती – पोते जयगोविन्द सहाय और

रामगोविन्द सहाय ; मुन्शी बेनी प्रसाद के वारिसान नरसिंह सहाय और हिम्मत सहाय ; और अच्छेलाल के पुत्र नन्दकिशोर सहाय मौजूद हैं । जयगोविन्द सहाय अरबी तथा फारसी में अच्छी योग्यता रखते हैं और सरकार के अच्छे – अच्छे ओहदों पर रहें हैं । रामगोविन्द सहाय जिला आरा के सहसराम डिविजन में फौजदारी के सिरिश्तेदार हैं ।

205. लाला मुरलीधर, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – चम्पापुर, परगना – सरैसा : शरीफ तथा ऊँचे परिवार के थे । कहते हैं कि परगना – सरैसा में बादशाह के समय में हाकिम थे, मर गये । इस परिवार में लाला रघुवंश सहाय, लाला हर प्रसाद सिंह, लाला बुलाकी लाल और लाला नरसी वगैरह मौजूद हैं । लाला हर प्रसाद सिंह से इस इतिहास के लेखक की ममेरी बहन की शादी हुई है ।

पृ. 248

206. लाला किरतचन्द, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – भगवतपुर, परगना – सरैसा : शरीफ तथा खानदानी थे, मर गये । राय सरदार सिंह, साकिन मौजा – खटवन, परगना – सरैसा, के हमजद (एक ही पितामह के सन्तान) थे । इस समय इस परिवार में बांकेबिहारी लाल, मोहन लाल तथा बेनी प्रसाद मौजूद हैं ।

207. लाला माधव राम, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – शम्सपुर, परगना – सरैसा : शरीफ तथा खानदानी थे, मर गये । इनके पाँच लड़के हुए, प्रथम, मुन्शी जयजय राम, दूसरे, मुन्शी जयसी राम, तीसरे, मुन्शी गोपाल लाल, चौथे, मुन्शी राजा राम, और पाँचवें, राघव राम । पाँचो सम्मिलित रहते थे । मुन्शी जयजय राम उच्च न्यायालय, मुजफ्फरपुर, के ; तथा मुन्शी जयसी राम अदालत मुन्सिफी दरभंगा के वकील थे । मुन्शी गोपाल लाल सीतामढ़ी सब – डिविजन के सिरिश्तेदार थे ; मुन्शी राजा राम और मुन्शी राघव राम घर

पर रहते थे । अभी इस परिवार में मुन्शी राजा राम, मुन्शी गोपाल लाल के पुत्र बासुदेव नारायण, तथा मुन्शी राघव राम के पुत्र महावीर प्रसाद मौजूद हैं । जमींदारी भी रखते हैं । लगभग हजार – बारह सौ रूपया तक सालाना आमदनी होगी ।

208. लाला रघुवीर दयाल सिंह, कायस्थ अमिष्ट, साकिन मौजा – रहमतपुर, परगना – सरैसा : आदमी शरीफ और खानदानी हैं । राजा लीलानन्द सिंह बहादुर के तरफ से डीहनाम परगना के तहसीलदार थे । बहुत कुछ माल जायदाद हासिल करके मर गये । इनके बाद इनके लड़के बिनदयाल सिंह इस पद पर स्थापित हुए । ये भी अच्छे आदमी थे, मर गये ।

पृ. 249

अभी इनके लडके लाला महावीर प्रसाद इस पद पर हैं, नामी आदमी हैं, अच्छे आचरण के उदार तथा प्रतिष्ठित हैं ।

209. लाला गंगा प्रसाद, कायस्थ अमिष्ट, साकिन मौजा – धोरलख, परगना – सरैसा : शरीफ, इज्जतदार और खानदानी हैं । लेखक को इनसे परिचय है । आदमी बड़े मिलनसार और रईस हैं ।

210. लाला अलोछ लाल, कायस्थ अमिष्ट, साकिन मौजा – मोहनपुर, परगना – सरैसा : शरीफ और खानदानी हैं ।

211. लाला काली प्रसाद, कायस्थ अमिष्ट, मौजा – मूसापुर, परगना – सरैसा : शरीफ हैं, अच्छे वंश के हैं । इनके जमींदारी की आमदनी पाँच – छः सौ रूपये तक होगी ।

212. लाला दिलजीत सिंह, कायस्थ अमिष्ट, साकिन मौजा – नारायणपुर,

परगना -- सरैसा : शरीफ हैं, कुछ जमींदारी भी है ।

213. लाला बजरंगी सहाय, कायस्थ अम्बिष्ट, साकिन मौजा – नारायणपुर दरिया, परगना – सरैसा : शरीफ हैं, परिवार में जमींदारी भी है ।

214. लाला गणेशी लाल, कायस्थ अम्बिष्ट, साकिन मौजा – वाजिदपुर, परगना – सरैसा : शरीफ, इज्जतदार और खानदानी थे, मर गये । अभी इनके पोते मौजूद हैं । लेखक को इनका नाम नहीं मालूम है ।

215. लाला चिन्तामन लाल वल्द नौबत लाल, कायस्थ अम्बिष्ट, साकिन मौजा – घड़िया बनाम वृजलाल सुख, परगना – सरैसा :

पृ. 250

शरीफ हैं, परिवार अच्छा है ।

216. मोहर चन्द लाल, कायस्थ अम्बिष्ट, साकिन मौजा – कल्याणपुर कोरा, परगना – सरैसा : शरीफ थे, श्रीपुर, जिला पूर्णियाँ के मिस्टर चार्ल्स पामर साहब जमींदार के तरफ से तहसीलदार थे ; मर गये । अभी इस परिवार में राजकुमार सिंह तथा बलवन्त सहाय, इनके बेटे मौजूद हैं । मुन्शी राजकुमार सिंह दरभंगा कलक्टरी के मालगुजारी एजेन्ट हैं ।

217. लाला कन्हैया लाल पाण्डेय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन वो जमींदार मौजा – हथौड़ी, परगना – चकमनी : असल रहने वाले मौजा – सीतलपुर, जिला सारण, के थे । किसी कारण से इनके पुर्वज तिरहुत आये और अपनी जमींदारी मौजा – हथौड़ी में बस गये, बहुत नामी और प्रतिष्ठित थे । जायदाद और हैसियत वाले थे । इनके परिवार में अभी भी कुछ जायदाद है । इनके वारिसों में बालगोविन्द लाल, देवी प्रसाद, शिव टहल लाल, गोवरधन लाल, नरसिंह

सहाय, वगैरह मौजूद हैं । लेखक की दूसरी शादी इसी परिवार में नन्दकिशोर लाल पाण्डेय की पुत्री से हुई है ।

218. लाला गुमानी लाल, कायस्थ अमिष्ट, साकिन मौजा – मथुरापुर, परगना – कसमा : आदमी शरीफ और नामी थे, प्रतिष्ठित तथा मालदार थे, मर गये । इनके पोते मौजूद हैं ।

219. लाला सुन्दर लाल वल्द जग्गू लाल, कायस्थ अमिष्ट, साकिन मौजा – मथुरापुर, परगना – कसमा : शरीफ हैं, लगभग पन्द्रह – सोलह सौ रूपये की आमदनी की जमींदारी है ।

220. लाला गुलाब राय चौधरी सेवन सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव,

पृ. 251

साकिन मौजा – हिरौटी, परगना – जरैल : बहुत सज्जन तथा उच्च परिवार के थे । इनके घर में कानूनगोई का पद पहले से चला आ रहा था । जायदाद वो हैसियत वाले थे । अभी भी इनके घर में धन जायदाद है । इनके परिवार में मुन्शी बृज कुमार सिंह तथा मुन्शी राज कुमार सिंह मौजूद हैं । मुन्शी बृज कुमार सिंह सीतामढ़ी सब – डिविजन के मुख्तारों में नामी मुख्तार हैं । लेखक के सगे छोटे भाई बद्रीनाथ की पहली शादी बृज कुमार सिंह की सगी बहन से हुई थी । इनके जमींदारी की आमदनी छः हजार रूपया से कम नहीं होगी ।

221. मुन्शी अयोध्या प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – जकौन, परगना – जरैल : शरीफ हैं, जमींदार भी हैं । कमतौल के नील की कोठी में मुन्शी हैं ।

222. कोदई लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – जकौन, परगना – जरैल :

शरीफ हैं । इनके चाचा मुन्शी फतह नारायण मुजफ्फरपुर कलक्टरी के मुहर्रिर थे, योग्य थे, मर गये । अभी इस परिवार में जमींदारी भी है । अभी इनके लड़के धनुषधारी प्रसाद मौजूद हैं ।

223. छत्रधारी लाल और धनुषधारी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – उपरहुनी, परगना – जरैल : सज्जन,

पृ. 252

प्रतिष्ठित तथा खानदानी हैं, जमींदारी भी है ।

224. बाबू चौधरी रूद्र प्रसाद राय बहादुर, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – नानपुर, परगना – नानपुर : इनके पूर्वज मूल निवासी इलाहाबाद के थे । तैमूरिया साम्राज्यकाल में इस जिला में आये और किसी युद्ध में मारे गये । इनके खून की कीमत में दरबार शाही से पूरा नानपुर इन्हें दिया गया जो आज तक पुश्त दर पुश्त इनके परिवार के अधिकार में चला आ रहा है । जमींदारी की आमदनी लगभग पचास हजार सालाना से कम नहीं होगी । जिस समय जिला तिरहुत में आयकर की व्यवस्था कायम हुई, ये कर निर्धारक नियुक्त हुये थे । इन्हें सरकारी दरबार से जो पहली जनवरी 1877 को देहली में आयोजित हुई थी, "राय बहादुर" की उपाधि दी गयी थी ।

225. तिलक राम, कायस्थ श्रीवास्तव तथा जमींदार, मौजा – हुमायूँपुर, परगना – नानपुर : शरीफ, खानदानी और जायदाद वाले हैं । इनके पूर्वज राम सस दास बहुत नामी व्यक्ति थे ; बादशाह की तरफ से परगना – नानपुर के हाकिम थे । इनके परिवार में महताब लाल, दरबारी लाल, मजलीस सहाय, गोपी लाल, शिव सहाय सिंह, कुलदीप नारायण सिंह तथा शताब लाल मौजूद हैं ।

226. बख्शी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – माधवपुर चितौरी, परगना – नानपुर :

पृ. 253

आदमी सज्जन हैं ; इनके लड़के अयोध्या प्रसाद और प्यारे लाल मौजूद हैं ।

227. चौधरी हेम नाथ सिंह तथा चौधरी राम नाथ सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – कुसमारी उर्फ बखरी, परगना – महला : ये दोनों सगे भाई थे । चौधरी हेम नाथ सिंह बिना सन्तान के मर गये । चौधरी राम नाथ सिंह के पुत्र चौधरी नन्द कुमार सिंह बहुत प्रतिष्ठित और जायदाद वाले थे । इनके पूर्वज मुसलमान सम्राटों के राज्यकाल में कानूनगो थे । इनके परिवार में लाल बिहारी लाल मौजूद हैं ।

228. चौधरी बहादुर सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – भंगरी, परगना – महला : उच्च परिवार के माननीय एवं प्रतिष्ठित थे । नेपाल नरेश के सरकार में चौधराई के पद पर थे । इनके परिवार में बजरंगी सहाय, रघुनाथ सहाय, शिवधन सिंह तथा रामेश्वर प्रसाद मौजूद हैं । इस इतिहास के लेखक की फूफी का विवाह इस परिवार में जगरनाथ सहाय से हुआ था ।

229. लाला धनीराम, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – बेलाही, परगना – महला : शरीफ और इज्जतदार थे, मुजफ्फरपुर के महकमा कलक्टरी के मुहाफिज दफ्तर थे, मर गये । इनके पुत्र भगवत नारायण मौजूद हैं । अभी भी इनके घर में धन – जायदाद है । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग दो – तीन हजार रूपया होगी ।

230. लाला उद्धम लाल वल्द लाला गोविन्द राम, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – विशुनपुर रूपौली, परगना – महला : उच्च परिवार के, कुलीन, प्रतिष्ठित

तथा धन – सम्पन्न थे, मर गये । इनके वारिसों में लाला गिरिधारी लाल,

पृ. 254

इनके पुत्र रघुवर दयाल और मुन्शी राम जीवन लाल मौजूद हैं । राम जीवन लाल पहले मुजफ्फरपुर के पुलिस सुपरिन्टेंडेन्ट के सिरिश्तेदार थे । ये इस इतिहास के लेखक के फुफेरे भाई हैं । इस परिवार में लाला जानकी राम बहुत प्रसिद्ध हुए, ये परगनात बिबरा, महला और तिरसठ के कानूनगो थे ।

231. विश्वनाथ सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – प्रतापपुर, परगना – महला : बहुत शरीफ परिवार है । ये योग्य थे, मर गये । इस परिवार में त्रिलोक नाथ तथा जयकिशुन लाल उर्फ जयराम सिंह मौजूद हैं और सम्पन्न हैं । लेखक के अपने चाचा मुन्शी राधा किशुन की लड़की की शादी जयकिशुन लाल उर्फ जयराम सिंह से हुई है ।

232. लाला महराज सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – भोली, परगना – बिबरा : सज्जन तथा प्रतिष्ठित थे, जिला तिरहुत के साहब जज बहादुर के विभाग में सरसरी (?) शाखा के मुहर्रिर थे । इस नौकरी में रहकर बहुत सम्पत्ति वो जायदाद हासिल किये । मुन्शी भैरव प्रसाद जजी विभाग जिला तिरहुत के पेशकार थे । अभी इनके परिवार में विसेसर प्रसाद, देवेन्द्र बहादुर, रामेश्वर प्रसाद, गोरख प्रसाद और रघुनन्दन प्रसाद मौजूद हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग बीस हजार रूपया सालाना होगी । इस इतिहास के लेखक के चचेरे भाई गौरीशंकर की पहली शादी इसी परिवार में मुन्शी भैरव प्रसाद की लड़की से हुई थी ।

233 लाला रमन सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – जाफरपुर, परगना – बिबरा : आदमी सज्जन, खानदानी तथा प्रतिष्ठित थे । तैमूरिया सम्राटों की ओर से कानूनगोई का पद इनके परिवार में था, मर गये । अभी इस परिवार

में उदित नारायण सिंह मौजूद हैं ।

पृ. 255

234. मुन्शी अमृत लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – कमरौली, परगना – बिबरा : आदमी शरीफ थे । नील की कोठी के मुन्शी रहकर बहुत माल – जायदाद पैदा किये थे । पहले का हाल लेखक को ठीक – ठीक मालूम नहीं है । अभी इनके लड़के राम गुलाम सिंह अमवा कोठी में अपने पिता के पद पर नियुक्त हैं ।

235. मुन्शी चुन्नी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – महमदा, परगना – मेहसी : शरीफ तथा इज्जतदार थे ; ...... नील की कोठी के मुन्शी थे ; अपने समय में धन – सम्पति और जमींदारी हासिल किये, मर गये । अभी इस परिवार में इनके पौत्र मुन्शी जगदेव नारायण मौजूद हैं तथा सम्पन्न हैं ।

236. मुन्शी वृज कुमार सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – शीतल पट्टी, परगना – मरवाह कलाँ : सज्जन, उच्च परिवार के प्रतिष्ठित हैं । इनके जमींदारी की आमदनी छः – सात हजार रूपया से कम नहीं होगी ।

237. बाबू राम गोविन्द सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – चाकू छपरा, परगना – मरवाह कलाँ : शरीफ और खानदानी हैं । इनके चाचा गोपाल लाल जिला मुजफ्फरपुर के उच्च न्यायालय के वकील थे । लेखक इन्हें देखे थे । जमींदारी से इन्हें लगभग पाँच हजार रूपया की आमदनी होगी । अंग्रेजी पढ़े हुए हैं, इस समय मुजफ्फरपुर कलक्टरी में

पृ. 256

नौकरी करते हैं ।

238. मुन्शी शिवरतन लाल तथा रामचरण लाल, सुमरन लाल के बेटे, साकिन – चौपार, परगना – मरवाह खुर्द : शरीफ, इज्जतदार तथा खानदानी हैं । जमींदारी इनकी बहुत अच्छी है । पहले इन लोगो का निवास मौजा – बिगरू, परगना – सरैसा में था ।

239. दीवान जीवन राम वल्द लाला कृपा राम, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – राबोधा, परगना – तिरसठ : उच्च परिवार के शरीफ, विद्वान, लेखक, रईस तथा सम्पन्न थे । अरबी तथा फारसी के बहुत प्रसिद्ध विद्वान थे ; महाराज माधव सिंह बहादुर के दरबार में दीवान थे । बहुत आज्ञाकारी तथा सब अधिकारियों में श्रेष्ठ थे । जमींदारी अधिकार कायम होने के प्रारम्भ में जब महाराज माधव सिंह का कानूनी तथा फाजिल रूपया अंग्रेज सरकार ने जब्त कर लिया था उस समय दीवान जी बहुत परिश्रम और पैरवी करके वापस करबाये । महाराज माधव सिंह बहादुर ने इन्हें मौजा – हरिहरपुर, परगना – भरवारा, प्रदान किया । इस समय इनके वारिसों में जानकी बल्लभ, हरिबल्लभ सिंह तथा यदुबल्लभ सिंह मौजूद हैं । अभी हवा इन लोगों के विपरीत है । दीवान साहब फारसी कविता भी कहते थे, तखल्लुस "तहकीक" करते थे । इस इतिहास के लेखक के अपने चाचा मुन्शी राधाकिशुन लाल का प्रथम विवाह दीवान जीवन राम के नबीरा, बाबू रामबल्लभ के पुत्र बाबू किशुनबल्लभ की लड़की से हुआ था ; यह लड़की सूरजपुरा के दीवान राम नाथ की नतिनी थी । दीवान जी महाशय की एक कविता लेखक को

पृ. 257

याद है ......

240. दारोगा चिन्तामन लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – घरहरबा, परगना – तिरसठ : सज्जन, प्रतिष्ठित, उच्च परिवार के थे ; जीवन भर मुजफ्फरपुर फौजदारी विभाग के सिरिश्तेदार रहे । इस परिवार में चतुर्भुज सहाय मौजूद

हैं । इस परिवार में एक व्यक्ति रामसुमिरन लाल बहुत नामी हुए, चालीस वर्ष तक जिला तिरहुत के पुलिस दारोगा रहे ; इनके पुत्र जानकी प्रसाद मौजूद हैं । इनके जमींदारी की आमदनी दस – बारह हजार रूपया तक होगी ।

241. प्यारे लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – धरहरबा, परगना – तिरसठ : सज्जन तथा प्रतिष्ठित थे, जिला तिरहुत में पुलिस के दारोगा थे ; बहुत ईमानदारी और निष्ठा से काम किये, बिना सन्तान के मर गये । इनके बाद इनके भतीजे, कोदई लाल जिला तिरहुत में इन्सपेक्टर हुए । ये सुन्दर, बलवान, ईमानदार युवक थे । लगभग दस वर्ष इस पद पर रहकर रोग से मर गये । इनके लड़के बाबू राम प्रसाद तथा बाबू नारायण प्रसाद मौजूद हैं । गुजर -- बसर के लिये आमदनी लगभग दो हजार रूपया से अधिक होगी । इस इतिहास के लेखक की फुफेरी बहन की शादी इनसे हुई थी ।

242. मुन्शी बद्रीनाथ, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – रायपुर, परगना – तिरसठ : सज्जन तथा प्रतिष्ठित हैं । जिला मुजफ्फरपुर के उच्च न्यायालय में वकील हैं । आदमी योग्य हैं, वकालत से माल – जायदाद पैदा किये हैं ।

पृ. 258

जिला तिरहुत के मुसलमान रईसों और शरीफों का विवरण :

243. सादिक अली खान वल्द बहराम अली खान, साकिन कसबा – दरभंगा : शरीफ, रईस, उच्च खानदान, जिन्दादिल तथा सदय । सैर–उल–मुताखरीन के पृष्ठ 133 में लिखा हुआ है कि इनके पूर्वज रहम खान पहले मुस्तफा खान की सेना की आगे की टुकड़ी के सरदार थे । मुस्तफा खान नबाब महावत जंग सूबादार बंगाल के सरकार में नौकरी करते थे । जब मुस्तफा खान को बंगाल देश की लालच हुई और वे महावत जंग से युद्ध करने को सोचे तो रहम खान इनका साथ छोड़कर

नबाब महावत जंग की सरकार में नौकरी ले लिये । नबाब महावत जंग के दिल में इनके लिये इज्जत और इन पर भरोसा था और वे सदा इनकी तसल्ली करते रहे । उसी समय भंडार सोन, परगना -- लवानवान तथा अन्य बड़े – बड़े मौजात नबाब महावत जंग के दरबार से इन्हें जागीर मिली जो आज तक इनके परिवार के अधिकार में है । खान साहब बड़े दानी हैं । लाखो रूपये आने – जाने वालों, फकीरों, दरिद्रों, हकदारों और अपने लिये खर्च कर डालते हैं । जिलाधिकारी इनकी इज्जत करते हैं । महाराज साहब बहादुर दरभंगा भी शादी – विवाह के अवसर पर इनके घर पधारते हैं । इन्हें शिकारी कुत्तों, हाथी, घोड़े पालने का बहुत शौक है । इनकी आमदनी लगभग चालीस – पचास हजार रूपया सालाना से कम नहीं होगी ।

244. अनवर अली खान वल्द दिलदार अली खान

पृ. 259

वल्द दरभंगी खान, साकिन कराबा – दरभंगा : शरीफ, रईसों के रईस, इज्जतदार तथा उच्च परिवार के हैं । आदमी युवक, शरीर के सुन्दर हैं । कुश्ती – डंड से बहुत प्रेम रखते हैं । हाथी खूब पालते हैं । इनके पास बहुत अच्छे शिकारी कुत्ते हैं । लड़नेवाले पहलवानों को खुब पालन – पोषण करते हैं । अधिकारी वर्ग इन्हें भी सादिक अली खान की तरह कुर्सी देते हैं । ये भी उपर्युक्त रहम खान के सन्तान हैं ; सादिक अली खान के भांजे तथा भाई भी लगते हैं । आमदनी इनकी लगभग चालीस – पचास हजार रूपया सालाना होगी ।

245. शाह मुहम्मद हुसैन अल–मलकब–ब–साहबजादा, साकिन – मोहिउद्दीननगर, परगना – बालागच्छ : ये नबाब अलीवर्दी खान महावत जंग के रिसालदार शमशेर खान के दामाद शाह मुहम्मद आफाक के सन्तान हैं । आदमी बड़े रईस, खानदानी तथा हैसियत वाले हैं । इनकी आमदनी लगभग तीस हजार रूपया तक होगी । सैर–उल–मुताखरीन के पृष्ठ 570 में लिखा हुआ है कि शाह मुहम्मद

आफाक कासिम सुलेमानी अफगानी दुर्वेस के सन्तान थे जो जहाँगीर बादशाह के समय में मुरीदों और भक्तों में धर्म के अधिक प्रचार करने के कारण बन्दी हुये थे । जब वे मर गये

तो कसबा – चुनार गढ़, में मदफून हुए ।

246. राजा बसावन खान, जमींदार परसौनी, जिला मुजफ्फरपुर : सुना है कि इन्हें अपने समय में खिलअत तथा राजगी के खिताब मिले थे । बड़े शरीफ तथा

पृ. 260

प्रतिष्ठित थे । उदारता इनकी प्रसिद्ध थी । राजा बसावन खान के मृत्यु के बाद साहबदीन खान राजा हुए ; ये भी योग्य, प्रतिष्ठित और उदार थे । इनके बाद गुलाम सैर खान राजा हुए । ये भी बड़े साहसी और अच्छे आचरण के थे । इनके मृत्यु के बाद पीरूदीन खान नाबालिग' जो राजगी के हकदार हैं, मौजूद हैं । तत्काल बाबू हेगन खान बहादुर इस राज – रियासत के मुख्य मैनेजर हैं । इन्हें महारानी के दरबार से "खान" की उपाधि मिली है । आदमी योग्य, प्रतिष्ठित, उदार तथा कुशल प्रबन्धक हैं । आमदनी इनकी लगभग चालीस – पचास हजार रूपया सालाना तक होगी ।

247. दीवान मौला बख्श खान वल्द जमींदार शेख खुदाबख्श, साकिन मौजा – रसूलपुर चकला गोरौल, परगना – बसारा : आदमी बड़े इज्जतदार थे ; पश्चिम प्रदेश में जिला कानपुर की कलक्टरी में पहले दीवान थे । इस पद पर रहकर लाखों रूपया हासिल किये । जब दीवानगिरी का पद समाप्त किया गया तो ये कानपुर से अजीमाबाद आकर यहाँ कोर्ट अपील खास में सिरिश्तेदार हुए । मिस्टर ईस्ट साहब बहादुर, हाकिम कोर्ट अपील खास, इनकी बड़ी इज्जत करते थे । फिर जनाब ...... गवर्नरी के फारसी कार्यालय के मुख्य मुन्शी हुए । इससे पदोन्नति पाकर डिप्टी मैजिस्ट्रेट हुए । 1857 ईसवी के विद्रोह काल में सरकार

की बड़ी खैरखाही किये, अर्थात विद्रोहियों की पकड़ – धकड़ किये ; और पुरस्कार में "स्टार ऑफ इंडिया" तथा "खान बहादुर" की उपाधि और "खिलअत" पाये । जब बहुत बूढ़े हो गये तो इन्हें आनररी मैजिस्ट्रेट का पद दिया गया । तब हज को गये । लौटते समय

पृ. 261

बम्बई के नजदीक किसी जगह देहान्त हो गया ।

आदमी बड़े रईस, शिष्ट और नामी थे । अपने समय में परगना – बसारा और परगना – सरैसा में बहुत जमींदारी खरीद किये थे । आमदनी लगभग लाख रूपया होगी । इनके दो लड़के हैं, अमीर हसन खान और मुहम्मद हसन खान । अमीर हसन खान नेक, कुशल प्रबन्धक, अनुभवी, अपने पिता के अनुकरण हैं । दूसरे भाई भी अच्छे आचरण के और खर्चीले हैं । दोनों अलग – अलग रहते हैं । अमीर हसन खान के दो बेटे हैं, हादी हसन खान तख्ल्लुस "नयाब" और मेंहदी हसन खान तखल्लुस "तआला" । हादी हसन खान योग्य, शिक्षित और अच्छे आचरण के हैं, हकीमी भी करते हैं, उर्दू की कविता भी कहते हैं । आरम्भ में उर्दू काव्य कला में मौलवी अब्दुल वहाब तथा कभी – कभी मुर्शिद हसन कामिल से भी परामर्श करते थे । मेंहदी हसन खान भी योग्य, बुद्धिमान तथा सदय हैं, काव्यकला में अपने भाई से सलाह लेते हैं ।

248. शेख अब्दुल शकूर, साकिन मौजा – सादपुरा चकला नवी, परगना – बसारा : सुलतानी हाकिम थे । सादपुरा में जो प्रसिद्ध किला है वह इन्होंने ही बनवाया था, अब वह ढ़ह गया । किला का खण्डहर मौजूद है । आदमी बहुत योग्य और बड़े थे, मर गये । इनके कोई लड़के नहीं हैं । सैय्यद अली अशरफ उनके नाती अजीमाबाद में रहते हैं ।

249. शेख अहमद हसन, शेख अब्दुल शकूर के छोटे भाई, साकिन मौजा – चक

मुजाहिद, परगना – बसारा : अब्दुल शकूर के बाद अपने भाई के पद पर स्थापित हुए । बहुत नामी व्यक्ति हुए । इनका परिवार प्रसिद्ध है ।

पृ. 262

कहते हैं कि जब कभी यात्रा करते थे तो हाथी पर लाख अशरफी साथ रखते थे ; जिस मौजा में पहुँचते थे उस मौजा के मालिक की तरफ से वहाँ का मुनीम और रैयत अनाज के साथ एक कड़ाही दही और दो रूपया नगद इन्हें भेंट देता था और कहता था कि यह मौजा आपका है । जिस मौजा में इनके पूछने पर असल मालिक का नाम बताया जाता था और रूपया, दही, वगैरह भेंट नहीं दिया जाता था तो जिला के अधिकारियों से कहकर, आदेश दिलबाकर उस मौजा को खुद खरीद लेते थे । नबाब होशियार जंग, जिनकी बही कलक्टरी में मौजूद हैं, और जिनकी इनसे बहुत घनिष्ठता थी, मीर जाफर शाह और मीर युसुफ अली खान के दफ्तर तथा पता ठिकाना इनके परामर्श से तैयार किये गये थे । इनके द्वारा हजारों आदमियों का पालन – पोषण होता था । इनके लड़कों में कोई जीवित नहीं है । दीवान मौला बख्श खान के पुत्र अमीर हसन खान, इनके नाती, मौजूद हैं ।

250. मीर जाफर शाह, साकिन मौजा – बुढ़नपुरा चकलानवी, परगना – बसारा : पीर दुमड़दिया के सन्तान थे, उच्च वंश के सैय्यद थे । जिलाधिकारी इनकी इज्जत करते थे । हजारों आदमीयों का इनसे पालन – पोषण होता था । मुजफ्फरपुर के इलाके में जितने मुसलमान शिया धर्म के हैं सब इनके और मीर युसुफ अली खान के बनाये हुए शिया हैं – रात – दिन इनको यही चिन्ता रहती थी कि सुन्नी को शिया बनायें । इनके कोई सन्तान नहीं थे । अपने एक सम्बन्धी को, जिसका नाम मीर सआदत अली था, जिला बिहार से लाकर पहले अपने जायदाद का मुख्तार तथा प्रबन्धक बनाये । उसके बाद कुल जायदाद जो लाखों रूपये आमदनी की थी तमसुक नामा

पृ. 263

द्वारा इन्हें देकर मर गये । सब धन – दौलत, जायदाद, मनकूला, गैरमनकूला मीर सआदत अली के हाथ आये । इन्हें तीन बेटे हुए, मीर अली, मीर हसन उर्फ गूंगे साहब और मीर हुसैन । मीर सआदत अली के बाद जायदाद तीन हिस्सों में बंट गया । मीर हसन अपने हिस्से को बेच दिये और नष्ट कर दिये । मीर अली अपने हिस्से को छोड़कर मर गये, इनके बेटे मीर हैदर अपना आधा हिस्सा बेचकर करवला मुअला को चले गये और वहीं मर गये । आधा हिस्सा इनके छोटे भाई मीर मुर्त्तजा के अधिकार में है । मीर हुसैन का हिस्सा कायम है । ये लोग सादात कौम के श्रेष्ठ वंशों में उत्तम श्रेणी के शिया हैं । ताजियादारी में बहुत खर्च करते हैं ।

251. मीर युसुफ अली खान, साकिन कसबा – मुजफ्फरपुर : ये ऊँचे वंश के सैय्यद थे । इनके पिता, मीर गुलाम हैदर खान अंग्रेजी सरकार के प्रशासन के आरम्भ से हाकिम थे । बदराज जागीर के जमींदार फलसाही ने इन्हें मार डाला । इस अपराध के लिये अंग्रेजी सरकार की अदालत ने तीन दण्ड करार किये, एक तो कि फलसाही को फाँसी दिया गया ; दूसरा, फलसाही की पत्नी और लड़के को नीलाम कर दिया ; तीसरा, जीगीर बदराज जो लाख रूपया तहसील की मिलकियत मीर युसुफ अली खान और मीर मेंहदी अली खान, दोनों भाईयों को दे दिया गया ।

मीर युसुफ अली खान बड़े दानी थे । जो कुछ आमदनी इन्हें जायदाद से होती थी उसे सादात (वे लोग जो हजरत अली के सन्तान तथा हजरत फातिमा के वंशज हैं), शरीफों, दीनों, दरिद्रों तथा ताजियादारी के लिये खर्च करते थे । मीर युसुफ अली के एक लड़के सैय्यद मुहम्मद तकी खान हुए जो उनके रियासत की गद्दी

पृ. 264

पर मौजूद हैं । आदमी दयालु, बुद्धिमान, रईस और रोजगार में चतुर हैं । जायदाद के प्रबन्ध करने के साथ महाजनी की कोठी भी चलाते हैं । मुहर्रम इनके यहाँ बहुत धूम – धाम से होता है । अच्छे – अच्छे मरसिया गानेवाले, संगीत के उस्ताद लखनऊ से इनके यहाँ मरसिया गाने बुलाये जाते हैं । मुहर्रम के बाद सबों को अपने – अपने श्रेणी के अनुसार विदाई दिये जाते हैं । सैय्यद मुहम्मद तकी खान अभी मौजूद हैं ।

252. एकबाल अली खान वल्द जबरदस्त अली खान, साकिन मौजा – पैगम्बरपुर, परगना – भरवारा : मालदार, प्रतिष्ठित, पहलवान और ताकतवर हैं । प्रायः शिकार के लिये नेपाल के जंगल की ओर जाते रहते हैं । इनका वस्त्र प्रायः जाली, कामदानी, ढ़ाका का मलमल, गुलबदन तथा संगीन को छोड़कर और नहीं रहता है । गोटा – किनारी से शौक है । आदमी बांके – रंगीले हैं । पदच्युति होने के चलते जिला अधिकारीयों और लोगों से कम मिलते हैं । कौम के शेख हैं, "खान" उपाधि है । इनकी आमदनी लगभग साठ – सत्तर हजार रूपया होगी । इनके पूर्वज शेख मुहम्मद साकिर खान को दरबार सुलतानी से यह आमदनी मिली थी । सुनते हैं कि फर्रूख सियर बादशाह देहली के समय में इन्हें यह आमदनी प्राप्त हुई थी ।

253. शेख मुहम्मद यासीन वल्द शेख मुहम्मद याकूब, साकिन वो जमींदार – समतलपुर, परगना – कसमा : ये दारोगा शेख नईमुल्लाह खान सिरिश्तेदार महकमा जजी जिला तिरहुत के सन्तान हैं । आदमी नेक हैं और रईसों के रईस हैं । आचरण बहुत अच्छा

पृ. 265

है । वह सम्पति जो दारोगा नईमुल्लाह खान ने अर्जित किया था, उनकी मृत्यु

के बाद उनके पोते इफ्तखारूद्दीन हुसैन खान उर्फ नन्हें खान और दूर के सम्बन्धियों में विभाजित हो गयी । जो कुछ इनकी पत्नी को मिला उसे उनके भाई राय बनवारी लाल साहु महाजन से उधार लेकर नीलाम करबा दिया । कुछ अंश जायदाद का बाँकी है । शेख मुहम्मद यासीन का जो कुछ हिस्सा है मौजूद है ।

254. शेख राजनफर अली तथा शेख हुजूर अली, साकिन मौजा – कल्याणपुर, परगना – भरवारा : दोनों भाई शरीफ और ऊँचे खानदान के हैं, शाही समय से जागीरदार हैं । आमदनी बहुत अच्छी है, लगभग पन्द्रह हजार रूपया से कम नहीं होगी । ये शेख कौम के हैं और फजूलखर्ची नहीं करते हैं ।

255. शेख वाएजुद्दीन हुसैन वल्द काजी तुफैलुल्लाह, साकिन मौजा – बरियौल, परगना – भरवारा : शरीफ और खानदानी थे, महकमा सदर आला तथा जजी मुकाम मुजफ्फरपुर के वकील थे । वकालत बहुत अच्छी चलती थी । अपने समय के वकीलों से अधिक मृदुभाषी तथा वहस करने वाले थे । हाकिम लोग अपने फैसले में इनके वहस की खुबियों को लिखते थे । हजारों रूपया प्रति महीना आमदनी थी । पचीस हजार रूपया सालाना आमदनी का व्यवसाय अपने समय में हासिल किये थे । आयु के अन्त में वकालत छोड़कर हज को गये । हज करके

पृ. 266

आये तो वकालत सदा के लिये छोड़ दिये । प्रार्थना तथा मामलात में व्यत रहा करते थे । अन्त में कैंसर रोग से मर गये । इनके लड़के शेख नजमुद्दीन हुसैन उर्फ बाबू नबाब मौजूद हैं, बहुत बुद्धिमान वो दयालु हैं । इनके साथ संध्या काल दस – बीस आदमी ईश्वर की प्रार्थना और ध्यान करने के लिये बैठते हैं । बहुत लोग इनके मुरीद हैं । कहते हैं कि इन्हें बहुत आत्म बल है । ताजीयादारी भी करते हैं । मुहर्रम के दसवीं तारीख को वजू करके अपने हाथ से ताजीया बनाते

हैं तथा दस दिन तक चाय के सिवा कुछ नहीं खाते हैं और नहीं पीते हैं । इमामबाड़ा की जमीन पर पड़े रहते हैं, रोया करते हैं । मुहर्रम में हजारों रूपये इनके खर्च होते हैं । रवी – ऊल – अउवल में बारह दिन तक मजलिस मौलूद (वह सभा जिसमें पैगम्बर इस्लाम मुहम्मद साहब के जन्म का व्यान किया जाय) होती है । हजारों आदमी भाग लेते हैं । तब मजलिस सभा (वह सभा जिसमें पैगम्बर साहब के जन्म का व्यान गीतों में किया जाता है) भी होती है । इसमें भी बहुत खर्च करतें हैं । एक – एक अतिथि का स्वयं देख – भाल और सत्कार करते हैं । इसके अतिरिक्त फकीरों, सूफियों, वृद्धों को भी बहुत कुछ देते हैं । इस दरभंगा में भी मुहर्रम में इनके तरफ से चीनी की शर्बत पिलाना जारी रहता है ।

256. शेख सिराजुद्दीन हुसैन, साकिन मौजा – बरियौल, परगना – भरवारा : आदमी शरीफ तथा रईस थे, मर गये । अभी इनके बेटे जफरूद्दीन हुसैन उर्फ साहब जान मौजूद हैं । इनके जमींदारी की सालाना आमदनी लगभग दो हजार रूपया होगी ।

257. शेख मुहम्मद सालेह, साकिन मौजा – बरियौल, परगना – भरवारा : आदमी अच्छे, नेक, योग्य हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग चौदह हजार होगी ।

258. हाजी शेख बदीउद्दीन हुसेन उर्फ शेख बदल, साकिन मौजा

पृ. 267

भवानीपुर उर्फ सादपूरा, परगंना – भरवारा : आदमी शरीफ, रईस, तेजस्वी, दानी और साकांक्ष थे, मर गये । इनके लड़के कमकाम हैदर मौजूद हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग दस हजार रूपया तक होगी ।

259. हाजी मुहम्मद वाहिद अली खान, कौम अफगान, साकिन मुहल्ला – रोहीलागंज, कसबा – दरभंगा : इनके परिवार पहले मुंगेर में रहते थे, सम्बन्धियों के कारण दरभंगा आये, धीरे – धीरे उन्नति किये । कोर्ट ऑफ वार्ड्स के अधिकारीयों से राज दरभंगा के महालात का ठीका लेकर फायदा बनाये और अपना नाम वो निशान कायम किये । इसके बाद मिस्टर ग्राहम साहब, कलक्टर, दरभंगा, ने नगरपालिका का प्रबन्ध बन्दोवस्त इनके हाथ में दे दिये । आदमी शरीफ और प्रतिष्ठित हैं । लोगों की आवश्यकता को पूरा करने का प्रयत्न जहाँ तक हो सके करते हैं । इनके जमींदारी की आमदनी के बारे में लेखक को मालूम नहीं है । दो बार हज कर आये हैं । इनके दो लड़के हैं । बड़े बेटे वारिस अली खान युवक, नेक और व्यवहार कुशल हैं । चार – पाँच वर्ष से भागलपुर क्षेत्र के कानूनगो थे । अब दो सौ वेतन पर पूर्णियाँ में डिप्टी कलक्टर हुए हैं । कवितायें भी करते हैं । काव्य कला में मौलवी मुहम्मद मुर्शिद हसन कामिल के शिष्य हैं । दूसरे बेटे मुहम्मद खान मुजफ्फरपुर में कानूनगो हैं ।

260. .मौलवी मुहम्मद इसहाक अली खान वल्द इमाम अली खान, साकिन मौजा – रोहीलागंज, कसबा – दरभंगा : ये मुहम्मद वाहिद अली खान के अपने भतीजे हैं ।

पृ. 268

अरबी पढ़े हैं, हकीमी भी करते हैं । आदमी सदय तथा भाषण देनें वालें हैं । फारसी भी जानते हैं । कुछ कविता भी कहते हैं, "खलील" तखल्लुस है ।

261. शाह वजारत अली उर्फ मियाँ भूलन वल्द शाह विलायत अली वल्द शाह बुजुर्ग अली, साकिन मौजा – मखदूम गंज, मुतालिका – दरभंगा : शाह गुलाम मुस्तफा समथल मुरादावादी के वंशज हैं, आदमी शरीफ और उच्च परिवार के हैं । इतिहास ज्ञान से बहुत शौक रखते हैं । मौजा – मुस्तफापुर, परगना – पुंगी, और मौजा – अंदाई, परगना – हावी, माह रजब स. 1117 हिजरी, याने 1113 फसली

में औरंगजेब आलमगीर बादशाह के तरफ से इनके पूर्वजों को दिया गया था, जो आज तक इनके परिवार के अधिकार में है । इससे और अन्य मौजात की आमदनी से समय गुजरता है । शाह गुलाम मुस्तफा हजरत शाह अब्दुल्लाह भत्ती के वंशज थे ।

262. शेख हश्मत अली उर्फ मुल्ला जाह वल्द शेख शौकत अली वल्द काजी हिदायत अली, सा. मु. काजीजार अल्लाह, मुतालिका दरभंगा : आदमी शरीफ, प्रतिष्ठित और उच्च परिवार के हैं । फारसी लिखना – पढ़ना भली भाँति जानते हैं । जवान और नेक हैं । मौजा – अंदाई, मौजा – धल, मौजा – अब्दुल्लाहपुर, मौजा – राजे वगैरह, तथा दरभंगा के कुछ जमीन के मालिक और काबिज हैं ...... इनके पूर्वज आलमगीर सानी के समय में दरभंगा के काजी दारोगा तथा दारोगा अदालत सरकार तिरहुत के थे, जागीर इनको बतौर तमगा मिली थी ।

पृ. 269

263. काजी अबु सईद, साकिन तथा जमींदार सादपूरा चकला नवी, परगना – बसारा, मुजफ्फरपुर के निकट : ये हजरत बड़े शरीफ और खानदानी थे, अबु बक सिद्दीक (रसूल अकरम मुहम्मद मुस्तफा के सर्वश्रेष्ठ साथी, जो मुहम्मद साहब के बाद पहले खलीफा हुए) के वंशज थे । अपने समय के बादशाह की तरफ से परगना – बसारा तथा सरकार हाजीपुर के पदकजा थे । इनकी मृत्यु के बाद यह पदकजा इनके पुत्र काजी मुहम्मद को दिया गया । इनके बाद इनके परिवार के काजी अबुल हसन को यह पद मिला, तब मुहम्मद अशरफ पदकजा प्राप्त किये, इनके बाद इनके पुत्र काजी सादुल्लाह शहीद इस पद से प्रतिष्ठित हुए । काजी सादुल्लाह के शहीद होने के बाद इनके भाई, नूर मुहम्मद मनअम पदकजा हुए । इनके बाद इनके सगे भाई काजी नेमतुल्लाह को यह पद मिला, उसके बाद काजी सलामुल्लाह और इनके बाद काजी गुलाम मुस्तफा इस पद पर नियुक्त हुए । इनके बाद इनके पुत्र गुलाम मुजतबा को दिया गया, इनके बाद गुलाम यहिया को

मिला । काजी अबु सईद से कार्जः गुलाम यहिया तक, तीन सौ पचास वर्ष, उपयर्युक्त परगना का पदकजा इस वंश में रहा ।

काजी गुलाम यहिया के बाद अंग्रेज सरकार का प्रशासन हुआ और पदकजा इस परिवार से जाता रहा । काजी गुलाम यहिया के पास बड़ी जागीर जो लगभग पचीस हजार रूपया के तहसील की होगी और जो सुलतानी सरकार से इनके पूर्वजों को मिली थी, मौजूद थी । इनके दो बेटे थे, शेख अता हुसेन और शेख जमालुद्दीन हुसेन । शेख अता हुसेन के समय तक वह जागीर कायम थी । इनके चार लड़के थे, जिनमें बाबू शेख अहमद अली और बाबू शेख बाकर अली, दोनों भाई बड़े रईस, सभ्य, साहसी और दानी थे । इलाके के सारे जमींदार आफत में और मामलात में इनसे विचार – विमर्श करना चाहते थे । अतः इस क्षेत्र में इनके वर्चस्व का डंका

पृ. 270

बजता था । जिला के अधिकारियों में इन लोगों की बड़ी इज्जत थी । बाबू शेख अहमद अली और बाँकी दो भाई लावल्द मर गये । जागीर में फजूलखर्ची तथा लापरवाहीके चलते शेख अहमद अली की मृत्यु के बाद शेख बाकर अली को बहुत नुकसान हुआ । अभी शेख बाकर अली के बेटे बाबू बहादुर हसन, प्रतिष्ठित, बाँके मौजूद हैं । इनके पास लगभग चार हजार रूपया सालाना की आमदनी की जागीर होगी । सैय्यद मुहम्मद मुर्शिद "कामिल" की दूसरी शादी बाबू बहादुर हसन की सगी बहन से हुई है ।

264. मीर बुनियाद अली, साकिन मौजा – सादपुरा : आदमी शरीफ तथा हैसियत वाले थे, पेशा महाजनी और जमींदारी का करते थे । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग दस हजार रूपया सालाना होगी । इनके यहाँ ताजिया बहुत सुन्दर बनता है । मजलिस भी मुहर्रम में होती है । इस मजलिस में शरबत और भोजन भी दिया जाता है । इनके एक लड़के, सैय्यद इकबाल हुसेन, भतीजे सैय्यद अब्दुल

अजीज और इनके दामाद अभी मौजूद हैं ।

265. मीर जमाल अली, साकिन मौजा – पण्ड, परगना – सरैसा : शरीफ तथा खानदानी थे । मौजा – कलसोन, मांद, धरमपुर वगैरह इनके जमींदारी में था ; मर गये । इनके दो बेटे, सज्जाद अली और दीदार अली मौजूद हैं ।

266. शेख नुसरत अली तथा शेख जाफर अली, साकिन मौजा – अलीनगर, परगना – धरौर : ये दोनों भाई सज्जन तथा उच्च परिवार के थे । इलाहाबाद से आकर अलीनगर परगना – धरौर में बस गये । धीरे – धीरे अपने स्वाभाव से और अनुकूल भाग्य से सौ मौजा से अधिक के भागीदार हो गये, लगभग पचहत्तर हजार रूपया

पृ. 271

की आमदनी की जागीर हासिल किये । इस जमींदारी के बाद में तीन हिस्से हुए ; एक – तिहाई शेख जाफर अली खुद लिये, एक – तिहाई शेख नुसरत अली के वारिसान मौलवी अकबर अली वो शेख सफदर अली वगैरह को दिये तथा एक – तिहाई अपने भतीजे शेख हैदर अली को दिये । शेख नुसरत अली के वारिसों का हिस्सा राय बनबारी लाल साहु बहादुर की इजराय – डिग्री में कौड़ियों के मोल नीलाम हो गया । दूसरा हिस्सा जो शेख हैदर अली को दिया गया था उसका करीब आधा नष्ट हो गया, जो आधा बाँकी है, कर्ज के बदले जबाबतलबी में है । मौलवी अकबर अली के वारिसों में शेख बन्दा अली तथा मनौवर अली, उनके बेटे तथा पोते मौजूद हैं । शेख हैदर अली के वारिसों में वायज अली, शेख अजहर अली और शेख वासिल अली, उनके तीन लड़के, मौजूद हैं । शेख मुहम्मद हुसेन के पास लगभग पन्द्रह – बीस हजार रूपया सालाना की आमदनी की जागीर होगी । शेख मुहम्मद हुसेन युवक, सुन्दर और बाँके हैं । वायज अली वो शेख अजहर भी रईस और प्रभावशाली हैं । ये सब सभ्य, दयालु और साहसी हैं ।

267. शाह मुहम्मद हसीब, साकिन मौजा – ताजपुर उर्फ बुजुर्गद्वार, परगना – कसमा : सज्जन, उच्च परिवार के, रईस और प्रतिष्ठित थे । नबाब महावत जंग के मित्र और विश्वसनीय थे, और हर समय उनके पास रहते थे । जब महावत जंग का नबाब सरफराज खान सुबादार बंगाल के साथ युद्ध हुआ शाह मुहम्मद हसीब सशस्त्र घोड़े पर सवार नबाब महावत जंग के सवारी हाथी के साथ थे । नबाब सरफराज खान की सेना का एक सवार मीर दिलेर अली घोड़ा दौड़ाता हुआ सेना को चीर कर ठीक युद्ध के समय नबाब महावत जंग के हाथी के सामने अचानक पहुँचा और घोड़े को हाथी के मस्तक पर

पृ. 272

चढ़ाकर तलवार खींचकर चाहा कि नबाब महावत जंग का सर काट लें । वहाँ चुने हुए बीस सवार नबाब महावत जंग के सवारी के चारो ओर होने के वावजूद भी किसी की नजर नहीं पड़ी । शाह मुहम्मद हसीब यह देखकर मीर दिलेर की बगल में इस फुर्त्ती से एक भाला मारे कि वह दूसरे बगल से पार हो गया, नबाब पर तलवार नहीं चल पायी और दिलेर अली घोड़े से गिर पड़ा, तब नबाब महावत जंग के सवारों ने उसे कुचल डाला । मीर दिलेर की तलवार शाह मुहम्मद हसीब ले लिये जो आजतक उनके वारिस शाह शआदत अली के पास मौजूद है । उनके वारिसों में शाह शआदत अली, शाह जाहिद अली, शाह दोस्तदार अली, वगैरह उसी मौजा – बुजुर्गद्वार में रहते हैं ।

268. चौधरी मुहम्मद हुसेन वल्द चौधरी मुहम्मद जमीर, साकिन मौजा – कमरांवन, परगना – सरैसा : आदमी शरीफ और खानदानी हैं । इनके पूर्वज सुलतानी दरबार से परगना – सरैसा के कानूनगोई और चौधराई पद हासिल किये थे । इनके जागीर की आमदनी लगभग आठ – नौ हजार रूपया होगी ।

269. मुन्शी अब्दुल अली, साकिन मौजा – बखरी चकला गोरौल, परगना – सरैसा : आदमी शरीफ, नामी और साहसी हैं । जमींदारी इनकी लगभग आठ – दस हजार

रूपया आमदनी की थी । परन्तु किसी कारण वश राय बनवारी लाल बहादुर के कर्ज में नीलाम हो गई ।

270. मीर सफदर अली वल्द मीर इमाम बख्श, साकिन मौजा – बेला दरगाह, परगना – सरैसा : शरीफ और ऊँचे खानदान के थे, इलाका जिला कानपुर के बलहोर में अंग्रेज

पृ. 273

सरकार की तरफ से डिप्टी कलक्टर, डिप्टी मैजिस्ट्रेट तथा तहसीलदार थे । लम्बे समय तक सरकार की नौकरी किये, अधिक उम्र होने पर पेन्शन पाने लगे । अपने समय में इन्होंने लगभग छः हजार रूपया सालाना आमदनी की जमींदारी हासिल किया था और सौ रूपया पेन्शन पाते थे । थोड़े दिनों के लिये सरकार के आदेश से कोर्ट ऑफ वार्ड्स के अधीन अफसर थे, मर गये । अभी इनके बेटे, सैय्यद अली हसन, मौजूद हैं ।

271. काजी जहूरूद्दीन हुसेन तथा दुर्वेश अली वल्द काजी सलाहुद्दीन वल्द काजी अहमदुल्लाह, साकिन मौजा – काजी मुहम्मद अजीम, मुतालिका – दरभंगा : ये दोनों भाई बहुत शरीफ अहले – इस्लाम से इस दरभंगा के आली खानदान थे, प्रतिष्ठित, नामी और हैसियत वाले थे । इनके पास बहुत मिलकियत थी, परन्तु शेख दुर्वेश अली के मरने के बाद लापरवाही के चलते उनके भाई शेख जहूरूद्दीन ने उसे नष्ट कर दिया । शेख जहूरूद्दीन को कोई सन्तान नहीं था । शेख दुर्वेश अली की बेटी से मौलवी मुहम्मद मुर्शिद हसन "कामिल" की पहली शादी थी । इसी कारण मौलवी साहब उनके मकान में रहते हैं । यद्यपि ये लोग आम लोगों में साख रहने के चलते इस पुस्तक में शेख लिखे गये हैं, परन्तु इस परिवार के कुर्सीनामा देखने से सैय्यद प्रमाणित होते हैं ।

272. मीर शमशेर अली, साकिन मौजा – मेहदौली, परगना – पश्चिम भीगो,

कसबा – दरभंगा : आदमी शरीफ थे, जिला उच्च न्यायालय में वकालत करते थे । इससे बहुत माल वो

पृ. 274

हैसियत हासिल किये । मरने के समय अपनी सम्पति अपने पोते इसरारूल हक को दे गये, जो अभी मौजूद हैं । जमींदारी भी है । मीर शमशेर अली के लड़के मीर अनवारूल हक बहुत अच्छे स्वभाव के, उदार वो दानी थे, मर गये ।

273. दारोगा अमीर खान, साकिन मुहल्लाह – भीगो, कसबा – दरभंगा : आदमी सज्जन, प्रतिष्ठित, ईमानदार हैं ; निमाज तथा रोजा के पावन्द हैं, आजकल जिला दरभंगा में पुलिस इन्सपेक्टर हैं । अपना काम बड़ी ईमानदारी से करते हैं ।

274. शाह अहमद हुसेन वल्द शेख जान अली उर्फ मियाँ जान, साकिन मौजा – सादपुरा चकला नवी, परगना – बसारा : आदमी शरीफ तथा कुलीन हैं, सब – इन्सपेक्टर हैं, मधुबनी में स्थापित हैं, काफी हँसी – मजाक करने वाले हैं ।

275. काजी अली बख्श वल्द काजी इमदाद अली, साकिन कसबा – तेघरा, परगना – मिलकी : आदमी शरीफ, प्रतिष्ठित तथा उच्च परिवार के थे । सरकार बहादुर की तरफ से काफी दिनों तक मुन्सिफ रहे, मर गये । इनके लड़के और लड़कियाँ मौजूद हैं । इनके वारिसों के जमींदारी की आमदनी दो हजार रूपया सालाना होगी ।

पृ. 275

276. मीर इमदाद अली उर्फ मीर नजूम वल्द मीर हसन, साकिन मौजा – बारो, परगना – मिलकी : आदमी शरीफ, सैय्यद कौम के, मखदूमजादा हैं । इनके

जमींदारी की आमदनी छः सौ रूपया सालाना होगी ।

277. बाबू करीम बख्श वल्द मुन्शी इमाम बख्श, साकिन मौजा – बारो, परगना – मिलकी : शरीफ, सैय्यद कौम के उच्च परिवार के हैं । इनके पिता स्वर्गीय इमाम बख्श महकमा कलक्टरी जिला – भागलपुर के सिरिश्तेदार थे । सिरिश्तेदारी से इन्होंने बहुत कुछ जमींदारी हासिल किया, जिसकी आमदनी लगभग सात – आठ हजार रूपया होगी ।

278. काजी निसार हुसेन, साकिन मौजा – बारो, परगना – मिलकी : शरीफ तथा उच्च परिवार के हैं, जमींदारी भी रखते हैं । आमदनी के बारे में लेखक को मालूम नहीं है ।

279. मौलवी रहमत अली, साकिन मौजा – बारो, परगना – मिलकी : आदमी शरीफ तथा खानदानी हैं । योग्यता अच्छी है, कलकत्ता में उच्च न्यायालय में राजा लीला नन्द सिंह, बनैली, के मुख्तार हैं । आदमी धार्मिक और परहेजगार हैं । कलकत्ता में कोठियाँ मुहल्ला मेंहदी बाग में बनबायें हैं जो किराये पर है । बारों के ईलाके में बहुत से जमींदारी खरीद किये हैं । इनके बेटे मौलवी अब्दुल अजीज मुन्सिफ हैं । कुछ समय के लिये मुजफ्फरपुर में कायम मुकाम सदर आला नियुक्त होकर आये थे । जमींदारी से आमदनी लगभग छः हजार रूपया सालाना होगी ।

पृ. 276

280. मौलवी यार अली वल्द महमूद अली, साकिन मौजा – बरौली, परगना – मिलकी : शरीफ तथा उच्च परिवार के थे । शाहजहाँनाबाद में पढ़े थे, मौलाना मुहम्मद इसहाक देहलवी से हदीस पढ़े थे । देहली के किसी खाजा – जादह की बेटी से शादी किये थे । पूर्णियाँ में पहले मुफ्ती हुए, फिर मुन्सिफ हुए । इसके बाद मुन्सिफी छोड़कर महकमा जजी तथा सदर आला में वकालत करने लगे, मर गये । ये तीन भाई थे, मीर मजहर अली, मीर वाहिद अली

और मीर यार अली । सबों ने बड़े परिश्रम और प्रयत्न से बड़ी जमींदारी हासिल किये । परन्तु आपस के मतभेद और मामलों की नासमझी के चलते कर्ज हो गया । आखिर मजहर अली का हिस्सा नीलाम हो गया, बाँकी दो हिस्सा कायम है । तीनों भाई गुजर गये । अभी इस परिवार में मीर वाहिद अली के लड़के मीर सगीरूद्दीन अहमद तथा मीर हफिजुद्दीन अहमद और मौलवी यार अली के वारिसान मौजूद हैं । जमींदारी की सालाना आमदनी लगभग दस – बारह हजार रूपया से कम नहीं होगी ।

281. मौलवी कमरूद्दीन हुसेन वल्द शेख खुर्शीद अली, साकिन मौजा – बारो, परगना – मिलकी : शरीफ तथा उच्च परिवार के थे ; राजा लीलानन्द सिंह बहादुर बनैली के दरबार में राज रियासत के प्रबन्धक थे । ईलाका खड़गपुर तथा कोकरी महाल के लाखों रूपये की आमदनी का हिसाब इनके हाथ में था । राजा साहब इनको बहुत आदर करते थे और भरोसे का समझते थे । ये बहुत उदार और दयालु थे, हजारों आदमीयों का पालन – पोषण करते थे । भागलपुर में हैजे

पृ. 277

की बीमारी से मर गये । राजा साहब को इनके मरने का बहुत दु:ख हुआ ।

282. मौलवी रूकनुद्दीन अली खान, साकिन मौजा – गरहरा, परगना – मिलकी : आदमी शरीफ तथा खानदानी थे, अच्छे स्वभाव के योग्य थे । दान – पुण्य करने की बड़ी आदत थी । सदर आला पद पर आसीन थे, मर गये । इनके बेटे अबुनसर बहुत अच्छे आदमी हैं, कुछ जमींदारी भी है ।

283. चौधरी इजहारूल हक, साकिन मौजा – बलिया लखमा, परगना – मिलकी : शरीफ और उच्च परिवार के हैं । अच्छे आचरण के योग्य व्यक्ति हैं, दयालु हैं, दानी हैं । इनके मिलकियत की सालाना आमदनी लगभग पचीस हजार रूपया से

कम नहीं होगी ।

284. शाह अजीमुद्दीन वल्द शाह रियाजुद्दीन, कौम शेख फारूकी, साकिन मौजा – चक बहाउद्दीन, परगना – सरैसा : शरीफ तथा उच्च परिवार के हैं । शंकरगंज के शेख फरीदुद्दीन के सन्तान हैं । अजीमाबाद में महकमा जजी में वकालत करते थे । उम्र ज्यादे होने पर घर बैठ गये हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग दो हजार रूपया तक होगी ।

285. शाह नजमुद्दीन वल्द शाह अमीमुद्दीन, साकिन – चक बहाउद्दीन, परगना – सरैसा : शरीफ तथा धार्मिक प्रवृत्ति

पृ. 278

के थे ; शकरगंज के हजरत फरीदुद्दीन के सन्तान थे, मर गये । इनके वारिसों में शाह खैरूद्दीन, शाह फयाजुद्दीन और शाह निहालुद्दीन, इनके लड़के – पोते मौजूद हैं ।

286. सैय्यद तालिब हुसेन वल्द सैय्यद असगर अली, साकिन मौजा – मुहम्मदपुर गौस उर्फ भैरोपट्टी, परगना – सरैसा : आदमी शरीफ हैं, जिला पुर्णियाँ में वकील या मुख्तार हैं । आदमी दानी और दयालु हैं, अपने आय से फकीरों और दरिद्रों की आवश्यकता पूरी करते हैं ।

287. काजी अहमद अली, साकिन मौजा – चक मेहसी, परगना – बरेल : आदमी शरीफ, पवित्र विचार के, साहसी और दयालु थे । अतिथि सत्कार का इनका यह हाल था कि सैकड़ों आने – जाने बालों को रोज भोजन कराया करते थे ; प्रायः कई बारातों को अपने तरफ से भोजन करा दिये, मर गये । इनके एक बेटे शेख रहमत अली और एक भतीजे अमीनुद्दीन मौजूद हैं ।

288. काजी बरकतुल्लाह, साकिन मौजा – सादीपुर, परगना – जाखर : आदमी दीर्घायु, शरीफ तथा रईस थे, मर गये । इन्हें तीन लड़के हुए, जिनमें बड़े लड़के मौलवी अमानतुल्लाह, जो इनकी पहली पत्नी से थे, बहुत योग्य थे । दूसरी पत्नी से शेख कुदरतुल्लाह और करामतुल्लाह थे । काजी बरकतुल्लाह पहली पत्नी के मर जाने के बाद जब दूसरी शादी किये तो उनके बड़े लड़के अमानतुल्लाह से उन्हें बहुत तकरार और दुश्मनी शुरू हो गयी । सालों तक आपस में फौजदारी और अदालत में आपस

पृ. 279

में मुकदमा लड़ते रहे । इस झगड़े में इनकी आर्थिक स्थिति बिगड़ गयी । झगड़े से पहले इनकी आमदनी लगभग दस हजार रूपया थी । अभी इस परिवार में शेख कुदरतुल्लाह और मौलवी अमानतुल्लाह के नाती मौलवी निजामुद्दीन मौजूद हैं ।

289. शेख मियाँ जान तथा शेख साहब जान, साकिन मौजा – खसराही, परगना – सरैसा : शरीफ, इज्जतदार, साहसी तथा उच्च परिवार के हैं । तीन हजार रूपया सालाना आमदनी की मिलकियत है । रसूलपुर के जमींदार अमीर हसन जान के दरबार में शेख मियाँ जान नौकरी करते हैं ।

290. हाजी शेख जमाल अली, साकिन मौजा – सकुरी, परगना – हावी : इनके पिता शेख रजा कास्तकारी से बहुत धन अर्जित किये थे ; शेख जमाल अली अपने समय में मिहनत से और ताकत से सात हजार रूपया सालाना आमदनी की जायदाद हासिल किये । ये जायदाद इनके सम्बन्धियों के अधिकार में मौजूद है। शेख जमाल अली प्रतिष्ठित और प्रभावशाली थे ; हज भी कर आये थे, बिना सन्तान के मर गये । इनके सम्बन्धियों में शेख यार अली, शेख गौहर अली, शेख दिलावर अली तथा बकाउल्लाह मौजूद हैं ।

291. दारोगा शेख दयानत अली, साकिन मौजा – चक अब्दुल गनी, परगना – सरैसा : आदमी शरीफ, व्यवहार पटु, कौम के शेख हैं । पहले पुलिस दारोगा थे, अब घर बैठे हैं, अपनी जमींदारी के मामलों में व्यस्त रहते हैं ।

पृ. 280

292. अली रजा खान, मुहम्मद रजा खान तथा गुजाम रजा खान, साकिन मौजा – सरसोना तथा रहिमाबाद, परगना – सरैसा : ये तीनों भाई तैमूरिया राज्य काल में जागीरदार थे, माननीय तथा प्रतिष्ठित थे ; इनके महालों की आमदनी लगभग सत्तर – अस्सी हजार रूपया थी । परन्तु इजराय कानून द्वितिय 1819 ईसवी में जप्त होकर इनके साथ बन्दोबस्त हुई । तीनों भाई मर गये । अभी इनके परिवार में नसीरूद्दीन हैदर मौजूद हैं ।

293. शेख अहमदुल्लाह, साकिन – रहीमाबाद, परगना – सरैसा : आदमी शरीफ, उत्साही तथा निमाजी हैं, हज कर आये हैं । शाह अहमदुल्लाह मुजफ्फरपुरी के मुरीद हैं । रहीमावाद के चारो तरफ इनका प्रभुत्त्व है । इनके यहाँ अतिथि सत्कार उत्तम होता है । बहुत लोगों को अपने साथ भोजन कराते हैं । आने – जाने बाले फकीरों और दीनों को खैरात देते हैं । इनके एक लड़के हाफिज अब्दुल अजीज जहानाबाद शहर में पढ़कर आलिम होकर आये हैं ।

294. शेख निजामुद्दीन, साकिन मुहल्लाह – चक हसन, परगना – हवेली दरभंगा : शरीफ हैं, मौलवी सिराजुद्दीन के सन्तान हैं और ये शकरगंज के फरीदुद्दीन के सन्तान थे जो हजरत उमर फारूक रजी अल्लाह अनहो के सन्तान थे । मौलवी सिराजुद्दीन की शादी मुल्ला अबुल हसन के खानदान में

पृ. 281

हुई थी, इसके चलते दरभंगा आकर बस गये । इनके पूर्वज शेख गुलाम गौस

मुर्शिदाबाद में नबाब महावत जंग की सरकार में कुछ समय तक रिसालदार थे । इनका परिवार बहुत अच्छा है । शेख निजामुद्दीन तथा शेख अब्दुल बारी मौजूद हैं ।

295. मनसूद अली खान वल्द रमजान खान, अफगान, साकिन कसबा – दरभंगा : शरीफ, व्यवहार कुशल तथा उदार हैं । इनके भाई मनजूर अली खान निमाजी, धर्मवीर तथा लोगों के कल्याण करने वाले हैं । हज भी कर आये हैं । अधिकांश समय कलकत्ता में अपने आर्हत के प्रबन्ध में रहते हैं । इन दोनों भाईयों के प्रयत्न से रोगनी कागज के कारखाना थोड़े समय में बहुत अच्छी तरह फला – फूला ।

296. चौधरी शेख तुफेलुल्लाह, साकिन मौजा – बिलासपुर, परगना – सराय हमीद : आदमी शरीफ थे । महकमा जजी तथा सदर आला, मुजफ्फरपुर, में वकालत करते थे, लावल्द मर गये । अभी इनके परिवार में इनके लड़के चौधरी अहमदुल्लाह और भतीजे चौधरी तुफेलुल्लाह मौजूद हैं ।

297. शेख तसद्दुक अली, साकिन मौजा – कटहलिया, परगना – भरवारा : शरीफ, व्यवहार कुशल तथा दयालु हैं । इनके लड़के अब्दुल लतीफ युवक, सभ्य हैं । बाँकी हाल लेखक को मालूम नहीं ।

298. शेख गुलाम हुसेन, साकिन मुहल्लाह – सिनहाबत, परगना – हवेली दरभंगा : कौम के शेख थे, शरीफ वो नेक थे । फारसी अच्छी तरह जानते थे । आदमी निमाजी तथा धर्मवीर थे, पेशा से शिक्षक थे । अड़ोस – पड़ोस से अधिकांश विद्यार्थी इनसे आकर फारसी पढ़ा करते थे । इनके तीन लड़के थे, मुन्शी तफज्जुल हुसेन, शेख तसलीम हुसेन तथा शेख नूरूलहक । मुन्शी तफज्जुल हुसेन मुख्तार वो दीवानी के वकील

पृ.282

रहकर काफी सम्पत्ति बनाये, दस हजार रूपया सालाना तहसील की जमींदारी थी । आदमी बुद्धिमान तथा धार्मिक थे, मर गये । इनके बेटे एकरामुल हक और तसलीम हुसेन के लड़के शेख अब्दुल्लाह मौजूद हैं । शेख अब्दुल्लाह उदार एवं दानी हैं ।

जिला – मुजफ्फरपुर और जिला – दरभंगा के अदालत दीवानी तथा अदालत मुन्सिफी के वकीलों और फौजदारी तथा कलक्टरी के मुख्तारों का ब्यौरा

पृ.282

A. अदालत दीवानी, जिला – मुजफ्फरपुर के वकील :

1. बाबू केदार नाथ बन्दोजा (बनर्जी), वकील, कौम ब्राह्मण, बंगाली : ये अदालत दीवानी प्रथम श्रेणी, जिला – मुजफ्फरपुर, के वकील हैं । अंग्रेजी खूब जानते हैं और अंग्रेजी में बहुत अच्छी तरह बहस करते हैं । कानून के बड़े ज्ञाता हैं और उचित राय देत हैं । बहसा – बहसी में इनके भाषण वो बहस बहुत सशक्त मालूम पड़ता हैं । बड़े – बड़े मुकदमें में ये वकील रहते हैं । तिरहुत के दोनों जिलों के बड़े – बड़े आदमी इनकी अच्छी वकालत पर भरोसा करते हैं । ये बड़े – बड़े वकीलों के मुकावले में बहस किये हैं । इस पेशा में इनकी ईमानदारी प्रसिद्ध है । वकालत से लाखों रूपया कमाये हैं । एक विशेष गुण इनका यह है कि जब कोई गरीब शरीफ इनके पास मुकदमा के लिये जाता है और अपनी लाचारी कहता है तो बिना मेहनताना के उसके लिये वकालत करते हैं । जो कुछ खुशी से

पृ. 283

दे देता है स्वीकार कर लेते हैं और वैसा ही बहस करते हैं जैसा बड़े आदमीयों से बहुत मेहनताना पाने पर करते हैं । आदमी शरीफ, प्रतिष्ठित, रईस, नम्र और साधू प्रकृति के हैं । बंगाल सरकार की तरफ से सरकारी वकील हैं और कोर्ट ऑफ वार्ड्स राज दरभंगा के भी वकील हैं ।

2. बाबू उमेश चन्द्र राय, वकील, कायस्थ करण बंगाली : ये भी अदालत प्रथम श्रेणी, जिला – मुजफ्फरपुर, के वकील हैं । लेख तथा बहस इनका बहुत अच्छा है । शरीफ, गम्भीर, और मिलनसार हैं । अपने मोवक्किलों का काम बहुत मन लगाकर ईमानदारी से करते हैं । प्रश्न – जिरह बहुत अच्छा करते हैं । मामला बहुत जल्द समझ जाते हैं । वकालत से बहुत सम्पत्ति कमाये हैं । अंग्रेजी नहीं जानते हैं ।

3. बाबू महेशचन्द्र चितौरजा (चटर्जी ?) ब्राह्मण बंगाली : अदालत प्रथम श्रेणी, जिला – मुजफ्फरपुर, के वकील हैं । अंग्रेजी अच्छी तरह जानते हैं । बहस भी अंग्रेजी में खूब करते हैं । प्रायः फौजदारी के मुकदमों में लोग इन्हें वकील रखते हैं । फौजदारी के नियमों से अच्छी तरह अवगत हैं । आदमी शरीफ, अच्छे आचदण के, नामी हैं । वकालत से काफी धन कमाये हैं ।

4. बाबू उमाचरण मजुमदार, कायस्थ बंगाली : महकमा जजी अदालत प्रथम श्रेणी, जिला – मुजफ्फरपुर, के अच्छे वकील हैं । अर्जीदावा, ब्यान

पृ. 284

तहरीरी याददाश्त अपील उर्दू में खूब लिखते हैं । अंग्रेजी नहीं जानते हैं, परन्तु कानून खूब समझते हैं । झूठे मुकदमों के वकालत नहीं करते हैं । शरीफ, प्रतिष्ठित और ईमानदार हैं । जो कुछ वकालत से कमाते हैं कल्याण के कामों में खर्च करते हैं ।

5. बाबू ईश्वर नारायण सिंह, कायस्थ बंगाली : कानून के ज्ञाता और जिला – मुजफ्फरपुर के उच्च न्यायालय के नामी वकील हैं । अर्जी दावा वो ब्यानतहरीर बहुत अच्छा लिखते हैं । शरीफ, प्रतिष्ठित और अच्छे आचरण के हैं । ......

6. बाबू पिताम्बर चतुरजा (चटर्जी), ब्राह्मण बंगाली : अदालत प्रथम श्रेणी मुजफ्फरपुर के बहुत अच्छे वकील हैं । अंग्रेजी बहुत अच्छा जानते हैं । कानून के ज्ञान और बहस के लिये दूर – दूर तक प्रसिद्ध हैं । मोवक्किलों का काम बहुत मन लगाकर करते हैं । फौजदारी के मुकदमों में मुफस्सिल के कचहरियों में भी वकालत करनें जाते हैं । खूब पैसा कमाते हैं, आदमी शरीफ और इज्जतदार हैं ।

7. बाबू शिवचन्द्र चतुरजा (चटर्जी), ब्राह्मण बंगाली : अदालत प्रथम श्रेणी मुजफ्फरपुर के वकील हैं । सदय, गम्भीर और अच्छे परामर्श करने वालें हैं । बहस में काम की बातें करते हैं ।

8. बाबू पूरनचन्द्र मित्र, कायस्थ बंगाली : बड़ी अदालत

पृ. 285

के अंग्रेजी ज्ञाता वकील हैं । अधिकांश दौरा के मुकदमों में बंगाल सरकार की तरफ से प्रश्न – उत्तर करते हैं । बहुत परिश्रम करते हैं, वकालत बहुत अच्छी है, शरीफ, इज्जतदार तथा सादगी व्यवहार के हैं ।

9. बाबू परलोनाथ, कायस्थ बंगाली : समझदार वकील हैं, लगभग दो वर्ष से मुजफ्फरपुर में अदालत दीवानी में वकालत करते हैं । आदमी शरीफ और इज्जतदार हैं ।

10. बाबू बेनीमाधव राय, कायस्थ बंगाली : ...... अंग्रेजी जानते हैं, दीवानी के कार्रवाई

के नियम – कानून से भलीभाँति अवगत हैं । शरीफ और इज्जतदार हैं ।

11. बाबू त्रिलोकनाथ बोस, कायस्थ बंगाली : नामी वकील हैं, अंग्रेजी के विद्वान हैं, कानून के बड़े ज्ञाता हैं, बहस बड़ी जोरदार करते हैं । योग्य, शरीफ, और इज्जतदार हैं ।

12. बाबू विश्वम्भर, कायस्थ बंगाली : अंग्रेजी के ज्ञाता हैं । कानून सब जानते हैं । अच्छे बहस करते हैं । नए वकीलों में जोश पैदा किये हैं ।

पृ. 286

13. मुन्शी सीताराम, कायस्थ श्रीवास्तव : अदालत प्रथम श्रेणी जिला – मुजफ्फरपुर के वकील हैं । अच्छी तरह से बहस करते हैं । मामला समझते हैं । मसौदा भी खूब लिखते हैं । शरीफ, प्रतिष्ठित ...... हैं । अंग्रेजी नहीं जानते हैं ।

14. मुन्शी फूलचन्द लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – पैगम्बरपुर : महकमा जजी और सदर आला मुजफ्फरपुर के वकील हैं । सवाल – जबाब अच्छा करते हैं । मामला अच्छी तरह समझते हैं । आदमी शरीफ और प्रतिष्ठित हैं । वकालत से अच्छा कमाते हैं । अंग्रेजी नहीं जानते हैं ।

15. मुन्शी बद्रीनाथ, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – रायपुर : अदालत प्रथम श्रेणी जिला – मुजफ्फरपुर के वकील हैं । सवाल – जवाब अच्छा करते हैं, ... वकालत से खूब माल पैदा किये हैं ।

16. मुन्शी श्याम नारायण, कायस्थ अमिष्ट : अदालत प्रथम श्रेणी जिला – मुजफ्फरपुर के वकील हैं, ... आमदनी वकालत से अच्छी है ।

17. मुन्शी विकमजीत सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव : अदालत आला के वकील हैं, योग्य

हैं, ... अंग्रेजी भी जानते हैं, सवाल – जवाब अच्छा करते हैं ।

ü. 287

18. मुन्शी राम शरण सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – बखरा, परगना – रत्ती : अदालत आला जिला – मुजफ्फरपुर के वकील हैं, बहस और तहरीर अच्छा है । वकालत प्रगति पर है ।

19. मौलवी अब्दुल्लाह, साकिन मौजा – मकनौली,परगना – रत्ती : ये मुन्शी वली अज्जम उच्च न्यायालय कलकत्ता के मुख्तार के लड़के हैं, अंग्रेजी अच्छी तरह से जानते हैं, कानून के ज्ञाता हैं, शरीफ हैं ।

20. मुन्शी बालगोविन्द सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला – मिश्र टोला, कसबा – दरभंगा : अदालत प्रथम श्रेणी मुजफ्फरपुर जिला के वकील हैं, समझदार और योग्य हैं । वकालत अच्छी है ।

B. वकाला – ए – अदालत मुन्सिफी मुजफ्फरपुर :

1. शेख नूर अली वल्द सनाउल्लाह, मौजा – शुजावलपुर, परगना – सरैसा : ये पुराने वकील हैं, कानून के जानकार हैं, ... मुन्सिफी मुजफ्फरपुर के वकीलों में श्रेष्ठ हैं, ... इल्म फरायज (पैतृक सम्पत्ति के बँटबारे का ज्ञान) अच्छा जानते हैं ।

2. काली प्रसन्न घटक, बंगाली : बुद्धिमान एवं विश्वसनीय हैं, कानून के जानकार हैं, बहस अच्छा करते हैं । अंग्रेजी के अच्छे ज्ञाता हैं ।

पृ. 288

3. रोमनाथ बोस, कायस्थ बंगाली : अदालत मुन्सिफी के बड़े वकील हैं । अंग्रेजी जानते हैं । ......

4. मुन्शी काली प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – रामपुर रोली, परगना – राम चावन्द : ...... इनकी वकालत प्रगति पर है, लोगों को इनके लिखावट और बहस पर भरोसा है ......

5. मौलवी अब्दुल हई : ये मध्य देश के रहनेवाले हैं । सन् 1873 ईसवी में वकालत पास किये, और तब से वकालत कर रहे हैं, बुद्धिमान, कानून के जानकार और शरीफ हैं ।

6. मौलवी अमीर हसन : घर इनका मौजा – शरीफपुर, मुतालिका डिविजन – ताजपुर में है, सन् 1873 ईसवी में पास किये हैं, 1874 ईसवी से प्रायः वकालत कर रहे हैं, आदमी शरीफ हैं ।

7. सैय्यद अहमद हुसेन : इनका घर पहले पटना के निकट था । भूतपूर्व सरकारी वकील मिर्जा अहमद अली के दामाद हैं । इसी के चलते मुजफ्फरपुर में बस गये । पहले कलक्टरी तथा फौजदारी में परीक्षा देकर मुख्तार हुए । सन् 1871 ईसवी से वकालत करते हैं । इमानदार हैं, मोवक्किल का काम मन लगाकर करते हैं ।

8. मुन्शी देवी प्रसाद, वल्द झब्बूलाल, पहले मौजा

पृ. 289

चन्दनपट्टी चकला नवी, परगना – बसारा के वासी, अब मौजा – सरस्वाली

परगना – महला : आदमी शरीफ हैं, इनके बड़े भाई मुन्शी गोकुल प्रसाद इस समय जजी के पेशकार हैं, दूसरे भाई मुन्शी गोविन्द प्रसाद महकमा सीतामढ़ी में वकील हैं ।

C. वकला – ए – मुन्सिफी हाजीपुर, जिला – मुजफ्फरपुर :

1. मौलवी मुहम्मद नूरूल हक, साकिन मौजा – ऐलोथ, परगना – सरैसा, जिला – दरभंगा : वकालत प्रगति पर है, सरकार सहायक वकील हैं, तहरीर और तकरीर बहुत अच्छी है ।

2. मुन्शी अच्छे कुमार, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – बाखी, परगना – बसारा : मुन्सिफी हाजीपुर के नामी वकील हैं, तहरीर वो तकरीर बहुत अच्छी है ।

3. मुन्शी राम सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – घाड़ो, परगना – बसारा, ईलाका – हाजीपुर : मुन्सिफी हाजीपुर के वकील हैं, सन् 1873 ईसवी से वकालत करते हैं ।

4. मुन्शी गणेश प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव : वकालत इनकी अच्छी है ।

पृ. 290

5. सैय्यद तजमुल हुसेन, वकील वो रईस हाजीपुर : थोड़े समय से वकालत करते हैं ।

6. मौलवी सैय्यद अली हसन, साकिन मौजा – हसीना बुजुर्ग, ईलाका – हाजीपुर : वकालत बढ़ रही है, आदमी बुद्धिमान हैं ।

7. मुन्शी अली हसन, साकिन मौजा – सालेहपुर, परगना – गयासपुर, जिला – पटना : शरीफ, इज्जतदार हैं, वकालत अच्छी है । पहले ताजपुर में विभाग इजराय डिग्री के मुहर्रिर थे, सन् 1877 ईसवी से वकालत करते हैं ।

8. मुन्शी फरहत हुसेन, साकिन मौजा – गयाजी : शरीफ हैं, मामलात की पैरवी बहुत अच्छी करते हैं । वकालत अच्छी है ।

9. मुन्शी शिताब राय, कायस्थ, साकिन – अजीमाबाद : अच्छे आचरण के हैं, उम्र पचास से ज्यादा हैं ।

10. मुन्शी सीतल प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव : आदमी रईस हैं, पहले मुन्सिफी ताजपुर में वकालत करते थे । सन् 1873 ईसवी से मुन्सिफी हाजीपुर में वकालत करते हैं ।

11. मुन्शी मुहम्मद फारूक, साकिन – अबाबकरपुर, परगना – बसारा : पुराने वकील हैं, पहले ताजपुर में वकालत करते थे ......

पृ. 291

12. शेख अमजद अली : ये काफी उम्र के हैं । पहले मुन्सिफी महुआ में वकालत करते थे, फिर मुजफ्फरपुर आये, तब ताजपुर में वकालत किये । तीनों जगह इनकी चलती थी । अब हाजीपुर में वकालत करते हैं ।

13. मुन्शी रामनवमी प्रसाद, कायस्थ, साकिन – झंझारपुर, परगना – रत्ती : आदमी युवक, परिश्रमी, शरीफ वो बुद्धिमान हैं । थोड़े दिनों से वकालत कर रहे हैं, भविष्य में उन्नति करेंगे ।

14. मुन्शी प्रताप नारायण, कायस्थ : युवक हैं, मोवक्किलों का काम परिश्रम से करते

हैं ।

D. वकला – ए – मुन्सिफी, सीतामढ़ी, जिला – मुजफ्फरपुर :

1 शेख रियासत हुसेन, साकिन मौजा – निसबतपुर, परगना – शाहजहाँपुर, जिला – दरभंगा : मुन्सिफी दरभंगा के भूतपूर्व वकील शेख अहमद हुसेन के दामाद हैं । पहले मुन्सिफी दरभंगा में वकालत करते थे । थोड़े दिनों से मुन्सिफी सीतामढ़ी में वकालत करते हैं । वकालत उन्नति पर है । अपने विभाग के नामी वकील हैं, अच्छे सलाहकार हैं । आमदनी अच्छी है ।

2. मौलवी मुहम्मद जान, साकिन – अबाबकरपुर, परगना – बसारा : आदमी शरीफ और योग्य हैं, वकालत अच्छी है ।

3. शेख सलामतुल्लाह, साकिन मौजा – रायपुर, परगना – तिरसठ : शरीफ हैं, मोवक्किलों के काम परिश्रम से करते हैं । सवाल – जवाब अच्छा करते हैं । लेखक को इनसे परिचय तथा स्नेह है ।

4. मुन्शी गोविन्द सहाय, साकिन मौजा – सरखोला, परगना – बसारा : अच्छे वकील हैं, आदमी शरीफ और इज्जतदार हैं ।

पृ. 292

5. मुन्शी कुंज बिहारी लाल, साकिन मौजा – रायपुर, परगना – तिरसठ : शरीफ हैं, विश्वसनीय हैं, वकालत अच्छे से चलाते हैं । आमदनी अच्छी है ।

6. शेख वशारत अली, साकिन मौजा – कोरा, परगना – तिरसठ : शरीफ हैं, वकालत नियम से चलाते हैं । तहरीर वो तकरीर अच्छी है, परिश्रम करते हैं ।

7. मुन्शी नाथ सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – पदमौल, परगना – बसारा : अच्छे वकील हैं, युवक हैं, परिश्रमी हैं । सवाल – जवाब अच्छा है ।

8. मुन्शी कुलदीप नारायण, साकिन मौजा – कमालपुर, परगना – हाजीपुर : प्रतिष्ठित वकील हैं, सवाल – जवाब का ढ़ंग बहुत अच्छा है । तहरीर वो तकरीर विचार योग्य होती है ।

E. वकला – ए – मुन्सिफी, दरभंगा :

1. चौधरी निजामुद्दीन, साकिन मौजा – विलासपुर, परगना – सराय–हमीद, जिला – दरभंगा : ये शरीफ वो इज्जतदार हैं । पहले मुजफ्फरपुर में सदर अमीनी के महकमा में वकालत करते थे । थोड़े दिनों से घर नजदीक होने के कारण दरभंगा में वकालत करते हैं । वकालत अच्छी है । सवाल – जिरह अच्छा करते हैं । आदमी उत्साही और रईस हैं ।

2. शेख फजल करीम, साकिन मौजा – वरदीपुर, परगना – शाहजहाँपुर, जिला – दरभंगा : शरीफ वो इज्जतदार हैं । तहरीर वो तकरीर इनकी अच्छी है । अपील का मुकदमा इनके पास ज्यादे रहता है । वकालत से बहुत सम्पत्ति कमाये हैं ।

3. मुन्शी सखावत अली, साकिन मौजा – मण्डी, परगना – सरैसा : यहाँ के वकीलों में बहुत आगे हैं, कानून के जानकार हैं, मामलों में इनके सुझाव और राय बहुत उपयुक्त रहते हैं । आदमी शरीफ, बुद्धिमान और इज्जतदार हैं ।

4. मौलवी सैय्यद अमीर हसन वल्द सआदत अली, साकिन मौजा – बुजुर्गद्वार, परगना – कसमा : शरीफ हैं, बहुत योग्य, समझदार और उचित सलाह देने वाले हैं । पहले मुन्सिफी हाजीपुर में वकालत करते थे । सन् 1879 ईसवी से दरभंगा

में वकालत करते हैं ।

5. मुन्शी गोपालजी, कायस्थ श्रीवास्तव, मौजा – हुसेपुर, परगना – बरी, मुतालिका जिला – छपरा : युवक हैं, सवाल – जवाब और बहस बहुत मेहनत से करते हैं । आदमी शरीफ, इज्जतदार और खानदानी हैं । इनके पिता मुन्शी राम प्रकाश लाल महकमा सदर अमीनी जिला – छपरा के नामी वकील थे ।

6. मुन्शी रामधारी प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा

पृ. 294

बनौली, परगना – राम चावन्द : युवक हैं, अंग्रेजी जानते हैं, मामलों में जी – जान से परिश्रम करते हैं । सवाल – जवाब अच्छा है, बुद्धिमान हैं, इम्तिहान पास कर वकील हुए हैं ।

7. मुन्शी बनबारी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – काठिया : अच्छे वकील हैं । परीक्षा देकर सनद वकालत की प्राप्त किये हैं । बहस अच्छा करते हैं । इनके पिता मुन्शी डोमन लाल और दादा भी वकील थे । इनके परिवार में वकालत खानदानी है ।

8. मौलवी सैय्यद अब्दुल वदूद, साकिन मुहल्ला – सैय्यद मनझन, मुतालिका – दरभंगा : युवक, समझदार वो बुद्धिमान हैं । कुछ सालों से वकालत करते हैं । इम्तिहान पास कर वकील हुए हैं । तहरीर वो तकरीर अच्छी है ।

9. मुन्शी गौर प्रसाद सिंह, कायस्थ. श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला – भगवानदास, कसबा – दरभंगा : पुराने वकील हैं । आदमी शरीफ हैं, इस समय सत्तर वर्ष से अधिक उम्र के होंगे ।

10. मुन्शी झुमकलाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – माधवपुर, परगना – शाहजहाँपुर, जिला – दरभंगा : ये भी इम्तिहान पास कर वकील हुए हैं । अपील के मुकदमा इनके पास खूब रहता है । आदमी नेक हैं ।

11. मुन्शी दर्शन लाल, कायस्थ अमिष्ट, साकिन मौजा – पुरूषोत्तमपुर उर्फ हरमा, परगना – पश्चिम भीगो : ये भी

पृ. 295

इम्तिहान पास कर वकील हुए हैं, शरीफ और व्यवहार में अच्छे हैं ।

12. मुन्शी नबी बख्श, साकिन मौजा – मेहदौली, परगना – पश्चिम भीगो, हाल मुकाम नरहनलाल मुतालिका – दरभंगा : पुराने वकील हैं । पहले इनकी वकालत बहुत अच्छी थी । आदमी शरीफ और इज्जतदार हैं ।

13. राम अनुग्रह सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – उफरौली, परगना – बरेल : ये भी इम्तिहान पास कर वकील हुए हैं । मुकदमा की पैरवी तथा सवाल – जवाब में परिश्रम करते हैं । आदमी युवक हैं ।

14. मुन्शी जय गोविन्द सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला – दीवान भोला नाथ, मुतालिका – दरभंगा : ये भी इम्तिहान देकर वकील हुए हैं । आदमी योग्य, उच्च परिवार के अच्छे स्वभाव के हैं ।

15. बाबू राधा कृष्ण देव, ... कायस्थ बंगाली, साकिन जिला – हुगली : सन् 1878 ईसवी से दरभंगा में वकालत करते हैं । पहले मुजफ्फरपुर में वकालत करते थे । आदमी कानून के जानकार और दूरदर्शी हैं ।

16. बिहारी लाल, लेखक इस इतिहास के : अदालत मुन्सिफी दरभंगा में वकालत

करते हैं । हाल अपना तथा अपने परिवार का पहले व्यान कर दिये हैं ।

F. मधुबनी, जिला – दरभंगा के मुन्सिफी के वकीलों का ब्यौरा :

1. सैय्यद मुहम्मद वायज : आदमी शरीफ हैं, सैय्यद हैं,

पृ.296

वकालत खूब चलती है, लेखक को इनसे परिचय और स्नेह है ।

2. चौधरी तज्जमुल हुसेन, साकिन मौजा – बिलासपुर, परगना – सराय – हमीद : कानून के जानकार है । इम्तिहान देकर वकील हुए हैं । युवक हैं, परिश्रमी हैं, सवाल – जवाब अच्छा है ।

3. मुन्शी शेख वाजिद हुसेन : कौम के शेख हैं, शरीफ हैं, इज्जतदार हैं, परिश्रम करते हैं । व्यान अच्छा लिखते हैं, बहस अच्छा करते हैं । वकालत खूब चलती है । कानून के बड़े जानकार हैं । सरकारी वकील हैं ।

4. मुन्शी जीबू लाल, कायस्थ तिरहुतिया, साकिन मौजा – सरौली, परगना – भरवारा : अपने कौम के शरीफ हैं, सवाल – जवाब अच्छा करते हैं । आचरण के अच्छे हैं ।

G. ताजपुर, जिला – दरभंगा, के मुन्सिफी के वकीलों का ब्यौरा :

1. मौलवी मुहम्मद जान, साकिन मौजा – खसराहा, परगना – सरैसा : योग्य तथा अच्छे व्यवहार करने वाले हैं । कुछ अंग्रेजी भी जानते हैं ।

2. मौलवी मुहम्मद हनीफ, साकिन मौजा – बकनौली, परगना – सरैसा : आदमी

समर्थ, भावुक और हँसमुख हैं, वकालत प्रगति पर है ।

3. शाह अमजद हुसेन, साकिन मौजा – रजुआ, परगना – सरैसा :

पृ. 297

कानून तथा कार्रबाई के नियमों के अच्छे जानकार हैं । आदमी व्यवहारपटु हैं, सरकारी सहायक वकील हैं ।

4. महावीर प्रसाद मिश्र : ब्राह्मण हैं, अच्छे वकील हैं । अपील ज्यादा रहता है । इनके द्वारा लिखित और बहस मुकदमा का प्रसिद्ध है । आदमी रईस, शरीफ और विश्वसनीय हैं । बाँकी हाल लेखक को मालूम नहीं है ।

5. राम भरोस सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव : तहरीर वो तकरीर अच्छी है । अपील मामलात रहता है । प्रतिष्ठित वकील हैं ।

6. मौलवी मुहम्मद याहिया : विद्वान हैं । अरबी भाषा के हाफिज अहमदुल्लाह रहीमाबादी के बेटे अब्दुल अजीज इनके शिष्य हैं । ये मुहर्रिर तथा मुकर्रिर हैं, शरीफ वो इज्जतदार हैं ।

मुजफ्फरपुर के मुख्तारों का ब्यौरा :

1. मुन्शी हर प्रसाद सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला – सीतापत, मुतालिका – दरभंगा, हाल साकिन – जनबूजा, परगना – बेढ़बार : ये मुख्तार मुहर्रिर, मुकर्रिर तथा कानून के जानकार हैं । दीवानी के मामलों में मुख्तारनामा प्रायः लेते हैं, फौजदारी और कलक्टरी में कम जाते हैं । लेखक को इनसे परिचय है ।

पृ. 298

2. मुन्शी फकरूद्दीन हुसेन : ये शरीफ, कानून के जानकार, बुद्धिमान और मन लगाकर काम करते हैं । पेशा में ये आगे बढ़ेंगे ।

3. मुन्शी अली मिर्जा : ...... कानून के जानकार हैं । पेशा में उन्नति करेंगे । वकालत श्रेणी द्वितीय भी पास हैं ।

4. मुन्शी हरिप्रसाद द्वितीय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – रामपुर रूनी, परगना – राम चाबन्द : शरीफ हैं, अच्छे मुख्तार हैं ।

5. मुन्शी नन्दकिशोर लाल, कायस्थ, साकिन मौजा – बखरीमधुसूदन, परगना – सरैसा : शरीफ हैं, सवाल – जवाब अच्छा है, बुद्धिमान हैं ।

6. मुन्शी हिम्मत सहाय, कायस्थ, साकिन मौजा – सोसिया, परगना – बसारा : नामी मुख्तार हैं ।

7. मुन्शी शेख मुहम्मद, उम्र दराज मुख्तार, साकिन मौजा – शाहपुरा चकला नवी, परगना – बसारा : शरीफ, खानदानी हैं, थोड़े दिनों से मुख्तार हैं ।

8. मुन्शी हिदायत हुसेन, साकिन मौजा – मथुरापुर, परगना – कसमा : सवाल – जवाब अच्छा करते हैं, पेशा में उन्नति कर रहे हैं । शरीफ वो इज्जतदार हैं ।

9. मुन्शी बाँके बिहारी लाल, साकिन मौजा – सोंधू, परगना – बसारा :

पृ. 299

नामी मुख्तार हैं, सवाल – जवाब अच्छा करते हैं, शरीफ हैं ।

हाजीपुर, जिला – मुजफ्फरपुर, के मुख्तारों का ब्यौरा :

1. मुन्शी राम टहल लाल, साकिन मौजा – सोंधू, परगना – बसारा : पुराने और नामी मुख्तार हैं, इनके मुख्तार कारी की हवा चली हुई है ।

2. सी.बी. अब्दुल रहीम, साकिन मौजा – जरहुआ, परगना – हाजीपुर : शरीफ और उच्च परिवार के हैं, विद्वान और कानून के जानकार हैं । पेशा में प्रगति कर रहे हैं । ये पहले शेख थे, कुछ दिन पहले ईसाइ धर्म अपना लिये हैं ।

3. मुन्शी किफयत अली : ...... बहुत परिश्रमी मुख्तार हैं, शरीफ वो इज्जतदार हैं ।

4. मुन्शी कमल लाल, कायस्थ, साकिन मौजा – कमोनी, परगना – बसारा : शरीफ हैं, पेशा में उन्नति कर रहे हैं ।

5. मौलवी अली हसन उर्फ अच्छे साहब : बहुत बड़े विद्वान वो खानदानी हैं । उम्मीद है कि बहुत सफल मुख्तार होंगे ।

सीतामढ़ी, जिला – मुजफ्फरपुर, के मुख्तारों का ब्यौरा :

1. मुन्शी बाबू बृजकुमार सिंह, साकिन मौजा – हीरोपट्टी, परगना – जरैल : शरीफ, इज्जतदार तथा खानदानी हैं, युवक हैं, खूब परिश्रम करते हैं । तहरीर वो तकरीर अच्छी है, आमदनी भी अच्छी है ।

2. शेख तबारकुल्लाह, साकिन मौजा – जाला, परगना – नानपुर : कानून ज्ञान विश्वसनीय है, शरीफ हैं ।

पृ. 300

3. शेख इब्राहिम हुसेन, साकिन जिला – पटना : मशहूर मुख्तार हैं, शरीफ हैं ।

4. मुन्शी रंगलाल, साकिन मौजा – प्रतापपुर, परगना – महला : शरीफ और नामी मुख्तार हैं, कानून के जानकार हैं, विश्वसनीय हैं ।

5. मुन्शी हरदीप नारायण, साकिन मौजा – कोयली, परगना – नानपुर : शरीफ हैं, पेशा प्रगति पर है ।

6. मुन्शी चुन्नीलाल, साकिन मौजा – ...... : शरीफ हैं, समझदार तथा कानून के जानकार हैं ।

7. मुन्शी मधुसूदन लाल, साकिन मौजा – बरमारपुर, परगना – महला : आदमी शरीफ हैं ।

8. मुन्शी बिहारी लाल, साकिन मौजा – बिशुनपुर,परगना – महला : शरीफ, बुद्धिमान हैं ।

जिला – दरभंगा के मुख्तारों का ब्यौरा :

1. शाह खूरम अली, वल्द शाह जाफर अली, साकिन मुहल्ला – मुफती, कसबा – दरभंगा : शरीफ वो इज्जतदार हैं, मखदूम शाह अब्दुल्लाह के सन्तान हैं, कानून के जानकार, बुद्धिमान मुख्तार हैं । पेशा से बहुत कमाये हैं । कोर्ट

ऑफ वार्ड्स राज दरभंगा के भी मुख्तार हैं ।

पृ. 301

2. मुन्शी माधव लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला – मिश्र टोला, परगना – हवेली दरभंगा : नामी हैं, मन लगाकर काम करते हैं, वृद्ध हैं परन्तु मुख्तारकारी जवान हैं । कुछ नील की कोठियों के भी मुख्तार हैं ।

3. मुन्शी नाथ प्रसाद, कायस्थ परमोथ, साकिन मौजा – रोहुआ, परगना – कसमा : कानून के जानकार और अच्छे बहस करने वाले हैं, शरीफ वो इज्जतदार हैं ।

4. मुन्शी दुर्गा प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव, मुहल्ला – सीतापत, परगना – हवेली दरभंगा : शरीफ हैं, फौजदारी के मुकदमों में सवाल – जीरह बहुत अच्छा करते हैं ।

5. शेख सुबहान अली, साकिन मौजा – अघरी, परगना – भरवारा : शरीफ हैं, पहले मुजफ्फरपुर में मुख्तार थे । दो – तीन वर्ष से दरभंगा में मुख्तार हैं । कलक्टरी तथा फौजदारी के नियमों के अच्छे जानकार हैं ।

6. अशरफ अली खान, कौम पठान, साकिन मौजा – हसनपुर, परगना – भरवारा : शरीफ हैं, नामी मुख्तार हैं । थोड़े समय से परीक्षा देकर दरभंगा में मुख्तारकारी करते हैं । पेशा उन्नति पर है ।

7. बहादुर अली खान, पठान, साकिन मौजा – उपरदाहा, परगना – पुँगी : शरीफ थे, पहले कलक्टरी तथा फौजदारी दोनों में मुख्तारकारी करते थे । परन्तु जब नियम सन् 1865 ईसवी जारी हुआ और परीक्षा पास करना अनिवार्य हो गया तो परीक्षा नहीं दे सके । इसलिये सिर्फ एजेन्ट हुए । अच्छे स्वभाव के थे, मर

गये ।

पृ. 302

8. मौलवी सैय्यद मुहम्मद मुर्शिद, साकिन मौजा – धर्मपुर निस्तावां, परगना – सरैसा : कानून के जानकार हैं, सवाल – जवाब अच्छा करते हैं ।

9. शेख एकबाल अली, साकिन मौजा – बरही, परगना – पिंडारूछ : युवक हैं, योग्य हैं, थोड़े दिनों से मुख्तार हैं । पेशा उन्नति कर रही है ।

10. मुन्शी हृदयनाथ दास, कायस्थ तिरहुतिया, साकिन मौजा – महथोर, परगना – पचही : परिश्रमी और बुद्धिमान मुख्तार हैं, शरीफ वो इज्जतदार हैं ।

11. मुन्शी बृजबिहारी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – शिवधा, परगना – तिरसठ : परिश्रमी हैं, शरीफ हैं ।

12. शेख मुहम्मद मुनीर आलम, साकिन – काजीपुर, परगना – भोजपुर, जिला – शाहाबाद : शरीफ हैं, युवक हैं, परिश्रम करते हैं । सुना है कि इनके पूर्वज शाहजहाँ बादशाह के समय में परगना – भोजपुर बिहिया, वगैरह के प्रबन्ध के लिये नियुक्त हुए और खास भोजपुर में बस गये । अंग्रेजी सरकार के प्रशासन में भोजपुर छोड़कर उससे एक मील हटकर काजीपुर में बसे ।

13. मुन्शी किशुन प्रसाद, कायस्थ : युवक हैं । इनके हाथ में प्रायः कलक्टरी का काम रहता है । नील के कुछ कोठियों और कोर्ट ऑफ वार्ड्स

पृ. 303

नरहन राज से भी इनका सम्पर्क रहता है । आदमी शरीफ हैं ।

14. राम प्रकाश नारायण, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – रामपुर सैली, परगना – राम चाबन्द : युवक वो शरीफ मुख्तार हैं ।

15. छेदाली लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – सिमरी, परगना – भरवारा : कुछ दिनों से यहाँ मुख्तारकारी करते हैं । आदमी योग्य, मेहनती और शरीफ हैं ।

16. शेख हफाजुद्दीन हुसेन, साकिन मौजा – बेलासपुर, परगना – सराय हमीद : फौजदारी तथा कलक्टरी दोनों विभागों के मुख्तार हैं, आदमी योग्य हैं ।

17. राज कुँवर सिंह वल्द मुन्शी रासबिहारी लाल (स्वर्गीय) साकिन मौजा – करताहा, परगना – बसारा : मुन्शी रासबिहारी लाल मुन्सिफी दरभंगा के वकील थे । ये योग्य मुख्तार हैं ।

18. महबूब अली खान, मौजा – गौर, परगना – भरवारा : चतुर एवं योग्य मुख्तार हैं, सवाल – जवाब अच्छा करते हैं, शरीफ हैं ।

19. शेख हसन खान, साकिन मौजा – खसराहा, परगना – सरैसा : आदमी शरीफ हैं ।

20. शेख इनायत अली, साकिन मौजा – सैदपुर, परगना – सरैसा :

पृ. 304

योग्य और चतुर हैं । बहुत लोगों का विभिन्न काम इनके हाथ में है ।

21. शेख इनायत अली, साकिन मौजा – रसूलपुर कावा, परगना – सरैसा : शरीफ हैं ।

22. शेख अली हसन, साकिन मौजा – मिलकी चक, परगना – पूरब भिगो : युवक हैं, शरीफ हैं ।

23. महमूद अली खान, साकिन मुहल्ला – काजी मुहम्मद अजीम, कसबा – दरभंगा : युवक हैं, कौम के पठान हैं, परिश्रम करते हैं, शरीफ हैं ।

24 शेख इकबाल हुसेन, साकिन जिला – पटना : शरीफ हैं ।

25. मुन्शी छद्दू लाल, साकिन – रामपुर रौली, परगना – राम चाबन्द : शरीफ हैं । इनके पिता बनबारी लाल मुन्सिफी दरभंगा में डिग्री – नवेस (लिपिक) थे । इनके चाचा मुन्शी दरबारी लाल मुन्सिफी दरभंगा में सिरिश्तेदार थे ।

26. मुन्शी राज कुँवर सिंह, साकिन मौजा – कल्याणपुर, परगना – सरैसा, कायस्थ अमिष्ट : सन् 1878 ईसवी में परीक्षा देकर सनद प्राप्त किये हैं । आदमी परिश्रमी तथा अपने मोवक्किलों के शुभचिन्तक हैं ।

27. मनराज सहाय, साकिन मौजा – बाधी, परगना – बसारा : शरीफ, चतुर तथा इज्जतदार हैं ।

28. मुसाहेब लाल, साकिन मौजा – हिरनी, परगना – हिरनी : शरीफ वो बुद्धिमान मुख्तार हैं ।

पृ. 305

29. महावीर प्रसाद, मुहल्ला – सीतापत, कसबा – दरभंगा : ये केवल फौजदारी के मुख्तारकारी करते है, आदमी युवक वो शरीफ हैं ।

30. ईश्वरी प्रसाद कुंवर, राजपूत, साकिन मौजा – रामनगर, परगना – बसारा : चतुर

वो बाँके मुख्तार हैं, शरीफ हैं ।

31. मिस्टर डब्ल्यू. आई. बड साहब, एम. ए. : ये अंग्रेज हैं, मुख्तारकारी करते हैं । आदमी मिलनसार और मजाक पसन्द हैं ।

32. शेख सखावत अली, साकिन मौजा – बेलासपुर, परगना – सराय हमीद : युवक हैं, शरीफ हैं ।

33. शेख इकबाल अली, साकिन मौजा – मंडई, परगना – सरैसा : आदमी शरीफ हैं ।

मधुबनी, जिला – दरभंगा, के मुख्तारों का ब्यौरा :

1. मुन्शी अलताफ हुसेन, साकिन मौजा – जानीपुर : मधुबनी के अच्छे मुख्तारों में हैं । अपील के मुकदमें इनके हाथ आते हैं, पेशा में उन्नति कर रहे हैं । शरीफ हैं । कोर्ट ऑफ वार्ड्स राज दरभंगा के भी मुख्तार हैं ।

2. मुन्शी माशूक अली, साकिन मौजा – दानी, परगना – पिंडारूछ : शरीफ हैं, तहरीर वो तकरीर अच्छी है । अच्छी आमदनी है ।

3. गणेश दत्त दास, कायस्थ परमोथ मुखसार, साकिन मौजा – सतवत्ती, परगना – जरैल : अपने कौम के शरीफ हैं, कानून और नियम के जानकार हैं, सवाल – जवाब अच्छा करते हैं ।

पृ. 306

4. मुन्शी लाल बिहारी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – कोयली, परगना – नानपुर : नियम के जानकार हैं, शरीफ हैं ।

5. मुन्शी राम बल्लभ सहाय, साकिन मौजा – सिघवन, परगना – जरैल : अच्छे मुख्तार हैं, नियम – कानून के अनुसार मुख्तारकारी चलाते हैं ।

6. शेख फईयाजुद्दीन, साकिन मौजा – उसराहा : कानून के जानकार हैं ।

7. मुन्शी गौर सहाय लाल, साकिन जिला – पटना : कानून के जानकार हैं, सवाल – जवाब अच्छा करते हैं ।

ताजपुर, जिला – दरभंगा, के मुख्तारों का ब्यौरा :

1. मुन्शी महबूब अली, साकिन मौजा – केबाड़ी, परगना – सरैसा : शरीफ हैं, पेशा उन्नति पर है ।

2. मुन्शी फखरूद्दीन हुसेन, साकिन मौजा – अबाबकरपुर, परगना – बसारा : शरीफ हैं, पेशा में प्रगति कर रहे हैं ।

3. मुहम्मद जान, पूर्व निवासी कसबा – पटना : जमादार कादिर अली के दामाद हैं, यहाँ बसने के साथ ही ताजपुर में मुख्तारकारी शुरू किये । आदमी अच्छे हैं ।

पृ. 307

4. मुन्शी सदरूद्दीन, साकिन मौजा – बकनौली, परगना – बसारा : शरीफ हैं, योग्य मुख्तार हैं ।

लेखक की तरफ से क्षमा याचना

यदि लेखक से अज्ञान के कारण, या अनजान में, भूल से (जो मानव की प्रकृति है) किन्हीं खानदानी, प्रतिष्ठित, माननीय हिन्दू या मुसलमान आलिम या पंडित, हकीम या वैद्य, कवि या शायर, छोटे या बड़े जमींदार, मुख्तार, वकील के बारे में लिखना छूट गया हो तो वे ऐसा नहीं समझें कि लेखक उन्हें हीन, अशिक्षित समझकर या उनके प्रति तिरस्कार की भावना से उनके बारे में नहीं लिखे । जिनके बारे में सूचना नहीं मिली उनकी चर्चा या ब्यौरा नहीं दिये जा सके, वे भी कृपया यही सोचें । यह भी ध्यान देने की बात है कि जिन लोगों के बारे में इस पुस्तक में लिखा गया है मात्र वे ही इस जिला (तिरहुत) में प्रतिष्ठित / ज्ञानी / इज्जतदार नहीं हैं, वल्कि ऐसे बहुत होंगे, लेकिन जिनके बारे में जानकारी उपलब्ध नहीं हो सकी और इसीलिये उनकी चर्चा नहीं है । इस पुस्तक में चर्चा नहीं रहने के कारण ऐसे लोगों की प्रतिष्ठा पर कोई आँच नहीं आ सकती ।

पृ. 308

व्यक्तियों के विवरण में उनके परिवारों के विवरण भी अन्तर्निहित है । वैसे परिवार के भीतर भी सब सदस्य एक जैसे नहीं होते, इसलिये गुण – प्रधान व्यक्तियों के बारे में ही लिखा गया है ।

ज्ञात हो कि पाँचवीं चैत स. 1287 फसली, याने 18 माह रबी – ऊ – स्सानी स. 1297 हिजरी, 31 मार्च सन् 1880 ईसवी, आरम्भ 1937 सम्वत्, 1801 साल, बुधवार, दिन ढलने से चार घड़ी पहले इस इतिहास का लेखन समाप्त हुआ ।

पुस्तक पर सम्मतियाँ (पृ. 308 – पृ. 313)

1. मौलवी मुहम्मद मुर्शिद हसन तखल्लुस "कामिल" ;

2. मौलवी अब्दुल वदूद तखल्लुस "बिसमिल" ;

3. मुन्शी सखावत अली, वकील, अदालत मुन्सिफी दरभंगा ;

4. मौलवी अब्दुल हई तखल्लुस "जबीह" ;

5. मौलदी मुहम्मद अब्बास अली, सिरिश्तेदार, अदालत मुन्सिफी, दरभंगा, तखल्लुस "मुश्ताक", मौजा – काजीपुर, परगना – भोजपुर, जिला – शाहाबाद ;

6. बाबू बद्रीनाथ, तखल्लुस "शबनम", लेखक के छोटे भाई ;

7. मुन्शी मुहम्मद अब्दुल बसीर बेलग्रामी, उप – सचिव, जनकल्याण समिति, अवध, लखनऊ ।

आईना – ए – तिरहुत में उपलब्ध नामों की सूची :

अकबर, मोहम्मद जलालुद्दीन बादशाह 9,11,17,29,30,32,139,140
अम्बरीष, महाराज 26
अमीर, हसन मौलवी 263
अमादुद्दीन, मौलवी शाह 95
अशरफ, मौलाना काजी सैय्यद मोहम्मद 87
अशोक, राजा 21
आशाचन्द 196
अबदाल, सैय्यद 95
अब्दुर्रहमान, मौलवी सैय्यद 107
अब्दुल, हई मौलवी 263
अब्दुल्लाह, मखदूम शाह 86
अब्दुल्लाह, मखदूम शाह 96
अब्दुल्लाह, मौलवी 262
अहमद, मौलवी अली 102
अहमद, हुसेन सैय्यद 263
अहमदुल्लाह, मौलवी शाह 104
अफजल, मौलाना मखदूम सैय्यद शाह मोहम्मद 86
अज, महाराज 26
अजीज, मौलवी शेख अब्दुल 105
अजीमुरसान 21,31
अनंगपाल, महाराज 14–15
अगस्त्यजी 26
अग्रवाल, हरदी नारायण 186
अग्रवाल, सुखी चन्द 184
अग्रवाल, फतहचन्द 186
अग्रवाल, जमुना प्रसाद 186
अली, महबूब, मुन्शी 280
अली, मीर शमशेर 250
अली, मीर इमदाद उर्फ मीर नजूम 251
अली, मीर बुनियाद 247
अली, मीर सफदर 250
अली, मीर जमाल 248
अली, मीर नेमत 108
अली, माशूक, मुन्शी 279
अली, मौलाना सैय्यद अहमद 101
अली, मौलवी यार 252
अली, मौलवी शहबाज 100
अली, मौलवी मोहसिन 108
अली, मौलवी हकीम शेख खैरात 107
अली, मौलवी रहमत 252
अली, मौलवी फजल 98
अली, मौलवी जनाब 101
अली, मौलवी अमीर, इलाहाबादी 41
अली, मुल्ला मोहम्मद 108
अली, किफायत, मुन्शी 273
अली, हकीम शेख तूहर 102
अली, हकीम सैय्यद नवाजिश 109
अली, हाजी शेख जमाल 255
अली, सैय्यद यार 152
अली, दीवान शाह 96
अली, दारोगा शेख दयानत 256
अली, दुर्वेश 250
अली, अब्दुल, मुन्शी 249
अली, अहमद, काजी 254
अलीमुद्दीन, मौलवी सैय्यद 105
अलाउद्दीन 23
अलवी, अलीमुद्दीन सैय्यद या शेख अन्सारी, काजी 89
अलतमस, शमशुद्दीन, राजा 15
अलग, सुलतान उर्फ मोहम्मद तुगलक 21–22
आलम, अबुल मोजफ्फर जलालुद्दीन सुलतान आली गोहर शाह 43
इस्माईल, मौलाना शेख मोहम्मद 88
ईस्ट, ए.जी. 162
इब्राहिम, हाजी 32
इमाम, मौलवी गुलाम 100

इलियास, शमशुद्दीन हाजी 22,138
उपाध्याय, धीरेन्द्र 53
उपाध्याय, मदन 53
उपाध्याय, हरनाथ, पंडित 18
उपाध्याय, रघुनाथ 53
उपाध्याय, उमापति 53
उपाध्याय, अचल 53
उपाध्याय, गंगेश 51
उपाध्याय, गोकुलनाथ 52–53
उपाध्याय, लक्ष्मी नाथ 53
एलिजाबेथ, महारानी 30
एडन, ऐशले 5
एलफिन्सटन, माउन्ट स्टुआर्ट 20
औरंगजेब, आलमगीर, बादशाह 21,34–35
कम्बरलैंड, अर्ल 30
कमलवल 26
काश्यप 18
काकरेन, जेम्स 20
कामदेव (?) 17
कासिम, मोहम्मद 16
कादिर, मौलाना अब्दुल 32
काडमरी 154
कात्यायन 18
कोलब्रुक, एच. टी. 25
कोरनिस, आर. 154
कुँवर, ईश्वरी प्रसाद 278
कुश 26
कुमार, मुन्शी अच्छे 264
कुसध्वज 12
कुसुमहर 25
केली, ए.डब्ल्यू. 155
कैलिक 132,134
कैस्पर्ज, सी.पी. 46
क्लाईव, लार्ड 31
खान, एकबाल अली 242
खान, बहादुर अली 275
ख़ान, बसावन, राजा 238
ख़ान, करम अली 139
ख़ान, महबूब अली 277
ख़ान, महमूद अली 278
खान, मीर युसुफ अली 241
ख़ान, मौलाना सैय्यद इमदाद अली 162,163,166
ख़ान, मौलवी रूकनुद्दीन अली 253
ख़ान, मौलवी मुहम्मद इसहाक अली 245
खान, मुजफ्फर 161
ख़ान, मनसूद अली 257
खान, हाफिज अब्दुल करीम 152,164
खान, हाजी मुहम्मद वाहिद अली 245
खान, सादिक अली 139,164,166,236
खान, सुलतान मुहम्मद 153
खान, सैय्यद मुहसिन 155
खान, दीवान मौला बख्श 238
खान, दारोगा अमीर 251
ख़ान, जैनुद्दीन हुसैन 164
खान, नबाब मासूम 139
खान, नबाब मिर्जा 139
ख़ान, अशरफ अली 275
ख़ान, अहमद 16
खान, अनवर अली 164,166,237
ख़ान, अली रजा 256
ख़ानखानाँ, अब्दुर्रहीम 33
खॉ, शाइस्ता 33
खॉ, इब्राहीम 34
खॉ, बहादुर 28
खॉ, बैरम 33
खॉ, कासिम अली, नबाब 36

खाँ, मोहम्मद अलीवर्दी नबाब 35
खाँ, मौलवी अब्दुल करीम 48
खाँ, मजलिश 28,29,147
खाँ, हकीम आगा अली 108
खाँ, भीखन 47
खाँ, सुलतान मोहम्मद शाह सुलतान खिजिर 22
खाँ, सैय्यद मोहम्मद हसन 47
खाँ, सैय्यद अहमद 25
खाँ, सैय्यद लुत्फ अली 47
खाँ, जैनुद्दीन अहमद, नबाब 34
खाँ, नजर 23
खाँ, अमीनुद्दौला आसिफ 33
खाँ, अनबार अली 48
खत्री, युगल प्रसाद 183
खत्री, रामदयाल मेहता 133
खत्री, तुलसी राम 184
खत्री, गौरी शंकर 183
खिलजी, अल्लाउद्दीन, बादशाह 16,19
गफूर, मौलवी अब्दुल 105
गुरूदत्त, कवि 79
गैस, आर.एफ. 154
गोपालजी, मुन्शी 268
गोरी, सुलतान शहाबुद्दीन 15
गौरीशंकर 225
गौस, सैय्यद मोहम्मद 94
ग्रियर्सन 137
घटक, काली प्रसन्न 262
घोष, अनुदा प्रसाद 154
जयलाल, महाराज 79
जहाँगीर, बादशाह 33
जरासन्ध, राजा 20
जनक, महाराज 133
जलानन्द 155
जलालुद्दीन, बदशाह 16
जलालुद्दीन, फिरोजशाह, राजा 19
जहिद, आलीशान फरमान शाह 17
जाहिद, मखदूम हजरत दीवान शाह 88
ज़ाहिदी, मखदूम शाह नेमतुल्लाह 91
जान, मौलवी मुहम्मद (मौजा खसराहा) 270
जान, मौलवी मुहम्मद (मौजा अबाबकपुर) 266
जान, मौलवी नबाब 152
जान, मुहम्मद 280
जुबैर, मौलाना शेख मोहम्मद 89
जंग, महावत 34–36
झा, धरणीधर 66
झा, रूद्रमणि 61
झा, यशपति 61
झा, योगदत्त 56
झा, योगेश्वर 72
झा, यदुनाथ (मौजा मरूकिया) 72
झा, यदुनाथ (मौजा लवानी) 60
झा, खंतर 72
झा, द्वारिका 65
झा, द्वारिका नाथ 70
झा, शम्भूदत्त 66
झा, शशिनाथ 61
झा, ...श्वर (पिता रोहिणी दत्त झा) 63
झा, इन्द्रमणि 68
झा, बबुजन (मौजा बेनीपट्टी) 55
झा, बबुजन (मौजा पिलखबाड़) 56
झा, बबुजन (मौजा उजान) 57
झा, बबुनन्दन 62
झा, बाबूलाल 80
झा, बोधनाथ 65
झा, बालादत्त 69
झा, बतहू 67

झा, बैजू लाल 63
झा, कृष्णमणि 70
झा, कंटू 58
झा, कामेश्वर 21
झा, कारी 54
झा, कुँवर 67
झा, केदार नाथ 68
झा, कैलाश 59
झा, कन्हाई 56
झा, मधुसुदन (मौजा सतलखा) 67
झा, मधुसूदन (मौजा मंगरपट्टी) 65
झा, महंत 63
झा, मही 72
झा, माधव 66
झा, मोदनाथ 61
झा, मुक्तेश्वर 69
झा, मुकुन्द (मौजा कछुआ) 73
झा, मुकुन्द (मौजा मकरन्दा) 70
झा, मनोहर 63
झा, मनुलाल 72
झा, बिन्दुनाथ 63
झा, हिरामणि 55
झा, रिद्धिनाथ 57
झा, दिकमणि 55
झा, विश्वनाथ (मौजा पण्डौल) 62
झा, विश्वनाथ (मौजा अन्धराठाढ़ी) 57
झा, जिमन 73
झा, गिरिधारी (मौजा सतलखा) 62
झा, गिरिधारी (मौजा उजान) 54
झा, हर्षनाथ 65
झा, हरन 69
झा, हर्दीनाथ 63
झा, हनुमान 61
झा, हल्ली 62
झा, भब्बू 73
झा, भालपादत्त 73
झा, भवानन्द 64
झा, भवनाथ 71
झा, भैया 54
झा, प्यारे 62
झा, परमेश्वरीदत्त 59
झा, रघुवीर 60
झा, रघुनाथ 67
झा, रतिनाथ 58
झा, श्रीपाल 67
झा, श्रीनाथ (मौजा राघोपुर) 71
झा, श्रीनाथ (मौजा सरसिया) 58
झा, श्रीनाथ (मौजा चकौती) 59
झा, रामलाल 54
झा, रोहिणीदत्त, गोसाँई (मौजा तरौनी) 84
झा, रोहिणीदत्त (मौजा पेटवार) 69
झा, राजा 59
झा, संगमलाल 60
झा, सदो उर्फ सदानन्द 57
झा, छकौरी 73
झा, दुखमोचन 70
झा, दुर्गादत्त 64
झा, दुलार 60
झा, छेका (छेदी ?) 55
झा, देवकीनन्दन 59
झा, वाणी 63
झा, चुमन 58
झा, चन्दा 80
झा, फकीर 61
झा, फतुरी 69,79
झा, जयपाल 59

झा, जयदत्त 70
झा, जानकी 55
झा, जुरावन 65
झा, जटाधर 59
झा, नीलाम्बर 68
झा, नरसिंहदत्त 62
झा, नेनन 57
झा, नन्दी 65
झा, नन्दन 66
झा, अचिन्धर 71
झा, टेक नाथ 53
झा, गोकुल 69
झा, गोपीनाथ 60
झा, गोपाल 67
झा, गोवर्धन 66
झा, गोसाँई 55
झा, लक्ष्मीदत्त 56
झा, लाल 73
झुमकलाल, मुन्शी 269
तर्कालिंकार, जगदीश 52
ताज-अल-शरा, नबाब 140
ताज, मखदूम शाह 94
ताजुद्दीन, सैय्यद शाह 84
तिवारी, रामदयाल 83
तिवारी, वेणीमाधव 84
तुफेलुल्लाह, चौधरी शेख 257
तुगलक, महमूद 22-23
तुगलक, फिरोज शाह 22
तुगलक, गयासुद्दीन, बादशाह 16,21
तुलसीदास, गोसाँई 32-33
तैमूर, अमीर 23
दत्त, शंकर, मुन्शी 217
दत्त, शम्भू, मुन्शी 109
दत्त, महादेव, मुन्शी (मौजा मानपुरा) 219
दत्त, महादेव, मुन्शी (मौजा परमानन्दपुर) 221
दत्त, हनुमान 218
दत्त, भगवान, मुन्शी 207
दत्त, राय गणेश 220
दत्त, दुर्गा 226
दत्त, गणेश, मुन्शी218
दत्त, लाला भगवान 208
दत्तात्रेयजी 26
दमरिया, पीर 93
दरवेश, आकिल शाह 96
दशरथ, महाराज 12,26
दाऊद, मखदूम शाह 92
दास, हृदयनाथ, मुन्शी 276
दास, बाबा साहब राम, वैरागी 80
दास, काली 130
दास, कबीर 24
दास, गिरिशचन्द्र 46
दास, टेकचन्द 200
दास, गणेश दत्त 279
दास, गोकुल चन्द 195
दास, गोपाल 185
दास, गोसाँई विश्वम्भर, वैरागी 82
दास, गोसाँई रघुवर 82
दास, गोसाँई साधू राम, वैरागी 83
दास, गोपाल 149
दास, लाला भगवान 195
दाद, मौलवी अल्ला 108
दुबे, श्रीकान्त 68
दुलहा, खास 90
देव, शक्ति सिंह 15
देव, कंसनारायण 28
देव, हर सिंह 15-19,22,144

देव, हरनारायण उर्फ भैरव सिंह 27
देव, भव सिंह, राजा 21–22,28,144
देव, भैरव सिंह, राजा 143
देव, राधा क भण 269
देव, राम सिंह 15
देव, नरसिंह 14–15
देव, नान्य 13–14,21,127,138,141,148
देव, नाग, महाराज 15
देव, गांग उर्फ गंग देव, महाराज 14,141
धरणीधर, राजा 35
धर, आशुतो I 46
ध्रुवनारायण 24,27
नक़शबन्द, मौलाना खान मोहम्मद 92
नक़शबन्द, मौलाना शाह बहाउद्दीन 88
नन्दलाल उर्फ नन्दजी, मुन्शी 215
नरसिंह 25
नाथ, बद्री 165
नार्थब्रुक, लार्ड 150,163,166
नारायण, श्याम, मुन्शी 261
नारायण, प्रताप, मुन्शी 265
नारायण, बीरबल 29
नारायण, कुलदीप, मुन्शी 267
नारायण, किशन देव, मुन्शी 220
नारायण, हरदीप, मुन्शी 274
नारायण, राम प्रकाश 277
नारायण, सूर्यदेव 171
नारायण, लछमन, मुन्शी 214
नारायण, लछमन, मुन्शी 216
निमि, राजा 12
निजामुद्दीन, चौधरी 267
परलोकनाथ 260
पद्मावती, रानी 145
पाण्डेय, राम प्रसाद 76
पाण्डेय, नरसिंह 76
पाण्डेय, गोपीनाथ 225
पाण्डेय, लाला कन्हैया लाल 229
पाठक, धीरज नारायण 74
पाठक, रूपनाथ 65
पाठक, प्राणनाथ 65
पाठक, बाबूजी 71
पाठक, श्रीधर 66
पाठक, संतो ी 62
पाल, ए.डब्ल्यू. 154
पीर, दुधीला 91
पुलस्त्यजी 26
प्रसाद, यमुना 77
प्रसाद, शम्भू 173
प्रसाद, शारदा 165
प्रसाद, काली, मुन्शी (मौजा बाघी) 211
प्रसाद, काली, मुन्शी (मौजा रामपुर रोली) 263
प्रसाद, काली, मुन्शी (जे.सी. अवध) 25
प्रसाद, केवल, मुन्शी 219
प्रसाद, महावीर (ए.एम., दरभंगा राज) 46
प्रसाद, महावीर (कसबा दरभंगा) 278
प्रसाद, महावीर, मुन्शी (मौजा भगवानपुर) 204
प्रसाद, शिव "सितारा ए हिन्द", राजा 20
प्रसाद, किशुन, मुन्शी 276
प्रसाद, हरि (द्वितीय), मुन्शी 272
प्रसाद, हनुमान 171
प्रसाद, भागवत 171
प्रसाद, रामधारी, मुन्शी 268
प्रसाद, रामनवमी, मुन्शी 265
प्रसाद, सीतल, मुन्शी 265
प्रसाद, दुर्गा, मुन्शी (मौजा गोरौल) 215
प्रसाद, दुर्गा, मुन्शी (परगना हवेली दरभंगा) 275
प्रसाद, देवी (रिलिफ सुपरीनटेन्डेन्ट सर्किल दरभंगा) 152

प्रसाद, देवी, मुन्शी (मौजा सरखोली) 263
प्रसाद, वीर, मुन्शी 209
प्रसाद, चौधरी जानकी 170
प्रसाद, नाथ, मुन्शी 275
प्रसाद, अयोध्या, मुन्शी (मौजा जकौन) 230
प्रसाद, अयोध्या (मुतालिका मुजफ्फरपुर) 182
प्रसाद, गणेश, मुन्शी 264
प्रसाद, गोरख, मुन्शी 217
प्रसाद, लाला काली 228
प्रसाद, लाला गंगा 228
प्रताप, प्रवल 26–27
प्रजत, महाराज 13
पृथ्वीराज, महाराज 14–15,25
फगफूर (कानती) 20
फरलाग, जेम्स 42,46
फारूक, मुहम्मद, मुन्शी 265
फाहियान 20
फान्सिस, ए. 154–155
फिच 32
फंनुकेन, एम. 47
फैजुद्दीन 38
फैजुल्लाह 38
बगधरू 25
बख्श, करीम 252
बख्श, नबी, मुन्शी 269
बख्श, अली, काजी 251
बड, डब्ल्यू.आई. 279
बद्रीनाथ "शबनम" 194
बद्रीनाथ, मुन्शी 236,261
बहादुर, चौधरी रूद्र प्रसाद राय 231
बरकतुल्लाह 38
बरकतुल्लाह, काजी (मौजा सादीपुर) 255
बरनाड 164–165
बनर्जी, केदार नाथ 47,258
बर्न, जेम्स, लेफ्टिनेंट कर्नल 46,48,164–166
बलबन, सुलतान गयासुद्दीन 15
बायज़ीद, सैय्यद शाह 94
बाबर, ज़हीरूद्दीन मोहम्मद, बादशाह 27
बाबेल, सी.एच 47,49
बिसिलदेव, राजा 25
बिहारी, कुंज 154
बेन्टिक, विलियम, लार्ड 30
बेली, सी.एस. 47–48
बोखारी, मखदूम शाह जलालुद्दीन 91
बोस, त्रिलोकनाथ 261
बोस, रोमनाथ 263
बोस, चन्द्रशेखर 46
ब्रजनाथ, महाराज 26
ब्रन्ज, इलिएट 20
भट्टाचार्य, मथुरानाथ 52
भट्टाचार्य, शिरोमणि 52
भट्टाचार्य, गदाधर 52
भट्ट, गंगा 26
भारती, महन्थ मनसाराम 83
भोलानाथ, दीवान 190
मधुसूदन 46
मजुमदार, उमाचरण 259
मन्शाराम 196
मनी, आर.सी., मेजर 46,50
मनु 18
मरहूम, रहम खान 164
महमूद, सुलतान 15
महमूद, सुलतान नसिरूद्दीन 15
महथा, श्याम प्रसाद 181
महथा, बुलाकी लाल 183
महथा, राय नन्दीपत 149,182

महथा, राम अधिन 183
महथा, राम गुलाम 183
महथा, रामदयाल 181
महथा, चंडेश्वर 126
महीपनारायण, मुन्शी 208
महादेवी, विश्वास 23,24
महादेवी, लखिमा 23,24,143,146
मलिक, मोहम्मद जायसी 28
मलिक, सरवर खाजा सिरा 24
मल्लिक, योगेन्द्र चन्द्र 48
मार्टिन, जान, मेजर 160
मित्र, काली कुमार 102
मित्र, पूरनचन्द्र 260
मिकी, ए.डब्ल्यू. 154–155
मिश्र, धर्मनारायण 79
मिश्र, घनश्याम 66
मिश्र, द्वारिका 55
मिश्र, शशिनाथ 58
मिश्र, प्राण 74
मिश्र, प्राणधन 61
मिश्र, इन्द्रजीत 78
मिश्र, बबुए 70
मिश्र, बाबूलाल 71
मिश्र, बाल मुकुन्द 75
मिश्र, ब्रह्मदत्त 76
मिश्र, ब्राह्मनन्द उर्फ टुनी 75
मिश्र, कृष्ण 67
मिश्र, केशव 52
मिश्र, कन्हैया 163,165
मिश्र, मधुसूदन 61
मिश्र, महादेव 74
मिश्र, महावीर प्रसाद 271
मिश्र, मोहन 75
मिश्र, मुसरी 61
मिश्र, मनोहर (मौजा गन्धवार) 56
मिश्र, मनोहर, पंडित (मौजा मिश्रटोला) 74
मिश्र, त्रिलोकनाथ 77
मिश्र, विष्णु 77
मिश्र, चित्रधर 56
मिश्र, चिरंजीव 67
मिश्र, जितू लाल 75
मिश्र, नित्यानन्द 77
मिश्र, गिरिधारी 71
मिश्र, हरिदेवन 76
मिश्र, हीरालाल 64
मिश्र, हरेराम 68
मिश्र, भरत 77
मिश्र, भालिवाण 127,131
मिश्र, भवानी दत्त, दीवान 37
मिश्र, भवानीदत्त (मौजा चकबन्डौलिया) 76
मिश्र, भवनाथ उर्फ अयाची दूबे 78,126
मिश्र, भैया 68
मिश्र, भैयू 57
मिश्र, प्यारे 71
मिश्र, पृथ्वीधर 188
मिश्र, पक्षधर 52
मिश्र, रघुवंश मणि 76
मिश्र, श्रीनाथ 59
मिश्र, राधा प्रसाद 177
मिश्र, रामदत्त 74
मिश्र, रामनाथ 78
मिश्र, रासबिहारी 70
मिश्र, राजा 55
मिश्र, रजे 67
मिश्र, सबलोक चन्द्र 75
मिश्र, साधु 68

मिश्र, सदानन्द 64
मिश्र, सदन 60
मिश्र, छकौडी 78
मिश्र, वृजमोहन 75
मिश्र, वाचस्पति 51–52,127,131
मिश्र, वैद्यनाथ 54
मिश्र, वैद्यनारायण 73
मिश्र, चुन्नी 75
मिश्र, फतुरी 64
मिश्र, जयनारायण 74
मिश्र, नन्नू 77
मिश्र, अयोध्या नाथ 54
मिश्र, अन्नतबिहारी 76
मिश्र, अटल बिहारी 77
मिश्र, गणेशदत्त (मौजा झंझारपुर) 64
मिश्र, गणेशदत्त (मौजा बलाम) 60
मिश्र, गोकुल 79
मिश्र, गोपाल 63
मिश्र, लालजी 74
मिर्जा, अली, मुन्शी 272
मुखर्जी, सिमलानन्द 155
मुर्शिद, मौलवी सैय्यद मुहम्मद 276
मुनि, वशिष्ठ 12
मुनि, गौतम 123,128,133
मेयो, लार्ड 150
मेकन 155
मेटकाफ, सी.बी. 47,49,164–166
म्रेडी 155
मैकडोनल, ए.बी. 142,152,164–166
मोहम्मद, मौलाना सैय्यद दीवान शाह अली 88
मोहम्मद, मौलवी फकीर 100
मोहम्मद, मौलवी अबू 104
टार्ट, वी.जी. 37
टेम्पुल, सर रिचर्ड 150
टोडरमल 32
ठकुराईन, उर्वशी 129
ठाकुर, खेदू 175
ठाकुर, श्याम सुन्दर 58
ठाकुर, शंकर 132
ठाकुर, शुभंकर 32
ठाकुर, बचकुन 72
ठाकुर, बटुक देव नारायण सिंह 176
ठाकुर, कृष्ण सिंह 62
ठाकुर, कृष्णमणि 72
ठाकुर, मंगलादत्त 55
ठाकुर, महिनाथ 34
ठाकुर, महेश 29–30,32,50
ठाकुर, मुकुन्द (मौजा सतलखा) 56
ठाकुर, मुकुन्द नाथ (मौजा अथरी) 64
ठाकुर, मनोहर 174
ठाकुर, विद्यापति 53,78,128
ठाकुर, विद्यानन्द 70
ठाकुर, हरू 148
ठाकुर, भैयाजी 58
ठाकुर, भगवत 66
ठाकुर, परमानन्द 32
ठाकुर, पुरूषोत्तम 32–33
ठाकुर, रामचन्द्र 32
ठाकुर, रामलाल 26
ठाकुर, सुन्दर 34
ठाकुर, दुबे 29
ठाकुर, चौधरी राजा 187
ठाकुर, चान 29
ठाकुर, नरपति 34
ठाकुर, नारायण 33–34
ठाकुर, अच्युत 32

ठाकुर, अगोरा 148
ठाकुर, गणपति 53
ठाकुर, गोविन्द 78
ठाकुर, गोपाल (मौजा उजान) 65
ठाकुर, गोपाल (पिता महेश ठाकुर) 32
ठाकुर, गौरीपति 53
याहिया, मौलवी मुहम्मद 271
याज्ञवल्क्य 123
युधिष्ठिर 9
रंगलाल, मुन्शी 274
रघु, महाराज 26-27
रहीम, सी.बी. अब्दुल 273
राम, बाबा राजा 81
राम, तिलक (मौजा हुमायूँपुर) 231
राम, तिलक, मुन्शी (मौजा रामदासपुर) 222
राम, राय प्रसिद्ध 223
राम, राजा लाला 190
राम, दीवान जीवन 235
राम, गोसाँई तारादत्त 84
राम, गोसाँई अनन्त 83
राम, लाला मंगनी 223
राम, लाला माधव 227
रामचन्द्र (लेखक गोविन्दार्णव) 25
रामचन्द्र, महाराज (अयोध्या) 12,26
राठौर, जयचन्द, राजा 26
राय, खमाजीत 198
राय, सिंधेश्वर दत्त 178
राय, बेनीमाधव 260
राय, मनसुख 199
राय, शिताब, मुन्शी 265
राय, हुकुमचन्द 155
राय, प्यारे 80
राय, पटन, मुन्शी 26
राय, रघुनन्दन 29
राय, उमेश चन्द्र 259
राय, वसंत 199
रूपनारायण 27,28
रूद्रधर 26
रो, टामस 33
लव 26
लता, महेश्वर, महारानी 123,149
लक्ष्मीधर 25
लक्ष्मीनाथ, गोसाँई 81
लक्ष्मीनारायण 48
लाल, बिहारी 'फितरत' 6,193,269
लाल, धर्म, मुन्शी 210
लाल, धनुषधारी 231
लाल, यदुनन्दन 186
लाल, युगल किशोर 225
लाल, शुभकरण 205
लाल, झब्बू, मुन्शी 195
लाल, झम्मन, मुन्शी 220
लाल, बख्शी 232
लाल, बृज बिहारी (वल्द हनुमान सहाय) 203
लाल, बृजबिहारी, मुन्शी (मौजा शिवधा) 276
लाल, बहतन, मुन्शी 194
लाल, बाँके बिहारी, मुन्शी 272
लाल, बन्धू, मुन्शी 210
लाल, बनवारी, मुन्शी 268
लाल, कमल, मुन्शी 273
लाल, कोदई 230
लाल, कुंज बिहारी (मौजा सिधवारा) 201
लाल, कुंज बिहारी, मुन्शी (मौजा रायपुर) 266
लाल, कन्हैया, मुन्शी 204
लाल, मधुसूदन, मुन्शी 274
लाल, माधव, मुन्शी 275

लाल, मोहर चन्द 229
लाल, मुसाहेब 278
लाल, मनहरन 39
लाल, मनोरथ 217
लाल, शिव, मुन्शी 221
लाल, शिवरतन, मुन्शी 235
लाल, शिवनन्दन 186
लाल, बिहारी, मुन्शी (मौजा बिशुनपुर) 274
लाल, विशुन चरण 222
लाल, जिबू, मुन्शी 270
लाल, गिरिधारी 208
लाल, हर्षमरन 197
लाल, भेषधारी 201
लाल, प्यारे 236
लाल, परलोध, मुन्शी 213
लाल, राय बन्धू 202
लाल, राय गोबरधन 185
लाल, राम टहल, मुन्शी 273
लाल, रामचरण 235
लाल, रौशन, मुन्शी 197
लाल,. रतन, मुन्शी 211
लाल, दर्शन, मुन्शी 269
लाल, छत्रधारी 231
लाल, दखिनी, मुन्शी 211
लाल, छट्टू, मुन्शी 278
लाल, दरबारी (मौजा ओस्थावा) 199
लाल, दरवारी, मुन्शी (मौजा सोंधू मुबारकपुर) 209
लाल, दारोगा चिन्तामन 235
लाल, छेदाली 277
लाल, छगन 186
लाल, चुन्नी, मुन्शी 234
लाल, फूलचन्द, मुन्शी (मौजा बलिया) 200
लाल, फूलचन्द, मुन्शी (मौजा पैगम्बरपुर) 261
लाल, जमीयत, मुन्शी 221
लाल, जगमोहन (मौजा बुदनपुर करस पतभतसल्ला) 216
लाल, जगमोहन, मुन्शी (मौजा पदमोल) 213
लाल, नन्दकिशोर, मुन्शी 272
लाल, नन्दन 181
लाल, अखौरी 216
लाल, अमृत, मुन्शी 234
लाल, आशा, मुन्शी 218
लाल, अवध बिहारी (मौजा हुसैनपुर) 225
लाल, अवध बिहारी (मुजफ्फरपुर) 209
लाल, अवध, मुन्शी (मौजा चान्दपुरा कलाँ) 212
लाल, अनन्त, मुन्शी 210
लाल, गौर सहाय, मुन्शी 280
लाल, लाल बिहारी, मुन्शी 279
लाल, लाला बीजू 198
लाल, लाला बेचू 'शीरीं जुबान' 211
लाल, लाला बनवारी 199
लाल, लाला महंगू 190
लाल, लाला माधो 80
लाल, लाला मनक 205
लाल, लाला चिन्तामन 229
लाल, लाला राम चरण 216
लाल, लाला सुन्दर 230
लाल, लाला उद्धम 232
लाल, लाला जगत 225
लाल, लाला अलोछ 228
लाल, लाला गणेशी 229
लाल, लाला गोपाल 110
लाल, लाला गुमानी 230
लाला, धनीराम 232
लाला, मुरलीधर 227
लाला, किरतचन्द 227
लाला, परमानन्द 208

लाला, सीतापत 189
ली 47–48
लियोनर 34
लिटेन, जनाब नवाब वाईसराय 5,166
लोहानी, मोबारक खाँ 24
लोदी, इब्राहिम 24,27
लोदी, बहलोल 23
लोदी, सिकन्दर 24
लौलीन, जार्ज डब्ल्यू 46
वहाब, हाफिज अब्दुल 139
वरकतुल्लाह, मखदूम शाह 85
वदूद, मौलवी सैय्यद अबदुल 268
वदूद, मौलवी अब्दुल 106
वायज, सैय्यद मुहम्मद 270
वाल्मिकी 123
विश्वम्भर 261
विक्रमादित्य, महाराज 9
विचक्ष 26
व्यासजी 12
शत्तारी, मखदूम शाह दानियाल 90
शत्तारी, मखदूम शाह फैयाज़ 95
शत्तारी, मखदूम शाह अब्दुर्रहमान 90
शहीद, काजी सादुल्लाह 93
शहाबुद्दीन, मौलाना सैय्यद 87
शबीरी, मौलाना 32
शफी, मौलवी मोहम्मद्द 106
शाह, खूरम अली 274
शाह, मीर जाफर 240
शाह, मौलाना मोहम्मद बहराम 99
शाह, मौलवी मोहम्मद ईमाम 98
शाह, मुबारक 23
शाह, मुहम्मद हसीब 249
शाह, मुहम्मद हुसैन अल–मलकब–ब–साहबजादा 237
शाह, सुलतान मोहम्मद 23,24
शाह, सुलतान फिरोज 24
शाह, सुलतान सलीम 28
शाह, वजारत अली उर्फ मियाँ भूलन 245
शाह, नजमुद्दीन 254
शाह, अब्दूल लतीफ गाजी 91
शाह, अमजद हुसेन 271
शाह, अहमद हुसेन 251
शाह, आलम बादशाह 31
शाह, अजीमुद्दीन 254
शाह, गुलाम मुस्तफा कादिरी 96
शाही, कृष्ण प्रताप, महाराज 47
शाहजहाँ, बादशाह 33,139
शिवराम, पंडित 26
शुक्ल, हरचरण 174
शेख, एकबाल अली 276
शेख, इब्राहिम हुसेन 274
शेख, इकबाल हुसेन 278
शेख, इकबाल अली (मौजा रसूलपुर) 279
शेख, इनायत अली (मौजा सैदपुर) 277
शेख, इनायत अली 277
शेख, मोहम्मद 32
शेख, मुहम्मद यासीन 242
शेख, मुहम्मद मुनीर आलम 276
शेख, मुहम्मद सालेह 244
शेख, मुहम्मद, मुन्शी 272
शेख, मियाँ जान 255
शेख, रियासत हुसेन 266
शेख, सिराजुद्दीन हुसैन 244
शेख, निजामुद्दीन 256
शेख, हश्मत अली उर्फ मुल्ला जाह 246
शेख, हसन खान 277
शेख, हफाजुद्दीन हुसेन 277

शेख, हुजूर अली 243
शेख, राजनफर अली 243
शेख, सखावत अली 279
शेख, साहब जान 255
शेख, सुबहान अली 275
शेख, सलामतुल्लाह 266
शेख, बशारत अली 266
शेख, बाएजुद्दीन हुसैन 243
शेख, वाजिद हुसेन, मुन्शी 270
शेख, फईयाजुद्दीन 280
शेख, फैजी 32
शेख, फजल करीम 267
शेख, तबारकुल्लाह 274
शेख, तसद्दुक अली 257
शेख, जाफर अली 248
शेख, नुसरत अली 248
शेख, नूर अली 262
शेख, अब्दुल शकूर 239
शेख, अमजद अली 265
शेख, अहमद हसन 239
शेख, अहमदुल्लाह 256
शेख, अली खान 278
शेख, गुलाम हुसेन 257
शेरशाह 28
श्यामसुन्दर, महाराज 79
श्रीचन्द 196
श्रुतश्रवा 26
सईद, अबु, काजी 246
सखावत अली, मुन्शी 267
सलाह, मौलवी मोहम्मद 98
सफी, मौलाना सैय्यद मोहम्मद 87
सदरुद्दीन, मुन्शी 280
सदानन्द 221
सरमस्त, मखदूम शाह अबूल फतह 90
सरमडन, सी.आर. 155
सहाय, बालगोविन्द, मुन्शी 262
सहाय, बजरंगी 224
सहाय, मनराज 278
सहाय, शिव शंकर, मुन्शी 220
सहाय, शिव 135
सहाय, हिम्मत, मुन्शी 272
सहाय, विश्वनाथ 233
सहाय, रघुवंश (मौजा जीतपुर) 224
सहाय, रघुवंश, मुन्शी (मौजा शुभंकरपुर) 197
सहाय, रघुवंश, मुन्शी (मौजा बेलसर) 204
सहाय, रघुनाथ, मुन्शी 219
सहाय, राय गिरिधर 224
सहाय, राम बल्लभ, मुन्शी 280
सहाय, राम अनुग्रह 269
सहाय, जय गोविन्द, मुन्शी 269
सहाय, नाथ, मुन्शी (मौजा पदमौल) 267
सहाय, नाथ, मुन्शी (मौजा सहदई) 202
सहाय, गंगा, मुन्शी 218
सहाय, गोविन्द, मुन्शी (मौजा बुरहान) 219
सहाय, गोविन्द, मुन्शी (मौजा रामदासपुर) 222
सहाय, गोविन्द, मुन्शी (मौजा सरखोला) 266
सहाय, लाला बजरंगी 229
साही, झूटन 171
साही, भिखारी 175
साही, बिशुनदेव नारायण 172
साही, राम किशुन 175
साही, दोना 174
साही, चौधरी नाथ बख्श 170
साही, गन्धर्व नारायण 174
साहु, शिव सहाय 189
साहु, विश्वेश्वर लाल 160

साहु, राय बनवारी लाल, बहादुर 47,184
साहु, राय गोवर्धन लाल, बहादुर 47,160
सावर 154
सिंह, धर्मलाल, मुन्शी (मौजा अंडरा चकला गोरौल) 205
सिंह, धरम लाल, मुन्शी (मौजा भटोली) 207
सिंह, रूद्र, महाराज 40,44,134,142
सिंह, खड़ग 29
सिंह, श्याम बिहारी 175
सिंह, प्रताप, राजा 36–37,43
सिंह, ठाकुर प्रसाद 180
सिंह, ईश्वर नारायण 260
सिंह, बखतौर 196
सिंह, बृजकुमार, मुन्शी 273
सिंह, बहादुर 204
सिंह, बूंदी 179
सिंह, कृष्ण, राजकुँवर 39
सिंह, काली प्रसाद 177
सिंह, महेश्वर बख्स 47
सिंह, महेश्वर, महाराज 39–42
सिंह, माधव, राजा 36–38,129
सिंह, मोसाहेब 180
सिंह, मनमथ 29
सिंह, शिशिर 29
सिंह, शिव प्रसाद उर्फ लछमन प्रसाद 172
सिंह, शिव सहाय 213
सिंह, शिव सहाय, मुन्शी 198
सिंह, शिव, महाराज 22,23,53,128,141–148
सिंह, शिवराजनन्दन,राजा 47,170
सिंह, शिवनाथ, मुन्शी 212
सिंह, शिवनारायण, मुन्शी 203
सिंह, बिहारी 179
सिंह, किरत (कीर्ति), राजकुमार 39,44,164,168
सिंह, किर्ती नारायण 180
सिंह, मित्रजित 178
सिंह, रितबरन 225
सिंह, विष्णु 35
सिंह, विक्रमजीत, मुन्शी 261
सिंह, चिन्तामणि 178
सिंह, नितेश्वर, महाराज कुमार 167
सिंह, गिरिधारी 44,164,166,168
सिंह, हंसराज 171
सिंह, हर प्रसाद, मुन्शी 271
सिंह, हरबल्लभ नारायण, राजा बहादुर 179
सिंह, हुकुम नारायण, महाराज कुमार 47
सिंह, हनुमान 172
सिंह, भगवानदत्त 180
सिंह, परमेश्वरी प्रसाद नारायण 169
सिंह, पदम 22,24
सिंह, पुण्यपति 44
सिंह, रघुनन्दन, राजा 166,169
सिंह, रमापति 169
सिंह, रमापति, राजकुमार 39,44
सिंह, राय मर्दन 189
सिंह, राघव (मौजा बिरई) 180
सिंह, राघव, राजा 34–36
सिंह, राम शरण, मुन्शी 262
सिंह, राम प्रसाद 181
सिंह, राम बरस 173
सिंह, राम भरोस 271
सिंह, राम चरण 179
सिंह, राम गोविन्द 234
सिंह, राम, मुन्शी 264
सिंह, रामाधीन, मुन्शी 208
सिंह, रामेश्वर, महाराज कुमार 42,48,168
सिंह, रामनन्दन प्रसाद 175
सिंह, राज कुँवर (मौजा करताहा) 277

सिंह, राज कुँवर, मुन्शी (मौजा कल्याणपुर) 278
सिंह, राज नारायण 177
सिंह, राज आनन्द किशोर, महाराज बहादुर 47
सिंह, सोमपति 44
सिंह, सोमरस 172
सिंह, सुरेश्वर, महाराज कुमार 41,44,48
सिंह, उदित नारायण 180
सिंह, उजियार 204
सिंह, छत्र, महाराज 39–40,133
सिंह, दौलत 178
सिंह, दुर्गा प्रसाद 175
सिंह, दुर्गादत्त 44,164,166,16
सिंह, देव, राजा 17,22–23,53,141
सिंह, वृज कुमार, मुन्शी 234
सिंह, वासुदेव 40
सिंह, चौधरी गुणवान 170
सिंह, चौधरी बहादुर 232
सिंह, चौधरी बाबू राम प्रसाद 173
सिंह, चौधरी बैजनाथ नारायण 177
सिंह, चौधरी कन्हैया 174
सिंह, चौधरी हेम नाथ 232
सिंह, चौधरी राम नाथ 232
सिंह, चेत नारायण, मुन्शी 214
सिंह, फेकन 172
सिंह, जय प्रकाश, महाराज बहादुर 47
सिंह, जीव लाल, मुन्शी 222
सिंह, जोड़ावन, मुन्शी 195
सिंह, नरेन्द्र, राजा 35–36,145
सिंह, नाजिर उदान 216
सिंह, नन्दलाल, मुन्शी 220
सिंह, ओमराव बहादुर 181
सिंह, अवध बिहारी नारायण 176
सिंह, टेक नारायण, राजा 178
सिंह, गणेशदत्त 40,44,168
सिंह, गोपेश्वर, महाराज कुमार 41,44,48,164,166–167
सिंह, गोपाल नारायण 176
सिंह, गौर प्रसाद, मुन्शी 268
सिंह, गौर वख्स, मुन्शी 196
सिंह, गोविन्द, राजकुमार 39–40,44
सिंह, गुणेश्वर, महाराज कुमार 41,44,48,164,166–167
सिंह, लक्ष्मीश्वर, महाराज बहादुर 7,42,43,47,49,51,123,128,164
सिंह, ललित नारायण 180
सिंह, लाला प्रेम नारायण 215
सिंह, लाला बोध सेन 110
सिंह, लाला महाराज 233
सिंह, लाला दिलजीत 228
सिंह, लाला रघुवीर 200
सिंह, लाला रघुवीर दयाल 228
सिंह, लाला रघुनाथ 207
सिंह, लाला रमन 233
सिंह, लाला सुख लाल 196
सिंह, लाला छत्र 199
सिंह, लाला गौर सहाय 213
सिंह, लाला गुलाब राय चौधरी 230
सिंह, लछमन, कुँअर 154
सिकन्दर, सुलतान 21–22
सिसिल, वेडन 162
सिपल, सिडन 150
सिराजुद्दौला [illegible]
सीताराम, मुन्शी 261
सीलानी, [illegible] शाह 31
सीरध्वज 12
सुर्यवंशी, इक्ष्वाकु, महाराज 12
सुबहानुद्दीन, मौलवी [illegible]
सूफी, मखदूम शाह 89
सेवक, भैया दयाल 213

सेवक, लाला किशुन 200
सेन, नत्र 26
सेन, लक्ष्मण 10–11
सेल्यूकस 21
स्वामी, रमानन्द 24
स्मिथ, जी.एच. 155
हई, मौलवी सैय्यद अब्दुल 106
हक, मौलवी मुहम्मद नूरूल 264
हक, मौलवी फजल 107
हक, चौधरी इजहारूल 253
हरबा, राजा 137
हनीफ, मौलवी मुहम्मद 270
हन्ड्री, ए.आर. 152–153
हरमैन, हाजी 91
हर्षवर्धन, राजा 12
हसन, मौलवी सैय्यद मुहम्मद मुर्शिद "कामिल" 103,163–164
हसन, मौलवी सैय्यद अमीर 267
हसन, मौलवी सैय्यद अली 166
हसन, मौलवी सैय्यद अली 264
हसन, मौलवी अमीर 101
हसन, मौलवी अली उर्फ अच्छे साहब 273
हसन, मुल्ला अबुल 97
हसन अली, मुन्शी 265
हाजी, हकीम मोहम्मद 109
हुमायूँ, बादशाह 27–28
हुसेन, हिदायत, मुन्शी 272
हुसेन, निसार, काजी 252
हुसेन, हाजी शेख बदीउद्दीन उर्फ शेख बदल 244
हुसेन, सैय्यद तालिब 254
हुसेन, सैय्यद तजमुल 264
हुसेन, चौधरी मुहम्मद 249
हुसेन, चौधरी तज्जमुल 270
हुसेन, फखरूद्दीन, मुन्शी (मौजा अबावकपुर) 280
हुसेन, फकरूद्दीन, मुन्शी (मुख्तार मुजफ्फरपुर) 272
हुसेन, फरहत, मुन्शी 265
हुसेन, जहुरूद्दीन, काजी 250
हुसेन, अलताफ, मुन्शी 279
हुसेन, मौलवी कमरूद्दीन 253
हुसैन, हकीम सैय्यद विलायत 105
हुसैन, हकीम सैय्यद तजम्मुल 106
हुसैन, हाफिज सैय्यद साबिर 93
हुसैन, मख़दूम शाह सुलतान 17,86
हुसैन, मौलाना शाह रियाजुद्दीन 101
हुसैन, मौलवी शरफुद्दीन 98,139
हुसैन, मौलवी इलताफ 101
हुसैन, मौलवी गनीरूद्दीन 100
हुसैन, मौलवी तफज्जल 99
हुसैन, मौलवी अशरफ 105
हुसैन, सैय्यद शाह फजल 93
हुसैन, सैय्यद शाह तालिब 92
हेस्टिंग्स, वारेन 31
हेदायतुल्लाह, मौलाना 97
हैबत, सैय्यद शाह मोहम्मद 94
ह्रदयनारायण 24

हिन्दी अनुवाद
समाप्त

Aina – i – Tirhut

(Urdu Text)

تواریخ الفطرت معروف بہ آئینۂ ترہت

جسکو

محقق بے مثال جامع علم و کمال جناب بابو بہاری لال صاحب متخلص بہ فطرت وکیل
عدالت منصفی دربھنگہ ضلع دربھنگہ نے نہایت تحقیق و تدقیق کے ساتھ تالیف فرمایا

حسب الحکم

عالی جناب معلی القاب مہاراجہ لچھمیشر سنگھ بہادر رئیس اعظم دربھنگہ ضلع دربھنگہ دام اقبالہم

بحسن سعی فراوان جناب حافظ محمد عبد الصمد خان صاحب و شیخ محمد علی صاحب مہتممان

سنہ ۱۸۸۳ع

مطبع مہا لکشمیشر پریس میں چھپی

بعونِ خدائے کون و مکان و بفضلِ رزاقِ انس و جان

کتاب لاجواب تالیف لطیف جناب بابو بہاری لال صاحب متخلص بہ فطرت وکیل عدالت دیوانی ضلع مونگیر

تاریخ الفطرت

معروف بہ

آئینہ ترہت

حسب ارشاد والا شان جناب معلی القاب مہاراجہ لچھمیشر سنگھ بہادر دام اقبالہ رئیس اعظم دربھنگہ ضلع دربھنگہ

در مطبع نامی گرامی بہار کشمیر لکھنؤ [illegible] طبع نور علیٰ نور

بسم اللہ الرحمن الرحیم

ہزارون شکر اوس آفریدگار کے کہ جسنے اپنے دست قدرت سے ہمکو خلعت ہستی پہنایا اور کسوت زیب عقل و شعور و قوت باصرہ و سامعہ و لامسہ و شامہ و ذائقہ حواس خمسہ ظاہری سے سرفراز فرمایا اور ہمکو ایسے بادشاہ جلیل الشان کا کہ جسکی سلطنت بہمہ جہت آئین دانش و حکمت و انصاف سے معمور ہے اور دستور کارروائی سے حکومت سلاطین ہنود و اہل اسلام کی کہ تعصب مذہبی و جبر و ظلم نامناسب سے خالی نہین تھی دور ہے محکوم بنایا ہم سچی زبان سے اقرار کرتے ہین کہ یہ سلطنت اس زمانہ مین گویا سلطنت آسمانی ہے کہ اس سلطنت مین بلالحاظ مذہب و اہل مذہب وہ مثل بادشاہ حقیقی کے ایک نگاہ رحم و حفاظت و انصاف و ترقی علم و مال و دولت سے تمام رعایا کی مختلف حالتون پر پرورش کیجاتی ہے ہم سچے دل سے شکرگذار ہین جناب ملکہ معظمہ انگلستان و قیصر ہند کے کہ اونکے انتظام سلطنت کی بدولت نہایت عافیت و آرام سے ہم اوقات بسر کرتے ہین اور ہر وقت ترقی جاہ و دولت و اقبال کہ جناب ملکہ معظمہ کے دم بھرتے ہین خداوند کریم جناب ملکہ معظمہ انگلستان [illegible] اور اونکے شہزادہ پرنس آف ویلز و ڈیوک آف ایڈنبرا اور اور فرزندون … سلامت رکھے کہ [illegible] … سایہ عاطفت مین ظلم اور ستمگاری … زمانہ سابق تھا امان زمانہ

سے معمور ہین ورحم دل ترین جناب نواب وایسراے لارڈ منٹو صاحب بہادر گورنر جنرل کشور
ہند اور جناب نواب اشلی ایڈن صاحب گورنر بہادر بنگالہ دام اقبالہما کے کہ اونکی مہربانی کے
پانی کے چھڑکاو سے درخت امید کا رعایاے ہند کے پھولتا و پھیلتا ہی اور کشت امید سرسبز ہو
زہے نصیب بلوگ رعایاے ہند کے کہ ایسے حکام رئیس عادل و دادگر رحیم و کریم رعایا پرور کے
تحت حکومت مین اوقات بسری کرتے ہین اور دم عدالت گستری و دادرسی کا بھرتے ہین

اس تاریخ کی تالیف کا سبب

بندہ ہیچمدان بہاری لال متخلص بہ فطرت ولد بابو جگکشن لال بن منشی منہرن لال بن منشی
سروپ سنگہ قوم کایستہ سری باستب ساکن اور زمیندار قصبہ دربھنگہ ضلع دربھنگہ وکیل عدالت
منصفی دربھنگہ حضور مین صاحبان علم و ہنر اور مالکان دانش و بینش کے عرض کرتا ہی کہ ابتداے
شعور سے اس ہیچمدان کم مایہ کو تاریخ کی کتابون کے دیکھنے کا شوق رہا یہانتک کہ اکثر کتابین
اس فن کی دیکھین اور پڑھین اور سنین اکثر مجلسون مین جہان دس پانچ آدمی ذی علم شائقان
سماعت واقعات سلاطین سلف جمع ہوے راقم کو تکلیف بیان کی دی گئی جو کچھ حسب و یا بب
مناسب مقام یاد آیا بیان کیا مگر سبب ذکر وجہ تسمیہ ترہت و ترہت کے راجگان اور امیران اور
رئیسان اور مشائخان ہو رمخدومان اور عالمان اور شرفا و نجبا اور تعمیرات تدیم و تالاب وغیرہ
زمانہ سلف و قدیم کا پیش ہوتا تہا تو بسبب ناواقفیت کے کچھ بیان نہ کرسکتا تہا اس سبب سے
ہمت مقتضی اس بات کی ہوئی کہ اسکو دریافت کیجیے اور ایک کتاب مین لکہیے کہ جو لوگ
اس زمانہ مین موجود ہین یا آیندہ کو ہون اونکو واقفیت ہو اور صفحہ روزگار پر یادگار رہے
اسواسطے باوجود تعلق و مصروف کار پیشہ وکالت کے کہ اس عہدہ مین فرصت نہایت کم ہوتی ہی

اور مہلت کتاب بینی و تدارک و تحقیقات مقامات علمی کی نہین ملتی ہی بڑی کوششون و محنتون
اور جانفشانیون سے پانچ برس مین یہ تاریخ لکھی گئی ہے چہ نیکو ساعیست کار آگہی ہمباد
ازین نقد عالم تہی ہ وقت تحریر اس کتاب کے راقم کے پاس تواریخ فرشتہ و سیر المتاخرین
و جام جہان نما و تاریخ آئینہ نما و تاریخ آثار الصنادید و تاریخ چین و احسن التواریخ یعنی تاریخ
صوبہ اودہ و جامع التواریخ و تزک جہانگیری و آئین اکبری و مفتاح التواریخ و تاریخ شارہ ہند
و تواریخ جلسہ شہنشاہی و تاریخ تاج الاقبال و زبدۃ التواریخ و چند تواریخ انگریزی و اخبارات
و مقالہ جات موجود تہین جو کچہ مضمون مناسب ون کتابون مین پایا منتخب کر کے اسمین لکہا
باقی مضامین جو اون کتابون مین نہین پائے گئے اونکو ہر قوم و ہر قسم و ہر علم و ہر ہنر و ہر پیشہ
و ہر منصب کے معتبر و راست گو واقف کاران کہن سال کسے دریافت کر کے لکہا اور سلسلۂ نسب
و تاریخ ولادت و ریاست و وفات وغیرہ امورات ضروریۂ راجگان ترہت کا دفتر سے پنجکار
برہمنان متہل وا اور دیگر واقف کاران کہن سال سے تحقیق کر کے قلمبند کیا گیا و کیفیت مخدومان
و مشائخان و روسا و علما و پنڈتان و زمینداران و شریفان ہر فرقہ و ہر قوم کی مشائخون
و عالمون و پنڈتون و رئیسون و شریفون و زمیندارون سے دریافت کر کے لکہی گئی
و رجہانتک راقم سے ممکن ہوسکا وہانتک مطابقت سمت اور ساکہ و ہجری اور فصلی اور
عیسوی کی گئی اور جہان نہین ہوسکا قلم انداز کیا گیا اور راقم نے اپنی دانست مین اس کتاب
کی تحریر مین کہین سخن دروغ اور فضول کو راہ نہین دی ہی اور جو کچہ لکہا ہی اپنے طور پر راست
و درست سمجہ کے مرقوم کیا ہی متعصب کو اس کتاب سے سروکار نہین ہی اور راقم کو جن لوگون
کے نسب و حالات شرافت و نجابت خاندانی سے آگہی نہین ہوئی اونکا احوال نہین

محنت و جانفشانی پہنانا فرماکر عیب پوشی فرماوین زبان طعنہ کی دراز نہ کرین دروازۂ شکایت کا باز نہ کرین کہ الانسان مرکب من الخطاء والنسیان مشہور ہے مصرع عیب پوشی شیوۂ دانش وران ہے اوراس کتاب کا نام تاریخی جس سے ۱۹۲۷ء سمت نکلتا ہے تواریخ النظرت رکھا اور مشہور نام اسکا آئینہ ترہت ہے۔

پہلے حصہ مین وجہ تسمیہ ترہت و کیفیت آبادی شہر دربھنگا اور احوال راجگان سلف تا زمانہ مسند نشینی مہاراجہ لچھمیسر سنگھ بہادر اور قاعدۂ شادی برہمنان متھل کا بیان۔

دوسرے حصہ مین پنڈتان ویدک یعنی وید کے جاننے والے و مہانگسک یعنی مہانگسا کے جاننے والے و نیایک یعنی نیائی کے جاننے والے و بیاکرن یعنی علم بیاکرن کے جاننے والے و جوتشی یعنی نجوم کے جاننے والے و کبیشر یعنی شاعر و فقراے قوم ہنود و بزرگان و مخدومان و مشائخان و عالمان قوم مسلمان و اہل علم تعلیم یافتہ کا بیان ہے۔

تیسرے حصہ مین جغرافیہ و کیفیت انتظام قحط ضلع ترہت اور تقسیم ضلع ترہت بر دو حصہ و حقیقت اہتمام تشریف آوری نواب ویسراے گورنر جنرل بہادر و روئداد تماشگاہ مظفرپور و کیفیت اجراے سلسلۂ ریلوے مذکور ہے۔

چوتھے حصہ مین امرا و رؤسا و شرفا و زمینداران و وکلا و مختاران ذی عزت کی شرافت و عزت و لیاقت و پیشہ و وضع کا بیان ہے۔

علم تاریخ کے فائدون کے بیان مین

علم تاریخ نادر مضمون سے بھرا ہے کہ اسکے سبب سے تجربہ بہت بار یک و نادر و کہنہ و دیرینہ

ہو کہ تمام آدمیون کو اور خصوصا بادشاہان اور مہاراجگان زمانہ کو طریقہ انصاف معاملات رعایا اور انتظام امورات مملکت و خانہ داری و تدبیر سیاست و دار و گیر و حکومت و اجتناب ظلم اور امتناع مصارف بیہودہ و قدردانی سپاہ و ارکان دولت و عمال ماتحت سکھلاتی ہے اور بادشاہان و راجگان و رئیسان و دیگر صاحبان دانش و بینش کو مہذب و ممتاز بناتی ہے جو بادشاہ اور راجہ اور رئیس تاریخ بینی سے شوق رکھتے ہین وہ جمیع اقسام کے رازونیاز و حالات پوشیدہ سے واقف کار ہو جاتے ہین اونکو کوئی فریب دے نہین سکتا اور بھلائی و برائی و ہوشیاری و بیدار مغزی و غفلت و سستی کی منفعت و مضرت سے خبردار و ہوشیار ہو جاتے ہین اور ایک سلیقہ انتظام ملکت و تالیف قلوب کا دوست و دشمن کے ساتھ حاصل ہو جاتا ہے الغرض تاریخ دانی و تاریخ بینی سے بیوقوف عاقل و عاقل تجربہ کار ہو جاتا ہے اور دلون مین ہمت کسب علم و ہنر و شوق شجاعت و سخاوت و دلیری و بہادری و رعایت خلق و مروت کی پیدا ہو جاتی ہے اور حوصلہ جز منفعت معاملات باہم و قیام دولت و نام و نشان و تقلید طریق و رسم انتظام منتظمان زمانہ قدیم و حال کا بلند ہوتا ہے اس لیے راقم نے جمع کرنے مین مضامین تاریخ ہذا کے دریاے فکر مین بہت غوطے لگائے و بڑی بڑی عرق ریزیون سے یہ جواہر ہاتھ آئے اگر یہ جواہرات دربار مین سلاطین عالیمقام اور راجگان والا احتشام اور رئیسان قدردان کے پسند آئین تو البتہ ہم اپنے ہم عصرون و ہمجنسون مین آبرو پائین۔

سمت و سالہ و ہجری و فصلی و شمسی و بنگلہ و سال الگ کے بیان مین

اومین اگرچہ ... بسبب ... ہزار پانسو برس گذر گئے ... وسوقت تک مہل

چندھسٹر کے جلوس کا سال جاری تھا تین ہزار پینتالیس ۳۰۴۵ سال کلجگ مین مہاراج بکرماجیت نے
شروع سال جلوس سے اپنی سمت قائم کی اور مطابق کرنے سے سنہ عیسوی و سمت کے
معلوم ہوتا ہی کہ سمت ستاون ۵۷ سے سنہ عیسوی و سمت ایک سو چھتیس ۱۳۶ مطابق ۷۸ سنہ عیسوی
راجہ سالباہن کا ساکہ و سمت چھہ سو اناسی ۶۷۹ مین جو مطابق ۶۲۲ سنہ عیسوی کے ہوتا ہی جب
محمد مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم مسلمانون کے پیغمبر نے غرہ ماہ ربیع الاول روز دوشنبہ کو مکہ
معظمہ سے مدینہ منورہ کو ہجرت کی اور بارھوین ربیع الاول روز جمعہ کو مدینہ مین پہنچے اوسی
سال مین غرہ محرم روز جمعہ یعنی ۱۶ جولائی ۶۲۲ سنہ عیسوی سے سنہ ہجری قائم ہوا چونکہ مدار
قرار داد اس سنہ کا بحساب قمری مہینون کے تھا اسواسطے امہات شمسی یعنی ہندی مہینون
کے حساب پر ٹھیک نہین ہوتا تھا اسلیے ۹۶۳ سنہ ہجری مین محمد جلال الدین اکبر بادشاہ کے عہد مین
سنہ ہجری باعتبار ہندی مہینون کے سنہ فصلی قرار دیا گیا یعنی ۹۶۳ سنہ ہجری مین ۹۶۳ سنہ فصلی تھا
بعد اوسکے بسبب بلمانس یعنی ماہ لوند کے کم و بیش ہوتے ہوتے اسوقت تک یعنی ۱۲۸۰ سنہ
فصلی و ۱۲۹۰ سنہ ہجری و ۱۸۷۳ سنہ عیسوی کے سنہ ہجری او فصلی سے نو دس برس کا فرق ہو گیا
اکبر بادشاہ کے عہد مین اہل دفتر نے ماہ اساڑھ سے اور اہل تحصیل نے ماہ کنوار سے سنہ فصلی
قائم کیا و سمت چھہ سو پچاس سنین فصلی و سمت چھہ سو کا دن مطابق سنہ فصلی [illegible] شروع ہوا
اور تاریخ بنگالہ مین لکھا ہوا ہی کہ [illegible] سنہ عیسوی مین جسکے مطابق سمت [illegible] ہوتا ہی بختیار خلجی
بنگالہ مین گیا تھا اوسوقت بنگالہ مین [illegible] کی اولاد راج کرتی تھی اونکے زمانہ مین ایک قسم
کا سال شمسی ہوتا تھا کہ وہ اکبر بادشاہ کے [illegible] مین موقوف کر دیا گیا جسوقت بختیار خلجی بنگالہ
مین گیا تھا اوسوقت لکشمن سین [illegible] وہان کا راجا تھا [illegible] دارالسلطنت [illegible] ندیا [illegible] اوسکی
[illegible]

تحقیق میں [illegible] اگرچہ نام سال کا معلوم نہیں ہو مگر تحقیقات کرنے سے معلوم ہوا کہ سنت مطابق سنہ [illegible] فصلی و [illegible] ہجری و [illegible] عیسوی میں ایک نیا سال جسکا نام لسنگ ہو بنگالہ میں قائم ہوا تھا مشہور ہو مگر یہ کہ سال لسنگ قائم کیا ہوا راجہ لکشمن سین کا ہو مگر مطابقت کرنے سے سمت و سنہ عیسوی سے یہ بات صحیح نہیں پائی جاتی ہو کسواسطے کہ سنہ ۱۲۰۳ عیسوی میں جسوقت بختیار خلجی بنگالہ میں گیا تھا اوسوقت سمت ۱۲۶۰ تھا اس حساب سے چورانوے برس کا فرق ہوتا ہی اور چودہ برس راجہ لکشمن سین کی پیدائش کے قبل سال لسنگ کا قائم ہونا ثابت ہوتا ہی مگر عقلاً اس معلوم پر یہ کہا جا سکتا ہی کہ سال لسنگ راجہ گانگ سین جد راجہ لکشمن سین کے عہد میں قائم ہوا ہوگا تھا اونکے وقت میں یا راجہ بسین پدر راجہ لکشمن سین کے عہد میں جو وہ بارہ برس تک مسند راجگی پر بیٹھے تھے جاری نہیں ہوا راجہ لکشمن سین نے اوسکو جاری کیا اسلیے مشہور عوام ہو کہ سال لسنگ جاری کیا ہوا راجہ لکشمن سین کا ہی۔

ابتداے تاریخ

بشن پوران میں متلا مہاتم کے چھٹے حصہ میں بیاس جی نے لکھا ہو کہ راجہ نیمی مہاراج اکچھواک سورج بنسی کے بڑے بیٹے ترہت کے راجا تھے اوسوقت یہ ترہت ریاضت و عبادت یعنی تپشیا کرنے کی جگہہ مشہور تھی بسشٹ منی نے راجہ نیمی کے حق میں بد دعا کی اور وہ انتقال کر گئے اوسوقت تک راجہ نیمی کی کوئی اولاد نہ تھی تب بسبب لاولدی راجہ نیمی کے منیون نے اونکی لاش کو منتر پڑھکر ہاتھ سے مالش کرنی شروع کی قدرت پروردگار سے اوس لاش سے ایک لڑکا ظاہر ہوا منیون نے اوس لڑکے کا نام میتھ رکھا جب راجہ میتھ سن بلوغ کو پہنچے تب اس ترہت کا نام اپنے نام پر متلا رکھا۔ متلا کا سابق نام تیرہ و لاتیر بھگت و ثانیاً ترہت ہے

تیر بھگت کی وجہ تسمیہ یہ ہے کہ سنسکرت مین تیر دریا کو کہتے ہین و بھگت یعنی واقع ہونے سے ہے
چونکہ اس ضلع مین چھوٹے بڑے دریا کثرت سے واقع ہین اسلیئے نام اسکا تیر بھگت ہوا چنانچہ
دوسرے ادہیا مین مستلا مہاتم کے یہی وجہ تسمیہ لکھی ہوئی ہے اور ترہت کی وجہ تسمیہ یہ ہے کہ اس
ضلع کے برہمن لوگ رگ وید و یجر وید و شام وید یہ تینون وید جانتے تھے اور ان تینون ویدمے
اگن ہوتر کے کرم مین اہوت دیتے تھے یعنی ہوم کرتے تھے اسواسطے اسکا نام تریاہت ہوا
رفتہ رفتہ ترہت کرکے مشہور ہوا۔

راجہ میتہ کے دو بیٹے تھے بڑے بیٹے کا نام سریدہوج اور چھوٹے بیٹے کا نام کوسندہوج تھا
جب راجہ میتہ نے وفات کی سریدہوج مسند ریاست پر بیٹھے اونکے وقت مین ایک مرتبہ
قحط ہوا راجانے ایک بڑا جگ کیا اور اپنے ہاتھ سے سونے کا ہل جوتا اسی راجہ کی بیٹی
سیتا تھین جو مہاراجہ رام چندر پسر راجہ دسرتھ والی اودہ سے بیاہی گئی تھین۔

دوسری ادہیا مین مستلا مہاتم کے حدود اس طور پر لکھے ہوئے ہین کہ پورب اوسکے
کوسکی ندی اور پچھم طرف گندکی یعنی شالگرامی اور اوتر طرف پہاڑ اور دکھن طرف گنگا ہے
اور طول اسکا پورب پچھم چھیانوے کوس اور عرض اسکا اوتر دکھن چونسٹھ کوس ہے۔

مستلا مین مہاراجہ نیمی کی نسل کی پشتون مین مہاراج کرتے مسند نشین ہوئے اوسوقت
دارالامارہ یعنی راج استھان جنک پور مین تھا جو اسوقت والی نیپال کے قبضے مین ہے
اوس خاندان مین جتنے راجہ ہوئے سوائے اصلی نام کے سب ملقب بہ جنک ہوتے
آئے سنسکرت مین باپ کو جنک کہتے ہین کل رعایا اوس خاندان کی راجاؤن کو مثل باپ
کے جانتی تھی۔ اس خاندان کے مینتیسوین راجہ مہاراجہ پرجیت مہابھارتھ کی لڑائی
مین موجود تھے اوس راجہ کے بعد باسٹھ راجا یکے بعد دیگرے مسند ریاست مستلا کے جلوس فرما ہوتے گئے

جب پچھلے راجا مہاراج کرتی اوس خاندان مین لاولد مرگئے بعد اوسکے متھلا کی ریاست کس کس خاندان مین آئی کچھ معلوم نہین ہوتا ہی مگر سمت ۱۱۰۲ سے متھلا مین جتنے راجا ہوئے اونکے حالات بموجب علم و واقفیت و تحقیق اپنی کے ذیل مین لکھتا ہون۔

حال خاندان راجہ نانب دیب قوم چھتری منور

نانب دیب ساکھ ۱۰۱۹ مین جو مطابق سمت ۱۱۰۴ اور سنہ ۹۹۴ فصلی کے ہوتا ہی ترہت مین آئے۔ کہتے ہین کہ ایک روز ایک سانپ جسکا پھن بہت بڑا تھا نانب دیب کے روبرو نمودار ہوا اور اوسکے پھن پر ایک اسلوک بخط سنسکرت لکھا ہوا تھا جو ذیل مین مع ترجمہ لکھا جاتا ہی جب وہ اسلوک پڑھا گیا معلوم ہوا کہ اسی نواح مین کسی جگہ پر بہت سا خزانہ دفن ہی وہ سب خزانہ نانب دیب کے ہاتھ آیا اور سانپ غائب ہو گیا

اسلوک

रामोवेत्तिनलोवेत्ति वेत्तिराजापुरूरवा ॥ [illegible]
धनंप्राप्यनान्योराजाभविष्यति १

ترجمہ اسلوک

رام جانتے ہین نل جانتے ہین پورورا جانتے ہین اس بات کو کہ اگر کہ مہاراج کی دولت پاکر نانب دیب راجا ہونگے۔

نانب دیب نے سنہ ۹۹۴ فصلی سے ۱۰۳۲ فصلی مطابق سمت ۱۱۴۱ تک چھتیس برس مسند نشین رہکر انتقال کیا اور موضع نانپور پرگنہ نانپور آباد کیا ہوا انھین راجا کی ہی۔ اور ایک اسلوک سنسکرت سے ظاہر ہوتا ہی کہ راجا نانب دیب نے ساکھ ۱۰۱۹ ساون سدی ستمی سدہ جوگ سواتی نچھتر روز سنیچر سنگھ لگن مین ایک قلعہ بنوایا تھا چنانچہ وہ سلوک ذیل مین لکھا جاتا ہی۔

नन्दनुविन्दुविधुसम्मित श्रावण वर्षे १०१९ त ... वर्णाकित द
लमुनि सिद्धि तिथ्याम् ॥ ... नेकावेरिलन गन
श्री नान्यदेव नृपति र्व्यदधीत वास्तुम् २

تحقیقات کامل سے معلوم ہوا کہ وہ قلعہ موضع سمرون پرگنہ وستیا ضلع بارامین تھا اور
ابھی تک نشان گڈھی کا موجود ہے لوگ کہتے ہین کہ یہ گڈھی تخمیناً پانچ سات کوس مین ہوگی
اب موضع سمرون علاقہ ترائی نیپال کا ہے۔

سمت ۱۰۹۷ ایک شہر اندرپرست مین جسکو اب دہلی کہتے ہین مہاراج انگ پال نام مہاراج تھے انکے
عرف راے پتھورا کے فرمان روا تھے اونہین کے عہد سلطنت مین نانب دیب ترہت
مین آکر راجہ ہوگے اور سمت ۱۱۰۲ مین انتقال کیا۔

بعد اونکے گنگ دیب عرف گنگا دیب پسر نانب دیب قائم مقام ہوئے سمت ۱۱۰۲ و سنہ ۵۰۹
فصلی تک چودہ برس مسند نشین رہکر مرگئے۔

یہ راجہ بھی مہاراج انگ پال کے عہد مین انتقال کرگئے۔

بعد انکے نرسنگہ دیب سنہ ۵۰۹ فصلی و سمت ۱۱۴۲ تک باون برس مسند نشین رہے۔

دیکھنے سے رسالہ کپتان فیلڈ صاحب ڈائرکٹر پبلک انسٹرکشن مدارس ملک لاہور و کتاب
آثار الصنادید و تاریخ خاص دہلی کے معلوم ہوتا ہے کہ دہلی مین مہاراج پرتھی راے عرف راے
پتھورا چوہان ولد مہاراج اگد سمت ۱۲۲۰ و سنہ ۱۱۶۳ عیسوی و سنہ ۵۶۳ ہجری مین تخت نشین ہوئے
تھے اور پچاس برس اونکی سلطنت رہی اور ایک تاریخ کی کتاب مین لکھا ہے کہ سنہ ۵۸۹ ہجری
مین شہاب الدین غوری نے راے پتھورا کو مار کر دہلی کو فتح کیا اور سنہ ۱۲۰۶ عیسوی
مین [illegible] آگیا۔

مہاراج پرتھی راج نے سمت [illegible] اور [illegible] عیسوی و [illegible] ہجری مین دہلی مین ایک قلعہ بنوایا تھا کہ نشان اوسکا ابتک قطب صاحب کی لاٹ کے پاس موجود ہے اس تحریر سے ظاہر ہوتا ہے کہ مہاراج نرسنگہ دیب دو برس قبل وفات مہاراج اننگ پال کے گدی نشین ہوئے اور مہاراج پرتھی راج کے آخر زمانہ مین انتقال کیا۔

بعد اوسکے رام سنگہ دیب [illegible] فصلی و سمت [illegible] و [illegible] عیسوی تک زندہ رہکر بانوے برس کی عمر مین مر گئے۔

یہ راجا سلطان ناصر الدین محمود پسر سوم شمس الدین التمش کے وقت مین انتقال کر گئے اور سلطان محمود [illegible] عیسوی و [illegible] ہجری مین مرے۔

یہ بادشاہ بڑا نیکنام اور متحمل المزاج تھا اور قرآن کتابت سے اپنا گذر کرتا تھا خزانہ بادشاہی سے اپنے واسطے کچھ نہ لیتا تھا رعایا کو بہت خوش رکھتا تھا۔

بعد اوسکے [illegible] سنگہ دیب [illegible] فصلی و سمت [illegible] و [illegible] عیسوی مین بارہ برس تک [illegible] نشین رہکر فوت ہو گئے۔

یہ راجا [illegible] غیاث الدین بلبن کے عہد سلطنت مین فوت ہوئے اور سلطان بلبن [illegible] و [illegible] سلطان ناصر الدین محمود کا تھا [illegible] عیسوی مین بادشاہ دہلی ہوا اور [illegible] عیسوی مین مر گیا۔

بعد اوسکے ہر سنگہ دیب نے [illegible] فصلی و سمت [illegible] و [illegible] عیسوی تک [illegible] مسند نشین رہے یہ راجا علاؤ الدین خلجی بادشاہ کے شروع عہد مین موجود تھے۔

علاؤ الدین [illegible] جلال الدین بادشاہ اپنے چچا کو [illegible] عیسوی مین قتل کر کے [illegible] عیسوی مین [illegible] تخت دہلی پر بیٹھ گیا۔

مگر محمد قاسم نے تاریخ فرشتہ مین جو ایک کتاب معتمد ہی لکھا ہی۔ و تواریخ فتوح السلاطین کے دیکھنے سے معلوم ہوتا ہی کہ غیاث الدین تغلق بادشاہ ۷۲۴ھ ہجری مین جسکے مطابق ۱۳۲۴ عیسوی اور ۷۳۱ فصلی ہوتا ہی گور لکھوتی سے جو بنگالہ مین ہی پھرتے وقت ترہت مین آیا تھا راجہ ترہت کا بخوف سلطان جنگل مین بھاگ گیا سلطان تعاقب و سکا کرکے جنگل مین آیا اور بحکم سلطان وہ جنگل صاف کیا گیا اور قلعہ راجا کا سلطان کے قبضے مین آیا اور راجہ گرفتار ہوا ترہت کی حکومت احمد خان پسر ملک تلبغہ کے علاقہ ہوئی۔ اور یہ بادشاہ ۷۲۵ھ ہجری مین مر گیا۔

اگرچہ نام ترہت کے راجا کا نہین لکھا ہی مگر ایک اسلوک سنسکرت کے دیکھنے سے جو راقم کو دستیاب ہوا اور وہ اسلوک مع ترجمہ آگے لکھا جائیگا اوس سے اختلاف پایا جاتا ہی اور وہ اختلاف یہ ہی کہ ساکہ ۱۲۴۵ مین جسکے مطابق سمبت ۱۳۸۱ و ۷۳۲ فصلی ہوتا ہی ہر سنگہ دیب ترہت مین راجا تھے اور اوسی ساکہ مین پٹن پورے سے کوہستان کی طرف چلے گئے۔

لوگ کہتے ہین کہ جب وہ جنگل بحکم بادشاہ کے صاف ہو گیا لوگون نے اوس سر زمین مین نئے سرے گھر بنائے رفتہ رفتہ کثرت سے بستی ہو گئی اوس بستی کا نام دار و بھنگا رکھا گیا جو آجکل در بھنگا کرکے مشہور ہی۔

وجہ تسمیہ قصبہ دربھنگہ

سنسکرت مین لکڑی کو دارو کہتے ہین و بھنگ بمعنی قطع کرنے کے ہی اور الف اسکے تحسین کلام کے زیادہ کیا گیا یعنی جنگل اور لکڑی کاٹ کر بستی آباد ہوئی اسلیے نام اوسکا دار و بھنگہ [illegible] علی ہذا القیاس شہر بنارس کو نام شاستر مین بارانسی ہی کہ اوسکے کہ وہ شہر درمیان دو ندی [illegible] ورنا اسی کے واقع ہی اور اسیطرح تاریخ تاج الاقبال مین [illegible] جہان [illegible]

لکھا ہی کہ شہر بھوپال جو دکھن مین ہی وہ بسایا ہوا راجہ بھوج والی دہارا نگر کا ہی صحیح نام اوسکا بھوج پال ہی یعنی راجہ بھوج بانی اوس شہر کا ہی او پال زبان ہندی مین ساخت کو کہتے ہین حرف جیم کثرت تلفظ سے جو زبان پر بھاری تھا ساقط ہوکر بھوج پال سے لفظ بھوپال مشہور ہوا اسیطرح سے دوار بھنگا بھی دربھنگا ہوکر کے مشہور ہوا۔

آئین اکبری کی جلد دوم صفحہ ۱۲۵ مین جہان سرکار ترہت کا بیان ہی لکھا ہوا ہی کہ ابو المظفر جلال الدین محمد اکبر بادشاہ کے عہد مین رقبہ دربھنگہ کا دو ہزار اڑتیس بگھہ تھا اور جمع نقدی اس محال کی ایک لاکھ ترپن ہزار باون دام تھے جو از روے حساب الحال الوقت کے مبلغ چار ہزار اٹھتر روپیہ چار آنے بارہ گنڈے ہوتے ہین۔

اور دیکھنے سے ایک سند چک بست مرقومہ بست و یکم شہر رجب المرجب سنہ ۹۹۲ فصلی مصدرہ عہد حکومت جلال الدین محمد اکبر بادشاہ ہندوستان کے ظاہر ہوتا ہی کہ راجہ دیپ سنگہ نے بیس بگھہ زمین مع پوکھر جو اب (ذل) کہلاتی ہی اور محلہ شاہ سوپن مین واقع ہی رقبہ سے قصبہ دربھنگہ کے محدود کر کے مخدوم شاہ سلطان حسین کو دی تھی اوسکو بموجب فرمان عالیشان اکبر بادشاہ نے شاہ زاہد کو جو فرزندون سے مخدوم شاہ سلطان حسین موصوف کے تھے چک بست کر کے بحال رکھا اور وہ چک بست بعہد میر علی دیانت فوجدار قصبہ دربھنگہ ہاتھ سے بنس راے چودھری و کامدیو قانون گوے قصبہ دربھنگہ و پرکھوتم چودھری صدر سرکار ترہت کے عمل مین آیا تھا۔

یہان سے کیفیت پانچ برہمنان تھل و کالیست ترہوتیہ کی لکھی جاتی ہی جسکو راجہ ہرسنگہ دیب نے جاری کیا تھا

راجہ ہرسنگہ دیب کے پہلے برہمنان تھل یعنی ترہت کے برہمنون کا بیاہ اپنی قوم کے

مساوی درجے والون مین ہوا کرتا تھا ایک برہمن متھل یعنی ترہت کے رہنے والے نے غلطی سے قرابت قریبہ مین بیاہ کیا جب یہ بات ظاہر ہوئی تب راجہ ہرسنگہ دیب نے پنڈت ہرناتھ اور پادھا اور دیگر دیگر دانشمندون کے مشورے سے ۱۲۲۰ سال مین جو مطابق سمت ۱۳[illegible] ابتدائے فصلی کے ہوتا ہے موافق احکام دہرم شاستر کے ایک قاعدہ خاص نسبت شادی بیاہ برہمنان متھل اور کایست کرن متھل مرتب کر کے نام اوس قاعدہ خاص کا لفظ (پانچ) یعنی تنقیح کرنی ہے ہوا حسب و نسب اور درجہ خاندان ہر ایک برہمن و کایست کرن متھل کا مقرر کیا۔

عمل درآمد اوس قاعدے کا بہت دنون تک اچھا تھا بعد اوسکے برہمنان متھل اور کایست کرن متھل اوس سلسلہ کو بطمع زر بگاڑنے لگے رفتہ رفتہ آخر یہ نتیجہ نکلا ہوا کہ برہمنان درجہ اعلی روپیہ لیکر چھوٹے درجے کے برہمنون کے بیٹیون سے [illegible] بلکہ پچاس پچاس شادیان کرنے لگے اور اسی وجہ سے اب اکثر درجۂ اعلا کے برہمن اپنے لڑکون کی شادیان چھوٹے درجے کے برہمنون کی لڑکیون سے کرتے ہین اور اونسے روپیہ لیتے ہین حالانکہ اوس قاعدۂ خاص کا یہ منشا نہین تھا جو راجہ ہرسنگہ دیب نے براہ دانشمندی مقرر کیا تھا۔

منو اسمرت دہرم شاستر کے تیسرے ادہیائے اسلوک ۵۱ مین لکھا ہوا ہے کہ لڑکی کا باپ اور مان اور بھائی کچھ شلک یعنی دولت نہین لیوے اگر بامید طمع ہو کر کچھ زر لیویگا تو کہا جاویگا کہ اوسنے لڑکی کو بیچ لیا۔

اسلوک باونّ و ترپن مین یہ لکھا ہوا ہے کہ اگر لالچ کر کے [illegible] سے کچھ لیکر لڑکی کا بیاہ کرے اور اوس دولت سے اپنا فائدہ اوٹھاوے تو وہ شخص گنہگار رہوگا اور بعد مرنے کے دوزخ یعنے نرک مین داخل کیا جاویگا۔

ہوا اور کامشب [illegible] ہم بتاتے ہیں کہ یہ قول ہی کہ قیمت بیکر [illegible] کا بیاہ کرنا گویا اولاد کو فروخت کرنا ہے

اور جو بزرگ ایسا کرے اسکو گناہ کبیرہ ہوتا ہے یہی سات پشت تک دوزخ میں رہنے کو مہیا کرتا ہے۔

[illegible] سے [illegible] پانچ کا مقرر ہوا تب سے [illegible] ۱۸۰ [illegible] جو مطابق [illegible]

[illegible] کے ہوتا ہے پانچ سو اونچہ برس کی مدت ہوتی ہے۔

[illegible] مہری باستثنا [illegible] کی حیثیت کے یہان شادی بیاہ میں

[illegible] کا دروازہ کھلا رہتا ہے [illegible] تخفیف طرح شادی بیاہ کے

آپس کے اتفاق سے مقرر کرکے پابندی اوس قاعدے کی کرین تو اسمین بڑا نفع ہے جو

صرف بیجا کے جو وجہ بربادی معاش کی ہوتی ہے بچاؤ ہوجائیگا۔

تحریر چکیدہ خامہ مصنف مناسب مقام

[illegible] اس روش پر چلیگا سبزہ کی طرح [illegible] جور خزان سے پامال نہوگا [illegible]

[illegible] نقصان زر ورد کا ملال نہوگا مال ضایع نہوگا ویران خانہ آباد ہوگا [illegible]

[illegible] کی بچائیگا غریبون کو خفت [illegible] انکی شادی مین تکلف [illegible]

اسراف کا [illegible] نہوگا بے عزتی کی [illegible] آئیگی [illegible] کی طرح آبرو بچائیگی انجام

[illegible] آسان ہوجائیگا جلد سامان [illegible] شادی کے طرفین [illegible]

[illegible] میں گے [illegible] جائیگا آور [illegible]

[illegible] مین کمی و بیشی [illegible] نہوگی [illegible] نہوگی [illegible]

[illegible] جائیگا [illegible] اشعار

[illegible]	[illegible]

[illegible] استخوان باقی [illegible] سے گرا پایا		[illegible]

[illegible] ہرسنگھ دیو کی پیدائش ساکہ ۱۲۱۷ و سمت ۱۳۵۱ اور سنہ [illegible] ہجری [illegible] میں ہوئی تھی -

[illegible] راجا جلال الدین فیروز شاہ کے آخر عہد میں یا علاء الدین خلجی بادشاہ دہلی کی [illegible]

میں پیدا ہوئے تھے -

پانچ کے سلسلہ کے انتظام کا حال بقید سال ساکہ کسی پنڈت نے سنسکرت میں لکھا ہے

[illegible] وہ اسلوک مع ترجمہ ذیل میں لکھا جاتا ہے -

اسلوک

[illegible]

[illegible]

ترجمہ

ساکہ ۱۲۱۷ میں ہرسنگھ دیو راجا کی پیدائش ہوئی اور ساکہ ۱۲۴۷ میں [illegible]

اسلوک

[illegible]

[illegible]

ترجمہ

[illegible] پوس سدی نومی روز سنیچر کو راجہ ہرسنگھ دیو پٹن [illegible] سے کوہستان کو چلے گئے -

چونکہ یہ ضلع ترہت ہمیشہ سے عہد میں سلاطین سلف اور بالفعل بھی [illegible] سرکار انگلشیہ

میں تابع صوبہ و کمشنری پٹن پورے یعنی پٹنہ کے چلا آتا ہے اسلئے ہر جانب میں مختصر [illegible]

و وجہ تسمیہ شہر پٹنہ کا بھی تذکرہ اس مقام مین تحریر کرین کہ دیکھنے والون کو کچھ کیفیت اوسکی معلوم ہو جاوے آنریبل مونٹ اسٹورٹ الفنسٹن صاحب بہادر گورنر بمبئی نے تواریخ ہندوستان مین لکھا ہی کہ شہر پٹنہ کا اصل نام پٹالی پوترا و پاٹلی پتر بھی ہی اور یہ بھی تحریر کرتے مین کہ چین کے ایک مورخ نے اپنے روزنامچہ مرقومہ سنہ ۶۳۷ عیسوی مین لکھا ہی کہ جسوقت ہم ہندوستان مین سیر کے لیے گئے اوسوقت پٹالی پوترا بالکل برباد و مسمار پا گیا اور مسٹر ای لتہبرج صاحب ایم اے پروفیسر کالج ہوگلی نے تاریخ ہندوستان مین لکھا ہی کہ پہلے پہل ایک شخص چین کا جسکا نام فائن تھا ہندوستان مین سنہ ۳۹۹ عیسوی مین واسطے دیکھنے بودھ مندرون کے آیا تھا اور وہ شخص پنجاب و قنوج و پٹالی پوترا مین جو اوسوقت دار السلطنۃ مگدہ دیس کا تھا اور راجگیر و گیا و بنارس و ترالپتی مین جو دکھن مین ہی اور اوسکو تملک بھی کہتے مین گیا تھا اور وہان سے سیلان یعنی لنکا کو روانہ ہوا اور سنہ ۴۱۴ عیسوی مین ہندوستان سے لوٹ کر چین کو چلا گیا اور مسٹر جیمس کاکرن صاحب مترجم صدر عدالت دیوانی کلکتہ نے تاریخ چین مین یہ لکھا ہی کہ سنہ ۳۹۹ عیسوی مین جسوقت فائن ہندوستان مین آیا تھا اوسوقت چین مین فغفور (کان فی) مسند نشین تھا۔

فغفور (کان فی) سنہ ۳۹۶ عیسوی مین تخت نشین ہوا تھا اور سنہ ۴۱۸ عیسوی مین کسی نوکر نمکحرام کے ہاتھ سے محلسرا مین مارا گیا یہ فغفور بڑا عیاش تھا رات دن محلسرا مین پڑا رہتا تھا سلطنت کی کچھ خبر نہین رکھتا تھا اس فغفور کے عہد مین سیلان یعنی لنکا کے بادشاہ نے الماس کا ایک پتلا شبیہ گوتمہ بودہ کا بطور نذر کے بھیجا تھا اور حسن التواریخ مین لکھا ہی کہ راجہ جراسندہ کے وقت مین پٹنہ کا نام پھول پتر مشہور تھا بعد اوسکے پاٹل نام راجہ کے عہد مین پاٹل پتر مشہور ہوا اوسکے بعد پورٹین نام زد ہوا رفتہ رفتہ پٹنہ مشہور ہوا راجہ شیو پرشاد ستارہ ہند نے جام جہان نما کے دوسرے حصہ مین لکھا ہی کہ شہر پٹنہ کا نام پدماوتی اور کسم پور بھی ہی اور راجہ چندر گپت کے عہد مین پوناکے

رہنے والون نے اس شہر کو دس میل لمبا اور چونسٹھ دروازون کا شہر لکھا ہی۔
مہاراج چندرگپت کے وقت مین سلوکس وزیر سکندر کا بہت سا لشکر لیکر پاٹلی پتر کے فتح کرنے کے ارادے سے آیا تھا سلوکس کو شکست ہوئی آخر سلوکس نے راجہ چندرگپت سے صلح کرکے اپنی بیٹی کا بیاہ راجہ سے کردیا اور راجہ چندرگپت کا پوتا راجہ اشوک ایسا اقبالمند و بلند ہمت راجہ ہوا کہ پشاور و بنگالہ و اوڑیسہ و تلنگانہ کو بھی فتح کیا اور یہ راجہ بودہ کا مذہب رکھتا تھا اوسوقت مگدہ دیس مین پالی زبان جاری تھی اس سے یہ بات ثابت ہوتی ہی کہ پٹنہ بہت پرانا اور قدیمی شہر ہی اور سنہ ۳۹۹ عیسوی مین جسوقت فاہیان ہندوستان مین آیا تھا اوسوقت وہ شہر آباد تھا اور سنہ ۶۳۷ عیسوی مین جس زمانہ مین مؤرخ چینی نے اوسکو دیکھا تھا اوسکے قبل ویران ہوگیا تھا۔
اور جب اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ ہندوستان نے عظیم الشان اپنے پوتے کو بہار اور اوڑیسہ اور بنگالہ کا حاکم کرکے بھیجا تو عظیم الشان نے سنہ ۱۷۰۴ عیسوی مین پٹنہ کا نام عظیم آباد رکھا تب سے پٹنہ عظیم آباد کہلانے لگا اور شاہزادہ عظیم الشان سنہ ۱۷۱۲ عیسوی مین مرگیا۔
راجہ نانب دیب کے خاندان مین منصب راجگی و ریاست ساکھ ۱۰۱۱ اور سمت ۱۱۴۶ اور سنہ ۴۹۶ فصلی سے ساکھ ۱۲۴۵ اور سمت ۱۳۸۰ اور سنہ ۷۳۱ فصلی تک دو سو چھپن ۲۵۶ برس اور بقول بعض شخص کے سنہ ۷۲۲ فصلی تک رہا اور چھہ شخص یکے بعد دیگرے راجا ہوئے بعد اوسکے ریاست نانب دیب کے خاندان سے بھب سنگھ دیب کے خاندان مین منتقل ہوئی اور بعضون کا قول یہ ہی کہ سنہ ۷۲۲ سے سنہ ۷۵۴ تک اکتیس ۳۱ برس اور بعض کا قول یہ ہی کہ سنہ ۷۳۲ سے سنہ ۷۵۶ تک چوبیس ۲۴ برس تک ترہت مین کوئی راجہ نہین تھا۔

تذکرہ خاندان راجہ بھب سنگھ دیب برہمن متھل اونی اونوار

کامیسر ٹھاکر برہمن متھل راج پنڈت ترہت کے رہنے والے نے سنہ ۷۵۶ فصلی اور سنہ ۷۴۹ ہجری اور سنہ ۱۳۴۸ عیسوی مین سلطان الغ عرف محمد تغلق پسر سلطان غیاث الدین تغلق کے عہد

بیٹے راج ریاست ترہت کا حاصل کر کے جسب سنگہ دیب اپنے منجھلے بیٹے کو راج دیکر گوشہ نشین ہوئے
محمد تغلق بادشاہ ۷۲۵ھ ۱۳۲۵ عیسوی مین تخت سلطنت پر بیٹھا اور ستائیس ۲۷ برس سلطنت کر کے ۷۵۲ھ ۱۳۵۱ مین انتقال کیا
جسب سنگہ دیب نے ۷۴۳ھ ۱۳۴۳ عیسوی یا ۷۵۰ فصلی سے ۷۹۱ فصلی یا ۷۸۶ھ ۱۳۸۴ عیسوی تک چھتیس برس
منصب راجگی پر قائم رہکر انتقال کیا۔

پنڈت بید یانت ٹھاکر نے گزنتھ پورکھ پرچھا مین لکھا ہی کہ راجا جسب سنگہ دیب نے جب انتقال
کیا اوسوقت دو رانیان اونکی ستی ہو گئین۔

مہاراج جسب سنگہ دیب کے دو محل تھے پہلے محل سے دیب سنگہ دوسرے محل سے ہر سنگہ دیب
دو بیٹے تھے اور مہاراج جسب سنگہ دیب کے بعد دیب سنگہ راجا ہوئے۔

اسی راجہ کے وقت مین ۷۵۶ھ ۱۳۵۵ عیسوی مین حاجی شمس الدین الیاس نے حاجی پور بسا کر اوسمین قلعہ
و مسجد وغیرہ بنا کر ملقب سلطان سری متغب ہوا اور سولہ برس تک سلطنت کر کے نیک نامی سے
۷۵۹ھ ۱۳۵۸ عیسوی مین مرگیا بعد اوسکے اوسکا بیٹا سلطان سکندر جانشین اپنے باپ کا ہوا۔

بعد اوسکے دیب سنگہ دیب پسر راجہ جسب سنگہ دیب نے ۷۸۶ھ ۱۳۸۴ عیسوی یا ۷۹۱ فصلی سے ۷۹۴ھ ۱۳۹۲ عیسوی
یا ۷۹۹ فصلی تک آٹھ برس مسند نشین رہکر انتقال کیا یہ راجہ فیروز شاہ تغلق کے عہد مین مسند نشین ہوئے
اور سلطان محمد شاہ سلطان خضر خان کے پوتے کے وقت مین انتقال کیا اس راجا نے موضع سنگاری
پرگنہ بائی مین ایک تالاب کھدوایا تھا جو ابتک موجود ہی اور اس راجا کے دو بیٹے تھے اول
سیو سنگہ دوم ہرسنگہ بعد راجا دیب سنگہ کے سیو سنگہ راجہ ہوئے۔

فیروز شاہ تغلق بعد انتقال محمد تغلق بادشاہ کے ۷۵۲ھ ۱۳۵۱ عیسوی مین تخت نشین ہوا اور ۷۹۰ھ ۱۳۸۸ عیسوی
مین شہر سید دہلی کو چھتیس برس سلطنت کر کے مرگیا بعد فیروز شاہ کے دس برس کے عرصہ مین چار
بادشاہ دہلی مین ہوئے [illegible] بادشاہ محمود تغلق پوتا فیروز شاہ کا تھا اسی بادشاہ کے وقت

مین امیر تیمور ۸۰۱ سنہ ہجری مین ہندوستان مین آیا تھا اور محمود تغلق بعد چلے جانے تیمور بادشاہ کے
ہندوستان مین بیس برس تک سلطنت کرکے سنہ ۱۴۱۲ عیسوی مین مرگیا بعد اوسکے خضر خان سنہ ۱۴۱۴
عیسوی مین دہلی کا بادشاہ ہوا اور سنہ ۱۴۲۱ عیسوی و سنہ ۸۲۴ ہجری مین مرگیا بعد اوسکے مبارک شاہ
بیٹا اوسکا بادشاہ ہوا اور سنہ ۱۴۳۵ عیسوی مین مارا گیا اوسکے بعد سلطان محمد شاہ پسر مبارک شاہ
سنہ ۱۴۳۵ عیسوی و سنہ ۸۳۹ ہجری مین دہلی کے تخت پر بیٹھا۔ اوسکے علاء الدین بیٹا محمد شاہ کا
سنہ ۸۴۹ ہجری مین بادشاہ ہوا سنہ ۱۴۵۰ عیسوی مین بہلول لودی نے اس بادشاہ کو تخت
سے اوتارا اور آپ ہندوستان کا بادشاہ بنگیا۔

اور محمد شاہ سنہ ۸۴۹ ہجری مین مرگیا۔

بعد اوسکے مہاراج شیو سنگہ عرف سیو سینگ پسر کلان دیب سنگہ سنہ ۱۴۴۵ عیسوی [illegible] سنہ [illegible] فصلی سے
تین برس نو مہینے یعنی سنہ ۱۴۴۸ عیسوی اور شروع سنہ ۸۵۶ فصلی تک زیب دہ مسند راج بھی رہے یہ راجہ
سلطان محمد شاہ پسر مبارک شاہ کے عہد مین گدی نشین ہوئے اور اسی بادشاہ کے وقت
مین لاولد مرگئے۔

اس راجا کا راج استھان موضع لہرا راجا پرگنہ پرہارپور راگہو مین تھا چنانچہ نشان گڈھی کا ابتک
موجود ہے اور یہ راجہ بہادر اور جری اور سخی اور نامی اور اولوالعزم ہوئے ہین۔

بعد اوسکے مہارانی لکھمان مہادئی زوجہ مہاراجہ سیو سینگہ نے سنہ ۸۵۶ فصلی بہ سنہ ۱۴۴۸ عیسوی سے سنہ [illegible] فصلی
و سنہ [illegible] عیسوی تک نو برس انتظام راج ریاست کی مہارانی نے بھی محمد شاہ کے وقت مین انتقال کیا
بعد اوسکے مہارانی بسواس مہادئی زوجہ مہاراجہ شیو سینگہ نے سنہ ۸۶۵ فصلی و سنہ [illegible] عیسوی سے
سنہ [illegible] فصلی [illegible] سنہ [illegible] عیسوی تک بارہ برس انتظام راج ریاست کا اپنے ہاتھ مین رکھی۔
یہ رانی [illegible] لودی بادشاہ کے وقت مین مرگئین اور بہلول لودی بادشاہ [illegible] سنہ [illegible] مین انتقال کیا

بعضے نجکار کا قول یہ ہی کہ بیلے مہارانی بسواس وتنا دیؤ کے ہاتھہ مین انتظام راج کا رہا بعد اوسکے لکھمنان مہادیؤ منتظم راج ریاست کی رہین —

اور لکھمنان مہادیؤ پدم سنگہ اپنے دیور کو راج مقرر کرکے آپ مرگئین اور پدم سنگہ راجا ہوے اور بعض نجکارون کو پدم سنگہ کے راجا ہونے مین اختلاف ہی —

بعد اوسکے دربہا رائن ۸۷۶ فصلی و ۱۴۶۹ عیسوی سے ۸۷۷ فصلی و ۱۴۷۰ عیسوی تک ایک برس راجہ رہے بعد اوسکے ہر دے نراین ۸۷۷ فصلی و ۱۴۷۰ عیسوی سے ۹۱۳ فصلی و ۱۵۰۶ عیسوی و ۹۲۲ ہجری تک بنتیس برس راجہ رہے یہ راجہ سکندر لودی و ابراہیم لودی بادشاہ کے وقت مین موجود تھے

تواریخ فرشتہ کے مقالہ دوم صفحہ ۱۸۱ مین لکھا ہوا ہی کہ سنہ ۹۰۱ ہجری مین سکندر لودی بادشاہ ترہت مین آیا تھا راجا نے ترہت کے بادشاہ کی خدمت مین حاضر ہو کر چند لکھہ تنکہ خراج قبول کیا بادشاہ نے اوس خراج کے وصول کرنے کے لیے مبارک خان لوحانی کو تعینات کرکے آپ ترہت سے چلا گیا —

سکندر لودی بادشاہ نے ۱۵۱۷ عیسوی اور سنہ ۹۲۳ ہجری مین ساتوین ذیقعدہ روز یکشنبہ کو انتقال کیا اوسوقت صوبہ بہار و ترہت ملک سرور خواجہ سرا کے قبضہ مین تھا جسکو دربار شاہی سے خطاب خواجہ خیالی کا ملا تھا اور سلطان محمد شاہ بن سلطان فیروز شاہ پر غالب آکر سلطان الشرق کے لقب سے مشہور کیا

سکندر لودی بادشاہ ہندؤن کا بڑا دشمن تھا —

اس بادشاہ کے عہد مین ہندؤن کا تیرتھہ جاترا بالکل موقوف ہو گیا تھا —

کبیر داس رامانند سوامی کے چیلے اسی بادشاہ کے عہد مین تھے رامانند وشنو کی اوپاسنا یعنی بندگی مین درجہ کمال کو پہونچے اور یہ موحد تھے یعنی صرف ایشور کی وہ بیان کرتے تھے بھجن اونکا اونکی عقیدت توحید ہی پر دلالت کرتا ہی بڑے صاحب کشف و کرامات تھے —

اور اسی بادشاہ کے عہد مین پرتگیزون کا جہاز پہلے پہل دکھن مین سمندر کے کنارے پر آیا تھا

کتاب آثار الصنادید مین جواد الدولہ سید احمد خان عارف جنگ نے لکھا ہی کہ اسی بادشاہ کے وقت مین ہندو
نے فارسی و عربی پڑہنی شروع کی اور رونق بازار علم سنسکرت کم ہونے لگی - ہندو راجاؤن کی
سلطنت مین برہمنون کے سوا کایست لوگ علم سنسکرت مین استعداد کامل حاصل کرتے تھے
اور صاحب تصانیف ہوتے تھے -

دیکھنے سے فصل ۱۲ صفحہ ۲۰ و ۲۱ رسالہ اردو کایسہ - اتھنولوجی کے جو منشی کالی پرشاد وکیل عدالت
جوڈیشل کمشنر اودہ نے تصنیف کیا ہی اور جسمین چتر گبت بنسی و چندر سین بنسی کایستون کی پیدایش و
حیثیت کا تذکرہ ہی ظاہر ہوتا ہی کہ مسٹر ایچ ٹی کولبروک صاحب نے اپنے انگریزی ڈائجسٹ ہندو لا یعنی ترجمہ
دہرم شاستر موسومہ بیادہبگارنو مولفہ پنڈت جگناتھ ترک پنچانن کے جلد اول کے دیباچہ مین لکھا ہی
کہ کشمیر و ہر کایست سیر باستب گوبند چندر راجہ بنارس کے حکم سے ایک قانون معدلت عامہ کا اور ایک رسالہ
موسومہ کلپ ترو تصنیف کیا تھا و آگرہ کالج کی فہرست کتب خانہ مطبوعہ ۱۸۵۵ عیسوی کے صفحہ ۱۲۶ مین کہ جسمین
دہرم کا تصنیف کیا ہوا ایک رسالہ موسومہ دیو پار کلپ ترو درج ہی اور بحکم راجہ بنارس کے نرسنگہ پسر رام چندر عالم
صرف و نحو و حکمت نے ایک رسالہ دہرم شاستر مین موسومہ گوبندارنو تصنیف کیا تھا اور دہلی مین جو ایک
ستون سنگین ہی اور وہ فیروز شاہ کی لاٹ کہلاتا ہی اوس پر ایک کتبہ بزبان و حروف سنسکرت جیسا کہ سندہی
پنڈت و سمت ۱۲۲۰ لکھا ہوا سری پت ولد ماہو گور کایست دیوان میل دیو راجا ملک شاکمبری کا ہی اور شہسرام کے
متصل پہاڑ پر ایک کتبہ سمت ۱۲۱۹ کا ہی اوس پر نام نگہ و ہر ودیا دہر پسران گسم ہر کایست کا لکھا ہوا ہی جو والی
قنوج کے عہد مین دیوان صوبہ بہار جنوبی کے تھے و سمت ۱۲۳۳ مطابق ۱۱۷۶ عیسوی مین اودی کرن
کایست سیر باستب دوسرے نے مہاراج پرتھی راج چوہان عرف رائے پتھورا کی سرکار مین حاضر ہوئے
قوم میو کے مغلوب کرنے کیواسطے تعینات کیے گئے آخر قوم میو کے مغلوب کرنے کے صلہ مین پچاس ہزار
نبہ بیری کی سند و لقب چودہری کا حاصل کیا اور راجہ جی چند راٹہور والی قنوج کے نائب رائے تیر جسوج

کایستھ سری باستب دوسرے نے ضلع اوناؤ کا ایک قصبہ فتح کیا تھا اور چھتیس گانون آباد کیے تھے اور سنہ ۱۰۰۰ عیسوی مین جب راجہ ظلم قنوج مونگی ٹھان ایسے انھین بیس کے ساتھ اودھ مین آئے تھے۔

سنہ ۱۰۰۰ عیسوی مین ٹھاکر رام لعل دیوان راجہ چندر کے میسواڑہ مین تھے۔

اور رسالۂ مذکورہ کے صفحہ ۲۴ مین لکھا ہوا ہی کہ پنڈت شیو ارام نے جیوتش پوران اور برہم سورت سے زمانۂ سابق مین کایستھون کا ایک شجرۂ طیار کیا ہی اوس سے معلوم ہوتا ہی کہ سری رودر کایستھ مہاراج امبرس راجہ اجودھیا کے منتری تھے اور انکی اونیسوین پشت مین سری پربل پرتاب نے اشومیدھ جگ کیا تھا اونکی اولاد مین سری شرت مرو مہاراج رگھو کے منتری ہوئے اور مہاراج اج پدر مہاراج دسرتھ کے وقت مین سری رنگ دیوان تھے اور راجہ دسرتھ کے منتری سری کمل دل تھے اور سری بخشش مہاراج رامچندر کے منتری ہوئے بعد اوسکے سرکار مین لو و کس کے سری بخشش عہدۂ دیوانی پر بحال رہے و کلجگ مین مہاراج بجر ناتھ والی متھرا کی سرکار مین سری نرسین منتری رہے۔

بعضون کا قول یہ ہی کہ کایستھ شودر برن مین مگر راقم تاریخ ہذا کو اوس قول کے صحیح ہونے مین دو وجہ سے تامل ہی پہلی وجہ یہ ہی کہ برہما رنگ شوترتے اور ججر بید کی انتہ سا لکھا اور اسکندہ پوران کی رینو کا مہاتم اور مباحثہ مین وبتا تری ... اور پولست جی مندرجہ پدم ہنورت پوران کے اور مباحثہ مین بہشٹ تیا جمہ اور اگست جی مندرجہ اوتر کھنڈ پدم پوران کے اور ساتو نیہ پٹھل یعنی فصل بگیان تنتر اور ستائیسوین فصل بیار زنی تنتر اور بیرانٹ سنگہنا اور قول برہما جی مندرجہ بھوش پوران اور پدم سنگھنا اور رودر جال تنتر اور جم سنگہتا اور برہمنر ادوی اور شودر کملاکر اور کایستھ تتس پردیپ اور کایستھ کوستہہ اور بھاش معنفہ گنگا بھٹ اور فصل اچار ادھیائے اشلوک نمبر ۲۸ مین متاکشرا کے صاف لکھا ہی کہ کایستھ چھتری برن ہین۔ دوسری وجہ یہ ہی کہ کایستھ اگر شودر برن ہوتے تو

سری پرتاب پرتاب کا لیست نے جو مہاراج ادے کے پہلے اسمدہ تک کیا تھا ہرگز اسمدہ بعد برس رہنے کے
مجاز نہوتے اور اوس وقت کے برہمن بھی اونکو ایسے جگ کرنے کی شاستر اجازت نہیں دیتے تھے
شریک جگ نہیں ہوتے اسواسطے کہ سواے چھتری کے یہ جگ شودر شاستر انہیں کر سکتا ہے۔
بعدہ ہرنارائن دیب عرف بھرب سنگہ دیب پسر خورد درب نارائن دیب سنہ ۹۱۳ فصلی و سنہ ۱۵۰۵ عیسوی سے
سنہ ۹۲۷ فصلی و سنہ ۱۵۱۹ عیسوی تک چودہ برس راجہ رہے یہ راجہ ابراہیم لودی بادشاہ کے عہد
میں مر گئے اور سلطان ابراہیم لودی سنہ ۱۵۲۶ عیسوی میں بابر بادشاہ کی لڑائی میں مارا گیا۔
بعدہ اونکے روپ نرائن سنہ ۹۲۷ فصلی و سنہ ۱۵۱۹ عیسوی سے سنہ ۹۴۱ فصلی و سنہ ۱۵۳۳ عیسوی تک چودہ
برس راجہ رہے یہ راجہ ظہیر الدین محمد بابر بادشاہ کے وقت میں زندہ تھے ہمایون بادشاہ کے وقت میں مر گئے۔
بابر بادشاہ سنہ ۹۳۲ ہجری میں ہندوستان کا بادشاہ ہوا اور ۲۶ دسمبر سنہ ۱۵۳۰ عیسوی اور سنہ ۹۳۷
ہجری میں جمادی الاول کے مہینے میں دوشنبہ کے دن انتقال کر گیا یہ بادشاہ شعر بھی کہتا تھا
ایک شعر اوسکا راقم کو یاد ہے لکھا جاتا ہے۔ شعر

نوروز و نوبہار و مے و دلبری خوش ست	بابر بعیش کوش کہ عالم دوبارہ نیست

تاریخ انتقال بابر بادشاہ کی یہ ہے۔ تاریخ

شہ چو فردوس مکان رضوان زمن تاریخ جست	گفتمش فردوس دائم جاے بابر بادشاہ

تاریخ دیگر۔ بہشت روزی باد۔ سنہ ہجری۔

ہمایون بادشاہ ۹ جمادی الاول سنہ ۹۳۷ ہجری میں تخت نشین ہوا تاریخ جلوس کی یہ ہے

تاریخ

محمد ہمایون شہ نیک بخت	کز خیر الملوک ست اندر سلوک
بہ مسند بادشاہے نشست	شد شش سال تاریخ خیر الملوک

سنہ ۹۴۷ ہجری میں فرید خان نے ہمایون بادشاہ کو شکست دی اور خود ہندوستان کا بادشاہ ہو گیا اور شیر شاہ کے لقب سے مشہور کیا یہ بادشاہ بہادر و سخی و عادل و حسین تھا اس بادشاہ کے وقت میں ملک محمد جایسی مصنف مثنوی پدماوت جو زبان بھاکھا میں ہے موجود تھے اور وہ مثنوی سنہ ۹۴۷ ہجری میں تصنیف کی گئی تھی۔

تاریخ جلوس شیر شاہ بادشاہ کی یہہ ہے۔ تاریخ۔

شیر شاہ چون بہ تخت نشست	شیر و بز شد ز عدل او مانوس
بادل شاد گفت ہاتف غیب	خسرو دین و داد سال جلوس ۹۴۷

اس بادشاہ نے سنہ ۹۵۲ ہجری میں بمقام [illegible] جان بحق تسلیم کی تاریخ وفات کی اوسکے یہہ ہے۔

تاریخ

چو شیر شاہ بحکم خدای عز و جل	بسوخت ز آتش باروت و جان بحق بسپرد
بخواست فرد تاریخ او ز پیر خرد	بگفت ہاتف سال وفات ز آتش مرد ۹۵۲

بعد اوسکے کنس نرائن دیب سنہ ۹۴۷ فصلی سے سنہ ۹۶۱ فصلی و سنہ ۱۵۴۸ عیسوی و سنہ ۹۵۵ ہجری تک چودہ برس راجہ رہے یہ راجہ سلطان سلیم شاہ پسر شیر شاہ کے عہد میں موجود تھے سلیم شاہ نے سنہ ۹۶۰ ہجری میں ۲۵ ماہ جمادی الاول کو انتقال کیا تاریخ وفات کی یہہ ہے۔ مصرع۔

شد شاہ سلیم جارہ ہمای عدم سنہ ہجری

بعد اوسکے بہادر خان عدلی بادشاہ ہوا اوسکے وقت میں ہمایون بادشاہ ایران سے لوٹ کر سنہ ۹۶۲ ہجری میں پھر تخت نشین ہندوستان کا ہوا اوسی سال میں کتب خانہ کی چھت سے گر کر انتقال کیا تاریخ انتقال کی اوسکے یہہ ہے۔

تاریخ

ہمایون بادشاہ آن شاہ عادل	کہ فیض خسرو [illegible] افتاد

قضا از بہر تاریخش رقم زد	۰	ہمایون بادشاہ از بہ

راجہ بھب سنگہ دیب کے خاندان مین سنہ ۱۲۴۸ عیسوی و سنہ [illegible] فصلی سے سنہ [illegible] عیسوی تک دو سو برس اور نو مہینے ریاست رہی اور نو شخص کے بعد دیگرے راجہ ہوئے پھر بعد اس خاندان کے ریاست کی دیوار مسمار ہو گئی۔

بعض پنجیکار کا قول یہ ہے کہ اس خاندان مین سنہ ۹۵۲ فصلی تک ریاست رہی اور بعد اوسکے ایک شخص کایستھ جسکا خطاب مجموعہ دار تھا سنہ ۹۵۲ فصلی سے سنہ ۹۵۶ فصلی تک انتظام راج کا کرتا رہا اور سنہ ۹۵۶ فصلی سے سنہ ۹۶۵ فصلی تک نو برس ترہت مین کوئی راجہ نہین رہا اور بعض پنجیکار کا قول ہے کہ سنہ ۹۶۵ فصلی تک مہاراج بھب سنگہ دیب کے خاندان مین ریاست رہی بعد اوسکے مہیش ٹھاکر کے خاندان مین ریاست ترہت کی آئی۔

اور بعض کا قول یہ ہے کہ سنہ ۹۵۶ فصلی سے سنہ ۹۵۹ فصلی تک تین برس ترہت مین مجلس خان کی حکومت رہی یہ مجلس خان ذات کا متھل برہمن تھا دربار سلطانی سے اسکو خطاب خانی کا ملا تھا۔

اور بعض پنجیکار کا یہ قول ہے کہ نو برس آٹھ مہینے سات روز یعنی سنہ ۹۵۶ فصلی سے سنہ ۹۶۵ فصلی تک قوم راجپوت بھور راج ریاست پر ترہت کی قابض رہے۔

نام راجگان قوم راجپوت بھور

بیرن نارائن اور انکو روپ نارائن بھی کہتے ہین	اون بسنگا	کرسنگہ	کو شیشر سنگہ	من متھہ سنگہ
۸ ماہ	۱ ماہ	۳ برس ۸ ماہ	۵ برس	۷ یوم

حال خاندان مہاراجہ دربھنگہ

مہیش ٹھاکر [illegible] ٹھاکرین دوبہ ٹھاکر برہمن سروتری ساکن ضلع [illegible] کے [illegible] مین [illegible] تھے اور سیکڑون بیدیارتھی یعنی طالب العلم اونسے علم تحصیل کرکے درجہ کمال کو پہنچے

اونہین کے بیدیا رتھیون سے ایک شخص گھونندن رائے برہمن متھل ساکن موضع رام پور پرگنہ گورہ ۱۶
صدی عیسوی مین ابو المظفر جلال الدین محمد اکبر بادشاہ کے عہد مین دہلی کو گئے اور رفتہ رفتہ بوسیلہ
لیاقت علمی دربار شاہی مین گذر ہوا اکبر بادشاہ نے بوجہ اس بات کے کہ گھونندن رائے چند مرتبہ دربار شاہی
کے پنڈتون سے بحث علمی مین غالب آئے تھے خوش ہوکر خطاب پنڈت رائے و ریاست ترہت رگھونندن
رائے کو بہ جیت سنہ ۹۸۵ فصلی مین جو مطابق سنہ ۱۵۷۸ عیسوی کے ہوتا ہے عطا کیا اور رگھونندن رائے نے
دہلی سے آکر اپنے گرو مہیش ٹھاکر کو وہ ریاست عطیہ سلطانی نذر کی او سکو مہیش ٹھاکر نے کسی وجہ
واپس دیا تھوڑے زمانہ کے بعد گوپال ٹھاکر پسر مہیش ٹھاکر موصوف نے حیات مین اپنے باپ کی دربار
شاہی سے لیاقت و استعداد انتظام امورات زمینداری کا اپنے استحقاق ثابت کرکے فرمان ریاست
ترہت کا سر نو اپنے مہیش ٹھاکر کے نام سے حاصل کیا۔

اکبر بادشاہ ۲ ماہ ربیع الثانی سنہ ۹۶۳ ہجری مین جو موافق ۱۴ فروری سنہ ۱۵۵۶ عیسوی اور ۱۹
پھاگن سمت ۱۶۱۲ و ساکھ ۱۴۷۷ کے تھا کچھ کم چودہ برس کی عمر مین تخت نشین ہوا تاریخ جلوس کی یہ ہے
مصرع جلوس خداوند عالم پناہ۔ سنہ ۹۶۳ ہجری۔ اس بادشاہ نے قریب باون برس کے سلطنت
کرکے ۱۲ اکتوبر قدیمی سنہ ۱۶۰۵ عیسوی مین جو موافق ۳۰ کاتک سمت ۱۶۶۲ و ساکھ ۱۵۲۷ و تیرھوین ماہ
جمادی الثانی شب چہارشنبہ سنہ ۱۰۱۴ ہجری کے تھا انتقال کیا تاریخ انتقال کی یہ ہے۔ مصرع الف
کشید ملائک ز فوت اکبر شاہ + سنہ ۱۰۱۴ ہجری۔ ودیگر گشت تاریخ فوت اکبر شاہ + سنہ ۱۰۱۴ ہجری

تیسری تاریخ بادشاہ عالم جاوید اکبر بادشاہ + سنہ ۱۰۱۴ ہجری۔

جسوقت اکبر بادشاہ ہندوستان کے تخت پر جلوس فرماتا اوسوقت انگلستان مین ملکہ الزبتھ
تخت نشین تھین اور اسی بادشاہ کے عہد مین انگریزون نے سنہ ۱۵۹۹ عیسوی مین شہر لندن مین کوٹھی
مہاجنی کی بنائی اور ۳۱ دسمبر سنہ ۱۵۹۹ع پہلی ملکہ الزبتھ سے سند بغیہ تجارت میعادی پندرہ برس کی

کو لیکہ بقول بعض مورخ کے تین ۳ لاکھ روپے سے اور بقول بعض مورخ کے سات لاکھ کی پونجی سے ہندوستان مشرقی مین سوداگری شروع کی اوسمین دوسو ہندرہ آدمیون کی شرکت تھی اونمین ارل کمبرلینڈ رئیس و افسر تھا انجام کاروبار اوس کوٹھی مہاجنی کا چوبیس ۲۴ صاحبان ڈائرکٹر کے متعلق تھا سال بھر مین انکی چار مرتبہ کمیٹی ہوتی تھی اوسکا نام کورٹ آف پروپرائٹرس تھا (یعنی مالکون کی کچہری) اوسمین جو شخص پچاس ہزار روپیہ کا حصہ دار تھا وہ راے دیستا تھا اور اسکا روبکار مین چوبیس ۲۴ آدمی بیس ۲۰ ہزار روپے سے کم کے حصہ دار تھے ان لوگون کا لقب کورٹ آف ڈائرکٹرس تھا (یعنی مہتممون کی کچہری) اور سنہ ۱۸۳۳ عیسوی کے پہلے کئی دفعہ شاہ انگلستان کی طرف سے کمپنی کو سندین ملین سنہ ۱۸۳۳ عیسوی مین لارڈ ولیم بنٹنک کے وقت مین پھر بیس ۲۰ برس کے لیے سند دی گئی اور اس سند کی رو سے چین کی تجارت کمپنی کے ہاتھ سے جاتی رہی۔

اور اسی سال مین ہندوستانیون کو انگریزی زبان سکھلانے کا حکم ہوا اور بجاے فارسی کے اردو جاری ہوئی اور اسی گورنر کے وقت مین ہندو عورتون کے ستی ہونے کا دستور موقوف ہوگیا۔

احسن التواریخ مین لکھا ہوا ہے کہ ماہ مئی سنہ ۱۴۹۸ عیسوی سے آمد و رفت انگریزون کی ہندوستان مین شروع ہوئی (اوسوقت ہندوستان مین سکندر لودی بادشاہ تھا)۔

سنہ ۱۶۳۹ عیسوی مین انگریزون نے راجہ چندرگری کی اجازت سے قلعہ مدراس بنایا اور اوسکا نام فورٹ سینٹ جارج رکھا اور عظیم الشان کے وقت مین سنہ ۱۶۹۶ عیسوی مین کمپنی کی طرف سے کلکتہ مین ایک قلعہ بنایا گیا اور اوسکا نام فورٹ ولیم رکھا۔ ۳ مئی سنہ ۱۷۶۵ عیسوی کو لارڈ کلایو گورنر جنرل ہوکر ہندوستان مین آئے جس روز لارڈ کلایو کلکتہ مین پہونچے اوسی روز شجاع الدولہ سے مقام کوڑہ جہان آباد مین لڑائی ہوئی۔

اسی گورنر کے وقت سے انگریزون کو ترقی ہونے لگی یہانتک کہ شاہ عالم بادشاہ سے عہدہ

تینون صوبے یعنی اوڑیسہ عظیم آباد و بنگالہ انگریزون کے سپرد ہوئے۔

۱۳ اپریل ۱۷۷۲ء کو سپاہیل وارن ہسٹنگس صاحب گورنر جنرل مقرر ہوکر ہندوستان مین آئے اور وجہ گورنر ہونے کی یہ ہوئی کہ ۱۷۷۳ء مین لندن مین جب پارلیمنٹ نے دیکھا کہ کمپنی بہت قرضدار ہوگئی ہے اور نوکرونکی تنخواہ مین کمی کرکے ملک کا انتظام خراب کرتی ہے تو قانون جاری کیا کہ ڈھائی لاکھ روپیہ سالانہ کا گورنر جنرل پانچ برس کے لیے ہو اور اوسکی کونسل مین اسی ہزار روپیہ سالانہ کے چار ممبر بادشاہی کی منظوری سے مقرر ہوون اور کلکتہ مین سپریم کورٹ مقرر ہوئے

اور اسی بادشاہ کے عہد مین مسٹر فنچ صاحب انگلستان سے ہندوستان مین آئے تھے اور دربار شاہی مین بھی حاضر ہوئے تھے

اسی بادشاہ کے ۳۷ جلوس مین جو مطابق ۱۰۰۱ھ و ۱۵۹۲ء کے تھا گوسائین تلسی داس نے رامائن لکھنی شروع کی تھی اور مولانا عبدالقادر و شیخ محمد سلطان نے بحکم اکبر شاہ کے ادہیات رامائن کو زبان سنسکرت سے فارسی نظم مین ترجمہ کیا اوس رامائن کو راقم نے دیکھا و پڑھا ہے مگر وہ رامائن گم ہوگئی۔

اور اسی بادشاہ کے عہد مین نقیب خان و مولانا عبدالقادر و شیخ سلطان نے پوتھی مہابھارت کو و حاجی ابراہیم نے اتھرون وید کو و مولانا شیری نے پوتھی ہربنس کو و شیخ فیضی نے حساب لیلاوتی کو فارسی مین ترجمہ کیا۔

اور اسی بادشاہ کے عہد سلطنت مین راجہ ٹوڈرمل نے ۱۵۸۲ء مین جو بندوبست کیا تھا اوس بندوبست سے ملک بنگالہ کا خراج ایک کرور چھ لاکھ ترانوے ہزار ایک سو باون روپیہ مقرر ہوئے تھے۔

الغرض مہیش ٹھاکر آخر ۱۵۷۱ء مین جو موافق ۹۷۸ فصلی کے تھا بارہ برس تک زمینداری ترہت پر قابض رہکر پانچ بیٹے چھوڑ کر بنارس گئے اور وہان انتقال کیا۔

نام پانچون بیٹون کا مہیش ٹھاکر کے یہ ہین

اول - رام چندر ٹھاکر بلاشادی کیے ہوئے مرگئے اور گدی نشین نہین ہوئے۔

دوم - گوپال ٹھاکر ۹۷۸ فصلی مین مہیش ٹھاکر کے قائم مقام ہوئے اور ستر برس تک زندہ رہکر ۱۵۸۱ء مین جو مطابق ۹۸۸ فصلی کے تھا بنارس جاکر انتقال کر گئے۔

سوم - اجیت ٹھاکر یہ لاولد مرگئے اور گدی نشین نہین ہوئے -

چہارم - پرانند ٹھاکر جو گوپال ٹھاکر کے قائم مقام ہوئے تھے وہ بھی لاولد مرگئے -

پنجم - سومبنک ٹھاکر برادر گوپال ٹھاکر سنہ ۹۹۲ فصلی مین قائم مقام پرانند ٹھاکر کے ہوئے سنہ ۱۵۸۴

عیسوی مین جو موافق سنہ ۱۰۱۴ فصلی کے تھا تیئیس برس مسند نشین رہکر مرگئے -

بعد اوسکے پرسوتم ٹھاکر بیٹے سومبنک ٹھاکر کے سنہ ۱۰۱۴ فصلی مین قائم مقام ہوئے سنہ ۱۶۱۶ عیسوی تک جو مطابق

سنہ ۱۰۲۳ فصلی کے تھا آٹھ برس مسند نشین رہکر انتقال کرگئے -

زمانہ انکی جانشینی کا جہانگیر بادشاہ کے وقت مین تھا اور اوسی بادشاہ کے وقت مین انتقال کیا -

جہانگیر بادشاہ سنہ ۱۶۰۵ عیسوی مین جو موافق سنہ ۱۰۱۴ ہجری کے تھا تخت نشین ہوا تھا اور سنہ ۱۰۳۷ مین سفر

ہجری و سنہ ۱۶۲۷ عیسوی مین باسٹھہ برس کی عمر مین مرگیا -

تاریخ وفات کی یہ ہے مصرع ع جہانگیر از جہان حزم سفر کرد + سنہ ۱۰۳۷

اور اسی بادشاہ کے سنہ ۲۱ جلوس مین عبدالرحیم خانخانان بیرم خان کے بیٹے کو بہتر برس کی عمر مین سفر آخرت

درپیش آیا اور واقعات بابری کا یہی شخص مترجم تھا اور اسی بادشاہ کے وقت مین سنہ ۱۶۱۵ عیسوی مطابق

سنہ ۱۰۲۴ ہجری مین مسٹر ٹامس رو صاحب ایلچی جیمس اول بادشاہ انگلستان کا ہندوستان مین آیا تھا اور اسی

بادشاہ کے سنہ ۱۹ جلوس مین جو موافق سمت ۱۶۸۰ و سنہ ۱۶۲۳ عیسوی کے تھا گوسائین تلسی داس نے بنارس مین انتقال کیا

بعد اوسکے نارائن ٹھاکر بھائی اونکے سنہ ۱۰۲۳ فصلی مین قائم مقام ہوئے سنہ ۱۶۴۴ عیسوی تک جو مطابق سنہ [illegible] فصلی کے

تھا ۲۹ برس قابض ریاست رہے شاہجہان بادشاہ کے وقت مین ریاست انکو حاصل ہوئی تھی اور اسی

بادشاہ کے عہد مین انتقال کیا - یہ بادشاہ نہایت قدردان و رعایا پرور و انصاف پسند تھا -

شاہجہان بادشاہ سنہ ۱۶۲۸ عیسوی مین جو موافق سنہ ۱۰۳۷ ہجری کے تھا تخت نشین ہوا اور سنہ [illegible] عیسوی کے

جو موافق سنہ [illegible] ہجری کے تھا انتقال کیا تاریخ وفات بادشاہ کی

تاریخ

سالِ تاریخ فوتِ شاہ جہان	رضی اللہ گفت اشرف خان

اس بادشاہ کے عہد مین جسوقت شایستہ خان خلف یمین الدولہ آصف خان خانخانان صوبہ دار بنگالہ تھا اوسوقت غلہ بہت ارزان تھا ایک روپیہ کا آٹھ من چانول بکتا تھا اس سے یہ معلوم ہوتا ہی کہ اوسوقت بنگالہ مین تجارت غلہ کی بہت کم تھی اور عام لوگون کے پاس بہ سبب ارزانی غلہ کے روپیہ بہت کم تھا اور یہ صوبہ دار سنہ ۱۶۷۷ عیسوی مین بعہد عالمگیر بادشاہ عہدہ صوبہ داری سے مستوفی ہوا بعد اوسکے ابراہیم خان صوبہ دار بنگالہ مقرر ہوا۔

بعد اوسکے سندر ٹھاکر جو بھائی نارائن ٹھاکر کے تھے سنہ ۱۰۴۹ فصلی مین گدی نشین ہوئے اکیس ۲۱ برس زندہ رہکر سنہ ۱۶۶۰ عیسوی مین جو مطابق سنہ ۱۰۶۹ فصلی کے تھا اورنگزیب عالمگیر بادشاہ کے وقت مین انتقال کیا

اوسکے بعد مناتھ ٹھاکر بڑے بیٹے اونکے سنہ ۱۰۶۹ فصلی مین قائم مقام ہوئے سنہ ۱۶۹۴ عیسوی مین جو مطابق سنہ ۱۱۰۲ فصلی کے تھا تینتیس ۳۳ برس زندہ رہکر لاولد مر گئے۔

اوسکے بعد نرپت ٹھاکر بھائی اونکے سنہ ۱۱۰۲ فصلی مین قائم مقام ہوئے سنہ ۱۷۰۲ عیسوی مین جو مطابق سنہ ۱۱۱۰ فصلی کے تھا ۸ برس ریاست کرکے مر گئے۔

بعد اوسکے رگھو سنگھ بیٹے نرپت ٹھاکر کے سنہ ۱۷۰۲ عیسوی مین جو موافق سنہ ۱۱۱۰ فصلی کے تھا قائم مقام ہوئے یہ راجہ اورنگزیب عالمگیر بادشاہ کے وقت مین مسند نشین ہوئے تھے اس راجہ کے وقت مین نواب زین الدین احمد خان برادر مہابت جنگ کے ترہت مین آئے تھے اور قصبہ بھوارہ مین جہان گڑھی راجہ کی تھی بہت عرصہ تک قبضہ کیا تھا۔ یہ بات تاریخ سیر المتاخرین کے صفحہ ۲۲۵ مین لکھی ہوئی ہی۔

عالمگیر بادشاہ سنہ ۱۶۵۸ عیسوی مین جو مطابق سنہ ۱۰۶۸ ہجری کے تھا تخت نشین ہوا اور ۲۸ ذیقعدہ روز جمعہ سنہ ۱۱۱۸ ہجری مین جو موافق ۲۰ ماہ فروری سنہ ۱۷۰۷ عیسوی و سنہ ۱۱۱۴ فصلی کے تھا سینتالیس ۴۷ برس

برس سلطنت کرکے انتقال کیا تاریخ انتقال بادشاہ کی یہ ہے

مصرع برفت از جہان بادشاہ ولی ۱۱۱۸ہجری -

یہ بادشاہ بڑا عاقل اور بیدار مغز تھا مگر مزاج مین تعصب مذہبی بہت رکھتا تھا - اس بادشاہ کا حال مسٹر ملی اور صاحب فرانسیسی نے اپنے سفرنامہ مین بہت صراحت سے لکھا ہے -

مہاراج دربھنگہ کے خاندان کے لوگون مین سے پہلے پہل راگھو سنگہ کو خطاب راجگی کا عالمگیر بادشاہ کے وقت مین ملا تھا -

راجہ راگھو سنگہ نے نواب مہابت جنگ مرشد آباد کو بہت سے روپے نذرانہ مین دیکر ٹھیکہ مقرری سرکار ترہت کا ایک لاکھ روپے جمع سالانہ پر حاصل کیا اور راجہ موصوف نے دہر دیوان نواب مہابت جنگ کو پچاس ہزار روپے سالانہ علاوہ جمع مقرری کے نذرانہ دیا کرتے تھے کسی نے نواب مہابت جنگ سے اس بات کی شکایت کی کہ سرکار ترہت کی آمدنی بہت زیادہ ہے ٹھیکہ مقرری مین جو ایک لاکھ روپیہ جمع مشخص کردی گئی ہے بہت کم ہے آخر نتیجہ اوسکا یہ ہوا کہ اس شکایت پر سنہ ۱۷۴۳ عیسوی مین سرکار ترہت کی جمع سات لاکھ اونہتر ہزار دو سو ستانوے روپے قائم ہوئی نواب کی مہربانی سے ترہت کی تحصیل کی خدمت اور چند موضع بطور نانکار اور رقم سہ دہی (جو قرینے سے معلوم ہوتا ہے کہ فی سیکڑا کچھ دستور مقرر کیا گیا تھا) باین شرط دی گئی کہ ترہت مین جاکر رعایا کی پرورش کرین اور ضلع کو آباد کرین چنانچہ راجہ راگھو سنگہ نے اون شرائط کی تعمیل کی اور راج استھان اپنا موضع بھوارہ پرگنہ گوپال پور مین جو متصل سب ڈویژن مدھوبنی کے ہے قائم کیا اور وہان تک نشان گڑھی کا موجود ہے -

راجہ راگھو سنگہ ۱۷۳۶ عیسوی مین جو شروع ۱۱۴۳ فصلی کا تھا ستائیس برس راج کرکے انتقال کرگئے نسبت مین کہ یہ راجہ صاحب شجاع اور دلیر اور سخی تھے -

بعد اسکے راجہ بشن سنگہ بیٹے اونکے ۱۱۴۳ فصلی مین قائم مقام ہوئے ۱۷۳۶ عیسوی مین جو مطابق

سنہ ۱۲۴۳ فصلی کے تھا مسند نشین رہکر لا ولد مر گئے۔

بعد اوسکے راجہ نرندر سنگھ شین سنگھ کے بھائی سنہ ۱۲۴۳ فصلی مین قائم مقام ہوئے نواب محمد علی وردی خان مخاطب بخطاب مہاتب جنگ کے حکم سے چند رقم دستورات کا انکو عطا کیا گیا راجہ نرندر سنگھ لا ولد تھے سنہ ۱۷۹۰ عیسوی مین جو موافق سنہ ۱۱۹۷ فصلی کے تھا انتقال کر گئے اور نواب مہاتب جنگ نے سنہ ۱۱۶۰ ہجری مین جسکے مطابق سنہ ۱۱۶۰ فصلی ہوتا ہی انتقال کیا۔

یہ راجا اکیس برس مسند نشین رہے تھے۔

کہتے مین کہ ایک مرتبہ راجہ صاحب بھاری ستھ عامل سلطانی سے جو واسطے ایصال خزانہ بادشاہی کے آیا تھا اوس سے گندہپے گھاٹ پر پرگنہ گوپال پور مین لڑے تھے مخالفین سے بہت سخت لڑائی ہوئی مگر راجہ صاحب فتحیاب ہوئے اور راجہ صاحب موصوف نے ہزارہا بیگھے اراضی اور مواضعات مستکم برہمن و منت و فقرا کو بطور برہموتر و شبوتر و فقرانہ و مدد خرچ کے عطا کیے کہ آجتک وہ جائداد اونکے وارثون کے قبضہ مین موجود ہی۔

بعدہ راجہ پرتاب سنگھ سنہ ۱۱۶۲ فصلی مین گدی نشین ہوئے راجہ پرتاب سنگھ کو راجہ نرندر سنگھ نے بسبب اپنی لا ولدی کے گرتریہ پوترا اپنا مقرر کیا۔

سنہ ۱۷۶۲ عیسوی مین جو موافق سنہ [illegible] فصلی کے تھا راجہ پرتاب سنگھ [illegible] ہوا اور [illegible] سے تعلقہ [illegible] گئین آکر مقیم ہوئے اوسوقت سے آجتک سکونت راجگان راجبنسی [illegible] قرار پائی اور رقم [illegible] جو نواب مہاتب جنگ نے راجہ رگھو سنگھ کو دی تھی نواب [illegible] علی خان [illegible] دستخطی بحال و منظور فرمایا۔

سنہ [illegible] عیسوی مین جو مطابق سنہ [illegible] فصلی کے تھا سرکار [illegible] رقم دستورات مالکانہ کو ضبط کر لیا مگر وس مدد خرچ [illegible] پرداخت [illegible] راجہ نرندر سنگھ [illegible] و مواضع [illegible] پرداخت ہوتی [illegible] برادر زادہ پرتاب سنگھ کے چھوڑ دیے اور ہزار روپیہ ماہانہ [illegible] صاحب [illegible] مقرر کیا۔

راجہ پرتاب سنگہ نے ۱۸۲۶ء عیسوی مین جو موافق سنہ ۱۲۳۳ فصلی کے تھا ۱۴ برس مسند نشینی کے بعد انتقال کیا یہ راجہ صاحب نہایت جواد و عالی ہمت و سخی بے مثال تھے قوم برہمن و اہل ہنود اپنے عملوں کے بڑے قدردان تھے چنانچہ منت میتھلے کو تعلقہ چھوروت پرگنہ بھالا جو بوقت اٹھارہ ہزار روپیہ کی تحصیل کا محال ہے اور تعلقہ سوروناپرگنہ نادیگر جو چودہ ہزار روپیہ کی تحصیل کا محال ہے مورد نامذکور کے منت کو دیا اور بھوانی دت مصر دیوان کو اپنے چند مواضع و ہزار ہا بیگھے زمین و دیگر مواضعات برہمنوں کو عطا کیے۔ بعد اوسکے راجہ مادہو سنگہ بھائی راجہ پرتاب سنگہ کے سنہ ۱۲۳۳ فصلی مین قائم مقام ہوئے چھ برس کے بعد سرکار انگلشیہ کی طرف سے انتظام بندوبست کا اونکے ساتھ کیا گیا تاریخ مسند نشینی سے اپنی راجہ مادہو سنگہ نے دو برس کے بعد واسطے واگذاشت دستورات وغیرہ جائداد مضبوطہ کے جو پہلے سے ضبط تھی گورنمنٹ مین درخواست کی۔

سنہ کے پر گورنر جنرل کلکتہ سے تحقیقات ہونے کا حکم ہوا اور سند طلب کی گئی چونکہ سند شاہیہ تھی اسواسطے راجہ صاحب نے داخل کرنے سے انکار کیا اور حوالہ مداخلت و مقابضت پرانی کیا اور یہ بیان کیا کہ ملاحظہ سے دفتر قانون گو کے حال استحقاق دستورات و قدامت کا ظاہر ہوگا اور ایک نقشہ اس طور پر داخل کیا جس سے معلوم ہوتا تھا کہ ایام ضبطی تک اسقدر زر دستورات وصول ہوسکتا تھا کہ وہ بسبب ضبطی کے وصول نہین ہوا اسی قدر پر بابت بقیات مثبت سال گذشتہ کے مبلغ ایک لاکھ ترانوے ہزار روپیہ ۱۹۳۰۰۰ مقام ترہت کے خزانہ سے سنہ عیسوی مین راجہ صاحب کو دیے گئے اور ماہ مئی ۱۸۳۸ء عیسوی مین صاحب کلکٹر ضلع نے دستورات انکی واگذاشت کے ضبط کرنے کی رپورٹ کی اور یہ سفارش کی کہ بجائے اوسکے راجہ صاحب کو ایک ہزار روپیہ ماہوار دیا جاوے جیسا کہ بندوبست مسٹر ہارٹ صاحب ۱۸۴۱ء عیسوی مین دیا گیا تھا بعد ازان صاحب کلکٹر بہادر نے پھر رپورٹ اس مضمون کی کی کہ راجہ صاحب شرائط سند عطا نامہ دستورات کے بجا نہین لائے بعد دوسرے سال بندوبست سرکار ترہت کا جمع دو لاکھ چھیانوے ہزار ایکسو اکاسی روپیہ راجہ صاحب

ساتھ کیا گیا اور [illegible] عیسوی کے ماہ ستمبر مین گورنر جنرل نے مالکون سے واسطے بندوبست دہسالہ
کے راے طلب کی تھی اوسوقت مہاراجہ صاحب نے گورنر جنرل کی حضور مین درخواست کی کہ مقرری اجارہ
ہمارے نام سے ترہت کا بحال ہے اور جب تک زرمالکانہ اور زردستورات نہین ملیگا تب تک ہم
بندوبست نہین لینگے اس وجہ سے زمینداری راجہ صاحب کی ساتھ فیض الدین و برکت اللہ کے بندوبست
کی گئی تھوڑے روز کے بعد بورڈ ریونیو نے رقم دستورات و زرمالکانہ راجہ صاحب کو بحال و منظور کیا تب ماہ
نومبر [illegible] عیسوی مین فیض اللہ نے اپنے حصۂ زمینداری سے استعفا دیا اور اس مضمون کی درخواست
کی کہ راجہ مادہو سنگہ صاحب رعایا کو مالگذاری کے دینے سے منع کرتے ہین اسوجہ سے ہم ماہ اسن کی قسط
مین صرف مبلغ چھہ ہزار روپیہ وصول کرسکے حالانکہ وہ قسط چوبیس ہزار روپیہ کی تھی تب صاحب کلکٹر نے
پھر بھی راجہ مادہو سنگہ سے واسطے لینے بندوبست کے استفسار کیا اور یہ لکھا کہ فیض الدین نے استعفا
دیا اور برکت اللہ گھوڑے سے گر کر شہر پٹنہ مین مرگیا اوسکے وارث اجارہ لینے سے انکار کرتے ہین
مگر راجہ صاحب نے باین عذر انکار کیا کہ بوجہ لیے جانے مقرری اعلیٰ پور و سرکار ترہت کے ہم اجارہ نہین لے
سکتے ہین تب درمیان [illegible] و [illegible] عیسوی کے چند ٹھیکہ دار ہوتے گئے [illegible] عیسوی مین راجہ صاحب
سے پھر استفسار کیا گیا اور بعد منہائی زرمالکانہ اور دستورات کے بجمع مبلغ ایک لاکھ اٹھہ ہزار پانچسو
چھہ روپیہ کے بندوبست کرنا سرکار نے منظور کیا مگر راجہ صاحب نے قبول نہ کیا اور بجواب اوسکے یہ لکھا
کہ ایک لاکھ اڑتالیس ہزار دوسو ستائیس روپیہ ہمکو جمع دینا منظور ہے بشرطیکہ بعوض اوس مقرری کے
جو [illegible] لی گئی ہے چھہ ہزار ایکسو چوہتر روپیہ مجرا دیے جائین - کلکٹر نے اس استدعا کو منظور نہین کیا دوسرے
لوگون سے کے ساتھ ٹھیکہ کا بندوبست کیا آخر راجہ صاحب نے دس ہزار روپیہ بیشی دینے
قبول کیے تب منظوری صاحبان بورڈ ریونیو زمینداری ترہت کی انکے ساتھ بندوبست
زر [illegible] کی گئی

راجہ مادہو سنگہ چھتیس برس یعنی سنہ ۱۸۱۹ عیسوی تک جو مطابق ۱۳ ماہ اساڑھ سنہ ۱۲۲۶ فصلی کے تمام مسند نشین رہے بعد اسکے بنارس جاکر تاریخ ستائیس ماہ کاتک سنہ ۱۲۲۶ فصلی مین انتقال کیا۔

یہ راجہ صاحب بڑے دانشمند اور عاقل تھے اپنے راج ریاست کا انتظام اور بند و بست بہت اچھی طرح سے کرتے تھے انہین کے وقت سے اس راج ریاست مین ترقی شروع ہوئی راجہ صاحب موصوف نے لالہ جیون رام اپنے دیوان کو اونکی لیاقت اور کارگذاری و خیرخواہی و دانشمندی و خوش انتظامی کے سبب سے موضع ہربہرپور پرگنہ بہروارہ و موضع مرزاپور وغیرہ پرگنہ مہلا عطا کیا

اونکے پانچ بیٹے تھے

اول۔ راج کنوار بابو کشن سنگہ و بحیات راجہ مادہو سنگہ کے لاولد مر گئے۔

دوم۔ مہاراجہ چھتر سنگہ۔

سوم۔ راج کنوار بابو کیرت سنگہ۔

چہارم۔ راج کنوار بابو گوبند سنگہ۔

پنجم۔ راج کنوار بابو رامپت سنگہ۔

مہاراج کنوار بابو کیرت سنگہ کو صرف محاصل پرگنہ چندی و مہاراج کنوار بابو گوبند سنگہ کو صرف محاصل پرگنہ پرہاریپور راگھو و مہاراج کنوار بابو رامپت سنگہ کو صرف محاصل پرگنہ بکہپ واسطے خورش و پوشش کے ملا تھا۔

مہاراج کنوار بابو گوبند سنگہ موصوف نے سنہ ۱۸۲۳ عیسوی مین انتقال کیا۔

مہاراجہ چھتر سنگہ بہادر سنہ ۱۸۵۸ عیسوی تک جو مطابق ۴ ماہ بیساکھ سنہ ۱۲۶۵ فصلی کے تمام ۳۹ برس گدی نشین رہے یہ مہاراجہ صاحب بڑے رئیس و قدردان و عالی ہمت و رعیت پرور و منتظم تھے منجملہ جد راقم کو کہ لیاقت علمی و دیانت و صفت خیرخواہی و نیک نیتی

سے معمور تھے منشی اپنا مقرر کیا او سوقت سے مہاراجہ مہیشر سنگھ بہادر کے عہد تک اس سلسلہ پر سرفراز رہے۔

اسی وقت والی نیپال نے تمام ترائی تک پہاڑون مین عمل اپنا کر لیا تھا و ۱۸۱۵ عیسوی مین جو مطابق ۱۲۲۲ فصلی کے تھا جنرل اکٹرلونی صاحب نے ستلج کے اس پار شملہ سے بیس کوس پچھم ملون کے قلعہ مین نیپالیون کی فوج کو شکست دی تھی اوس لڑائی مین مہاراجہ چھتر سنگھ بہادر نے سرکار گورنمنٹ بنگال کو کئی لاکھ روپے نقد اور سپاہ واسطے مدد کے دی تھی اور گورنمنٹ مین اونکی بڑی نیکنامی اور خیرخواہی ثابت ہوئی۔

۱۸۳۹ عیسوی مطابق ۱۲۴۶ فصلی مین مہاراجہ چھتر سنگھ بہادر نے بوجہ کبرسنی و ضعف بدنی و بیماری کے رودر سنگھ اپنے بڑے بیٹے کو راج سپرد کیا او سوقت مہاراج رودر سنگھ کی عمر تیس ۳۰ برس کی تھی۔

مہاراجہ چھتر سنگھ نے اپنے چھوٹے بیٹے بابو باسدیو سنگھ کو واسطے پرورش کے صرف محاصل مواضعات پرگنہ ہبیلی و چار مکان و دو ہاتھی اور کمرہ اونکے رہنے کے واسطے دیا تھا اور اونکے نام سے داخل خارج ہونے کے لیے بھی درخواست کی تھی بابو باسدیو سنگھ نے از روے دہرم شاستر نصف راج کا دعوی کیا اور مہاراجہ رودر سنگھ کی طرف سے جواب دیا گیا کہ بموجب دستور خاندان اور کلاچار کے راج تقسیم ہونا نہین چاہیے اور اوس بنیاد پر واسطے دلاپانے چوبیس لاکھ چھیالیس ہزار نوسو اٹھاون روپے کے بابو باسدیو سنگھ نے عدالت ضلع ترہت مین نالش دائر کی مسٹر پگل صاحب جج بہادر نے فیصلہ کیا کہ مہاراج رودر سنگھ بہادر مستحق راج ہین اور بابو باسدیو سنگھ کو صرف استحقاق پانے محاصل پرگنہ ہبیلی بطور پرورش کے ہے اسکا اپیل صدر دیوانی مقام کلکتہ مین ہوا فیصلہ ضلع کا بحال رہا اور مہاراجہ رودر سنگھ بہادر

گدی نشین رہے علی ہذا القیاس بابو گنیشدت سنگہ پسر راجکنوار بابو گوبند سنگہ نے بھی بدعوی تقسیم زمینداری راج دیوانی مین نالش کی تھی آخر وہ مقدمہ بھی بہ سبیل اپیل خاص و عام ولایت تک پہونچکر ڈسمس ہو گیا۔

مہاراجہ رودر سنگہ بہادر نے سنہ ۱۸۵۰ عیسوی مین جو موافق ۱۴ اگہن سنہ ۱۲۵۸ فصلی کے تھا توار کے دن دس برس دس مہینے دس روز مسند نشین رہکر انتقال کیا۔ راجہ صاحب بڑے عالی ہمت تھے مہاراجہ مہیشر سنگہ اپنے بڑے بیٹے کی شادی مین نو لاکھ روپے خرچ کیے اور اپنے نوکرون و قرابتدارون کو دوشالے دیے دریاے موہنی پر جو ایک بڑی جنگل مین واقع ہے بصرف زر کثیر ایک پل پختہ خشتی ایسا مضبوط بنوایا کہ آجتک باوجود مرور سنین کثیر و کثرت آمد سیلاب کے ایک کنکری کو بھی نقصان نہین پہونچا اوس پل کی تاریخ مولوی امیر علی آلہ آبادی نے یہ لکھی ہے

تاریخ پل موہنی تصنیف مولوی امیر علی آلہ آبادی متخلص بہ امیر

والی ترہت مہاراجہ بہادر رودر سنگہ	ساخت از بہر ثواب پدر این پل را بنا
گفت سال ہجریش ہاتف رہ حفظ جہان ۱۲۶۳	در سن ہجریش گفتا پل زہے راہ رضا ۱۲۸۱
گفت سال عیسویش کشتی دریای فیض ۱۲۶۵	در سنین سمتش خوش منتفعے حد نجا ۱۵۰۰

اس تاریخ کے صلہ مین مہاراجہ صاحب بہادر نے پانچ سو روپے اور ایک جوڑا دوشالہ عطا کیا تھا اور مقام نرگونہ مین ایک [illegible] اور دربھنگہ مین ایک تالاب مسمی بہ لچھمی ساگر کھدوایا اور چند تالاب اپنی زمینداری مین کے دیہاتون مین طیار کرائے مزاج مین انکے نہایت درجہ کی ریاست و کمال درجہ کی مروت اور غربا پروری کی ہمت تھی مگر بوجہ نااتفاقی کے انتظام راج کا اچھا نہ ہونے روپے کے قرضدار ہوگئے تھے۔

اونکے چار بیٹے تھے

اول - مہاراجہ مہیشر سنگہ -

دوم - مہاراج کنوار بابو گونیسر سنگہ -

سوم - مہاراج کنوار بابو شر سیر سنگہ -

چہارم - مہاراج کنوار بابو گومیسر سنگہ -

مہاراجہ مہیشر سنگہ بہادر بڑے بیٹے اونکے سنہ ۱۲ فصلی مین گدی نشین ہوئے -

مہاراجہ مہیشر سنگہ بہادر کی طبیعت کے دریا مین جوش سخاوت تہا مزاج مین حلم ورحم انتہا درجہ کا تہا اور صورت وشکل مین بہت اچہے تہے چہرہ و بشرہ سے آثار ریاست نمایان تہے اور ستارہ اقبال اونکی پیشانی سے چمکتا تہا اور باعتبار صورت پراین منصب اونکی اونکے قامت پر نہایت مزیب تہا مگر بوجہ متعلقون کے یہ راج ریاست قرضدار زر کثیر کی ہوگئی تہی کہ وہ عہد مین کورٹ آف وارڈس کے ادا کیا گیا مہاراجہ صاحب بہادر اکثر اوقات مقام جہنجہار پور پرگنہ نارید گر مین رونق افروز رہتے تہے ۱۴ اکتوبر سنہ ۱۸۶۰ عیسوی کو جو مطابق ۲۱ ماہ آسن ثانی سنہ ۱۲ فصلی کے تہا دس برس آٹہ مہینے نوروز مسند نشین رہکر روز اتوار کو انتقال کیا -

	اونکے دو بیٹے ہوئے	

اول - مہاراجہ لچمیسر سنگہ بہادر -

دوم - مہاراج کنوار بابو رمیسر سنگہ -

مہاراجہ لچمیسر سنگہ بہادر ۲۵ ستمبر سنہ ۱۸۵۸ عیسوی و ۳ آسن سنہ ۱۲۶۶ فصلی کو پیدا ہوئے اور مہاراجہ مہیسر سنگہ کے مرنے کے وقت عمر اونکی دو برس ۲۰ یوم کی تہی بسبب نابالغی مہاراجہ لچمیسر سنگہ بہادر کے راج ریاست تحت انتظام مین کورٹ آف وارڈس سرکار عالی کے در آیا اوس وقت یہ ریاست ستر لاکہ روپیہ کی قرضدار تہی اور زمینداری متعلقہ راج سے ستر لاکہ روپیہ

ی آمدنی تھی۔

مہاراجہ لچھمیشر سنگھ بہادر اور مہاراج کنوار بابو رمیشر سنگھ دونون بھائیون نے بنارس کے کالج مین علم انگریزی
مین تعلیم پائی جب کورٹ آف وارڈس نے ریاست کا چارج لیا تھا اوسوقت مکانات سکونت مہاراجہ
صاحب ممدوح کچھ پختہ و کچھ خام تھے اور قریب اوسکے اور اور لوگون کے مکانات تھے مسٹر فرانگ
صاحب منیجر کورٹ آف وارڈس نے بڑی کوشش و صرف زر کثیر سے اون مکانون کے مالکون
کو راضی کر کے اور قیمت دیکے اونکے مکانون کو اوٹھوا دیا اور اوس جگہ مین یعنی گرد و پیش ڈیوڑھی
مہاراجہ صاحب بہادر خانہ باغ جدید مسمی بہ رام باغ و شام باغ و دل خوش کت باغ و کمرہ نشست نظر
مہاراجہ صاحب بہادر نابالغ کے بہت تکلف سے بنوایا وہ قابل دید و شنید ہین اور وہ زمین کہ
جسمین باغ بنوائے گئے ہین تخمیناً پچیس ایکڑ کے قریب ہوگی۔

سوای ان باغون کے ایک اور باغ جسکے اندر کمرہ و مکانات خاص رہنے کے ہین مسمی بہ آنند باغ
نہایت عمدہ و پر فضا و پر کیفیت بہ تجویز مہاراجہ صاحب بہادر بنوایا گیا ہے۔

مہاراجہ صاحب بہادر کی ڈیوڑھی سے پورب غرباً شرقاً ایک بازار بسایا گیا ہے جسمین دو رویہ دکانین
پختہ باہتمام انجنیر سرکاری بنوائی گئی ہین کہ وہ قابل دید ہے۔

راج کی زمینداری ضلع ترہت اور مونگیر و پورنیہ و بھاگلپور مین ہے ضلع ترہت مین زیادہ زمینداری
پرگنات جرئیل دہائی و اعلی پور و بچھور و بھور و گور و دھرور و گوپال پور و پچھم تحت مین ہے او نارہ گرہ
مین بھاگلپور کے ہے اور پرگنہ دھرم پور ضلع پورنیہ مین ہے اور ضلع مونگیر و بھاگلپور مین جو ملکی کھرک پور ہے
ابو المظفر جلال الدین سلطان عالی گہر شاہ عالم بادشاہ نے سنہ ۱۷۶۵ عیسوی مین جو مطابق سنہ ۱۱۷۳
فصلی کے تھا پرگنہ دھرم پور راجہ پرتاب سنگھ کو عطا کیا تھا۔

یہ بادشاہ سنہ ۱۱۷۳ ہجری مین جو موافق سنہ ۱۷۵۹ عیسوی کے تھا تخت نشین ہوا

۷ ماہ رمضان ۱۲۷۷ ہجری مین جو مطابق ۱۸۶۱ عیسوی کے تھا انتقال کیا۔

دیکھنے سے کاغذات کلکٹری ضلع دربھنگہ کے معلوم ہوا کہ اس راج کی سالانہ آمدنی اسوقت یعنی بوقت ۱۸۶۱ عیسوی کے جو مطابق ۱۲۶۹ فصلی کے ہے بائیس لاکھ تہتر ہزار چار سو تینتیس روپے ہین اور راقم نے جو عہد مہاراجہ لچھمیشر سنگھ بہادر سے پوچھا تو انہون نے فرمایا کہ اب ہمارے راج کی آمدنی تخمیناً پچیس لاکھ روپیہ ہوگی۔

تنخواہ وغیرہ چار لاکھ تیس ہزار آٹھ سو اٹھہ روپیہ مالگذاری سواے رود سس و پبلک ورکس کے خزانہ سرکار کو ادا کیے جاتے ہین اور جو بھائی مہاراج کنور بابو گوپیشر سنگھ و مہاراج کنور بابو بشیشر سنگھ و مہاراج کنور بابو گوبیشر سنگھ ولدان مہاراجہ رودر سنگھ بہادر متوفی اور بابو گردھاری سنگھ و بابو درگا دت سنگھ جانشین مہاراج کنور بابو کیرت سنگھ متوفی و بابو گنیش دت سنگھ پسر راج کنور بابو گوبند سنگھ و بابو پونیت سنگھ و بابو سوبھیت سنگھ عرف کنتو بابو وغیرہ معارفان راج کنور بابو رامیت سنگھ اور رانیون اور بیٹیون کو صرف واسطے تصرف محاصل بنظر خورش و پوشش کے اور جو جو مواضعات برہمنون اور مستحقون و پنڈتون کو خیرات مین دیے گئے ہین اون سب پرگنون اور مواضعات کی آمدنی سواے آمدنی راج کے جسکی تعداد اوپر لکھی گئی ہے تخمیناً قریب سولہ سترہ ہزار روپیے کے ہوگی۔

اور دستور قدیم اس خاندان کا یہ ہے کہ جسقدر محاصل کی زمینداری بابوون و مہارانیون و بیٹیون کو دیجاتی ہے وہ واسطے خورش و پوشش کے اونکے قبضہ مین رہتی ہے مگر جب اونکے خاندان مین وارث یعنی فرزند صلبی کوئی نہین ہوتا ہے تو وہ زمینداری عطیہ راج اور کبھی وہ زمینداری جو بعوض خانہ داری اونکی ہو وہ سب راج مین داخل کر لیجاتی ہے۔

۱۸۶۲ عیسوی کے پہلے چوالیس لاکھ چھتیس ہزار روپیہ انتظام سے کورٹ آف وارڈس کے خزانہ کلکٹری مین جمع کیے گئے تھے مگر ۱۸۶۵ عیسوی مین جو موافق ۱۲۷۲ فصلی کے تھا قحط مین تینتیس لاکھ روپیہ بمد خیرات خرچ مین آئے۔

راج کے سرمایہ سے خاص دربھنگہ مین ایک بہت عمدہ اول درجے کا شفاخانہ یعنی اسپتال بنوایا
گیا ہے اسکے بنوانے مین چوبیس ہزار روپئے خرچ ہوئے ہین اور ایک اصطبل بھی بہت بہتر تعمیر ہوا ہے
اور ایک اسپتال کرگ پور ضلع بھاگلپور مین بھی طیار ہوا ہے اوسکے بننے مین چھتیس ہزار روپئے خرچ ہوئے ہین
اور ایک انگریزی اسکول جسمین چودہ ہزار نوسو روپئے خرچ ہوئے ہین خاص دربھنگہ مین بنوایا
گیا ہے اور اس اسکول کے واسطے گورنمنٹ نے بہ تحریک مہاراجہ صاحب بہادر منظور کیا ہے کہ
انٹرنس کے درجے کی کتابین پڑھائی جاوین اور امتحان لڑکون کا پٹنہ کے کالج مین لیا جاوے۔
اور دیہاتی بائیس اسکولون اور پاٹ سالون کا خرچ خزانہ راج سے دیا جاتا ہے۔
اور سوائے اسکے راج سے چند اسپتال و چند اسکول و چند پاٹ سالون کا چندہ دیا جاتا ہے۔
ایکسو پچاس میل کی سڑک راج کے خرچ سے بنائی گئی ہے تفصیل اوسکی یہ ہے۔

سڑک ضلع پورنیہ — سڑک جے نگر — سڑک از مقام جھنجھارپور تا متصل نیپال — سڑک کمرا — سڑک بھیم باند — سڑک تا کرزتی

ان سڑکون کے دونون کنارون پر قریب بیس ہزار کے درخت ہر اقسام لگائے گئے ہین۔
کرگ پور متعلقہ ضلع مونگیر مین آب پاشی کے لیے نہر کھدوائی جاتی ہے۔
دربھنگہ سے مظفرپور تک جو سڑک سرکاری ہے اوس سڑک پر جہان جہان دریا و چور و نالے ہین
پل سرکاری بنے ہوئے ہین مگر اس ضلع کے دس مقامون مین پل آہنی خرچ سے مہاراجہ صاحب
بہادر کے باہتمام کورٹ آف وارڈس حسب تفصیل ذیل بنائے گئے ہین۔
اول بیرونچیا کے چور مین راج سے باہتمام کورٹ آف وارڈس ایک پل آہنی ماہ جولائی ۱۸۷۳ء
مین بنوایا گیا ہے اوسمین ایک لاکھ اٹھاون ہزار ایک سو سات روپئے سات آنے خرچ ہوئے ہین۔
دوم باہتمام کورٹ آف وارڈس خاص دربھنگہ مین دریائے گھوتی پر متصل موہن گرپور۔
سوم ... گھاٹ پر کیولا ندی مین۔

چہارم۔ پیرا گھاٹ پر بلان دریا مین۔

پنجم۔ باٹ گھاٹ مین کیولا ندی پر۔

ششم۔ تلجوگا پر۔

ہفتم۔ برہم پور پرگنہ اعلی پور کے بھوہتی بلان مین۔

ہشتم۔ موضع سنگرام پرگنہ پچھی کے دریاے بلان مین۔

نہم۔ موضع لوہنا پرگنہ لواتوان مین۔

دہم۔ موضع نرہیا پرگنہ اعلے پور مین۔ اوران آہنی پلون کے سواے بہت بڑے بڑے پل پختہ بھی مہاراجہ صاحب بہادر دربھنگہ کے روپے سے بنائے گئے ہین۔

پہلے پہل جو حاکم گورنمنٹ کی طرف سے واسطے انتظام راج ریاست کے مقرر ہوئے وہ مسٹر پی کسبرٹ صاحب ڈپٹی کلکٹر مقام مظفرپور تھے تاریخ ۲۳ ماہ اکتوبر سنہ ۱۸۶۰ عیسوی روز منگل کو مقام دربھنگہ مین آئے بعدہ مسٹر جیمس فرلانگ صاحب منیجر بمشاہرہ پچیس سو روپیہ کے مقرر ہوئے نہم ماہ فروری سنہ ۱۸۶۱ عیسوی کو چارج لیا بابو اسونوس دہر و بابو گریس چندر داس بابو مدسودن مین و بابو چندر سیکر بوس بنگالیان اور منشی مہابیر پرشاد کے بعد دیگرے اسسٹنٹ منیجر مقرر ہوئے و مسٹر جارج انندرسین صاحب اہل کوٹھی کمنول بھی ایک سال چھ مہینے کے واسطے قائم مقام منیجر ہوئے تھے اون سبھون نے انتظام راج ریاست کا مناسب طور پر کیا۔

مسٹر فرلانگ صاحب نہایت حوصلہ مند و اہل سخاوت و عالی ہمت و صاحب دانش و خیر اندیش مہاراجہ بہادر کے تھے حسن سلوک سے اپنے ایسا انتظام راج ریاست کا کیا کہ ہر فرد بشر خوش ہوگیا جب مسٹر فرلانگ صاحب بہادر بیمار ہوکر سنہ [illegible] عیسوی مین ولایت کو گئے اثنای راہ مین بمقام [illegible] جو قدو جراحم کہتے ہین ۔ وہ درمیان ملک عرب و ایشیا کے واقع ہے جہاز پر انتقال

تب لفٹنٹ کرنیل جیمس بران صاحب منیجر مقرر ہو کر آئے۔

بعد چندے مسٹر برن صاحب تخمیناً دو برس کی رخصت لیکر ولایت گئے اور مسٹر منیجر آرسی منی صاحب منیجر مقرر ہوئے بعدہ پھر مسٹر برن صاحب آئے و مسٹر آرسی منی صاحب برخواست ہوئے اور عہدہ اسسٹنٹ منیجری پر مسٹر جارج ڈبلیو لولین صاحب مقرر رہے۔

کیفیت مسند نشینی وراجگی جناب مہاراجہ لچھمیسر سنگھ صاحب بہادر

جناب مہاراجہ صاحب بہادر حسب الحکم گورنمنٹ واسطے حاصل کرنے خلعت مہاراجگی اور چھوڑ لینے انتظام کورٹ آف وارڈس ۲۲ ماہ ستمبر ۱۸۸۰ عیسوی مطابق ۲۲ آسن اول ۱۲۸۸ فصلی روز دوشنبہ کو مع ارکان دولت وعزیزان واقران ذی عزت خود ریل گاڑی پر دربھنگہ سے مقام عظیم آباد مین دربار مین جناب مسٹر سی بس بیلی صاحب بہادر لفٹنٹ گورنر بنگال کے کہ اسی کام کے واسطے عظیم آباد مین رونق افروز ہوئے تھے حاضر ہوئے ۵ ستمبر ۱۸۸۰ عیسوی مطابق ۵ آسن اول ۱۲۸۸ فصلی روز پنجشنبہ کو اکیس برس کی عمر مین حضور سے نواب لفٹنٹ گورنر بہادر کے مقام کالج اسکول مین عظیم آباد کے خلعت راجگی کا پہنایا گیا۔

اس دربار مین مہاراجہ مہیشر بخش سنگھ بہادر ڈومراؤن۔

مہاراجہ راج انند کشور سنگھ بہادر بتیا۔

مہاراجہ کرشن پرتاب ساہی ہتھوا۔

راجہ شیوراج نندن سنگھ بہادر شیوہر۔

مہاراج کنور بابو سکم نارائن سنگھ پسر مہاراجہ جوپرکاش سنگھ بہادر دیو۔

اور جناب مسٹر سی ٹی منگان صاحب بہادر کمشنر مال ورصاحب جج بہادر وصاحب کمشنر بہادر مجسٹریٹ بہادر پٹنہ و بابو درگا گتی پرنسپل اسسٹنٹ کمشنر و سید لطف علی خان و سید محمد حسن خان و بہت سے

پٹنہ اور جناب مسٹر ریواول صاحب کلکٹر و مجسٹریٹ بہادر و مسٹر لی صاحب ایجنٹ مجسٹریٹ دربھنگہ
و مسٹر ایم فینوگن صاحب مہتمم بندوبست راج دربھنگہ و راے منواری لعل ساہو بہادر و راے گوبردھن لعل
ساہو بہادر مہاجنان دربھنگہ و بابو جگن خان بہادر مدار المہام راج پرسونی و بابو کیدارناتھ منڈ وجہ
وکیل عدالت دیوانی مظفرپور شریک تھے جناب مہاراجہ صاحب بہادر نے نجات پانے کے شکریہ
مین بہت سے روپے پٹنہ مین خیرات کیے۔

بعد اوسکے ۲۰ ماہ ستمبر سنہ مذکور روز اتوار کے چار بجے دنکو مہاراجہ صاحب بہادر سپیشل ریل گاڑی
سے معاودت فرما کر اسٹیشن دربھنگہ تک پہونچے وہان ایک خیمہ ایستادہ تھا اوسمین رونق افروز ہوے
وہان سے پانچ بجے اوس بڑے ہاتھی پر جسپر جھول کمخواب کی اور ہودج طلائی تھا سوار ہوئے
اور جلو مین اونکے مہاراج کنوار بابو رمیشر سنگھ ایک ہاتھی پر جسپر ایک خوبصورت جھول کارچوبی
اور ہودج نقرئی تھا اور دوسرے ہاتھی پر جسپر جھول باناتی و ہودج نقرئی تھا بابو سورسیر سنگھ
برادر عموی مہاراجہ صاحب بہادر کے اور تیسرے ہاتھی پر مصاحبان مہاراجہ صاحب بہادر سوار تھے
سوا ان سواریون کے ایک سکھپال نقرئی و تین ہوادار نقرئی بھی ساتھ تھے اور آگے سواری کے ہاتھی
کے قریب دو سو آدمیون کے سوار اور نیزہ بردار و پیدل نقرئی نیزہ ہاتھ مین لیے ہوئے جلو ریز تھے
اور انگریزی باجا تکلف کے ساتھ بجتا جاتا تھا اور ایک ہاتھی پر روشن چوکی بھی بڑے مزے سے
بجتی جاتی تھی اور آگے ان سب لوگون کے ایک نشان کارچوبی ایک بڑے ہاتھی پر تھا اور ڈنکہ شتری بجتا
جاتا تھا اور پیچھے سواری کے پچیس یا تیس ہاتھیون کا حلقہ ساتھ تھا الغرض ایک تزک کے ساتھ اسٹیشن سے
دولتخانہ کو روانہ ہوئے اس سواری کے جلوس کے دیکھنے کے واسطے پچاس ساٹھ ہزار آدمیون کی
اسٹیشن سے دردولت تک بھیڑ بھاڑ تھی قریب شام بدولتسرائے مین پہونچکر تھوڑی دیر ٹھہرے بعد اوسکے
گھڑ ایستادہ سے ایک فٹن پر جسمین چوکڑی جوتی ہوئی تھی سوار ہوکر آنند باغ کو تشریف لے گئے ۱۹ ماہ ستمبر

سنہ مذکور کو جناب مسٹر ایس بیلی صاحب لفٹنٹ گورنر بہادر کی آمد کی خبر سنکر جناب مہاراجہ صاحب بہادر خلعت سرکاری پہنے ہوئے اور مہاراج کنوار بابو رمیشر سنگھ اور مہاراج کنوار بابو گومیشر سنگھ و مہاراج کنوار بابو شریشر سنگھ و مہاراج کنوار بابو گومیشر سنگھ و مولوی عبد الکریم خان منصف اول و بابو جوگیندر چندر ملک منصف دوم و انوار علی خان و مسٹر [illegible] صاحب جائنٹ مجسٹریٹ و مسٹر [illegible] صاحب منیجر راج دربھنگہ و بابو لچھمی نراین ڈپٹی انسپکٹر [illegible] اور چند انگریز وردی سپاہانہ پہنے ہوئے اسٹیشن پر استقبال کو پہلے سے حاضر تھے اور راقم بھی وہیں ساتھ موجود تھا اسی دن ساڑھے پانچ بجے دن کے جناب نواب لفٹنٹ گورنر صاحب بہادر ریل گاڑی پر اسٹیشن دربھنگہ تک پہنچے مسٹر سی بی [illegible] صاحب کمشنر اضلاع بہار اور مسٹر ایچ وارل صاحب بہادر کلکٹر و مسٹر [illegible] صاحب سکرٹری ساتھ تھے جناب نواب لفٹنٹ گورنر صاحب بہادر چار گھوڑے کی گاڑی پر مہاراجہ صاحب بہادر کے ساتھ سوار ہوکر نرگونہ میں کی مہاراجی کوٹھی میں داخل ہوئے۔

۳۰ ماہ ستمبر سنہ مذکور روز پنجشنبہ کو ہائی سکول کے مکان میں جو پہلے سے آراستہ کیا گیا تھا دربار گورنری ہوا دس بجے سے بارہ بجے تک انتظام دربار کا رہا اس دربار میں تمام رؤسا ہندو و مسلمان و انگریز اور جناب مہاراجہ صاحب بہادر موجود تھے ساڑھے گیارہ بجے جناب نواب لفٹنٹ گورنر صاحب بہادر تشریف لائے اور کارروائی دربار کی ہونے لگی دس بارہ منٹ کے بعد جناب نواب لفٹنٹ گورنر صاحب بہادر نے برخاست فرمائی اور نرگونہ کی کوٹھی میں تشریف فرما ہوئے بعد اوسکے مجلس برخاست ہوئی سب لوگ کچھ بعد بارہ بجے اپنے اپنے گھر کو چلے گئے۔

یکم اکتوبر سنہ مذکور روز چہارشنبہ کو گیارہ بجے پانچ منٹ کے بعد جناب نواب لفٹنٹ گورنر صاحب بہادر ریل گاڑی پر سوار ہوکر مقام دربھنگہ سے تشریف لے گئے۔

[illegible] دربار [illegible] کے مقام میں تخمینا اٹھائیس ہزار روپیہ جناب مہاراجہ صاحب بہادر نے خرچ خیرات کیے

اور حکم سے جناب نواب [illegible] صاحب کلکٹر بہادر [illegible] نے مبلغ [illegible] لاکھ روپیہ
جو محاصل زمینداری راج سے کورٹ آف وارڈس کی تحویل مین تھے مہاراجہ صاحب بہادر کے
حوالے کیے۔

مہاراجہ لچھمیسر سنگہ بہادر [illegible] مہارت و قابلیت مین [illegible] انگریزی [illegible] جانتے ہین اُردو
مین بھی بقدر ضرورت مہارت رکھتے ہین مہاراجہ صاحب بہادر کو انگریزون سے بہت ربط ہے
[illegible] صاحب کو [illegible] اپنے [illegible] ایک سو روپیہ ماہواری سے مقرر کیا ہے انتظام
راج کا [illegible] صاحب [illegible] جس طرح مناسب [illegible] چاہتے ہین ویسا کرتے ہین البتہ مہاراجہ
صاحب بہادر انگریزی [illegible] کے بڑے قدردان ہین [illegible] ہے کہ جب سے مہاراجہ لچھمیسر سنگہ بہادر
جلوہ فرماے مسند ریاست ہوے ہین اور انتظام کے گھوڑے کی باگ اپنے ہاتھ مین لی ہے
انگریزی لوگ و بنگالی انگریزی دان [illegible] بڑے بڑے عہدون پر مامور ہوے ہین اور ہوتے جاتے ہین
ابھی تک ہندوستانیون کے نصیبون کے چراغ نے فتیلہ التفات سے اونکے روشنی نہین پائی
آخر [illegible] مین [illegible] ٹھاکر سے مہاراجہ لچھمیسر سنگہ بہادر تک ۱۸۸۵ عیسوی مطابق ۱۲۹۳ فصلی
سے نہایت ۱۸۸۵ عیسوی جو شروع ۱۲۹۳ فصلی کا ہوتا ہے تین سو اونتیس برس [illegible] راج ریاست کا
گذرا ہے اور سترہ شخص اسوقت تک [illegible] راج ریاست پر یکے بعد دیگرے مسندنشین ہوتے گئے۔

ضلع ترہت مین برہمن بہت کثرت سے رہتے ہین انکے چار درجے ہین ۔ اول سروتری ۔ دوم جوگ
سوم پنجی بدھیہ ۔ چہارم گرہست ۔ اکثر لوگ زمینداری رکھتے ہین اور کھیتی کرتے ہین اس قوم کے
لوگ مچھلی اور ترشی اور دہی کثرت سے کہاتے ہین شراب و تمباکو نہین پیتے ہین لہسن پیاز گاجر
نہین کہاتے بیل والی گاڑی پر سوار نہین ہوتے اور اپنے ہاتہ سے ہل نہین جوتتے ہین
اس قوم کے لوگ علم موسیقی کو بھی کچھہ کچھہ حاصل کرتے ہین اس قوم مین بڑے بڑے پنڈت
شاستردان زمانہ سابق مین ہوئے ہین اور اب بھی موجود ہین ۔

صوبہ بہار مین ترہت جسکو سنسکرت مین متھلا دیس کہتے ہین مخزن علم و معدن فضل گنا جاتا ہے
چنانچہ چین کے رہنے والے اپنے علم کا ابتدا اسی دیس کو بتاتے ہین ۔

मिताक्षरा	मीमांसा	विवादचिन्तामणि	दायभाग	द्वैतनिर्णय
متاکچھرا	ممانگسا	بیادچنتامن	دائی بہاگ	دویت نرنی
द्वैतपरिशिष्ट	कल्पतरु	न्याय	व्याकरण	स्मृतितत्त्व
دویت پرشیشٹ	کلپ ترو	نیائی	بیاکرن	اسمرتتو

ज्योतिस	गणित	वेद	शिक्षा	इतिहास	नीति
جوتش	گنت	وید	سکچھیا	اتہاس	نیت
भूगोल	खगोल	संगीत	चंद्रकला	काव्य	कोश
بھوگول	کھگول	سنگیت	چندرکلا	کاب	کوش
अलंकार	छन्द	पुराण	उपपुराण		
النکار	چھندشاستر	پوران	اوپ پوران		

وغیرہ علوم اس ضلع میں جاری ہیں۔

متھلا کے پنڈتون سے بنارس و ندیا و شانتی پور کے پنڈت علما تفوق نہین رکھتے چنانچہ زمانۂ سابق مین بردوباچسپت مصر برہمن متھل نہایت صاحب علم گذرے ہین جسکو تخمیناً ترجمہ آٹھ نو سو برس کا گذرا ہوگا اونھون نے بید انت و نیای و سانکھ و مانگشا و پاتانجل و سانکھ وغیرہ چھون شاستر کا ٹیکا یعنی شرح لکھی تھی اور سانکھہ تتو کومدی اونھین کی تصنیف کی ہوئی ہو بعد اونکے گنگیس اوپدیا بھی بڑے صاحب علم ہوئے جسکو تخمیناً سات آٹھ سو برس گذرے ہونگے نیای شاستر مین گرنتھ چنتامنی انھین کی تصنیف کی ہوئی ہو جو نہایت مستند شمار کیجاتی ہو اور اوسوقت مول یعنی بنیاد نیای شاستر کی وہی گرنتھ چنتامنی شمار کی جاتی ہو بنارس و ندیا و متھلا مین بالفعل اسی گرنتھ کو پڑھکر پنڈت کہلاتے ہین۔

سرومن بھٹاچارج بنگالی نے بنگالے سے ترہت مین آکر پکچھدھر مصر برہمن متھل نیایک یعنی علم نیای کے جاننے والے سے علم تحصیل کرکے بنگالے مین جاکر اسی چنتامنی گرنتھ کا ٹیکا یعنی شرح لکھی تھی اور رگھناتھ بھٹاچارج اور جگدیس ترکالنکار اور گدادھر بھٹاچارج بنگالی و رگھوناتھ [illegible] برہمن متھل ساکن موضع مگرونی پرگنہ ہاٹی نے اوس ٹیکا کا بھی ٹیکا کیا

[illegible] وہ سب موجود واہ زکی ہرنے [illegible] تک [illegible] بڑے عالم ہوئے ہین [illegible]

[illegible] چنتامنی کے چار رون حصہ [illegible] پہلا حصہ [illegible]

[illegible] دوسرا حصہ [illegible] تیسرا [illegible] چوتھا حصہ

[illegible] مین جاری ہوا [illegible] ہوتے ہین [illegible]

[illegible] پنڈت [illegible] پورے بنارس [illegible] اوسکو پڑھا نہین سکتے ہین [illegible]

[illegible] سکتے ہین —

[illegible] مصر [illegible] شاستر [illegible] تصنیف کی تھی [illegible]

[illegible] مین چودہ ہزار روپے خزانہ شاہی سے مرحمت ہوئے —

[illegible] زمانہ گذرا ہوگا کہ [illegible] اپیست مصر [illegible]

[illegible] مین [illegible] تصنیف کی [illegible]

[illegible] عالم ہوئے [illegible] تصنیف کی تھی [illegible]

[illegible] اپیست مصر و گنیشب مصر کا نام [illegible] اپیست مصر [illegible] شاستر مین

[illegible] تصنیف کی تھی جسکا نام کرت مہارتب [illegible] حصہ [illegible] چنتامنی [illegible]

[illegible] چنتامنی — چوتھا حصہ [illegible] چنتامنی [illegible] حصہ [illegible] چھٹا حصہ [illegible]

[illegible] جاری ہین —

[illegible] ہوگا کہ [illegible] ٹھاکر [illegible] مستقل علم [illegible]

[illegible] پنڈت اور کبیشر یعنی شاعر تھے [illegible] سنگھ [illegible] سنگھ [illegible]

[illegible] ٹھاکر [illegible] بنا گیر [illegible] ٹھاکر [illegible]

[illegible] ایک گرنتھ یعنی کتاب [illegible] ٹھاکر [illegible] کا ہے —

اور قریب ڈیڑہ سو برس کے گذرا ہوگا کہ مدن اوپادیا و لچھمن ناتھہ اوپادیا بڑے پنڈت نامی اور صاحب کتب گذشتہ یعنی سدہ کاحل گذرے ہین

اپجل اوپادیا اور دہرندرلو پادیا و گوکل ناتھہ اوپادیا و اومان پت اوپادیا و رگہو ناتھہ اوپادیا بڑے بڑے نامی پنڈت ہوئے ہین ان لوگون کے گھر موضع گنہولی پرگنہ ہالی مین تھے۔

منتخب کتب برہمنان حال صاحب علم اور نامی کہ نام جو راقم کو معلوم ہو سکے بہ نشان سکونت و کیفیت علمی کے درج کیے جاتے ہین۔

نام پنڈتان ویدک یعنی وید کے جاننے والونکے

ٹیکا ناتھہ جہا ساکن موضع بھوپور پرگنہ گوپال پور

کہتے ہین کہ یجروید و بیاکرن و تنتر شاستر و دہرم شاستر جانتے ہین و ہرنی دہر جہا انکے باپ بنارس مین سرکار انگلشیہ کی طرف سے حاکم عدالت کورٹ اپیل کے تھے انہین سے بچھا ناتھہ جہا ساکن موضع بسام پرگنہ دہرورنے علم تحصیل کیا کہ سرکار انگلشیہ کی طرف سے عدالت صدر دیوانی کلکتہ مین پنڈت عدالت مقرر ہوئے تھے اور مکناٹن صاحب نے انہین بچھا ناتھہ جہا کی مدد سے داے بہاگ و متاکچھرا و مہاگنشا و وتک چندرکا وغیرہ کا ترجمہ کیا تھا کہ دس کتاب کا نام مکناٹن نامشہور ہوا اور عدالت کی کارروائی مین جاری ہے۔

بیدناتھی مصر ساکن موضع ماموں بھٹ پرگنہ لونوان

سنا ہے کہ یجروید جانتے ہین مہاراجہ صاحب دربہنگہ کے دربار مین رہتے ہین۔

اجودہیا ناتھہ مصر ساکن موضع لوتا پرگنہ برانتہہ سیوم

پنڈتون سے سنا ہے کہ شام وید جانتے ہین اور تنتر شاستر مین بھی دخل رکہتے ہین مہاراجہ صاحب

دربھنگہ کے دربار میں رہتے ہیں اور انھیں سے مہاراجہ صاحب نے علم شاستر پڑھا ہے

بیا جھا ساکن موضع چتریا پرگنہ پچھم بھاگ

کہتے ہیں کہ اکثر شاستر وید جانتے تھے مہاراجہ صاحب بھنگہ کے دربار میں رہتے تھے مر گئے۔

گاری جھا ساکن موضع کدوار پرگنہ دھمورہ

شاستر وید جانتے ہیں

رام لعل جھا ساکن موضع بلارن پرگنہ بیل

جیوتش وید جانتے ہیں مہاراجہ صاحب دربھنگہ کے دربار میں رہتے ہیں

گردھاری جھا مشتری ساکن موضع بھوان پرگنہ دھمورہ

جیوتش وید جانتے تھے مر گئے

گوشائیں جھا مشتری برادر حقیقی گردھاری جھا مذکور

شہرہ ہے کہ لیاقت علمی اچھی ہے

راجہ مصر پیپرور دمن ساکن موضع خرابی پرگنہ پچھم بھاگ متصل قصبہ دربھنگہ

جیوتش وید جانتے ہیں انکی لیاقت علمی اچھی ہے اور اکثر … ہے

ببوجن جھا ساکن موضع … پرگنہ جرال

شاستر جیوتش وید جانتے ہیں لیاقت علمی اچھی رکھتے ہیں

دھرناتھ مصر ساکن موضع چتریا پرگنہ پچھم بھاگ متصل دربھنگہ

کہتے ہیں کہ جیوتش وید جانتے ہیں انکی لیاقت علمی اچھی ہے۔

منگی لال … ساکن موضع سباپا پرگنہ رکھی

شاستر وید جانتے ہیں لیاقت علمی انکی اچھی ہے

چھیکا جھا ساکن موضع دھنکور پرگنہ بھرواره

کہتے ہین کہ انکی لیاقت علمی بہت اچھی ہے۔

جانکی جھا ساکن موضع برنگر پرگنہ ہائی

علم اچھا تھا لیاقت علمی بہت اچھی تھی مر گئے۔

ڈیگمن جھا ساکن موضع لم بہدر پور پرگنہ اوگھاره

علم انکا اچھا تھا لیاقت علمی بہت اچھی تھی مر گئے۔

ہیرامن جھا ساکن موضع بنی پٹی پرگنہ جربل

سنا ہی کہ علم انکا اچھا ہی لیاقت علمی بہت اچھی ہے۔

چنچل جھا ساکن موضع ست لکھا پرگنہ جربل

کہتے ہین کہ علم انکا اچھا ہی لیاقت علمی بہت اچھی ہے۔

لچھمی دت جھا ساکن موضع بدہ پور پرگنہ بھرواره

مشہور ہی کہ ججر وید جانتے ہین علم اچھا ہے آدمی سلیم الطبع ہین۔

مکند ٹھاکر ساکن موضع ست لکھا پرگنہ جربل

سنا ہی کہ علم انکا اچھا ہی لیاقت علمی قابل تعریف کے ہے۔

نام پنڈتان مہانگشاک یعنی مہانگشا کے جاننے والون کے

جوگ دت جھا سروتری ساکن موضع اوجہان پرگنہ دھر

کہتے ہین کہ مہانگشنہ کے عالم ہین آدمی نہایت خوب ہین۔

منوہر مصر ساکن موضع گندھوار پرگنہ ہائی

مشہور ہی کہ مہانگشنہ مین یہ بھی لیاقت اچھی رکھتے ہین۔

چتر دہر مصر ساکن موضع پتکا پرگنہ مرسیا

یہ پنڈت مانگشا و بیاکرن اچھا جانتے ہین۔ تم سے انسے ملاقات ہے۔

نام پنڈتان نیایک یعنی علم نیاے کے جاننے والون کے

کمنائی جھا ساکن موضع مگرونی پرگنہ ہاٹی

یہ پنڈت نامی اور نہایت ذی علم ہین مہاراجہ صاحب دربھنگہ کے دربار مین رہتے ہین راقم سے انسے ملاقات ہے۔

بیو جن او جھا ساکن موضع سیلکور پرگنہ ہاٹی

پہلے مہاراجہ صاحب جمو کے دربار مین رہتے تھے چھ ہزار روپے سالانہ پاتے تھے نیدن جھا اونکے باپ مہاراجہ نیپال کے دربار مین رہتے تھے مہاراجہ نیپال نے موضع متھری علاقہ ترائی نیپال عنایت کیا کہ آجتک اونکے قبضے مین ہے آجکل مہاراجہ لچھمیسر سنگہ بہادر کی سرکار مین رہتے ہین اور یہ علم نیاے و بیاکرن و ویدانت و سانکھیہ مین بڑے عالم ہین راقم سے انسے ملاقات ہے۔

بھیو مصر بسیر گنگا دہر مصر ساکن موضع ستگاؤ پرگنہ جرایل

مہاراجہ صاحب بتیا کے دربار مین رہتے ہین جگدیس مصر مورث اعلی اونکے مہاراجہ پونا کے دربار مین رہتے تھے کہتے ہین کہ ایک مرتبہ اوس ضلع کے پنڈتوں سے بحث علمی مین غالب آئے اوسکے صلے مین مہاراجہ صاحب پونا نے ایک موضع عنایت کیا کہ آجتک اونکے وارثون کے قبضے اور تصرف مین ہے۔

بوجن جہا پسر جگدہر جہا ساکن موضع اوجان پرگنہ دہرور

سنا ہی کہ برہمن سروتری ہین نہایت ذی علم اور نامی ہین -

سدہی جہا عرف سدہانند جہا ساکن موضع نگرونی پرگنہ ہاٹی

سنا ہی کہ مظفرپور سرکاری اسکول مین پہلے مقرر تھے اب بابو گردہاری سنگہ کے دربار مین بمقام مدہونی رہتے ہین انکا علم اچہا ہے -

ریدناتہہ جہا ساکن موضع بکونی پرگنہ ترہتہہ

کہتے ہین کہ مہاراجہ صاحب دربہنگہ کے دربار رہتے ہین نہایت ذی علم اور رئیس و شریف ہین -

بسناتہہ جہا ساکن موضع اندہرا ٹہادہی پرگنہ جبدی

سنا ہو کہ پہلے متام دربہن پرگنہ سرلسیا مین بابو پرمیشری پرشاد نارائن کے دربار مین رہتے تھے آجکل مہاراجہ لچہمیسر سنگہ بہادر کی سرکار مین رہتے ہین -

کنتو جہا ساکن موضع نروار پرگنہ دہرور

مہاراجہ صاحب دربہنگہ کے دربار مین رہتے ہین علم انکا اچہا ہے راقم سے انسے ملاقات ہے

سسناتہہ جہا ساکن موضع بلکہور پرگنہ ہاٹی

مہاراجہ صاحب دربہنگہ کے دربار مین رہتے تھے مرگئے

سیام سندر ٹہاکر ساکن موضع مدہا انضلاع پورنیہ پرگنہ دہرم پور

علم نیای مین نامی پنڈت تھے مرگئے

جومن جہا [illegible]

علم نیای مین نامی پنڈت [illegible]

سری ناتہہ [illegible]

راجہ ایا انند سنگہ بہادر بندیلے کے دربار مین رہتے تھے مرگئے۔

بھائی جی ٹھاکر ساکن موضع پانڈوپرا پرگنہ اوتن

سنا ہے کہ آجکل مہاراجہ صاحب بہادر جودھپور کی سرکار مین رہتے ہین۔

رتی ناتھ جہا ساکن موضع جبینا پور متصل بھگانون پرگنہ کمبند

سنا ہے کہ باپ انکے ارت ناتھ جہا مسی نیایک تھے ایک کتاب دہرم شاستر کی کہ جسکا نام کرت چنتامن ہے تصنیف کی ہوئی انکی متھلا مین جاری ہے۔

پرمیسری دت جہا ساکن موضع بہاولی پرگنہ ترہتہ

سنا ہے کہ مہاراجہ صاحب متھوا کے دربار مین رہتے ہین نامی پنڈت ہین اور سنا ہے کہ انکا ون ...

اراضی مہاراجہ متھوانے انکو عطا کی ہے۔

مہری ناتھ جہا ساکن موضع بھکوتی پرگنہ ترہتہ

علم بہت ہے نامی پنڈت ہین۔

جیپال جہا ساکن موضع بھکوتی پرگنہ ترہتہ

کہتے ہین کہ مہاراجہ رنجیت سنگہ بہادر لاہور کی سرکار مین نوکر تھے پنڈت نامی ہین

دیوکی نندن جہا ساکن موضع بگہا پرگنہ ...

پنڈت نامی ہین علم اچھا ہے۔

راجا جہا ساکن موضع [illegible] پرگنہ [illegible]

سنا ہے کہ نیائے شاستر مین انکا علم اچھا ہے پنڈت نامی ہین

جہا ساکن موضع [illegible] پرگنہ [illegible]

سنتے ہین کہ پنڈت نامی ہین نیائے شاستر [illegible] ہین

سری ناتھ مصر ساکن موضع چاندپورا پرگنہ لونی

سنا ہی کہ پنڈت نامی ہین نیاے شاستر اچھا جانتے ہین۔

ننوان چودھری ساکن موضع چاندپورا پرگنہ لونی

سنا ہی کہ نیاے شاستر بھی اچھا جانتے ہین۔

کیلاس جھا ساکن موضع پکھوار پرگنہ ہاٹی

سنا ہی کہ نیاے شاستر مین مشہور اور نامی پنڈت ہین۔

گوپی ناتھ جھا ساکن موضع کوڈیا پرگنہ ترسٹھ

کہتے ہین کہ پہلے انھون نے بچوبا ساکن موضع پکھوار سے نیاے شاستر پڑہا تھا بعد اوسکے ندیا

سانتی پور جا کر ترقی علم مین کی آدمی ذی علم لائق ہین۔

دولا جھا ساکن موضع جاہوتی پرگنہ ترسٹھ

سنا ہی کہ نیاے شاستر مین انکو اچھی لیاقت ہی یہ وکی نندن جھا ساکن موضع مبگرائی پہلے انھین سے

علم تحصیل کر کے ندیا سانتی پور مین جا کر علم شاستر ہی حاصل کیا ہے۔

سنگم لال جھا ساکن اسبنت پرگنہ بھرواڑہ

سنا ہی کہ نیاے شاستر مین انکو اچھی لیاقت ہی اسوقت بنارس مین مقیم ہین۔

گنیش دت مصر ساکن موضع براہم پرگنہ ہاٹی

نیاے شاستر مین عمدہ پنڈت ہین۔

رگھوبر جھا ساکن موضع لوانی پرگنہ اگہاپور

سنا ہی کہ آجکل مہاراجہ جلپور کی سرکار سے عدالت کے پنڈت ہین۔

جیونا تھ جھا ساکن موضع لوانی پرگنہ اگہاپور

انکا علم اچھا ہے۔

سدن مصر ترہی ساکن موضع لعل گنج پرگنہ دہرور

نیائے شاستر مین انکو لیاقت اچھی ہے۔

جسپت جہا شرتری ساکن موضع اعل گنج پرگنہ دہرور

نیائے مین یہ بھی پنڈت نامی ہین۔

فقیر جہا شرتری ساکن موضع اوجان پرگنہ دہرور

نیائے شاستر اچھا جانتے ہین۔

ہنومان جہا ساکن موضع ہٹارو پوبلی پرگنہ لوانوان

انکو بھی نیائے شاستر مین لیاقت اچھی ہے۔

مدسودن مصر ساکن موضع بہرام پرگنہ گبہ بل پور

یہ بھی نیائے شاستر اچھا جانتے ہین اور اسلوک اچھا کہتے ہین

سمناتھ جہا ساکن موضع گیمان پرگنہ نرسنگہ پور کوٹھا

یہ نیائے شاستر مین مشہور پنڈت تھے مرگئے

رودرمن جہا ساکن موضع جو نگر پرگنہ دہرم پور

یہ بھی پنڈت نامی ہین۔

موہمری مصر ساکن موضع بلیا پرگنہ ہائی

نامی پنڈت ہین اور بیجر ودیہ بھی جانتے ہین۔

پران دھن مصر ساکن موضع جین پور پرگنہ گبہ

یہ بھی مشہور پنڈت ہین۔

نام پنڈتان بیاکرن یعنی بیاکرن کے جاننے والون کے

مودناتھ جھا ساکن موضع اوجان پرگنہ دہرو

مہاراجہ صاحب دربھنگہ کے دربار مین رہتے تھے سرو تری برہمن تھے مرگئے۔

بابو کرشن سنگہ ٹھاکر ساکن موضع بھور پرگنہ گوپال پور

دولتمند آدمی ہین ہمیشہ اپنے گھر پر رہتے ہین پنڈت نامی اور لائق آدمی ہین۔

بیاری جھا ساکن موضع نکٹا ردہ پور پرگنہ جریل

مہاراجہ صاحب دربھنگہ کے دربار مین رہتے ہین علم انکا اچھا ہے۔

بلی جھا ساکن موضع ہرنگر پرگنہ ہاٹی

کہتے ہین کہ بیاکرن اچھا جانتے ہین اور نیائے و فارسی و انگریزی مین کچھ مہارت رکھتے مین دادا انکے چیندردت جھا نہایت صاحب علم اور صاحب توقیر تھے دیار مغربی کسی راجہ سے دو موضع حاصل کیے تھے کہ آجتک ونکے قبضے مین ہین۔

بسناتھ جھا ساکن موضع منڈول پرگنہ ہاٹی

سنا ہے کہ مہاراجہ صاحب جیپور کے دربار مین رہتے ہین نہایت صاحب علم ہین۔

گردہاری جھا ساکن موضع ست لکھا پرگنہ جریل

سنا ہے کہ آجکل مہاراجہ جمو کے دربار مین رہتے ہین۔

سنتوکھی پاٹک ساکن موضع ست لکھا پرگنہ جریل

انکا علم اچھا ہے بیاکرن مین نامی پنڈت ہین۔

نرسنگ دت جھا ساکن موضع پوکھر دنی پرگنہ ہبرپل

انکا علم اچھا ہے بیاکرن مین بہت اچھی لیاقت رکھتے ہین۔

ببو ننداں جھا ساکن موضع ہرنگر پرگنہ جبریل

علم بہت اچھا ہے پنڈت نامی ہین۔

بانی جھا ساکن موضع کوبلکاہ پرگنہ بہور

بیاکرن اچھا جانتے ہین پنڈت ذی علم اور نامی ہین۔

منوہر جھا ساکن موضع ست لکھا پرگنہ جبریل

مہاراجہ صاحب بتیا کے دربار مین رہتے ہین۔

گوپال جھا ساکن موضع رہیکا پرگنہ جبریل

ترہٹ مین بابو پرمیسری پرشاد نارائن کے یہان رہتے ہین۔

بیجی لال جھا ساکن موضع رہیکا پرگنہ جبریل

انکا علم بہت اچھا ہے نامی پنڈت ہین۔

ڈہکسر جھا ساکن موضع رام بہدرپور پرگنہ اوگھارہ

بیاکرن اور نیاے و مہاگنٹ پڑہے ہوئے مین بابو گونیسر سنگہ صاحب مہاراجہ مہیسر سنگہ صاحب بہادر کے بچپا کے دربار مین رہتے ہین باپ انکے روہنی دت جھا علم نجوم مین نامی آدمی تھے۔

مہتا جھا ساکن موضع گوڑول پرگنہ لبارہ

نامی پنڈت تھے مہاراجہ صاحب بتیا کے دربار مین رہتے تھے مرگئے۔

نند ناتھ جھا ساکن موضع گوڑول پرگنہ لبارہ

مظفرپور کے سرکاری اسکول مین نوکر ہین۔

ہردی ناتھ جھا ساکن موضع گوڑول پرگنہ لبارہ

سنا ہی کہ مہاراجہ صاحب بہرتپور کی سرکار مین رہتے ہین علم انکو اچھا ہے۔

فتوری مصر ساکن موضع بلیا پرگنہ باڑی

بیاکرن مین نامی پنڈت ہین۔

مکنت ناتھہ ٹھاکر ساکن موضع اتھری پرگنہ ترسٹھہ

سنا ہی کہ ابھی ٹھاکر انکے باپ اور دادا بھی انکے بڑے پنڈت تھے والد نے انکے مہاراجہ صاحب بہادر نیپال کی سرکار سے دو موضع حاصل کیے کہ آجتک انکے وارثون کے قبضے مین ہین۔

ہیرالال مصر ساکن موضع نونور پرگنہ پچھی

علم بیاکرن مین نامی پنڈت ہین۔

درگادت جھا ساکن موضع ٹیکٹار پرگنہ جربلیا

اچھے پنڈت تھے مرگئے باپ انکے گوری دت جھا علم نجوم مین یکتا تھے۔

بھوانند جھا ساکن موضع کویلکھ پرگنہ بھور

پنڈت نامی ہین علم انکا اچھا ہے۔

گنیشدت مصر ساکن موضع جہنجھار پور پرگنہ ناردیگر

مہاراجہ صاحب دربھنگہ یعنی مہاراجہ لچھمیسر سنگھ بہادر کو بیاکرن پڑھاتے ہین اور ہمیشہ شامل مہاراجہ صاحب بہادر کے رہتے ہین۔

سدانند مصر ساکن موضع نونور پرگنہ پچھی

بیاکرن جانتے ہین علم نجوم مین بھی مہارت رکھتے ہین پرشن یعنی عمر جفر کا جاننے والا اس ضلع مین ایسا دوسرا شخص نہین ہی آجکل مہاراج کمار بابو گونیشر سنگھ کے دربار مین رہتے ہین وہان یوسف پاتے ہین قمر سے انسے ملاقات ہے۔

روپ ناتھ پاٹک ساکن موضع سوارتھہ پرگنہ ہائی

بیاکرن اچھا جانتے ہین ۔

پران ناتھ پاٹک ساکن موضع دھنوتیا پرگنہ لوتن

مہاراجہ سر جنگ بہادر نیپال کے دربار مین رہتے ہین بحث علمی مین انکو نہایت قوت ہے ۔

مدہوسودن جھا ساکن موضع مکندپٹی پرگنہ ہائی

ساہتیہ دہرم شاستر و کوکہ شاستر یعنی لغت اور کاب شاستر یعنی فن شاعری بخوبی جانتے ہین
مہاراجہ صاحب بہادر ریوان کے دربار مین رہتے ہین اور خاندانی پنڈت ہین ۔

بودہ ناتھ جھا ساکن موضع نونور پرگنہ پچہی

لیاقت علمی بہت اچھی رکھتے ہین ۔

گوپال ٹھاکر سروتری ساکن موضع اوجان پرگنہ دہرور

بیاکرن مین اچھی لیاقت رکھتے ہین اور ایک تعرایف و نئی ہے کہ کسی سے کچھ علاقہ نہین ہوتے ہین

برکھہ ناتھ جھا سروتری ساکن موضع اوجان پرگنہ دہرور

بیاکرن مین اچھی لیاقت رکھتے ہین ۔

جوڑاون جھا ساکن موضع سکہرا پرگنہ لوانوان

بیاکرن مین اچھی لیاقت رکھتے ہین ۔

نندی جھا ساکن موضع ہنگر پرگنہ ہائی

نامی پنڈت مین انکی جھا انکے باپ بھی بڑے نامی پنڈت تھے ۔

دوارکا جھا ساکن موضع ٹٹرا پرگنہ لوانوان

بیاکرن مین اچھی لیاقت علمی رکھتے ہین ۔

گودرجھا ساکن موضع لوہنا پرگنہ لواڑوان

بیاکرن اچھا جانتے ہین مہاراج کنوار بابو رمیشر سنگہ جو اسونت اسسٹنٹ مجسٹریٹ باختیار درجہ اول ضلع دربھنگہ کے ہین اونکے دربار مین رہتے ہین۔

گھنشام مصر ساکن موضع گلرول پرگنہ جریل

مقام مدہوبنی پرگنہ ہاٹی کے پاٹھ سالے مین نوکر ہین صاحب علم اچھے ہین۔

سریدہرپاٹک ساکن موضع کولیکہ پرگنہ بھور

یہ بھی بیاکرن مین نامی پنڈت اور مشہور ہین۔

مادہب جھا ساکن موضع شاہ پور پرگنہ بہرواڑہ

مہاراجہ صاحب بہادر دربھنگہ کے دربار مین رہتے تھے علم انکا اچھا تھا آدمی مشہور تھے مرگئے۔

نندن جھا ساکن موضع بینی پٹی پرگنہ جریل

انکا علم اچھا ہے آدمی مشہور ہین۔

سمبھودت جھا ساکن موضع اتہری پرگنہ بہلا

بیاکرن پڑھے ہوئے مین مشہور آدمی ہین انکا علم اچھا ہے۔

دہرنی دہر جھا ساکن موضع مدہی پور پرگنہ بچھی

بیاکرن مین نامی پنڈت ہین علم انکا بہت اچھا ہے۔

بھگوت ٹھاکر ساکن موضع بچھی پرگنہ ہاٹی

پروہت مہاراجہ صاحب بہادر دربھنگہ کے ہین۔

رجی مصر ساکن موضع سوراٹھہ پرگنہ ہاٹی

یہ بھی بیاکرن مین نامی آدمی ہین۔

ہری پال جھا ساکن موضع سرحد شاہپور پرگنہ ہاٹی

بیاکرن اچھا جانتے ہین مشہور بنڈت ہین۔

تتھا جھا ساکن موضع نروجہ بھاری پرگنہ بہرواره

لیاقت علمی بہت اچھی رکھتے ہین۔

کنوز جھا ساکن موضع بکوتی پرگنہ ترسٹھہ

انکا علم بہت اچھا ہے ذی علم آدمی ہین۔

رگھوناتھ جھا ساکن موضع لگمان پرگنہ دبھر

لیاقت علمی انکی بہت اچھی ہے۔

گوپال جھا ساکن موضع کنار مدنپور پرگنہ جرلی

انکا علم اچھا ہے لیاقت علم بہت اچھی ہے۔

مدھوسودن جھا ساکن موضع ست لکھا پرگنہ جرلی

مشہور ہیکہ لیاقت علمی انکی اچھی ہے۔

جرنجیو مصر ساکن موضع ترونی پرگنہ پڑہار پور راگھو

بہت اچھا علم رکھتے ہین۔

ہری کرشن مصر ساکن موضع بہار پرگنہ بھالا

آجکل نیپال مین رہتے ہین انکا علم اچھا ہے۔

ہری رام مصر ساکن موضع کوٹھیار پام پرگنہ او

بیاکرن و منتر شاستر کے عالم ہین راقم سے انسے ملاقات ہے۔

بھیو مصر ساکن موضع سنگھوارا پرگنہ بہرواره

انکی لیاقت علمی بہت اچھی ہی آجکل مہاراجہ بھیم سنگہ بہادر کی سرکار مین رہتے ہین راقم سے انسے ملاقات ہی

سادھو مصر ساکن موضع کوملکیہ پرگنہ جھو

انکی لیاقت علمی قابل تعریف کے ہے ۔

کیدارناتہہ جہا ساکن موضع اکھری پرگنہ ترسٹھہ

سنا ہی کہ مہارانیہ صاحب بہادر اندور کی سرکار مین رہتے ہین بھوودت جہا باپ انکے مہاراجہ صاحب

بہادر ریوا کے دربار مین رہتے ہین یہ دونون باپ بیٹے نامی پنڈت ہین ۔

سری کانت وتہ دوبہ برہمن پچھان ساکن موضع داتا پور پرگنہ رنی

یہ بیاکرن و جوتش و دہرم شاستر جانتے ہین آدمی مشروغ و نامی آدمی ہین ۔

اندرمن جہا ساکن موضع اتہری پرگنہ ترسٹھہ

لیاقت علمی انکی اچھی ہے ۔

نام پنڈتان جوتش یعنی علم نجوم کے جاننے والون کے

نیلامبر جہا جواب بنارس مین رہتے ہین

پہلے انکے باپ متہلا مین رہتے تھے علم نجوم اور رصد داشت جانتے ہین اور اس علم مین بہت سی کتابین تصنیف کی ہین اور بہت کتابین علم نجوم تصنیفی سابق پر حاشیہ یعنی ٹیکا کیا ہی سنا ہے کہ مہاراجہ الور کی طرف سے بیدیارتہیون کے پڑھانے کے لیے بنارس مین رہتے ہین تہوڑے دنون سے بنارس مین سکونت اختیار کی ہے ۔

فتور جہا ساکن موضع موسنا پرگنہ ہاٹی گمر

علم نجوم جانتے تھے مرگئے ۔

ہیرن جہا ساکن موضع تہروتی پرگنہ ہاٹی

علم نجوم جانتے ہیں ہمیشہ اپنے گھر پر رہتے ہیں۔

روہنی دت جہا ساکن موضع پنوار پرگنہ بھور

علم نجوم اچھا جانتے ہیں مہاراج کنوار بابو تریسر سنگھ مہاراجہ چھپیشر سنگھ بہادر کے بھائی کے دربار میں رہتے ہیں

تکمیہ جہا ساکن موضع ٹوالی پرگنہ ٹلے پور

علم نجوم اچھا جانتے تھے مہاراجہ صاحب دربھنگہ کے دربار میں رہتے تھے مر گئے۔

روہنی دت جہا ساکن موضع رام بھدرپور پرگنہ گنہا گوہار

علم انکا اچھا تھا نامی نجومی تھے مر گئے۔

بالادت جہا ساکن موضع رام بھدرپور پرگنہ اُدھجارہ

علم انکا اچھا تھا مشہور آدمی تھے انکو متر شاستر میں بھی دخل تمام تھے راقم سے انسے ملاقات تھی۔

گوکل جہا ساکن موضع منڈول پرگنہ ہائی

علم نجوم اچھا جانتے تھے مہاراجہ صاحب بہادر الور کے یہاں رہتے تھے مر گئے۔

دوکھہ موچن جہا ساکن موضع رام بھدرپور پرگنہ اوگہنہ

سنا ہے کہ انکی لیاقت علمی بہت اچھی ہے علم نجوم اچھا جانتے ہیں مہاراجہ صاحب بہادر ریاں کی سرکار میں رہتے ہیں

کرشن من جہا ساکن موضع کولکھہ پرگنہ بھچور

انکی لیاقت علمی بہت اچھی ہے۔

دوارکاناتھ جہا ساکن موضع چہنڈ پرگنہ لوانوان

علم نجوم اچھا جانتے ہیں مشہور آدمی ہیں۔

گیادت جہا ساکن موضع کولکھہ پرگنہ بھور

انکا علم اچھا ہے مشہور آدمی ہیں۔

بنوی مصر ساکن موضع چیندو پرگنہ لوانوان
علم اچھا ہے مشہور آدمی ہین۔

مکند جھا ساکن موضع مکرندا پرگنہ لوانوان
انکا علم اچھا ہے مشہور آدمی ہین۔

بیدانند ٹھاکر ساکن موضع مہیا مجھتا پرگنہ دہرہ
علم انکا اچھا ہے مشہور آدمی ہین۔

راسبہاری مصر برہمن شاکدیپی ساکن موضع گموہیان پٹہ سبت مٹلپر پرگنہ بساوہ
کہتے ہین کہ یہ بیاکرن و دہرم شاستر و جوتش اچھا جانتے ہین مشہور آدمی ہین بیدی نہین کرتے ہین

بابو جی پاٹک ساکن موضع مادہوپور پرگنہ شاہجہانپور
انکا علم اچھا ہے مشہور آدمی ہین۔

سری ناتھ ٹھاکر ساکن موضع بنداج پرگنہ بنداج
انکا علم اچھا ہے مشہور آدمی ہین۔

اچیندبر جھا ساکن موضع مہنام پوہری پرگنہ ہاوی
انکا علم اچھا ہے مشہور آدمی ہین۔

بابولال مصر عرف بیدہ ناتھ مصر ساکن محلہ لال باغ قصبہ دربھنگہ
عالم نجوم بخوبی جانتے ہین زمینداری بھی رکھتے ہین اونکے خاندان مین سب کے سب صاحب علم ہوتے آئے
ہین اپنی نہایت عزت دار ہین رام مصر بیٹے اونکے علم نجوم مین اچھی لیاقت رکھتے ہین۔

بیبارے مصر ساکن موضع گنگولیا پرگنہ لسبارہ
علم نجوم اچھا جانتے ہین اسکول مین مظفرپور کے علم نجوم کی کتابین پڑھاتے ہین۔

گدھاری مصر ساکن موضع کوملیا پرگنہ بھجوہ

نامبرکہ علم نجوم اچھا جانتے ہین مہاراجہ صاحب بہادر دیوان [illegible] کے دربار مین رہتے ہین مہاراجہ بشناتھ سنگھ نے ایک موضع عنایت کیا تھا اور مہاراجہ رگھوراج سنگھ پسر مہاراجہ بشناتھ سنگھ [illegible] سوماگی تی نے عوض موازی باون بیگہہ زمین موضع متھوری مین دی تھی کہ اب تک ان کے قبضہ و دخل مین ہے۔

بھانا جھا ساکن موضع پاکھوار پرگنہ بالی

علم نجوم اور کوس و کتاب شاستر مین عمدہ پنڈت ہین راقم سے اُنسے ملاقات ہے

سری ناتھ جھا ساکن موضع راگھوپور پرگنہ ہاٹی

علم نجوم مین اچھے واقف کار ہین۔

کرشن من ٹھاکر ساکن موضع بیرول پرگنہ اَٹی [illegible]

علم نجوم جانتے اچھے مرد ہین۔

جدو ناتھ جھا ساکن موضع مرکیا پرگنہ بچھور

نجومی مین لیاقت اچھی رکھتے ہین۔

منولال جھا ساکن موضع سہوڑا پرگنہ سہوڑا

علم نجوم مین اچھی لیاقت رکھتے ہین۔

کنکر جھا ساکن موضع پتور پرگنہ اوگھارہ

لیاقت علمی انکی اچھی ہے۔

بچکن ٹھاکر ساکن موضع پنارج پرگنہ پنارج

علم نجوم مین لیاقت اچھی رکھتے ہین راقم سے اُنسے ملاقات ہے۔

[illegible] من جھا [illegible] ساکن موضع [illegible] پرگنہ لولوان

صاحب علم جلتیق ہین۔

ندی جہا ساکن موضع رام بھدرپور پرگنہ اوگھارہ

علم انکا اچھا ہے۔

جاگیسر جہا ساکن موضع رام بھدرپور پرگنہ اوگھارہ

علم نجوم کے علاوہ ذہن بھی رسا رکھتے ہین۔

رام نرائن چودہری ساکن موضع پوتا پرگنہ جریلہ

نجوم بین اور آدمی لائق ہین۔

ببو جہا ساکن موضع مہناتھ پور پرگنہ جریلہ

جوتشی اچھے ہین۔

چھکوری جہا ساکن موضع رانٹی پرگنہ ہاٹی

جوتشی اچھے تھے۔

لال جہا ساکن موضع لوانی پرگنہ اعلے پور

علم انکا اچھا ہے۔

جیمن جہا ساکن موضع کچھوا پرگنہ بہروارہ

علم انکا اچھا ہے نامی آدمی ہین۔

مکند جہا ساکن موضع کچھوا پرگنہ بہروارہ

پنڈت ذی علم ہین مشہور آدمی ہین۔

بجالیا دت جہا ساکن موضع کچھوا پرگنہ بہروارہ

علم نجوم اچھا جانتے ہین۔

یہان سے کیفیت اون لوگون کی لکھی جاتی ہے جو اس ضلع مین شاکلدیپی بید نامی تھے اور ہین۔

بیدہ ناران مصر قوم برہمن شاکلدیپی ساکن محلہ مصر ٹولہ متعلقہ دربھنگہ

یہ شخص بیدک کے علم کو خوب جانتے تھے دوا اچھی کرتے تھے اکثر لوگ انکے ہاتھہ سے شفا پاتے تھے مہاراجہ چھتر سنگہ بہادر کے وقت مین برلیع دربار کے بید تھے راقم نے انکو دیکھا تھا مر گئے اس خاندان مین اب کوئی نہین ہے۔

جیو ناراین مصر برہمن شاکلدیپی ساکن محلہ مصر ٹولہ متعلقہ دربھنگہ

یہ بہت اچھے او نامی بید تھے بیمار زیادہ دوا اچھی کرتے تھے دست شفا رکھتے تھے بوڑھے ہوکر مر گئے

رامدت مصر ساکن محلہ مصر ٹولہ قوم برہمن شاکلدیپی

یہ بھی نہایت عمدہ بید تھے تشخیص انکی بہت اچھی تھی مزاج مین انکے ریاست بہت تھی جہان جہان اچھا تھا علاج بہت کم کرتے تھے بوڑھے ہوکر مر گئے دو لڑکے مصر و بیالے مصر و سو مصر اونکے وارث موجود ہین۔

پنڈت منوہر مصر برہمن شاکلدیپی ساکن محلہ مصر ٹولہ قصبہ دربھنگہ

یہ صاحب علم بید تھے بیدک کے سوا دھرم شاستر وغیرہ مین بھی انکو دخل تھا علاج بہت اچھا کرتے تھے بوڑھے ہوکر مر گئے۔

دیوراج ناراین پاٹک برہمن شاکلدیپی ساکن محلہ مصر ٹولہ قصبہ دربھنگہ

یہ بھی علاج اچھا کرتے تھے نامی بید تھے وضع انکی بہت اچھی تھی انکے بیٹے درباری پاٹک بھی بہت اچھے اخلاق کے آدمی ہین تشخیص انکی بہت اچھی ہے آدمی خوش مزاج اور وضعدار ہین انگریزی بھی کچھ جانتے ہین۔

مہادیو مصر برہمن شاکلدیپی ساکن محلہ مصر ٹولہ قصبہ دربھنگہ

یہ بھی نامی بید ... دوا اچھی کرتے تھے آدمی خوش تقریر اور خوش وضع تھے ... منتر ... [illegible]

پران مصر برہمن شاکلدیپی ساکن محلہ مصر ٹولہ قصبہ دربھنگہ

یہ بھی اچھے بید تھے تشخیص انکی اکثر بید ورتا اچھی تھی دوا اچھی دیتے تھے دست شفا رکھتے تھے بوڑھے ہوکر مر گئے۔

لال جی مصر برہمن شاکلدیپی ساکن محلہ مصر ٹولہ قصبہ دربھنگہ

یہ بھی دربھنگہ کے بیدون مین اچھے بید تھے بہت تجربہ کار تھے بڑی بڑی سخت بیماریون کا علاج انکے ہاتھ سے ہوا اکثر لوگ شفا پاگئے نامی بید تھے تپ لرزہ کا علاج یہ بہت خوب کرتے تھے بوڑھے ہوکر مر گئے تبدبنس مصر [illegible] انکے بیٹے نامی بید اور صاحب علم اس خاندان مین وہی رام مصر اور زیادہ انکے نہایت ہوشیار سلیم الطبع صاحب تشخیص و دست شفا بید موجود ہین

برہمانند مصر عرف ٹون مصر برہمن شاکلدیپی ساکن محلہ مصر ٹولہ قصبہ دربھنگہ

تشخیص انکی بہت اچھی تھی دوا اچھی کرتے تھے مشہور بید تھے بوڑھے ہوکر مر گئے

موہن مصر برہمن شاکلدیپی ساکن محلہ مصر ٹولہ قصبہ دربھنگہ

یہ پرانے اور بوڑھے بید ہین تشخیص انکی بہت اچھی ہے مزاج مین طمع بہت کم ہے۔

جیتو لال مصر برہمن شاکلدیپی ساکن محلہ مصر ٹولہ قصبہ دربھنگہ سابق ساکن چک بیڈولیا پرگنہ سرسیا

یہ بید تجربہ کار ہوشیار شناسندہ مرض و تشخیص کنندہ اسباب و [illegible] صحت مین۔

چونی مصر برہمن شاکلدیپی ساکن محلہ مصر ٹولہ قصبہ دربھنگہ

یہ بھی اس زمانہ کے بیدون مین اچھے بید ہین دوا اچھی کرتے ہین مزاج مین انکے خلق و مروت ہے۔

بال مکند مصر ولد جمو برہمن مصر شاکلدیپی ساکن محلہ مصر ٹولہ قصبہ دربھنگہ

یہ بھی دربھنگہ مین علاج کرتے ہین اکثر لوگ انکی دوا کرتے ہین احتیاط کے پابند ہین تشخیص اچھی ہے اچھے بید ہین۔

تبارک چند مصر برہمن شاکلدیپی ساکن موضع مالتی [illegible] بیڈولیا پرگنہ سرسیا

یہ بھی اچھے بید تھے پرگنہ سرلیسا کے اکثر دیہاتون مین انکی بیدائی جاری تھی علاج کرنے کا طور خوب جانتے تھے مر گئے۔

رام پرشاد پانڈے ساکن رائپور بنڈولیا پرگنہ سیرلیسا

بید اچھے ہین تشخیص اچھی ہے بہت لوگون کی دوا کرتے ہین مشہور آدمی ہین۔

ہردیو مصر برہمن شاکلدیپی ساکن موضع چھولیا پرگنہ نگی

بیاکرن اچھا جانتے ہین اور بیدائی بھی انکی اچھی ہے نامی بید ہین۔

رگھوبنس مصر برہمن شاکلدیپی ساکن موضع چک بنڈولیا پرگنہ سیرلیسا

یہ بھی بڑے پنڈت و بید ہین بیاکرن وغیرہ مین اچھا دخل رکھتے ہین مشہور بید ہین تشخیص اچھی ہے

برہمدت مصر برہمن شاکلدیپی ساکن موضع چک بنڈولیا پرگنہ سیرلیسا

یہ بھی پنڈت ہین بیاکرن جانتے ہین بیدائی انکی بہت اچھی کہہ موتی ہین بابو گرجا دھاری سنگھ و بابو درگادت سنگھ کے دربار مین رہتے ہین دو روپیہ یومیہ پاتے ہین۔

نرسنگھ پانڈے برہمن شاکلدیپی ساکن موضع چک بنڈولیا پرگنہ سیرلیسا

انکی بیدائی بہت اچھی ہے اکثر بیمارون کا انکے یہان مجمع رہتا ہے زندہ ہین۔

بھوانی دت مصر برہمن شاکلدیپی ساکن موضع چک بنڈولیا پرگنہ سیرلیسا

بیدائی انکی اچھی ہے دوا اچھی کرتے ہین مشہور آدمی ہین۔

اننت بہاری مصر برہمن شاکلدیپی ساکن موضع بھٹا پرگنہ برار کوارگھو

یہ عمدہ بید ہین مشکل مرضون مین اچھے لوگ انہین کی دوا کرتے ہین مہاراجہ لچھمیسر سنگھ بہادر کے دربار مین بھی انکا معالجہ ہوتا ہے مہاراجہ نرندر سنگھ بہادر کے عہد سے تا عہد مہاراجہ مادھو سنگھ بہادر ہاں گمنت مصر مورث اعلی انکے راج بید تھے اور چندرہ مواضعات مسلہ بھٹا جاگیر ان موت ملا ہے

اور دو موضع دیپ چند عامل سلطانی سے حاصل کیے تھے کہ وہ سب مواضعات بسبب کشاکشی
معاملات کے انکے ہاتھ سے نکل گئے رمان کانت مصر کے بیٹے منیار چند مصر بیدائی میں بڑے
مشہور اور نامی گذرے ہیں اور تا عہد مہاراجہ چھتر سنگہ بہادر کے راج بید رہے اور رمانت بہاری
پسر کنہائی مصر نبیرہ گنیشدت مصر پروتے منیار چند مصر کے ہیں بیاکرن بھی جانتے ہیں۔

منون مصر برہمن شاکلدیپی ساکن موضع بہٹا پرگنہ بہارپور اگھو

یہ بھی ایک بید ہیں علاج اچھا کرتے ہیں تشخیص اچھی ہے۔

بہرتہہ مصر برہمن شاکلدیپی ساکن موضع چک نندولیا پرگنہ مسریا

یہ بھی اچھے بید ہیں بیاکرن میں بھی دخل اچھا ہے۔

اٹل بہاری مصر ساکن موضع موسیرپور پرگنہ بالا گنج

یہ بید مختی ہیں اکثر بیمار انکی دوا کے احاطہ سے باہر نہیں نکل سکتے ہیں۔

ترلوکنا تھہ مصر برہمن شاکلدیپی ساکن موسیرپور پرگنہ بالا گنج

یہ بھی بید اچھے ہیں اکثر لوگ انکو واسطے معالجہ بیماروں کے بلا یا کرتے ہیں۔

جمنا پرشاد برہمن شاکلدیپی ساکن موضع دہوی پرگنہ ہنگی

دوا کرنے کا طریقہ انکو بہت اچھا معلوم ہے علم بید کو اچھی طرح سے جانتے ہیں اور بیاکرن بھی جانتے ہیں

بشن مصر برہمن شاکلدیپی ساکن موضع دہوی پرگنہ ہنگی

یہ بھی بید اہل علم ہیں تشخیص انکی اچھی ہے دوا اچھی کرتے ہیں بیاکرن میں بھی دخل رکھتے ہیں

منیانند مصر برہمن شاکلدیپی ساکن موضع گمہول پرگنہ بہوجپور

دوا انکی بہت اچھی ہوتی ہے بیمار کا علاج اچھا کرتے ہیں صاحب علم بید ہیں۔

اندرجیت مصر شاکلدیپی ساکن موضع گمہول پرگنہ بھوجپور

یہی مشہور اور نامی بید ہین علم بید کا اچھا جانتے ہین۔

رام ناتھ مصر برہمن شاکلدیپی ساکن موضع اکوداٹھ بسیلہ پرگنہ بساڑہ

یہ بید اچھے ہین دوا کرنے کا طریقہ انکا اچھا ہے۔

یہان سے کیفیت اون لوگونکی لکھی جاتی ہے جو اس ضلع مین کبیشر نامی گذرے اور موجود ہین

بھینا ناتھ مصر عرف اچاجی دوبہ ساکن موضع سمرولی پرگنہ بھورہ

یہ بڑے پنڈت اور کبیشر نامی تھے اور شنکر مصر انکے بیٹے بھی مشہور پنڈت تھے ان سبھوں کو
قریب پانچ سو برس کے ہوا ہوگا کہ ہو گئے۔

بیدیاپت ٹھاکر ساکن موضع سوراٹھ پرگنہ ہاٹی

یہ بھی بڑے پنڈت نامی اور کبیشر تھے مہاراجہ دیپ سنگھ و مہاراج شیو سنگھ کے وقت مین
موجود تھے نہین بانی انکی بہت مشہور ہے۔

گوبند ٹھاکر ساکن موضع رانٹی پرگنہ ہاٹی

زمانہ سابق مین نامی پنڈت اور مشہور کبیشر تھے ہزارہا بیشن بانی تصنیف کی ہوئی انکی موجود ہین۔

چھکوڑی مصر ساکن موضع ست لکھا پرگنہ جرہل

یہ کبیشر نامی اور پنڈت تھے نیای شاستر بھی جانتے تھے صوبہ مہاراجہ کلیان سنگھ عظیم آباد کے گورنر
تھے مہاراجہ مادہو سنگھ عظیم آباد سے انکو اپنے ساتھ لے آئے انکے وارث بہو مصر نیالک موجود ہین

فتوری جھا ساکن موضع شاہ پور پرگنہ ہاٹی

یہ لکھے پڑھے ہوئے آدمی نہین ہین مگر ذہن رسا رکھتے ہین کبت اور گیت بھی اچھے
بنانے مین یہ علم انکو خداداد ہے۔

دہرم نارائن مصر شاکلدیپی برہمن ساکن محلہ مصر ٹولہ متعلقہ دربھنگہ

صاحب علم تھے کبیشر نامی تھے پریم لتا ایک گرنتھ تصنیف کی ہوئی انکی موجود ہے - ایک کبت
انکی جو راقم کو یاد ہے لکھی جاتی ہے -

कवित्त युगलध्यान

फूलतें गुन्हाई कै बनाई रचीस चोपा ठो मुकुट जड़ाऊ जड़े पन्न
मोरके वदन कलाधरतें सरसकलाको धेरमामे रसलोने
मुखटोने मनचोरके॥ [illegible] लालवेंदी [illegible] स्केनिल
[illegible]
[illegible]
[illegible]

گوردت کب ساکن موضع باسدیو پرگنہ ننگی

یہ بھی کبیشر ذی علم اور مشہور تھے مہاراجہ مادہو سنگھ کے وقت مین موجود تھے -

جولال مہاراج قوم بہانٹ ساکن موضع ساگی پرگنہ علی پور

کبتائی انکی اچھی تھی مرگئے مہاراجہ نیپال کی سرکار مین رہتے تھے -

گوپال چودہری برہمن سنتھل ساکن موضع کو ملکھہ پرگنہ بھور

کبیشر ذی علم ہین اور بیاکرن مین بھی اچھا دخل ہے راقم سے انسے ملاقات ہے -

گوکل مصر ساکن محلہ مصر ٹولہ قصبہ دربھنگہ

یہ بھی کبیشر تھے دہرم نارائن مصر کے بعد انکا زمانہ تھا -

شام سندر مہاراج قوم بہانٹ ساکن موضع مدہ پور ٹلکی پرگنہ جونی ضلع بہار
انکو علم فارسی و عربی اور انگریزی و سنسکرت مین اچھا دخل ہے ہر زبان مین کبت کہتے ہین

ہر زبان کی کبت بنا سبرے اعرف چالپا دت رائے کبیشر ساکن موضع گھونی پرگنہ میور کی زبانی سنی جو

لالہ گھولال کایتہ سریباستب ساکن محلہ عمر ٹولہ قصبہ دھنگہ

فارسی مین اچھی لیاقت رکھتے تھے اور کبیشر نامی تھے مہاراجہ مادہو سنگہ بہادر کے دربار مین کسی اچھی خدمت پر مامور تھے کبت و گیت مین مورث تخلص کرتے تھے پاربتی سوئمبر و رکمنی سوئمبر تصنیف کی ہوئی انکی موجود ہے ایک کبت اونکی جو راقم کو یاد ہے لکھی جاتی ہے -

कवित्त पावस घनघोर घटा घहरान फिरें हहरान हीयान मैं के
डरैं छिन ते दलनाथ चूर कौ दर्प करनु कामन के करसैं ॥
लुकि लोग कदा दुरमोर रहै बिजुरी जाल जाल अंध सें
तरसैं नागमूरति पी पियबिना दरसाबद राबद रावरसैं ॥ १ ॥

چند اجھا ساکن موضع مندارج پرگنہ پنڈارج

یہ بہت اچھے کبیشر ہین اور انھون نے سیاحی بھی خوب کی ہے راقم سے انسے ملاقات ہے مہاراجہ لچھمیسر سنگہ بہادر کے دربار مین رہتے ہین -

پیارے رائے قوم بھانٹ ساکن موضع بہیو رملکی پرگنہ جھی

یہ شام سندر مہاراج کے بڑے بھائی تھے مرگئے مشہور کبیشر تھے انکی کبت بھی راقم نے سنی ہے -

گوبند پرکاش نارائن چودھری ساکن موضع لوہا پرگنہ پالی

یہ صاحب [illegible] اور صاحب معاش ہین [illegible] شوق [illegible] ہے بہو کبت اچھی [illegible] ہین

[illegible] لال جھا [illegible] ساکن موضع [illegible] پرگنہ [illegible]

[illegible] ہے -

بیان ہے کیفیت اون لوگونکی لکھی جاتی ہے جو اس ضلع مین ہندو قوم کے بڑے بڑے سدہ اور مہاتما گذرے ہین ـ

بابا صاحب رام داس بیراگی چرہوجی استھل دہاری موضع بجاڑہی پرگنہ پنڈارج کے یہ بڑے صاحب کرامات تھے ہزارہا بھجن اور پد وغیرہ تصنیف کیے ہوئے انکے مشہور ہین اس استھل مین زمینداری وغیرہ ہے اسوقت بڑی آمدنی ہے تیس چالیس ہزار روپے آمدنی سالانہ کی کم نہین ہے اور اسوقت اس استھل مین مہنت بدیہ داس موجود ہین ـ

بابا راجارام ناگہ سادہی

استھل انکا موضع سوبھنکپور پرگنہ پچم بہیگو مین دریاے باگمتی کے کنارے پر دربھنگہ مین ہے اس استھل مین حاجتمندونکی حاجت خوب برآتی ہے باباجی بڑے صاحب کمال تھے ایک مرتبہ کوئی عورت دوپہر رات کے بعد کہ شب تاریک تھی دریاے باگمتی مین پانی بہرنے کو گئی اوسوقت بابا راجارام اپنے استھل کے صحن مین ٹہلتے تھے اوسوقت عورت سے پوچھا کہ کون ہے عورت نے خوف کہا کر کہا ہم مرد مین پانی بہرتے ہین اوسپر باباجی نے کہا کہ اگر تو مرد ہے تو مرد رہ چنانچہ وہ عورت بشکل مرد ہوگئی جب پانی لیکر اپنے گہر کو گئی اور لوگون سے یہ کیفیت بیان کی تو لوگون نے سمجھا کہ یہ کرامات باباجی کی ہے وہ عورت جو بشکل مرد کے ہوگئی تھی مع دو چار آدمیون کے اوسیوقت باباجی کی خدمت مین آئی اور قدم پر گر پڑی باباجی نے کہا کہ اگر یہ عورت تھی تو اپنے کو مرد کیون کہا تھا اسواسطے مرد ہوگئی اگر یہ عورت ہے تو پہر عورت ہوجائیگی چنانچہ وہ اوسیوقت پہر بصورت عورت کے در آئی مہاراجہ نرندر سنگہ کے عہد مین کہین سے آکر اب دریا سوبھنکپور مین رہگئے اور یہ استھل بالفعل ماتحت سنگمت موضع میناری پرگنہ بہارہ کے ہے وہ استھل بھی بڑے ایک مہاتما بابا منون رام کا ہی

بابامنون رام و بابا راجارام ایک ہی زمانے مین تھے دونون استھل کی آمدنی اسوقت تخمیناً پچیس ہزار روپیہ تک ہوگی اور بیناری کے آستھانمین بالفعل گنیش رام اس گدی نشین ہین۔

گوشائین لچھمن ناتھ استھل ناہری موضع پہراین پرگنہ ہلہنی گوپالپور

گوشائین جی برہمن متوسل تھے بیدخانہ رہتے تھے بھجن تصنیف کیا ہوا انکا مشہور عوام ہے راقم کو گوشائین جی سے ملاقات تھی لڑکپن مین انکو دیکھا تھا جوگ شاستر مین بڑے کامل گذرے ہین منجملہ اشٹانگ جوگ کے پرانایام مین بہت دخل رکھتے تھے نام و صراحت آٹھون جوگ کی ذیل مین لکھی جاتی ہے

پہلا سنجم یعنی انتظام کرم کانڈ کے اور اسکے دس انگ یعنی فروع ہین۔

دوسرا نیم یعنی عہد کرنے اور مقید کرنے کے۔

تیسرا آسن یعنی طریق نشست وقت جوگ کے اور اسکے چوراسی انگ یعنی فروع ہین۔

چوتھا پرانایام یعنی اٹکے کرنے سے خون کا جب پیدا ہوتا ہے ہر ایک تکون وقت پیدا ہوتی ہے اسکے تین انگ ہین

پانچوان پرتیاہار ضبط کرنا حواس کا اور اسکے پانچ انگ یعنی فروع ہین۔

چھٹا دھارنا یعنی حد سے زیادہ مطلب کی طرف توجہ رکھنا اور ایک ہزار چھ سو پانتر انگ دم کے تصور کو سینہ مین روکنا اور انتہا یہانتک کہ پانچ ہزار ایک سو چوراسی ماتر انگ دم کی نوبت پونچے۔

ساتوان دھیان گورو کو پرمیشر کے سمجھکر اونکا دھیان کرنا۔

آٹھوان سمادھ جب پانچ ہزار ایک سو چوراسی ماتر انگ دم کا ذکر اور رکھ روکنے دھیان کرنے کی نوبت پونچیگی تب سب خیال دنیا یعنی دل سے دور ہوجائین گے اور خودی یعنی وجود کا نقش ایک کو ٹھیرانا سمادھ کہلاتا ہے اپنے اصل سے ملجانا ہے۔

گوشائین جی کے بعد اس استھل کے گوشائین سچن ناتھ جی استھل ناہری تھے جو بعد ترولی کے اس استھان پر ہاجی پور میں گئے

یہ گوسائین جی کمہی برہمن متاہل ہین علم شاستری مین دخل بخوبی رکھتے ہین جو لوگ کرم اچھا [illegible] ہین
مزاج مین رحم بہت بڑا آدمی نامی اور مشہور آدمی ہین جوان ہین اسوقت تیس برس کے قریب عمر ہوگی
ایک استھل انکا موضع بنگاوان مین بھی ہے گوسائین جی اکثر وہان بھی مقیم رہتے ہین مسافرون اور
فقیرون کو کھانا خوب دیتے ہین یعنی سدابرت ہمیشہ دیتے ہین۔

گوسائین بیسمبر داس بیراگی چیلہ [illegible] جی استھلداری بھولکاہی پرگنہ [illegible]

یہ بڑے سدھ و نامی گرامی تھے ہزار دانہ کا بالا المشی کا ہر وقت جپتے رہتے تھے کرامتین انکی اس ضلع مین [illegible]

گوسائین سادھو رام داس بیراگی لشکری استھلداری گنگا ساگر متصل بھوارا پرگنہ [illegible]

یہ بھی بڑے صاحب کرامات تھے اس استھل مین اسوقت تخمیناً پانچ ہزار روپیہ سالانہ کی آمدنی ہے

گوسائین نیرنت رام استھلداری موضع مو پرگنہ بالا گنج

یہ سادھو بڑے سدھ و صاحب کشف تھے کرامتین انکی بہت مشہور ہین دو سو برس ہوئے
کہ انتقال کر گئے [illegible] مگر کا اس استھان مین رکھا ہوا ہے
سمبت سال [illegible] لکھا ہوا ہے۔

مہنت [illegible] رام بیراگی [illegible] استھلداری موضع سوپول گوڈیل پرگنہ [illegible]

یہ بڑے سادھو تھے کرامات انکی مشہور ہین مہاراجہ [illegible] سنگھ کے زمانے مین موجود تھے اسوقت اس
مین تخمیناً تین ہزار روپیہ کی معاش سے آمدنی ہوگی [illegible] آٹھ سو برس سے یہ استھان قائم ہے

رام [illegible] بیراگی [illegible] برہمن [illegible] موضع [illegible] پرگنہ [illegible] گنج

[illegible] صاحب کرامات تھے [illegible]
[illegible] والد کے گور [illegible]
فارسی و عربی اچھا جانتے تھے [illegible] مین [illegible] کے سرشتہ دار ہوئے تھے اور [illegible]

...کے ایک بنی ہی ... یہ کہ انکا معمول تھا کہ اپنے مکان سے تین کوس کے فاصلے پر گنگا جی اشنان کو ہر روز جایا کرتے تھے ایک مرتبہ بیمار ہوئے گنگا جی کے اشنان سے معذور ہوئے تب اونہون نے گنگا جی کو مخاطب کر کے یہ بات کہی کہ اے گنگا جی جب تک ہمکو قوت تھی اور صحیح تھے ہم تمہارے درشن کو روزانہ حاضر ہوا کرتے تھے اب ہم مجبور ہین اگر آپ تشریف لاوین تو ہم درشن کرین کہتے ہین کہ یہ بات اونکی مقبول ہوئی گنگا جی اپنے مقام سے ہٹ کر اونکے مکان کے پاس آئین اور اونہون نے اشنان کیا جب سے گنگا جی اوسی مقام مین ہین۔

بینی مادہو تیواری پسر رام دیال تیواری ساکن موضع منوکور

یہ بھی بڑے پنڈت نامی تھے ہمیشہ بھجن اور توجہ مین مصروف رہا کرتے تھے اہل باطن و صاحب کرامات تھے فارسی بھی جانتے تھے بھجن کا بہت شوق تھا سیکڑون بھجن انکے بنائے ہوئے موجود ہین راقم کے گورو تھے انکے وارثون مین سے ایک شخص بہاری لعل تیواری اب موجود ہین

گوشائین تارادت رام استھل دہاری موضع کمرندا پرگنہ لوانوان

یہ بھی برہمن استھل بڑے پنڈت تھے گھر کو چھوڑ کر بیراگی ہوگئے صاحب کرامات تھے انتقال کر گئے۔

گوشائین روہنی دت جہا استھلداری موضع ترولی پرگنہ برہار پور رگھو

یہ برہمن استھل تھے بیراگی ہوگئے گھر کو چھوڑ دیا پرانایام جوگ مین بڑے کامل تھے تاطمع نیز تھے۔

یہانسے کیفیت اون لوگونکی لکھی جاتی ہے جو اس ضلع مین مخدوم یا سالک اہل اللہ گذرے ہین

مخدوم سید شاہ تاج الدین ولد سید شاہ بندگی آلہ داد سید حسینی

یہ بزرگ عالی نسب عالی حسب تھے سلسلہ نسبت کا انکی بتوسط دو چار کرسی کے حضرت محبوب سبحانی سید عبد القادر جیلانی تک پہونچا ہے مخدوم شاہ نصیر الدین محمود چراغ دہلوی کے ہمشیرزادہ تھے

اونکے ساتھ نسباً و حسباً و کراماتاً کسی مخدوم یا سالک کو اس ضلع کے نسبت نہین ہے مزار سے اونکے اہل باطن آجتک فیض اوٹھاتے ہین اہل حاجت کی حاجت برآتی ہے اور احوال مین مخدوم شاہ نصیر الدین چراغ دہلوی کے کتاب آثار الصنادید مین یہ لکھا ہوا ہے کہ حضرت عبد اللہ یافعی نے حضرت مخدوم جہانیان سے طواف کعبہ مین پوچھا تھا کہ دہلی مین کون بزرگ ہین مخدوم صاحب نے جواب دیا کہ اس زمانہ مین شیخ نصیر الدین محمود سے دہلی کا چراغ روشن ہے جب سے لقب اونکا چراغ دہلوی ہوگیا اونکی اولاد مین شاہ سعادت علی و شاہ دوستدار علی و شاہ جواد علی و مولوی مرشد حسن و امیر حسن زندہ اور موجود ہین مزار اونکا چک تاجپور عرف بزرگ وار پرگنہ کسمبہ مین واقع ہے

مخدوم شاہ برکت اللہ قتال

یہ بزرگ سادات سے عالی نسب تھے ریاضت مین سابقین سے بھی دو چار قدم بڑھ گئے تھے صاحب کشف و کرامات تھے تمام اولیاے نامدارون کے ساتھ عقیدت خاص رکھتے تھے اونکے مزار سے بقایا مسلمانون کے فیض خاص جاری ہے اونکے مزار کے قریب سنگ سیاہ کے ٹکڑے رکھے ہوئے ہین اونکو عوام الناس زہر مہرہ کہتے ہین مریض لوگ اوسکو گھسکر پیتے اور زخم پر لگانے سے شفا پاتے ہین مخدوم گنج جو ایک محلہ دربھنگہ کا ہے اونکی خانقاہ کے خرچ کیواسطے بادشاہ وقت کی طرف سے بطور انعام دیا گیا تھا اور سرکار انگریزی نے بھی آخر تک قانون دوام ۱۸۱۹ء ضبط کر کے واگذاشت کیا کہ آج تک اونکے وارثونکے قبضہ مین ہے اولاد سے اونکی قاضی ظہور الدین حسین ایک شخص بڑے نامی ہوگئے اونکی اولاد مین اب شاہ ... یاسین حسین عرف شبراتی زندہ و موجود ہین اونکے گھر مین مخدوم صاحب کا خرقہ و تسبیح وغیرہ موجود ہے مزار اونکا محلہ مخدوم گنج مین ہے اونکی وفات کے زمانے کو پانچ سو برس سے کم نہین ہوا ہوگا۔

مخدوم شاہ سلطان حسین

یہ بزرگ ایک بڑے ولی نامدار تھے حسب بیان مسلمانون کے مقبول درگاہ پروردگار تھے اونکی خانقاہ کے صرف کے واسطے راجہ دیپ سنگھ پسر راجہ سیوسنگھ نے بہت بیگہ زمین دربنگہ مین نذر درگاہ کی تھی کہ ابتک اونکی خانقاہ کے قبضہ مین موجود ہے اور آگے کچھ حال راقم کو معلوم نہین مزار ونکا محلہ شاہ سوپن نیا جس دربنگہ مین ہے۔

مخدوم شاہ عبداللہ پسر مخدوم شاہ برکت اللہ قتال

یہ شیخ بڑے بزرگ تھے راقم کو معلوم نہین کہ انکی اولاد ہے کوئی ہو یا نہین لوگ کہتے ہین کہ شاہ خرم علی مختار پسر شاہ جعفر علی ساکن محلہ مفتی متعلقہ قصبہ دربنگہ اونکی اولاد مین مزار اونکا محلہ مفتی مین ہے

مولانا مخدوم سید شاہ محمد افضل

یہ بزرگ عالی نسب اعلیٰ حسب ولی نامدار تھے عالم وعامل باوقار تھے ومتوکل تھے عبادت سے سروکار تھا دوسرا کوئی کام نہین کرتے تھے جب عالمگیر بادشاہ دہلی کو ابوالحسن تاناشاہ بادشاہ دکھن سے جنگ تھی اور بارہ برس تک عالمگیر بادشاہ لڑتے لڑتے عاجز آیا تب بمشورہ وزیر اعظم واسطے استمداد کے حضور مین انکے کہ حضرت بھی اوسوقت تک دہلی مین تشریف رکھتے تھے آیا اونکی دعا سے وہ لڑائی فتح ہوئی اوسکے صلہ مین عالمگیر بادشاہ نے عرض کیا کہ ممالک محروسہ سے جو علاقہ اور مناصب وعہدے ہاے سلطانی سے جو عہدہ یا منصب یا جو اسباب اور جسقدر نقد درکار ہو قبول کیا جائے آپنے قبول نہین کیا اور جنات بھی تابع عمل تھے۔

نقل ہے کہ ایک سوداگر کی جورو کو کہ بہت خوبصورت تھی مرشد آباد سے ایک جن اوٹھا لے گیا جب وہ سوداگر آپکے حضور مین آیا تو آپنے حاضرات کی جنات حاضر کئے آپنے جورو اوسکی اوسکے حوالہ کی سوداگر کو دلوادی اولاد ات اونکی مولوی محمد مرشد حسن وسید تفضیل امام متوطن دہرم پور پرگنہ نوان پرگنہ سمرسیا میت زندہ وموجود ہین مزار اونکا اوسی دہرم پور پرگنہ نوان مین ہے بابا شاہ

کی طرف سے موضع شمس الدین پور پرگنہ سرسیا اونکی خانقاہ کے خرچ کے واسطے سرشیدن کرکے دیا گیا تھا کہ اتبک اونکے وارثون کے قبضہ مین ہے —

مولانا قاضی سید محمد اشرف

برادر خرد حقیقی مولانا سید شاہ محمد فضل کے تھے عالمگیر بادشاہ نے بعد فتح جنگ ابوالحسن عرف تاناشاہ بادشاہ دکن کے عہدہ قضای علاقہ تاجپور پرگنہ سرسیا بعد انکار کرنے مولانا مخدوم سید شاہ محمد فضل کے باصرار تمام انکو دیا تھا آدمی بزرگ و عالم اور درویش کامل تھے سید محمد مرشد حسن کامل وغیرہ اشخاص اونکی اولاد مین سے زندہ اور موجود ہین —

مولانا سید شہاب الدین

اولاد سے مخدوم سید شاہ تاج الدین اہل مزار تاجپور عرف بزرگ دوار پرگنہ کسمہ کے تھے یہ بزرگ صاحب کشف و کرامات تھے اور مزار انکا اوسی تاجپور مین ہے —

مولانا سید محمد صفی

اولاد سے مخدوم سید شاہ تاج الدین موصوف کے تھے یہ بڑے عالم تھے اپنے زمانے مین صدہا آدمی کو علم ظاہر پڑہا کے عالم بنایا اور صدہا شخص کو علم باطنی سکھلایا اور مخدوم شاہ سید تاج الدین کے سجادہ نشین تھے اتبک اونکے مزار پر کبھی کبھی رات کو شیر یا بائی آیا کرتا ہے اور تین آوازین دیکر چلا جاتا ہے کسی کو کچھ ضرر نہین پونچتا ہے آدمیون نے اوس موضع کے اوس شیر کو آتے جاتے ہوے آنکھونسے دیکھا ہے —

مولانا سید دیوان شاہ تاج محمد

یہ پوتے تھے حضرت مخدوم سید شاہ تاج الدین اہل مزار متبرک تاجپور عرف بزرگ دوار پرگنہ کسمہ کے اور یہ ایک بڑے ولی نامی و نامور اور جلیل القدر گرامی تھے مزار انکا اوسی جگہ تاجپور مین ہے —

مخدوم حضرت دیوان شاہ وزارہ اہل مزار تاجپور پرگنہ کسمہ

یہ بزرگ بڑے نامی اور صاحب کشف وکرامات ہوئے ہین اور [illegible] ہین حضرت مخدوم شہاب الدین
سہروردی پیر ومرشد حضرت مصلح الدین شیخ سعدی شیرازی مصنف گلستان وبوستان کے تھے
چنانچہ مخدوم شیخ سعدی نے بوستان مین یہ شعر لکھا ہی ؎ مرا پیر دانائے مرشد شہاب ٭ دو اندرز
فرمود بر روی آب ٭ یکے آنکہ بر خویش خود بین مباش ٭ دگر آنکہ بر غیر بد بین مباش ٭ منجملہ اونکی
کرامات کے ایک بات ہی کہ اونھون نے اپنی دعا سے اپنی بیٹی کو بیٹا بنایا تھا اور اوس لڑکے کا نام
شاہ نجم الدین تھا جب شاہ نجم الدین جوان ہوئے تو چھاتیان اونکی مثل عورتون کے بڑی بڑی تھین
اونکے پوتون مین سے شاہ غلام غوث وشاہ شیر علی وحاجی شاہ شرف الدین حسین تھے مرگئے اب شاہ
رفیع الدین حسین اونکے پرپوتون مین سے زندہ وموجود ہین اور نواسون سے اونکے شاہ سعادت علی
وسید محمد مرشد حسن زندہ وموجود ہین۔

مولانا شاہ بہار الدین احمد نقشبند اہل مزار محلہ چھٹیا ہی متعلقہ دربھنگہ

یہ بزرگ نقشبندیہ طریق مین سالک تھے کہتے ہین کہ مولانا صاحب بزور قدرت قدسیہ ہر جمعہ کو واسطے
ادای نماز جمعہ کے ہندوستان سے بیت اللہ شریف کو جاتے تھے سنہ ۱۱۱۱ فصلی مین سرہند وطن مالوف
سے دربھنگہ مین آکر مقیم ہوئے تھے واللہ اعلم بالصواب۔

مولانا شیخ محمد اسمعیل ولد مولانا شاہ بہار الدین احمد نقشبند

یہ بزرگ قدم بقدم اپنے باپ کے تھے اپنے حجرہ سے کبھی باہر نہین نکلتے تھے طوائف بازاری کو
کبھی نہین دیکھا تھا ایک مرتبہ کسی تقریب سے باہر نکلنے کا اتفاق ہوا اتفاقاً چند کسبیان حسین وجمیل کو
نفیس کپڑے پہنے ہوئے دیکھ کر متعجب ہوئے اور نہایت گھبرائے اور کہنے لگے کہ کیا قیامت آگئی
ہی کہ عورتون کو [illegible] نہین [illegible] لوگون نے عرض کیا کہ یہ سب [illegible] شرفا کی
نہین ہین [illegible] بیبیان نہین [illegible] لاحول پڑھ [illegible] کیا کہ [illegible] ہاتھ [illegible]

... کچھ اولاد انکی ... سے باہر ... مزار ان کا محلہ ... میں ... کے ہے۔

مولانا شیخ محمد جد امجد مولانا محمد اسمٰعیل

ان بزرگ میں یہ صفت تھی کہ زاویہ نشین تھے یاد الٰہی میں مصروف رہا کرتے تھے انکے خاندان میں کوئی باقی نہیں

مخدوم شاہ صوفی اہل مزار مقام ہرسنگھ پور دیوکا پرگنہ دہرور

یہ بزرگ جب ہرسنگھ پور میں آئے تو وہاں کے زمینداروں سے لڑائی ہوئی وہیں بڑا کشت و خون ہوا آخر حضرت شاہ صاحب فتحیاب ہوئے اور ہرسنگھ پور شیخ کے قبضہ میں رہا انکی کچھ کرامات راقم کو معلوم نہیں انکے وارثوں سے میر غیرت حسین و شاہ ... الدین حسین ہرسنگھ پور میں موجود ہیں ہرسنگھ پور دیوکا بجائے سولہ آنے کے تین آنے کا موضع ہے۔

قاضی علیم الدین سید علوی یا شیخ انصاری

یہ بزرگ شرفائے ... میں سے تھے دربار میں سلطان روم کے قاضی ہوئے تھے صاحب کشف و کرامات تھے ایکدفعہ کسی سوداگر کے سات جہاز طوفان میں پڑ گئے دریائے شور میں غرق ہو گئے تھے حسب التماس اس سوداگر کے قاضی صاحب نے رحم کر کے سمندر پر اعلام کیا سمندر میں ایک جزرا تلاطم پیدا ہوا دریا جوش میں آیا جب جوش دریا کم ہوا تو سیکڑوں جہاز مع اسباب خشکی پر پڑے ہوئے نظر آئے جب یہ خبر سلطان روم کو پہنچی تو سلطان نے کچھ خوف سے اپنے ملک محروسہ سے انکے اخراج ... کا حکم دیا تب سے وہ ہندوستان میں آئے شہر الور پرگنہ کسمنہ میں مقیم ہوئے موضع ... انکی خانقاہ کے ... وابستہ بادشاہ وقت کی طرف سے ... آجتک حاجی فخر الدین انکے ... مزار ... میں ہیں ... میں سے انکے شاہ سعادت علی و ... [illegible] ... سون میں [illegible]

مزار اونکا اوسی موضع منہراپور میں ہے۔

مخدوم شاہ دانیال شطاری

یہ بزرگ ایک ولی نامی وگرامی تھے مزار انکا موضع بیلا درگاہ پرگنہ سریا میں ہی اور انکی اولاد میں سے سید نور محمد و شاہ الطاف حسین وغیرہ اشخاص اوسی موضع میں زندہ و موجود ہیں۔

مخدوم شاہ عبد الرحمن شطاری

یہ بزرگ صاحب کشف وکرامات تھے اپنے وقت میں عزیز الوجود تھے مزار انکا قصبہ مظفرپور محلہ سریا گنج میں ہے۔

مخدوم شاہ ابو الفتح سرمست

یہ بزرگ بڑے ولی نامی وگرامی تھے ہر وقت کیفیت جذبیہ طاری رہتی تھی کرامات اونکی مشہور ہیں مزار اونکا موضع تنگول علاقہ حاجی پور میں ہے۔

خاص دولہ

یہ بزرگ مجذوب تھے انکا معمول تھا کہ ایک جگہ مرکر مدفون ہوتے تھے تو دوسری جگہ پر زندہ ہوکر موجود ہوجاتے تھے مگر جب آخر کو مرے تو حسب وصیت انکے مولانا محمد صفی نے اونکے جنازہ کی نماز پڑھی تب سے یہ انتقال اونکا [illegible] ہوگیا مزار اونکا موضع [illegible] پرگنہ [illegible] قصبہ [illegible] سے قریب ہی انکے مزار پر میلہ بھی ہوا کرتا ہے۔

مخدوم شاہ جلال الدین بخاری

یہ بزرگ [illegible] مزار انکا [illegible] درگاہ پرگنہ [illegible] اونکی [illegible]

[illegible]

[illegible] شاہ [illegible]

یہ فقیر تھا جسکے ... زندگی مین سیاحت کیا کرتے تھے انکی توجہ سے ... سے بندگان الٰہی کی حاجت
روائی ہوتی ہے اور انکے پاس ایک کشتی تھی جو کوئی مریض اوس سے پانی پیتا تھا صحیح ہوجاتا تھا چنانچہ
وہ کشتی آجتک انکے مجاور کے پاس موجود ہے مزار اونکا خاص دربھنگہ مین پوکھر دگھی سے جنوب
جنوبی پر واقع ہے یہ مجرد تھے انکی اولاد کوئی نہین ہے۔

حاجی حرمین

حاجی پور مین ایک مزار پختہ حاجی حرمین کا ہے وہان حاجتمند حاضر ہوا کرتے ہین اور اپنی مراد پاتے ہین

دودھیلا پیر

حاجی پور مین ایک مزار دودھیلا پیر کا ہے وہان بھی لوگ حاجت پیش کرتے ہین اور مراد کو پہونچتے ہین

مخدوم شاہ نعمت اللہ زاہدی اہل مزار مہوہ پرگنہ سریسا

یہ بزرگ میرٹھ سے مہوہ مین تشریف لائے تھے صاحب کشف و کرامات تھے ایک روز عبدالرحمن اپنے
بیٹے کو اونکی شادی کے وقت بہ سبب ملاحظہ کرنے بعض امور خلاف شرع کے بددعا دی چنانچہ عبدالرحمن
انکے بیٹے نے جان بحق تسلیم کی اونکی اولاد مین سے کچھ لوگ جا بجا مقام مہوہ مین رہتے ہین مگر شریف ہین

شاہ عبداللطیف غازی

یہ بزرگ ولی کامل تھے خاص دربھنگہ مین دریا باگمتی کے کنارے پر کالی استھان سے پچھم ایک غار مین جسکا
نام اب تک خانقاہ مشہور ہے رہتے تھے مزار بھی انکا مقام بنگلہ گدہ مین دریاے باگمتی کے کنارے پر ہے۔

مخدوم شاہ داؤد

مزار انکا محلہ بنگلہ گدہ متصلہ دربھنگہ متصل مسجد شاہ روح الغنی کے ہے آدمی بزرگ تھے حال و حکایت کچھ معلوم نہین ہے

مولانا خان محمد نقشبند

یہ بزرگ روشن کامل تھے نقشبندیہ طریقہ کی ریاضت کرتے تھے کرامات اونکی کچھ راقم السطور کو معلوم نہین

[...] نعمان محمد عرف لعل باغ میں تھا اولاد میں [...] شاہ انوار علی و شاہ اختیار علی تھے اونکے بھی مر گئے مگر شاہ اختیار علی کے ایک نواسے حشمت علی موجود ہیں۔

سید شاہ طالب حسین ولد سید شاہ کلب حسین ابن سید شاہ قدرت اللہ ابن سید شاہ محمد نجیب ابن مولانا سید شاہ قطب الدین ابن سید شاہ کبیر الدین ابن سید شاہ چندن شہید ابن مخدوم سید شاہ بہمن ابن مخدوم سید شاہ نظام الدین اہل مزار میرٹھ اولاد امام زید شہید ابن امام زین العابدین کے سید حسنی و حسینی تھے۔

شریف و عالی خاندان تھے صاحب ریاضت و کشف و کرامات تھے رات بھر شغل و مراقبہ و اوراد میں بسر کرتے تھے ایک مرتبہ دوپہر رات کو وظیفہ سے اوٹھکر شاہ واحد علی برادر علاتی کلاں سے اپنے کہنے لگے کہ ہمکو جدی شاہ محمد افضل قدس سرہ خبر دیتے ہیں کہ سید عنایت حسین برادر خرد ہمارا لاہور میں ایک مسجد کے اندر عارضہ چیچک میں مبتلا ہے اسپر شاہ واحد علی نے کہا کہ یہ سب خواب و خیال ہے کہاں شاہ محمد افضل اور کہاں تم جواب میں اونکے شاہ طالب حسین نے فرمایا کہ اس تاریخ کو لکھ رکھو جب عنایت حسین آوینگے تب تحقیق کر لیجیو چنانچہ شاہ واحد علی نے اوس تاریخ کو ایک کتاب میں لکھ رکھا بعد ایک سال کے جب حاجی سید عنایت حسین تشریف لائے تو شاہ واحد علی نے مقام مظفرپور میں جا کر دریافت کیا معلوم ہوا کہ واقع میں اوس تاریخ کو عارضہ چیچک میں لاہور میں مبتلا تھے اور نشان داغ چیچک کے چہرہ پر عیاں تھے

سید شاہ فضل حسین

سید عالی النسب والا حسب عالی خاندان تھے ہر وقت ذکر الٰہی میں مصروف رہتے تھے شغل پاس انفاس کے مشتاق تھے مزار اونکا مقام چک تاجپور عرف بزرگ دوار پرگنہ کسبہ میں قریب مزار شاہ تاج الدین کے ہے یہ بزرگ برادر خرد سید شاہ طالب حسین کے تھے۔

حافظ سید صابر حسین غفر اللہ لہ پسر سید شاہ طالب حسین

یہ باوجود عالم ہونے کے بجز ذکر و فکر و شغل و مراقبہ کے کوئی دوسرا کام نہین رکھتے تھے حافظ قرآن تھے اور قرآن کو حافظ خدا بخش عرف حافظ بھموا سپوری سے یاد کیا تھا قواعد قراءت بخوبی جانتے تھے قرآن ترتیل کے ساتھ پڑھتے تھے دربھنگہ مین بعارضہ طحال بیمار ہو کر انتقال کر گئے مزار اونکا مزار سے مخدوم شاہ برکت اللہ قتال کے پچھم طرف شاہراہ کے ہے راقم سے بھی ملاقات تھی۔

پیر دمڑیا اہل مزار میناپور پرگنہ جرمپوا

صاحب کشف و کرامات تھے آگے حال انکا راقم کو معلوم نہین ہے۔

قاضی سعد اللہ شہید اہل مزار چک خواجہ پور چکلہ رنی پرگنہ لبارہ عرف سعد پور

ایک کراماتی شہید ہین صاحب تاثیر ہین جو کوئی اونکے مزار سے مدد چاہتا ہے اوسکی مراد پوری ہوتی ہے اولاد سے اونکی شیخ ... ادر حسین زندہ و موجود ہین قاضی صاحب شریف و نجیب عالی خاندان تھے شہادت کا حال اونکی راقم کو معلوم نہین ہے کہ کسطرح شہید ہوئے تھے۔

سید محمد غوث اہل مزار بکھری بزرگ پرگنہ سریسا

یہ بزرگ بھی ایک ولی نامی تھے انکی اولاد مین سے موضع بکھری بزرگ مین کچھ لوگ موجود ہین نام اون سبھون کا راقم کو معلوم نہین۔

سید شاہ محمد ہیبت ابن سید شاہ مبارک

یہ بزرگ باہر سے تشریف لائے تھے شیخ بڑھی ساکن موضع کواڈی پرگنہ سریسا قانون گو سرکار نے انکو اپنے پاس رکھا اور تعلیم کی اور اپنی بیٹی سے شادی کر دی اور موضع دیرم پور اپنی بیٹی کو جہیز مین دیا اور تا زیست اونکا مسکن موضع دیرم پور مین قرار پایا اولاد بھی اونکی اوسی دیرم پور مین ہے یہ بزرگ صاحب کشف و کرامات تھے انکی بیٹی کی اولاد مین سے مولوی محمد محسن حسین اور سید عبد العزیز و اقبال حسین زندہ و موجود ہین اور پوتون اونکے مین سید شاہ حسین ہین

سید شاہ بایزید [illegible]

سپاہی فوج سلطانی مین رسالہ دار تھے ظاہر اسباب مین درویشی کا نہ تھا مگر تعین ہوتا تھا امیرون کی طرح پر اوقات بسر کرتے تھے جب وہ مرگئے اور جنازہ اونکا واسطے دفن کے قبر پر لے گئے تو اسقدر چنبیلی کے پھول اونکی نعش پر برسے کہ تمام قبر پھولون سے بھر گئی مزار اونکا دھرم پور مین ہے

مخدوم شاہ تاج اہل مزار مقام تاجپور پرگنہ بھور متصل الیورہ پرگنہ شاہ علی پور

ایک بڑے ولی اوس دیار مین مشہور ہین مزار اونکا بہت اونچا اور ام کی باغ مین واقع ہے آسیب زدہ لوگ دور دور سے اونکے مزار پر آتے ہین جب سامنا مزار کا اوس شخص آسیب زدہ سے ہوجاتا ہے تو فورًا وہ آسیب اوس مریض کے سر پر کھیلنے لگتا ہے آخر دفعہ ہوجاتا ہے۔

مولوی شاہ عماد الدین ساکن چک مجاہد چکلہ گرجول پرگنہ کسبارہ

صاحب دل و صاحب نسبت و شاغل و ذاکر تھے ابو العلائی طریقہ تھا مرید و خلیفہ جناب شاہ حسن علی کے تھے راجہ صاحب بتہوا اونکے شاگرد او معتقد تھے اونہین سے اونکے اخراجات کی مدد ہوتی تھی فارسی و اُردو کے شاعر تھے تخلص اونکا باطن تھا شعر صوفیانہ کہتے تھے مثنوی بحر المواج اونکی تصنیفات سے ہے اونکی اولاد مین سے مولوی برکت اللہ عرف بوتل و مولوی رحمۃ اللہ وغیرہ زندہ و موجود ہین

سید ابدال

یہ بزرگ ولی و صاحب کرامات تھے مرد شریف و نجیب تھے مزار اونکا دہوا چکلہ نئی پرگنہ کسبارہ مین مظفر پور سے دکھن و پورب گوشہ پر دو کوس کے فاصلے پر واقع ہے اونکے مزار پر ساونون کے مہینے مین ایک چھوٹا خوبصورت میلا ہوتا ہے اکثر لوگ رؤسا و عمال کچہری مظفر پور کے اوس میلے مین آیا کرتے ہین راقم بھی ایک مرتبہ اوس میلہ مین گیا ہے۔

مخدوم شاہ فیاض شطاری اہل مزار مقام نیا کسبارہ متصل موضع بکھرا پرگنہ رتی

عبداللہ شطاری کے خلیفہ تھے قادریہ شطاریہ طریقہ رکھتے تھے اور دادا اسکے مخدوم شرف الدین بہاری بن مخدوم احمد یحیٰی منیری کے تھے اور حال کشف وکرامات انکا راقم کو معلوم نہین ہے۔

دیوان شاہ علی اہل مزار جندا ہا پرگنہ سریا

سن ہجری ٦٢٢

یہ بزرگ ولی مادرزاد تھے کہتے ہین کہ ابوالفتح سرمست نے بعد ولادت کے انکو منگوا کر دیکھا اور دریا مین جاکر پھینک آئے جب وے ماں باپ مضطر ہوئے گریہ وزاری کرنے لگے تب ایک ہفتہ کے بعد خضر سے مانگ کر انکو اونکی ماں اور باپ کے حوالے کر دیا جو کچھ اونکو عرفان وعلم حاصل ہوا وہ تعلیم سے حضرت خضر کے تھا۔

شاہ غلام مصطفیٰ قادری۔

یہ اولاد مین حضرت عبداللہ بیتھی کے مین سنبھل مرادآباد سے دربھنگہ مین آئے تھے آخرش رہ گئے آدمی بزرگ ومرتاض وشریف ونجیب عالی خاندان تھے صاحب کشف وکرامات تھے مزار اونکا موضع بازید پور پرگنہ بھیم بھیگہ مین برلب دریاے باگمتی متصل گھاٹ قلعہ کے واقع ہے وارثون سے اونکے شاہ وزارت علی وغیرہ زندہ اور موجود ہین۔ شاہ غلام مصطفیٰ نے ۱۱۰۸ھ ہجری موافق ۱۱۰۵ فصلی مین اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ کے عہد مین دربھنگہ مین آئے تھے۔

مخدوم شاہ عبداللہ اہل مزار موضع نیانی یکتا پرگنہ عمادپور

یہ بزرگ ولی صاحب کرامات وپارسا تھے خاص دولہ اہل مزار مقام دامودر پور پرگنہ کسبہ سے انسے بہت محبت تھی اکثر خاص دولہ انکی ملاقات کو موضع یکتہ پرگنہ عمادپور کو جایا کرتے تھے مزار انکا بھی اوسی موضع مین ہے وارثون سے انکے شاہ عبدالجلیل وشاہ عبدالحکیم ساکنان قادرآباد پرگنہ عمادپور یا بالاگنج زندہ ہین۔

عائشہ شاہ درویش اہل مزار محلہ مولانا شرف الدین حسین دربھنگہ

یہ بزرگ درویش مجذوب تھے جو کوئی بیمار ہوتا تھا وہ کچھ مٹھائی وغیرہ کھانے کی چیز اونکے واسطے نذر لاتا تھا اگر اوس چیز کو وہ لے لیتے تھے تو اوسی وقت سے اوسکو صحت ہونے لگتی تھی یہانتک کہ وہ ریض بخوبی تندرست ہوجاتا تھا اور جس مریض کی نذر نہین لی وہ زندگی سے مایوس ہوجاتا تھا آخر کو مرجاتا تھا یہی اونکی کرامات تھی حالت جذب مین جو کچھ کلام موضوع و مہمل جانتے تھے بولا کرتے تھے راقم نے اونکو دیکھا تھا۔

یہانسے بیان اون عالمون کا ہے جو علوم عربی و فارسی و اردو کے جاننے والے ہین

اس کتاب کا منشا یہ ہے کہ کامل لوگون کا مذکور کیا جاوے باین نظر راقم السطور کچھ تھوڑے سے عالمان عربی و فارسی کے حال کو قلمبند کرتا ہے تاکہ یہ کتاب جو علم تاریخ مین ہے علمای عربی و فارسی کے حال سے خالی نرہے

مُلّا ابوالحسن

اولاد سے مخدوم شاہ برکت اللہ قتال اہل مزار مخدوم گنج متعلقہ دربھنگہ کے ایک بڑے عالم تھے دربار مین عالمگیر بادشاہ دہلی کے کسی خدمت پر سرفراز تھے زیب النسا بیگم دختر شاہ عالمگیر بادشاہ کو پڑھاتے تھے اسی سبب سے قاضی جار اللہ اونکے بیٹے کو ایک سو ایک مواضع ضلع ترہت مین التمغا ملے تھے جسکے باعث سے اونکے گھر مین ہمیشہ دولت و اقبال رہا اب وہ معاش اونکے خاندان سے زائل ہوگئی انکے خاندان مین شیخ حشمت علی عرف ملّا جاہ اور شیخ فراست علی وغیرہ بہت لوگ موجود ہین یہ لوگ شریف و عالی خاندان ہین انہین کے گھر مین موے مبارک مسلمانون نے بنوبہ کا دہر سال دوازدہم ربیع الاول کو لوگ جمع ہو کر زیارت کرتے ہین۔

مولانا ہدایت اللہ ساکن محلہ حسن پورہ متعلقہ تیرہ بادشاہ

ایک بڑے عالم جامع معقول و منقول تھے ... اعیان ... سے کے

انکے شاگردون مین سے بہت لوگ عالم بڑے صاحب تصانیف و صاحب درس ہوئے مثلا ملا ...
شرح اونکی تصنیف سے ہے اور میر زاہد کے رسالہ پر بھی انکا ایک حاشیہ ہے سنہ [illegible] ہجری مین یہ مرگئے مزار انکا
محلہ حسن چک مذکور مین ہے۔

مولوی فضل علی ساکن دربھنگہ

مرد شریف و نجیب عالی خاندان بڑے درجے کے عالم تھے فاضل نامی اور عصر مین گرامی تھے
خصوصًا علم فقہ کے بڑے محقق تھے صاحب تصنیف تھے علم صرف مین ایک رسالہ مسمی بفوائد الفیضیہ
اونکی یادگار ہے۔

مولوی شرف الدین حسین ولد مولوی سبحان الدین ساکن قصبہ دربھنگہ

ذی علم و شریف و نجیب و عالی خاندان تھے قطع نظر علوم عربیہ کے فارسی کے شاعر تھے چنانچہ
ایک دیوان فارسی تصنیف سے اونکی یادگار ہے اور ماہر تخلص کرتے تھے راقم کو کوئی شعر اونکا
دستیاب نہین ہوا اور جامع مسجد دربھنگہ کی سند متولیت منجانب بادشاہ وقت کے انکے نام سے تھی

مولوی محمد صلاح ولد شاہ غلام مجتبی ساکن قصبہ دربھنگہ

ایک عالم تھے ابتدائی عملداری مین سرکار انگلشیہ کی طرف سے مفتی عدالت مظفرپور کے تھے اور صاحب
تصنیف تھے فیاضیہ شرح کافیہ کی تصنیف سے اونکی ہے اور اشعار فارسی بھی کہا کرتے تھے تخلص
اپنا خاموش رکھتے تھے چند غزلین منتخب اونکے دیوان کی ذیل مین لکھی جاتی ہین مولوی صاحب
نے سنہ [illegible] ہجری مین انتقال فرمایا مولوی شرف الدین حسین نے تاریخ اونکی وفات کی دیکھو
رحمۃ اللہ علیہ ... لکھی ہے۔

غزل مولوی محمد صلاح متخلص بہ خاموش

عشقت بہ فلک رساند ما را — ہجرت بزمین نشاند ما را

اندوه دلی بپای جان بود — در عشق چرا که پس ماند ما را

بخت از همه دورتر نشانید — گر بار به پیش خواند ما را

شور لب لعلِ دل فروزت — در دیده نمک فشاند ما را

در راه عشق طپیدنی نیست — گو بال و پر نماند ما را

از خویش گذشته ایم خاموش — قاصد چه خبر رساند ما را

غزل دیگر مولوی صاحب در منقبت حضرت علیؑ

کار با کثرت ندارد خاطرِ والای من — جامهٔ توحید این تنگ است بر بالای من

بس که چشمم بر فرازِ کوه وحدت گریه کرد — شد بدل تا لوح نامِ حضرتِ موسیٰی من

بسکه چون منصور از وحدت نمید اندر دلم — میشود سرِ انا الحق فاش از غوغای من

بسکه عمرم صرف شد در فکرِ زلفِ گلرخان — تنگ دارد صبح محشر در دل از شبهای من

کلبهٔ تارِ من از شمعی بجا گیرد فروغ — مهر و مه گم میکند ره در شبِ یلدای من

بسکه من کسب صفا در خاکساری کرده ام — رازِ دل چون آینه پیداست از سیمای من

خاکِ راهِ خاکساری افسرِ فرقم بس است — رفعت و نازد بگردون همتِ والای من

عقدهٔ من حل نشد از ناخنِ تدبیرِ چرخ — جوهرِ فرد است گویا جسم غم پیمای من

بر سوادِ خامهٔ من هست چشمِ مهر و ماه — خاکِ پاکِ هند باشد مولد و ماوای من

طفلِ ابجد خوانِ عشقم نیست غم گر شود — صد فلاطون از تلامیذِ دلِ شیدای من

گرچه من یک قطره ام لیک از قطره هم کمترم — میزند پهلو بدریا گوهرِ یکتای من

ثبت شد تا اسمِ پاکش بر بیاضِ دیده ام — می تراود رازِ وحدت خامهٔ انشای من

تشنه سرگرم در فکرِ تمنای اردلم — آبِ حیوان می چکد در آتشِ سودای من

مولانا محمد امام شاہ ابن مولوی محمد صلاح ساکن دربھنگہ

یہ عالم المعی و فاضل لوذعی نامی وگرامی صاحب تصنیف تھے تنویر الحساب انکی تصنیفات سے ہے یہ بزرگ آدمی شریف و متقی و پرہیزگار تھے ذات انکی مرجع خاص و عام دربھنگہ کی تھی دور دور کے آدمی علم پڑھنے کے واسطے سفر اختیار کر کے اونکے پاس آتے تھے بہت لوگ اونکے شاگردون مین سے عالم ہوئے سرکار انگلشیہ کی طرف سے ابتدائے عملداری مین جب منصفی صدر دین کا لقب کمشنر تھا عہدہ منصفی پر مقام حاجیپور و دسنگہ سرائے کے سرفراز تھے راقم نے ان بزرگ سے علم عربی پڑھا تھا آپنے سنہ ۱۲۶۵ ہجری مین انتقال فرمایا تاریخ انتقال کی اونکے مولوی خیر الدین حسین متخلص برق نے یہ کہی تھی -

تاریخ

قدوۂ علمائے عالم حضرت استاد چون ۔ باصلوٰۃ و صوم شادان کرد در جنت مقام
برق آن دم سال نقلش از درون غیب گفت ۔ بود در دنیا امام و ہم بہ جنت شد امام ۱۲۶۵ھ

مولانا محمد بہرام شاہ

یہ برادر خرد حقیقی مولانا امام شاہ کے تھے متانت و اخلاق اور اعتبار ظاہری انھون نے دربھنگہ مین ایسا پیدا کیا تھا کہ مثل مولانا امام شاہ کے لوگ انکی بھی تعظیم و تکریم کرتے تھے اور خوشنویس ہفت قلم تھے راقم نے دیوان حافظ انسے پڑھا تھا آدمی ذی مقدور تھے تاریخ ۱۹ ربیع الثانی سنہ ۱۲۸۹ ہجری روز جمعہ کو انتقال کیا مولوی ابو الحسن اونکے بیٹے زندہ ہین مولوی صاحب شعر بھی کہا کرتے تھے آہ تخلص رکھتے تھے اور محمد نور الحسن اونکے پوتے عہدۂ سب رجسٹراری پر متقرر ہین اور قوم کے شریف ہین -

مولوی تفضل حسین ولد مولوی فضل علی ساکن محلہ تاجیون متعلقہ دربھنگہ

علم انکا اچھا تھا فیاض اور فقیر دوست تھے ہر وقت انکے گھر پر دس بیس مسافر و سیاح و فقیر

جمع رہتے تھے اور سبکو وہ اپنے پاس سے کھانا دیتے تھے اور انواع و اقسام سے خدمت کیا کرتے تھے مولوی صاحب کو باب نماز کچھ آمدنی نہ تھی توکل پر اوقات تھی مگر جو کچھ کہ توکل سے آتا تھا اوسکو فقرا و مساکین کی خدمت مین خرچ کرتے تھے اور بہت شریف و نجیب و عالی خاندان تھے جمعے کے دن نماز پڑھکر جس حالت مین کہ مسجد مین قرآن تلاوت کرتے تھے انتقال کر گئے اور عجیب تر یہ بات ہے کہ اونھون نے عمر طبعی پائی نہین پایا ۔

مولوی منیر الدین حسین ساکن محلہ میر منجن متعلقہ دربھنگہ ولد شاہ محمد حیات

متخلص بہ برق اولاد سے شیخ بہاء الدین زکریا ملتانی کے تھے دربھنگے کے عالمون سے ایک بڑے عالم نامی گرامی تھے انکا علم بہت اچھا تھا صاحب تصنیف تھے منیف الفرائض و منیر الفتاوی و فوائد رضیہ اونکی تصانیف سے ہی مقام مونگیر مین منصفی کا عہدہ انجام کرتے تھے آدمی بزرگ تھے بوڑھے ہوکر مر گئے راقم نے انکو دیکھا تھا شریف و نجیب و عالی خاندان تھے آنکے پانچ بیٹے ہوئے معین الدین حسین و رضی الدین حسین و زکی الدین حسین و صفی الدین حسین و نعیم الدین حسین چنانچہ معین الدین حسین بگذاشت حافظ مختار الدین حسین اپنے بیٹے کے مر گئے اور مولوی رضی الدین حسین مقام موتیہارے مین چندے منصفی کرکے مر گئے اور مولوی صفی الدین حسین کہ آدمی لائق اور صاحب استعداد و شاعر و شاگرد مولوی مرشد حسن کامل کے تھے اور نعت مین شعر اچھا کہتے تھے مر گئے اب مولوی سید زکی الدین حسین و حافظ مختار الدین حسین زندہ و موجود ہین ۔

مولوی شہباز علی ساکن موضع بزرگ وار پرگنہ تشمہ

سید عالی خاندان تھے علم ظاہری بھی اچھا تھا مذہب شیعہ رکھتے تھے شاہ دوستدار علی اونکے بیٹے زندہ ہین ۔

مولوی غلام امام ولد قاضی محمد اشرف ساکن موضع دہرم پور ستانوان پرگنہ بہرا
انکو بہت بڑا علم تھا علم فقہ اپنے زمانے مین ایسا جانتے تھے کہ دوسرا انہین جانتا تھا سوای علم
فقہ کے علم فرائض و اصول کے بھی بڑے مشاق تھے آدمی محتاط و نوجوان تھے جوانی مین
قضا کر گئے اولاد اونکی کوئی نہین ہے مزار اونکا موضع دہرم پور ستانوان پرگنہ پسیا مین ہے۔

مولوی فقیر محمد ساکن قصبہ دربھنگہ

ایک نامی آدمی تھے علم و شرح ریہ کو بخوبی جانتے تھے اکثر شغل درس و تدریس علم کا رکھتے
تھے انتقال کر گئے راقم کو اونکی اولاد کا حال معلوم نہین ہے مگر آدمی شریف تھے۔

مولوی جناب علی ولد میر تراب علی

یہ ہمشیرزادے حقیقی و شاگرد مولوی امام شاہ کے تھے عالم تھے اور فرائض خوب جانتے تھے
انتقال کر گئے کہتے ہین کہ اولاد سے مخدوم شاہ سلطان کے تھے شریف و نجیب تھے۔

مولوی امیر حسن ساکن قصبہ دربھنگہ

یہ ہمشیرزادے و داماد و شاگرد مولانا امام شاہ کے تھے فقہ و فرائض و صرف و نحو مین دخل کامل
رکھتے تھے راقم نے بھی اونسے کچھ عربی پڑھی تھی جوانی مین مر گئے آدمی نیک اور شریف تھے

مولوی [illegible] حسین ساکن موضع جیور پرگنہ سہوڑہ

یہ بھی شاگرد مولانا امام شاہ کے تھے صرف و نحو و فقہ و فرائض جانتے تھے آدمی منحنی و بے
[illegible] گویا و متعزر تھے [illegible]۔

مولانا [illegible] ساکن قصبہ [illegible]

[illegible]
[illegible]

شعر بھی اردو و فارسی مین کہا کرتے تھے اور مخاص تخلص فرماتے تھے راقم السطور نے انکو دیکھا تھا راقم کے دادا کی ملاقات کے لیئے اکثر آیا کرتے تھے اور تصنیفات سے انکی کوئی شعر انکا راقم کو دستیاب نہین ہوا شریف و نجیب عالی خاندان تھے۔

مولوی سید احمد علی ساکن قصبۂ دربھنگہ

اصل رہنے والے بہار کے تھے شاہ ریاض الدین حسین کی بہن سے اونکی شادی ہوئی تھی اس سبب سے اونھون نے دربھنگے مین سکونت اختیار کی تھی علم انکو اچھا تھا مزاج مین انکے تفریح تھی مرثیہ بھی کہا کرتے تھے مر گئے۔

مولوی مقبول علی ساکن محلۂ شیر محمد پرگنۂ حویلی دربھنگہ

عالم صاحب استعداد ہین صرف و نحو و فقہ و فرائض جانتے ہین آدمی نیک اور خلیق ہین راقم سے انسے ملاقات و محبت ہی۔

مولوی علی احمد ساکن محلۂ مغلپورہ پرگنۂ حویلی دربھنگہ

یہ بھی صرف و نحو و فرائض جانتے ہین صاحب استعداد ہین و شاہ علی حبیب سجادہ نشین پھلواری کے مرید ہین۔

حکیم شیخ تہور علی قوم کمبوہ ساکن محلۂ سوداگر متعلقۂ دربھنگہ

شریف و نجیب و نامی اور آدمی فصیح و بلیغ و مقرر و گویا و ممتاز و ذی مقدور و عالی خاندان تھے علم طبابت کو بخوبی جانتے تھے اور علاج اچھا کرتے تھے صاحب اخلاق و اشفاق تھے ہر جوان و پیر و طفل سے اخلاق مساوی رکھتے تھے علم صرف و نحو و منطق و فقہ و ریاضی و نباتات و طب مین دخل کامل رکھتے تھے باپ انکے ملا فخر الدین حسین مرحوم ... ذی سلیقہ عالی تھے اور دادا بھی انکے ملا افضل علی مرحوم مرد سخی و متعبد رہے ...

... تھے بڑے متواضع و خاکسار تھے ... اونھوں نے بسبب اس بات کے کہ وضع اونکی آزادانہ تھی اور تجرد منظور خاطر تھا شادی اپنی نکی اور لاولد مر گئے اونکے مال و اسباب کا ابن علی و عنایت علی ماموں زاد و خالہ زاد بھائیوں کو اونکے ملا اون لوگوں نے آپس میں لڑ بھڑ کے اور مقدمہ لڑ کے سب کو برباد کر دیا راقم نے حکیم صاحب کو بچشم خود دیکھا تھا اور اونکی ملاقات کو کبھی کبھی جایا کرتا تھا۔

کالی کمار متر کائستھ بنگالی ڈاکٹر

شریف و نجیب عزت دار خاندانی خوش اخلاق مروت دار سلیم الرائے رحیم دل سخی قدردان شرفا میں بڑے بڑے مشکل مرضوں کا علاج کیا ہے اور کرتے ہیں اکثر لوگ انکے ہاتھ سے شفا پاتے ہیں اور بہت لوگ انکے قائل ہیں پہلے گورنمنٹ آف وارڈس راج دربھنگہ کی طرف سے اسپتال میں راج دربھنگہ کے ڈاکٹری کے عہدے پر مامور تھے مگر کسی سبب سے استعفا دیا اب دربار میں مہاراجہ لچھمیشور سنگھ بہادر کے نوکر ہیں راقم سے انسے بخوبی ملاقات و محبت ہے۔

مولوی حکیم سید محمد مرشد حسن تخلص کامل ولد سید شاہ طالب حسین ساکن دھرم پور تستا نوان پرگنہ پسارہ متعلقہ دربھنگہ

شرفا و نجبا سے اہل اسلام سے اس ضلع کے عالی درجے کے شریف و نجیب عالی خاندان ذی عزت و جلیل المرتبت میں سلسلہ انکے نسبت آبائی کا حضرت امام زید شہید ابن امام زین العابدین ابن حضرت امام حسین شہید دشت کربلا تک پہونچتا ہے اور نسبت نانہالی حضرت محبوب سبحانی قطب ربانی سید عبد القادر جیلانی و حضرت مخدوم مرشد و شہاب الدین سہروردی تک منتہی ہوتا ہے مولوی صاحب ممدوح [illegible] تحقیق [illegible] معقولات و منقولات [illegible] عالم منقولات کے [illegible] خوب [illegible] زمانہ بہت [illegible] بہاری [illegible] عربیہ کی

شاگردون کو پڑھاتے ہین کیفیت تحصیل علوم کی اونکی یہ ہو کہ مولوی صاحب نے علم صرف ونحو
مولوی محمد حمید عظیم آبادی سے اور علم منطق وحکمت وفلسفہ مولانا سراج الدین لکھنوی ومولانا
واجد علی بنارسی وعلامۂ عصر مولانا فضل حق خیرآبادی سے وعلم فقہ مولوی معین الدین کڑوی
سے اور علم فرائض واصول وحدیث وتفسیر مولانا تراب علی لکھنوی سے تحصیل کیا ہو اور
حساب وریاضی کا حال معلوم نہین کہ کس سے تحصیل کیا ہو اور سوا ان علوم مذکورہ
کے علم طب کے بھی بڑے مشتاق ہین تمام کتابین علم طب کی مولانا محمد ابراہیم بن حکیم محمد یعقوب
لکھنوی سے پڑھی ہین اور سات برس لکھنؤ مین رہکر ساتھ حکیم محمد ابراہیم صاحب استاد کے مطب
کیا ہو مریضون کا علاج بھی کرتے ہین تشخیص بہت خوب ہو دست شفا بھی خدا نے دیا ہو اور نظم
فارسی دان ہین فارسی کی نثر نویسی مین انکو بڑی قوت حاصل ہو نثر رنگین وسلیس ونمکین و
مطول ومختصر جس وضع مین چاہیے بہت جلد تھوڑے عرصے مین لکھ دیتے ہین سوا ایک
مولوی صاحب اردو مین ایک شاعر بے نظیر ہین خواجہ محمد وزیر لکھنوی کے شاگرد رشید ہین
کلام انکا مثل کلام خواجہ محمد وزیر کے فصیح ومليح ومتین وشیرین ونمکین ہوتا ہو عاشقانہ ومعنی بند
دونون وضع مین غزلین کہتے ہین راقم کو انسے بہت صحبت رہی ہو اکثر شاعرون مین شریک
ہوا کرتا ہون اور شعرگوئی مین مشورہ بھی انہین سے لیتا ہون اور مولوی صاحب موصوف کی
تصنیف ہین قواعد فارسی مین ایک رسالہ مسمی بہ مخزن التفہیم وقواعد اردو مین ایک رسالہ
مسمی بہ اصول کامل وفن طبابت مین ایک قرابادین مسمی بہ معالجات ... اور ... نثر
مین ایک کتاب مسمی برحمت کامل ولغت عربی وفارسی واردو مین ایک رسالہ مسمی بہ
انیس الطالبین اور ایک دیوان غزلون کا اور ایک قصیدہ ... مین ... ہمراہ
... کی ... نعت مین حضرت ... ...

اور ابداً و صحیح سے انکے سوا قطب الدین جد امجد لٹ زمانے مین شاہجہان بادشاہ کے منصب ہفت ہزاری پر سرافراز تھے۔

غزل تصنیفی مولوی محمد مرشد حسن متخلص بکامل ہو

خیالِ زلف مین تا مجکو پیچ و تاب رہا
ختن مین چین مین تاتار مین خراب رہا

خیالِ یار جو بھولا سرشتہ اب رہا
یہ آفتاب گیا تو یہ آفتاب رہا

عوض شراب کے جامِ شرابِ ناب رہا
اس آفتاب کے بدلے یہ ماہتاب رہا

ہوئی جو شام تو اولٹی نقاب چہرے سے
غروب چار پہر روز آفتاب رہا

نہ سر کی چاند سے کمتر ہے کاکلِ شبگون
گہن مین چار پہر رات ماہتاب رہا

حرم مین دیر مین کعبے مین اور کلیسا مین
کہان کہان نہ ترے واسطے خراب رہا

کمی ہوئی نہ کبھی موج بے قراری کی
ہمیشہ بارہ یہ دریای اضطراب رہا

جیسے نہ ران کسی شہسوار کی اسپہ
مدام اہلقِ ایام بدرکاب رہا

پیا کیے وہ ہمیشہ شرابِ غیرون مین
مدام آتشِ غیرت سے دل کباب رہا

تپِ فراق سے ہر ہر رگ اپنی تڑپا کی
تمام جسم مین مثلِ دلِ اضطراب رہا

گئی نہ شامتِ بخت اپنی اپنے سر سے کبھی
ہمیشہ سایہ فگن سر پہ یہ سحاب رہا

دہانِ تنگ کی توصیف ہو سکی نہ کبھی
سوالِ یار کا کامل سے بھی جواب رہا

ودیگر

آ گیا سر تک جو دریا دیدۂ پر آب کا
بال کی بھونری پہ شک ہونے لگا گرداب کا

عکس ہو جس سے اگر قاتل دلِ بیتاب کا
ہو ترے خنجر مین عالم ماہی بے آب کا

سیرِ دریا کے لیے جاتا ہے وہ مضطرب لشکر
مردمِ آبی بجا مین دائرہ گرداب کا

باندھ دیتا ہی جھڑی رونے پہ آجاتا ہی جب — ابر بن جاتا ہے پردہ دیدۂ پرآب کا

دھوپ مین جاتا ہون سوے بحر جب مین تو اُن — مچھلیان کہتی ہین اوچھانا حباب آب کا

توسنِ عمرِ روان چلتا نہین اب ساقیا — تازیانہ لائیو موجِ شرابِ ناب کا

اشتیاقِ نامۂ محبوب مین اسے نامہ بر — رات بھر گونجا کیا نوٹین دلِ بیتاب کا

بے ترے تارِ شعاعی پر ہی شک تارِ اشک — مہرِ تابان پر گمان ہے دیدۂ پرآب کا

جلوہ گر جس وقت سے ہین آپ اے رشکِ قمر — ہر گلِ قالین پہ دھوکا ہی گلِ مہتاب کا

کم نہین اکسیر سے ترکِ ہواے مال و جاہ — کشتہ سیماب ہے مرنا دلِ بیتاب کا

غسل کو جس رات اُترا بحر مین وہ ماہ رو — ہالۂ مہتاب حلقہ بن گیا گرداب کا

اسقدر رویا کہ آخر آپ بھی رونے لگے — دیکھیے چھینٹا ہمارے دیدۂ پرآب کا

وقتِ گریہ دل جو پیکر نکلے ہمراہِ سرشک — سرمہ بنجائے سویدا دیدۂ پرآب کا

کیون ہم رویا کرین گلچین کہ بس محتاج ہے — چار گلزارِ عناصر آنسوون کی آب کا

مر گئے ہین چاند سا مکھڑا کسیکا دیکھکر — چاہیے ہمکو کفن بھی چادرِ مہتاب کا

پوچھتا ہے جب کوئی کہتا ہے ہر طفلِ سرشک — رہنے والا ہون سوادِ دیدۂ پرآب کا

جب گرے دریا پہ وہ مثلِ نسیمِ صبحِ باغ — کھل گیا اسکے لبون غنچہ حبابِ آب کا

تھی مقابر مین جو راحت بعدِ مرگ آئی گلبدن — تکیۂ مدفن [illegible] گرداب کا

ذوقِ مےخواری جو ہوگا وقتِ سیرِ آبِ جو — مانگتے [illegible]

[illegible] شب ہوا وہ شمع رو تا لبِ جو — ہوگیا روشن [illegible]

[illegible] تے مین وہ رشکِ قمر — [illegible]

[illegible] درد دل سے [illegible] — [illegible]

جیسے … دریا پہ وہ نور …
چشم میں آگیا حلقہ ہر اک گرداب کا

چشمہ … اچھلتے ہیں …
چھوٹتے ہر حوض میں فوارہ جیسے آب کا

دیگر

سبزۂ خط نکل آیا تو تماشا ہوگا
طوطی آئینۂ رخسار سے پیدا ہوگا

راگ سننے کا ترے شوق جو پیدا ہوگا
پردۂ دیدۂ مژگان کا پردا ہوگا

دیکھکر مجھکو یہ ہوجائیگی پانی پانی
بلبلا عنبل و گل پانی کا قطرہ ہوگا

مری مٹی میں بھی رونق رہیگی …
جب بخارا اٹھیگا اک ابر کا ٹکڑا ہوگا

بات کرنیکا اگر قصد کروگے … سیر
گوش گل بنکے وہن باغ میں گویا ہوگا

داستان اپنی سناتا ہوں تو وہ کہتے ہیں
ایسا افسانہ جو کہیگا تو قصہ ہوگا

درد و داد و غم و فریاد و بکا ہونگے ہم
رو تری تربت پہ مری اک نیا میلا ہوگا

تا بہ سر … آنا مرے ان کو بھی ذرا
کوچۂ گیسوئے جانان میں ٹہلتا ہوگا

… اگر حشر کو بھی
جام اک ہاتھ میں اک ہاتھ میں شیشا ہوگا

پیا … وان …
ترے سینے سے جو شبنم کو دوپٹا ہوگا

دیکھتا ہوں جو تو … مجھے
گر مری نظروں سے دیکھیگا تو اندھا ہوگا

دیکھ لیں گے تمہیں ہم چشم تصور سے صنم
غم نہیں ہمکو اگر بیچ میں پردا ہوگا

… حبشی … کا حل
بس وہی ہوگا مقدر میں جو لکھا ہوگا

مولوی شاہ احمد اللہ ساکن مظفر پور … پرگنہ بسارہ

… سید احمد شہید کے گروہ میں ہمیشہ … مولوی عبد القادر کی مسجد میں … اور لوگوں کو مرید بھی کیا کرتے

ی ذات سے مسلمانون کو بہت ہدایت ہوتی ہے۔

مولوی ابو محمد ساکن موضع بہ پورا پرگنہ بھرواره

آدمی شریف و نجیب و عالم و وکیل عدالت اکبر نگر پورے کے تھے تحریر انکی بہت زبردست تھی مرگئے انکے بیٹے مولوی نور زندہ و موجود ہین۔

مولوی سید علیم الدین ساکن موضع نگر نوتھا ضلع پٹنہ حال اقامت مکھری پرگنہ بہارہ

مولوی صاحب بڑے عالم ہین علم معقولات منقولات کو بخوبی جانتے ہین اور علم حدیث مین مولوی نذیر حسین محدث دہلوی کے شاگرد ہین آدمی شریف و نجیب عالیخاندان ہین اخلاق ظاہری انکا بہت اچھا ہے انکے اپنے گھر کی معاش جو ضلع پٹنہ مین ہے تخمینا مبلغ چار ہزار روپیہ سالانہ کی آمدنی سے کم نہوگی۔

حکیم سید ولایت حسین

حکیم صاحب اصل رہنے والے مقام مئو ضلع اعظم آباد کے ہین حکیم مولوی محمد یعقوب لکھنوی کے شاگرد ہین دس بارہ برس سے دربھنگے مین بذریعہ طبابت مقیم ہین طبیب ذی علم و صاحب استعداد و خلیق و مہذب ہین علاج کا بھی ڈھنگ اچھا ہے اکثر لوگ اس دربھنگے کے اونکا علاج کرتے ہین حکیم صاحب صادق علی خان کے یہان نوکر ہین دست شفا رکھتے ہین۔

مولوی شیخ عبدالعزیز پسر شیخ احمد اللہ ساکن موضع رحیم آباد تعلقہ ویزان تاجپور

علم انکو اچھا ہے معقول و منقول دونون جانتے ہین چندے بلدہ شاہجہان آباد مین رہکر علم حدیث مولوی سید نذیر حسین شاہجہان آبادی سے تحصیل کیا ہے۔

مولوی اشرف حسین ساکن موضع بھوانی پور عرف بہ پورا پرگنہ بھرواره

مرد شریف و صاحب علم و صاحب اخلاق و ممتاز و اہل روزگار تھے مرگئے برادرزادے انکے [illegible] تجمل حسین عرف [illegible] زندہ و موجود ہین۔

مولوی عبد الغفور ساکن موضع بھوانی پور عرف بھد پورا پرگنہ بھرواره آدمی شریف و نجیب و عالم با استعداد تھے لکھنؤ مین علم حاصل کیا تھا عالم جوانی مین مرگئے انکی کوئی اولاد نہین ہی۔

مولوی محمد شفیع ولد شیخ ولایت حسین ساکن موضع قاضی بھیٹرہ پرگنہ نانپور انکو بھی علم بہت اچھا ہی آدمی شریف و نجیب عالیخاندان ہین انھون نے علم معقول و منقول مولوی سخاوت علی جونپوری سے حاصل کیا ہی اور طبیب بھی اچھے ہین۔

حکیم سید تجمل حسین

اصل رہنے والے بستی بارہ کے ہین سید ہین دس بارہ برس سے مع اہل و عیال دربھنگہ مین مقیم ہین پیشہ طبابت کا کرتے ہین شیخ نجم الدین حسین زمیندار موضع بہرولیا پرگنہ بھرواره کے مرید ہین آدمی نہایت سلیم و نیک بخت و منکسر المزاج تواضع کن تواضع پسند خوش اخلاق مروت دار محبت شعار پابند وضع محب اہل بیت ہین علاج بہت جی لگا کر کرتے ہین اکثر لوگ انکے ہاتھ سے شفا پاتے ہین راقم سے انسے ملاقات ہی بیماریون مین اکثر انکا علاج کیا ہی۔

مولوی سید عبد الحی ولد سید نبی بخش ساکن محلہ میر منجن متعلقہ دربھنگہ مرد شریف و نجیب و عالی خاندان ہین علم صرف و نحو و فقہ و فرائض مین دخل رکھتے ہین اکثر منشیانہ مین اچھا دخل رکھتے ہین آدمی صاحب استعداد ہین صاحب اخلاق ہین ظاہر وضع کی ایک آزاد [illegible] ہین شعر گوئی مین مولوی سید محمد مرشد حسن کامل کے شاگرد ہین شعر اچھا کہتے ہین راقم نے مشاعرون مین اکثر شعر پڑھتے ہوئے دیکھا اور سنا ہی ذبیح تخلص کرتے ہین غزل اونکی یہ ہی۔

غزل [illegible] مولوی سید عبد الحی تخلص ذبیح شاگرد مولوی سید محمد مرشد حسن کامل

شب غم مین نہ تیرے [illegible] تا سحر ٹھہرے	اگر ٹھہرے تو ٹھہرے کوئی دم کب لی پھر ٹھہرے

نہ ازسا حسین ہمکو بتاوے کوئی گر ٹھہرے ۔ پڑی ٹھہرے کوئی یا دور ٹھہرے یا نشتر ٹھہرے
سپہر حسنِ خوبی آپ عالم مین اگر ٹھہرے ۔ تو رخسارے بھی دونون غیرت شمس و قمر ٹھہرے
مرے پہلو مین دم بھر تو اگر اسے ستمگر ٹھہرے ۔ ابھی دل کو قرار آسکے ابھی اپنا جگر ٹھہرے
غم و رنج و الم کو لے چلے ہم ساتھ ہستی سے ۔ رہ ملکِ عدم مین یہ ہمارے ہم سفر ٹھہرے
خدا چاہے تو وہ دن بھی دکھلاوے آسمان ہمکو ۔ کہ میرے گھر پہ بھی اک رات آکر وہ قمر ٹھہرے
دمِ نظارہ تہرانے لگے وہ رعبِ حسنِ عارض سے ۔ کسیکا کب تمھارے روبرو پلنے نظر ٹھہرے
ہوئے ہین ناتوان ایسے چلے جب کوئی جانانکو ۔ تو اک اک گام پر ہم ضعف سے دو دو پہر ٹھہرے
ابھی جاتے رہین دونون جو وہ رشکِ مسیح آئے ۔ نہ دردِ دل کبھی اٹھے نہ پھر سوزِ جگر ٹھہرے
جو پیری آئے تو حسنِ جوانی کیون نہ گھٹ جائے ۔ چراغِ شام کی کب روشنی وقتِ سحر ٹھہرے
نگاہِ قہر کی بوچھار ہم پر روز رہتی ہے ۔ ہمین جور و جفائے یار کے مدِ نظر ٹھہرے
تجھی کو ہر جگہ ہم نے نئے انداز مین پایا ۔ حرم مین دیر مین کعبے مین بتخانے مین گر ٹھہرے
صفائے حسن کا عالم یہی دیکھے اگر کوئی ۔ پھسل جائے نہ ہرگز روئے انور پر نظر ٹھہرے
جو او ٹھنے بیٹھنے مین اسطرح سے یہ لچکتی ہے ۔ دمِ رفتار پھر کیونکر تری نازک کمر ٹھہرے
کوئی قادر ہی کب اپنی بھلائی یا برائی پر ۔ خدا کے قبضۂ قدرت مین ساری خیر و شر ٹھہرے
اسیرانِ بلا ہرگز نہ چھوٹے قیدِ گیسو سے ۔ یہ کالا جھلنی نہ وہی جسمین عمر بھر ٹھہرے
کبھی میٹھے نہ ٹھہرے کوئی کما کر امتحان کر لے ۔ مقابل مین لبِ شیرین کے کیسے نیشکر ٹھہرے
ابھی آئے ابھی گھر کو چلے گھبرا کے کیون ایسا ۔ بنسے بولے نہ کچھ ہم سے نہ تم دو اک پہر ٹھہرے
بچائے وار سے تیغِ قضا کے روک لے اسکو ۔ تو لین بجان بجگہ ہم مول اگر ایسی سپر ٹھہرے
زمین سے لامکان تک یار کو ہم ڈھونڈھ کر بیٹھے ۔ پتا کیونکر لگے اوسکا کہین جسکا نہ گھر ٹھہرے

در دندان کی گر اونکے صفت لکھنے کوئی — تو آنسو کی طرح سیپ کے قد رانکھون مین گہر ٹھہرے

نہین ممکن کہ مضمونِ خیالِ [illegible] سخنور سے — دہانِ یار ٹھہرے یا کبھی اوسکی کمر ٹھہرے

جسے دیکھا تامل سے اوسے [illegible] عیب مین پایا — زمانے مین بہت کم قدردان و ذی ہنر ٹھہرے

ذبیح ہمکو بجا اشرِ عمل سے کیا تردد ہو — شفیعِ عاصیان جب حضرت خیر البشر ٹھہرے

دیگر

تمھین سب باغ خوبی کا گلِ رعنا سمجھتے ہین — تمھارے عاشقون کو بلبلِ شیدا سمجھتے ہین

کسی کی سرد مہری سے جو شب بھر روتے ہین — ہر اک قطرے کو اپنے اشک کے اولا سمجھتے ہین

دمِ نظارہ رخسارہ آتش ناک بنتی کو — اسی آتش کا ہم اک شمع و شعلا سمجھتے ہین

رہا کرتے ہین شاکر ہم ہمیشہ اپنی قسمت پر — قناعت کو خدا کی نعمتِ عظمیٰ سمجھتے ہین

[illegible] اسے پاک نے جنکو غنی دل کا بنایا ہی — وہ کب آنکھون مین قدر دولتِ دنیا سمجھتے ہین

تمھارے بام کو گر آسمان سمجھین تو زیبا ہی — تمھین جب [illegible] کہتے ہین چاند کا ٹکڑا سمجھتے ہین

[illegible] کو جانتے اچھا جو اپنے کو برا سمجھے — برے وہ لوگ ہین جو آپکو اچھا سمجھتے ہین

خوشی سے [illegible] غلط ہوتا ہے جب آنے کو کہتے ہین — تمھارے جھوٹے وعدے کو بھی ہم سچا سمجھتے ہین

[illegible] ہمیشہ مگر پیارے ہو نظرون مین — [illegible] کو برائی پر بھی ہم اچھا سمجھتے ہین

دہن کو [illegible] کو [illegible] دانتون کو — لبِ شیرین کو ہم اونکے شکر پارا سمجھتے ہین

[illegible] — [illegible] ہم اونکے کرم [illegible] سمجھتے ہین

[illegible] — [illegible] سمجھتے ہین

[illegible] — [illegible] سمجھتے ہین

[illegible] — [illegible] سمجھتے ہین

خطا کرتے ہین کہتے مشک اذفر ہین جو گیسو کو
غلط سمجھے ہین وہ جو عنبر سارا سمجھتے ہین

برابر کون موزون طبع ان دونو نکو لکھتا ہے
قد بالا کو سرو باغ سے اونچا سمجھتے ہین

خدا نے کیا ہی نورانی بنایا اُنکے پیکر کو
سراپا ہم بتون کو نور کا پتلا سمجھتے ہین

حسینان جہان ہر دم جو تیرے گرد رہتے ہین
تجھے ہم چاند اونکو چاند کا ہالا سمجھتے ہین

جواہر خانۂ قدرت کا او بت اپنے خالق کے
لبون کو لعل تیرے دانت کو ہیرا سمجھتے ہین

جوان ہونے پہ شعلہ بن کے عالم کو جلاؤ گے
تمھین بچپن مین سب آتش کا پرکالا سمجھتے ہین

زمین و آسمان کا فرق ہم پاتے ہین دونو مین
رخ انور کے آگے مہر کو ذرا سمجھتے ہین

سوے گلزار ہم مے نوش جب نشے مین جاتے ہین
گل لالہ کو ساغر سرو کو مینا سمجھتے ہین

ادا سے دیکھکر منہ وہ چھپا لیتے ہین [illegible]
ہمین جب [illegible] شیدا [illegible] زیبا سمجھتے ہین

مولوی عبد الودود دلبر مولوی عبد الحکیم [illegible]

یہ جوان خوشرو و خوش پوشاک و صاحب استعداد مجرد [illegible] زبان عربی [illegible] جانتے مین آدمی خلیق و سلیم الطبع و محمود الوضع ہین شعر بھی کہا کرتے ہین مولوی [illegible] کامل کے شاگرد ہین بسمل تخلص کرتے ہین تھوڑا عرصہ ہوا کہ امتحان دیکر سند [illegible] منصفی کی حاصل کی ہے۔

غزل لطیفی مولوی عبد الودود دلبر [illegible]

نشیلی آنکھون مین سرمہ لگا کے اٹھتے ہین
وہ آج فتنۂ محشر جگا کے اٹھتے ہین

سوال بوسہ پہ وہ منہ بنا کے اٹھتے ہین
[illegible] اٹھتے ہین

بھی تو زیر قدم [illegible] فرشتے نورانی
تمہاری [illegible] آنکھین [illegible] اٹھتے ہین

[illegible] آرزو [illegible]
[illegible] اٹھتے ہین

وہ تار گیسو ... / وہ بے سبب ... تیور کی ...

کبھی شب آتی ہے شمع رو او سحر کو بھی
کہ روز شام سے ہم لو لگائے بیٹھے ہین

کمان دست دعا کا ہے ہر گھڑی ان کو
ہم اپنی زیست سے یان ہاتھ اوٹھائے بیٹھے ہین

او نہیں بخیر و تکو و دگر سے سنبل خلد
جو اون کے کوچے مین دھونی رمائے بیٹھے ہین

او پھر بھی ہاتھ کوئی چھوڑ دے سر ہی کا
کہ ہم بھی دیر سے گردن جھکائے بیٹھے ہین

بہ سنگ بوسے سے دم بھر مین ہم چھڑا اونگے
عبث وہ پان کا لاکھا جمائے بیٹھے ہین

کسی کے خون جگر پر ہے اونکا دانت غرض
جو لب پر اپنے وہ لاکھا جمائے بیٹھے ہین

لگے لپٹنے کے جھوٹے اشارے ناحق مین
امید وصل سے ہم ہاتھ اوٹھائے بیٹھے ہین

کسی کے خانہ زنجیر مین ہے کیسا ماتم
کہ آپ سوگ مین زیور بڑھائے بیٹھے ہین

اوٹھو جنازہ عاشق کو تم بھی دو کاندھا
کہ لوگ اوٹھانے کو اوسکے آئے بیٹھے ہین

کبھی تو دامن پاکیزہ چھوٹے ... حضور
ہم اپنے خون جگر مین نہائے بیٹھے ہین

شب وصال یہ کیون موج شوق گھٹ گئی گیا تو
دو لائی اوڑھے ہوئے منہ چھپائے بیٹھے ہین

وہان اوڑاتے ہین ہولی مین وہ عبیر و گلال
ہم اپنے سر پہ یہان خاک اوڑائے بیٹھے ہین

یہان تو فکر ہے غسل و کفن کی عاشق کے
وہان بدلتے ہین کپڑے نہائے بیٹھے ہین

شب فراق مین کی ہے جو موت کی دعوت
چراغ داغ جگر ہم جلائے بیٹھے ہین

فرشتگان اجل بھی ہین شوق حیران ہین
نہ آئین آپ کہ لینے پہ آئے بیٹھے ہین

سنا ہے کو ... غزل تم بھی جا کے اے بسمل
کہ لوگ بزم مین مشتاق آئے بیٹھے ہین

دیگر

کیا تھا عشق کیا تھا وصل سمجھکر
جو سمجھتا تھا ہر اب ہی ... سمجھکر

مسیحا بھی نخاک پر جاکے بیٹھے | ہمارا عارضہ مشکل سمجھکر
نظر آیا جو نقش پاے دلبر | لپٹ کر روے پنا دل سمجھکر
نکیلی وضع جسکی دیکھتا ہون | لپٹ جاتا ہون مین قاتل سمجھکر
تڑپتے برق کو دیکھا جو اوسنے | چھپائی آنکھ میرا دل سمجھکر
کہیگا حشر مین کچھ خون ناحق | لگانا تیغ او قاتل سمجھکر
جو دیکھی حشر مین خلقت کی کثرت | مین دوڑا کوچۂ قاتل سمجھکر
تلاش یار مین آئے عدم سے | جہان کو صورت محفل سمجھکر
کوئی جب توڑتا ہے غنچۂ گل | مین رو دیتا ہون اپنا دل سمجھکر
کہین رہوا انہو چھینٹون نے قاتل | تڑپنا خون مین و بسمل سمجھکر

مولوی فضل حق ساکن موضع چھپرا تولہ غوث نگر پرگنہ حاجیپور

مرد شریف مین قوم کے شیخ ہین مولوی سید مراد علی بہادر بھاگلپوری کے مرید ہین علم صرف نحو و فقہ جانتے ہین عہدہ پیشی ججی پر بمقام بھیرم کے معمور ہین آدمی خوب ہین شغل و مراقبے مین مصروف رہتے ہین

مولوی سید عبدالرحمن ساکن موضع چوریار پرگنہ بسارہ

نجیب و شریف و صحیح النسب قوم سادات سے ہین علم صرف و نحو و فقہ و حدیث و تفسیر جانتے ہین اور یہ مرید اور شاگرد ہین مولوی منیرالدین حسین کے اور برادرزادہ ہین مولوی سید امداد علی خان بہادر بھاگلپوری کے اور عہدۂ منصب ججی پر بمقام بارہ کے سرفراز ہین آدمی صاحب علم و صاحب استعداد ہین اور عربی و فارسی دونون زبانون مین شعر کہا ہے مین قصیدے عربی کے اونکی تصنیف سے دیکھے گئے ہین

مولوی حکیم شیخ شرافت علی ساکن موضع [illegible] پرگنہ [illegible]

بانہ باستعداد تھے علوم متداولہ مین دخل رکھتے تھے طبیعت شگفتہ تھا اور درس دیا کرتے تھے تمھدی کی مسجد مین وعظ بھی کہا کرتے تھے بیمارون کے علاج سے اپنی اوقات گذاری کرتے تھے قوم کے شیخ تھے آخر عمر مین بابو پیسیری پرشاد نارائن سنگہ زمیندار نرہن کے دربار مین نوکر ہوگئے تھے مرگئے —

ملا محمد علی ساکن موضع سیسو پرگنہ پنڈارچ

یہ عالم منطقی و فقیہ مین متقی و نمازی و پرہیزگار مین توکل پر انکی اوقات ہے علم اچھا ہے آدمی کم سخن مین —

مولوی الہداد ساکن موضع سوول پرگنہ کسمہ

ایک اچھے عالم ہین مدرسہ عالیہ مقام کلکتہ کے مدرس ہین اور وہین منشی الٰہی بخش پیشکار سابق صدر دیوانی کی بیٹی سے شادی کرکے رہگئے ہین —

مولوی محسن علی پسر منشی غلام یحییٰ ساکن خیرجک پرگنہ بلکی

انکو بہت بڑا علم تھا مولوی فضل حق خیرآبادی سے لکھنؤ مین علم معقولات پڑھا تھا بعد اوسکے حرمین شریفین مین جاکر چندسے مکہ و مدینہ سے بھی علم حاصل کیا تھا اور بھی مصر تک جاکر علمای مصر سے علم حاصل کیا آدمی جوان تھے اور نہایت ذہین و فطین و محقق و مقرر تھے عارضہ جنون مین مبتلا ہوکر یک بیک کنوین مین گرکر مرگئے —

میر نعمت علی ساکن محلہ الہ سیتاپت متعلقہ دربھنگہ

یہ آدمی شریف تھے نیک اور صاحب اخلاق تھے فن شاعری سے شوق رکھتے تھے کچھ فارسی کچھ اردو دونون مین شعر کہتے تھے نیازی تخلص کرتے تھے اکثر اوقات صحبت مین مولوی مرشد حسن کامل کی انکو دیکھا تھا ایک تاریخ مکان زیارت گاہ موے مبارک پیغمبر کی جسکو

[illegible] مین جسیحی موضع بریول مین بنایا تہا [illegible]

تاریخ مکان زیارتگاہ موے مبارک تصنیفی میر نعمت علی متخلص نیازی

چو نجم الدین بنا کرد این مکان را	زہی نیک جای فیض بہر ما مین
نیازی این گل تاریخ جستہ	زیارتگاہ موی احمد ست آمین

حکیم آغا علیخان ساکن مظفرپور چکلہ نی پرگنہ لبارہ

اصل رہنے والے لکھنؤ کے ہین مگر ایک مدت سے مظفرپور مین رہتے ہین اور یہین کے ہو رہے ہین طبیب صاحب استعداد مین بڑے حکیم کہلاتے ہین علاج کرنے کا طریقہ بہت اچھا ہے اصول سے علاج کرتے ہین اونکے علاج سے لوگ شفا پاتے ہین صرف و نحو و منطق و علم طب جانتے ہین صاحب اخلاق و مروت ہین مگر عوام کے معالجے کی طرف کم رکہتے ہین چیدہ چیدہ آدمیونکی دوا کرتے ہین مذہب شیعہ بلا تعصب رکہتے ہین اونکی کوئی اولاد نہین ہے آدمی صاحب مقدور ہین —

حکیم سید نوازش علی پسر حکیم سید سلامت علی سابق صدر امین مظفرپور ساکن مظفرپور

یہ بھی طبابت کرتے ہین آدمی صاحب استعداد و صاحب شعور ہین کبر و نخوت سے دور ہین علاج کرنے کا ڈہنگ اچھا ہے طامع نہین ہین اخلاق کا رنگ اچھا ہے معالجے سے اوقات گذاری ہے مذہب شیعہ رکہتے ہین علم معقول لکھنؤ مین پڑھا تھا اب میلان طبیعت کا اونکی طرف تصوف کی ہے

حکیم محمد حاجی ساکن چکلہ نظام چکلہ گہول پرگنہ لبا

بسبب تجربہ کار ہین بالفعل مظفرپور مین طبابت کرتے ہین اکثر مریض اونکے علاج سے شفا پاتے ہین طبابت سے تخمیناً چارسو روپیہ ماہوار کی آمدنی اونکے پاس ہے تو وہ مقدور ہزار روپیہ کی آمدنی کی طاقت رکہتی مگر بسبب فضول خرچی بدمذاقی کارخانہ کوئی [illegible]

علم اونکی اولاد ورثہ کو نہ پہونچا وہ متانت مین شہرہ ہین و عالیخاندان مین حکیم شاہ محمد کی حسن
کریم چچا کے قرابت دار ہین مذہب سنت جماعت رکھتے ہین۔

منشی سمبودت کایستہ اشٹہانا ساکن موضع موسالو پرگنہ بلیا

مرد شریف و نجیب عالی خاندان تھے علوم عربیہ و فارسیہ سب کچھ جانتے تھے اپنی برادری مین طاق تھے منشی گیری مین شہرۂ آفاق تھے راجہ پیارے لال عظیم آبادی کے شاگرد تھے دربار مین مہاراجہ چیتر سنگہ بہادر کے نوکر تھے مرگئے راقم کو معلوم نہین کہ اونکے وارث ہین یا نہین

لالہ بودہ سین سنگہ کایستہ اشٹہ ساکن کیر چکیت پرگنہ لوریب بہکو متصل بہوروا

بڑے صاحب علم تھے سیکڑون ہندو اور مسلمان اونکے شاگرد تھے مرد شریف و نجیب تھے اونکی ذی علمی کا حال راقم نے اپنے دادا سے سنا تھا اونکے وارث لوگ موجود ہین کچھ کچھ پڑھے ہوئے ہین۔

لالہ گوپال لعل کایستہ اشٹہ ساکن موضع رحمت پور پرگنہ سیر بلیا

مرد شریف و نجیب تھے علم فارسی مین بڑے صاحب استعداد تھے ہر وقت درس و تدریس کتب فارسی سے شغل رکھتے تھے بڑے فیاض تھے شاگردون سے اونکے کوئی جاہل نرہا اونکے سات بیٹے تھے اور موضع رحمت پور کے مالک تھے خوش اوقات تھے کسی کے محتاج نہ تھے اور اطراف و جوانب کے لوگ اونکی عزت کرتے تھے جو

وارث اونکے موجود ہین۔

تیسرا حصہ

ترہت کی زمین نہایت سرد ہوا گرمی کی فصل مین پھاگن کے مہینے سے ابتدا گرمی کی ہوتی ہے اور روز بروز بڑھتی جاتی ہے چیت کے مہینے تک کچھ گرمی اور کچھ سردی دونونکا اثر رہتا ہے بیساکھ مین گرمی زیادہ پڑتی ہے مگر شب کو کسیقدر سردی محسوس ہوتی ہے کہ حاجت ایک دولائی یا چادر کے اوڑھنے کی ہوتی ہے جیٹھ مین گرمی زیادہ ہوجاتی ہے سردی کا اثر باقی نہین رہتا ہے مگر ایسی گرمی نہین ہوتی ہے کہ تحمل نہو سکے اور اس ضلع مین لو نہین چلتی مگر کبھی کبھی آندھی آتی ہے اور کچھ پانی بھی برستا ہے اولے بھی گرتے ہین ابتدا اساڑھ سے پانی برسنے لگتا ہے بجلی کڑکنے لگتی ہے بادل جھوم جھوم کر گھر آتے ہین تالاب اور پوکھرے اور چور اور گڑھے بھر جاتے ہین دریاؤنکو خوب جوش آتا ہے گھر سے باہر نکل کر جدھر آنکھ اوٹھائیے عالم آب نظر آتا ہے ساون بھادون مین ہفتہ ہفتہ تک جھڑی لگتی ہے رات دن پانی برستا ہے گھر سے باہر نکلنے کی ممانعت نہین ملتی کنوار مین

برسات کا خاتمہ ہو جاتا ہو تو تھوڑا مختصر۔ بلکہ پانی بہت کم برستا ہو تو کمترین برسات کا اثر باقی نہیں رہتا ہی جاڑے کی آمد ہوتی ہے تو اس ضلع میں خوب ٹھنڈا کا جاڑا پڑتا ہے بسنت پنچمی سے فصل بہار کی آمد ہوتی ہی درخت۔ نئے نئے شگوفہ لاتے ہیں تمام ملک سرسبز نظر آتا ہے آب و ہوا یہاں کے رہنے والوں کے واسطے موافق ہی تپ لرزہ و حال میں اکثر لوگ بیمار ہوتے ہیں یرقان اور تپ دق و سل کی بیماری بہت کم ہوتی ہی امراض بائو و بیان اکثر ہوتے ہیں اس ضلع میں آدمی عاقل و دانشمند و ذہین و بیوقوف خوبصورت و بدشکل توانا و ناتوان زور آور و کمزور ہر قسم کے پیدا ہوتے ہیں اشراف اس ضلع کے اردو بولتے ہیں مگر اردو انکا قاعدوں کے مطابق صحیح نہیں ہے مذکر کو مونث و مونث کو مذکر سوائے اسکے اکثر الفاظ اہل زبان کے محاورے کے خلاف بولتے ہیں مگر خاص خاص لوگ مستثنیٰ ہیں اور دیہاتی گنواری ہندی اور پنڈتان متحمل اور کایست متحمل ایک قسم کی ہندی جو اکثر الفاظ اور تربیت کی خاص ہندی سے ملی ہوئی ہے بولتے ہیں۔

گنواری ہندی کی مثال

ایہہ نک کے نام تیسنک کون گام گھر اچھ کمائی کا جاب ہیت آپ اچھی کردن

متحمل کے پنڈت و کایست متحمل بولی کی مثال

اپنیک کی سگیان ٹھیک کتی ابستہت تھک کون کار دیکھ بہت اہلون اچھ

اپنے کہیا ذہر بہت

کس قسم کا غلہ اس ضلع میں پیدا ہوتا ہے

اردو شالی · جو · مسور · گیہون · ارہر · ...

... · گہوں · ماتا پا · ... · مٹر · جوار

ماش چنا بھٹ دانس گینجد یعنی تل کورتھی خشخاس

سرسون مڈوہ گیہون میتھہ سجے رائی توریلی

مگر وہان جوبد ازاوقات اس ضلع کے آدمیون کا ہے عموماً سب جگہہ وخصوصاً پرگنات اعلی پور ونار دیگر دجربل و بریل وہائی وبجہور ودہرورہ وہاوی وعلاوہ ایکی علاقہ مین کثرت سے ہوتا ہی اور بہت تہوڑی محنت سے پیدا ہوتا ہے اور پانی سے سینچنے کی اکثر مقامون مین حاجت نہین ہوتی ہی اور مڈوہ جو بد ازاوقات غریبون کا ہے اس ضلع کے پرگنات سرلیا دبارہ وکسمہ دجاکھر وجرہوا ومرواہ خورد وکلان مین زیادہ ہوتا ہے علی ہذا القیاس جوار کلان یعنی مکی بھی انھین پرگنات مین جہان مڈوہ ہوتا ہی زیادہ پیدا ہوتی ہے اور سوائے غلہ کے اس ضلع کے پرگنات سرلیا ولیا دہاجی پور کے علاقہ مین شکرقند سوتھنی آلو خشخاش تماکو کثرت سے ہوتے ہین اور تماکو قیمتی اجناس مین سے مشہور ہے اور اس ضلع مین زراعت نیل کی بہت کثرت سے ہوتی ہے بہت کوٹھیان نیل کی ہین اکثر زمین مزروعہ جسمین غلہ بخوبی ہوتا تھا وہ نیل کی زراعت مین درائی ہی اس سبب سے کاشتکاری کرنے والونکو اچھی زمین جسمین خوب غلہ ہوسکے میسر نہین آتی ہے بدانست راقم وجہہ گرانی اور قحط کی اس ضلع مین سوائے اسکے اور کوئی نظر نہین آتی ہے۔

کیفیت اقسام میوہ جات

آم	کٹہل	بیل	شفتالو	[illegible] ریوڑی	ناشپاتی
لیچو	گلاب جامن	انار ترش و شیرین		شریفیا	کھرنی
پھالسا	بیر	نارنجیا یعنی ناریل	کرونده	پنیالا	بڑہل

عباسی   الچمی   شفتالو   پپیتا   امرود   انناس ناشپاتی

کیلا   انجیر   سیتاپھل   انناس   کیولا   نارنگی

شربتی   کرنا   مٹھا لیمون جسکو چکوترا بھی کہتے ہین   سپاری   امرت

لیمون کشمیری   لیمون کاغذی   خربزہ   تربز   پھوٹ   کمرکھ

کثرت سے ہوتی ہین مگر آم یہان کے میوون مین نہایت عمدہ اور انواع و اقسام طرح کے ہوتے ہین ہر آم ذائقہ و رنگ و بو و صورت مین مختلف ہوتا ہے کوئی میٹھا و کوئی پھیکا و کوئی ترش کسی سے کافور کی بو اور کسی سے گلاب کی بو اور کسی سے کیوڑے کی بو آتی ہے کوئی سرخ اور کوئی سبز اور کوئی زرد اور کوئی سفید و سیاہ اور کوئی ملیار رنگ کا ہوتا ہے ایک چھٹانک سے ڈیڑھ سیر تک کا بعض آم ہوتا ہے اس ضلع کے آدمی آم کے نہایت قدردان ہین ایک آم جسکو مہاراج پسند کہتے ہین وہ بھی نہایت نفیس اور عمدہ ہے کافور کی بو اس سے آتی ہے اور ایک درخت مین تین قسم کا آم ہوتا ہے زرد اور سرخ اور سبز اور شیرینی مین بتاشے شیرینی مین قند و نبات سے زیادہ میٹھا ہے اور زیادہ تر صفت اس آم کی یہ ہے کہ پکا ہوا پھل اسکا بہت مدت تک رہتا ہے جلد اسکی سیاہ ہو جاتی ہے مگر اندر سے سخت و شیرین اپنے ذائقہ پر قائم رہتا ہے۔

کٹہل [illegible] نہایت فربہ اور نفیس ہوتا ہے [illegible] [illegible] ایک قسم کا ہوتا ہے۔

کیفیت اقسام [illegible]

دھان   ارہری   ایرا   گنا   کتارہ   بجہرہ [illegible]

اور ایکھ کے پونڈے سفید و سیاہ بھی امیرون کے باغ مین لگائے ہین بہت اچھے ہوتے ہین گڑ یہان کثرت سے بنایا جاتا ہے مگر اوسکے بنانے مین ایسی بے احتیاطی کیجاتی ہے کہ نہایت تلخ و سیاہ ہوجاتا ہے اور رنگ اونکے گڑ سے بیشک خراب ہوتا ہے شکر یہان بہت اچھی ہوتی ہی اور ابھی یہان بنتا ہے اور اچھا ہوتا ہے چینی یہان کچی ہوتیکی یعنی سرخ وسفید دونون قسم کی بہت کثرت سے بنائی جاتی ہر بڑے بڑے گودام چینی کے خاصکر ضلع دربھنگا وسب ڈویژن مدہوبنی کے ہین مصری بھی یہان بنتی ہے مگر کالپی کی ایسی مصری نہین بنتی مٹھائی اس ضلع مین بہت اچھی بنتی ہی جسکی تفصیل لکھی جاتی ہے

کیفیت اقسام شیرینی

جلیبی	لڈو چند اقسام کے	گلاب جامن	بتاشا	دربہشت
یعنی برفی	الائچی دانہ	اندرسا کھجلا پیڑا	منڈا	گھیور
چھینا بڑا	رس گلا	بوندیا	انگور دانہ	امرتی ریوڑی
شکرپارہ	مونگوا	تاج خانی	لونار	[illegible]
سگے	دہ بڑا	لائی	کنتی	کھجولی کے لڈو لڈوری ۔

اور اس ضلع مین از قسم ترکاری بہت چیزین ہوتی ہین ۔

کیفیت ترکاریونکے اقسام کی

گاجر	مولی	شلجم	پھول گوبھی	اول گوبھی ڈوال
کرونکا	سلاو	بیگن	سیم	کھیرا چچینڈا
رام تورئی جسکو بھنڈی بھی کہتے ہین		ترتزی یعنی کھیرا	ڈوال	کوہڑا

جسکو کہیں پہاڑی بھی کہتے ہیں کدو ریری مِیٹھا جسکو موبج کو حلوہ بھی کہتے ہیں
کریلا کیلا لہسہ امرتی ککڑی آلو پلول
کھیرا تروئی کیچ چچینڈل گورمی ٹیکونی اور
ساگ بھی بہت قسم کے ہوتے ہیں۔

کیفیت ساگ اور سبزیون کی

چولائی کرمی۔ لونی گدھاری تھرمسا خرفا
نونئے ٹھوا سرسون کا ساگ سرہنجی لال ساگ
باندھو ساگ پالک کوسم میتھی سویا چنسو
چندسنئے سفید گدہ پورنیا لونا جھلا تھوا چینڈنا۔
یہ بات قابل یاد رکھنے کے ہی کہ سفید گدہ پورنا کا ساگ اکثر کھانے سے آنکھ کی روشنی
مین ترقی ہوتی ہی آزمودہ اور مجرب ہے۔

کیفیت ابازیر یعنی مصالح معمولہ و مستعملہ کی

دھنیان لہسن پیاز سفید و سرخ ہلدی ادرک سونف
زیرہ سفید و سیاہ مرچاسے پودینہ گندنا۔ تیزپات
اور مرچ سیاہ اور لونگ و الائچی خورد و کلان اور دارچینی اور ستاھون سے آتی ہین
اور اس ضلع مین پھولون کے قسم سے بہت پھول ہوتے ہین۔

کیفیت پھولون کے اقسام کی

رائے بیل نیوی بیلا موتیا چنبیلی سفید و زرد جوہی گلاب
سیوتی سوسن نرگس مولسری بھالسری مالتی

اپراجتا خوشبو گل تیاپذر کنول ہارسنگار گیندا جعفری

چمپا اندر کنول جسکو سوگندھ راج بھی کہتے ہین اگست اوڑھول سفید

اوڑھول سرخ جھومکا کیوڑا دوپہریا سورج مکھی گل مخمل

گل نوبیان جٹا دھاری گل داؤدی گل الائچی گل عجائب

عشق پیچا لجالو گل کسم گل [illegible] کیتکی کوہ ور تیا

گل مہدی روپ منجری ۔ سوا اسکے انگریزی پھول کئی قسم

کے باغچون مین لوگون کے موجود ہین مگر کسم کو کسان لوگ اپنے کھیتون مین بوتے ہین

اور پھول اسکا کپڑا رنگنے مین کام آتا ہے اس ضلع کی عورتین اس کے پھول سے رنگے

ہوئے کپڑے کو بہت پسند کرتی ہین اور واقعی مین بہت اچھی چیز ہے امیر و غریب کو

تیسری اور ہارسنگار اور گیندے کا پھول بھی کپڑا رنگنے کے کام مین آتا ہے ۔

اس ضلع کی زمین نشیب اور تالاب مین جہان پانی سال بھر رہتا ہی کھانا کثرت سے پیدا

ہوتا ہی یہان سے دور دور کے شہرون اور ملکون مین بیوپاری لوگ لیجاتے ہین اور نفع

زیادہ اوٹھاتے ہین اور زمین نشیب مین سنگھاڑا اور کسیرو چچینڈا یہ عمدہ و مزہ دار چیزین بہ

پیدا ہوتی ہین ۔

کیفیت جانوران وحشی کی

اس ضلع مین جانوران کی قسم سے گائے بیل بھینس

بکری خصی گھوڑا گھوڑی میڈھا کتا بلی گیدڑ

بھیڑ یا یعنی ہونڈار گدہا سور خرگوش کثرت سے

پیدا ہوتے ہین مگر اس ضلع مین عمدہ اسپ [illegible] جگہ [illegible] گائے بھینس [illegible] عمدہ پیدا

ہوتے ہین نذور دور کے تاجر یہان سے خرید کر کے لیجاتے ہین اور یہ بڈھا پرگنہ نانپور علاقہ سب ڈویزن سیتامڑھی کا بہت اچھا ہوتا ہے علی ہذا القیاس گھوڑا گھوڑی بھی اس ضلع مین عموماً سب جگہ و خصوصاً سرسیا پرگنہ مین بہت بہتر و چالاک خوبصورت قدم باز جاندار ہوتے ہین اور آب و ہوا پرگنہ سرسیا کی گھوڑون کے لئے بہت مناسب واقع ہے چنانچہ اصطبل سرکاری بھی مقام پوسا پرگنہ سرسیا مین جو مظفرپور سے دکھن پورب واقع ہے بنے ہوئے ہین دوسرے سال مقام پوسا کے اصطبل سے بہت جانور طیار ہو کر اور ضلع مین بھیجے جاتے ہین اور موضع اختیار پرگنہ بیرا مین شکاری کتے بھی ہوتے ہین ـ

کیفیت اون جانورون کی جنکو لوگ شوق سے پالتے ہین

اس ضلع مین اون چڑیون کی قسم سے جنکو لوگ شوق سے پالتے ہین اور اونکا تماشا دیکھتے ہین ـ

بٹیرا	دہیل	طوطا	لال	بلبل		
بٹیر	مرغ	کبوتر	ہدہد	تیتر	بیا	چیٹی
سیرچ	کویل	بھوجنگا	مینا	کھنجن	فاختہ	قمری
بھنگراج	سرولی	شکرخورا	پنک جسکو پروی بھی کہتے ہین			پپیہا
سہنک یعنی نیلکنٹھ ـ	طاؤس	بط	خونٹی			شامان

کیفیت جانوران شکاری جنکو لوگ واسطے شکار کے پالتے ہین

لگر جگر	شاہین	شکرا	جرہ	باسا	بہرکٹا	باز
	کوہی ـ	دلیسر	دوتی	تری بچہ		باسین

کیفیت [illegible]

کنکاری سونڈو گیبر کوڑیر گوتار لوہا سارنگ گھونگھل
دابل گیری چیچ ڈیگھونچ سیل لال سر گرگڑا
سلی کرمان مہوکھا ہاریل گنجشک خانگی و صحرائی بالوی
سرخاب بگلا بن کھرکھر تیتر کبوتر فاختہ
جھلا جسکو کسیا بھی کہتے ہین مینا گودیا بن مرغی چاہا ادھاری
چاہا کسیرہا چاہا بھرکھا چاہا سرگین چاہا ٹھیری چاہا سنجیل
چاہا گونبار چاہا پھلکا چاہا ٹسواری چاہا ردلی چاہا گھڑا
چاہا نگرہا چاہا پٹ سری بوتر ٹوکری جیہور کھبرا
مجیٹھا کابور واق طکیل ڈومر ارون بنجرم
سنکھار اسی کو سکچور بھی کہتے ہین کلنگ کرکرا تیجہا چینی رو
چرس بگلو مگر مرغ و بن مرغی اور بگلا و مینا و فاختہ اور بط و کوہا و واق اس ضلع
کے ہندو نہین کھاتے ہین سواے انکے کوٹلے اور یہ چیلین گرگڑے گدھ چیلیں
ہترانگا بھٹرتہا کچ پچیا بہت سے طیور ہوتے ہین جو کھانے کے کام مین نہین
آتے ہین

سانپ اس ضلع مین بہت اقسام کے ہوتے ہین۔

کیفیت حشرات الارض

کرہن کرتیا کاکا دھامن سکرا دیو تریہ بھرا
پانڈی گبھوکرتیا گرنگواری ناگ ہرہرا دومونہا
سکرا دراد خوشصورت و بدصورت زہردار و بیزہر [illegible] اقسام کی

سانپ ہوتے ہین مگر افعی و اژدگار اس ضلع مین پیدا نہین ہوتے ہین سوا اسکے اور اقسام کے حشرات الارض بھی اس ضلع مین ہین۔

بچھو	کنکھجورے	گوہ سلائی	ہزار پایا	اوٹن چھپکلی
گرگٹ	مینڈک	مینڈکی خورد	چوہے	چھچھوندر گھونس
نیولے	گلہری	گوہی	لومڑی	پیدا ہوتے ہین

ہاتھی اس ضلع مین پیدا نہین ہوتے ہین مگر نیپال کہ اس ضلع سے قریب ہی اوسمین پیدا ہوتے ہین صادق علیخان رئیس دربھنگہ کے یہان ایک ہاتھی بہت عمدہ ہی اور جگہ ایسا ہاتھی نظر نہین آتا ہے مہاراجہ سر جنگ بہادر نیپال نے اوس ہاتھی کے بیس ہزار قیمت اور ایک ہاتھی حسب پسند اونکے اپنے فیلخانہ سے خانصاحب کو دیتے تھے مگر خانصاحب نے ہاتھی اپنا علحدہ نہین کیا البتہ یہ ہاتھی فی زمانہ غنیمت ہی راجہ لیلانند سنگھ بہادر راجہ بندیلی ضلع پورنیہ نے اوس ہاتھی کو منگوا کر دیکھا تھا اوسکو دیکھکر بہت خوش ہوئے پچیس ہزار روپیہ معرفت جمعدار سید ارشاد حسین دہرم پوری پرگنہ سرسیا کے دینا قبول کرتے تھے مگر خانصاحب نے چالیس ہزار روپیہ طلب کیے اسلیے وہ ہاتھی علحدہ نہین ہوا

اس ضلع کا دودہ دہی اور گھی بھی اچھا ہوتا ہے مگر دہی جنگیرون و چھانچھہ کا جمایا ہوا نہایت عمدہ اور مزہ دار ہوتا ہی کہ کسی ملک مین میسر نہین آتا ہے جس کسی نے یہانکا دہی کھایا ہی کہ دہی مزہ جانتا ہی اور لطف یہ ہی کہ چھانچھہ و جنگیرون کا جمایا ہوا دہی پندرہ و بیس روز تک نہین بگڑتا ہے۔

کیفیت جاڑون کے موسم کی

اس ضلع مین جاڑون کی دو موسم خوشنما گرم [illegible] سرسبزی الغرض [illegible]

طرح کے پیدا ہوتے ہین اور باسمتی چاول یہان کے بہت اچھے ہوتے ہین اسقدر کہ اپنی خوشبو سے

کی طرح گھی کو جذب کرتے ہین اس قطع مین پلاو اسی باسمتی کا پکتا ہے۔

کیفیت درختون کے اقسام کی

اونچے درختون کے اقسام سے اس ضلع مین ہین۔

ببل	پاکڑ	برگد	املی	چھیتون	اسوک	سیمل
نیب یعنی نیم	بکائن	اڑرا	ساکھو	شیشم	گولر	پھرہد
بکہر	گمہار	مہوا	سنبھالو	ڈھبرا	کچنار	سرس
املتاس	تاڑ	کھجور	کدم	ڈہل	دھوپ سرن	
نامرہ	پیرار	سہجنا	توں	ببول	پلاس	تیندو
کٹہل	سہوڑا	سرو	لسوڑہ	جبیت	چندن	ہاڑ
بہیڑا	آنولا	ریٹھا۔				

میوہ دار اور غیر میوہ دار بہت اقسام کے ہوتے ہین مگر تاڑون کی ایسی کثرت ہے کہ جس گانون مین دیکھیے سو دو سو تاڑ موجود ہین کوئی ایسا گانون دیکھنے مین نہین آتا کہ جہان کچہ درخت تاڑ کے نہوین ـــ تاڑ ایک عجیب چیز ہے کہ اس ضلع کے آدمی اوس سے بہت سا کام لیتے ہین اور فائدہ اوٹھاتے ہین جب تک پھل اوسکا خام رہتا ہے اوسکا گودا اونکا کھاتے ہین اور وہ البتہ ٹھنڈا اور شیرین ہوتا ہے [illegible] جب پختہ ہوجاتا ہے تب گنوار لوگ شیرہ اوسکا نکالکر کھاتے ہین [illegible] گڑ مین [illegible] مٹہائی بنتی ہے [illegible] اور اسکے شیرہ [illegible] تاڑی بھی [illegible] بہت [illegible]

کی وہ کانین جاری ہین تانبہ رنگ سیسہ کا ٹنگن بہت عمدہ ہوتا ہے

اس ضلع مین بانس بہت کثرت سے ہوتے ہین امیر اور غریب سب لوگ یہان کے بانسون کا چھپر بناتے ہین اور سوا اسکے بہت سے کامون کے لئے درکار ہوتے ہین اور قیمتی چیزون سے ہین بڑے بانس دس ۱۰ بارہ ۱۲ روپیہ سیکڑے کے حساب سے بکتے ہین اور اوس سے چھوٹے بانس چھ سات روپیہ سیکڑے کے حساب سے میسر آتے ہین

اس ضلع مین شیشم اور ساکھو کی لکڑی کثرت سے ملتی ہے تمام لوگ انھین لکڑیون سے تعمیر مکانات کا کام لیتے ہین مگر پہلے چار چار پانچ پانچ روپیہ کو ایک ایک ساکھو جو فورا میسر آتا تھا اب جب سے والی نیپال نے لکڑی کا اہتمام اپنے ہاتھ مین لیا ہے تب سے بہت گران ہوگیا ہے اب سو سو ۱۰۰ اسی ۸۰ روپیہ مین ایک ایک بمشکل ملتا ہے ۔

اس ضلع مین خاص دربھنگا مین مدھوبنی اور نگاڈی اور رتھ عمدہ و مضبوط اور خوشنما بنتا ہین ۔

کیفیت دریاؤن کی

دیکھنے سے دوسرے حصہ مقالہ ماتم کے معلوم ہوتا ہے کہ زمانہ قدیم مین اس ضلع مین پندرہ ۱۵ دریا جاری تھے ۔

कौशिकी کوسی	कमला کملا	विश्वमती بشوتی	भुदसी بھولی	गिरिका گیریکا
जनकीधरा جنادھیکا	दुग्धवती دوگندہوتی	व्याघ्रवती بیاگھرتی	वरजा برجا	माण्डला منڈلا
दन्तावती دنابتی	लक्ष्मणवती لکمندی	[illegible] اگرتی عرف [illegible]		महसरा بچھوڈان

نندکی جسکو سنگرای کہتے ہین۔ शालिग्रामी डारहकी

مگر اب بسبب گذر جانے مدت کثیر کے ان دریاؤن کے نامون مین تبدل و تغیر ہوگیا ہی ہم تحقیق نہین لکھ سکتے ہین کہ ان دریاؤن کو اب کیا کہتے ہین اور کس دریا کا کیا نام ہی مگر اسوقت ضلع ترہت مین جتنے دریا ہی جس نام سے جاری ہین وہ بقید نام ذیل مین لکھے جاتے ہین

کملا	جیوچھ	بکیا	حوارہی	نزان	کدزا بیا
کھروکی	بلان	باگمتی	لکندی	کپڑادنا	کرہیہ
نابجوگا	دھمرا	کلیانی دلی	گنڈک	کوسی	گنگا جمنی

بعض دریا مین سال بھر پانی رہتا ہی اور کشتی چلتی ہی بعض بعض دریا مین صرف برسات کے موسم مین کشتی چلتی ہی کاتک مین دریا گھوک پور تماشی مین میلا انسان کا بڑا اسیلہ ہوتا ہے دور دور کے لوگ کثرت سے آیا کرتے ہین اور سواے ان دریاؤن کے پرگنہ سرسیہ مین اس ضلع کے داد کھال اور بیلا دو بڑے بڑے چود ہین کہ پانی ہمیشہ اون مین بھرا رہتا ہی کبھی خشک نہین ہوتا ہی چڑیون کا شکار اوسمین خوب ہوتا ہی اور ہر ایک چود ادسمین سے تخمینا بارہ بارہ ۱۲ چودہ چودہ کوس کے گرد مین ہی۔

کیفیت اقوام انسان

اس ضلع مین ہر قوم کے آدمی رہتے ہین۔

برہمن میتھل	برہمن ساکلدیپی	برہمن قنوجیہ	برہمن سروریہ
برہمن بھومان جسکو بھومیار بھی کہتے ہین		راجپوت	اگروالہ
رستوگی	نیوارہ	کھتری	کایستہ سری باستہ	کایستہ امشٹ

کالیستھ گور کالیستھ ماتھر کالیستھ امبشٹا کالیستھ عمل بتا پیشہ گوکران شامل ہیں —

شیخ	سید	مغل	پٹھان	جولاہے	بیرسکار
کوری	دھانک	حجام	مالی	اگرہری	کیوٹ
امانت	ملاح	بیس بنیان	حلوائی	باتھم	کانڈو
کسیرا	نوتیار	رونیار	کسیربانی	کلال	کمہار
ٹربا	گوری	ونہیہر	کہار	سیندوریا	کھنڈو
گوالہ	سونڈی	تیلی	گہاری	کھٹک	پٹوہ
لہیری	بڑھی	باسی	سونار	ڈھنکار	لوہار
بہرلوال	کستہ بنیان	گڑیری	چمار	خاکروب	ڈومرا
دھوبی	جامن	دوسادھ	بزئی	تمبولی	شہی
بند	بانتر	تانتی	تتمان	لونیہ	بیلدار
صیقل گر	درزی	نٹ	سن چریا	سوزیا	کرڑیا
انگوری	بنجھو	کنجر	کوڑیریا	ڈھاڑہی	قوال
مراثی	ہجرا	بھانڈ	بھانٹ	ڈفالی	دھامن

اور جب سے عملداری سرکار انگلشیہ کی ہوئی ہر تب سے اس ضلع میں عیسائی کرشٹان بھی بہت ہیں —

اس ضلع کی شریف قوم ہندو اور مسلمان کے سوائے جتنی قوم کے لوگ ہیں وہ سب ایک ایک پیشہ خاص کرتے ہیں یعنی کوئی کپڑا بنتا ہے اور کوئی کپڑا سیتا ہے کوئی ترکاری بیچتا ہے کوئی تیل بیچتا ہے کوئی درزگری کا روزگار کرتا ہے علیٰ ہذا القیاس بہت پیشہ کی بیان نہیں موجود ہیں

دونو جہرہ پیشہ کو ہمیشہ سے کرتی آئی ہے اور خاندان کے لوگ اوسی پیشہ کو کیا کرتے ہین اوس پیشہ کو چہوڑکر دوسرا پیشہ اختیار نہین کرتے ہین اور اونکی شادی بیاہ اوسی پیشہ کے آدمیون مین ہوا کرتی ہین۔

اس ضلع کا جب کوئی شریف بذریعہ نوکری یا تجارت کے مال وزر قدر معقول پیدا کرتا ہے تو اپنے قرابتدار و رشتہ دار قریب کی حتی الوسع پرداخت کرتا ہے اس ضلع کے آدمی حلیم و سلیم متحمل المزاج اور ملنسار ہوتے ہین۔

یہان سے کیفیت منڈل و گڈھی و قلعہ و تالاب و مسجد وغیرہ تعمیرات زمانہ قدیم کی لکھی جاتی ہے

جنک پور

اس ضلع دربہنگہ مین ایک عمدہ پرستش گاہ ہے اور نہایت متبرک و تعظیم کی جگہ ہے یہان بہت سے منڈل بنے ہوئے ہین اور نہایت مضبوط بنے ہوئے ہین اون منڈلون مین مورتین سری رام چندر جی و لچھمن جی و جانکی جی و ہنومان جی وغیرہ دیوتاؤن کی موجود ہین یہ سب مورتین زمانہ قدیم سے ان منڈلون مین ہین اور جنک پور مین چیت کے مہینے مین ہر سال رامنومی کے دن بڑا میلا ہوتا ہے کہتے ہین کہ اس مقام مین شہر مہتبر تالاب کہ زمانہ قدیم مین راجہ جنک کے پورب سیتا نامہ تہا دیوا اور پچہم گنگا سر تہا دیوا اور پورب دکہن کے گوشہ پر کوپیسر تہا دیوا اور دکہن طرف کلیان ایسر تہا دیوا اور پچہم طرف جلیسر تہا دیوا اور اوتر طرف جلادیو نامہ تہا دیوا اور پچہم اوتر کے گوشہ پر مستھلیسر تہا دیوا اور دکہن و پچہم کے گوشہ پر سب تہادیو دھوگ مندرا تہا دیوا زگرجادہی کے استھان ہین کہ نشان اونکے علٰحدہ علٰحدہ تفصیل اس کتاب مین لکہے جاتے ہین اور جنک پور سے دکہن بہیا نام کہ چوکی اور دکہن و پچہم کے گوشہ پر گرتم اکہنڈ پچہم طرف بالمیک اور اوتر طرف سپاہ ولنگ کی تہیا یعنی ریاضت کرنیکی جگہہ متبرک ہے اور درمیان ست

پانچ چھہ کوس کے فاصلہ پر اوتر و پورب کے گوشہ پر یہ دھنکھ چھیتر یعنی سری جانکی جی کے سوئمبر
مین جو دھنکھ کہ مہاراجہ رام چندر نے توڑا تھا اوسکا ایک حصہ ٹوٹ کر اوسی مقام مین جا گرا تھا
وہ ابھی تک موجود ہے اوسکا لوگ درشن کرتے ہین مہارانی میشر لتا مہاراجہ چھمیر سنگھ بہادر کی ان
نے اوس جگہ پر ایک مکان پختہ مسافرون کے رہنے کیواسطے بنوا دیا ہے

سیتامڈھی

اس مقام مین چند منڈل پختہ ہین اون منڈلون مین مورتین رامچندر و لچھمن و جانکی و مہادیو
و مہابیر کی ہین چیت کے مہینے مین رام نومی کا میلا ہوتا ہے اس میلہ مین خلقت کثیر کا اژدہام
ہوتا ہے اور ہزارہا بیل اوسمین بکتے ہین اور یہ جگہ ہندوون کے نزدیک بہت متبرک ہے وجہ اوسکی
یہ ہے کہ جس وقت راجہ سرودھج عرف جنک جی نے سونیکا ہل اپنے ہاتھ سے جوتا تھا اوس وقت
پھالے سے جو زمین اوکھڑی اوس زمین سے ایک گھڑا نکل آیا اوسمین سے ایک لڑکی
چھوٹی عمر کی نکلی جسکا نام سیتا رکھا گیا حقیقت مین یہی مقام مولد و مظہر سیتا کا ہے اسواسطے
ہندو لوگ اس جگہ کو متبرک جانتے ہین اور اسی سبب سے اس مقام کا نام سیتامڈھی
کہا جاتا ہے اور وجہ تسمیہ سیتا کی یہ ہے کہ سیتا سنسکرت مین ہل کے پھالہ کو کہتے ہین چونکہ ہل کے
چلانے کے وقت سیتا زمین سے ظاہر ہوئین اسواسطے اونکو سیتا کہتے ہین اور سیتا کا نام جانکی
بھی ہے اوسکی وجہ یہ ہے کہ مہاراج جنک نے اونکو مثل بیٹی کے پالا تھا اسواسطے جانکی کہلائی
ہین اب اس مقام مین سرکار انگلشیہ کی طرف سے محکمہ منصفی و سب ڈویزن ضلع مظفرپور
کا ہے۔۔

منہرجہادلیہ

موضع [illegible] پرگنہ [illegible] علاقہ سب ڈویزن [illegible] مین ایک گدھی ہے اوس گدھی پر ایک

مندر ان دیوی کا ہی لوگ کہتے ہین کہ گوتم رشی یا راجہ ہیراٹ نے بنوایا تھی اب وہ کھنڈ ہی تھوڑا سا رہ گیا ہی
اسمین کس مہادیو کا نام کیا ہی معلوم نہین ۔

سیلا ناتھہ مہادیو جی

موضع بجنگر پرگنہ پچھور مین سیلا ناتھہ مہادیو کا ایک منڈل تھا وہ منڈل گر گیا مہادیو پانی کے اندر ہین اوس سے پورب پہاڑ کے گوشہ پر پاؤ کوس کے فاصلہ پر تھوڑی زمین نشیب ہی تحقیقات کامل سے معلوم ہوا کہ ترتیا جگ مین جس وقت مین رامچندر و لچھمن جی جنگ لیو مین آئے تھے اوس وقت اوس جگہہ پر کسی تقریب سے گئے تھے اسلیے وہ جگہہ بہت متبرک سمجھی جاتی ہی اور ہندو شاستر مین اوس جگہہ کو دوسری تیرتھ کہتے ہین بہ ماہ کاتک کو سیلا ناتھہ مہادیو کے منڈل کے نزدیک میلا ہوتا ہی ۔

کپلیشر ناتھہ مہادیو جی

موضع مکاڑول پرگنہ جبریل مین کپلیشر ناتھہ مہادیو کا سندر استھان ہے لوگ کہتے ہین کہ کپل منی نے یہ استھاپن کیا تھا ۔

سنگمیشر ناتھہ مہادیو جی

موضع سنگمیشر پور پرگنہ نسکھہ پور کوڈہ علاقہ سب ڈویزن ... پور امین سنگمیشر ناتھہ مہادیو کا مندر ہی یہان بڑا میلہ ہوتا ہی یہ جگہہ مشہور ہی ۔

جیشٹیشر ناتھہ مہادیو

موضع اڈیرہ پرگنہ جبریل مین جیشٹیشر ناتھہ مہادیو ہین یہ استھان بہت روز کا ہی ۔

الیسان ناتھہ مہادیو

موضع دہامی پرگنہ مہوا مین الیسان ناتھہ مہادیو کا منڈل ... منڈل بہت پرانا ہی اور ...

بہت روز کے ہین لوگ کہتے ہین کہ تخمیناً چار سو برس کے یہ مہادیو استہاپت کیے ہوی ہونگے کس نے استھاپت کیا تھا یہ معلوم نہین ہوا۔

مہادیو

موضع دیکولی پرگنہ بیراین موضع کمرولی کے پورب ایک مہادیو کا منڈل ہی اوسمین ایک مہادیو جی ہین مہادیو کا نام کیا ہی اور کس نے استھاپن کیا تھا معلوم نہین ہوا۔

بھیرب ناتھہ مہادیو جی

موضع راج کھنڈ پرگنہ ترسٹھہ مین بھیرب ناتھہ مہادیو کا منڈل اور یہ منڈل بہت پرانا اور یہ مہادیو بہت روز کے ہین۔

مہادیو جی

موضع دہرہرا مہادیو مٹھہ پرگنہ نارنگیر مین ایک مہادیو کا منڈل یہ مورت مہادیو کی بہت پرانی ہی یہان شیوراتری کے روز بڑا میلا ہوتا ہی مہادیو کا نام معلوم نہین۔

بھوبھنیسر ناتھہ مہادیو

موضع ناہر بھگوتی پور پرگنہ ہاٹی مین ایک منڈل مہادیو کا ہی مہادیو کا نام بھوبھنیسر مہادیو ہے اور کس نے استھاپن کیا ہی معلوم نہین۔

سیدھیسر ناتھہ مہادیو و سبید ھیسری دیبی

موضع سرواہیڑا باجی پرگنہ سوربین سیدھیسر ناتھہ مہادیو اور سبید ھیسری دیبی جب ناتھہ [illegible] استھاپت کیے ہوئے ہین

[illegible] ناتھہ مہادیو جی

[illegible]

نہوایا ہوا بہت مدت کا یہ منڈل ہے

درعلیشر ناتھ مہادیو

موضع دیکولی متعلقہ پرگنہ سنبھل میں ایک مہادیو ہیں لوگ کہتے ہیں کہ پہلے اس مقام میں ایک منڈل تھا وہ گر گیا اوس منڈل سے کہ چوکھٹ میں بخط ہندی یہ لکھا ہوا تھا کہ ترتیا جگ میں سکھدیو ساہو نے منڈل بنوائے تھے اور مہادیو استھاپت کیا تھا اگرچہ اس بات پر اطمینان نہیں ہوتا مگر درحقیقت یہ مہادیو ترتیا جگ کے استھاپت کیے ہوئے ہوں تو اس میں کچھ شک نہیں مگر یہ مہادیو بہت روز کے ہیں مندر اب وہاں نہیں ہے مگر کرسی پختہ اس منڈل کی اب تک موجود ہے اور اوس جگہ پر ایک درخت پیپل کا بھی بہت مدت کا موجود ہے اور اوس مہادیو کے جلدھری میں پرنالہ دار گوشہ پر بخط ہندی لکھا ہوا ہے کہ ۱۳ البسوہ زمین سنبت [illegible] موضع بیرا میں دی گئی۔

راج راجیشر مہادیو اور راج راجیسری دیبی

موضع دوگھر پرگنہ بہجوئی میں مہادیو اور پاربتی کی دو مورتیں ایک ہی پتھر میں ہیں مہادیو کا نام راج راجیشر اور دیبی کا نام راج راجیسری ہے اور اس منڈل کے پاس ایک درخت پھول کا جسکا نام جنگل مشہور ہے موجود ہے پھول اسکا خوشرنگ و خوشبودار ہوتا ہے اور یہ پھول کا درخت اس ضلع میں سوائے اس مقام کے دوسری جگہ پایا نہیں جاتا ہے۔

بوڑھا ناتھ مہادیو جی

موضع لبوڑا پرگنہ ہاٹی میں ایک مورت مہادیو کی ہے مہادیو کا نام بوڑھا ناتھ ہے

برہمان الیشر مہادیو جی

موضع رنگپوری پرگنہ بہجوئی میں ایک منڈل مہادیو کا ہے کہتے ہیں کہ جس مندر میں [illegible] بدال [illegible] نے اس مہادیو کو استھاپن کیا تھا [illegible] راجہ

مہادیو کا نام ہر روز یہاں ... بڑا میلا ہوتا ہے۔

مہادیو

موضع کیوس پرگنہ سرلیا میں ایک مہا بیوہن مہادیو کا کیا نام ہے اور کس نے استھاپت کیا تھا معلوم نہیں مگر تحقیقات سے اس قدر معلوم ہوا کہ یہ مہادیو اندازاً چار سو برس کے استھاپت کیے ہوئے ہونگے وہاں میلا بھی ہوتا ہے۔

تلکیسر ناتھ مہادیو

موضع تلکیسر پرگنہ ... میں ایک مہادیو ہیں وہاں منڈل پختہ پورانا ہے لوگ کہتے ہیں کہ راجہ بینو نے یہ مہادیو استھاپت کیا تھا جسکو تخمیناً پانچ سو برس گذرے ہونگے اس جگہ پر گڈھی راجہ کی جو تخمیناً ڈیڑھ سو برس گیہ میں ہو کی ایک موجود ہے۔

جاگیسر ناتھ مہادیو اور لشن

موضع مہادیو شیمہ پرگنہ اعلیٰ پور میں مہادیو اور لشن ہیں سابق کا مندل گر گیا مہادیو کا نام جاگیسر ناتھ ہے یہ مہادیو تخمیناً پانچ چھ سو برس کے ہونگے۔

سومیسر ناتھ مہادیو جی

موضع انگسی پرگنہ بھی میں ایک شوالہ مہادیو کا ہے مہادیو کا نام سومیسر ناتھ ہے۔

مہادیو جی

موضع میں پرگنہ اعلیٰ پور میں ایک مہادیو ہیں کوئی مکان اور مندل وہاں نہیں ہے۔

پرسمن ناتھ مہادیو جی

موضع ... پرگنہ بھی میں ایک مہادیو کا مندل پختہ بنا ہوا ہے اس میں مہادیو ہیں مہادیو کا نام پرسمن ناتھ ہے۔

جلیسر ناتھہ مہادیوجی

موضع ٹھاپرگنہ نوتن مین ایک مہادیو کا مندل ہے نام جلیسر ناتھہ ہے۔

کوسیسر ناتھہ مہادیو

موضع روتاپرگنہ ہرنی مین ایک مہادیو ہین اس استھان مین سائلون کی حاجت بہت جلد بر آتی ہے۔

مہادیو پرلیسٹ لنگ

موضع ساٹھہ پرگنہ ملکی مین ایک مہادیو پرلیسٹ لنگ ہین لوگ کہتے ہین کہ بیدیاپت ٹھاکر برہمن میتھل جو مہاراج شیو سنگھہ کے وقت مین نامی پنڈت تھے اور وہ شیو بھگت تھے مرنے کے وقت واسطے گنگا اشنان کے گھر سے اپنے چلے جب تین کوس گنگا کا کنارہ باقی رہگیا تب اوس وقت بیدیاپت ٹھاکر نے گنگا کا دھیان کرکے اوسی جگہہ پر قیام کیا اوسکے صبح ہوکر دریای گنگا وہان بہنے لگا اور بیدیاپت ٹھاکر نے اوسمین اشنان کرکے جان بحق تسلیم کی اوسی جگہہ پر اونکو سنسکار دیا گیا اوسی جگہ پر مہادیو کا پرلیسٹ لنگ ہے۔

کنگیسر ناتھہ مہادیوجی

موضع لکھن پور پرگنہ ترسٹھہ مین ایک مہادیو کا مندل ہے مہادیو کا نام کنگیسر ناتھہ ہے لوگ کہتے ہین کہ گوتم منی نے یہ مہادیو استھاپن کیا تھا۔

بیدلیسر ناتھہ مہادیوجی

موضع لوہنان پرگنہ لوانوان مین یک مہادیو کا مندل ہے نام بیدلیسر ناتھہ ہے۔

مادھوایسر مہادیوجی

موضع ... سنگھہ مین محلہ سیب گنج مین مہاراجہ ... سنگھہ بہادر کے ... مندل

بنوایا ہوا مہاراجہ مادھو سنگھ بہادر کا ہے مہادیو جی اوسمین ہین اونکا نام بڑے دوالیسر ہے۔

اوڑیسی ناتھ مہادیو جی

موضع رہیکا پرگنہ جرپل مین ایک سنگل مہادیو کا ہے لوگ کہتے ہین کہ راجہ راگھو سنگھ کی بان گڑھی ٹھکراین نے یہ مہادیو استھاپن کیا تھا۔

مہادیو

موضع لدئی پرگنہ آہس مین ایک مہادیو ہین لوگ کہتے ہین کہ یہ مہادیو بہت روز کے استھاپت کئے ہوئے ہین وہان سنگل پختہ موجود ہے۔

بعدلیسر ناتھ مہادیو

موضع پھپی پرگنہ بادی مین ایک مہادیو ہین سابق کا سنگل گر گیا لوگ کہتے ہین کہ یہ مہادیو دو ڈہائی سو برس سے یہان موجود ہین۔

اودلیسر ناتھ مہادیو

موضع سمراؤن پرگنہ بادی مین پورب طرف پیپل کے درخت کے نیچے ایک مہادیو ہین نام اونکا اودلیسر ناتھ ہے وہان سنگل نہین ہے یہ مہادیو بہت روز کے ہین کسنے استھاپت کیا معلوم نہین

بیالیسر مہادیو

یہ مہادیو حاجی پور مین ایک کنوئین مین ہین کہتے ہین کہ زمانہ سابق مین ان مہادیو کی بہت کثرت سے پوجا ہوتا تھا عالمگیر بادشاہ نے حکم کیا کہ ان مہادیو کو اکھاڑ کر پھینک دو جو عالم نے وہان کے مہادیو کے کھودنے مین بہت کوشش کی مگر جس قدر کھودتے تھے اوس قدر مہادیو نیچے زمین کے دھنستے جاتے تھے یہان تک کہ کھودتے کھودتے ایک کنوان ہو گیا تب لاچار ہوکر عالمگیر نے حکم اوس کنوئین کے بند کر دینے کا کیا آخر وہ کنوان بھر دیا گیا مگر وہ مہادیو

شہزادہ منہ کے بند ہی زمین سے باہر نکلا اور اب تک موجود ہی۔

چھن متا دیبی مشہور کالکا دیبی

موضع ادچھینہ پرگنہ جریل مین ایک دیبی کا مندل ہی دیبی کا نام چھن متا اور کوئی کالکا بھی کہتے ہین کالی داس جو ایک بڑے پنڈت نامی راجہ بھوج کے وقت مین گذرے ہین انکو اس دیبی کی توجہ سے ایک رات مین علم عطا ہوا تھا یہانتک کہ بڑے پنڈت نامی ہوگئے۔

کالی بھگوتی

موضع سکھر اسھوا پرگنہ ہاردیگر مین ایک کالی کی مورت ہی دسہرہ مین بڑا میلا ہوتا ہی لوگ کہتے ہین کہ یہ مورت بہت مدت کی ہی۔

گرجا دیبی

موضع بھو لہر پرگنہ بھالا مین گرجا دیبی کی مورت ہی یہ جگہہ بہت قدیمی اور مشہور ہی یہ بھی استھان ہی کہ جہان سری جانکی جی نے اپنے بیاہ کے پہلے اس استھان مین آکر پوجا کی تھی چنانچہ گوسائین تلسی داس نے رامائن کے بال کانڈ مین یہ چوپائی لکھی ہی۔

चौपाई

सेवत तोहि सुलभ फल चारी। बरदायनि त्रिपुरारि पियारी॥
देबि पूजि पद कमल तुम्हारे। सुर नर मुनि सब होहिं सुखारे॥
मोर मनोरथु जानहु नीकें। बसहु सदा उर पुर सबही कें॥
कीन्हेउँ प्रगट न कारन तेहीं। अस कहि चरन गहे बैदेहीं॥
बिनय प्रेम बस भई भवानी। खसी माल मूरति मुसुकानी॥

بھگوتی

موضع کونچھ پرگنہ ... میں ایک ... دیبی کی مورت ہے نام کیا ہے معلوم نہیں۔

اوگرتارا دیبی

موضع مہسی پرگنہ کمب کٹ میں اُگرتارا دیبی کی مورت ہے۔

چنڈی دیبی

موضع چنڈی پور میں جو بنگانوں مہسی سے آٹھ دس کوس پورب ہے چنڈی دیبی کی مورت ہے اور مندل ہے۔

دیبی

موضع برسام پرگنہ دہرورہ میں ایک مندل ہے جس میں مورت دیبی کی ہے نام معلوم نہیں ہے۔

دیبی

موضع سمہوہ پرگنہ ہاٹی میں پیپل کے درخت کے نیچے ایک دیبی کی مورت ہے سابق کو مندل تھا اب وہ گر گیا دیبی کا نام کیا ہے معلوم نہیں ہے۔

جوگ نندرا دیبی

موضع بھٹا پرگنہ گوتن میں ایک دیبی کی مورت ہے دیبی کا نام جوگ نندرا ہے۔

بان السری دیبی

موضع نگرندا پرگنہ لوانا میں ایک مندل ہے اور جس میں دیبی کی مورت ہے دیبی کا نام بان السری ہے لوگ کہتے ہیں کہ ... کے بڑے بھائی بان سنگھ نے یہ مندل بنوایا تھا اور دیبی استھاپن کیا تھا مگر ... چار سو برس کا زمانہ گذرا ہے۔

... دیبی

[illegible] ... ایک مندل ہے اور ... ہے شروع ...

مین سرکار انگلشیہ کی طرف سے مسٹر کیلیک صاحب بہادر جج [illegible] جب پہلے پہل دربھنگہ مین تشریف لاکے کچہری کرتے تھے بعد ازان سرکار بنگالی سررشتہ دار کے ساتھ ایک برہمن بنگالی بربقہ عالی جسکا نام شنکر ٹھاکر تھا اونسے یہ مندل کا مورت قائم کی جسکو تخمینا ڈیڑھ سو برس ہوا ہوگا یہ جگہ بہت متبرک اور پرستشگاہ تمام اقوام ہنود ہے اور اوس منڈل مین ہزارون روپیہ کا مال چڑھ [illegible] اس منڈل مین مہاراجہ صاحب بہادر بھنگہ بھی درشن کو ہر سال آیا کرتے ہین اہتمام اس مندل کا ہیرالال مصر و پرسن مصر دونون بھائی برہمن کے علاوہ ہر پرشن مصر و ہیرالال مصر آدمی لائق اور خلیق اور شریف و نجیب ہین اور اس منڈل کی پچھم طرف درگا جی کا بھی استہان ہے اور دنیا کے بھی چند مندلین ہین—

بلچھہ مرونی دیبی

دربھنگہ کے محلون سے مرزاپور کے محلہ مین ایک مندل دیبی کا ہے دیبی کا نام بلچھہ مرونی ہے وجہ تسمیہ یہ ہے کہ سنہ ۱۲۸۸ فصلی مین چیت کے مہینے مین جھنجھیا ہی اوکھر پر بروز دہم ماہ ذیحجہ عید کے دن قربانی کے وقت ہندو اور مسلمان سے لڑائی ہوئی تھی تلوار چلی تھی ایک مسلمان دائی بیچ مارا گیا اور چند مسلمان زخمی ہوئے تیرش مسلمان [illegible] ہوگئے اور چند مسلمان قید ہوئے ہندو فتحیاب ہوئے اوس لڑائی کے تھوڑے روز بعد جھنجھیا ہی اوکھر کے پچھم طرف ایک تو یہ مٹی کھودتا تھا اوس وقت مورت دیبی کی زمین سے نکلی کثرت سے ہندو لوگ یہ خبر سنکر جمع ہوئے اور اوس مورت کو مٹی سے باہر نکالا کر پانی سے دھوکر صاف کیا وہان سے لوٹھا کر لے آئے اور سرکر ایک مندر پختہ بنا کر اوسمین رکھا [illegible] مشہور کیا اسی سبب سے بلچھہ مرونی مشہور ہوا یہ مورت سیاہ پتھر کی [illegible] تمام لوگ [illegible] کرتے ہین کہ جھنجھیا ہی اوکھر بہت پرانا پوکھر ہے [illegible]

اور اوس جگہ پر پہلے ایک مندر تھا مسلمان ہونے کے بعد شاید ادمی مندل بنا دیے ہیں۔

رکت مالا دیبی

موضع جھنجھارپور پرگنہ مارہر نگر مین ایک دیبی کا مندل ہے جسمین مورت بڑی دیبی کا نام رکت مالا ہے یہ مندل مرار اہے کسکا بنوایا ہوا ہے ہم کو معلوم نہین۔

اہلا استھان

موضع چھوٹیا پرگنہ جریل مین اہلا استھان ہے اس جگہ پر مہاراجہ چھتر سنگ بہادر نے ایک مندر نہایت عمدہ بنوا دیا ہے اور اوسکے پچھم پاؤ کوس کے فاصلہ پر گوتم کونڈ ہی کہ وہان ہندو لوگ جیت کے مہینے مین رام نومی کے دن بنظر ثواب اشنان کیا کرتے ہین اور بڑا میلا ہوتا ہے شیو پران کے حصہ دوم کے اٹھوین کھنڈ مین لکھا ہے کہ یہ غالبا یہی کنڈ ہے مقدار ایک ہاتھ کے ہے اور اوسکو گوتم رکھی نے کھودا ہے اور اوس کنڈ کے قریب ایک بڑا استھان آباد ہوا اور گوتم رکھی مہاراج جنک کے پروہت تھے۔

جی منگلا دیبی

موضع رجور پرگنہ ہوسادی مین جی منگلا دیبی کی مورت ہے اور مندل ایک گڈھی پر ہے اور جی منگلا گڈھی کر کے مشہور ہے اور یہ مورت دیبی کی بہت پرانی ہے۔

مندر نورتن

محلہ رام پور مین دربھنگا کے ایک مندل موسومہ نورتن بنوایا ہوا رام دیال مہتہ کھتری کا ہے یہ مندل نہایت عمدہ ہے اس مندل مین رامچندر و لچھمن جی اور جانکی اور مہادیو کی مورتین ہین قریب تنو برس کے ہوا ہوگا کہ یہ مندل بنوایا گیا ہے اب کچھ مرمت طلب ہو گیا ہے۔

چامونڈا دیبی

موضع کمرا پرگنہ گڈھ چاؤ مین ایک گڈھی تخمینا پانچ بیگھہ مین ہوگی اوس گڈھی کے چارون طرف

خالی ہوا اس گڈھی پر بہت درخت پیپل کے ہیں اور درخت سے لگے ہوئے ایک مندر ہے دیوی کی مورت

ہی وہاں متصل میں ہے پرگنہ گندہ چاوند انہیں دیبی کے نام سے مشہور ہے اور اس گڈھی سے کئی گئے ہے

معلوم ہوتا ہے کہ زمانہ سابق میں کسی راجا کا وہاں مکان تھا اور یہ دیبی اس راجہ کے وقت کی ہے

مرلی منوہر

موضع سوبھکھپور میں دریاے باگمتی کے کنارہ پچھم طرف مرلی منوہر کی مورت ہے لوگ کہتے ہیں

کہ یہ مورت تخمیناً ڈیڑھ سو برس کی ہوگی سابق کا مندل موجود ہے

رام مندر

دربھنگا میں مہاراجہ صاحب بہادر دربھنگا کے گڑھ میں مہاراجہ رودر سنگہ بہادر نے ایک مندر

نام رام مندل ہے نہایت مضبوط بنوایا تھا کہ موجود ہے

استھل موسومہ بھبوت داس

دربھنگا میں محلہ رام چوک میں بھبوت داس کا ایک استھل ہے وہاں ایک مندل ہے رام لچھمن

اور لچھمن و جانکی کی مورتیں ہیں لوگ کہتے ہیں کہ یہ استھل بہت پرانا ہے تخمیناً ڈیڑھ سو برس

گذرا ہوگا

کپل منی اور سنوان جی

محلہ کبیرآباد میں دریاے باگمتی کے پورب دربھنگا میں ایک استھل ہے وہاں کپل منی و ہنومان جی

کی مورتیں اشٹ دھات کی ہیں پہلے سرکار انگلشیہ کی طرف سے کچھ ... ...

میں ... سالانہ بطور خرچ ... ان پجاریوں وغیرہ کے مقرر تھا کہ وہ ... ...

... موقوف ہے بسبب ... زمانہ لانگ ... ...

موقوف ہے یہ استھل بھی تخمیناً ڈیڑھ سو برس کا ہوگا

استھان سوناتھوا

دربھنگا میں محلہ شمشیر گنج میں سوہا کے پور گھاٹ کے ورے دریائے باگمتی کے کنارے پر ایک استھان سو
سوناتھوا کا ہے اوس میں رام لچھمن جانکی کی مورتیں ہیں لوگ کہتے ہیں کہ یہ استھل تخمیناً اندازہ ۱۵۰
برس کا ہوگا۔

لچھمین نارائن

مقام ترونڈھا پرگنہ علی پور میں لچھمین نارائن کی مورت ہے لوگ کہتے ہیں کہ یہ مورت بہت وقت کی ہے

چتربھج نارائن اور کالی جی

مظفرپور چکلہ ٹی پرگنہ بسارہ محلہ کنھولی میں چتربھج نارائن کی مورت ہے کس شخص نے کس سال میں
میں استھاپن کیا تھا معلوم نہیں اور اوسی مندر کے قریب کالی جی کی بھی مورت اور مندل ہے

رام مندل اور شیو مندل

مظفرپور میں یہ دونوں مندل [illegible] کے بنوائے ہوئے شیو سہائے ساہو مہاجن مظفرپور کے ہیں یہ دونوں
مندل سنگی بہت بلند اور خوبصورت بنے ہوئے ہیں ان دونوں مندلوں کے قریب ایک تالاب بھی پختہ
سنگی بہت اچھا کھدوایا ہوا ہے بوجہ [illegible] وقت کا [illegible] البتہ یہ تالاب قابل دید کے ہے۔

رام بھدر استھان

یہ استھان حاجی پور میں ہے اصل نام اس جگہ کا رام بھدر ہے اس جگہ پر رام جی و لچھمن جی نے
حجامت بنوائی تھی اور اس جگہ پر دونوں کے نشان ہیں اوسکا لوگ درشن کرتے ہیں۔

گدی

[illegible] مظفرپور پرگنہ [illegible] ایک گدی پرانی ہے لوگ کہتے ہیں کہ یہ گدی راجہ جنک
کی [illegible]

گڈھی

موضع جی نگر پرگنہ بحیورہ میں نشان ایک گڈھی کا پایا جاتا ہے لوگ کہتے ہیں کہ سنہ ۱۲ ہجری میں علاء الدین نواب بنگالہ نے گڈھی بنوائی تھی۔

نولا گڈھی

موضع نولاگڈھ پرگنہ نیپور میں ایک گڈھی ہے تخمیناً ڈھائی تین سو بیگھہ میں ہوگی اس گڈھی کے اندر دو تالاب بھی ہیں پرانے ہیں چاروں گھاٹ اون تالابوں کے پختہ ہیں لوگ کہتے ہیں کہ یہ گڈھی نل کی بنائی ہوئی ہے۔

مانگر گڈھ

موضع مانگر گڈھ پرگنہ جیپور میں ایک گڈھی پرانی ہے تخمیناً ڈیڑھ سو بیگھہ میں ہے وہ گڈھی ہوگی اسکے اندر ایک بت دیوکا سنڈل مراد میں مہادیو موجود ہیں وہاں شیوراتری کے روز بڑا میلا ہوتا ہے یہ گڈھی کس راجہ کی بنوائی ہوئی ہے معلوم نہیں۔

گڈھی

موضع گھاٹی پرگنہ ہاٹی میں سات گڈھیاں ہیں ان گڈھیوں کے حلقہ میں بہت تالاب ہیں لوگ کہتے ہیں کہ یہ گڈھی راجہ کنسیری کی ہے اور اسی راجہ کی ایک گڈھی موضع مانگیا پرگنہ جرحل اور ایک موضع جگت پرگنہ جرحل میں ہے سنا ہے کہ اون دونوں گڈھیوں میں خزانہ مدفون ہے۔

گڈھی

موضع گذھوا پرگنہ ہاٹی میں ایک گڈھی تخمیناً پانچ بیگھہ کی ہوگی اور اسکی ... لوگ کہتے ہیں کہ یہ گڈھی راجہ ... کی ہے۔

گڈھی موضع گجھٹیہ

موضع ... پرگنہ ... میں ایک گڈھی پورانی ہے اور اوسکے چہار طرف کھائی ہے مشہور ہے کہ یہ گڈھی راجا
کی بنوائی ہے اور وہ قوم کا ... تھا اور یہ گڈھی تخمیناً پندرہ سولہ بگھہ کی ہوگی۔

گڈھی موسومہ موضع نبیالبارہ پرگنہ رتی

یہ گڈھی بنوائی ہوئی ایک شخص لسباڑہ نامی راجا کی ہے بسبب امتداد زمانہ کے وہ گڈھی منہدم ہوگئی ہے مگر ابھی تک بلندی اور نشانی اوسکی موجود ہے اوس مقام میں ایک ٹاٹ بسی ہر لاسی ... موجود ہے اور وہاں ایک بڑا تالاب کہدوایا ہوا زمانہ قدیم کا پایا جاتا ہے لوگ کہتے ہیں کہ یہ گڈھی لسباڑہ نے اونھیں کا آباد کیا ہوا ہے۔

گڈھی

موضع بارلج پور پرگنہ جبدی میں ایک گڈھی پورانی ہے یہ گڈھی تخمیناً حلقہ میں دو میل کے ہوگی چار طرف اوسکے کھائی عمیق و وسیع ہے لوگ کہتے ہیں کہ یہ گڈھی راجہ بل کی بنوائی ہوئی ہے راجہ بل ... کے زمانہ میں بنوایا تھا سنہ ۱۲... فصلی کے پھاگن مہینے میں مسٹر گری ... صاحب جنٹ مجسٹریٹ ... کے جنگل کٹواکر تھوڑا سا اوس گڈھی کو کھدوا لیا تھا اوسکے اندر نشان ... اور چار ... ایک مکان پختہ کا پایا گیا آخر بند کر دیا گیا۔

گڈھی کونڑہانس

موضع کلیان پور ... پرگنہ ہاڑی میں ایک گڈھی پورانی تخمیناً پچیس بیگہ کی ہوگی اور تخمیناً بیس ہاتھ بلند ہوگی لوگ کہتے ہیں کہ اس گڈھی کے اندر خزانہ ہے کس راجہ کی یہ گڈھی ہے معلوم نہیں ہے ... گڈھی کے چہار طرف چھ تالاب ہیں۔

گڈھی موضع باڑی ڈیہہ

موضع باڑی ڈیہہ پرگنہ ہاڑی میں ایک گڈھی بنوائی ہوئی راجہ ... کی ہے اور راجہ ... قوم کا

پاسبان تھا یہ گڑھی اب تک موجود ہے تخمیناً پچیس بیگہ میں ہوگی تحقیقات سے معلوم ہوا کہ یہ گڑھی پانسو برس سے زیادہ کی بنوائی ہوئی ہے اور راجہ ہرواہ ہمیشہ اسی گڑھی میں رہتا تھا۔

گڑھی گوپ گڑھ

یہ گڑھی موضع کمل ... پرگنہ بیداسچ میں واقع ہے کہتے ہیں کہ یہ گڑھی مہاراجہ دھرمانگد کی بنوائی ہوئی ہے اور مہاراج دھرمانگد بہت سے اگلے راجاؤں میں سے پہلے راجہ تھے یہ گڑھی تخمیناً اسی بیگہ میں ہوگی اور اس پر بہت زمانہ سے مالتی کے پھول کا ایک درخت ہے۔

گڑھی

موضع گھوگرا پرگنہ لدواری میں ایک گڑھی ہے تخمیناً پچاس بیگہ میں ہوگی یہ گڑھی راجہ انوپ دیپ کی بنوائی ہوئی ہے چاروں طرف اسکے نشان کھائی کا موجود ہے

گڑھی

موضع ... دھرواہ پرگنہ تانا پور میں ایک گڑھی ہے یہ گڑھی تخمیناً اسی بیگہ کے ہوگی لوگ کہتے ہیں کہ یہ گڑھی بھی راجہ انوپ دیپ کی بنوائی ہوئی ہے چاروں طرف نشان کھائی کا ابتک موجود ہے

قلعہ دربھنگا

مقام دربھنگہ میں برلب دریاے باگمتی پورب جانب ایک قلعہ جو شاہجہان بادشاہ ہندوستان کے زمانہ کے پہلے سے تھا اب وہ منہدم ہوگیا مگر نشان اوسکا موجود ہے اوس مقام میں اب ایک ... طرف سے سرکار انگلشیہ کے قائم ہے اوسمیں پادری اور کرسٹین رہتے ہیں اور عیسائی لوگ اوسمیں تاربیت ہوتے ہیں۔

قلعہ حاجی پور

مشہور ہے کہ سلطان شمس الدین حاجی الیاس نے جو وہاں کا حاکم تھا ایک قلعہ اور اندر اوسکے ایک

مسجد ... جو اب تک موجود ... پایا ...

مسجد حاجی پور

حاجی پور مین ایک مسجد پختہ ہی اوس مسجد مین ایک سیاہ پتھر کے اوپر یہ عبارت بخط سنسکرت و فارسی جس سے سنہ ۱۰۴۸ ہجری نکلتا ہی لکھی ہوئی ہی اور یہ مسجد عہد مین شاہجہان بادشاہ ہندوستان کے بنائی گئی تھی مگر بنانے والے مسجد کا پتا اچھی طرح نہین لگتا ہی کہ وہ کون شخص تھا مگر فقرہ اوس عبارت ہندی مین جس سے تاریخ نکلتی ہی نام مسجد بنانے والے کا (مقصود) معلوم ہوتا ہی

[illegible]

ترجمہ

[illegible]

عمرت لوتین تے ہر لو منتھ ان بچار ... سن مسجد مقصود کو تب سے نذر بساک

مسجد دربھنگا

دربھنگا مین جو ضلع تھا ملک کے اندر شاہجہان بادشاہ کے عہد مین نواب مرزا خان نے ایک مسجد سقفی یعنی چھت والی بنائی تھی و بتاریخ عبد الوہاب مسجد مولوی سبحان اللہ بن مولوی ... مولوی شمس الدین حسین کو متولی مقرر کیا تھا بعد وفات عالمگیر بادشاہ کے وقت مین نواب معصوم خان نے اوس مسجد سقفی کو توڑ کر مسجد گنبد دار بنوائی اور بابت فیصلہ مرقومہ نوزدہم شہر صفر المظفر سنہ ۱۲۳۰ جلوس مطابق ششم اکبر شاہ سنہ ۱۹ فصلی کے دیکھنے سے معلوم ہوتی ہی اور بعض محققین کہتے ہیں سال سے سنا ہی کہ یہ مسجد سنہ ۱۱۰۷ فصلی کے پہلے بنائی گئی تھی اور اب تک موجود ہی

مسجد ... بھنگا

[illegible] مسجد ... بنائی ... [illegible]

[illegible]

عیدگاہ دربھنگا

شہر دربھنگا محلہ قادر اباد مین ایک عیدگاہ ہے وہ آخر عہد مین عالمگیر بادشاہ کے بنوائی گئی تھی۔ ایک سند اوس مین کی کہ جس پر وہ عیدگاہ ہے تقریبًا ایک مقدمہ متدائرہ عدالت کے راقم کے ہاتھ بذریعہ وکالت کے آئی تھی اوس سند پر مُہر تھی اوسکے دیکھنے سے معلوم ہوا کہ یہ مسجد قبل سنہ کے بنائی گئی تھی۔

مسجد و عیدگاہ و گنج شہیدان ناگربسی

مقام ناگربسی محلہ نورگنج پرگنہ کسمہ مین ایک مسجد بنوائی ہوئی کسی بادشاہ کی نہایت عمدہ موجود ہے اور ایک عیدگاہ بھی وہان بہت پورانی ور اوسی عیدگاہ کے قریب گنج شہیدان ہے اوس گنج شہیدان مین ایک مزار اونچا نواب تاج الشیخ کا ہے یہ نواب تاج الشیخ جلال الدین محمد اکبر بادشاہ غازی کے وقت مین قاضی یا عامل سلطانی تھے واسطے سر کرنے شنجھے برہمن متعلق ٹکدار زمیندار ساکن شیخ پور پرگنہ کسمہ کے کہ اوسنے خزانہ سلطانی دینا بند کردیا تھا طرف سے بادشاہ کے مع فوج متعین ہوئے تھے اوس زمیندار سے لڑائی ہوئی اوسمین نواب تاج الشیخ او تمام لشکر کے آدمی سب کام آگئے اونھین کا گنج شہیدان ہے بعد اوسکے بادشاہ کی طرف سے ایک شخص قرابت دار راجہ مان سنگہ سوائی جے پور کا تعینات ہوکر آیا اور بڑی لڑائی ہوئی اوسمین وہ زمیندار باغی رن مین مارا گیا اور تمام اسباب اوسکا ضبطی سرکار مین در آیا اور قریب اوس گنج شہیدان کے ایک مزار بی بی کا ہے اوسکا یہ حال ہے کہ ایک قاضی سلطانی ناگربسی مین رہتے تھے اونکے مکان مین آگ لگی بیبیان نے گھر سے نکلنے کا قصد کیا مگر قاضی نے نکلنے نہین دیا آخر وہ سب جلکر مر گئین اور زمین مین مدفون ہوئین ایک مدت تک اونکے مزار سے پانی پانی کی آواز آیا کرتی تھی ایک شخص دانشمند نے قرآن کو دواکر اون بیبیون کے نام سے وقف کر دیا اوس تاریخ سے وہ آواز موقوف ہو گئی۔

کیفیت تالاب

خاص دربھنگا مین ایک تالاب گنگا ساگر دوسرا انہاری تیسرا سوکھی دگھی جو تھا ہراہی یہ سب تالاب بہت وسیع ہین کہتے ہین کہ یہ سب تالاب کھودوائے ہوئے مہاراج سوبی سنگہ کے ہین مگر راقم کے نزدیک اس امر مین تامل ہی کس واسطے کہ مہاراجہ سوبی سنگہ تین برس نو مہینا مسند راج پر بیٹھے تھے بعدہ انتقال کیا اتنے عرصہ قلیل مین اسقدر تالاب کا کھودوانا البتہ دشوار معلوم ہوتا ہی ہو سکتا ہی کہ ان تالابون مین سے چند تالاب باہتمام مہاراج سوبی سنگہ جس وقت راجہ نہ ہوئے تھے بعہد دیب سنگہ دیوا اونکے باپ سے کھودوائے گئے ہون تو عجب نہین یا چند تالاب اسمین سے ماقبل راجہ دیب سنگہ و چند تالاب بعہد راجہ سوبی سنگہ و چند تالاب بعد راجہ سوبی سنگہ کے دوسرے دوسرے راجون کے عہد مین طیار کیے گئے ہون مگر ابتدا و اہتمام و تکمیل اوسکی بعہد راجہ سوبی سنگہ ہوئی ہو تو یہ امر تعجبات سے نہین ہی بلکہ غور کرنے سے یہی امر قابل اعتبار و دلیل کے ہی واللہ اعلم بالصواب و بعضون کا قول یہ ہی کہ تالاب گنگا ساگر کھودوایا ہوا مہاراجہ گنگا دیب پسر مہاراجہ ناٹپ دیب کا ہی یہ سب تالاب قریب پانسو برس کے ہونگے۔

تالاب مرزا خان و تالاب دگھی موسومہ نظام شاہ و تالاب چھمین ساگر

خاص دربھنگا مین تین تالاب اور بھی موجود ہین ایک کا نام مرزا خان کا تالاب اور دوسرے کا نام نظام شاہ کی دگھی اور تیسرے کا نام چھمین ساگر ہی اور وہ دونون تالاب بہت قدیم کے ہین اور چھمین ساگر تالاب کھودوایا ہوا مہاراجہ رودر سنگہ بہادر کا ہی مرزا خان نے شاہجہان بادشاہ کے وقت مین وہ تالاب کھودوایا تھا اور محققین کے بیان سے سنا ہی کہ نظام شاہ کی دگھی مہاراجہ سوبی سنگہ کے وقت مین کھودوا گیا تھا۔

لال تالاب

اسی ضلع کے خطہ مین ایک تالاب متصل مکان راقم کے دکھن طرف خاص دربھنگا مین اہتمام سے مسٹر ایے بی میکڈونل صاحب بہادر مجسٹریٹ وکلکٹر ضلع دربھنگا کے کھودوایا گیا نام اسکا لال تالاب ہے یہ تالاب بہت بہتر ہے تخمیناً نو دس بیگھہ کا ہوگا اسکی حفاظت کیواسطے ایک نوکر سرکاری تعین رہتا ہے اسمین کوئی غسل کرنے نہین پاتا ہے پانی اسکا بہت بہتر ہے آمین جاٹھہ نہین ہے۔

تالاب

موضع بیرول پرگنہ ہاٹی مین ایک تالاب بہت وسیع ہے مشہور عوام ہے کہ یہ تالاب کھودوایا راجہ سوی سنگہ کا ہے۔

بارپوکھر

موضع بار پرگنہ اچ مین ایک تالاب بہت وسیع اور عمیق ہے لوگ کہتے ہین کہ یہ تالاب راجہ سوی سنگہ کا کھودوایا ہوا ہے نام اسکا بارپوکھر ہے یہ تالاب تخمیناً دو سو بیگھہ مین ہوگا اور بنیاد اسکا نو لگہ ہے۔

تالاب

موضع ساگرپور پرگنہ ہاٹی مین ایک تالاب بہت وسیع ہے اور عمدہ ہے تخمیناً چالیس یا پچاس بیگھہ کا ہوگا اگرچہ تحقیق کرنے مین کوشش کی گئی مگر معلوم نہین ہوا کہ کسکا کھودوایا ہے۔

تالاب

موضع رہام پرگنہ بھور مین ایک تالاب وسیع تخمیناً ساٹھہ ستر بیگھہ کا ہے کسکا کھودوایا ہے راقم کو معلوم نہین

تالاب بھوری

موضع ... پرگنہ بھوارہ مین ایک تالاب اسّی یا پچاسی بیگھہ کا ہوگا لوگ کہتے ہین کہ یہ تالاب

راجہ سوی سنگھ کا کھدوایا ہوا ہے

تالاب

موضع رانئی پرگنہ ہاٹی مین ایک تالاب پورانا تخمیناً پچاس ساٹھہ بیگھہ کا ہوگا لوگ کہتے ہین کہ یہ تالاب کھدوایا ہوا مہارانی کرمان دئی کا ہے۔

تالاب

موضع سنگرام پرگنہ بچھی مین ایک تالاب پورانا اور وسیع تخمیناً ستر اسّی بیگھہ کا ہے کسکا کھدوایا ہوا ہے معلوم نہین۔

تالاب جرہٹیا

موضع جرہٹیا پرگنہ ہاٹی مین ایک تالاب ہے یہ تالاب راجہ بھیرب سنگھ دیو عرف ہزارین کا کھدوایا ہوا ہے یہ تالاب نہایت عمدہ اور بہت عمیق ہے اسمین تہرکی جاٹھہ ہے۔

تالاب رجوکھر

موضع لمار پرگنہ پرہارپور راگھوپور مین ایک تالاب نہایت بہتر اور وسیع ہے نام اسکا رجوکھر ہے تخمیناً ساٹھہ ستر بیگھہ کا ہوگا لوگ کہتے ہین کہ یہ تالاب مہاراجہ سوی سنگھ کا کھدوایا ہوا ہے۔

تالاب موسومہ بہ رجوکھر ثانی

موضع کیوٹی پرگنہ بندارج مین ایک تالاب ہے وسعت اسکی تخمیناً بیس بیگھہ ہوگی کہتے ہین کہ یہ تالاب بھی مہاراجہ سوی سنگھ کا کھدوایا ہوا ہے نام اس تالاب کا بھی رجوکھر ہے۔

تالاب موسومہ بہ گھوڑ دوڑ

اس ضلع مین تین مقاموں مین تین تالاب بہت بڑے بڑے ہین کہ ان تینون کا نام گھوڑ دوڑ ہے اور تخمیناً تینون تالاب لمبان مین ایک ایک کوس کے ہونگے منجملہ اونکے ایک موضع ہنرا پرگنہ

پڑھار پور رگھو میں ۔ دوسرا موضع بھروارہ پرگنہ بھروارہ میں اور تیسرا موضع بیلا پرگنہ اعلی پور میں بتا کتے ہیں کہ یہ تینون تالاب راجہ سوی سنگھ کے کھدوائے ہوئے ہیں ۔

تالاب موسومہ سیتارا

موضع ہرپور ٹواہی پرگنہ ہاٹی میں ایک تالاب پورا تخمیناً ساٹھ ستر بگیہ کا ہوگا ۔

تالاب

موضع لہرا پرگنہ پڑھار پور رگھو میں متصل کوٹھی نیل کے یعنی کوٹھی نیل کے دکھن طرف ایک تالاب تخمیناً ساٹھ بگیہ کا ہوگا مشہور ہے کہ یہ تالاب کھدوایا ہوا مہاراج ہر سنگھ دیو کا ہے ۔

تالاب برہت دیئی

موضع بٹھا پرگنہ پرھار پور رگھو میں ایک تالاب پورا تخمیناً سو بگیہ کا ہوگا لوگ کہتے ہیں کہ یہ تالاب مہاراجہ چھب سنگھ دیو کی رانی اور مہاراجہ شیو سنگھ کے پردادے کا کھدوایا ہوا ہے اور بالکل سنہ میں اس تالاب کی بانکی اندر بنچتہ ہے رانی کا نام برہت دیئی تھا ۔

تالاب

موضع لوانوان پرگنہ لوانوان میں ایک تالاب پورا تخمیناً ۔ چالیس پچاس بگیہ کا ہوگا نام اسکا نہیں جانتے اور کسکا کھدوایا ہوا ہے معلوم نہیں ۔

تالاب جوڑاون و کنکلی

موضع انیھر پرگنہ ٹرہی میں دو تالاب بہت پرانی اور وسیع ہیں ایک کا نام جوڑاون دوسری کا نام کنکلی ہے تخمیناً ۔ پچاس ساٹھ بگیہ کے ہونگے کسکے کھدوائے ہوئے ہیں معلوم نہیں ۔

تالاب جونکر تالاث

موضع برہم پور پرگنہ بھروارہ میں ایک تالاب بہت وسیع تخمیناً [illegible] بگیہ کا ہے اسے

تالاب کا بھی نام ہے جو کہ ... کسکا کھدوایا ہوا ہے معلوم نہین ۔

تالاب بہین ڈیہی

موضع باسوٹی پرگنہ بھالا مین ایک تالاب ہے نام اوسکا بہین ڈیہی ہے تخمیناً پچاس ساٹھ بیگہ کا ہوگا اور کسکا کھدوایا ہوا ہے معلوم نہین ۔

تالاب

موضع رسیکا پرگنہ جریل مین ایک تالاب تخمیناً دس پندرہ بیگہ کا ہے یہ تالاب رانی پدماوتی کا کھدوایا ہوا ہے رانی پدماوتی راجہ نرندر سنگہ کی رانی تھین ۔

تالاب جانو مالو

موضع میبی کھوا پرگنہ اجلی ... مین ایک تالاب پورا ہے نام اوسکا جانو مالو ہے یہ تالاب تخمیناً ساٹھ ستر بیگہ کا ہوگا جانو مالو دونون بہن تھین انھون نے کھدوایا تھا ۔

تالاب موسومہ ٹہرکی پوکھر

موضع شنکرپور گنسی پرگنہ بھرواڑہ مین ایک تالاب ہے تخمیناً باون بیگہ کا ہوگا لوگ کہتے ہین کہ راجہ سوی سنگہ کا کھدوایا ہوا ہے ۔

تالاب چندرسار

موضع سمری پرگنہ بھرواڑہ مین ایک تالاب بہت وسیع اور عمدہ ہے تخمیناً پچاس ساٹھ بیگہ کا ہوگا لوگ کہتے ہین کہ راجہ سوی سنگہ کا کھدوایا ہے نام اسکا چندرسار ہے ۔

تالاب موسومہ گادھا و سورجا

موضع ... پرگنہ رام چاند مین دو تالاب بہت وسیع و ویرانی مین ایک کا نام گادھا اور دوسرے کا نام سورجا ہے اور ... بھی کہتے ہین تخمیناً پانسو برس کے یہ دونون تالاب ہین کسکے کھدوائے ہوئے

…ے مین معلوم نہین —

تالاب

موضع سمری پرگنہ جریل مین ایک تالاب پورانا ہی تخمیناً چھتیس تیس بیگھہ کا ہوگا نام کیا ہی اور کسکا کھودوایا ہوا ہی معلوم نہین —

تالاب لکھن سار

موضع تارالاہی پرگنہ فرخ پور مین ایک تالاب عمدہ نہایت عمدہ اور وسیع ہی تخمیناً ستر اسی بیگھہ کا ہوگا لوگ کہتے ہین کہ چار پانچ سو برس کا یہ تالاب ہی رانی لکھما دئی جو خاندان مین راجہ سوی سنگہ کے تھین انھین کا کھودوایا ہوا ہی نام اسکا لکھن سار ہے —

تالاب گھوڑدوڑ

موضع دگھیار پرگنہ تاردیگر مین تلجو کا ندی کے قریب ایک تالاب تخمیناً پچاس ساٹھہ بیگھہ کا ہوگا نام اوسکا گھوڑدوڑ ہی بہت زمانہ قدیم کا یہ تالاب ہی —

تالاب دیگھار

موضع بیدھی پور پرگنہ لوانوان مین ایک تالاب نہایت عمدہ اور وسیع ہی تخمیناً پچاس ساٹھہ بیگھہ کا ہوگا نام اوسکا دیگھار ہی اسکے دکھن طرف مہادیو کے مندل کا نشان پایا جاتا ہی یعنی مندل گر گیا زمین کے برابر ہو گیا اور اینٹین وغیرہ موجود ہین یہ پوکھر و مندل کسنے کھودوائے اور بنوائے تھے معلوم نہین

تالاب سرہہ

موضع سمرام پرگنہ ہاوی مین ایک بڑا تالاب پورانا ہی کسکا کھودوایا ہوا ہی ظاہر نہین ہوتا ہی نام اسکا سرہہ ہی تخمیناً ستر بیگھہ کا یہ پوکھر ہوگا اس وقت بھیدا اسکا اٹھارہ بیگھہ کا ہی — جن سے سنا ہی کہ اوسمین پچیس تیس بیگھہ — ہاتھہ تک پانی رہتا ہی —

تالاب

موضع شوی سنگھ پور پرگنہ سوڑہ مین جو بھگات بفاصلہ تین کوس کے دکھن اور پورب کو واقع ہے ایک تالاب بہت وسیع ستر اسی بگیھ کا ہے کا۔

تالاب مہادئی

موضع چندو پرگنہ لوانو ان مین ایک تالاب اسی طرح کا ہے لوگ کہتے ہین کہ دونون تالاب رانی سوبھنا نے جو راجہ سوی سنگھ کے خاندان مین تھین اپنے وقت مین کھودوایا تھا قریب پانسو برس کے اندر ہوگا نام ان دونون تالابون کے مہادئی مشہور ہین۔

تالاب مجلا

موضع اوبھر بھار پرگنہ نگی مین ایک تالاب وسیع و بہت بہتر ہے لوگ کہتے ہین کہ یہ تالاب کھودوایا مجلس خان برہمن مہتل کا ہے نام اس تالاب کا مجلا ہے تخمینا تین سو برس سے کچھ زیادہ ہوا ہوگا جو یہ پکھر کھودوایا گیا تھا۔

تالاب مہادئی

موضع اوپر را دوپور پرگنہ جریل مین ایک تالاب پورنا ہے تخمینا چھبیس تیس بگیھہ کا ہے نام اسکا مہادئی مشہور ہے۔

تالاب

موضع بھول پرگنہ ترشہتہ مین ایک تالاب بہت عمدہ و وسیع ہے تخمینا ساٹھہ ستر بگیھہ کا یہ تالاب مشہور ہے کہ یہ تالاب بھی راجہ سوی سنگھ کا کھودوایا ہوا ہے۔

تالاب مہادئی

موضع لکھہ پرگنہ لوام مین ایک تالاب پورانا ہے تخمینا ۲۶ بگیھہ کا ہوگا نام اسکا بھی مہادئی ہے

تالاب ہرواہی

موضع ہرواہی پرگنہ لوانوان مین ایک تالاب بہت پورانا ہی تخمیناً پندرہ بیگہ کا ہوگا لوگ کہتے ہین کہ ہرچند ٹھاکر برہمن متہل کا کھودوایا ہی یہ تالاب بہت پورانا ہی۔

تالاب بھوارا

موضع بھوارا پرگنہ بھرواڑہ مین ایک تالاب تخمیناً ساٹھہ بیگہ کا ہی لوگ کہتے ہین کہ یہ پوکھر راجہ شو سنگہ کا کھودوایا ہوا ہی۔

تالاب بیرسائر

موضع بیرسائر پرگنہ ہاٹی مین ایک تالاب پرانا ہی تخمیناً پچیس بیگہ کا ہوگا اوسمین پتھر کی ایک لاٹھہ ہے اوس پر ایک اشلوک بخط سنسکرت جسکے دیکھنے سے معلوم ہوتا ہی کہ مہاراج ناتب دیب نے یہ تالاب کھودوایا تھا لکھا ہوا ہی۔

تالاب اکورا

موضع اکورا پرگنہ لامعلوم علاقہ ترائی نیپال مین جنک پور سے تین کوس دکھن طرف ایک تالاب پرانا ہی تخمیناً تیس چالیس بیگہ کا ہوگا کہتے ہین کہ اکور ٹھاکر برہمن متہل کا یہ تالاب کھودوایا ہوا ہے سوا ان تالابون مرقومہ بالا کے ہزارہا تالاب وسطہ و خورد اس ضلع مین موجود ہین اگر ان سب تالابون کی کیفیتین علحدہ علحدہ لکھی جائین تو ایک دفتر جداگانہ تیار ہو جائیگا اسلئے نہین لکھا

بیان حالات قحط

[illegible] ہت مین راقم کے وقت مین دو مرتبہ قحط ہوا ایک تو سنہ ۱۲۳۰ فصلی مین اگرچہ اس قحط کے کئی برس سے پانی کی کمی ہوتی آتی تھی اور بسبب کم پیدا ہونے غلہ کے روز بروز غلہ گران ہوتا [illegible] ہوتا تھا مگر سنہ ۱۲۳۷ فصلی مین آغاز گرانی کی شروع ہوئی سنہ ۱۲۳۸ فصلی مین بالکل [illegible]

وکاشتکاری تھی بسبب عدم دستیابی غلہ کے خدا کو اپنی جان سپرد کرنے لگے ہزاروں آدمی بھوکے
اوٹھا اوٹھا کے مر گئے ہزاروں جان بلب ہو گئے سیکڑوں نے تبدیل مذہب کی کوئی ہندو
مسلمان ہو گیا اور کوئی فاقہ کے مارے نصرانی ہو گیا اکثر غریب لوگ برگد کے درخت کا پھل جسکو
پکوہا کہتے ہیں کھا کے جان بچانے لگے ہزاروں آدمی گھاس پھوس کر کھانے لگے ہزاروں آدمی
کلکٹر نے سب لنگر کھولے کسیکو پیٹ بھر کے یعنی صدقہ و خیرات نہیں دیتا تھا کوئی کسیکی خبر نہیں لیتا تھا سرکار
کی طرف سے کچھ لوگ بچا ہوا کھانا جا بجا پاتے تھے۔

جناب مہارانی صاحبہ بتیا و دربھنگا نے اس قحط میں بڑی ہمت کی تھی انکی طرف سے غریبوں کو
چاول اور پونڈ میں مونا تھا راے نندی پت مہتہ بہادر و چمن چودہری و گوپال داس نے مظفر پور
میں چند روز تک دروازہ خیرات کا کھولا تھا مگر آخر کو انجام و انصرام نہیں ہو سکا لاکھوں آدمی بھوک
سے مر گئے قوم لونیہ یک قلم گذر گئے یہانتک کہ ہڈیاں انکی کثرت فاقہ سے نمک کی طرح گھل گئیں
عورتیں انکی مسلمان ہو گئیں الغرض جتنے چھوٹی قوم کے لوگ جو مزدوری کر کے اوقات بسر
کرتے تھے اور کاشتکار جو سواے کاشتکاری کے کچھ معاش ملکیت و تجارت نہیں رکھتے تھے
یا وہ لوگ جنکی اوقات نوکری یا گدائی پر تھی وہ لوگ بالکل اس قحط میں مر گئے و گذر گئے انکے
لڑکوں کا پتا نہ لگا کیا ہو گئے اور کہاں گئے صرف شریف لوگ کیا ہندو اور کیا مسلمان جنکے
پاس کچھ معاش یا کچھ روپیہ یا کچھ غلہ تھا یا کسی قسم کی نوکری کا تعلق رکھتے تھے اوس آفت ناگہانی
سے ساتھ عزت و حرمت کے محفوظ رہے اور حملہ شیر قحط سے جان بر ہوئے مگر اونکا بھی دیوالہ
نکل گیا اور بعد قحط کے کئی برس تک ہوش میں نہیں آئے اس قحط سالی میں کبھی کبھی پانی
بھی برستا تھا مگر ۔ ۔ ۔ سانوان کودون جا بجا ہوا تھا محض خشک سالی نہ تھی مگر گرانی کا
یہ حال تھا کہ چاول وغیرہ اجناس کے نرخ گھٹتے گھٹتے فی روپیہ پانچ سیر تک پہنچ گیا تھا موٹے

زمین چاول دونون ایک ہی نرخ کو بکتے تھے شہرون مین آمد غلہ کی تھی اگرچہ گرانی اور جنسون
کی آمد زیادہ تھی دیہات مین غلہ کی صورت نظر نہین آتی تھی اسلیے دیہاتی لوگ بالکل تباہ ہوگئے
اوس سال مین نواب مستطاب معلی القاب مسٹر لارڈ میو صاحب گورنر جنرل ہند اور جناب
آنریبل سیسل بیڈن صاحب لفٹننٹ گورنر احاطہ بنگال مین منصب گورنری و گورنری جنرلی پر منجانب
ملکہ معظمہ دام اقبالہا کے سرفراز تھے گورنمنٹ کی طرف سے اس قحط مین کچھ اچھی طرح التفات
نہین کی گئی چنانچہ صوبہ اوڑیسہ کی اکثر رعایا بھی بسبب نہین ملنے غلہ کے اور نہین ہونے خبرگیری
کے تباہ اور برباد ہوگئی۔

دوسرا قحط

دوسرا قحط سنہ ۱۲۸۱ فصلی مین ہوا اس قحط مین لارڈ نارتھ بروک صاحب گورنر جنرل بہادر و مسٹر
سر رچرڈ ٹمپل صاحب بہادر لفٹننٹ گورنر زیب افزاے مسند گورنری کے تھے اس قحط مین
گورنمنٹ نے پرورش رعایا پر ایسی کمر ہمت کی باندھی کہ کسی بادشاہ ہندوستان نے ایسی
ہمت نہ کی۔

واضح رہے کہ جس قدر روپے اس قحط مین سرکار کے انتظام سے خرچ کیے گئے وہ بالکل
روپیے خزانہ سرکاری کے نہ تھے بلکہ وہ روپے ذی راجگان و والیان تابعین سلطنت و زمینداران
و مہاجنان و حکام متعہد و غیر متعہد و عمالان سررشتہ و وکلا و مختاران کچہری و دوکانداران و تجار
و مزدوران و بنگالیان عالی ہمم ساکنان ہندوستان و انگلستان و اشخاص سلطنت و ملک
[illegible] چندہ کے دیے گئے تھے [illegible] نظر [illegible] بنگالہ مین [illegible]
[illegible] سینہ [illegible] مین [illegible] مین [illegible]

مظفرپور کے زرچندہ مین عـــ ..... روپیہ ہزار اور خاص دربھنگہ کے زرچندہ مین پانچہزار روپیہ
کورٹ آف وارڈس سے راج دربھنگا کے دیئے گئے تھے باقی اور لوگون نے دیئے تھے سرکار
نے کمال ہوشیاری و بیدار مغزی سے ایک ایک فرد بشر کی خبرگیری و دستگیری کی اور خبرگیری
و انتظام مین کسی طرح سے غفلت نہین ہوئی جسکا نتیجہ نکلا کہ ایک فرد بشر بھی بسبب غفلت حکام و نہ بھوک
ندلے اس قحط مین بھوکھ سے نہ مرا راقم کے نزدیک جیسے اس قحط مین سرکار نے ہملوگ ہندوستانی
کی ہمدردی کی اور ہماری مصیبت مین سرکار کام آئی ایسی ہمدردی کسی بادشاہ سلف سے
بھی رعایا کے ساتھ صادر نہین ہوئی ہوگی اس قحط کا اثر ضلع سارن و ضلع گورکھپور و ضلع چمپارن
و ضلع ترہت یعنی ضلع دربھنگا و ضلع مظفرپور و ضلع پٹنہ و ضلع پورنیہ و بھاگلپور و مونگیر و گیا جی مین تھا
نہین کم کہین زیادہ تھا مگر ضلع ترہت مین دربھنگا و مدھوبنی و سیتامڑھی کے علاقہ مین اسکا بڑا زور
و شور تھا کس واسطے کہ اس علاقہ مین کچھ غلہ پیدا نہین ہوا تھا اور سب ڈویزن حاجیپور مظفرپور و
تاجپور مین اثر اسکا کم تھا کیونکہ ان ڈویزنون کے پرگنات مین فصل بھدوی بخوبی ہوئی تھی صرف
وہان نہین ہوا تھا مگر شکرقند بہت کثرت سے پیدا ہوئی تھی اسی سبب سے اوس علاقہ کے حکام
نے بھی تقسیم غلہ مین کم توجہی کی تھی قحط کا انتظام ماہ دسمبر سنہ ۱۸۷۳ع سے شروع ہوا دربھنگا کے
ڈویزن کے علاقہ مین صدر مقام دربھنگا تھا اور حاکم اوسکے جناب مسٹر سی بی مکڈونل صاحب
بہادر جائنٹ مجسٹریٹ اس مقام کے تھے اور ماتحت اس دربھنگہ کے بارہ سرکلین واسطے انتظام
قحط کے مقرر ہوئی تھین۔

اوّل سرکل دربھنگا

اسکے حاکم مسٹر ایچ آر ہنڈری صاحب باختیار مجسٹریٹ رلیف سپرنٹنڈنٹ تھے اور ایک کمیٹی قائم
ہوئی تھی کہ روزانہ اجلاس بمکان اسکول ... دربھنگا ہوا کرتا تھا اور کمیٹی کے ماتحت ...

دیبی پرشاد و حافظ عبدالکریم خان سررشتہ‌دار منصفی اور سید یار علی و مولوی نواب جان جائنٹ سیکرٹری
وایس پریسیڈنٹ مقرر کیے گئے تھے اور اس دربھنگا کے بھی چار حصہ مقرر کیے گئے اور انتظام
ایک ایک حصہ کا ایک ایک سپرنٹنڈنٹ سے متعلق کیا گیا تھا اور ان سپرنٹنڈنٹون کے ماتحت جتنے محلے تھے
اونمین سے ہر محلہ مین ایک ایک آدمی لائق منتخب ہوکر ممبر مقرر کیا گیا تمام ممبران محلہ کے ہر روز
اپنے محلہ کی گشتی کرکے ہر بیوہ اور بیکس اور غریب اور لولے و لنگڑے و مریضون سے دریافت کیا
کرتے تھے کہ کون کون بھوکھون مرتا ہے اور کسکو کھانا نہین ہے جب اونکو معلوم ہوتا تھا کہ اونکے
محلہ مین اتنے آدمی بھوکے یا بیمار یا معذور ہین جو اپنی کوشش اور محنت سے اپنا رزق بہم نہین پہونچا
سکتے تھے تو اونکا نام فہرست مین مندرج کرکے بہ منظوری وایس پریسیڈنٹ اونکو غلہ دیتے تھے راقم
بھی انھین محلہ موسومہ لالہ منہرن لال کا ممبر تھا اور غلہ کی تقسیم کا یہ قاعدہ مقرر کیا گیا تھا کہ ہر ہفتہ مین
اشخاص بالغ کو فی کس ساڑھے تین سیر چاول اور چودہ چھٹانک دال اور سات پیسہ نقد اور اشخاص
نابالغ کو دو سیر چاول اور سات چھٹانک دال اور تین پیسہ نقد دیے جاتے تھے اور ہر ہفتہ جمع خرچ
ممبران محلہ لکھکر دستخط کرکے وایس پریسیڈنٹ کے پاس بھیجتے تھے اور وایس پریسیڈنٹ تمام
ممبران کے حسابون کو ملاحظہ کرکے خلاصہ اوسکا ایک جمع خرچ گوشوارہ مین مندرج کرکے دستخط
سے اپنے مرتب کرکے حضور مین جناب مسٹر اسے آر ہنڈرسی صاحب بہادر اسسٹنٹ مجسٹریٹ
بہادر کے داخل کیا کرتے تھے اور واسطے انتظام رفع قحط کے اپنے اپنے محلہ کے ہر ممبر اپنا منصب
کمیٹی مین ظاہر کرتا تھا جو بات کمیٹی مین قرار پاتی تھی اور جناب مسٹر اسے آر ہنڈرسی صاحب اوسکو
منظور فرماتے تھے وہی بات صادر ہوتی تھی سواے اون ممبرون کے سایر ان محمد خان کوتوال
و شتاب رای اسسٹنٹ سپرنٹنڈنٹ پولیس حاکم جانچ کے مقرر تھے اونکا کام یہ تھا کہ محلہ کے ہر ممبرون
کے پاس جاکر اونکے حساب روز خیرات لینے والے کو ملاحظہ کرتے رہا کرتے تھے۔۔

ہر سرکار میں تین تین دو دو چار چار گھاٹ بنائے گئے تھے جہاں ہزاروں من چاول و [illegible] روزانہ
تقسیم ہوتی موجود ہوا کرتے تھے چلپا پڑتی اور بسبب نہ [illegible] پٹنہ و مونگیر و کلکتہ و مرشدآباد
و ڈھاکہ وغیرہ سے منگوائے گئے تھے ہر سرکل کے علاقہ چھوٹے چھوٹے گودام دیہاتوں میں
بنے تھے اور ہر سرکل میں اسپتال و چند سرکاروں میں [illegible] بنائے گئے تھے اون کل تھانوں
میں [illegible] ڈاکٹر و [illegible] دو نسخے بنانے والے تعینات کیے گئے تھے اور سیول سرجن جو
سب کا نگران تھا ہر مقام میں ہر روز کیواسطے برابر جایا کرتا تھا چنانچہ دربھنگا کے سرکل سے
علاقہ مقام [illegible] پرگنہ پچھم بھاگ میں ایک گھاٹ لگوایا تھا جسمیں لاکھوں من غلوں کا داخل خارج ہوا
کرتا تھا اور دوسرا لگوایا مقام محمد [illegible] پرگنہ [illegible] دربھنگا میں متصل تھانہ دریائے باگمتی کے کنارے
پر وہاں گھاٹ کے پاس تھا ہزاروں من غلہ یہاں سے ہر روز تقسیم کئے جاتے تھے۔
قصبہ [illegible] مقام [illegible] تالاب پر تھا کہ [illegible] سپاہیان پلٹن اور مزدوران تیاری سڑک وغیرہ کو
سرکار سے غلہ دئیے جاتے تھے۔
چوتھا گھاٹ [illegible] تالاب پر تھا اوس سے [illegible] کو غلے دیئے جاتے تھے تالاب [illegible]
[illegible] کے باغ میں اور صادق علیخان رئیس قصبہ [illegible] کے باغ میں دو لنگر خانے بڑے بڑے
تیار کیے گئے تھے اور اون لنگر خانوں میں ہزاروں آدمی لڑکے و جوان و بوڈھے عورت و مرد
بیمار [illegible] تھے اور اونکو دونوں وقت خشکہ اور دال اور گوشت اور ترکاری اور دودھ [illegible]
اور مصری حسب حال اونکے دیے جاتے تھے اور ڈاکٹر صاحب سرکار کی طرف سے اونکا
معائنہ کرتے تھے [illegible] سرکار سے اونکو دی جاتی [illegible] کے واسطے [illegible]
[illegible] کی [illegible] بنتے تھے اور وہاں بہتر [illegible]

مقرر تھے۔

دوم سرکل محمد پور

وہان کے حاکم مسٹر ایسے ڈیلو پال صاحب ریلیف سپرنٹنڈنٹ و بابو بنجبہاری چیتور جیہ نیب بھوبی
کلکٹر و مسٹر اے ڈیلو تکی صاحب اسسٹنٹ مقرر تھے وہان بھی ایک گولہ تھا۔

سوم سرکل بھیاگھاٹ

وہان کا انتظام مسٹر اے فران ٹیس صاحب ریلیف سپرنٹنڈنٹ و کنور لچھمن سنگہ اسسٹنٹ
سپرنٹنڈنٹ کو مفوض تھا وہان بھی ایک بڑا گولہ تھا۔

چہارم سرکل وارث نگر پرگنہ جاکھر متصل بینا پور

وہان کا انتظام ہاتھہ مین بابو انوداپرشاد گھوس ڈپٹی کلکٹر ریلیف سپرنٹنڈنٹ کے تھا او وہان
بھی ایک بڑا گولہ تھا۔

پنجم سرکل موضع بندھار پرگنہ جاکھر

انتظام اوسکا ہاتھہ مین مسٹر آر گورڈن صاحب سپرنٹنڈنٹ اور مسٹر کلاوڈری صاحب اسسٹنٹ
سپرنٹنڈنٹ کے تھا وہان بھی ایک بڑا گولہ و کارخانہ تھا اور انتظام کارخانہ کا ایک ڈاکٹر شاہی منصبدار
کے متعلقہ مفوض تھا۔

ششم سرکل موضع اہرا پرگنہ پرچار پور راگھو

وہان کا انتظام مسٹر ساوجر صاحب سپرنٹنڈنٹ اور مسٹر اے این گیس صاحب اسسٹنٹ سپرنٹنڈنٹ
کے متعلقہ تھا اور وہان کے گولہ دار مسٹر ملک صاحب تھے۔

ہفتم سرکل موضع وسوتہ پرگنہ ہادون

وہان کا انتظام مسٹر سی ار سمرال صاحب سپرنٹنڈنٹ مسٹر اے ... ڈبلی صاحب اسسٹنٹ

سپرنٹنڈنٹ کے علاقہ تھی۔

ہشتم سرکل موضع گھنگند پرگنہ ہادی

وہان کا انتظام جی ایچ اسمتھ صاحب سپرنٹنڈنٹ کے ہاتھہ مین تھا۔

نہم سرکل موضع روہار پرگنہ ہادی

وہان ابتدائی انتظام راقم کو معلوم نہین کہ کسکے ہاتھہ مین تھا مگر آخر کو مسٹر ریڈی صاحب سپرنٹنڈنٹ وسوت و کنور لچھمین سنگہ اسسٹنٹ سپرنٹنڈنٹ کے ہاتھہ مین تھا۔

دہم سرکل موضع سنگیا پرگنہ جگنی

وہان کا انتظام بابو رام الکھی چتور جہ سپرنٹنڈنٹ کے ہاتھہ مین تھا۔

یازدہم سرکل موضع ہرنی پرگنہ ہرنی

وہان کا انتظام پہلے سید محسن خان رسالدار سپرنٹنڈنٹ کے ہاتھہ مین تھا مگر وہ بیمار ہوکر چلے گئے تب بجائے اونکے راے حکم چند سپرنٹنڈنٹ مقرر ہوئے۔

دوازدہم سرکل موضع حسن پور پرگنہ پنڈری

وہان کا انتظام ہاتھہ مین بابو سیملانند کور جہ ریلیف سپرنٹنڈنٹ کے تھا اور موضع ہاٹی مین بھی ایک ڈویزن مقرر کیا گیا تھا وہان قریب چار لاکھہ من کے ہر قسم کے غلہ موجود تھے اور وہان کا انتظام پہلے ہاتھہ مین مسٹر مکون صاحب اور بعدہ مسٹر اے ڈبلو کلی صاحب بہادر اور بابو جگنا کے تھا اور سرکل رونا بار و سنگیا و سرکل حسن پور و سرکل ہرنی ماتحت سرکل ہاٹی کے تھے ان سرکلون کے سبب سے دیہات نہین ہر بہر انتظام مین آدمیون کو بہت آسانی سے میسر ہوتا تھا یہانتک کہ بالکل آدمیوں کے دل سے خوف قحط کا زائل ہوگیا تھا بلکہ تمام لوگ یہ سمجھتے تھے کہ یا اس قحط مین قحط واقع نہین ہوا۔

اور جو لوگ اس قحط کے انتظام مین پابند سلسلہ نوکری کے تھے اور وہ اپنی نوکری کے حیثیت سے نفع اوٹھاتے تھے وہ بھی چاہتے تھے کہ قحط اور یہ انتظام ہمیشہ قائم رہے۔

ایام قحط مین اس ضلع کے کوئی شخص فاقہ کش نظر نہین آتا تھا اور بھوکون کے مارے مرنا تو محال تھا جو لوگ بیمار تھے وہ اس قحط کے ایام مین اچھے ہوکر تازہ و تندرست ہو گئے کوئی شخص دبلا پتلا نحیف و ناتوان ڈھونڈھنے سے نہین ملتا تھا اسی طرح ڈویژن مدھوبنی اور سیتامڑھی وغیرہ کے علاقہ مین سڑکین قائم ہوئی تھین کہ اون سڑکون کے ذریعہ سے اوس علاقہ کے آدمیونکو دانا پانی اچھی طرح پر میسر ہوتا تھا چونکہ ڈویژن حاجی پور اور تاجپور مین اثر قحط کا کم تھا اسلیے وہانکے حاکم نے بھی انتظام قحط و تقسیم غلہ و دینے مین تقاوی کے بہت کم توجہ کی اس سبب سے اس علاقہ کے آدمی اگرچہ بھوکھون کے مارے مر نہ سکے مگر اس قحط مین اونکی تکلیف سے گذرتی تھی۔

اس قحط مین سرکاری غلہ نرخ مفصلہ ذیل پر بکتا تھا اور قرض بھی اونکو دیا جاتا تھا۔

چاول دھانی بیش گندم کے کول سے چاول صاف بوٹ مونگ جو لوبیا جکلائی

۱۶ سیر ۱۴ سیر ۱۸ سیر ۱۸ سیر ۳۰ سیر ۲۰ سیر

اور اس قحط مین ایک بڑا اہتمام غربا کی پرورش کا یہ ہوا کہ شہر اور دیہات مین جہان جہان چاہیے تھا وہان بھی اور جہان جہان نہ چاہیے تھا وہان بھی پوکھرے کھدوائے گئے اور جہان پہلے سے تھے وہ صاف کردیے گئے کہ اس ذریعہ سے لاکھون آدمی کام مین لگ گئے بعوض مزدوری کے اونکو غلہ سستے بھاو سے دیے جاتے تھے اس سبب سے لاکھون کو رزق میسر ہوا اور پوکھرے کھدوانیکا انتظام ایک ایک سپرنٹنڈنٹ یا انسپکٹر کے ہاتھ مین دیا گیا تھا اور غلہ مزدوری کا بھی انسپکٹر یا سپرنٹنڈنٹ کی تحویل سے دیا جاتا تھا اور وہی سپرنٹنڈنٹ یا انسپکٹر مزدورون کو تقسیم کرتا تھا اور ایک بڑا انتظام اس قحط مین مساکین کا کیا گیا تھا کہ جہان تک ممکن نہین تھا

سڑکین بنوائی گئین اور جہان سڑکین خراب تھین وہان مرمت کروائی گئین ان سڑکونکی ترقی
مین افسر لوگ بہت متنفع ہوئے ایک سڑک ورنجگا سے دھولی گھاٹ ہوکر بٹیرہ تھانہ کو گئی ہے یہ
سڑک پہلے تھی اس قحط مین بنائی اور اوسکا انتظام مسٹر کار صاحب و مسٹر بافٹ صاحب کے
علاقہ تھا اور خزانچی اوسکا ایک شخص مسلمان تھا کہ اوسنے دو کوس کی سڑک طیار ہونے مین قریب
مبلغ تین ہزار کے روپیہ تصرف کیا اسی طرح سے تمام محرران سڑک نے ہر جگہہ کے لاکھون روپیہ
باتفاق اپنے افسر کے تصرف و تغلب کر گئے اور اس ضلع مین الیٰ ہٰذا بیحد سڑکین بنائی گئین
کہ ان سڑکون کے سبب سے لوگونکو بڑی راحت ہوئی جہان جاتے ہین بے تکلف بگھی اور
گھوڑے اور پالکی و گاڑی دوڑائے ہوئے چلے جاتے ہین اور اون سڑکون کے سبب سے
لاکھون آدمی کی پرورش ہوئی اب مردمان شرافت و ذی عزت کا حال سنیے کہ انکے ساتھ
سرکار نے اس قحط مین کیا کیا امداد کی چنانچہ ایک تو مدد انکے ساتھ یہ کی کہ جن لوگون نے تخم
کھودوانے کو چاہا اونکو سرکار سے روپیہ قرض دیئے گئے اور لینے کے وقت دو حصہ روپیہ لیے گئے
اور تہائی حصہ معاف کیا گیا اور جن لوگون نے واسطے تجارت کے روپیہ لیے اونکو آٹھ آنہ سیکڑہ
سود کے حساب سے دیے گئے اور وہ روپیہ بہت آسانی سے آہستہ آہستہ وصول کیا گیا اور بہت
بڑا احسان اونکے ساتھ یہ کیا گیا کہ علی قدر حاجت و درخواست اونکی ان لوگون کو روپیہ قرض
بطور تقاوی کے دیے گئے وہ روپیہ بعد قحط کے دو برس کے عرصہ مین بہت آسانی کے ساتھ
کئی قسط کر کے بلا سود کے لیے گئے اور جو لوگ شریف کم بضاعت تھے اور اونھون نے قرضہ
یا تقاوی یا خیرات نہین لیا اونکے ساتھ یہ اعانت کی گئی کہ اونکو نقد یا ٹکٹ سستے نرخ سے
دیے گئے خاص واسطے انکے انتظام یہ کیا گیا کہ اونکی عورتون کو سرکار سے واسطے تیاری سوت کے
روئی دی گئی اور ان سوتون سے [illegible] کپڑے [illegible] بنائے جاتے تھے اور

چیانول اونکو مزدوری مین دیے جاتے تھے اور وہ معرفت ممبر کمیٹی کے ملتے تھے یہ سب چنین جتنے اپنے گھر مین پردہ مین بیٹھی ہوئی کام کر کے اپنی اوقات کاٹتی تھین۔

ہزار ہا ایسے ہزارون بڑھئی اور لوہار اور صیقل گر اور ملاح اور راج اور آرہ کش اور گھرامی اور معمار لوگ مکان بنانے و چھاونی و نہر کھنکل کرنے کے کام مین معمور کیے گئے۔

دربھنگہ مین لوکھر ادبی و کمی و گنگا ساگر کے بند کو کاٹ کر مسطح کر کے اوس پر سیکڑون بنگلے عمدہ اور چھوٹے چھوٹے مکانات بہتر اور نفیس بنائے گئے کہ ان مکانات کے بنانے کے سبب سے ہزارہا ان آدمی پرورش ہوئے سوا اسکے گھوڑی ہزارون اور ٹٹو ہزارون چھکڑے سیکڑون اونٹ ہزارون بیل کی اطراف و جوانب سے اس ضلع مین واسطے باربرداری و سواری کے جمع کیے گئے تھے کہ اونکے ذریعہ سے ہزارون سائیس و گراس کٹ کی اوقات بسری ہوئی اور ہزارون گاڑیان سرکار مین کرائے پر چلائی جاتی تھین کہ اس سبب سے لاکھون گاڑیبانون کی پرداخت ہوئی اور اون جانورون کے دانے کے ٹھیرے بیاہال کھلی بھوسے بھوسی وغیرہ اطراف و جوانب سے کثرت سے جمع کیے گئے تھے اور سیکڑون مزدور ہر سرکل مین ہری گھاس کھودنے پر تعینات کیے گئے تھے اور وہ گھاس اونسے بہ قیمت لیجاتی تھی اور ہر سرکل مین اون گھاسون کا انبار کر دیا جاتا تھا اسکے ذریعہ سے اور خرید کرنے کے ذریعہ سے بہت لوگون کی پرداختین ہوئین اور اس قحط مین سرکار گورنمنٹ نے مثل سکے روپے جسکا نام انگریزی زبان مین گرین ٹوکن تھا جاری کیے تھے اور وہ روپیہ معمولی روپیون سے کچھ کم کو فروخت ہوتے تھے مگر وہ روپے ملازمان قحط کو اونکی تنخواہ مین دیے جاتے تھے اور وہ لوگ ان روپیون سے غلہ سرکاری خرید کرتے تھے وہ روپے [illegible] معدن کے تانبے کے بنے تھے اور اس ضلع دربھنگہ مین اس قسم کے روپے قریب [illegible] کے آئے تھے اور اس قسم مین [illegible] ۲۰۰ [illegible] ۲۷ [illegible] کا غلہ [illegible]

دربھنگا وغیرہ شہروں میں سرکار کی طرف سے روشنی کیا گیا تھا۔

یہاں سے کیفیت جاری ہونے گاڑی ریلوے کی لکھی جاتی ہے جو ضلع ترہت میں جاری ہے

اسی قحط میں ایک سلسلہ ریلوے سڑک کا بہت جلد ایک مہینے کے عرصہ میں مقام باز یدپور یعنی دریاے گنگا سے دربھنگا میں پچپن ساٹھ میل تک پہنچا دیا گیا اور بسبب عجلت کے بلا لحاظ نشیب و فراز و ناہموار سڑک کی زمین پر تختی و رلیں بچھا کر گاڑی چلا دی گئی ایک ایک دن میں کئی دفعہ کرکے مقام باز یدپور سے اوس گاڑی پر غلے آتے تھے اور دربھنگا سے سرکلوں میں تقسیم کئے جاتے تھے اور سرکلوں سے اپنے اپنے علاقہ کے دیہات کے لوگوں کو بذریعہ اہتمام انسپکٹر قحط و پنچ و ممبر کے دیئے جاتے تھے اور غلہ جو دربھنگا سے سرکلوں میں بھیجے جاتے تھے اوسکے چالان مختلف تھی۔ کہیں بسبیل چھکڑہ گاڑی اور کہیں بسبیل شتر و کہیں بسبیل باربرداری نرگاوان و گدھے و اسپ کے و کہیں بسبیل باربرداری ہاتھی کے اور جہاں دریا تھا وہاں بسبیل کشتی ہندوستانی اور چھوٹے چھوٹے آگ بوٹوں کے بھیجے جاتے تھے۔

مقام دربھنگا میں واسطے انتظام قحط کے پہلے پہل ماہ اپریل ۱۸۷۴ء مطابق ۱۲۸۱ فصلی میں ریلوے گاڑی جاری ہوئی بعد چندے باعث ایام بارش اور بسبب نہ ہونے پل آہنی کے اور ڈوب جانے پل چوبی کے گاڑی نہیں چلی بعد اوسکے ۱۸۷۵ء میں ۱۱ ماہ جنوری کو گیارہ بجے دن سے گاڑی چلنی شروع ہوسکے پھر بسبب برسات کے ۱۱ جون ۱۸۷۵ء مطابق ماہ جیٹھ ۱۲۸۲ فصلی سے موقوف ہوگئی اوسکے بعد تاریخ یکم ماہ نومبر ۱۸۷۵ء سے پھر گاڑی چلنے لگی جو اب تک برابر جاری ہے بعد اوسکے مقام شمس الدین پور سے مظفرپور تک ایسے سڑک کی تیاری کا انتظام ہونے لگا چنانچہ بہت تھوڑے عرصہ میں وہ سڑک تیار ہوگئی اور ۲۵ فروری ۱۸۷۵ء موافق ۲۰ ماہ پھاگن ۱۲۸۲ فصلی روز پنجشنبہ کو جبکہ دن گوبند دوادسی کے اشنان کا میلا تھا اور لوگ کہتے تھے کہ یہ میلا

ساٹھہ برس سے زیادہ مدت سنہ بہ ہوا جو مظفرپور سے گاڑی جاری ہوئی۔

۲۷ ماہ ستمبر ۱۸۷۴ء مطابق ۱۰ کنوار روز اتوار ۱۲۸۲ فصلی کو حسنپور میں رات کے وقت دس بجے سے صبح تک ایسا پانی برسا کہ دس برس میں ایسا پانی نہین برسا ہوگا۔

تاریخ یکم ماہ اکتوبر ۱۸۷۵ء کو تمام سرکلین قحط کے یکی بعد دیگرے ابالش ہین در آئین اور حکام بھی برخاست ہونے لگے کارخانے بھی ٹوٹ گئے مکانات سرکل و گوداجات و کارخانہ جات و ہزارون بیل و گاڑی و خیمہ وغیرہ ہر اقسام کے نیلام کردیے گئے اور جسقدر غلہ بکری اور تقسیم مہاجنان سے گوداجات سرکاری مین بچکئے تھے وہ کئی لاکھہ من تھے وہ نصف بھاو سے یعنی فی روپیہ ایک من کے نرخ سے مستر جان مارٹین صاحب اور بابو بشن لال ساہو اور رائے گوبردھن لعل ساہو وغیرہ مہاجنان دربھنگا کے حوالہ کردیے گئے اون لوگون نے اوس غلہ کو جس پر چاہا بیچ کرکے روپیہ سرکار مین داخل کیے اور آپ بھی منتفع ہوتے گئے۔

کیفیت تقسیم ضلع ترہت کی دو حصون پر

اسی ۱۸۷۵ء مین گورنمنٹ نے ضلع ترہت کو دو حصون پر تقسیم کیا۔ پہلے حصہ کا نام مظفرپور رکھا اور دوسرے حصہ کا نام ضلع دربھنگا ہوا۔

کیفیت آبادی مظفرپور کی یہ ہے کہ ۱۸۷۰ء کے پہلے مظفرخان عامل جسکے تحتی پرگنہ بسارہ تھی اوسنے اس جگہ زمین کو آباد کرکے مظفرپور نام رکھا اور کچہری سرکاری وہان ہونے لگی آخر کو ضلع قرار پایا اس ضلع مین سرکار حاجی پور اور سرکار ترہت اور نیم سرکار چنپارن اڈھائی سرکار مین شامل تھین جب اس ضلع کے دو حصہ مقرر کیے گئے تو ضلع مظفرپور مین ڈویزن سیتامڑھی اور ڈویزن حاجی پور اور ڈویزن مظفرپور اور ضلع دربھنگا مین ڈویزن مدھوبنی اور تاجپور اور دربھنگا شامل کیے گئے دربھنگا مین صرف محکمہ ... دربھنگا مین تھا تو ... پر مظفرپور ...

صاحب کمشنر بہادر دورہ کرنے کے لیے تشریف لاتے ہیں راقم منظور محی الدین ... ضلع ترہت
کے ذریعہ سے شریک اجلاس ہوتا ہے اور انتظام اسکا جنوری ۱۸۷۵ء سے شروع ہوا اور ماہ
فروری سے دونوں ضلعوں کی کارروائی علیحدہ علیحدہ ہونے لگی اور ضلع دربھنگا میں بہ تشخیص کوئی
دو دیہات تا جیور سترہ لاکھ ستاون ہزار نو سے پچیس نفر از روی مردم شماری سرکار سے مطابق
اور نہایت آمد ۳۱ دسمبر ۱۸۷۵ء ضلع دربھنگا میں ستاون پرگنے اور سات ہزار چار سو چوالیس
قلم مواضعات ہیں اور سات لاکھ چھیاسی ہزار سات سو بیس روپیہ مالگذاری اور آٹھ ہزار
نو سو تین روپیہ مالکانہ کے اور تین لاکھ اڑتیس ہزار ایک سو اٹھتر روپیہ گیارہ آنہ چار پائی
روڈسیس و پبلک ورکس جملہ گیارہ لاکھ تینتیس ہزار ایکسو گیارہ آنہ چار پائی سالانہ نہایت سال تمام
۱۸۷۵ء خزانہ کلکٹری میں داخل ہوتے ہیں۔

اور ضلع مظفرپور میں چھتیس پرگنہ اور تیرہ ہزار ایکسو تراسی قلم مواضعات ہیں اور نو لاکھ چھیاسٹھ
ہزار نو روپیہ مالگذاری کے اور دو لاکھ اسی ہزار نو سو چودہ روپیہ ایک آنہ روڈسیس و پبلک ورکس
کے جملہ بارہ لاکھ چھیاسی ہزار نو سو چوہتر روپیہ ایک آنہ خزانہ کلکٹری میں داخل ہوتی ہیں

اب یہاں سے کیفیت نمائش گاہ کی لکھی جاتی ہے

واضح ہو کہ قبل تقسیم اس ترہت کے دو ضلعوں پر ماہ جنوری ۱۸۷۵ء میں جو مطابق
کا تھا بحکم گورنمنٹ بنگالہ خاص مظفرپور میں جہاں اسٹیشن ریلوے ہے اوس سے دکھن
اور گھوڑدوڑ کے جگہ سے پورب ایک نمائش گاہ نہایت تکلف اور اہتمام کے ساتھ بنائی
گئی تھی اس نمائش گاہ کی تیاری کا اہتمام مسٹر لیسے جی الیٹ صاحب کلکٹر و مجسٹریٹ
ضلع مظفرپور اور جناب مولانا سید امداد علی خان بہادر صدر اعلیٰ و جج اسمال کاز کورٹ کے ہاتھ میں
تفویض تھا ان صاحبوں نے نہایت انتظام کے ساتھ نمائش گاہ بنوائی تھی جسمیں طرف

دس نمائش گاہ [illegible] جو [illegible] تھیں [illegible] سے [illegible]
تھے ہوائی گئی تھی اور دروازون مین بخط نستعلیق تحریرین نمائش گاہ کی مرقوم تھین اور قیمتی جواہر
اور نفیس لکڑی و برتن بیش بہا اور قیمتی از قسم اسپان و فیلان و شترگاوان و گوسفندان و مرغان خانگی اور
جانوران ہوائی و ظروف جات و پارچہ دیسی و دیگر اشیاء جو ضلع ترہت مین ہوتی ہین سب اوسمین فراہم
کی گئی تھین جناب نواب انریبل سسل بیڈن صاحب بہادر لفٹنٹ گورنر بنگالہ مقام کلکتہ بڑی شوکت و
حشمت اور احتشام سے تشریف لائے تھے اونکے ساتھ تمام حکام ضلع و انگریزان غیر اہل ضلع ترہت و دیگر
بدل بدل کر جنگی فوج کی طرح بسواری اسپ جلوس ساتھ تھے اور درمیان مین نمائش گاہ کے
ایک چبوترہ بلند واسطے اجلاس کے بنایا گیا تھا اور اوسکے سامنے ایک بڑا شامیانہ کھڑا کیا گیا تھا
اس دربار مین تمام راجگان ضلع ترہت و ضلع پٹنہ و مونگیر و بھاگلپور و آرہ و گیا جی شریک ہوئے
تھے پہلے ایک اسپیچ جناب صاحب کمشنر بہادر نے بعبارت انگریزی و بعدہ مولانا سید شاہ
امداد علی خان بہادر نے بعبارت اردو حضور مین جناب نواب گورنر بہادر کے بڑی شد و مد کے ساتھ
پڑھی اور بعد اوسکی دیوان منولال نے بھی ایک اسپیچ بعبارت اردو اور بہت سے شعرا و اہل علم
نے رسالے اور قصائد مدح مین نمائش گاہ اور جناب نواب لفٹنٹ گورنر بہادر کے داخل کیے
بعدہ حسب دستور تالیان لندن کے تمام حکام اور دیگر صاحبان یورپین نے تالیان بجا کر ہرّے
کی صدائین بلند کین بعد اوسکے نواب لفٹنٹ گورنر بہادر نے ملاحظہ اشیاء موجودہ نمائش گاہ کا
کیا اور بہ لوگ نمائش گاہ مین بہ تقریب دیکھنے نمائش گاہ کے داخل ہوئے تھے بذریعہ ٹکٹ
کے داخل ہوسکے تھے اور اس میلہ مین انگریزی باجا بجتا تھا القصہ ایک بڑی تکلف کا میلا تھا
اس نمائش گاہ کی مدح مین مولوی سید محمد مرشد حسن کامل نے ایک قصیدہ لکھکر حضور مین نواب
لفٹنٹ گورنر بہادر کے پیش کیا تھا نواب ممدوح نے اپنے ہاتھ سے لیکر اپنے سکرٹری کو دیا

[illegible] مین بنا کر [illegible] اوس قصیدے [illegible] [illegible]

[illegible] بابت [illegible] ابتدا اس قصیدے کی [illegible] مضامین باندھنے مین اشعار قابل پسند ہین۔

جو قصیدہ مولوی محمد مرشد حسن کامل نے بتقریب نمایش گاہ مظفرپور کے جناب نواب آنربل سیسل بیڈن صاحب لفٹننٹ گورنر بنگال ور نمایش گاہ مظفرپور کی مدح مین لکھا تھا اوسمین سے صرف وہ اشعار جو خاص نمایش گاہ کی تعریف مین ہین بتقریب مقام کے لکھے جاتے ہین

[illegible] یہ نمایش گاہ ایسی ہے روشن — کہ جیسے برج حمل مین ہو مہر جلوہ فگن

ہر ایک شخص ہے اوسمین ستارہ روشن — زمین ہے یہ نمایش گاہ کی چرخ کہن

[illegible] ہے یہ رتبہ نمایش گاہ — کہ [illegible] برج باب چرخ کہن

بیان کیجے کیا وسعت نمایش گاہ — کہ ایک کونے کا بنگلہ ہے اوسکے چرخ کہن

[illegible] باغ و بہار ایسی یہ نمایش گاہ — خجل ہو جسکے فضا سے فضاے باغ عدن

وہ سیر باغ لگا ہے ایک جانب کو — کہ ہر روش پہ ندا جسکے ہے بہار چمن

[illegible] جوہری بازار — [illegible] لال یمن

[illegible] — کہین [illegible] کہین عدن [illegible]

[illegible] خانہ نمایش [illegible] — کہ [illegible]

[illegible] — [illegible] کہن

[illegible] — [illegible]

[illegible] — [illegible]

کہین گرہ کا گرہ باز کے تماشا ہے — کہین نکلی ہے کہ [illegible]
وہ شیر دار ہین کہ گر او نچہین دو ہین — تو ایک دھار مین بھر جائے خم چرخ کہن
خروس ہین وہ تماور کہ جنکی ہیبت سے — چھپے تو تاون مین سیمرغ بند کر کے دہن
رو داروی مین ہو کیونکر نہ اپنی طبع روان — کہ اب ہے مد نظر ہمکو مدحت توسن

مطلع

ایال سنبل نرگوش گل ہین غنچہ دہن — نسیم باغ کا توسن کے چال مین ہے چلن
کنوتیون سے کہ وہ تیور ہین دیکھکر جسکو — دبکے کان نکل جائے سامنے سے ہرن
جمے تو کہیے کہ طاوس رقص کرتا ہے — بھرے جو لانے تو ہو صاف چوکڑی مین ہرن
جو ٹھیک اڑا اسے تو نہ پہنچے فلک اوڑ جائے — ہو آگے پہنچے پہ دو دو قدم ہو پھاندے مین
یہ زود رس ہین فرس گر حضور قصد کرین — تو ایک منٹ مین پہونچ جائے ہند سے لندن
حضور حاضری کہا کر جو ہون سوار اس پر — یقین ہے ہند سے لندن پہنچ کے کہائین ٹفن
چلے جو ایک بجے دن کو یہ سپاٹو سے — تو دو بجے ہو ئے شملہ کو پہونچے [illegible]
ابھی تھا کیپ مین شملہ مین اور سپاٹو مین — ابھی ہے منڈی مین یہ زود رس ہے یہ توسن
پلک مین برق ہے چلنے مین جہاز ہی ہے — پری ہے یا کہ چھلاوا ہی اگر ہے توسن
سواد شام ہے تمام ہے رنگ ڈھنگ مشکین مین — شفق سے ہے کہین اوس ہے سرنگ پہ جوبن
سپید و سحری کا گمان ہے نقرہ ہے — سیاہ ہے شام خوبیان کہ پشت پہ ظلمن
صفت مین آپ کے گھوڑے کی [illegible] — [illegible]

مطلع

[illegible] پر ہاتھی دو ڈھاکے اگر [illegible] — [illegible]

بیان کیجئے کیا فیل کی بلندی کا
کہ اوسکے ساق سے نیچا ہی اوج چرخ کہن

جو چاہے توڑ لے شاخین شاخ سدرا کی
بڑھا کے سونڈ کو اپنے او ... کے وہ گردن

گمان ابر کا ہوتا ہے جب وہ چلتا ہے
جو بیٹھتا ہی تو ہوتا ہے اوس پہ کوہ کا ظن

سوار ہوجئے خشکی مین تو ہے تخت روان
جو آئے نہر مین جب وہ تو ہے پل آہن

صدائے رعد کا چنگھارنے مین عالم ہے
مثال برق کے دندان فیل ہین روشن

دعا پہ ختم کرین کامل اس قصیدہ کو
کہ بعد مدح دعا سے نہین کلام احسن

مطلع

الہی چتر فلک جب تلک ہے سایہ فگن
زمین ہے تا کہ خلائق کے واسطے مسکن

فلک مین تا کہ ہے مریم کو انتظار مسیح
فلک ہی عیسی گردون نشین کا تا مسکن

فلک کے ہاتھ مین جبتک ہے گرز بجلی کی
یہ توپ رعد کی چلتی ہے جب تلک دن دن

گھٹا کا دھر ہین جب تک بجا کرے طنبور
صدائین دے دل نالان کا جب تلک ارگن

فلک کا کیمپ ہی جبتک جہان مین قائم
پڑی ہی انجم تابان کی جب تلک پلٹن

نفس کے سینہ مین جبتک کہ ہوتی ہے گھوڑدوڑ
خیال کا ہے جگر مین جب تلک تا گھن

ستون ... مریم کے ... ہے
رہین حضور ... عیسی مسیح سایہ فگن

حضور ختم ہوا اب قصیدہ کامل
علم مین ... کیجئے قربان جاے گیر دشمن

... ... کیجئے ... میرا
کہ آبرو کے لیے ... یہ در سخن

تذکرہ ... جناب نواب ...
... صاحب بہادر گورنر جنرل ...

... ... اس ... ... کو

نواب ویسرائے ہند مسٹر لارڈ ناتھ بروک صاحب بہادر گورنر جنرل ہندوستان واسطے ملاحظہ
احوال ملک و رعایائے قحط زدہ کے پہلے پہل اس دربھنگا مین کنہیا استھان کے پوکھرے پر سواری
ڈری تشریف لائے وہان پہلے سے چند خیمہ و دو نمگیرہ گڑے تھے اور اسمین بابو گونیسر سنگھ
عرف کشور بابو اور بابو گوپیسر سنگھ عرف سندر بابو چچا مہاراجہ لچھمیسر سنگھ بہادر کے اور بابو گردہاری سنگھ
اور بابو درگا دت سنگھ پسران بابو کسرت سنگھ رئیس مدہوبنی اور صادق علیخان اور انوار علیخان رئیسان
دربھنگا وارثان رحم خان مرحوم موجود تھے بمجرد تشریف آوری گورنر جنرل بہادر کے خیمہ سے نکل آئے
صادق علیخان نے ایک سپاسنامہ جو بعبارت اردو پہلے سے حسب صوابدید جناب ایم لی
مکنڈنل صاحب کلکٹر و مجسٹریٹ ضلع دربھنگا اور مسٹر مٹکاف صاحب بہادر کمشنر قحط اور مسٹر کرنیل
برن صاحب منیجر راج دربھنگا کے جسکو حافظ عبد الکریم خان منصف دربھنگا [illegible] متعام دربھنگا اور
زین الدین حسین خان ڈپٹی مجسٹریٹ نے بمشورہ یکدیگر لکھا تھا اور راقم کو بھی دکھلایا تھا اور مولوی
مرشد حسن کامل سے سرنامہ کے اشعار لکھوا کے کسی خوشنویس سے کاغذ زرافشان پر صاف
کرایا تھا پیش کیا مسٹر ہاڈ صاحب سکرتری گورنمنٹ نے اوس سپاسنامہ کو لیکر ہاتھ مین نواب
گورنر جنرل بہادر کے دیا اور وہان پڑھا گیا گورنر صاحب اوس سپاسنامہ کے [illegible] سے جو ہنود
تمام ہنود و مسلمان رعایا کی طرف سے تھا نہایت خوش ہوئے بعد اوسکے ایک سپاسنامہ
زبان سنسکرت مین جسکو بابو گونیسر سنگھ عرف کشور بابو نے کسی پنڈت [illegible] سے لکھوایا تھا پیش کیا
وہ بھی لیا گیا اسی عرصہ مین جو سپاہی پولیس کے اور [illegible] کے اوس مقام
مین پہلے سے [illegible] تھے اونھون نے اپنی سلامی [illegible]
[illegible]
[illegible]

اور [illegible] سے [illegible] کی [illegible]ان ہوئی

اس [illegible] میں [illegible] تیرہ سو ہاتھی تھا جو اس ضلع کے اطراف و جوانب سے بحکم جناب مسٹر ایچ بی گمڈونل صاحب بہادر کلکٹر کے مع زمینداران ضلع جمع کیے گئے تھے اور ہاتھیوں پر اچھے اچھے کپڑے پہنے ہوئے سوار تھے صف باندھے ہوئے سلام کرنے کو کھڑے تھے علاوہ اسکے پانچ ہزار آدمیوں کی بھیڑ تھی تماشائیوں سے ایک میلہ کی کیفیت تھی جب ذرا گاڑی گورنر جنرل صاحب بہادر کی آگے بڑھی تو یہ سب بھی رخصت ہوئے اور بنظر تعظیم جناب گورنر صاحب بہادر کے جناب مسٹر کریمل برنصاحب بہادر نے نرگونہ کی کوٹھی سے کنیا مصر کے پوکھر تک چودہ[۱۴] دروازے جعفری ٹٹی کے سڑک پر بلند ہوئے تھے اور اوس رنگ کے کاتمان اور دوسرے قسم کے کپڑے اچھے اچھے لپٹوائے گئے تھے [illegible] سبز پتے اور سرخ [illegible] زرد [illegible] پھول [illegible] کے لٹکائے گئے تھے کہ [illegible] ایک عجیب بہار پیدا ہوئی تھی واسطے دیکھنے جناب گورنر صاحب بہادر کے تمام رعایا [illegible] سڑک [illegible] کے دونوں طرف کھڑی ہوئی تھی اور ساری سڑک پختہ پر پانی کا چھڑکاو ہوا تھا کوئی شخص اس کنارے سے دوسرے کنارے کی طرف آنے جانے نہیں پاتا تھا بالکل لوگ دم بخود تھے کوئی کچھ منہ سے نہیں بولتا تھا مگر انکھیں تشریف آوری کی جانب گورنر صاحب بہادر کے منتظر تھیں [illegible] اوس وقت ساتھ چند احباب اور بابو بدری ناتھ [illegible] اور بابو [illegible] پرشاد [illegible] وہاں [illegible] اپنے بیٹے کی جو پیدائش اونکی ۱۵ [illegible] روز چہارشنبہ [illegible] فصلی کو ہوئی [illegible] عمر [illegible] تین مہینا تیئیس روز کی تھی ایک مکان میں سڑک [illegible] مکان سے [illegible] بیٹھا تھا دیکھا کہ چار سوار آگے آگے [illegible] چلے آتے ہیں [illegible] گاڑی [illegible] تھے مسٹر [illegible] صاحب بہادر کمشنر اور مسٹر ایچ بی گمڈونل صاحب [illegible] سکرتری [illegible] ہوئی [illegible]

پیچھے پیچھے زمینداران ضلع ہاتھی پر سوار ہوئے چلے آتے ہین۔

گورنر جنرل صاحب بہ تکلف دونون ہاتھ سے سب آدمیون کے سلام لیتے تھے الغرض چھ بجے تمام نرگونہ کی کوٹھی مین داخل ہوئے وہان بھی اکیس گولے بارود کے سلامی مین چھوڑے گئے اور کچھ انگریزی باجا بجایا گیا مہاراجہ صاحب کی طرف سے باہتمام کورٹ آف وارڈس سنگھ دروازہ سے مہاراجہ صاحب کے نرگونہ کی کوٹھی تک جنفری ٹیبان کے ذریعہ سے دو رویہ سڑک پر بہت بڑی روشنی ہوئی اور سنگھ دروازے سے کمرہ تک دونون طرف سڑک کے نئی نئی قسم کی روشنیان کی گئین اور سڑکون کے اوپر بطور پاانداز کے بانات سرخ کا فرش بچھایا گیا اور اندر کمرہ کے شیشہ آلات کی بہت تکلف سے روشنی تھی آٹھ بجے رات کو گورنر صاحب بہادر کمرہ مین مہاراجہ صاحب بہادر کے تشریف لیگئے اور کرسی طلائی کے پاس جو نظر بیٹھنے کے پہلے سے وہان رکھی ہوئی تھی کھڑے رہے اور حکم دربار کا درباریون کو ملا۔

جناب مسٹر منکاف صاحب بہادر کمشنر و مسٹر کمڈول صاحب کلکٹر کو اختیار ملاقات کروانے کا تھا اور ہر ایک درباری کے نام کا ٹکٹ پہلے سے تقسیم کر دیا گیا تھا پہلے مسٹر اے بی کمڈول صاحب بہادر نے بابو گونیس سنگھ عرف کنور بابو و بابو گونیس سنگھ عرف سندر بابو کو دربار مین حاضر کیا یہ دونون بھائی سلام کر کے بائین طرف جناب گورنر صاحب بہادر کے فاصلہ سے کھڑے ہو رہے بعد اسکے صادق علیخان اور انوار علیخان مشرف ملازمت سے ہوئے بعد اسکے بابو گردہاری سنگھ و بابو رگادت سنگھ حاضر دربار ہو کر شرف اندوز ملازمت کے ہوئے اور مولوی سید علی حسن اور مولوی امداد علیخان بہادر مع اسمال کاز کورٹ و راجہ رگھونندن سنگھ راجہ سورسر اور دیگر بہادر نفیس و رئیس بہرہ یاب ہوئے۔

بعد اوسکے تشریف ارزانی جموں شنکی دربار برخاست ہوا۔

جناب گورنر صاحب بہادر ... چوکڑی پر سوار ہوکر پانچ بجے ہوسٹنگز کی کوٹھی میں تشریف
لائے اور مسٹر کرنیل برن صاحب بہادر کے ساتھ دعوت کے کھانے کو جو وہاں موجود تھا اوس کو تناول
فرماکر خواب استراحت فرمایا۔

اوس روز شہر میں ہر امیر اور غریب نے اپنے مکان و دروازہ پر ایسی روشنی کی کہ دیوالی
کی کیفیت نظر آتی تھی۔

چھ بجے صبح کو گورنر صاحب مدھوبنی کی طرف تشریف لیگئے اور مدھوبنی سے زیبا کو رونق افزا ہوکر
دوسرے دن پھر یہاں لوٹ آئے تیسرے دن ۱۴ دسمبر روز پنجشنبہ کو گیارہ بجے کورٹ میں
آکر دس کے اسکول اور اصطبل کو ملاحظہ فرماکر کون کو پچاس روپیہ کا نوٹ انعام دیکر بذریعہ
ریل گاڑی کلکتہ کو تشریف لیگئے۔

بعد چندے جناب نواب لارڈ نارتھ بروک صاحب گورنر جنرل بہادر ہند ۱۵ اپریل ۱۸۷۶ء کو
روانہ انگلستان ہوئے بجائے اونکے مسٹر لارڈ لٹن صاحب گورنر جنرل ۱۲ ماہ اپریل ۱۸۷۶ء
کو کلکتہ میں رونق افروز ہوئے کہ ہنوز رونق افروز ہیں۔

حصہ چہارم

کیفیت رؤسا وشرفاے اقوام برہمن وچہتری واگروالہ وگولوارہ وکہتری وکایستہ واقوام مسلمانان وغیرہ ضلع ترہت

مہاراج کنوار بابو گونیسر سنگہ عرف کشور بابو ولد مہاراجہ [illegible] سنگہ بہادر
عمدہ رئیسوں مین سے نامی وگرامی ہین لباس تہذیب اخلاق [illegible] سے
نجابت سے ممتاز ہین صاحب علم واہل سخا [illegible] ہین مکان انکا [illegible] دربھنگہ
مین ایک محلہ سے دربھنگے کے ہی [illegible]
پرگنہ [illegible] اونکو دیا گیا تہا کہ اونکے قبضہ مین ہے آمدنی [illegible] معاش
تخمیناً قریب ایک لاکہہ چالیس ہزار روپیہ کے ہوگی [illegible] کے

لوگون مین جلیل القدر روحانی مرتبت ہین اور یہ اپنے مذہبی عبادت مین ہمہ دم مصروف رہتے ہین اور ہر مقام تیرتھہ کا لاکھون روپے خرچ کرکے درشن کرلئے ہین ذات انکی غنیمت ہے۔

مہاراج کنوار بابو نتر پیر سنگہ عرف بمالی بابو
ولد مہاراجہ رودر سنگہ بہادر

یہ بھی اپنے بھائیون کی طرح سے معزز اور جلیل القدر رئیس ہین موضع برہہ گوڑیا پرگنہ سیتو ریا مکان انکا ہے راج سی حسب دستور خاندان انکو بھی پرگنہ بیلاری ملا ہے ان کی آمدنی تخمینا اسی ہزار روپیہ کے ہوگی۔

مہاراج کنوار بابو گوپیر سنگہ عرف سندر بابو
ولد مہاراجہ رودر سنگہ بہادر

یہ بھی مثل اپنے بڑے بھائی بابو گوپیر سنگہ کے عزت دار اور رئیس و اہل دولت و اہل مروت اور صاحب اخلاق ہین علم بھی اچھا رکھتے ہین مکان انکا متصل سونبرپور کے موضع بہسا مین متعلقہ دربھنگہ کے ہے راج سی حسب دستور خاندان انکو پرگنہ آہس دیا گیا تھا اکثر قبضہ مین انکے ہے آمدنی انکے معاش کی تخمینا ساٹھہ ہزار روپیہ کے ہے۔

مہاراج کنوار کنور پیشیر سنگہ برادر خورد
مہاراجہ بھیسم سنگہ بہادر

نہایت رئیس اور معزز اور جلیل القدر اور دانشمند و اہل مروت ہین علم انکا بہت اچھا ہے سرکاری کالج مین انہون نے علم انگریزی حاصل کیا ہے البتہ جس درجہ کی وہ انگریزی جانتے ہین اوس درجہ کے ہندوستانی ممبر بہت کم نکلینگے زبان انگریزی بولنے انکی

خوشی سے بانجام کار عہدہ اسسٹنٹ مجسٹریٹی و کلکٹری [illegible] متعہد بات یہ ہی

نہایت سلیم الرای ہین طریقہ انصاف کسی حالت مین انکے ہاتھ سے باہر نہین جاتا ہے

بابو گنیشدت سنگہ زمیندار پرگنہ ڈہمارپور راگہو

یہ بھی قرابت مندون سے مہاراجہ صاحب بہادر دربہنگہ کے ہین انکے موروث کو بھی

راجہی پرگنہ ڈہمار پور راگہو حسب دستور خاندان کے ملا تہا زمینداری انکی بہت اچھی ہے

بوڈہے اور دانشمند اور جلیل القدر اور ہوشیار اور مدبر اور منتظم ہین آمدنی ان کے معاش کی

تخمیناً چالیس پچاس ہزار روپے کے ہوگی انکے دو بیٹے ہین دونون رئیس لائق ہین

مگر چھوٹے بیٹے اونکے بابو بنسی دہاری سنگہ جنکا نام ہے علم انگریزی مین بہت اچھی لیاقت

رکہتے ہین ۔

بابو گردہاری سنگہ و بابو درگا دت سنگہ

پسران بابو کیرت سنگہ زمیندار ماہیہوہی

رشتہ دارون مین سے مہاراجہ صاحب بہادر دربہنگہ کے ہین خدمت ریاست سے

آراستہ و پیراستہ ہین بڑے عزت دار و نامی گرامی ہین اونکے معاش کی تخمیناً آمدنی

دو اڑہائی لاکھ روپیہ تک ہوگی ۔

بابو رامپت سنگہ زمیندار پرگنہ بہجی

یہ بھی قرابت مندون سے مہاراجہ صاحب بہادر دربہنگہ کے تہے بڑے عزت دار تہے

زمینداری انکی بھی اچھی تھی مر گئے چونکہ کثیر الاولاد تہے اسواسطے زمینداری انکی ورثا دن پر

تقسیم ہوگئی ہے آمدنی اولادون کی انکے اجمالی ہے تخمیناً ساٹھہ ہزار روپیہ سے

کم نہین ہوگی ۔

بابو پرمیشری پرشاد نارائن سنگہ برہمن
بچھمان زمیندار زمین پرگنہ سرلیا

شریف و نجیب اور پرانے خاندان اہل ہمت اولوالعزم عزت دار تھے حکام انکا بہت لحاظ کرتے تھے مہاراجہ صاحب بنارس کے قرابت مند تھے ان کے دربار مین پہلوانون کی بڑی قدر تھی اسباب عمارت ہر اقسام کا موجود تھا سواری انکی بہت شان و شوکت سے نکلتی تھی گھوڑے پر خوب چڑھتے تھے عمدہ عمدہ گھوڑے اپنے پاس رکھتے تھے دسہرہ مین لاکھون روپیہ انکے خرچ ہو جاتے تھے مر گئے اونکے ایک بیٹے جنکا نام بابو مہندر نارائن سنگہ ہے زندہ موجود ہین اور زمینداری انکی باہتمام کورٹ آف وارڈس در آئی آمدنی معاش کی لاکھ روپیہ سے زیادہ ہوگی۔

راجہ رگھو نندن سنگہ بہادر زمیندار سوبیدہ

پہلے یہ زمیندار کلان تھے بعد گورنمنٹ ہند نے اونکو خلعت اور خطاب راجگی کا عطا فرمایا آدمی زیرک خلیق بہت دانا اور جلیل القدر شریف و نجیب تھے علم فارسی و علوم آئین قانون سرکاری مین بڑے فائق تھے جس وقت نواب ویسرائے جناب مستر نارتھ بروک صاحب بہادر گورنر جنرل دربھنگہ مین رونق افروز ہوئے تھے اور مکان مین مہاراجہ صاحب بہادر دربھنگہ کے دربار ہوا تھا وہی تشریف لائے تھے آمدنی انکی زمینداری کی تخمیناً دو لاکھ روپیہ سے زیادہ ہوگی مفصل راجہ کو [illegible] اگہن سنہ ۱۲۸۶ فصلی کو لاولد مر گئے۔

[illegible] بچھمان ساکن موضع مجولیا پرگنہ [illegible]

[illegible] تمام ضلع بھی انکو معزز جانتے تھے اب اس گھر مین [illegible] آمدنی معاش کی تخمیناً پچاس ہزار روپیہ سالانہ ہے

کم نہ ہوگی۔

راجہ شیوراج نندن سنگھہ برہمن بچھان ریاست سیوہر متعلقہ سب ڈویزن سیتا مڑھی

جلیل المرتبت عالی خاندان اہل عزت رئیس تھے اور اراکین ہدیہ نزد حکام ضلع بھی معزز و ممتاز ہیں دربار گورنری میں جو بماہ جنوری ۱۸۶۴ء کو منعقد ہوا تھا یہ بھی شریک ہوئے تھے اور آمدنی انکے معاش کی لاکھ روپیہ کے قریب ہوگی۔

چودھری گنون سنگھہ برہمن بچھان ساکن موضع ریواسی پرگنہ دھہلا وارث چودھری نہال سنگھہ

شریف نجیب خاندانی ہیں ان کے معاش کی آمدنی تخمیناً دس ہزار روپیہ کی ہوگی باقی حال معلوم نہیں ہے۔

چودھری ناتھہ بخش سپاہی برہمن بچھان ساکن بیرا پرگنہ مہلا

شریف اور نجیب اور خاندانی عزت دار تھے زمینداری انکی بہت اچھی ہے مر گئے وارثوں سے انکے چھتر دھاری ساہی و تیلک دھاری ساہی موجود ہیں آمدنی معاش کی تخمیناً دس ہزار روپیہ سالانہ ہوگی۔

چودھری جانکی پرشاد برہمن بچھان ساکن موضع اتھری پرگنہ مہلا

شریف دولتمند ... تھے ... اکنا ... بہت ... ان کی معاش کی آمدنی تخمیناً ... ہزار روپیہ سالانہ ... ان کے ... ہیں ...

چھوٹن ساہی برہمن بچھمان ساکن موضع بہادر پرگنہ مہلا

یہ بھی شریف و نجیب و عزت دار تھے خاندانی قدیمی تھے مر گئے انکے معاش کی آمدنی تخمیناً چار پانچہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی باقی حال راقم کو معلوم نہیں ہے۔

ہنسراج سنگہ برہمن بچھمان ساکن اتھری پرگنہ مہلا

عزت دار و صاحب معاش ہیں اور خود زندہ اور موجود ہیں آمدنی انکی زمینداری کی تخمیناً دس ہزار روپیہ سالانہ سے کم نہیں ہوگی۔

بابو بھگوت پرشاد برہمن بچھمان ساکن موضع اتھری پرگنہ مہلا

صاحب عزت و شریف ہیں انکے معاش کی آمدنی تخمیناً پانچہزار روپیہ سالانہ ہوگی آگے حال راقم کو معلوم نہیں ہے۔

بابو ہنومان پرشاد برہمن بچھمان ساکن موضع اتھری پرگنہ مہلا

یہ بھی شریف و عزت دار خاندانی ہیں انکے معاش کی آمدنی تخمیناً پانچہزار روپیہ سالانہ ہوگی باقی حال راقم کو معلوم نہیں ہے۔

بابو سورج دیو نارائن برہمن بچھمان ساکن موضع تلگڈھ پرگنہ ترسٹھہ

شریف و نجیب خاندانی ہیں عہدہ آنریری مجسٹریٹی کا طرف سے سرکار انگلشیہ کے انکو ملا ہی سنا ہے کہ مزاج میں انکے نہایت درجہ کا اخلاق ہے اور طبیعت میں تواضع ہے معاش دار ہیں آمدنی انکے معاش کی تخمیناً دس ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی۔

چودھری دیاناتھ برہمن بچھمان ساکن موضع لواسی پرگنہ مہلا

شریف و نجیب اور عزت دار خاندانی ہیں ان کی معاش کی آمدنی تخمیناً پانچہزار روپیہ سالانہ

بهوشنا

بهیکن سنگهه برہمن بچهمان ساکن موضع بکیاہا پرگنہ ہرا

زمیندار نامی اور عزت دار و شریف ہین انکے معاش کی آمدنی تخمیناً سولہہ سترہ ہزار روپیہ کے لگ بہگ ہوگی

ہنومان سنگهه برہمن بچهمان ساکن موضع ماتحتی پرگنہ ہرا

صاحب معاش اور شریف اور عزت دار نامی ہین آمدنی انکی معاش کی تخمیناً دس ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی باقی حال سے راقم کو واقفیت نہین ہے—

بابو بشنید یو نارائن ساہی چهتہا برہمن ساکن موضع سانڈهاپتہ بہت سلہ پرگنہ بہارہ

شریف نجیب عزت یافتہ تهے وقت انتظام انکم ٹکس کے یہ اسیسر مقرر ہوئے تهے اور آنریری مجسٹریٹ بهی تهے آگے حال انکا راقم کو معلوم نہین آمدنی انکے معاش کی تخمیناً بیس ہزار روپیہ کے لگ بہگ ہوگی—

بابو سوبرس سنگهه چهتہا برہمن زمیندار ہردی پرگنہ رتی

مرد شریف و نجیب اور رئیس اور دانشمند اور خلیق اور مروت دار اور معاملہ دان و صاحب عزت ہین آمدنی انکے معاش کی تخمیناً دس پندرہ ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی—

بابو شیو پرشاد سنگهه عرف چهمن پرشاد برہمن دونوار زمیندار موضع بلکنڈی پرگنہ سرلیا

[illegible] عزت دار رئیس عالی خاندان [illegible] انکے معاش کی تخمینا [illegible]

[illegible] روپیہ سالانہ کی ہوگی [illegible]

[illegible]

چودھری جگیسر دت برہمن بچھمان ساکن موضع جوگیارہ پرگنہ اوگھارہ

آدمی رئیس شریف خاندانی صاحب عزت اور سخی تھے وارد صادر فقیر و مساکین و سادھو و سنت کو بہت کچھ دیتے تھے انتظام زمینداری خوب جانتے تھے بوڑھے ہوکر لاولد مر گئے اب چودھری سنون پرشاد چودھری و مہر سنگھ نارائن وارثان اونکے موجود ہین آمدنی معاش کی انکی تخمیناً تیس ۳۰ چالیس ہزار روپیہ کے ہوگی بہ سبب فضول خرچی کے مقروض ہین۔

چودھری بابو رام پرشاد سنگھ برہمن بچھمان
ساکن موضع نولاگڈھ پرگنہ نئے پور

شریف و نجیب عزت دار قدیمی ہین حکام ضلع انکو کرسی دیتے ہین صاحب عزت ہین آمدنی انکے معاش کی تخمیناً ساٹھ ہزار روپیہ سے کم نہ ہوگی۔

سمبھو پرشاد برہمن بچھمان ساکن موضع لوکھیرا پرگنہ سرلیا

شریف اور خاندانی عزت دار ہین انکے گھر مین دو ڈھائی سو برس سے زمینداری چلی آتی ہے اس زمینداری مین آٹھ آنہ کی حصہ دار مسماۃ آدت کنور آٹھ آنہ مین کالی پرشاد سنگھ و شیو پرشاد و چھوٹی سنگھ و بجے گوپال سنگھ و گنگا پرشاد سنگھ و سیوراج پرشاد سنگھ و سورج دیو نارائن سنگھ وغیرہ شریک ہین مسماۃ آدت کنور کو آٹھ آنہ مین تیس ۳۰ پینتیس ۳۵ ہزار روپیہ سالانہ تخمینی آمدنی ہوگی اور بقیہ شریک داران کی آمدنی تخمیناً چھ ۶ سات ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی

رام برن سنگھ برہمن بچھمان ساکن موضع رگھو پور پرگنہ بلیہا

مرد شریف و نجیب ہین آمدنی انکے معاش کی تخمیناً پندرہ ۱۵ بیس ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی

بابو گندھرب نارائن ساہی برہمن بچھمان ساکن موضع سانہہ بھاٹیہ [illegible]
شرافت انکی مشہور ہے مرد عزت دار اور رئیس تھے اس خاندان مین بابو [illegible]

وہ موجود ہیں آمدنی انکے معاش کی تخمیناً پندرہ ۱۵ بیس ۲۰ ہزار روپیہ سالانہ سے کم نہین ہوگی۔

منوہر ٹھاکر پسر شتاب ٹھاکر برہمن بھمان
ساکن موضع ریوڑا چکلہ گیے پرگنہ لبارہ

مردم شریف تھے اب اس خاندان مین رچپا رام اور ہیم نارائن ٹھاکر موجود ہین ۔ غرض کہ آمدنی زمینداری کی اس خاندان مین تخمیناً چالیس ہزار روپیہ سے کم نہ ہوگی۔

ہرچرن شوکل قوم برہمن سروریہ ساکن موضع کنہولی
چکلہ گرول پرگنہ لبارہ متعلقہ تعلقہ بشنپور برسی

شریف و نجیب و عزت دار تھے مر گئے اب اس خاندان مین جمنا پرشاد شوکل و سومی پرشاد شوکل وغیرہ موجود ہین تحصیل معاش کے اونکی تخمیناً لاکھہ روپیہ سالانہ کے ہوگی۔

چودہری گنیا سنگھہ برہمن بھمان ساکن موضع ہنور پرگنہ گڈہ چاوند

شریف و نجیب تھے عزت عالی انکے سلاطین تیموریہ کے وقت مین پرگنہ گڈہ چاوند کے چودہری تھے اب چودہری گودر سنگہ بیٹے اونکے موجود ہین آمدنی سالانہ معاش کے اونکی اس وقت ہزار بارہ سو روپیہ تک ہوگی۔

بابو دوناشاہی برہمن بھمان ساکن موضع رولولی پرگنہ رتی

عزت دار نامی تھے مر گئے اب اس خاندان مین بابو رگھوناتھہ پرشاد زندہ موجود ہین آمدنی انکے زمینداری کی تخمیناً پچیس ۲۵ ہزار روپیہ سالانہ سے کم نہین ہوگی۔

بابو درگا پرشاد سنگھہ برہمن بھمان ساکن موضع مدوبن پرگنہ مجھوا

شریف و عزت دار نامی تھے مر گئے بیٹے اونکے بابو رگھوناتھہ پرشاد زندہ موجود ہین آمدنی انکے معاش کی پچاس ہزار روپیہ سالانہ سے کم نہین ہوگی۔

بھکھاری ساہی برہمن بچھمان ساکن موضع پھلاد پور پرگنہ سمرا

شریف اور نجیب تھے مر گئے اونکے بیٹے رام سرن ساہی زندہ اور موجود ہین آمدنی ان کے
معاش کی تخمیناً نو دس ہزار روپیہ سے کم نہین ہوگی۔

کھیدو ٹھاکر برہمن بچھمان ساکن موضع رجواکھری پرگنہ مہسی

زمیندار مشہور اور نامی ہین آدمی شریف و عزت دار ہین وہ خود زندہ ہین سالانہ آمدنی تخمیناً آٹھ ہزار روپیہ
سے کم نہین ہوگی۔

رام کشن ساہی برہمن بچھمان ساکن موضع پیر محمد پور پرگنہ گڈھ چاوند

شریف و نجیب ہین ان کے گھر مین زمینداری انگریزی سلطنت کے قبل سے ہے خود زندہ ہین آمدنی
معاش کے انکی تخمیناً دو ہزار روپیہ سے کم نہ ہوگی۔

بابو رام نندن پرشاد سنگھ برہمن بچھمان ساکن
موضع پرتاب ماند چکلہ کرحول پرگنہ لبارہ

بہر دو شریف اور نجیب و ذی عزت و عالی خاندان ہین ان کے گھر مین ریاست قدیم سے چلی آتی ہے
آمدنی سالانہ اس خاندان کے معاش کی قریب پچیس ہزار روپیہ کے ہوگی ور اسمین چند حصہ دار ہین

بابو شیام بہاری سنگھ قوم برہمن بچھمان طیجنا ساکن گڈھ سوہی
پرگنہ جبر ہوا علاقہ تھانہ حاجی پور متعلقہ ضلع مظفر پور

شریف و نجیب و عالی خاندان ہین انکے خاندان مین زمینداری سلاطین تیموریہ کے وقت
سے چلی آتی ہے بہ سبب کشاکشی معاملات کے کچھ زمینداری ہاتھ سے انکے نکل گئی اب تخمیناً
پانچ چھ ہزار روپیہ سالانہ کی آمدنی ہوگی خاندان انکا بہت اچھا ہے

بابو گوپال نراین سنگھ قوم برہمن بچھمان [illegible] ساکن موضع [illegible]

پرگنہ جبرہوا علاقہ تھانہ حاجی پور متعلقہ ضلع مظفرپور

شریف و نجیب ہین انکے خاندان مین زمینداری بہت اچھی تھی مگر بالفعل بسبب زمینداری کے برباد ہوگئی اب صرف دو تین ہزار روپیہ سالانہ کے معاش سے آمدنی ہوگی۔

بابو اودھ بہاری نراین سنگھ برہمن بھومہان
ساکن موضع ہرولی پرگنہ حاجی پور

مرد شریف و نجیب ہین سکونت اصلی اون کی سورسٹرہ مین ہے اور یہان انکا نانہال ہے اور یہ نانہال مین رہا کرتے ہین ان دونون خاندانون مین سوائے بابو موصوف کے اس وقت تک کوئی وارث جائز نہین ہے آمدنی انکے دونون جگہون کی معاش کی قریب آٹھ روپیہ کے ہوگی سنا ہے کہ انھون نے اپنی جورو کو بسبب کسی گستاخی کے گولی سے مار ڈالا تھا تب وہ مقدمہ فوجداری سے دورہ مین سپرد ہوا اسیشن جج نے سزاے موت کی تجویز کی مگر ہائیکورٹ مین انکی طرف سے اپیل ہوا اور بہت پیروی کی گئی بڑے بڑے کونسلی مقرر ہوئے بہت روپیہ خرچ ہوے آخر کو حکم ضلع کا منسوخ ہوا پھانسی ٹلنے سے انکی رہائی ہوئی۔

ٹھاکر دیو نراین سنگھ ٹھاکر برہمن بھومہان
ساکن موضع محمدپور پرگنہ بیسگے

شریف اور نجیب تھے مرگئے اب انکے بیٹے سورج دیو نراین سنگھ زندہ اور موجود ہین انکی زمینداری کی آمدنی تخمیناً چھ سات ہزار روپیہ سے کم نہوگی۔

رادھا پرشاد مصر برہمن بھومہان ساکن
موضع [illegible] پور پرگنہ [illegible]

شریف و نجیب ہین [illegible] انکے باپ سے بذریعہ [illegible]

وسعاش پیدا کی رادھا پرشاد مصر کو اس وقت زمینداری اچھی ہی معاش کی آمدنی تخمیناً
اٹھارہ ہزار روپیہ سے کم کی نہ ہوگی۔

راج نارائن سنگھ قوم راجپوت ساکن موضع سنگھاڑا چکلہ گرول پرگنہ لبارہ

آدمی شریف و عزت دار ہین زمانہ سابق مین چودھرائی پرگنہ لبارہ کی انھین کے خاندان مین تھی وہی نامور ہین صاحب معاش ہین آمدنی انکے معاش کی تخمیناً بین پچیس ہزار روپیہ سے کم نہ ہوگی۔

چودھری بجناتھ نارائن سنگھ قوم راجپوت ساکن موضع ساری پرگنہ کسمہ

شریف و نجیب و عزت دار قدیمی ہین جلال الدین محمد اکبر بادشاہ کے وقت مین مغربارے وغیرہ مورث کو انکے خطاب چودھرائی کا ملا تھا انکے خاندان مین زمینداری اوسی وقت سے چلی آتی ہی حیدسے پرتاب سنگھ اور اودھ نارائن سنگھ و رود رنارائن سنگھ اسی خاندان مین ہین آمدنی انکے معاش کی اس وقت کس قدر ہی راقم کو معلوم نہین۔

کالی پرشاد سنگھ قوم راجپوت ساکن موضع بنگڑھیا پرگنہ برسون

زمیندار نامی تھے شریف اور نجیب و عزت دار تھے ان کے خاندان مین گوری پرشاد و اجودھیا پرشاد و بیالال سنگھ وغیرہ زندہ موجود ہین سنا ہی کہ آمدنی کل حصہ دارون کی تخمیناً بین پچیس ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی۔

بیرو مترجیت سنگھ قوم راجپوت گند وریا ساکن موضع بسر پرگنہ سنگھ نوپال

شریف ونجیب وعزت دار تھے تخمیناً لاکھ روپیہ کی آمدنی زمینداری سے ملتی تھی مرگئے اب بابو جگموہن سنگھہ اور بابو بالاجیت سنگھہ و بابو جیون سنگھہ وغیرہ زندہ موجود ہین اکثر حصہ معاش کا نیلام ہوگیا اب تخمیناً پندرہ سولھہ ہزار روپیہ کی آمدنی کی زمینداری باقی ہے

بابو جتا من سنگھہ قوم راجپوت گنڈہ وریا
ساکن موضع سکھہ پور پرگنہ ملنی گوپال پور

شریف ونجیب وعزت دار عالی خاندان تھے مرگئے اب اس خاندان مین راے بابو جھکو من سنگھہ بہادر و بابو ننکو سنگھہ و بابو ہرکھہ من سنگھہ و بابو ہرن گربھہ نارائن سنگھہ و بابو ہمن سنگھہ وغیرہ زندہ موجود ہین آمدنی ان سب کے زمینداری کی اسی نواسی ہزار روپیہ تک ہوگی۔

راجہ ٹیک نارائن سنگھہ قوم راجپوت گنڈہ وریا
ساکن موضع برواری پرگنہ ملنی گوپال

بڑے عزت دار اور شریف ونجیب تھے مرگئے اس خاندان مین راجہ سورندر نارائن سنگھہ و راے بابو نریندر نارائن سنگھہ بہادر عرف للا بابو موجود ہین انکی آمدنی تخمیناً لاکھہ روپیہ سے کم نہین ہے خطاب راجگی کا انکو سلاطین تیموریہ کے وقت سے ہے۔

بابو سنگھہ دت راے و بابو اوگر نارائن سنگھہ بہادر قوم
راجپوت گنڈہ وریا ساکن موضع بربل پرگنہ ملنی گوپال

شریف ونجیب وعزت دار خاندانی ہین خود زندہ موجود ہین آمدنی انکے معاش کی تخمیناً بیس ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی۔

راجہ دولت سنگھہ قوم راجپوت گنڈہ وریا
ساکن موضع بھیجا پرگنہ اوتر کھنڈ

شریف اور نجیب عزت دار قدیمی تھے مرگئے اس خاندان مین بابو گوپال سنگھ و بابو لعل جیت سنگھ و بابو پرتھوی پرت نارائن سنگھ موجود ہین آمدنی انکے زمینداری کی تخمیناً ساٹھہ ہزار روپئے سے کم نہین ہی

راجہ ہر لچھہ نارائن سنگھہ بہادر قوم راجپوت گندھوریا ساکن موضع سون برسا پرگنہ لسنگھہ پور گوڑہا

بڑے عزت دار و شریف و نجیب و عالی خاندان ہین خود زندہ ہین آمدنی انکے زمینداری کی تخمیناً لاکھہ روپئے سالانہ سے کم نہین ہی خطاب راجگی تا انکو سلاطین تیموریہ کے وقت سے ہی اور خطاب راجگی و بہادری کا سرکار انگلشیہ سے بھی انکو دیا گیا ہی۔

بابو بہاری سنگھہ قوم راجپوت گندھوریا ساکن موضع جدیا پرگنہ نار دگر

بڑے عزت دار اور شریف و عالی خاندان تھے مرگئے اس خاندان مین بابو اجودھیا پرشاد سنگھہ و بابو جانکی پرشاد سنگھہ پسران بابو لودھ نارائن زندہ موجود ہین آمدنی معاش کی انکی تخمیناً ستر چالیس ہزار روپئے تک ہوگی۔

بابو بوندی سنگھہ قوم راجپوت پنوار ساکن موضع سمری ونجا پرگنہ پیرکیا

شرافت و نجابت و عالی خاندانی و عزت ان کی مشہور ہی مرگئے بابو برجو سنگھہ و بابو شنکر سنگھہ و بابو برج بھوکن سنگھہ وغیرہ اونکے خاندان مین زندہ و موجود ہین انکی زمینداری کی آمدنی پچاس ہزار روپئے سے کم نہ ہوگی۔

بابو رام چرن سنگھہ قوم راجپوت پنوار ساکن موضع شنکر پور پرگنہ پیرکیا

شریف و نجیب اور بڑے عزت دار عالی خاندان تھے مرگئے بابو بھیمن نارائن سنگھہ انکے خاندان مین زندہ و موجود ہین انکی زمینداری کی آمدنی اسی ہزار روپئے سے کم نہ ہوگی یہ بابو

لچھمین نارا ین سنگھہ گیانتے مین بھجن خوب بنائے ہین اور بڑے مخیر ہین سخی نامی ہین اسدا برت خوب دیتے ہین—

بابو للت نارا ین سنگھہ و بابو بھگوانت سنگھہ

قوم راجپوت پنوار ساکنان موضع سوہلی پچھر و بنجار پرگنہ گھر کپیا

شریف نجیب و عزت دار ہین اوربابو للت نارا ین سنگھہ خود زندہ ہین اور بابو بھگوانت سنگھہ مر گئے بابو بھگوانت سنگھہ کے بیٹے بابو شیو سہائے سنگھہ زندہ ہین انکے زمینداری کی آمدنی تخمیناً پچاس ہزار روپے سے کم نہین ہی—

بابو ٹھاکر پرشاد سنگھہ قوم راجپوت گندھوریا ساکن

موضع شاہ پور پرگنہ نسنگھہ پور کوڑہا

بڑے عزت دار اور شریف و نجیب ہین خود زندہ ہین بنارس مین آج کل رہتے ہین تارک الدنیا ہوگئے ہین راہ نیک مین خوب خرچ کرتے ہین پوتے اونکے موجود ہین نام معلوم نہین ہی آمدنی انکے معاش کی تخمیناً پچاس ہزار روپے سے کم نہین ہی—

بابو کیرت نارا ین سنگھہ و بابو اودیت نارا ین سنگھہ

پسران بابو مہتاب سنگھہ قوم راجپوت گندھوریا

ساکن موضع دہدا پرگنہ نسنگھہ پور کوڑہا

بڑے عالی خاندان و عزت دار اور شریف و نجیب ہین دونون آدمی زندہ ہین آمدنی انکے معاش کی تخمیناً دس ہزار روپیہ سالانہ سے کم نہ ہوگی—

منصاحب سنگھہ قوم راجپوت ساکن موضع [illegible] پرگنہ بالا گنج

[illegible]

... آمدنی انکے معاش کی تخمینا ... روپیہ سالانہ سے زیادہ ہوگی۔

بابو راگھو سنگھ قوم راجپوت ساکن موضع بیرنی پرگنہ بالاگنج

شرافت و نجابت اس خاندان کی مشہور ہے وہ مر گئے بیٹے اون کے بابو پرتاب نراین سنگھ زندہ اور موجود ہین یہ بھی بڑے لائق اور رئیس ہین آمدنی انکے معاش کی تخمینا تیس ۳۵ پینتیس ہزار روپیہ تک ہوگی۔

بابو امراو بہادر سنگھ و بابو رام پرشاد سنگھ قوم راجپوت ساکن موضع بکری جیکلہ گرجوان پرگنہ لسباز

آدمی شریف و نجیب و عزت دار خاندانی قدیم اور زمیندار نامی ہین آمدنی سالانہ اونکے معاش کی تیس ہزار روپیہ تک ہوگی۔

بابو نندن لعل قوم کھتری ساکن موضع جندہا پرگنہ سرلسیا

یہ برادر زادہ بابو برج بہاری لال قوم کھتری ساکن حضرت جندہا پرگنہ سرلسیا کے ہین آدمی جوان مروت دار پختہ کار معاملہ دان ہوشیار اور عزت دار اور عالی خاندان ہین اکثر اوقات مقام مظفرپور مین قیام رکھتے ہین اوس مقام مین انکی ریاست مسلم الثبوت ہے آمدنی انکے معاش کی تخمینی لاکھہ روپیہ سے کم نہ ہوگی۔

رامدیال مہتہ کھتری ساکن دربھنگہ

شریف نجیب عزت دار ذی مقدور بہت دولت تھے مر گئے اونکے وارثون سے سوہن لال مہتہ ... در بھنگہ کے تھے بعد اوسکے کشن بلبھہ مہتہ اور گورپرشاد مہتہ اونکے وارثون مین بڑے ... گذر گئے ہین اب اونکے خاندان مین بنسی لال مہتہ وغیرہ وارثان رامن سنگھ مہتہ ... رام مہتہ و رام پرشاد مہتہ شوہر ... بی بی پوران کشن بلبھہ مہتہ ... کی زندہ

...دہین تخمیناً پندرہ بیس ہزار روپیہ کی آمدنی ... ہے کے معاش کی ہوئی۔

شیام پرشاد مہتہ کہتری ساکن محلہ ضیا نگر پرگنہ حویلی دربہنگہ

آدمی شریف و نجیب عزت دار خاندانی ہین اور صاحب مقدور و خوش انتظام ہین۔

گوپال لال کہتری ساکن مظفر پور

مرد شریف اور نجیب عزت دار صاحب اخلاق ہین مکان انکا منیر شریف پرگنہ منیر ضلع پٹنہ مین تہا بتقریب نوکری تہانہ داری ضلع ترہت مین آئے اور عہدہ تہانہ داری پر ایک مدت تک معمور رہے بعد اوسکے نوکری سے استعفا دیا اور خانہ نشین ہوئے اونکے تین بیٹے ہین ایک اوسمی اجودہیا پرشاد کہ یہ بہت عمدہ آدمی شعور دار لیاقت دار صاحب اخلاق خوش تمیز ہین محکمہ کورٹ آف وارڈس راج دربہنگہ مین عہدہ محافظ دفتری پر معمور تہے بعد اوسکے خاص مظفر پور مین طرف سے سرکار انگلشیہ کے سارجن مقرر ہوئے اوسکے بعد موقوف ہوئے خانہ نشین ہین اب پیشہ تجارت اسباب انگریزی کا کرتے ہین تجارت سے بہت کچھ سرمایہ حاصل کیا ہی اونہون نے ایک کتاب مسمی بہ ریاض ترہت تاریخ کی تالیف کی ہی دوسرے بیٹے اونکے مہادیو لال ہین وہ بہی جوان ذی علم و ذی شعور صاحب اخلاق اور ہوشیار ہین اور محکمہ کلکٹری مین مظفر پور کے اول کرانی ہین تیسرے بیٹے اونکے لچہمن پرشاد ہین انگریزی جانتے ہین دوکان تجارت اسباب انگریزی و چہاپہ خانہ کے مہتمم ہین۔

اجودہیا پرشاد قوم کہتری ساکن محلہ اکہاڑا گہاٹ متعلقہ مظفر پور

شریف و نجیب ہین آبا و اجداد اونکے سکندرپور ضلع اعظم گڈہہ کے رہنے والے تہے جگیون لعل باپ انکے بہ تقریب تجارت اس ضلع مین آئے اجودہیا پرشاد آدمی ذی علم ہین انگریزی اردو فارسی ہندی جانتے ہین (ہندی بیاکرن و سنسکرت جنت جامنی شبد سنگرہ) اونکی تصنیفا

[illegible] ہے۔

سرا [illegible] نندی پت چھتہ بہادر ساکن مالی نگر پرگنہ کسمہ بعدہٗ ساکن قصبہ مظفرپور ضلع ترہت پہلے پیشہ زمینداری اور مہاجنی کا کرتے تھے آدمی شریف و نجیب و عزت دار نامی و گرامی و صاحب ہمت تھے گورنمنٹ بنگال نے ضلع ترہت میں پہلے انہین کو خطاب راے بہادر کا عطا فرمایا تھا باوجود دولت کے مزاج مین تواضع اور فروتنی و بردباری تھی کاروبار ان کی کوٹھی کا قریب پچاس لاکھ روپیہ کے ہوگا قحط مین ۱۲۷۶ فصلی کے انھون نے مظفرپور مین بڑی داد و دہش کی تھی آمدنی ان کے معاش اور کاروبار کی سالانہ تخمیناً اسّی نوّے ہزار روپیہ کی ہوگی مر گئے بابو شیشر پرشاد بیٹے ان کے زندہ اور موجود ہین یہ بھی بڑے لائق اور مروت دار اور رئیس ہین۔

رام غلام چھتہ و رام آدھین چھتہ اقوام کھتری ساکن موضع مالی نگر پرگنہ کسمہ شریف ہین مہاجنی اور زمینداری کرتے ہین تخمیناً سات آٹھ ہزار روپیہ سے آمدنی کم نہ ہوگی۔

بولاقی لال چھتہ کھتری ساکن موضع مالی نگر پرگنہ کسمہ

شریف ہین مہاجنی و زمینداری کرتے ہین تخمیناً دو ہزار روپیہ سالانہ سے آمدنی انکی کم نہ ہوگی

بابو جوگل پرشاد کھتری ساکن مظفرپور چکلہ پرگنہ لسباڑہ

شریف اور نجیب تھے پہلے مظفرپور مین عدالت اعلیٰ کے وکیل تھے بعد عہدہ منصفی پر مقام [illegible] اور بھوٹہ کے سرفراز ہوئے آدمی بہت عمدہ اور سنجیدہ و بردبار تھے نو دس برس گذرا ہوگا کہ مر گئے اب بیٹے انکے راجی لعل عرف رام پرشاد زندہ و موجود ہین آمدنی زمینداری کی انکے تخمیناً تین ہزار روپیہ سالانہ تک ہوگی۔

گوری شنکر قوم کھتری ساکن محلہ اکھاڑہ گھاٹ متعلقہ مظفرپور

شریف و نجیب ہین بابو گوبندرام چچا انکے کلکٹری مظفرپور کے سرشتہ [illegible] تھے زمینداری آمدنی

تخمیناً تین ہزار روپیہ تک ہوگی۔

بابو تلسی رام کھتری ساکن موضع پرتاپ ہٹا ندیکا گڑھ ل پرگنہ لبسارہ

شریف تھے اس خاندان مین زمینداری بہت اچھی ہے مر گئے اب اس خاندان مین بابو کشن بہاری بیٹے انکے موجود ہین سالانہ آمدنی زمینداری کی تخمیناً بائیس ہزار روپیہ سے کم نہ ہوگی

سکھی چند و درباری لال اگروالہ ساکن قصبہ دربھنگہ

یہ دونو بھائی بڑے رئیس اور صاحب عزت تھے مر گئے اب ونکے خاندان مین اس وقت بابو لعل جی ساہو و رگھو نندن لال جی ساہو اور رگھوبر دیال ساہو و رام غلام ساہو و تربینی لال و دشہر ادا اس غیر موجود ہین سب بھی بہت لائق ہین مکانات پختہ ان سب کے نہایت عمدہ اور عالیشان ہین طریق نشست برخاست کا اونھون کے یہان بہت اچھا ہے اس خاندان مین بہت بڑی سی معاش تخمیناً لاکھ روپیہ سے زیادہ آمدنی کی ہوگی۔

راے بنواری لال ساہو بہادر اگروالہ ساکن قصبہ دربھنگہ

شریف و نجیب و عزت دار ہین باپ انکے بابو بھکھاری لال بھی خوش گذران او خوش وجاہت تھے مگر راے بنواری لال نے بذریعہ ٹھیکہ داری زمینداری مہاراج کنوار بابو کیرت سنگھ زمیندار مرحوم اپنے وقت مین بڑی دولت و عزت پیدا کی تخمیناً اسی لاکھ روپیہ کا سرمایہ پیدا کیا ہمیشہ مہاجنی و زمینداری کا کرتے ہین اور اس ذریعہ سے بہت زمینداری ہاتھ لگی انھون نے اپنے وقت مین ایک شیو مندل بھی گھاٹ پر اور ایک مندل اپنے گھر کے نزدیک اور ایک پل آہنی دریاے باگھمتی مین بھی گھاٹ پر بنوایا ہے اور اوس پل کے بنوانے مین تخمیناً پچیس ہزار روپیہ خرچ ہوئے ہین اس پل بنوانے کے صلہ مین گورنمنٹ انگلشیہ نے [illegible] فروری [illegible] خلعت اور خطاب راے بہادر کا عطا فرمایا۔

راے گوبردھن لال بہادر ساکن قصبہ دربھنگہ

یہ بھی قوم اگروالہ مرد شریف و نجیب و عزت دار ہین پیشہ مہاجنی اور زمینداری کا کرتے ہین پیشہ مہاجنی
اور ٹھیکہ داری وغیرہ سے اس وقت تخمیناً چالیس پچاس لاکھ روپیہ کا کاروبار ہے آدمی صاحب اخلاق
و مروت ہے اور ہین انکے باپ بابو دیبی پرشاد نے ایک پل آہنی دریاے لکھندی مین قریب بنی آباد
کے بنوایا تھا اوسمین چوبیس ہزار روپیہ خرچ ہوے ہین اوسکے صلہ مین خطاب راے بہادری کا
بابو دیبی پرشاد کو ملا تھا مگر اونکی حیات مین خلعت نہین دیا گیا سنہ ۱۲۸۱ فصلی کے اساڑھ مہینے
مین وہ انتقال کر گئے راے گوبردھن لال نے سنہ ۱۲۸۱ فصلی کے قحط مین انتظام خیرات اور
رعایا پروری وغیرہ کا بہت اچھا کیا جسمین قریب ساٹھ ہزار روپیہ کے اونھون نے اپنے پاس سے
خرچ کیا اوسکے صلہ مین خلعت او خطاب راے بہادری کا بماہ فروری سنہ ۱۸۷۵ع جسکا مطابق
سنہ ۱۲۸۲ فصلی ہوتا ہے بمقام پٹنہ مستر مکنف صاحب کمشنر کے عہد مین ملا تھا بعد اوسکے راے
گوبردھن لال نے مقام دربھنگہ مین محلہ گوبارہ مین دریاے باگمتی کے کنارہ پر ایک مکان پختہ
و ایک گھاٹ سنگین بخرچ پندرہ ہزار روپیہ کے بنوایا ہے اور ایک منڈل سنگی قریب اپنے مکان
کے جسکو بابو دیبی پرشاد متوفی نے بنوانا شروع کیا تھا اور وہ منڈل اونکی حیات مین تیار نہ ہوسکا
اوسکو بھی بخرچ کثیر تیار کرایا اور وہ منڈل بہت اچھا ہے اور اسی خاندان مین بابو لال جی لال
عرف للو جو برادر زادہ بابو دیبی پرشاد کے ہین بہت خوب آدمی ہین اخلاق اونکا بہت وسیع ہے کسی وقت
مروت کے احاطہ سے قدم باہر نہین رکھتے ہین —

گوپال داس ولد تلسی لال قوم اگروالہ ساکن سابق
دربھنگہ حال ساکنان مظفرپور محلہ پرانہ آباد

یہ دونون بھائی حقیقی ... شریف زمانی مہاجن ... دونون بھائی مر گئے بابو گوپال داس

بیٹے بابو جانکی پرشاد اور بابو منوہر لال کے ہین بابو منوہر پرشاد زندہ اور موجود ہین اور دونون بھائیون کے وراثت علیحدہ علیحدہ ہین کاروبار مہاجنی کا تخمیناً دس لاکھ روپیہ سے کم نہین ہوگا اور زمینداری کی بھی آمدنی اچھی ہے۔

ہردی نارائن اگروالہ ساکن موضع اولاو پرگنہ مالکی

شریف اور ذی عزت ہین زمینداری سے اندازاً دو لاکھ روپیہ سے آمدنی کم نہ ہوگی اور پیشہ مہاجنی سے بھی لاکھون روپیہ کی آمدنی ہے۔

جمنا پرشاد اگروالہ ساکن موضع اولاو پرگنہ مالکی

شریف و عزت دار ہین زمینداری اور مہاجنی دونون سے آمدنی تخمیناً پچاس ہزار روپیہ سالانہ سے کم نہین ہوگی

بابو فتح چند اگروالہ ساکن مظفر پور

شریف اور نجیب و عزت دار تھے لاولد مر گئے داماد انکے بابو منوہر لال زندہ اور موجود ہین آمدنی انکے زمینداری کی تخمیناً پچاس ہزار روپیہ سے کم نہین ہوگی اور کاروبار مہاجنی کا قریب دو لاکھ روپیہ کا ہوگا

جھگن لال قوم گولوارہ ساکن قصبہ دربھنگہ

یہ بھی شریف و نجیب اور عزت دار تھے بڑا اچھا تھہ ساہوکار کے یہان گماشتہ تھے اب انکے خاندان مین اکثر دیال موجود ہین انکے معاش کی آمدنی تخمیناً دس ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی۔

شیو نندن لال و جادو نندن لال قوم گولوارہ ساکن موضع سلیم پور پرگنہ ترکی

شرافت و نجابت ان کی اچھی ہے موہن ساہو مورث اعلیٰ انکے راجہ پرسونی کے دربار مین نوکر تھے اوسی ذریعہ سے مال و متعدد بہت حاصل کیا زمینداری سے تخمیناً بارہ تیرہ ہزار روپیہ کی آمدنی ہوگی۔

متر لال چودھری برہمن متعلق ساکن موضع لکشن پور بنداپج پرگنہ بنداپج
قدیم عزت دار اور شریف و نجیب عالی خاندان و اہل دولت و معاش ہین تخمیناً چار سو برس سے
اِنکے گھر مین دولت اور معاش و زمینداری چلی آتی ہی دھنپت چودھری اِنکے مورث اعلیٰ کو دربار
سے بادشاہ دہلی کے خطاب چودھرائی کا ملا تھا بعد دھنپت چودھری کے ہمایون چودھری کو
دربار شاہی سے چودھرائی پرگنہ بنداپج کی عنایت ہوئی تھی اِس خاندان مین ایک شخص شیولال
چودھری بڑے نامور و ذی فہم و معاملہ دان و صاحب اخلاق گذرے ہین اب بجائی جی چودھری
عرف ہیرالال چودھری مع تنے شیولال چودھری کے موجود ہین چال چلن اِن سبھونکا بہت اچھا ہے
آمدنی اِنکے معاش کی تخمیناً پچیس ہزار روپیہ کی ہوگی متر لال چودھری کو منصب آنریری
مجسٹریٹی و عہدہ منوسپل کمشنری کا انکو مفوض ہی مسٹر اے بی مکڈونل صاحب کلکٹر دربھنگہ نے
بہ تقریب دربار قیصریہ جو یکم جنوری ۱۸۷۷ء کو دربھنگہ مین ترتیب پایا تھا ایک سارٹیفکٹ انکو دی تھی
اور قبل دربار کے مسٹر اے بی مکڈونل صاحب مجسٹریٹ و کلکٹر ضلع دربھنگہ نے راقم کو بھی ایک پروانہ
واسطے حاضر ہونے کے دربار قیصریہ مین لکھا تھا چنانچہ راقم اوس دربار مین حاضر ہوا بیٹھنے کو
کرسی عنایت ہوئی۔

چودھری راجا ٹھاکر برہمن متعلق ساکن موضع سنگھوارہ پرگنہ بھروارہ

آدمی شریف اور ذی مقدور و اہل دولت ہین اور پیشہ زمینداری و مہاجنی کا کرتے ہین
آمدنی ان کے معاش کی مع مہاجنی تخمیناً پچاس ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی آدمی بڑے
منتظم ہین فضول خرچی نہین رکھتے ہین کہتے ہین کہ محمد جلال الدین اکبر بادشاہ کے وقت
مین جیو بھوج ٹھاکر اونکے مورث کو خطاب چودھرائی کا اور ایک موضع بسنا تھہ ٹپی عرف
بانکا پرگنہ بھروارہ عطا ہوا تھا

نہال سنگہ چودھری زمین متھل ساکن موضع کورسون پرگنہ دہرور
یہ بھی زمیندار نامی تھے شریف اور نجیب و عزت دار تھے مر گئے اونکے خاندان مین چھترا این چودھری
وسرب نارائن چودھری وچند نارائن چودھری وغیرہ زندہ وموجود ہین زمینداری بھی ہی

بنسی دھر چودھری برہمن متھل ساکن موضع بابی پور پرگنہ جاکھر
زمیندار عزت دار و نامی تھے اپنے وقت مین معاش اور عزت ونام آوری پیدا کی تھی مر گئے اونکے
دار ثون سے بھیر تھہ نارائن چودھری اور لچھمن چودھری زندہ وموجود ہین ـ

پرمیشری دت چودھری برہمن متھل ساکن موضع بہیڑی پرگنہ ہاوی
زمیندار نامی اور عزت دار تھے شریف ونجیب خاندانی تھے مر گئے زمینداری بھی اچھی ہی

پرتھی دھر مصر قوم برہمن شاکلدیپی ساکن موضع بھولوریا پرگنہ ملکی
شریف اور نجیب تھے اپنی کوشش اور سعی سے اپنے وقت مین بہت کچھ معاش اور مقدور پیدا کیا
مر گئے سوم پرکاس مصر اون کے بیٹے بعد اونکے اپنی زمینداری کا کام کرتے رہے وہ بھی مر گئے
اونکے بیٹے جی پرکاس مصر ہوئے وہ بھی اپنی زمینداری کے کامون مین تاحیات مصروف
رہے اونکے دو بیٹے ہوئے شیو پرکاس مصر عرف لال بابو و نرسنگھ پرکاس مصر یہ دونون بھائی زندہ
وموجود ہین انکے معاش کی آمدنی تخمیناً بیس ہزار روپیہ سالانہ ہوگی مگر آٹھ آنہ حصہ شیو پرکاس مصر کا بہ تحت
انتظام کورٹ آف وارڈس سرکار کے ہی اور آٹھ آنہ حصہ نرسنگھ پرکاس مصر کا خاص بدخل اونکے ہی آگے
حال صفات ذاتی کا اون لوگون کے راقم کو معلوم نہین ہی مگر اسقدر معلوم ہوا ہی کہ بہ سبب ذی عزت
ہونے اون لوگون کے اکثر حکام اون لوگون کے مکان پر آیا جایا کرتے ہین ـ

شیو سہای ساہو قوم باتھم ساکن مظفرپور
آدمی عزت دار اور ذی مقدور تھے مر گئے منوہر لال ساہو اونکے پوتے زندہ اور موجود ہین

صرف زمینداری سے آمدنی اُنکی تخمیناً چالیس ہزار روپیہ سے کم نہیں ہے اور کار مہاجنی کا دس لاکھ روپیہ سے زیادہ ہوگا۔

چمن لال چودھری قوم کلوار ساکن مظفرپور

عزت دار اور نامی شخص تھے مرگئے اِس خاندان مین زمینداری اور مہاجنی دونوں ہے زمینداری سے آمدنی تخمیناً ساٹھہ ہزار روپیہ سے کم نہ ہوگی اور کار بار مہاجنی کا تخمیناً دو لاکھہ روپیہ یا زیادہ ہوگا اور بابو تھوا لال چودھری برادرزادہ چمن لال چودھری کلکٹری ضلع مظفرپور کے خزانچی ہین اور بابو شیو بخش چودھری چھوٹے بھائی اونکے نائب خزانچی ہین و بابو گوکل چند چودھری اونکے بھائی اونکے ضلع چھپرہ مین ڈپٹی کلکٹر ہوئے تھے آدمی لائق و سلیم الطبع ہین۔

کیفیت رؤسا و شرفار قوم کالیستہ سریباستب دامشٹ و گورو ماتھر سکنای ضلع ترہت

رائے مردان سنگھہ کالیستہ سریباستب ساکن قصبہ دربھنگہ

سُنتے ہین کہ یہ قانون گو صدر صوبہ بہار کے تھے مرد شریف و نجیب تھے بڑے صاحب عزت اور نامی و گرامی تھے جس محلہ مین وہ رہتے تھے وہ محلہ اونھین کے نام سے مشہور ہے اِس خاندان مین اب کوئی شخص نہین ہے۔

لالہ سیتاپت کالیستہ سریباستب ساکن قصبہ دربھنگہ

شریف اور نجیب اور عالی خاندان و گرامی تھے صاحب معاش تھے اب وارثون اونکے مین سے اونکے درگا پرشاد مختار کلکٹری و فوجداری دربھنگہ اور بیجا لال پسر کاشی ناتھہ موجود ہین اور دربھنگہ مین محلہ لالہ سیتاپت انہین کے نام سے مشہور ہے۔

دلیوان بابو ناتھ کالیستھ سریباستب ساکن قصبہ دربھنگہ

اپنے وقت میں انہوں نے بذریعہ سررشتہ داری کلکٹری ضلع ترہت اور بعدہ بذریعہ دلیوانگری مہاراجہ مادھو سنگھ بہادر کے ایک بڑی عزت اور مقدرت اور دولت حاصل کی تھی اور شریف اور نجیب اور عالی خاندان تھے بہت بڑی سی معاش پیدا کی تھی اب اس خاندان میں بابو کالیچرن سب رجسٹرار و لسنگھ سرائے اور بابو درگاچرن وغیرہ نبیرۂ بابو برج لال سنگھ اور بابو گرجاچرن ولد بابو کرشن کشور لال نبیرۂ بابو گوبردھن لال زندہ اور موجود ہیں یہ خاندان بہت اچھا ہے بابو بنجاب رائے برادر عموی راقم تاریخ ہذا کی شادی بابو گردھاری لال برادر حقیقی بابو گوبردھن لال کی لڑکی سے ہوئی ہے

لالہ جھنگو لال کالیست سریباستب ساکن محلہ مصر ٹولہ قصبہ دربھنگہ

آدمی شریف اور نجیب اور خاندانی اور اہل عزت اور محرر سررشتۂ زمینداری قانونگویان صدر سرکار ترہت کے تھے انکے ایک بیٹے لالہ جانکی رام تھے وہ بھی بڑے لائق تھے اونکی بیٹی سے منشی رادھا کشن چچا حقیقی راقم کی دوسری شادی ہوئی تھی—

لالہ راجارام کالیست سریباستب بہار دواج گوتر مورث اعلی راقم تاریخ ہذا ساکن قصبہ دربھنگہ پرگنہ ہویلی دربھنگہ

ان کے آبا و اجداد اصل رہنے والے موضع بندولی متصل جودھیاجی کے تھے وہاں سے موضع دزیرا پور پرگنہ بلیا ضلع غازی پور میں جو متصل بھرگو جی کے ہے آکر سکونت اختیار کی چنانچہ متصل موضع دزیرا پور کے موضع گفتش پور و موضع برہماین و موضع بہادر پور و موضع ساگرپالی پرگنہ بلیا میں بہار دواج گوتر کے کالیستھ بہت کثرت سے رہتے ہیں لالہ راجارام کہ موضع مرزا ضلع چھپرہ کے ساکن تھے اونکے دو بیٹے ہوئے اول موہن لال— دوم سیام لال—

موہن لال کی شادی موضع چندن پٹی پرگنہ بہادرپور میں ہوئی تھی اور سیام لال کی شادی موضع جھمار
پرگنہ رتی ضلع مظفرپور میں ہوئی تھی لالہ راجا رام بعد شادی سیام لال کے امروہے سے بسبب
حصول کسی عہدہ سلطانی کے جھمارپور میں آکر قیام پذیر ہوئے تھے اوسکے بعد موضع جھمارپور میں
تنہا رہنا مناسب نہ سمجھ کے بہ سبب لگاو برادری کے موضع چندن پٹی میں بود و باش اختیار کی
زاں بعد بامید حصول عہدہ سلطانی کے دربار میں نواب محمد معصوم خان کے مع اہل و عیال
دربھنگہ میں آکر قیام پذیر ہوئے بعد اوسکے موہن لال اونکے بیٹے نواب محمد معصوم خان عامل
دربھنگہ کی سرکار میں کسی اچھی خدمت پر مقرر ہوئے لالہ موہن لال کے دو بیٹے ہوئے
اول صاحب رام دوم لال چند لال چند نے لاولد انتقال کیا۔

صاحب رام بحصول خطاب رائے بجائے پدر بزرگوار اپنی خدمت مفوضہ پر معزز رہے اونکے
تین بیٹے ہوئے اول سروپ سنگھ دوم رام سنگھ سوم کنور سنگھ لالہ سروپ سنگھ مہاراجہ
مادھو سنگھ راجہ دربھنگہ کی طرف سے پرگنہ آہس کے تحصیلدار مقرر ہوئے رام سنگھ
اور کنور سنگھ خانہ نشین رہے کنور سنگھ نے شادی نہیں کی لاولد انتقال کیا۔

لالہ سروپ سنگھ کے چار بیٹے تھے اول گور سہائے سنگھ دوم شیون لال سوم برج لال سنگھ
چہارم منہرن لال چنانچہ گور سہائے سنگھ کے پوتے میوا لال پسر منوہان سہائے و شیون لال
پوتے ہری ہر چرن پسر رام بلبھ لال و برج لال سنگھ کے پوتے سنبیر دیال پسر نورنگی لال و
چھتر بھوج سہائے پسر کلیان سنگھ و ستل پرشاد پسر بھیکو لال نبیرہ رام سنگھ اور چھتر دھاری لال
پسر نوربازی لال و مہامایا پرشاد پسر مہاراج سنگھ پر پوتے رام سنگھ جو یہ سب ہم جدی راقم تاریخ ہذا
کے ہوتے ہیں موجود ہیں منشی منہرن لال موصوف اولاً عہدہ سر رشتہ داری پر محکمہ
دیوانی صاحب جج بہادر مظفرپور ضلع ترہت کے سرفراز ہوئے اوسکے بعد کلکٹری مظفرپور کی

سررشتہ داری کا عہدہ پایا بعہد مہاراجہ چھتر سنگھ بہادر و رہنمائی کے راجا نے اپنے دفتر خانہ خاص
کا منشی مقرر کیا منشی منہرن لال موصوف بڑے رئیس و صاحب توقیر نامی گرامی منشی بی نظیر
و ذی عزت و صاحب ثروت تھے اپنے وقت مین وہ بھی بہت کچھ مال و دولت و ثروت زمینداری
حاصل کی اور عہد دولت سے مہاراجہ چھتر سنگھ بہادر کے عہد دولت مہاراجہ مہیندر سنگھ بہادر کے
انتظام معاملات راج کا کرتے رہے انکے اختیار اور کوشش سے بہت سے شرفا کا دربار مین عمل دخل
صاحب بہادر کے گذر ہوا اسکے ایسے سخی و کریم تھے کہ ہزارون شریف و غربا و مساکین
و سادھو و سنت کی پرداخت کرتے تھے انھون نے اپنے وقت مین اپنے مال کسب حلال
سے شوالہ بنوایا اور تالاب کھدوایا اور کنوین کھدوائے اور مکان اپنے رہنے کا پختہ بنوایا
اور بہت سی زمینداری خریدکی اور جس محلہ مین رہتے تھے اوسکو آباد کرایا چنانچہ وہ محلہ بلفظ
منشی منہرن لال مشہور ہے
نواسی برس کی عمر مین ۱۲۶۹ فصلی کے بارھوین بیساکھ روز منگل کو بعد غروب آفتاب گنگا جی کے
کنارہ پر پہونچکر انتقال کیا بعد اوسکے منشی بجرنگی سہاے بڑے بیٹے اونکے کہ آدمی بزرگ و رئیس
و دانشمند و مخیر و صاحب مروت تھے پہلے کوٹھی نیل موضع تہوری پرگنہ جکھنی کے منشی ہوئے
بعہد مہاراجہ سنگھ بہادر کے عہد مین پرگنہ بھدوہی کے تحصیلدار ہوئے لاکھون روپیہ کی
تحصیل اونکے علاقہ مین تھی الغرض اونھون نے بھی اچھی دولت و مالیت و معاش پیدا کی
بدری ناتھ برادر حقیقی راقم کو جو برادر زادہ اونکے ہین حسب رواج متعلق کر مقرر کرکے
تمام برہمنون بھادون ۱۲۸۰ فصلی مین بگذاشت ایک دختر جسکی شادی موضع پرگنہ
بھدوہی مین لال بہادر لال خلف لالہ منوہر لال سے ہوئی تھی مر گئے دوسرے بیٹے
منشی منہرن لال موصوف کے بابو جی کشن لال کہ والد راقم تاریخ ہذا کے تھے آٹھ برس

وکالت درجہ اعلی محکمہ دیوانی ضلع ترہت پر مقرر ہوئے بہت روز تک اس منصب کو انجام
کرتے رہے بعدہ بعہدہ منصفی سرفراز ہوئے جب عمر زیادہ ہو گئی اور آنکھ مین روشنی کم ہو گئی
تو خانہ نشین ہوئے اور تاریخ سترھوین ماگھ سنہ ۱۲۸۰ فصلی مین روز پنجشنبہ کو صبح کے وقت
دربھنگہ مین کالی استھان مین شیو منڈل کے سامنے چھیاسٹھہ برس کی عمر مین رحلت [illegible]
راقم تاریخ ہذا اور مہدی ناتھ برادر حقیقی راقم کبلا اس کی طرف سدھارے تیسرے بیٹے
منشی سندرن لال موصوف کے منشی رادھا کشن لال جو چچا حقیقی راقم کے ہین وہ چوتھے بیٹے
دن مہاراجہ رودر سنگھ بہادر کے دربار مین نوکر تھے بعد اوسکے خانہ نشین ہوئے
ابھی تک زندہ اور موجود ہین اونکے دو بیٹے موجود ہین اول بابو گنگا پرشاد دوم بابو کملا پرشاد

راقم تاریخ ہذا کی کیفیت یہ ہے

ابتدائے شعور سے راقم کو شوق تحصیل علم فارسی اور عربی کا رہا چنانچہ علم صرف و نحو عربی
مولوی امیر علی الہ آبادی سے اور کچھ دن مولانا امام شاہ و مولانا بہرام شاہ سے پڑھا اور فارسی
کی کتابین مثل طغرا و ظہوری و مینا بازار و پنج رقعہ و وقائع نعمت خان عالی و قصہ بدر چاچ و دیوان غنی
و ملا ابو الفضل اور خاقانی و انوری و دیوان ناصر علی وغیرہ مولوی امیر علی موصوف سے پڑھین
اور فن شاعری اردو کا مولوی مرشد حسن تخلص کامل سے حاصل کیا اور ۱۸۵۶ء عیسوی مین
امتحان دیگر منصب وکالت درجہ دوم کا حاصل کیا و بہ تحریک مسٹر اے بی کمپل صاحب
بہادر کمشنر ضلع دربھنگہ بحکم گورنمنٹ بنگال ۱۵ اگست ۱۸۷۶ء عیسوی کو آنریری مجسٹریٹ
بااختیار درجہ سوم کے بعد ۲۴ مارچ ۱۸۷۸ء عیسوی کو میونسپل کمشنر و تاریخ دوم جنوری ۱۸۷۹ء
[illegible] کمشنر [illegible] سکول کمیٹی و ۲۹ جون ۱۸۸۰ء کو گورنمنٹ بنگال [illegible] دربھنگہ

مقرر ہوا اور ایک [illegible] سب [illegible] سرفراز ہوا اور چند [illegible] بھی زبان [illegible]
ذیل میں عرض کرتا ہے اور تخلص راقم کا فطرت ہے

غزل تصنیفی بہاری لال تخلص بہ فطرت مؤلف تاریخ ہذا

روئے تاباں کو جو دیکھا بولی قامت دیکھئے
آفتاب حشر تو دیکھا قیامت دیکھئے

ڈھونڈھتے پھرتے ہیں ہم اور آپ چھپتے پھرتے ہیں
اپنی نفرت دیکھئے اور میری رغبت دیکھئے

جوڑتے ہیں ہاتھ ہم اور تم پاؤں دکھلاتے نہیں
اپنی نخوت دیکھئے اور میری منت دیکھئے

جان دیتے ہیں ہم اور تم کھینچتے ہو تیغ تیز
میری الفت دیکھئے اپنی عداوت دیکھئے

ہر گھڑی نام خدا اوس کو رہتی ہے یہ فکر
چوٹی کنگھی کیجئے اور اپنی صورت دیکھئے

تو نے مجھ کو تنگ دی اور ہمنے دل تک دیدیا
میری ہمت دیکھئے اور اپنی ہمت دیکھئے

ہاتھا پائی جب میں کرتا ہوں تو کہتا ہے وہ طفل
میری طاقت دیکھئے اور اپنی طاقت دیکھئے

ہم تو کرتے ہیں صفت اور آپ گالی دیتے ہیں
میری عادت دیکھئے اور اپنی عادت دیکھئے

بوسۂ رخسار مانگا تو یہ فرمانے لگے
جاکے مونھ دھو آئیے اور اپنی رویت دیکھئے

آپ غیروں سے تو ناحق رو و رنجا کرتے ہیں
اپنی عزت دیکھئے اور اونکی عزت دیکھئے

جانب آئینہ زانو جو دیکھا بول اوٹھے
مثل آئینہ کہیں ہوئے نہ حیرت دیکھئے

پیار کی نظروں سے تو کب دیکھتے ہیں آپ ادھر
چتونوں سے قہر ہی کی سوئے فطرت دیکھئے

دیگر

ہزاروں روز دل تابہ یک اجل ہے
تو اے جان [illegible]

دم گریہ بھی سیر ہے لکھنؤ کی — جو اشک آنکھ مین ہے وہ موتی محل ہے

تصور ہے پستان کا چشم تر مین — کہ تالاب مین اے گل تر کنول ہے

کہون کیا لعاب دہن کی حقیقت — صفائی مین شیر اور مزہ مین عسل ہے

نرت ہو جھ بر داشت ہے ہر کسی کا — یہ مصری ہے یا قند ہے یا عسل ہے

کہا زلف کو شک تو عفو کیجے — خطا اپنی صاحب یہ پہلی پہل ہے

مقرر کسی کی قضا آکے پوچھی — اجی بے طرح آج تیوری مین بل ہے

سر شام کو مجھے یہ پوچھتے تو بولے — اے تیرے آنے کا یہ کیا محل ہے

نہین گرد چہرے کے گیسوے مشکین — اجی سنبلہ مین قمر آج کل ہے

بسی جاتی ہے جان اپنی جو ہر دم — ترا بھی دل سخت گویا کھرل ہے

سنگالین گے تیری پلنگڑی اوٹھا کر — پری رو مجھے نقش حب کا عمل ہے

گر اونے سینے ہی جا بی کی کرتی — دل زار کیون لوٹ پوٹ آج کل ہے

اجی کس طرح مان لین آج ہم عذر — ہمیشہ تو صاحب یہی آج کل ہے

طبیعت یہ ہو ناز کیونکر نہ فطرت — جو شعر اس غزل مین ہے وہ بے بدل ہے

دیگر

اوس طرف تیغ آزمائی ہے — مین نے گردن ادہر جھکائی ہے

اس طرف عجز و جبہہ سائی ہے — اوس طرف ناز و کبریائی ہے

لیلی محمل مین یہ درائی ہے — دل مین تلوار یا سمائی ہے

تیری درگاہ کے ہین سب سائل — آسمان کاسۂ گدائی ہے

بوسے لینے مین وہ بگڑتے ہین — صلح مین یہ عجب لڑائی ہے

جگنوؤں سے ہے آب کی ظاہر — آنکھ تم نے ہمیں لڑائی ہے
مثل مہتاب آتشی ہے جگر — آہ سوزان کی یک ہوائی ہے
کیا بھروسا ہے اونکی الفت کا — چار دن کی یہ آشنائی ہے
کرتی ہے ناک جھانک زاہد کو — دخت رز کی یہ پارسائی ہے
کیون نہ پھولین خوشی سے اے بلبل — سال بھر پر بہار آئی ہے
پھر گیا یار آکے رستہ سے — اپنی تقدیر کی برائی ہے
کبھی صورت سے آشنا نہ ہوئے — نام لینے کو آشنائی ہے
دم نکلتا ہے اونکے جوبن پر — موت محبوب سے نکلے آئی ہے

قطعہ

خاکساری سے بڑھ گئی توقیر — کیا ہی اکسیر ہاتھ آئی ہے
چشم وحدت سے دیکھئے فطرت — بات مرشد کی یاد آئی اسے
کہ بجشمان دل مبین جز دوست — ہر طرف جلوۂ خدائی ہے

دیگر

مرحمت بوسۂ دندان وہ اگر کرتے ہین — ہم بھی اشکون کے نثار اونپہ گہر کرتے ہین
قصد جانیکا مرے گھر سے اگر کرتے ہین — بار بار اون پہ تحیر سے نظر کرتے ہین
مردے کہتے ہین لب گور سے عیسیٰ آئے — جب سوے گور غریبان وہ گذر کرتے ہین
ماہ تابان سے جو دیتے ہین انھیں ہم تشبیہ — ہمین چھڑ اتے ہین وہ شہر بدر کرتے ہین
ان رقیبان سیہ رو کو نہ آنے دیجیے — آپ شفقت کی اگر ہم پہ نظر کرتے ہین
بولنا [illegible] وصل کی شب مین ہرگز — دیکھنا تجھے ہم اے مرغ سحر کرتے ہین
[illegible] آکے اگلا بوسہ اب — اے [illegible] ہم اب اپنے سپر کرتے ہین

صبا بے شباتی جوانان چمن سے بلبل
دہن غنچۂ گل ہمکو خبر کرتے ہیں

کیون پریشانی خاطر نہ زیادہ ہووے
رات بھر ہم صفت موے کمر کرتے ہیں

چھوڑتی ساتھ نہیں اپنا تمہاری الفت
ہم جو اے اہل وطن قصد سفر کرتے ہیں

اشک پی لیتے ہیں غم کھاتے ہیں حسرت ہے رو
ایسے دانے ایسے پانی سے گذر کرتے ہیں

دیگر

شہرا ہے لعل لب کا اوس ماہ کے یمن مین
چرچا ہے گیسوون کا تاتار مین ختن مین

سر کا جو رخ سے گیسو نکلا گھٹا سے سورج
چہرے پہ خط جو آیا چاند آگیا گہن مین

آنکھون سے مرے بہتر کوئی نہین نگینا
اے یار تم جڑالو سونے کے تور تن مین

نشہ مین جھومتا وہ رشک چمن جو آیا
بلبل نے نالہ کھینچا گل ہنس پڑے چمن مین

گوہر کی طرح نکلے باہر تو آبرو ہو
ہوتی نہین ہے عزت انسان کے وطن مین

ہو رنگ ہے وہ چمک مین انجم سے ہے زیادہ
ہے کہکشان کا عالم اوس مہ کے نور تن مین

ہوتا ہے کوئی عاقل دیوانہ جب کسی پر
روتی ہے روح مجنون منہ ڈھانپ کر کفن مین

گیسوئے رخ کی شہرت تیری کہان کہان ہے
تاتار مین حلب مین آشام مین ختن مین

کہتا ہے تجھکو ہر گل گلزار حسن خوبی
کرتی ہے ناز کیا کیا باد صبا چمن مین

چلتی ہے تیغ ابرو اور دل تڑپ رہا ہے
ہوتا ہے رقص بسمل فطرت سرای تن مین

بابو بدری ناتھ متخلص بہ شبنم
برادر حقیقی خرد مؤلف تاریخ ہذا

خلیق و مہذب و دانشمند و سلیم الطبع و عزت دار و معزز و ہمت دار بین علم فارسی و اردو

وہ عربیت مین استعداد اور اچھی لیاقت رکھتے ہین [illegible] ل [illegible] خوب جانتے ہین اور شعر عاشقانہ و معانی بندد و نون قسمون مین صحیح و طبع کہتے ہین آدمی ذہین ذکی ہین ایک قسم کے حروف اونھون نے اپنی طبیعت سے ایجاد کئے ہین کہ اوسمین خط و کتابت بہت اچھی طرح ہو سکتی ہی اور مولوی محمد مرشد حسن کامل کے شاگرد رشید ہین —

غزل تصنیفی بابو بدری ناتھ متخلص بہ شبنم
شاگرد رشید مولوی محمد مرشد حسن کامل

کحل البصر آنکھون مین لگایا نہین جاتا
کیون فتنۂ خوابیدہ جگایا نہین جاتا

لکھا ہی رخ صاف کو آئینہ جو اون کے
اوس شرم سے مونھ اونکو دکھایا نہین جاتا

اڑتے ہین فسانے یہ ترے غیر سیہ رو
کیا آپ سے قصہ یہ چھپایا نہین جاتا

غیرون کو جو تم پاس بٹھاتے ہو خوشی سے
یہ رنج تو بندہ سے اوٹھایا نہین جاتا

ہوجائے وصال اپنا کہ ہوجائین [illegible]
بار غم فرقت تو اوٹھایا نہین جاتا

نظرون سے گرایا ہی مرے جسم کو ایسا
نقش قدم آسا یہ اوٹھایا نہین جاتا

یہ ضعف ہی حاصل جو وہ آتے ہین کسی روز
تسلیم کو بھی ہاتھ اوٹھایا نہین جاتا

بیٹھے ہی چلے جاتے ہین حمال جنازہ
لاشہ ہے گران بار اوٹھایا نہین جاتا

بگڑے ہوئے تیور نظر آتے ہین تمہارے
کیون آج مزاج آپ کا پایا نہین جاتا

اب آکے سلیمان ہی منائین تو منائے
وہ رشک پری مجھ سے منایا نہین جاتا

سبیہ وہ بلا الفت گیسوے حسینان
جسکا ابھی سر سے مرے سایا نہین جاتا

جبتک گرے اشک کبھی دل نہ ہو روشن
بے تیل کے مصباح جلایا نہین جاتا

[illegible] دیکھا کر — پیالہ [illegible] ہے [illegible] میں [illegible]

[illegible] ہاتھی شبنم — یہ دو [illegible] نا ہو [illegible]

دیگر

نکلو گر رم کیس کی گھڑی ہاتھ میں — کہ ہو نگی ہوئی چھوٹی گھڑی ہاتھ میں

تقریب تمہاری گھڑی ہاتھ میں — نہ [illegible] کی پھر ایسی اڑی ہاتھ میں

اگر پر تو ہے عارض پڑے — ہو تار شعاعی چھڑی ہاتھ میں

کوئی نیچے کمسن نازنین — نہ پھولوں کی سب چھڑی ہاتھ میں

جو موزو لی زار تھنے لگے — قلم کا بنا ہو چھڑی ہاتھ میں

گریبان میرا طوق گردن کا ہو — تری زلف ہو ہتھکڑی ہاتھ میں

برابر ہوا کب پایہ انسان سے کے — کہ او نگی ہے چھوٹی بڑی ہاتھ میں

شب ہجر ہے ہم کو یہ ناگوار — گھڑی رہتی ہے ہر گھڑی ہاتھ میں

چبھی نوک مژگان جو ایسے گمان — اگر اس کی تک ہے گڑی ہاتھ میں

کوئی تیغ ہے پر جو کھینچے اجل — سپر لے کے جو ناگھڑی ہاتھ میں

مرے شکوں کا کیا ذکر فرقت کی شب — ابھی آنکھ تک گر پڑی ہاتھ میں

ابھی بند ہے پوشیدہ مٹھ میں — کہ چاندی کی ہے یہ گھڑی ہاتھ میں

فقیر [illegible] شبنم [illegible] ان کا — قلم رہتا ہر گھڑی ہاتھ میں

دیگر

ہوئی [illegible] — اگر [illegible]

[illegible] — [illegible]

بیتابیِ دل دیکھی جو اپنا پئے دیدار
کر دینگے تجھے آپ تو ہم تارِ نظر پر

گھیرے ہی ہمین درد و غم و رنج و مصیبت
مجمع یہی رہتا ہے ہمیشہ مرے گھر پر

یون دل مین مری مرغِ معانی کی ہے آمد
جس طرح بسیرا لین طیور آکے شجر پر

روتا ہون کہین اشک کا طوفان نہ آجائے
رکھ دو ذرا ہاتھ اپنا مرے دیدۂ تر پر

جینے مین چمک جاتی ہے ہر گام پہ یارو
بجلی کا گمان ہوتا ہے اوس بت کی کمر پر

بیتابیِ دل نے جو ستایا دمِ دیدار
شک تار کا بجلی کے ہوا تارِ نظر پر

آتا ہی کبھی کوچۂ جانان سے جو ہو کر
قاصد کے قدم رکھتے ہین ہم دیدۂ تر پر

کچھ رات رہے بول اوٹھے وصل کی شب مین
پھر جائے چھری گردنِ مرغانِ سحر پر

ہمسایہ سے کچھ کام نہ لین صاحبِ بینش
مژگان سے پیدا نگرین مرغِ نظر پر

سیلو سے مرے اوٹھ گئے جو غیر و تسے ملے تم
اک داغ ہے دل مین مرے دو داغ جگر پر

جاؤن نہ کہین آپ کی چوکھٹ کو نہ چھوڑون
بیٹھا رہون دربان کی طرح آپ کے در پر

موتی کی طرح اپنے ٹپکنے لگے آنسو
جب آنکھ پڑی آپکے دانتون کے گہر پر

پیری مین بھی گرد اونکے ہی ہون مجمعِ عشاق
جس طرح سے پروانے گرین شمعِ سحر پر

اوٹھتا ہون مجھا جو نکالو تو مین دیکھون
دیتا ہون ڈہی وصل کے خاطر ترے در پر

اکبار بھی شبنم نہ ہوئی اونسی ملاقات
دوچار تب آگئے ہم یار کے گھر پر

دیگر

گر رزم بھر مرے گھر مین تم اے رشکِ قمر ٹھہرے
تو غیر رو سیہ کی بزم مین دو دو پہر ٹھہرے

عیادت کو جو آئے دیکھکر ہمکو لگے کہنے
یہ بیمارِ محبت آج شاید رات بھر ٹھہرے

تمنا دید کی شاید بر آئے بعد مرنے کے
جنازہ کوے قاتل مین ہمارا لحظہ بھر ٹھہرے

وہاں گو رستے جیتا گئے ٹھہرو مگر گذرو / جو آئے فاتحہ کو تو نہ میری قبر پر ٹھہرے
نہ چلے تھے خانہ کعبہ کو جا پہونچے کلیسا مین / کدھر نشہ مین الفت کے چلے تھے ہم کدھر ٹھہرے
جو نادان چمن اپنی جھکالین رشک سے گردن / وہ سرو ناز گلشن مین کوئی دم جا کے گر ٹھہرے
شعاع مہر تابان کا ہر اک تیلی پر عالم ہے / تری چلمن پر اے رشک قمر کیونکر نظر ٹھہرے
ختن کو بھیجدینا ہند سے تم مشک بند ہو کر / مشابہ مشک تاتاری کو تیری زلف گر ٹھہرے
دہان زخم سے بوسہ لیون کس کس بیار ہو قاتل / مرے سینہ تک آ کر گر تری تیغ دو سر ٹھہرے
نکلین گلچین نگلین تو یون ہمکو بھی اپنے گھر پہ ٹھہرالو / نگہبان باغ مین جیسے لیے حفظ ثمر ٹھہرے
مرا خط پڑھکے یون کہنے لگا قاصد سے وہ دلبر / کوئی دن اور بھی کہہ دینا اوس سے نامہ بر ٹھہرے
سمجھتے تھے تمھین ہم مہربان یہ زعم باطل تھا / ستمگر حیلہ جو بیداد گر اور فتنہ گر ٹھہرے
کبھی ہو خون دل کھا کھا کے ایکی یہ غزل مین لے / تمام اشعار اے شبنم مرے لخت جگر ٹھہرے

دیگر

جلا جاتا ہے تن کا قصر سوز ہجر جانان سے / بجھون اب تو نکلا دلکا آب چشم گریان سے
سبکساران الفت کا جو ہوتا ساتھ اے بلبل / نکل چلتے برنگ نکہت گل اس گلستان سے
لیا جو بوسہ شیرین دہن میٹھا ہوا ایسا / جلیبی کی ملی لذت لب شیرین جانان سے
اوٹھے اب بزم گلرویان سے ہم مقتل کو جاتے ہین / چلی اب بوستان کو آج اے بلبل گلستان سے
جو ہو آنسو کا تار اپنے وہ سیہ تار شعاعی ہے / لڑی ہے آنکھ یان کس غیرت خورشید تابان سے
نہین ہے ہمکو حاجت تیرہ دو منارون کی اے منعم / بھرا ہے خانہ دل ورنہ داغ عزیزان سے
ہزاران شعر اے روشن گر تار [illegible] عالم / سیہ خانہ ہوا روشن فروغ روی جانان سے
نہ دی جنبش [illegible] / نہین جاتا [illegible] طور تواضع چرخ گردان سے

قریب چہرہ جھمکا کان مین ہے اسے مہ خوبی
عرق بالون سے گرتے ہین نہین یہ روے گلگون پر
ہزار افسوس موسم آگیا پت جھڑ کا او بلبل
اٹھی اے سر کنعان کر ڈالو ان ڈول بھر زمین پر
الٰہی تا قیامت گرم بازار سخن باشد

ملا ہے یا کہ یہ عقد ثریا ماہ تابان سے
گلستان مین ٹپکتی ہے یہ شبنم سنبلستان سے
چلا اب گل روان باد بہاری کی گلستان سے
جیہ کنعان مین مصر اور مصر مین ہم جا ماہ کنعان سے
اوٹھا خوش ہو کے شبنم آج اس فرخندان سے

منشی بہتن لال کایستہ سریباستب ساکن محلہ رحیم گنج پرگنہ حویلی دربھنگہ

شریف اور نجیب و خاندانی تھے رحیم خان کے دیوان تھے بڑے بیٹے اونکے روشن لال مہاراجہ بہادر دربھنگہ کے دربار مین نوکر تھے اب اس خاندان مین سومیشر پرشاد و بشیشر پرشاد زندہ و موجود ہین صادق علیخان و انوار علیخان کے دربار مین نوکر ہین

منشی جوڑاون سنگہ کایستہ سریباستب ساکن قصبہ دربھنگہ محلہ منشی جوڑاون سنگہ

شریف و نجیب و عالی خاندان تھے اس خاندان مین فقیر چند لال عرف بہودی لال اور بابو گردہاری لال وغیرہ زندہ اور موجود ہین صاحب معاش ہین۔

منشی جھبو لال کایستہ سریباستب ساکن محلہ لال باغ پرگنہ حویلی دربھنگہ

مرد شریف اور نجیب اور عالیخاندان رئیس اور دانشمند اور مدبر اور پیرو مین سن رسیدہ ہین صاحب معاش ہین اہل ہمت و سخا ہین گوبند... اے ... ونندکشور پرشاد تین بیٹے اونکے موجود ہین سب لائق ہین

گوکل چند داس کایستہ سریباستب ساکن محلہ ... قصبہ دربھنگہ

شریف اور نجیب تھے اسکے اوتے منشارام صاحب روزگار اور لائق تھے
منشارام کے بیٹے شمرن سنگھ شیخ فضل علی تحصیلدار کلکٹری ضلع ترہت کے دیوان تھے
اور دیبی دت بیٹے رام شمرن سنگھ کے راج کنوار بابو کرت سنگھ مدھوبنی کے دربار
مین مختارکاری کرتے تھے اب اس خاندان مین دسکھہ دھاری پرشاد اور
نامدھاری پرشاد داویاپرشاد زندہ اور موجود ہین—

لالہ بھگوان داس کایستہ سریاستب ساکن محلہ بھگوان داس قصبۂ دربھنگہ

آدمی شریف اور نجیب وعزت دار تھے مرگئے اس خاندان مین لالہ منوہر سہائے
وبیجالال پسر منوہر سہائے موجود ہین اور دربھنگہ مین محلہ بھگوان داس انہین
کے نام سے مشہور ہے سناہے بھگوان داس کے مورث اعلی گوکل چند نواب
اللہ وردیخان مہابت جنگ مرشدآباد کی سرکار مین نوکر تھے اور بھگوان داس
خود مہاراجہ پرتاب سنگھ کے دربار مین نوکر تھے—

ہری چند وآساچند ومنشارام کایستہ سریاستب ساکن قصبۂ دربھنگہ محلۂ بھگوانداس

شریف اور نجیب تھے سنا ہے کہ نواب مہابت جنگ مرشدآباد کی محال جاگیر
واقع پرگنہ بھرورارہ ضلع ترہت کے تحصیلدار تھے مرگئے اب اس خاندان
مین لالہ گورپرشاد نبیرۂ ہری چند اور ہریکشن لال اور ہربھردیال وغیرہ وارثان
آساچند زندہ اور موجود ہین—
بحجت سنگھ کایستہ سریاستب ساکن محلہ بھگوانداس قصبۂ دربھنگہ

شریف اور نجیب اور عزت دار تھے مسٹر شام مین صاحب جج ضلع ترہت کی کچہری
مین عہدۂ نظارت پر سرفراز تھے اب اس خاندان مین مہابیر پرشاد اور چتربھوج سہاے
پسران نرسنگہ سہاے زندہ اور موجود ہین —

بہیا مانک چند ساکن محلہ ومدمہ پرگنہ حویلی دربھنگہ

شریف ونجیب وخاندانی تھے اِنکے مورث موضع بسمبہرپور مین جو متصل جگدیسپور
ضلع بھوجپور کے ہی رہتے تھے نانک چند نے اپنے وقت مین دربھنگہ مین آکر بودوباش
اختیار کی و ۱۱۹۱ فصلی مین مہاراجہ مادہو سنگہ نے موضع ڈہہ لاہی پرگنہ رام چاؤ مین
کچھ اراضی بغیر پرداخت کے انکو عنایت کی خاندان انکا اچھا ہی اب اس خاندان
مین رگھوناتھ پرشاد عرف رگھونی لال ولد مانک چند کے موجود ہین رگھونی لال آدمی
لائق وسلیم الطبع ودیانت دار ہین عدالت منصفی مقام حبالہ دردربھنگہ مین پہلے محرر تھے
تھے بعدہٗ عدالت منصفی دربھنگہ مین نائب بکونٹ ہوے بعدہٗ ناظر مقرر ہوے —

منشی گوبخش سنگہ کایست امسٹ
ساکن محلہ مصرٹولہ قصبۂ دربھنگہ

شریف اور نجیب اور خاندانی اور رئیس تھے مرگئے اِس خاندان مین کنہولال
بیٹے اونکے موجود ہین —

منشی روشن لال کالیتہ امسٹ
ساکن محلہ رحم گنج پرگنہ حویلی دربھنگہ

شریف ونجیب ہین خاندان اچھا ہی خود زندہ ہین

لالہ کشن سنہہ قوم کالیستہ اور

ساکن محلہ لسبدت گنج پرگنہ حویلی دربھنگہ

شریف اور نجیب تھے قبل عملداری سرکار انگلشیہ کے دیار مغرب سے آکر دربھنگہ مین استقامت اختیار کی اور جسوقت راجہ بکرما کے خاندان مین عہدہ قانون گوئی کا تھا اوسوقت وہ وہان نوکر ہوے تھے جب سے وارثان مابعد اونکے دربھنگہ مین رہتے ہیں اب اِس خاندان مین کالکا سہاے موجود ہین پہلے کورٹ آف وارڈس راج دربھنگہ مین عہدہ پیشکاری پر سرفراز تھے اب راج کے نوکر ہین۔

ہرشمرن لال کایستھ سریباستب ساکن موضع سوبھنکرپور پرگنہ پچھم بھیگو

شریف اور نجیب وعزت دار خاندانی تھے کلکٹری ضلع چھپرہ کے محرر تحصیلی تھے مرگئے اب اِس خاندان مین بیسیسر دیال اور امیسر دیال وجگیسر دیال وبھونسر دیال پسران مہادیو دت نبیرگان ہرشمرن لال زندہ اور موجود ہین اور اس خاندان مین معاش بھی ہے اس خاندان مین راقم تاریخ ہذا کے برادر عموی گنگا پرشاد کی شادی ہے۔

منشی رگھوبنس سہاے قوم کایستھ سریباستب ساکن موضع سوبھنکرپور پرگنہ پچھم بھیگو

شریف اور نجیب تھے مہاراجہ صاحب بہادر دربھنگہ کی طرف سے ہائی کورٹ کلکتہ کے مختار تھے آدمی لایق ومروت دار بھی تھے مختارکاری کے ذریعہ سے بہت کچھ مال ومقدور پیدا کیا مرگئے سابق سکونت انکی موضع سرسیولپور ضلع پٹنہ کی تھی گوربخش سنگہ پرداداانکے نے دربھنگہ مین بمحلہ اشرف گنج سکونت اختیار کی بعد اوسکے منشی رگھوبنس سہاے نے موضع سوبھنکرپور مین بود وباش اختیار کی۔

منشی شیو سہاے سنگہ قوم کایستھ اسٹ

ساکن موضع پرکھوتم پور عرف جتریتا پرگنہ پچھم بہیگو

شرافت و نجابت انکے خاندان کی بہت اچھی ہی منشی صاحب موصوف علم فارسی و کمرت مین دخل کامل رکھتے تھے مزاج مین بڑی ریاست تہی لاولد مر گئے اب اس خاندان مین منشی درشن لال زندہ و موجود ہین عدالت منصفی دربھنگہ مین وکالت کرتے ہین آدمی خوش اخلاق و نیکبخت ہین۔

لالہ بیجو لال ولد لالہ موہن لال ساکن بازید پور پرگنہ پچھم بہیگو

شریف و نجیب تھے مہاراجہ بہادر دربھنگہ کی طرف سے مختار تھے مر گئے انکے دو بیٹے ہین اودیت نارائن و لچھمی نارائن یہ دونون بھائی لائق ہین اس خاندان مین کچھہ معاش بھی ہی۔

کھماجیت رائے کایستہ سریباستب ساکن موضع نوانون پرگنہ نوانون

شریف و نجیب و عالیخاندان تھے مر گئے انکے دو بیٹے تھے اول رائے ریوت سنگہ دوم رائے درگادت رائے ریوت سنگہ کے دو بیٹے تھے اول سیاونت رائے دوم بلونت رائے سلونت رائے مر گئے بلونت رائے زندہ و موجود ہین رائے درگادت کے ایک بیٹے دیبی پرشاد ہوئے کہ وہ زندہ اور موجود ہین سلونت رائے راقم تاریخ ہذا کی والدہ کے پھوپھیرے بھائی ہوتے تھے۔

لالہ سکھہ لال سنگہ کایستہ سریباستب
ساکن موضع سمری پرگنہ بھرواڑہ

شرافت اور نجابت انکے خاندان کی اچھی ہی اب اس خاندان مین منشی لال بہاری لال و رگھنندھاری لال زندہ اور موجود ہین منشی لال بہاری لال آدمی لائق ہین انکو

زمینداری بھی ہی۔

لالہ ہزاری لال کائیستھ سریباستب ساکن موضع سمری پرگنہ بھروارہ شریف اور نجیب تھے اس خاندان مین اسوقت رام بلبھ لال اور راڈھا لال اور برجرتن لال وغیرہ زندہ اور موجود ہین خاندان اچھا ہی۔

لالہ چھتر سنگہ کائیستھ سریباستب ساکن موضع اوستھواپرگنہ بھروارہ شریف اور نجیب و معاش دار و عزت دار خاندانی تھے مر گئے اب اس خاندان مین لالہ کنھیا لال اور بابو لعل بہادر اور دوند بہادر وغیرہ زندہ اور موجود ہین چودھری بجرنگی سہاے چچا حقیقی راقم تاریخ ہذا کی لڑکی کی شادی لعل بہادر سے ہوئی تھی۔

درباری لال قوم کائیستھ سریباستب ساکن موضع اوستھواپرگنہ بھروارہ یہ بھی شریف اور نجیب اور عزت دار تھے مر گئے اب اس خاندان مین جواہر لال اور بھگوت نارائن اور جگدیو سہاے و چھتر و ہاری لال پسران رگھوبنسی سہاے زندہ اور موجود ہین اس خاندان مین معاش محصولۂ سابق موجود ہی آمدنی معاش کی تخمینًا پانچ ہزار روپیہ سے کم نہ ہوگی۔

نسکھ راے اور بسنت راے کائیستھ ماتھر ساکن موضع آبھیاری پرگنہ بھروارہ یہ دونون بھائی حقیقی تھے عظیم آباد سے ترہت مین آئے اور آبھیاری اپنی زمینداری مین سکونت اختیار کی شریف اور نجیب اور عالیخاندان ہین صاحب معاش ہین آمدنی انکی معاش کی تخمینًا پندرہ سولہ ہزار روپے کی ہوگی بسنت راے لاولد مرگئے نسکھ راے کے دو بیٹے ہوئے چمن لال اور چمن لال یہ دونون بھائی صاحب اولاد ہوئے آجکل اس خاندان مین نہال لال وغیرہ لال ... ہیراں

چمن لال اور بندا پرشاد تھانت چمن لال زندہ اور موجود ہین راے سکھراج سہاے عظیم آبادی کے قرابت مند ہین۔

لالہ کشن سیوک کایست سریباستب ساکن رام پور رولی پرگنہ رام چاوند

شریف اور نجیب اور عزت دار عالیخاندان تھے اور صاحب معاش تھے انکے خاندان مین لالہ لعلجی سہاے پسر اجودھیا پرشاد اور لالہ ناتھہ پرشاد پسر منشی جانکی سہاے موجود ہین اور معاش بھی اب تک باقی ہی حسب اور نسب انکا بہت اچھا ہی جے گوبند سہاے پسر لالہ ناتھہ پرشاد کرنل اجنٹ ہین مصور بہت عمدہ ہین۔

لالہ رگھبیر سنگہ کایست سریباستب ساکن موضع رام پور رولی پرگنہ رام چاوند

انکے مورث اعلے کی سکونت پہلے موضع بیر یا سوبھنگ پور پرگنہ لبارہ مین تھی بعدہ رامپور رولی مین آکر سکونت اختیار کی شریف اور نجیب اور خاندانی تھے اس خاندان مین لالہ منموہن لال نے بہت معاش اور مقدور پیدا کیا اور بڑے نامور اور رئیس تھے اب اس خاندان مین رام پرکاس نراین اور گردھاری لال اور گوری شنکر زندہ اور موجود ہین حسب اور نسب انکا بہت اچھا ہی بابو بدری ناتھہ برادر حقیقی خرد راقم تاریخ ہذا کی تیسری شادی گیندا لال پسر منموہن لال کی لڑکی سے ہوئی ہی۔

منشی پھولچند لال کایست سریباستب
ساکن موضع بسمبھر پور عرف بلیا پرگنہ رام چاوند

شرافت اور نجابت خاندانی انکی بہت اچھی ہی ضلع مظفر پور مین عدالت اعلے کے وکیل ہین شیوۂ وکالت سے معاش اور مقدور اچھا پیدا کیا ہی مزاج مین انکے تہذیب اخلاق بہت اچھا ہی آدمی مروت دار اور خلیق ہین چچا انکے ... رام سہاے سنگہ

دیار ... مین کی عدالت کے سر رشتہ دار تھے۔

... کایست سریباستب ساکن موضع رام پور ڈیہہ پرگنہ رام چاوند شریف و نجیب و عزت دار تھے عہد مین سلاطین تیموریہ کے قانون گوی تھے انکا خاندان بہت اچھا ہے انکے ایک بیٹی آسا رام ہوے ادنا ... کے دو بیٹے ہوے اول رام دیال سنگھ دوم جگولال رام دیال سنگھ کے ایک بیٹے رگھوبنس سہاے ہوے۔ رگھوبنس سہاے کے دو بیٹے ہوے اول رام کشن لال دوم سیتارام چنانچہ سیتارام زندہ اور موجود ہین رام کشن لال مر گئے گردہاری لال بیٹے اونکے موجود ہین و جگولال کے دو بیٹے ہوے اول منولال دوم دولت رام منولال کے ایک بیٹے رام بلبھ سنگھ و دولت رام کے ایک بیٹے لچھمی نراین موجود ہین اس خاندان مین معاش بھی ہے۔

بھگدھاری لال و کنجبہاری لال کایست سریباستب ساکنان موضع سدہوارہ پرگنہ شاہجہان پور

شریف و نجیب ہین خاندان انکا اچھا ہے بھگدہاری لال نائب محافظ دفتر کلکٹری ضلع مظفرپور و کنجبہاری لال پہلے کلکٹری مظفرپور مین محرر توزیع مقرر تھے بعد اوسکے کلکٹری ضلع دربھنگہ مین محرر توزیع ہوے بھگدھاری لال کے بیٹے مادہو پرشاد موجود ہین بھگدہاری لال و کنجبہاری لال دونون بھائیون نے انتقال کیا۔

الھوری خوشحالچند کایست سریباستب ساکن موضع شرف الدین پور پرگنہ گدہ چاوند

مورث اعلے انکے الھوری کشن داس اصل رہنے والے موضع امارت ضلع شہرگہ کے تھے کسی تقریب سے اس ضلع مین آئے اور یہین سکونت اختیار کی شرافت

اور نجابت اور عالیخاندانی مین نزدیک اور دور مشہور تھے بڑے صاحب عزت تھے
الکھوری ناتھ نام اس پسر الکھوری بلبھدر داس انکے مورث اعلیٰ نے عہدۂ قانون گوئی پرگنہ
گدھ چاوند و اکبرپور دبرٹل کا دربار شاہی سے حاصل کیا تھا اِس خاندان مین بہیا
خوشحالچند بعدہٗ اونکے بیٹے لالہ مہربان سنگہ بعدہٗ بابو بہاری لال [illegible] دو لالہ مہربان سنگہ
بڑے ذی عزت اور ممتاز ہوئے اِنکے وقت مین بہ نسبت نصف ضلع ترہت کی عہدہ قانونگو
کا چودھری مہندر نارائن سنگہ ساکن سورسر کو اور نصف ضلع ترہت کی نسبت عہدہ قانونگوئی
کا بابو بہاری لال کو سرکار انگلشیہ کیطرف سے عنایت کیا گیا تھا بعد چندے عہدہ قانونگوئی
کا چودھری مہندر نارائن سنگہ سے منتزع ہو کر بابو رگھوبنس سہاے ولد بابو بہاری لال
موصوف کو دیا گیا کہ اسناد اوسکی اونکے پاس موجود ہین اِس خاندان مین بہت بڑی
سی معاش اور زمینداری تھی — اور حکومت اونکی اپنے وقت مین بڑے بڑے زمینداران
پر جاری تھی بہ سبب دین کے کچھ معاش نقصان ہو گئی اب اس خاندان مین بابو
رگھوبنس سہاے اور بابو جدوبنس سہاے اور بابو شنکر سہاے پسران بابو بہاری لال
اور بابو رادہا موہن اور بابو رام سہاے و بابو رام چرتر و بابو بال چرتر پسران بابو نارائن سنگہ
نبیرۂ بابو بہاری لال موصوف زندہ اور موجود ہین چال چلن ان سبھون کا بہت اچھا
ہے سنہ ۱۲۵۱ فصلی مین تیرھوین بیساکھ روز دوشنبہ کو راقم کی اوّل شادی انہی خاندان
مین بابو بہاری لال کی تیسری لڑکی سے ہوئی تھی اوسوقت عمر راقم کی پندرہ برس
ایک مہینے کی تھی —

راے بنارسی لال قوم کایستھ سری باستب ساکن [illegible] چکلہ کرجول پرگنہ بسارہ
عالی حسب و نسب اہل عزت شریف ابن شریف نجیب ابن نجیب تھے اور حکومت مین

شاہ عالم بادشاہ کے منصب سہ ہزاری پر سرفراز تھے دربار سلطانی مین ممتاز تھے اونکے خاندان مین منشی کچہری لعل ساکن عظیم آباد اور منشی شیو سہائے سنگہ اور منشی ہربنس لال ہیڈ کلارک کچہری ضلع شاہ آباد اور بابو کالی چرن سنگہ اور بابو مجلس سہائے و بشیشر سہائے ساکنان موضع بریار پور زندہ و موجود ہین اس خاندان مین منشی رام بلبہ سہائے عرف چھوٹو لال کی دختر سے بابو بدری ناتھ برادر حقیقی راقم تاریخ ہذا کی دوسری شادی ہوئی تھی —

منشی ناتھ سہائے کالیستہ سریاستب ساکن موضع سہدئی پرگنہ لبارہ

شریف اور نجیب تھے مر گئے اس خاندان مین زمینداری سے آمدنی تخمیناً پانچ ہزار کی ہو گی منشی رام سہائے سنگہ والد انکے بھاگلپور مین مختار کاری کرتے تھے اب اس خاندان مین گوری شنکر و ہنومان پرشاد و بھاگوت پرشاد ولدان ناتھ پرشاد زندہ و موجود ہین —

برج بہاری لال ولد ہنومان سہائے قوم کالیست سریاستب ساکن موضع رام پور بتھاہی چکلہ کرحول پرگنہ لبارہ

شریف و نجیب و عزت دار ہین دادا انکے لالہ بالک رام نہایت رئیس و نامی تھے برجبہاری لال انگریزی پڑھے ہوئے ہین آجکل راج اشادل در بھنگہ مین انگریزی ٹیچر یعنے ماسٹر ہین آدمی نیک چلن و خلیق ہین —

منشی شیو نراین سنگہ قوم کالیستہ سریاستب ساکن موضع باقرپور پرگنہ لبارہ

شریف نجیب قدیمی خاندانی و معزز و معاش دار قدیم تھے مر گئے راقم نے زمانہ سے اپنے سنا ہے کہ انکے بزرگ حضرت اعلےٰ اورنگزیب عالمگیر بادشاہ کے وقت مین کسی اچھی خدمت

پر سرفراز تھے انکا خاندان بہت ہی اچھا ہے اس خاندان مین منشی جگرودب...ین سنگھ ایک شخص نامی پیدا ہوئے مہاراجہ رادھا کانت کلکتہ کے دربار مین ایک عہدۂ عمدہ پر سرفراز تھے بڑے سخی تھے بعد اونکے اس خاندان مین منشی گوبند سہاے ...یٹی سرکاری محکمہ ججی مقام مظفرپور کے ہوئے علم شاستری مین عموماً اور بیدانت مین خصوصاً بڑا علم رکھتے تھے چنانچہ تصنیفات سے اونکی بیدانت مین چند رسالے اردو زبان مین اور ایک کتاب مسمی بہ جوگ باسسٹ جسکو زبان سنسکرت سے بھاکھا مین ترجمہ کیا ہے یادگار روزگار ہے وہ انتقال کر گئے اب اونکے بیٹے منشی نرسنگھ سہاے کہ ...ثل اپنے پدر بزرگوار کے نہایت لایق اور رئیس ہین اور علم ریاضی مین بہت اچھا علم رکھتے ہین اور چند رسالے علم ریاضی مین انکی تصنیفات سے دیکھے گئے ہین ...ین اور بہ راجہ لیلانند سنگھ مہاراج بنیلی کے دربار مین نوکر ہین اور اس خاندان مین اب راے بہ بہادر نہایت لایق و صاحب علم موجود ہین سنا ہے کہ آجکل صاحبگنج مین محکمہ صدر اعلائے مین عہدۂ سررشتہ داری پر سرفراز ہین۔

اوجیار سنگھ اور بہادر سنگھ کایستہ سریباستب
سابق سکناے موضع گورول حال ساکن موضع بربوا پرگنہ بلسانڈ

یہ دونون بھائی حقیقی تھے حسب اور نسب انکا بہت اچھا ہے خاندانی شریف تھے صاحب معاش تھے گزرگئے اب انکے خاندان مین منشی گوپال جی ولد منشی بھیج راج سنگھ زندہ اور موجود ہین۔ چودہری بجرنگی سہاے چچا حقیقی راقم تاریخ ہذا کی دوسری شادی اسی خاندان مین اوجیار سنگھ کی لڑکی سے ہوئی تھی۔

منشی ...یشی...ر کایستہ سریباستب ساکن موضع کھگو...لوپہ پرگنہ نبارہ

شریف اور نجیب ہین بالفعل مہاراجہ صاحب بہادر بتیا کے دربار مین عہدہ سررشتہ داری پر سرفراز ہین آدمی صاحب اخلاق اور مروت دار ہین آجکل زمانہ انکا اچھا ہے۔

منشی کنہیا لال کایستہ سریباستب ساکن موضع گوڑ ہنی پرگنہ لبسارہ

آدمی رئیس تھے شریف و نجیب عالیخاندان و عزت دار و صاحب معاش تھے مر گئے انکے خاندان کے لوگ موجود ہین راقم کو نام معلوم نہین۔

منشی رگھوبنس سہای کایستہ سریباستب ساکن موضع بیلہبر پرگنہ لبسارہ

شریف اور نجیب عالیخاندان اور عزت دار تھے مر گئے اس خاندان مین منشی سوراناتھ اور منشی اچپتاناتھ وغیرہ زندہ اور موجود ہین منشی سوراناتھ سب رجسٹرار بمقام دھوہ گئے ہین اور منشی اچپتاناتھ صدر رجسٹرار بمقام مظفرپور کے محکمہ مین منشی رجسٹری کے ہوئے اب محکمہ ججی مین مظفرپور کے پیشکار ہین۔

لالہ بہنک لال کایستہ و زمیندار موضع بیلہبر چکلہ کرحول پرگنہ لبسارہ

خاندانی عزت دار تھے صوبہ راجا رام نراین کے دربار مین دیوان تھے اس خاندان مین منشی پرشاد پسر چہیر دہاری لال زندہ اور موجود ہین راقم تاریخ ہذا کی والدہ کا اس خاندان مین ناسہال ہے۔

منشی دھرم لال سنگہ کایستہ سریباستب ساکن موضع اندراچکلہ کرحول پرگنہ لبسارہ

بڑے صاحب عزت اور اہل معاش تھے رانی اندراوتی پتہ بھر گیا ضلع پورنیہ کے دربار مین عہدہ دیوان گیری کا رکھتے تھے صاحب اقتدار اور صاحب اختیار تھے مر گئے اب اس خاندان مین کالی پرشاد زندہ و موجود ہین۔

سو بھکرن لال خرم کایستہ سریباستب ساکن موضع ہم لپورتی عرف جندن پٹی پرگنہ لبسارہ

تشریف شجب و خاندانی عزت دار مین گنتے ہین کہ ... اصلی اِنکے موہن داس ...
بندہ گنڈہ علاقہ راجپوتانہ کے تھے اور اوس صوبہ کے ممتاز تھے آدمی نامی وگرامی تھے
اونکے دو بیٹے ہوئے اننت رام و پرسوتم رام اننت رام کی شادی موضع مجہرتھی پور پرگنہ
ہرلیا و پرسوتم رام کی شادی موضع بشنور پرگنہ بسارہ ہوئی تھی موضع چھپرا زید پرسوتم رام
کو موضع چندن پٹی اننت رام کو سسرال سے جہیز مین ملا تھا جب سے دونون بھائی
موضع چندن پٹی مین سکونت اختیار کی اننت رام کے وارثون سے اسوقت رگھونندن
جدونندن حی القائم ہین پرسوتم رام کے چار بیٹے ہوئے جانکی بہان سیتارام تحبل نندلعل
جانکی بہان کے ایک بیٹے دہرتی دھر قانون گو پرگنہ ہرلیا سرکار حاجی پور کے تھے سیتارام
و تحبل کے وارثونکا حال کچہ معلوم نہین ہوا نندلال کے ایک بیٹے ہرنراین اور اونکے تین بیٹے
تھے دہیر سنگہ ٹیکارام اندرجیت راے دہیر سنگہ کے وارثان اسوقت موضع جنجہار پور پرگنہ
رتی اور ٹیکارام کے وارثان موضع گوردل پرگنہ بسارہ مین موجود ہین اس خاندان مین
اندرجیت راے نہایت لایق و نامور ہوئے عربی و فارسی و سنسکرت مین اچھی لیاقت
رکھتے تھے نواب مرشدآباد کی سرکار مین کسی عہدہ جلیلہ پر سرفراز تھے اور اونکو خطاب
راے کا ملا تھا کہ یہ بات دیکھنے سے کاغذات پارینہ سنہ الفصلی مہری قاضی سید نور عالم
اور سنہ فصلی مہری سید محمد حسین مفتی کے ظاہر ہوتی ہے اندرجیت راے کی دو شادی
تہی محل اول سے تین بیٹے ہوئے رام نواز سنگہ اودنت سنگہ تجبور سنگہ اور محل ثانی سے
تین بیٹے تھے بساون لال بسنت لعل چمن لال رام نواز سنگہ بذریعہ عہدہ ...
بھاگلپور مین مقیم رہتے تھے رام نواز سنگہ کے ایک بیٹے ... سنگہ اور اوسکے دو بیٹے
... بہاری لال راے بہاری لال گردہاری لال ... رتن ... ہرگرہ سہاے و

راج دھر سہاے زندہ اور موجود ہین ورا بہاری لال لاولد مر گئے ایشر دیال و گلیشر دیال
لواسگان اونکے بذریعہ نوکری اہانت موجود ہین بلونت سنگہ کے دو بیٹے ہوے جمیعت لعل
و جوالعل و جمیعت لعل کے دو بیٹے ہوئے جگموہن لال و برجموہن لعل جمیعت لعل و جوالعل
دونون بھائیون نے سنہ ۱۲۴۸ فصلی مین انتقال کیا جگموہن لعل و برجموہن لعل یہ دونون بھائی
سنہ ۱۲۶۱ فصلی مین کوٹھی نیل مین موضع ڈہولی پرگنہ بسارہ کے عہدہ منشی گری کے مقرر
ہوئے جگموہن لال نے سنہ ۱۲۶۶ فصلی مین لاولد و برجموہن لعل نے سنہ ۱۲۴۹ فصلی مین سوبھکرن لعل
ایک بیٹے کو چھوڑکر انتقال کیا سوبھکرن لال آدمی لایق و فقیر دوست و اہل عزت و نہایت وجیہ
کے لیئے امورات مین منتظم ہین انکی معاش کی آمدنی بہمہ وجوہ تخمیناً پچیس ہزار روپیہ سالانہ
کے ہوگی اونکے سات بیٹے ہین کرت نراین سودست نراین جگدیو نراین باسدیو نراین
بلدیو نراین برہمدیو نراین لکشمندیو نراین جوالعل برادر حقیقی جمیعت لال کے وارثون سے اسوقت
رام بخش لعل و بھان پرتاب و بانکے بہاری و اجیر بہاری و گوردہاری موجود ہین بھجو سنگہ
کے تین لڑکے تھے رام سہاے مہیش دت شمرن لال منجملہ انکے مہیش دت محکمہ مین حاکم
بندوبست مقام پورنیہ کے نوکر تھے مر گئے اونکے وارث جیکشن لعل زندہ و موجود ہین اور
بسنت لعل کے وارثون سے اسوقت جھبو لعل و شام لعل و ردہو لعل زندہ و موجود ہین

منشی بھگوانت کالیتھ سریواستب ساکن موضع کرتا ہا بزرگ پرگنہ بسارہ

یہ شریف اور نجیب اور عالیخاندان تھے پہلے ضلع بھاگلپور مین ججی کے وکیل تھے بعدہ
اوس ضلع مین عدالت دیوانی ججی کے سررشتہ دار ہوئے بعدہ پٹنہ مین محکمہ ہر سٹ کے
عہدہ سررشتہ داری [illegible] ممتاز ہوے اوسکے بعد محکمہ [illegible] کے سررشتہ دار ہوئے گئے
اونکے وارثون سے [illegible] گوبند سہاے و [illegible] گوبند سہاے پسران [illegible] سنگہ برادر حقیقی

بھگوان دت مذکور العصدر زندہ و موجود ہین

لالہ رگھوناتھ سنگہ کایستھ سریباستب ساکن موضع کرنا نزدیک پرگنہ بسارہ

یہ بھی شریف اور نجیب اور عالیخاندان تھے کہتے ہین کہ مرشدآباد مین نواب کے دربار مین عہدۂ دیوانگیری پیسرفراز تھے انکے وارثون سے منشی پرشاد زندہ و موجود ہین —

منشی دھرم لعل سنگہ کایستھ سریباستب ساکن موضع جھولی پرگنہ لبسارہ

یہ بڑے عزت دار اور رئیس ونامی وگرامی شخص تھے خاص فرخ آباد مین عدالت دیوانی کے سررشتہ دار تھے نوکری کے ذریعہ سے معاش و مقدور بہت کچھ پیدا کیا تھا بیٹے اونکے منشی جانکی رام عدالت دیوانی مظفرپور کے سررشتہ دار تھے اور منشی رام پرشاد بیٹے جانکی رام کے فوجداری مظفرپور کے عہدۂ سررشتہ داری پر سرفراز تھے یہ سب مرگئے انکے وارثون سے کون کون شخص زندہ و موجود ہین راقم کو معلوم نہین —

گردھاری لال کایستھ سریباستب ساکن موضع اعتبارپور بکری پرگنہ لبسارہ

شریف وعزت دار تھے مرگئے اونکے بیٹے ہرکھ لال کورٹ آف وارڈس مین بحالات ہوا بحیثیت مہاجن عظیم آبادی اور دیگر زمینداران کے مجربہ لقب مجل نویس کے تھے وہ بھی مرگئے اونکے بعد اوس عہدے پر بیٹے اونکے پیارے لال کہ آدمی بہت خوب اور لایق اور مروت دار ہین معمور ہوئے جب وہ محکمہ ابالش ہوگیا تب سے یہ لعل خانہ نشین ہین زمینداری سے اوقات بسری کرتے ہین آمدنی انکی زمینداری کی تخمیناً ہزار بارہ سو روپیہ سالانہ کے ہوگی —

لالہ سریانند قوم کایستھ سریباستب ساکن موضع بکری مدسودن پرگنہ بسارہ

شریف اور نجیب تھے سلاطین تیموریہ کے وقت مین قانون گو تھے مرگئے اب انکے

خاندان میں چلا آئی اہل محکمہ دفیون میں محرر ہیں زمینداری بھی رکھتے ہیں —

لالہ بھگوان دت قوم کایست سیرباستب ساکن موضع بکری مدسودن پرگنہ بسارہ شریف اور نجیب تھے مرگئے اب اس خاندان میں منشی اودے چند و منشی ایسری پرشاد موجود ہیں منشی اودے چند کا لکری بجا گلپور سے امین قاسم ہیں و منشی ایسری پرشاد دراپٹی دارالشفا راج دربھنگہ کے ہیں —

منشی مہیش نارا ین قوم کایست سیرباستب ساکن موضع بکری مدسودن پرگنہ بسارہ شریف و نجیب ہیں عہدہ سب انسپکٹری پر مقام تھانہ بھیٹرہ ضلع دربھنگہ کے سرفراز ہیں آدمی دیانت دار و رئیس و خلیق و مروت دار ہیں —

منشی رام آدھین سنگہ قوم کایست سیرباستب ساکن موضع ڈیہہ سوہوہو پرگنہ بسارہ شریف و نجیب تھے مرگئے اب اس خاندان میں گوپی ناتھ موجود ہیں اور انکو معاش نانہالی بہت اچھی ہاتھ آئی ہے —

منشی بھیرپرشاد قوم کایست سیرباستب ساکن موضع ڈیہہ سوندہو پرگنہ بسارہ شریف و نجیب و مخیر داخل مروت تھے محکمہ بندوبست قانون دوم میں سررشتہ دار تھے مرگئے اب اس خاندان میں دوراج سنگہ موجود ہیں —

منشی درباری لال قوم کایست سیرباستب ساکن موضع سوندہو مبارکپور پرگنہ بسارہ شریف و نجیب تھے مرگئے اب اس خاندان میں کون کون شخص موجود ہیں راقم کو معلوم نہیں —

بابو اودو کنباری لال اندار دنہ دبندرام قوم کایستہ ساکن ظفرپور پرگنہ بسارہ اصل رہنے والے موضع متصل پر ضلع سارن کے تھے ۔۔۔ سررشتہ داری فوجداری

مظفرپور مین رہے بعد چندے ترقی پاکر سررشتہ دار محکمۂ صاحب جج بہادر مظفرپور ضلع ترہت
کے ہوئے اور مظفرپور مین سکونت اختیار کی جب سے اونکا اہل و عیال سب یہین رہنے لگے
داروغہ گوبند رام موصوف نجیب اور شریف عالیخاندان عزت دار تھے تادام الحیات عہدہ
سررشتہ داری کو کمال دیانت اور ہوشیاری سے انجام کرتے رہے بذریعہ عہدہ سررشتہ داری
معاش بہت حاصل کی بعد مرنے اونکے اودھ بہاری لعل بیٹے اونکے اوس عہدہ پر
سرفراز ہوئے ایک حبہ کسی سے بطور ناجائز نہین لیتے تھے نہایت محتاط اور نیک نیت
تھے دوسرے بیٹے اونکے منشی گردھاری لال پیشکار ہوے ان دونون بھائیون نے
عہدۂ سررشتہ داری و پیشکاری کو نہایت خیرخواہی اور نیکنامی سے انجام کیا حکام راضی
رہے کبھی کسی طرح سے شکایت نہین ہوئی یہ دونون بھائی مر گئے اودھ بہاری لعل کے
دو بیٹے مسمی بابو پچھین نارائن اور بابو بدری نارائن زندہ اور موجود ہین بابو پچھین نارائن
نہایت رئیس اور خلیق اور صاحب علم اور منتظم ہین ڈپٹی کلکٹر ہین اور منشی گردھاری لال
کے ایک بیٹے مسمی بابو رگھونندن پرشاد عرف راگھوجی تھے اونھون نے سول سروس کا
پاس کرکے عہدہ سب ڈپٹی کلکٹری کا پایا تھا آخر کو مر گئے آدمی لایق اور مروت دار تھے
جوان تھے اونکے مرنے کا اکثر احباب اور راقم کو بڑا قلق ہے۔ شعر

خیاط روزگار بہ بالاے ہیچکس — پیراہنے ندوخت کہ آخر قبا نہ کرد

انکو اولاد ذکور نہین ہے مگر ایک بیٹی کم سن ہے آمدنی ان سب کے معاش کی تخمیناً
بیس پچیس ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی۔

منشی بندھو لال و منشی دھرم لال کالیستہ امبشٹ ساکن ترقی بوندہ موضع
پرگنہ لبار

شریف نجیب عالی خاندان گذرے ہین اب اِس خاندان مین منشی ہیرا لال راجہ سورسر
کے جمیع امورات کے مختار ہین اور منشی رام آسرے لعل قانونگو ضلع ہزاری باغ کے ہین
اور منشی چھتر دھاری لال ڈومرا کی کوٹھی کے منشی ہین اور منشی کشوری لال ڈپٹی کلکٹر ضلع
دربھنگہ کے ہین مگر منشی رام آسرے لال اور منشی کستوری لال صاحب اِس خاندان
کے چشم و چراغ ہین منشی رام اسرے لال اہل علم ہین فارسی و انگریزی و سنسکرت
جانتے ہین اور حکمت و ریاضی و طبعی مین دخل رکھتے ہین۔

نیای بیسشیک سانکھہ پاتانجل مماتکشا
بیدانت کو اچھی طرح سے جانتے ہین بلکہ اِن شاستروں کا ترجمہ زبان بھاشا مین بہت
عمدہ طور سے کیا ہے اور ہر ایک شاستروں کے متون یعنی مسائل مین جو اختلافات
پنڈتوں کی نظر مین معلوم ہوتا تھا اور حل نہین ہو سکتا تھا اوسکو پرمانوں یعنے دلائل عقلیہ
و نقلیہ سے حل کر دیا اور منشی کستوری لال صاحب بھی نہایت صاحب علم و ذکی فہم ہین
اور شاستروں کو جانتے ہین دونون صاحبون نے ملکر بناے شاسترن دو گرنتھ یعنے
مکتاولی اور دنیکری کا ترجمہ کیا ہے راقم کو اِن دونون صاحبون سے ملاقات و محبت ہے

منشی اننت لال کایست سریباستب ساکن موضع رتی سوندہو پرگنہ بسنڈ
شریف اور عزت دار تھے مر گئے اِس خاندان مین منشی دھنراج سنگہ برادر زادہ
اونکے کلکٹری مظفرپور مین عہدہ محافظ دفتری پر سرفراز ہین اور پوتے اون کے
بسدیو نارائن پسر جمدیو نارائن نابالغ ہین —

منشی رکھنی لال کایستہ سریباستب ساکن موضع رتی سوندہو پرگنہ بسارہ
دو شریف اور نجیب تھے وکیل عدالت کے تھے مر گئے اونکے خاندان مین مجلس ساکن

ایک شخص زندہ اور موجود ہین باقی حال راقم کو معلوم نہین ہے۔

منشی رتن لال کایست سریباستب ساکن موضع رتی سوندہو پرگنہ لبارہ

شریف اور نجیب خاندان تھے انتقال کر گئے اون کی خاندان مین سے منشی جوگی لال اونکے بیٹے جو سررشتہ دار محکمہ صاحب کشنر بال کے تھے اور صاحب علم تھے اونکی تصنیفات سے ایک کتاب مسمی بہ کثیر العلوم جس مین بہت سے علمون کا بیان ہے یادگار روزگار ہے۔

منشی کالی پرشاد کایست سریباستب ساکن موضع باگھی پرگنہ لبارہ

بہ پہلی کوٹھی شاہ پور مین منشی گری کے عہدہ پر معمور تھے صاحب کوٹھی کی توجہ سے بہت سا ضعات خرید کیے اور مقدور حاصل کیا آخر کوٹھی کے کارخانہ مین شریک ہوئے بعد شکست کوٹھی کے اور زیادہ تر مقدور پیدا کیا تخمیناً پچاس ہزار روپیہ کی آمدنی کی معاش حاصل کی مرد شریف اور نجیب عزت دار تھے مر گئے منشی گجراج سہاے اونکے بیٹے موجود ہین سنا ہے کہ آدمی بہت لایق ہین راقم سے ملاقات نہین ہے۔

لالہ بیچو لعل شیرین زبان کایست سریباستب سابق ساکن موضع موہن پور پرگنہ لبارہ بعدہ ساکن موضع کسرانوان پرگنہ لبارہ

یہ بھی عدالت دیوانی مظفرپور کے وکیل تھے اونکے آبا و اجداد عزت و شرافت مین جلیل القدر تھے ہنگام بحث معاملات نہایت نرمی لطیف و فصاحت کے ساتھ تقریر کرتے تھے اسلیے شیرین زبان کہلائے بعد اونکے لالہ شیو دیال لعل اونکے بڑے بیٹے تھے وکیل جج مظفرپور کے ہوئے بعد اوسکے عہدہ [illegible] مقام [illegible] ہوا وہ سرفراز ہوئے بعد والد مرگئے چھوٹے بیٹے [illegible] لالہ بہیروان [illegible] تھے تحصیلداری مظفرپور کے

نوکر تھے بعدہ محکمہ منصفی پرتاب گڈھ مین آکے مقرر ہوئے لالہ بھیروان دت بھی
مر گئے اونکے چھوٹے بیٹے منشی کالی پرشاد سررشتہ دار کلکٹری پٹنہ کے مین راقم کی بڑی
لڑکی کی شادی اسی خاندان مین رگھبیر پرشاد بیٹے لالہ بھیرو دت سے ہوئی تھی مگر وہ لڑکی
لاولد مر گئی —

منشی اودھ لال کایست سریباستب ساکن موضع چاندپورہ کلان پرگنہ لبارہ

شریف اور نجیب اور عالیخاندان تھے مر گئے اونکے بڑے بیٹے منشی رام آدھین سنگھ
ضلع غازیپور مین رائے ملکچند ڈپٹی کلکٹر کے محکمہ کے سررشتہ دار تھے دوسرے بیٹے اونکے
منشی رام سرن سنگھ محکمہ کمشنری مال بھاگلپور کے سررشتہ دار تھے اور تیسرے بیٹے اونکے
شیو سرن لعل پہلے ضلع گورکھپور کی کلکٹری مین پیشکار تھے بعد اوسکے مہاراجہ صاحب بہادر
دربھنگہ کے دربار مین نوکر ہوے مر گئے اونکے خاندان مین منشی ہر پرشاد سنگھ اور
منشی گوبند پرشاد و دیگر پرشاد وغیرہ زندہ موجود ہین اور دیگر پرشاد موصوف راقم
کے حقیقی پھوپھیرے بھائی ہوتے ہین —

منشی شیو ناتھ سنگھ قوم کایست سریباستب ساکن موضع چاندپورا کلان پرگنہ لبارہ

شریف اور نجیب خاندانی تھے کلکٹری ہزاری باغ مین سررشتہ دار تھے مر گئے اب
اس خاندان مین منشی گوپال نراین محکمہ عدالت منصفی ہزاری باغ کے سررشتہ دار ہین
و منشی بھاگوت پرشاد ہیڈ رائٹر محکمہ پیمائش راج دربھنگہ کے ہین اور ساہو نابالغ ہین

منشی اجودھیا لال قوم کایست سریباستب
ساکن موضع چاندپورا خورد پرگنہ لبارہ

شریف و نجیب تھے مر گئے اب اس خاندان میں آج اننت سہاے موجود ہین —

منشی جگموہن لال کایست سریباستب ساکن موضع پدمول پرگنہ ابارہ

شرافت اور نجابت خاندان کی انکی بہت اچھی ہے آدمی نیک اور خوش نیت اور خوش اقبال تھے محکمہ بندوبست قانون دوم سنہ ۱۹۰۱ عیسوی کے سررشتہ دار تھے لاکھون روپیہ کی معاش اور مقدور پیدا کیا مر گئے اونکے وارثون مین بابو شیو شنکر سہاے پسر منشی رام لعل ہمشیرہ زادہ حقیقی راقم تاریخ ہذا اور لالہ موکھی لال وغیرہ زندہ اور موجود ہین

لالہ گور سہاے سنگہ اور شیو سہاے سنگہ کایست سریباستب ساکن موضع پدمول پرگنہ ابارہ

یہ دونون بھائی حقیقی تھے بڑے صاحب عزت و اہل مقدور تھے شیو سہاے سنگہ لاولد مر گئے گور سہاے سنگہ کے بیٹے گوری شنکر ہوئے اونکے وارثان زندہ و موجود ہین آج کل موضع ابہر ضلع سارن مین اپنی ننہال مین رہتے ہین —

بھیا دیال شیوک ساکن موضع پدمول پرگنہ ابارہ

شریف اور نجیب اور عالیخاندان تھے انکے بڑے بیٹے بھیا دہرم لعل مرشداباد کے نواب کے دربار مین کسی اچھی خدمت پر سرفراز تھے انکے خاندان مین بابو کالدیپ نارائن ایک شخص بہت نامی و گرامی گذرے ہین سنہ ۱۸۵۷ عیسوی مین جو غدر ہوا تھا اوسمین سرکار انگلشیہ کی بڑی خیر خواہی کی تھی اوسکے صلہ مین عہدہ ڈپٹی کلکٹری کا انکو ملا تھا چندے مظفرپور مین اوس عہدے پر سرفراز رہے بعدہ ضلع چھپرہ مین تبدیل ہو کر چلے گئے لاولد مر گئے —

منشی لچھمن نارائن ساکن موضع اعتبار پور بکری پرگنہ ابارہ

شریف و نجیب خاندانی تھے دیار مغرب مین تحصیلدار تھے اونکے بیٹے جگل لعل تھے بعد مرنے اپنے باپ کے اوسی عہدے پر سرفراز رہے اونہون نے مکان موضع پدمول پرگنہ بسارہ ننہال مین بنایا اونکے دو بیٹے ہوئے اول سورج بنسی لال دوم چندر بنسی لال سورج بنسی لال ضلع پٹنہ مین محال خاص کے محکمہ مین بعہدہ نظارت سرفراز رہے بعد اوسکے پٹنہ مین داروغہ پولیس رہے بعد اوسکے جیمنہ ٹوارہ مین ضلع مظفرپور کے پیشکار مقرر ہوئے بعد اوسکے داروغہ محال آبکاری کے ہوئے کہ اوسی زمانہ مین مرگئے سورج بنسی لال کے اب دو بیٹے موجود ہین اول شام بہاری لال دوم کشن بہاری لعل —

منشی جیت نراین سنگہ ساکن موضع پدمول پرگنہ بسارہ

شریف و نجیب و عالیخاندان تھے مرگئے انکے دو بیٹے ہوئے اول منشی شنکر دیال دوم منشی ہرسرن منشی شنکر دیال پٹنہ مین محکمہ فوجداری کے سررشتہ دار تھے مرگئے منشی ہرسرن پہلے پیشکار محکمہ کمشن ضلع پٹنہ کے تھے بعد اوسکے سررشتہ دار فوجداری پٹنہ کے ہوئے بعد عہدہ پیشکاری و سررشتہ داری کلکٹری ضلع چھپرہ کے سرفراز ہوئے آجکل اکسٹرا اسسٹنٹ مقام جیترا ضلاع ہزاری باغ کے ہین آدمی نیک و خلیق و حسین ہین انگریزی بھی جانتے ہین و خوشنویس ہین غزل بھی اچھی کہتے ہین حسین تخلص ہے

منشی نندلال عرف ننہجی کائستہ ہیر بستب ساکن موضع گوردل پرگنہ بسارہ

شرافت و نجابت و عالیخاندانی انکی مشہور نزدیک و دور ہے سورج مل مورث اعلی انکے اصل رہنے والے سری [illegible] کے تھے تخمیناً تین سو برس گذرا ہوگا کہ سلاطین تیموریہ کے عہد مین [illegible] مقرر ہوکر [illegible] مین آئے [illegible] موضع گوردل پرگنہ [illegible] سورج مل [illegible] پانچ بیٹے ہوئے [illegible] اونکے موہن داس

بڑے بیٹے اودسے نواب مرشدآباد کے دربار مین عہدہ دیوان گری پر سرفراز ہوئے
اور منجملہ چار بیٹے کے ایک شخص موضع بلبیر پرگنہ بارہ اور ایک شخص بموضع سوندھو آ
پرگنہ مذکور اور ایک شخص بموضع نراین پور پرگنہ ببارہ اور ایک شخص بموضع بہادرپور
پرگنہ مذکور سکونت پذیر ہوئے کہ اب تک وارثان انھون سے اوس اوس موضع مین
قیام پذیر ہین اس خاندان مین منشی رام لعل اور منشی سیتا رام اور منشی کشن دیال
اور منشی جانکی رام بڑے لایق اور رئیس گذرے ہین اور یہ سب برابر عہدہ قانونگوئی پر
تا شروع عملداری سرکار انگلشیہ معمور ہوتے آئے منشی شندجی نہایت رئیس اور خلیق اور
مہذب اور متحمل المزاج اور صاحب علم ہین بہت زمانہ سے منکہ اڈیشنل جج مظفرپور مین
عہدہ پیشکاری پر سرفراز تھے اب خانہ نشین ہین —

منشی درگا پرشاد قوم کایستھ سریباستب ساکن موضع گورول پرگنہ ببارہ
شریف اور نجیب اور ذی عزت تھے مر گئے اب اس خاندان مین منشی گوبند سنگھ
اور چھوٹے لعل زندہ اور موجود ہین —

لالہ بھیم نراین سنگھ کایستھ سریباستب ساکن
موضع بسور انڈراجیکلہ کرحول پرگنہ ببارہ

مورث اعلے انکے ٹوڈرمل منشی عامل سلطانی پرگنہ مرواہ اور پرگنہ ببارہ کے تھے
اور پہلے سکونت اونکی موضع سریا پرگنہ ببارہ مین تھی سنہ ۱۲۰۰ فصلی مین موضع سریا سے
موضع بسور مین آئے شروع عملداری سرکار انگلشیہ مین خدمت قانونگوئی کی انکو معوض
ہوئی تھی بعد اوسکے کچہری کلکٹری ضلع ترہت مقام مظفرپور مین نائب نویس ہوئے نہایت
رئیس اور شریف اور نجیب اور عالیخاندان تھے بعد ازین نوکری سرکاری حال اور مقدور

سوست بید کیا اب اِس خاندان مین سیتن لعل اور رتن لعل زندہ و موجود ہین —

لالہ رام چرن لعل کایست سریباستب ساکن موضع نیمو اندراچکلہ کرجول پرگنہ لبارہ

مورث اعلی انکے لالہ سروپ سنگہ عامل سلطانی کے وقت مین عہدہ منشی گری کا رکھتے تھے آدمی نفیس اور خلیق اور شریف اور نجیب اور نامی تھے جو مواضعات سروپ سنگہ نے اپنے وقت مین حاصل کیا تھا وہ سب آجتک اِس خاندان مین قائم ہے اب اِس خاندان مین لالہ ٹھاکر سرن موجود ہین —

ناظر اودان سنگہ کایست سریباستب ساکن موضع راجاپاکر پرگنہ لبارہ

شریف اور نجیب تھے مرگئے اب اِس خاندان مین درگاپرشاد اور چند اشخاص جسکا نام راقم کو معلوم نہین ہے موجود ہین —

منشی لچھمن نراین کایست سریباستب ساکن موضع سمریا پرگنہ لبارہ

شریف اور نجیب ہین محکمہ مین سپاردی سٹ جج بہادر اوّل مظفرپور کے ناظر ہین منشی بنسی دہر برادر کلان اِنکے محکمہ مین صاحب جج بہادر مظفرپور کے سررشتہ دار تھے مرگئے منشی رام غلام سنگہ بیٹے اونکے زندہ اور موجود ہین —

درباری لال و جگموہن لال ساکن موضع برٹن پور کرس تہ بہت سیلہ پرگنہ لبارہ

شریف و نجیب و عزت دار خاندانی تھے یہ دونون بھائی دربار مین مہاراجہ بہادر دربھنگہ کے نوکر تھے دونون بھائی مرگئے جگموہن لال لاولد مرگئے درباری لال کے دو بیٹے ہوئے منشی نرسنگہ سہائے و منشی رتنارام منشی نرسنگہ سہائے دربار مین مہاراجہ بہادر دربھنگہ کے پیشکار تھے جب کورٹ آف وارڈس ہوا ایالیس مین ور. آئے منشی نرسنگہ سہائے بعارضہ عہدہ پیشکاری سے برخاست کیے گئے بعد چند [illegible] پیدا کیا وہ بھی لاولد مرگئے منشی رتنارام

بیٹے ہوئے پردیپ نارائن وگنگا پرشاد پردیپ نارائن دربار مین مہاراجکوار بابو گومسر سنگھ کے پیشکار ہین وگنگا پرشاد اپنی زمینداری کا کام انجام کرتے ہین آمدنی معاش کی تخمیناً پندرہ ہزار روپیہ ہوگی۔

منشی گورکھہ پرشاد قوم کایست سریباستب ساکن موضع بدہین پور کراسن تپہ نہبت سلطہ پرگنہ لبارہ

شریف ونجیب ہین انکے دو بیٹے ہین منشی برہمدیو نارائن ومنشی لشبندیو نارائن منشی برہمدیو نارائن آجکل ڈپٹی مجسٹریٹ ہین ومنشی لشبندیو نارائن بہی نوکر ہین انکو معاش خاص ومعاش متروکہ نانہالی تخمیناً چار پانچ ہزار روپیہ سالانہ کے آمدنی ہوگی۔

منور تہہ لعل کایست سریباستب ساکن موضع نراین پور انت عرف شیر پور چکلہ فی پرگنہ لبارہ

مردم شریف اور خاندانی اور عزت دار تھے ممالک متوسط یعنی جبل پور مین سرکاری تحصیلدار تھے صاحب وقار تھے اور پانچ سو روپیہ ماہانہ پاتے تھے مرگئے بعد انکے منشی جہبو لعل انکے بیٹے مہاراجہ تبیا کی سرکار مین مختار عام تھے مرگئے انکے دو بیٹے ہوئے کہدبرن لعل اور بیچو لعل اور کہدبرن لال آدمی نیک اور خلیق ہین بالفعل اسپکٹر ابکاری ضلع دربھنگہ کے ہین۔

منشی سکرت کایست ساکن موضع شیر پور پرگنہ لبارہ

شریف اور نجیب اور صاحب عزت تھے مرگئے بیٹے انکے ... صاحب کلکٹری ترہت کے پیشکار تھے وہ بہی مرگئے اب اس خاندان مین منشی ... پرشاد وہ ... ترہت مین ہین منشی ... پرشاد سب انسپکٹر ... بہاگلپور

مین بکاری کے وارد زندہ ہین —

ہنومان دت کایست سریباستب ساکن موضع

نراین پور اننت عرف شیرپور چکلہ نئے پرگنہ بسارہ

نہم شریف و عزت دار خانزادی تھے اونکے دو لڑکے ہوئے اول رگھوبنس سہاے دوم کلدیپ نارائن کلدیپ نارائن نے لا ولد انتقال کیا و رگھوبنس سہاے نواب سید ولایت علیخان بہادر رئیس پٹنہ کی املاک کے تحصیلدار تھے مر گئے اونکے دو لڑکے ہوئے اول ابہی نارائن دوم چتربھوج سہاے ابہی نارائن دیوان مولا بخش خان بہادر سی اسٹار آف انڈیا کے دربار مین دیوان تھے وہ انتقال کر گئے بندا پر شادجی اونکے وجود مین چتربھوج سہاے فارسی دان و محاسب و سلیم الطبع ہین حال الحق مین انٹرنس اور سارٹیفکیٹ سروینگ کا بھی حاصل کیا ہے زندہ و موجود ہین —

منشی گنیش دت کایست سریباستب ساکن موضع

لچھمین نراین پور چکلہ کرحول پرگنہ بسارہ

شریف اور نجیب تھے کلکٹری مظفر پور تا پٹنہ شیکاری کا عہدہ رکھتے تھے مر گئے اونکے بیٹے مادھو رام محکمہ صدر واقع مقام مونگیر کے وکیل تھے وہ بھی مر گئے اب دس خاندان مین شوک دھاری لعل زندہ اور موجود ہین و کلکٹری ضلع دربھنگہ مین بٹوارہ کی امانت کرتے ہین

منشی گنگا سہاے کایست سریباستب ساکن موضع گوردل پرگنہ بسارہ شریف اور نجیب اور رئیس تھے اپنے عہد مین موصوف الیہ نے بسبب عہدہ سرشتہ داری عدالت منصفی کے بہت عزت و وجاہت پیدا کی تھی مر گئے اونکے بیٹے رام سرن لال محکمہ منصفی صاحب بہادر مظفر پور مین وکالت کرتے تھے وہ بھی مر گئے اب اس خاندان

مین مہابیر پرشاد بیٹے اونکے زندہ اور موجود ہین اور ان دونون موضع سیرا پرگنہ تہاں مین سکونت پذیر ہین —

منشی آسا لال قوم کایست سریاستب ساکن موضع کروان پرگنہ بسارہ شریف و نجیب تھے ضلع چمپرہ کی کلکٹری مین سررشتہ دار تھے مر گئے اب اس خاندان مین ایسری پرشاد بیٹے اونکے موجود ہین زمینداری سے اوقات بسری کرتے ہین —

منشی رگھوناتھ سہاے کایست سریاستب ساکن موضع کروان پرگنہ بسارہ شریف و نجیب ہین کوٹھی نیل مین مقام چرپیا ضلع موتیہاری کے منشی ہین اور زمینداری بھی رکھتے ہین —

منشی نوبند سہاے کایست سریاستب ساکن موضع بوریان پرگنہ بسارہ شریف اور نجیب اور عزت دار ہین سررشتہ ابکاری مونگیر کے پیشکار ہین —

منشی شیو ... اور نجیب ... کایست سریاستب ساکن موضع بوریان پرگنہ بسارہ شریف اور نجیب اور عزت دار تھے مر گئے اب اس خاندان مین راجدہاری لال اور نرسنگھ سہاے اور سیتل پرشاد زندہ اور موجود ہین اور اہل معاش اور ... ہین

منشی کیولا پرشاد کایست سریاستب ساکن موضع تھوا پرگنہ بسارہ شریف اور نجیب ہین عہدہ انسپکٹری پر پولیس ضلع مظفرپور کے سرفراز تھے بالفعل پنشن پاتے ہین بیٹے اونکے درگا پرشاد محرر کلکٹری ضلع مظفرپور کے ہین —

منشی مہادیو دت کایست سریاستب ساکن موضع مان پور اپرگنہ بسارہ شرافت و نجابت اور عزت انکی بہت اچھی ہے کلکٹری ضلع پٹنہ کے محافظ دفتر ہین منشی جگناتھ سہاے والد انکے کلکٹری ضلع پٹنہ کے محرر تحصیل تھے اور رگھوناتھ سہاے

پچپانت کاٹکری کے سررشتہ دار تھے انکے پوتے الچھمن نارائن سکنڈ کلارک فوجداری پٹنہ کے ہین —

منشی چھمن لعل کایست سریباستب ساکن موضع مالن پورا پرگنہ لبارہ

شریف اور نجیب اور عزت دار خاندانی تھے مر گئے اب اس خاندان مین رامیسر سہائے اور ونکدہاری پرشاد اور کالی پرشاد اور لعلجی سہائے اور بلاس بہاری زندہ اور موجود ہین اور صاحب معاش ہین —

منشی شیوشنکر سہائے کایست سریباستب ساکن موضع سیڈی پرگنہ لبارہ

شریف و نجیب و عزت دار خاندانی ہین زمینداری بھی رکھتے ہین سنا ہے کہ سلاطین تیموریہ کے وقت مین انکے مورث اعلے پرگنہ لبارہ کے قانونگو تھے — ان اِنکا چچا ...

منشی کشندیو نارائن کایست سریباستب ساکن موضع مان پور پرگنہ لبارہ

شریف اور نجیب اور عزت دار خاندانی ہین آجکل ڈویژن بکسر ضلع آرہ کے عہدہ سررشتہ داری پر سرفراز ہین —

رائے گنیش دت کایست سریباستب ساکن موضع ٹھکہا پرگنہ لبارہ

یہ سابق کے رہنے والے موضع بکھرا کے تھے اب بھی بکھرا مین مکان انکا موجود ہے بڑے عزت دار اور شریف اور نجیب اور عالیخاندان ہین اس خاندان مین پہلے بہت معاش تھی بہ سبب دین کے نقصان ہوگئی ہے اب بھی ہزار بارہ سو روپیے کی آمدنی معاش اور ملکیت سے ہے اب اس خاندان مین کنجبہاری لعل اور گوری شنکر وغیرہ زندہ اور موجود ہین —

منشی نندلال سنگہ قوم کایست سریباستب ساکن موضع پرانندپور پرگنہ لبارہ

شریف اور نجیب اور عزت دار تھے کلکٹری میں بہت مقام مظفرپور مین محرر تحصیلی تھے مر گئے اب اس خاندان مین بدری ناتھ اور لڑکے پوتے موجود ہین۔

منشی مہادیودت کایست سریباستب ساکن موضع پرانندپور پرگنہ لبہارہ

شرافت اور نجابت انکی بہت اچھی ہے مہاراجہ کھڑک پور کے دربار مین تحصیلدار تھے اب خانہ نشین ہین زمینداری بھی رکھتے ہین۔

منشی جمعیت لال کایست ساکن موضع وگر پرگنہ لبہارہ

شریف اور نجیب و عزت دار خاندانی تھے مر گئے اب اس خاندان مین بالگوبند سہائے زندہ اور موجود ہین آمدنی انکی معاش کی اسوقت اندازا پانچ ہزار روپیہ سالانہ سے کم کی نہوگی۔

بابو سدانند کایست سریباستب ساکن موضع جمال پور پرگنہ لبہارہ

شریف اور نجیب و عزت دار ہین پہلے مظفرپور مین مختار کاری کرتے تھے بعدہ منصب وکالت پر سرفراز ہوئے اور ان بعد منصف ہوئے کہ آجتک اوسی عہدہ پر ممتاز ہین آدمی لائق اور رئیس اور مہذب ہین۔

منشی شیالال کایست سریباستب ساکن موضع بلراچکلہ کرول پرگنہ لبہارہ

شریف اور نجیب و عزت دار ہین منشی رام بت لال بیٹے منشی سیتالال کے اور منشی لوکناتھ بیٹے منشی جےرام سنگہ کے ہائی کورٹ کلکتہ مین مختار کاری کرتے ہین یہ چار لڑکے منشی ... لائق رئیس ہین بابو گوری شنکر ... مر گئے ... عم حقیقی ... شیخ ... دوسری بیٹا ... منشی سیتالال کی لڑکی ...

منشی جیو لعل سنگھ کایست سریاستب ساکن موضع رامداس پور پرگنہ بسارہ شریف و نجیب اور عزت دار تھے انکے بیٹے چونے لعل مہاراجہ دہراج بتیا کی سرکار مین بعہدۂ منشی گری سرفراز تھے مر گئے اونکے بیٹے ہرسہاے سنگھ محکمہ منصفی ضلع آرہ کے پیشکار تھے وہ بھی مر گئے اب اس خاندان مین کون کون شخص موجود ہین راقم کو معلوم نہین ہے۔

بشن چرن لعل کایست ساکن موضع رامداس پور پرگنہ بسارہ شریف اور نجیب و عزت دار تھے پٹنہ مین عدالت کے وکیل تھے مر گئے اونکے تین بیٹے ہوئے کرم چند لعل۔ گوپال لعل۔ رام لعل۔ یہ تینون بھائی پٹنہ مین وکالت کرتے تھے بعدہ رام لعل مظفرپور مین صدر اعلےٰ اوّل کے محکمہ مین پیشکار ہوئے اور فی الحال حاجی پور مین مختار کاری کرتے ہین کرم چند لال اور گوپال لعل مر گئے اب اس خاندان مین مہابیر پرشاد ولد کرم چند لال اور ایک شخص پسر رام لعل کہ جنکا نام راقم کو معلوم نہین ہے موجود ہین بالفعل زمیداری سے اوقات بسری ہے۔

منشی تلک رام قوم کایست سریاستب
ساکن موضع رامداس پور پرگنہ بسارہ

شریف اور عزت دار ہین پہلے کلکٹری ضلع گیاجی مین سررشتہ دار تھے بعدہ تبدیل ہوکر مظفرپور کی کلکٹری مین سررشتہ دار ہوئے اب پنشن پاتے ہین آدمی خلیق اور رئیس ہین۔

منشی گوبند سہاے کایست سریاستب
ساکن موضع رامداس پور پرگنہ بسارہ

شریف اور نجیب و عزت دار ہین آدمی لیق اور ذی علم ہین انگریزی اور فارسی جانتے ہین مونگیر کی کلکٹری مین پیشکار ہین۔

لالہ مگنی رام قوم کایت سریباستب
ساکن موضع سعدپورا پرگنہ بارہ

شرافت اور نجابت انکے خاندان کی بہت اچھی ہر آدمی صاحب معاش اور اہل علم اور فقیر دوست عزت دار نامی اور گرامی تھے ہمیشہ عبادت مین مشغول رہا کرتے تھے سادھو اور سنت کی برابر خدمت کیا کرتے تھے۔ نقل ہر کہ ایک مرتبہ اونکے گھر چند سادھو وارد ہوئے اوسوقت اونکے پاس کچھ موجود نہین تھا تہیدست تھے پس شرم سے مکان اپنے کو چھوڑکر ادسی موضع مین دوسری جگہہ جاکر ایک درخت کے نیچے سو رہے سادھو و سنت جو اونکے مکان پر آئے تھے وہ سب منتظر بھنڈارے کے تھے جب دوپہر ہوئی ایک شخص ہمشکل لالہ مگنی رام موصوف کے اونکے مکان مین آیا اور کل لوازمہ کھانے پینے کا موجود کرا کے سادھوؤنکو اچھی طرح سے کھلا پلا کر رخصت کردیا ایک سادھو اتفاقاً اوسی درخت کے نیچے جا پڑے جہان لالہ مگنی رام سوئے ہوئے تھے سادھو نے اونکو جگایا اور کہا کہ آج مگنی رام کے گھر پر سادھوؤن کا بھنڈارا ہے تو بیچارہ مسافر کیون بھوکھون پڑا ہے وہان جا کھانے کو ملیگا یہ بات سنکر لالہ مگنی رام اپنے گھر پر آئے معلوم ہوا کہ سادھو سنت کہا پی کر بخوشی رخصت ہو گئے اس بات سے بہت خوش ہوئے اور نارائن کا دھنیاد یعنے شکر کیا۔ انکے معاش کی آمدنی تخمیناً ہزار بارہ سو روپئے تک ہو گی اس خاندان مین گوبردھن لال اونکے پوتے موجود تھے وہ بھی مر گئے

رائے پرسد رام کایست سریباستب ساکن موضع بکھرا پرگنہ رتی

عہد مین سلاطین تیموریہ سے مورث اعلی رائے وہنراج ... ضلع رہتک
ہوئے عزت دار و عالیخاندان تھے ریاست و عالیخاندانی و عزت اونکی مشہور ہے انکے دو
بیٹے تھے اول سلونت رائے دوم گلونت رائے سلونت رائے کے پہلی شادی دیوان
جیون رام کی لڑکی سے موضع شیودھا پرگنہ برسٹہ مین تھی یہ دونون بھائی بڑے معزز و
صاحب عزت گذرے ہین اونکے گھر سے سیکڑون شرفا کی پرداخت ہوتی تھی اور تھوڑا
زمانہ گذرا ہے کہ اونکے خاندان مین رائے کالکا سہائے ایک شخص نہایت رئیس و
سخی و خلیق اور صاحب علم گذرے ہین اونکے بیٹے رائے جنگ بہادر و رائے زنگ بہادر
و رائے بر وشنڈ بہادر ہین و رائے درگا سہائے برادر حقیقی بڑے کالکا سہائے پسر
رائے کلدیپ رائے و اونکے بیٹے شمشیر بہادر موجود ہین اور یہ سب بھی بڑے لایق و
رئیس ہین رائے جنگ بہادر کو منصب آنریری مجسٹریٹی بکھرا کی بھی مفوض ہے آمدنی انکے
معاش کی تخمیناً اسی ہزار روپیہ سے کے ہوگی —

رائے گوبر سہائے ولد رائے گوپال سہائے ساکن بکھرا پرگنہ رتی

یہ رائے سلونت رائے کے نواسہ و رائے گوپال سہائے کے بیٹے ہین صاحب عزت
و رئیس و عالیخاندان و اہل معاش ہین مع عیال و اطفال انکے بکھرا مین رہتے ہین
آمدنی انکے معاش کی تخمیناً لاکھہ روپے سے زیادہ ہوگی —

رگھو بنس سہائے ساکن موضع جیت پور پرگنہ رتی

شریف و نجیب ہین آدمی دولتمند ہین مزاج مین ریاست ہے —

بجرنگی سہائے کایستہ سیر باستب ساکن موضع سیخوپورہ پرگنہ رتی

شریف اور نجیب ... تھے ... انکا ... بھائی ... برادر زادہ اونکے

موجود ہین اس خاندان مین زمینداری بھی ہو ... پور مین جو کوٹھی نیل کی ہے اوس مین بجرنگی سہائے منشی تھے اور امبکا پرشاد خزانچی مقرر ہوئے اوس ذریعہ سے مال و مقدور بہت پیدا کیا

لالہ جگت لال قوم کایست ... ریاستب ساکن موضع سخیورہ پرگنہ رتی

شریف و نجیب و خاندانی ہین پہلے ہاٹی ڈھی پرگنہ آہس مین بعہدہ منشی گری پر سرفراز تھے بعدہ مظفرپور مین امتحان دیکر مختارکاری کرتے تھے اب خانہ نشین ہین اور تھوڑے عرصہ سے اب موضع جیندان پٹی پرگنہ بسارہ سسرال مین اپنی رہتے ہین سخیورہ مین لالہ ٹھاکر پرشاد برادر عموی انکے موجود ہین ... یہ شخص نامی و لائق ہین زمینداری بھی رکھتے ہین جگت لال کے پانچ بیٹے ہین منجملہ اونکے مہناتھ سہائے سے راقم کو ملاقات ہی پہلے یہ دربار مین مہاراجہ دربھنگہ کے نوکر تھے بعدہ کلکٹری دربھنگہ مین نوکر ہوئے اب امتحان دیکر مختارکاری کرتے ہین اور ہمت سہائے دوسرے بیٹے اونکے محکمہ رودمس مین دربھنگہ کے محرر ہین۔

اودھ بہاری لال کایست سریاستب
پسر سر دیال ساکن موضع جسین پور پرگنہ رتی

شریف اور نجیب و خاندانی ہین زمینداری بھی رکھتے ہین۔

رتن سنگہ قوم کایست سریباستب
ساکن موضع سمرا پرگنہ رتی

شریف اور نجیب تھے مر گئے اب اس خاندان مین گوپی ناتھ و راندر جیت لعل و ... سنگہ موجود ہین۔

جگل کشور لال قوم کایست سریباستب ساکن موضع جسین پور پرگنہ رتی

شریف ونجیب ہین بالفعل سررشتہ پولیس ڈسٹرکٹ سپرنٹنڈنٹ دربھنگہ کے محرر ہین
آدمی لایق ونیک ہین —

گوری شنکر ساکن موضع پہلاد پور پرگنہ رتی

اُنکا خاندان بہت اچھا ہی شریف ونجیب ہین زمینداری سے اسوقت تخمیناً دو ہزار روپے
سالانہ کے آمدنی ہوگی —

گوپی ناتھ پانڈے کایستھ سریباستب ساکن موضع گھٹون پرگنہ سرسیا

عالیخاندان شریف ونجیب اور صاحب عزت تھے اس خاندان مین رائے سردار سنگہ
شروع عملداری مین سرکار انگلشیہ کے بہت نامی وگرامی ہوئے مہاراج شتاب رائے بہادر
اور مہاراج ہیرج نارایین بہادر ناظمان صوبہ بہار کے دیوان تھے بعد اسکے اس خاندان
مین گور سہائے سنگہ نانا راقم تاریخ ہذا کو راجا رام نارایین عظیم آبادی کی سرکار مین دیوان مقرر
ہوئے ومنشی بسنت رائے عرف چکن لال ولد گور سہائے سنگہ ماموں حقیقی راقم تاریخ ہذا
کے جو بڑے ذیعلم نامی وگرامی وفیاض وسخی گذرے ہین منشی بے نظیر تھے محکمہ بندوبست
قانون دوم ۱۸۱۵ عیسوی مین سررشتہ دار تھے لاکھون روپے پیدا کیئے اب اس
خاندان مین راج نارایین سنگہ پیشکار کلکٹری ضلع مظفرپور ولد بھوکھے لال اور پنجاب رائے
وبابو کنور دولت رائے پسران بسنت رائے ومنشی مہابیر پرشاد ولد ہنومان سہائے
ومنشی بستیل سہائے پسر بہر سہائے سنگہ وبابو بانکی کشور نارایین وبابو رگھو نندن کشور نارایین
وبابو جدونندن کشور نارایین پسران تلکہ دھاری لال ودھجا دھاری لال پسر رام پرتاب لال
ودیم والال ولد ر[illegible] سنگہ ومحبوب نارایین ولد بید بیانند ولچھمی نارایین ولد چندن دت
دہر پرشاد ورائے مرلی منوہر ولد رائے [illegible] سہائے اور دو فرزندان نابالغ ان دونون

راے رنج اہیر سہاے نبیرگان را... ے گوری شنکر جنہون کا نام معلوم نہین موجود ہین
وراے مرلی منوہر وغیرہ پسران موضع ڈمری مین رہتے تھے اور بالفعل موضع نرونی
پرگنہ بسارہ مین سکونت رکھتے ہین —

درگادت و دیونراین سنگہ کایست سریباستب
ساکن موضع حسرت پور پرگنہ ستریسیا

عالیخاندانی مین مشہور تھے صفت شرافت و نجابت سے معمور تھے انکے آبا و اجداد
نرہین کے بابو کے دربار مین عہدہ دیوانگری کا کہتے تھے چنانچہ درگادت بابو بخت سنگہ
کے وقت مین دیوان تھے اِس خاندان مین منشی بینی پرشاد سنگہ و منشی کالیچرن سنگہ
پسران درگادت و منشی اچھے لال پسر دیونراین سنگہ یہ تینون شخص بہت لایق و ذہین
گذرے ہین اور اس خاندان مین انکی جائداد صحیحہ کا تا مال ہے اب اِس خاندان میں جے گوبند سہاے
ورام گوبند سہاے نبیرگان منشی کالیچرن سنگہ و نرسنگہ سہاے و ہمت سہاے و رتن منشی
بینی پرشاد سنگہ و نندکشور سہاے پسر اچھے لال زندہ و موجود ہین +
جے گوبند سہاے عربی و فارسی مین اچھا دخل رکھتے ہین و نوکری سرکاری ست اچھی پیدا
کی ہے رام گوبند سہاے دوزن فوجداری مین سہسرام ضلع آرہ کے سررشتہ دار ہین

لالہ مرلی دھر کایست سریباستب ساکن موضع چمپاپور پرگنہ سریسیا

نجیب و شریف صاحب عزت عالیخاندان تھے کہتے ہین کہ پرگنہ سریسیا مین بادشاہ
وقت کیطرف سے عامل تھے مرگئے اونکے خاندان مین لالہ رگھوبنس سہاے و لالہ ہربرد نراین سنگہ
اور لالہ بلاقی لال اور لالہ ترببنی لال وغیرہ زندہ اور موجود ہین لالہ ہربرشاد سنگہ
راقم نجف زادہ کے میری بہن کی شادی ہوئی ہے —

لالہ گیرت چند کایست سریباستب ساکن موضع بھگوت پور پرگنہ سرلیا شریف اور نجیب اور خاندانی تھے مر گئے لے سردار سنگہ ساکن موضع کٹھون پرگنہ سرلیا کے ہم جد اور قرابت مند تھے عزت اور سلامت روی انکے خاندان کی ابھی تک بہت اچھی ہے اسوقت اس خاندان مین بانکے بہاری لال اور موہن لال اور بینی پرشاد زندہ اور موجود ہین —

لالہ مادھو رام کایست سریباستب ساکن موضع شمس پور پرگنہ سرلیا شریف اور نجیب اور عالیخاندان تھے مر گئے انکے پانچ بیٹے ہوئے اول منشی جے رام دوم منشی جیسی رام سوم منشی گوپال لال چہارم منشی راجارام پنجم منشی راگھورام یہ پانچون بھائی ایک شامل رہتے تھے منشی جے رام عدالت اعلی مظفر پور کے اور منشی جیسی رام عدالت منصفی دربھنگہ کے وکیل تھے اور منشی گوپال لال سب ڈویژن سیتامڑہی کے سررشتہ دار تھے اور منشی راجارام اور منشی راگھورام خانہ نشین تھے اب اس خاندان مین منشی راجارام اور باسدیو نارائن پسر منشی گوپال لال اور مہابیر پرشاد پسر منشی راگھو رام زندہ اور موجود ہین زمینداری بھی رکھتے ہین تخمیناً ہزار بارہ سو روپیے تک آمدنی سالانہ ہوگی —

لالہ رگھبر دیال سنگہ کایست امسٹ
ساکن موضع رحمت پور پرگنہ سرلیا

مرد شریف اور نجیب خاندانی ہین راجہ لیلا نند سنگہ بہادر کی طرف سے [illegible] پرگنہ [illegible] لال اور معتقد و [illegible] حاصل [illegible]
[illegible] اچھی [illegible]

آدمی تھے مرگئے اب اونکے بیٹے لالہ ... پرشاد دس لوکری پر معمور ہین مرد ہم نام ... ہین

صاحب اخلاق اور مروت ہین ذی عزت ہین —

لالہ گنگاپرشاد کایست امسٹ ساکن موضع دہورلکھہ پرگنہ سریا

شریف اور نجیب اور عزت دار خاندانی ہین راقم کو انسے ملاقات ہی آدمی بڑے خلیق

اور رئیس ہین —

لالہ الوچھہ لعل کایست امسٹ ساکن موضع موہن پور پرگنہ سرلیا

شریف اور نجیب خاندانی ہین اور خود نندہ ہین —

لالہ کالی پرشاد کایست امسٹ ساکن موضع موتی پور پرگنہ سرلیا

شریف اور نجیب ہین انکا خاندان اچھا ہی آمدنی انکی زمینداری کی پانچ چھہ سو

روپیے تک ہوگی —

لالہ دلجیت سنگہ کایست امسٹ ساکن موضع نراین پور پرگنہ سرلیا

شرافت اور نجابت انکی اچھی ہی کچھہ زمینداری بہی رکھتے ہین —

لالہ بجرنگی سہانے کایست امسٹ

ساکن موضع نراین پور ڈہریا پرگنہ سرلیا

شریف اور نجیب ہین اس خاندان مین زمینداری بھی ہی —

لالہ گنیشی لال کایست امسٹ ساکن موضع بازید پور پرگنہ سرلیا

شریف اور نجیب اور عزت دار خاندانی تھے مرگئے اب انکے ... موجود ہین مگر ...

... نام ... بر

لالہ ... لال ابن ... لال کایست امسٹ

ساکن موضع دھرہا موسومہ برج لال پرگنہ سریسا

شریف ونجیب ہین خاندان اچھا ہی خود زندہ ہین —

مہر چند لعل قوم کالیت امسٹ ساکن موضع کلیان پور کوا پرگنہ سریسا

شریف ونجیب تھے پرگنہ سرپور ضلع پورنیہ مین مسٹر چارلس پالمر صاحب زمیندار کی طرف سے تحصیلدار تھے مرگئے اب اس خاندان مین راج کنوار سنگہ و بلونت سہاے پسران انکے موجود ہین منشی راجکنوار سنگہ ریونیو ایجنٹ کاکاٹری دربھنگہ کے ہین —

لالہ کنہیا لعل پانڈے کالیت سریباستب

ساکن وزمیندار موضع تہوری پرگنہ جکھنی

اصل رہنے والے موضع سیتل پور ضلع سارن کے تھے مورث انکے کسی تقریب سے ضلع ترہت مین آئے اور موضع تہوری مین جو زمینداری انکی تہی رہ گئی بڑے صاحب عزت اور نامی گرامی تھے اور اہل معاش اور صاحب مقدور تھے انکے خاندان مین ابہی کچہ معاش باقی ہے وارثان سے انکے بال گوبند لال و دیبی پرشاد و شیو ٹہل لعل اور گوبردھن لال اور نرسنگہ سہاے وغیرہ زندہ و موجود ہین راقم کی دوسری شادی اسی خاندان مین نند کشور لعل پانڈے کی لڑکی سے ہوئی ہے —

لالہ گمانی لال کایت امسٹ ساکن موضع متہورا پور پرگنہ کسمہ

آدمی شریف اور نامی تھے معاش دار تھے اور عزت دار تھے مرگئے اونکے پسر ... موجود ہین —

لالہ ... کایت امسٹ ساکن موضع متہورا پور پرگنہ کسمہ

یہ بہی شریف ونجیب ہین زمینداری ... مین تخمینا ... سولہ سو روپیہ کے آمدنی

سالانہ انکی زمینداری کی ہوگی —

لالہ گلاب رائے چودھری سیون سنگہ کایست سریباستب ساکن موضع ہیروٹی پرگنہ جبریل

بہت شریف اور نجیب اور عالیخاندان تھے انکے گھر مین قانونگوئی کا عہدہ چلا آتا تھا صاحب معاش اور مقدور تھے اب بھی انکے گھر مین معاش اور مقدور ہے انکے خاندان مین منشی برج کنوار سنگہ و منشی راج کنوار سنگہ زندہ اور موجود ہین اور منشی برج کنوار سنگہ سب ڈویژن سیتامڑھی کے مختارون مین سے نامی مختار ہین بدری ناتھ برادر حقیقی خرد راقم کی پہلی شادی برج کنوار سنگہ کی حقیقی بہن سے ہوئی تھی آمدنی سالانہ انکے معاش کی تخمیناً چھ ہزار سے کم نہوگی —

منشی اجودھیا پرشاد کایست سریباستب ساکن موضع جکون پرگنہ جبریل

شریف ہین زمینداری بھی رکھتے ہین کتول کی کوٹھی نیل مین عہدۂ منشی گری پر سرفراز ہین —

کودی لال کایست سریباستب ساکن موضع جکون پرگنہ جبریل

شریف اور نجیب ہین انکے چچا منشی فتح نراین کلکٹری مظفرپور کے محرر تھے آدمی لائق تھے مر گئے اس خاندان مین زمینداری بھی ہے اب بیٹے اونکے دھنکدھاری پرشاد زندہ اور موجود ہین —

جیتدھاری لعل و دھنکدھاری لعل کایست سریباستب ساکن موضع اد[illegible] [illegible] جبریل

شریف اور ذی عزت اور خاندانی ہین زمیندار ... ... بھائی زندہ

اور موجود ہین —

بابو چودھری رودر پرشاد رائے بہادر کایست

سریباستب ساکن موضع نان پور پرگنہ نان پور

انکے آبا و اجداد اصل رہنے والے الہ آباد کے تھے قبل عملداری سرکار ... عہد

مین سلاطین تیموریہ کے انکے مورث اعلا اس ضلع مین آئے اور کسی لڑائی مین مارے گئے

اوس خون بہا مین مسلم پرگنہ نان پور دربار شاہی سے اونکو عنایت ہوا کہ آجتک نسلاً

بعد نسل انکے قبضہ مین چلا آتا ہی مرد شریف اور نجیب اور عالیخاندان صاحب علم

و ذی عزت و صاحب مروت ہین آمدنی انکے معاش کی تخمیناً پچاس ہزار روپے سالانہ

سے کم نہوگی اور جسوقت ضلع ترہت مین انتظام انکم ٹکس کا پیش تھا یہ اسیسر مقرر ہوئے

تھے اور انکو دربار قیصریہ سے جو یکم جنوری ۱۸۷۷ء کو شہر دہلی مین منعقد ہوا تھا خطاب

رائے بہادر کا عنایت ہوا تھا —

تلک رام کایست سریباستب و زمیندار

موضع ہمایون پور پرگنہ نان پور

شریف اور نجیب اور خاندانی عزتدار ہین صاحب معاش ہین انکے مورث اعلے

رام سہہ داس بہت نامی اور گرامی شخص تھے بادشاہ وقت کی طرف سے پرگنہ

نان پور کے عامل تھے انکے خاندان مین مہتاب لال اور درباری لال اور مجلس سہائے

اور گوپی لال و شیو سہائے سنگھ اور کلدیپ نارائن اور شتاب لال موجود ہین —

بخشی لعل کایست سریباستب ساکن موضع مادھو پور چتوری پرگنہ نان پور

مریعت مین اجودھیا پرشاد اور پیارے ... بسران اونکے زندہ و موجود ہین —

چودھری ہمناتھہ سنگہ اور چودھری رام ناتھہ سنگہ کائیستہ سریباستب ساکن موضع کوٹھاری عرف بکری پرگنہ مہلا

یہ دونون حقیقی بھائی تھے چودھری ہمناتھہ سنگہ لاولد مرگئے چودھری رام ناتھہ سنگہ کے بیٹے چودھری نندکمار سنگہ بڑے صاحب عزت اور اہل معاش تھے انکے آبا و اجداد سلاطین اہل اسلام کے وقت مین قانون گو تھے مرد شریف اور نجیب اور عالیخاندان تھے انکے خاندان مین لٹلیہاری اہل زندہ اور موجود ہین —

چودھری بہادر سنگہ کائیستہ سریباستب ساکن موضع بھنڈاری پرگنہ مہلا

شریف اور عالیخاندان اور عزت دار تھے سرکار مین والی نیپال کے منصب چودھرائی پر سرفراز تھے انکے خاندان مین بجرنگی سہاے اور رگھناتھہ سہاے اور شیو ادہین سنگہ اور رامیسر پرشاد زندہ اور موجود ہین راقم تاریخ ہذا کی پھوپھی کی شادی اسی خاندان مین جگرناتھہ سہاے سے ہوئی تھی —

لالہ گھنی رام قوم کائیستہ سریباستب ساکن موضع بیلاہی پرگنہ مہلا

مرد شریف اور نجیب اور عزت دار اور محکمہ کلکٹری مظفرپور کے محافظ دفتر تھے صاحب معاش تھے مرگئے بھگوت نارائن بیٹے اونکے موجود ہین اب بھی انکے گھر مین معاش اور مقدور موجود ہے آمدنی انکے معاش کی تخمیناً دو تین ہزار روپیہ کے ہوگی —

لالہ ادھم لعل ولد لالہ گوبند رام کائیستہ سریباستب ساکن موضع لشن اپہر رولی پرگنہ مہلا

خاندانی اور شریف اور نجیب اور صاحب معاش اور اہل عزت ور توقیر تھے مرگئے

اونکے وارثون سے لالہ گردھاری لال اور اونکے بیٹے رگھبر دیال اور منشی رام جیون لال موجود ہین منشی رام جیون لال موصوف پہلے سپرنٹنڈنٹ پولیس بمقام مظفرپور کے سررشتہ دار تھے اور راقم تاریخ ہذا کے حقیقی پھوپھیرے بھائی ہوتے ہین اور اس خاندان مین لالہ جانکی رام بڑے نامور ہوئے پرگنات بہرا و مہلا و ترستہ کے قانونگو تھے۔

لبناتھ سہائے کایست سریباستب ساکن موضع برتاپور پرگنہ مہلا

شرافت انکے خاندان کی مشہور ہے لایق اور مروت دار تھے مرگئے اس خاندان مین ترلوکناتھ اور جیکشن لعل عرف جے رام سنگھ موجود ہین اور معاش دار ہین جیکشن لعل عرف جے رام سنگھ سے منشی ادہاکشن راقم کے حقیقی چچا کی لڑکی کی شادی ہوئی ہے۔

لالہ مہاراج سنگھ کایست سریباستب
ساکن موضع بھولی پرگنہ بہرا

شریف اور نجیب اور عزت دار آدمی تھے محکمہ مین صاحب جج بہادر ضلع ترہت کے صیغہ سرسری کے محرر تھے اس نوکری کے ذریعہ سے معاش اور مقدور بہت کچھ پیدا کیا منشی بھیرون پرشاد محکمہ ججی ضلع ترہت کے پیشکار تھے اب انکے خاندان مین پسیسر پرشاد اور دوند بہادر اور رامیسر پرشاد اور گورکھ پرشاد اور رگھونندن پرشاد زندہ اور موجود ہین انکے معاش کی آمدنی تخمیناً بیس ہزار روپیہ سالانہ تک ہوگی راقم تاریخ ہذا کی برادر عموی گوری شنکر کی پہلی شادی اسی خاندان مین منشی بھیرون پرشاد کی لڑکی سے ہوئی تھی۔

لالہ درسن سنگھ کایست [illegible] ساکن موضع جعفرپور پرگنہ بہرا

گھر مین تھا مر گئے اب اس خاندان مین اودیت نراین سنگھ زندہ اور موجود ہین —

منشی امرت لعل کالیستھ سریباستب ساکن موضع کمرولی پرگنہ ببرا

شریف اور نجیب تھے بذریعہ عہدہ منشی گری کوٹھی نیل کے مال اور مقدور بہت پیدا کیا تھا زمانہ سابق کا حال راقم کو ٹھیک معلوم نہین ہوا اب درام غلام سنگھ بیٹے اونکے عہدہ منشی گری پر کوٹھی امواڑ کے بجائے پدر اپنے معمور ہین —

منشی چھنی لعل کالیستھ سریباستب

ساکن موضع محمدا پرگنہ بہسی

شریف اور نجیب اور عزت دار تھے بارہ کوٹھی نیل کے منشی تھے اپنے وقت مین مال اور مقدور اور زمینداری بہت کچھ حاصل کیا مر گئے اب اس خاندان مین منشی جگدیو نرائن پوتے اونکے زندہ اور موجود ہین اور صاحب معاش ہین —

منشی برجکمار سنگھ کالیستھ سریباستب

ساکن موضع سیتل پٹی پرگنہ مرداہ کلان

شریف اور نجیب اور عالیخاندان اور ذی عزت ہین زمینداری انکی بہت اچھی ہے آمدنی انکی چھہ سات ہزار روپیہ سالانہ سے کم نہوگی —

بابو رام گوبند سنگھ قوم کالیستھ سریباستب

ساکن موضع جاکو چھپرا پرگنہ مرداہ کلان

شرافت ونجابت خاندانی انکی اچھی ہے انکے چچا منشی گوپال لعل عدالت اعلی ضلع ظفرپور کے وکیل تھے زمانہ تاریخ ہذا سے اونکو دیکھا تھا زمینداری سے آمدنی انکی تخمیناً پانچ ہزار روپیہ تک ہوگی اور یہ انگریزی خوان ہین بالفعل کمشنری مین ...

نوکر ہین —

منشی شیو رتن لعل اور رام چرن لعل پسران
سمرن لعل ساکنان چوپار پرگنہ مرواہ خرد

شریف و نجیب اور عزت دار خاندانی ہین زمینداری انکی بہت اچھی ہے سابق سکونت ان سبھون کی موضع وگرد پرگنہ سریا مین تھی —

دیوان جیون رام ولد لالہ کرپا رام کایستھ
سریباستب ساکن موضع شبو دہا پرگنہ ترسٹہ

شریف و نجیب عالیخاندان صاحب علم صاحب تصنیف و رئیس و صاحب معاش تھے علوم عربی و فارسی مین شہرۂ آفاق تھے مہاراجہ مادہو سنگہ بہادر کے دربار مین دیوان تھے نہایت خیرخواہ و سب نوکرون مین ممتاز تھے شروع عملداری مین سرکار انگلشیہ کی جب رقم دستورات و نانکار وغیرہ مہاراجہ مادہو سنگہ کا ضبط ہوگیا تھا اوسوقت دیوان جی موصوف نے بڑی کوشش و پیروی کرکے اون رقومات کو واگذاشت کروایا اوسکے صلہ مین موضع ہرخیرپور پرگنہ بہرپارہ مہاراجہ مادھو سنگہ بہادر نے عطا کیا وارثون سے انکے بالفعل حاکی بلبہ و ہر بلبہ سنگہ وجد و بلبہ سنگہ موجود ہین اوسوقت زمانہ ان سبھون کا ناموافق ہے دیوان جی صاحب اشعار فارسی بھی کہتے تھے تحقیق تخلص کرتے تھے منشی رادہاکشن لعل چچا حقیقی راقم تاریخ ہذا کی اول شادی اس خاندان مین لڑکی سے بابو کشن بلبہ ولد بابو درام بلبہ نبیرۂ دیوان جیون رام کے ہوئی تھی اور [illegible] کا ایک

[illegible]

شعر

ہر عمل پختہ شود خام کہ در خانہ بماند — چون پلاذر کہ دگر سال نماید در شاخ

داروغہ جنیتا ن لال کایست سریباستب

ساکن موضع دھرہرواپرگنہ ترسٹھہ

شریف اور نجیب عالی خاندان عزت دار اور سخی تھے مادام الحیات عہدہ سررشتہ داری محکمہ فوجداری مظفرپور پر سرفراز تے اونکے خاندان مین چتربھوج سہای زندہ اور موجود ہین اس خاندان مین ایک شخص رام سمرن لال بڑے نامی ہوئے چالیس برس تک داروغہ پولیس ضلع ترہت مے رہے بابو جانکی پرشاد بیٹے اونکے موجود ہین آمدنی سالانہ انکے زمینداری کی تخمیناً دس بارہ ہزار روپے تک ہوگی۔

پیاری لال قوم کایست سریباستب

ساکن موضع دہرہراپرگنہ ترسٹھہ

شریف اور نجیب اور عزت دار تھے ضلع ترہت مین داروغہ پولیس کے تھے بڑی دیانت اور نے ریائی سے کام انجام کرتے تھے لاولد مرگئے بعد اونکے کودئی لال برادرزادہ اونکے ضلع ترہت مین عہدہ انسپکٹری پر سرفراز ہوئے جوان خوبصورت قوی الجثہ دیانت دار بے ریا تھے تخمیناً دس برس تک اس عہدہ پر قائم رہے بعدہ بیمار ہوکر مرگئے بابو رام پرشاد اور بابو نارائن پرشاد بیٹے اونکے موجود ہین آمدنی انکے معاش کی تخمیناً دو ہزار روپے سے زیادہ ہوگی راقم تاریخ ہذا کی پھوپھیری بہن سے انکی شادی ہوئی تھی

منشی بدری ناتھہ کایست سریباستب ساکن موضع رائے پور پرگنہ ترسٹھہ

شریف اور نجیب اور عزت دار ہین پیشہ وکالت کا عدالت اعلی مین ضلع مظفرپور کرتے ہین

آدمی لائق اور مروت دار ہین وکالت سے مال ومقدور پیدا کیا ہے۔

کیفیت رؤسائے وشرفای مسلمانان سکنای ضلع ترہت حسب صراحت ذیل کے ہے

صادق علیخان ولد بہرام علیخان ساکن قصبہ دربھنگہ

شریف و نجیب و رئیس و خلیق و جلیل المرتبت و عالی خاندان و سخی و مروت دار ہین الشاہ
کے صفحہ ۳۰۳ مین لکھا ہوا ہے کہ رحم خان انکے مورث پہلے مصطفی خان کی
فوج کے ہراول تھے اور مصطفی خان نواب مہابت جنگ صوبہ دار بنگالہ کی سرکار کے
تھے جب مصطفی خان کو دولت بنگالہ کی طمع ہوئی اور نواب مہابت جنگ سے
لڑنے کا قصد کیا اوس وقت رحم خان نے مصطفی خان کی رفاقت چھوڑ کر نواب
مہابت جنگ کی سرکار مین نوکری اختیار کی نواب مہابت جنگ کی نظر مین اونکی بڑی
عزت اور وقعت تھی اور نواب صاحب ہمیشہ دلجوئی اونکی کرتے رہے اوسی زمانہ سے
تعلقہ بھیٹ ارسون پرگنا لوانوان اور دیگر مواضعات کلان کہ آجتک اونکے قبضہ
مین ہے انکو دربار سے نواب مہابت جنگ کے مقرری ملی تھی خانصاحب بڑے
فیاض ہین لاکھون روپے دادار اور صادر اور فقرا اور مساکین اور مستحقین اور ذاتی
خرچون مین صرف کرڈالتے ہین حکام ضلع ان کی عزت کرتے ہین مہاراجہ صاحب
بہادر دربھنگہ بھی بتقریب شادی بیاہ کے انکے مکان پر تشریف لایا کرتے ہین
انکو شکار کتون اور ہاتھی اور گھوڑ دوڑ کے پالنے سے بہت شوق ہے آمدنی انکے
مواضعات کی تخمیناً چالیس پچاس ہزار روپیہ سالانہ سے کم نہ ہوگی۔

نواب ا[illegible] علی خان ولد دلدار علیخان ولد
رہنگی خان ساکن قصبہ ڈبھنگہ

شریف و نجیب و رئیس ابن الرئیس عزت دار اور عالی خاندان ہین آدمی نوجوان خوش اندام ہین ڈنڈ کشتی سے بہت ذوق رکھتے ہین ہاتھی خوب پالتے ہین شکاری کتے انکے پاس بہت عمدہ عمدہ ہین پہلوانان کشتی گیر کی خوب پرورش کرتے ہین حکام انکو بھی مثل صادق علیخان کے کرسی دیتے ہین اور یہی اولاد سے رحم خان متذکرہ بالا کے ہین آمدنی انکے معاش کی تخمیناً چالیس پچاس ہزار روپے سالانہ ہوگی اور قرابت مین صادق علی خان کے بھانجے ہین اور بھائی بھی ہوتے ہین۔

شاہ محمد حسین الملقب بہ صاحبزادہ
ساکن محی الدین نگر پرگنہ بالاگچ

اولاد سے شاہ محمد آفاق داماد شمشیر خان رسالہ دار نواب الہ وردی خان مہابت جنگ کے ہین آدمی بڑے رئیس خلیق اور مروت دار عالی خاندان و ذی مقدور ہین آمدنی انکے معاش کی تخمیناً تیس ۳۰ ہزار روپے تک ہوگی سیر المتاخرین کے صفحہ ۵۰۰ مین لکھا ہوا ہے کہ شاہ محمد آفاق اولاد سے قاسم سلیمانی افغانی درویش کے تھے جو جہانگیر بادشاہ کے وقت مین بہ سبب کثرت اتباع یعنے زیادہ ہونے مریدین و معتقدین کے قید ہوئے تھے جب وہ مر گئے تو قصبہ چنارہ مین مدفون ہوئے۔

راجہ لبا دان خان زمیندار پرسونی ضلع مظفرپور

سُنا ہے کہ زمانہ سلف مین خلعت اور خطاب راجگی سے سرفراز کئے گئے تھے بڑے شریف اور عزت دار عالی قدر جلیل المرتبت تھے اور دادودہش ان کی مشہور تھی اب

مر گئے، راجہ ابھاون خان کے صاحب دین خان راجہ ہوئے وہ بھی اچھی آدمی اور لائق اور معزز اور خلیق تھے بعد مرنے اونکے غلام سیر خان راجہ ہوئے یہ بھی آدمی بڑے ہمت اور صاحب مروت تھے بعد مرنے اونکے پیر الدین خان نابالغ جو مستحق راجگی کے ہین ہین بالفعل بابو سیگن خان بہادر مدار المہام اس راج ریاست کے ہین اونکو دربار قیصری سے خطاب خان کا عنایت ہوا ہی مرد لائق و مروت دار و منتظم و معزز ہین آمدنی اونکے معاش کی تخمیناً چالیس ہزار روپیہ سالانہ تک ہوگی۔

دیوان مولابخش خان پسر جمعدار شیخ خدابخش
ساکن موضع رسولپور چکلہ گرجول پرگنہ لبارہ

آدمی بڑے عزت دار تھے دیار مغرب مین ضلع کانپور کی کلکٹری مین پہلے دیوان تھے اس عہدہ کے ذریعہ سے لاکھون روپیہ حاصل کیے بعد اوس کے جب عہدہ دیوان گری کا ابالیش مین در آیا تو کانپور سے آکر عظیم آباد کی کورٹ اپیل خاص مین سررشتہ داری کرتے تھے اور مسٹر الیٹ صاحب بہادر حاکم کورٹ اپیل خاص انکی بڑی خاطر اور عزت کرتے تھے جب محکمہ کورٹ اپیل کا ابالیش مین در آیا تو عدالت دیوانی عظیم آباد یعنے محکمہ جناب صاحب جج بہادر کے سررشتہ دار ہوئے بعد اوسکے عہد مین جناب نواب ہالڈی صاحب لفٹنٹ گورنر بنگالہ کی گورنری کے دفتر خانہ فارسی کے میر منشی ہوئے بعد اوسکے ڈپٹی مجسٹریٹ کے عہدہ پر سرفراز کیے گئے ۵۷ء سنہ عیسوی کے ایام غدر مین سرکار کی بڑی خیرخواہی کی یعنی باغیوان کی دار و گیر کے صلہ مین ۔۔۔ انگریزی کی بابت ۔۔۔ خان بہادر اور خلعت عطا ہوا جب بہت ۔۔۔ آنریری مجسٹریٹی ۔۔۔ گئے ۔۔۔

سنہ تمام مین فوت کر گئے آدمی بہت رکھیر اور عالی مرتبت و عالی قدر و صاحب امتیاز تھے
اونھون نے اپنے وقت مین پرگنہ لبارہ و سرلپا و اطراف مظفرنگر مین بہت سی زمینداری حاصل
اور خرید کی آمدنی انکے معاش کی تخمیناً قریب لاکھ روپے کے پہونچ گئی اونکے دو بیٹے ہین۔
ایک امیر حسن خان اور دوسرے محمد حسن خان مگر امیر حسن خان بڑے بیٹے اونکے
نہایت نیک اور منتظم اور دانشمند اور صاحب اخلاق اور صاحب مروت اور پختہ کار و قدم بقدم
اپنے باپ کے ہین اور دوسرے بھائی بھی اخلاق مند و خراج ہین اور دونون بھائی علیحدہ
علیحدہ رہتے ہین اور امیر حسن خان موصوف کے بھی دو بیٹے ہین ہادی حسن خان متخلص بہ
نایاب اور مہدی حسن خان متخلص بہ قلی ہادی حسن خان مرد لائق اور ذی علم اور ذی
مروت و صاحب اخلاق ہین طبابت بھی اچھی کرتے ہین اور شعر اردو بھی بہت اچھا کہتے ہین انکو
مشورہ اشعار اردو کا مولوی عبدالواحد سیماب سے رہتے تھے اور کبھی مولوی محمد مرشد
حسن کامل سے بھی مشورہ لیا کرتے تھے اور مہدی حسن خان بھی لائق و ہوشیار و معاملہ فہم
و ذی مروت ہین انکی بھی طبیعت بہت اچھی ہے مشورہ سخن انکو اپنے بڑے بھائی سے رہتا ہے

شیخ عبدالشکور ساکن موضع سعدپور دیچکلہ پرگنہ لبارہ

عامل سلطانی تھے سعدپور مین جو قلعہ مشہور ہے وہ انھین کا بنوایا ہوا تھا کہ اب وہ منہدم
ہو گیا کھائی اوس قلعہ کی ہنوز موجود ہے آدمی بڑے لائق و جلیل القدر بلند مرتبت صاحب شان
و شوکت اور اہل جاہ و حشم تھے مر گئے اولاد ذکور سے انکی کوئی شخص نہین ہین نواسے ان
ہین انکے سید علی اشرف خشیم اباد مین زندہ اور موجود ہین۔
شیخ احسین مراد خورد شیخ عبدالشکور موصوف ساکن موضع دیچکلہ پرگنہ لبارہ
شیخ عبدالشکور کے ... کی جگہ ... ناصی ... شخص ...

سخی خاندانی انکی مشہور ہے مروت اور اخلاق اور ریاست اور تیار مین آراستہ تھے اکثر مین
کہ جب کبھی سفر کرتے تھے تو لاکھہ روپیکی اشرفی ہاتھی پر بار کیکے ساتھہ لیجاتے تھے اور جب
موضع مین پہونچتے تھے تو اوس موضع کے مالک کی طرف سے وہان کا گماشتہ بابۂ عیت
یک کراہی دہی اور دو روپیہ بتعداد نکی نذر کا حاضر کرتا تھا اور کہتا تھا کہ یہ موضع آپکا ہے اور
جس گانون مین اونھون نے پوچھا کہ یہ موضع کسکا ہے اور جواب مین اوسکے نام اصل
مالک کا بتلایا گیا اور روپیہ و دہی نذر کا نہین دیا گیا تو اوس موضع کو حکام ضلع سے
فکر کرکے نیلام کرواکے خود لے لیتے تھے نواب ہوشیار جنگ کو جنکی بہی کلکٹری
مین موجود ہے ان سے بہت رابطہ تھا وہ بھی نواب ہوشیار جنگ کے ان کے
اور میر جعفر شاہ اور میر یوسف علیخان کے دفتر اور نشان دہی کی موافق طیار ہوئی تھی
ہزارون آدمی انکی ذات سے پرورش پاتے تھے اولاد ذکور سے کوئی زندہ نہین ہے
نواسون مین سے امیر حسن خان پسر دیوان مولابخش خان زندہ اور موجود ہین —

۲۰۶ میر جعفر شاہ ساکن موضع بڈھن پورہ
چکلہ سوفی پرگنہ بارہ

اولاد سے پیر و مرشد کے تھے سید عالی نسب اور والاحسب تھے حکام ضلع انکی قدر
اور منزلت کرتے تھے معزز و ممتاز تھے ہزارون آدمی کی پرورش ان سے ہوتی تھی
مظفر پور کے اطراف مین جتنے مسلمان شیعے مذہب کے ہین سب ان کے اور
میر یوسف علیخان کے شیعہ بنائے ہوئے ہین رات دن انکو یہی فکر رہتی تھی کہ
سنّی کو شیعہ بنائے اونکے کوئی اولاد صلبی نہین تھی ایک قرابت مند کو لیا جنکا نام
میر سعادت علی تھا اونکو ضلع بہار سے لاکے بیٹا اپنی معاش کا مختار اور بعد انتقال متبنّٰی

بعدہ کل معاش کلاں مین پانچ سو روپیہ کی آمدنی کی تھی بذریعہ تملیک نامہ کے عطا کی وہ مر گئے اور کل معاش اور دولت جو
جائداد منقولہ غیر منقولہ میر سعادت علی موصوف کی ہاتھ لگی میر سعادت علی کے تین بیٹے ہوئے میر علی و میر حسن
عرف گھونگے و صاحب میر حسین بعد میر سعادت علی کے وہ معاش تین حصہ پر تقسیم ہوئی میر حسن نے اپنے حصہ کو بیع ڈالا اور
برباد کر دیا میر علی نے اپنی معاش کو چھوڑ کر انتقال کیا اون کے بیٹے میر حیدر نے اپنا
حصہ بیچ ڈالا اور کربلاء معلی کو چلے گئے اور وہین مر گئے اور نصف حصہ میر مرتضی دوسرے
بیٹے کے قبضہ مین ہے اور میر حسن کی معاش اپنی حالت پر قائم ہے یہ لوگ قوم سے
سادات ہین کے عالی نسب اور عالی خاندان مین معزز و ممتاز ہین مذہب اہل شیعہ کا رکھتے ہین
تعزیہ داری مین بہت کچھہ صرف کرتے ہین —

میر یوسف علیخان ساکن قصبہ مظفر پور

یہ سید عالی نسب تھے میر غلام حیدر خان باپ ان کے ابتداے عملداری سرکار مین
طرف سے سرکار انگلشیہ کے عامل تھے بیل ساہی زمیندار تعلقہ بوراج نے انکو مار ڈالا
اوس جرم کے عوض مین عدالت سرکاری انگلشیہ سے مجرم کے واسطے تین سزائین
قائم کی گئین ایک تو یہ کہ بیل ساہی کو بہ عوض اسکے پھانسی دی دوسرے یہ کہ بیل
ساہی کی جو زد اسکے کو نیلام کر دیا تیسرے یہ کہ تعلقہ بوراج جو لاکھہ روپیہ کی تحصیل کی معاش
تھی خون بہا مین میر یوسف علیخان اور میر مہدی علیخان دونون بھائیونکو دیا یوسف علیخان
اور میر مہدی علیخان یہ دونون بھائی بڑے جلیل القدر تھے علی الخصوص میر یوسف علیخان
حاتم وقت تھے جو کچھہ انکے پاس آمدنی معاش سے ہوتی تھی وہ سب سادات اور
شرفا و مساکین اور محتاج اور تعزیہ داری کے خرچ مین صرف کرتے تھے میر یوسف علی
کے ایک بیٹے ہوئے سید محمد تقی خان یہ اون کے مسند ریاست پر قائم ہین آدمی خلیق

اور ذہین تجربہ کار اور رئیس زمرہ بر روزگار ہین علاوہ انتظام معاش سے اونکی صاحبی کی بھی
کرتے ہین محرم اونکے یہان بڑے دھوم دھام سے ہوتا ہے اچھے اچھے مرثیہ خوان جو گلہ
اور خوش آواز علم موسیقی کے جانتے والے لکھنؤ سے آکر اونکے یہان مرثیہ خوانی پر
مامور ہوتے ہین اور بعد محرم کے اون کے رتبہ اور مرثیہ خوانی کے درجہ کے موافق
روپیہ رخصتانہ مین دئیے جاتے ہین سید محمد تقی خان زندہ اور موجود ہین۔

اقبال علی خان پسر زبردست علیخان
ساکن موضع پیغمبرپور پرگنہ بھرواره

ذی مقدور اور صاحب اخلاق اور عزت دار عالی خاندان اور پہلوان اور زور آور کشتی گیر
ہین اکثر واسطے شکار کے نیپال کے جنگل کی طرف جاتے ہین لباس ظاہری اونکا
اکثر عالی لوٹ و کامدانی و ڈھاکہ کی ململ و گلبدن و سنگین کے سوا نہین ہوتا ہے
گوٹے کناری سے شوق ہے آدمی طرحدار ہین بسبب استغنا کے حکام ضلع و اشخاص
عمائد سے کم ملاقات کرتے ہین اور قوم کے شیخ ہین لفظ خان کا خطابی ہے آمدنی اونکے
معاش کی تخمیناً ماہانہ ستر ہزار روپیہ ہوگی اور یہ معاش شیخ محمد شاکر خان اونکے
مورث اعلیٰ کو دربار سلطانی سے ملی تھی اور سنتے ہین کہ فرخ سیر بادشاہ دہلی کے
وقت مین یہ معاش انکو حاصل ہوئی۔

شیخ محمد حسین ابن شیخ محمد یعقوب
ساکن و زمیندار موضع ستکل پور پرگنہ

یہ اولاد سے وارث شیخ نعیم اللہ خان سررشتہ دار کلکٹری ضلع ترہت کے ہین آدمی نیک
ہین اور رئیس ابن الرئیس ہین چال چلن بہت اچھا ہے شرافت خاندانی رکھتے ہین

اور وہ معا... جو دار وغہ نعیم اللہ خان سے حاصل کی تھی بعد مرنے افتخار الدین پنجا
بخو... خان پوتے دار وغہ نعیم اللہ خان کے بہت سے رشتہ داران بعیدہ پر
تقسیم ہو ہی اور جو کچھ اون کی بی بی کو ملا اوس کو اون کی بھائی نے رام
بنواری لعل ساہو مہاجن سے قرض لیکر نیلام کروا دیا کچھ جزوی سی معاش
باقی ہی اور شیخ محمد یسین کا جو کچھ حصہ ہے باقی ہے۔

شیخ غضنفر علی اور شیخ ہنر علی
ساکنان موضع کلیانپور پرگنہ شہزارہ

یہ دونوں بھائی شریف اور عالی خاندان ہین صاحب خلق و محبت ہین بادشاہی
وقت سے جاگیر دار ہین اونکی آمدنی بہت اچھی ہے تخمیناً پندرہ ہزار روپے سے کم
نہ ہوگی اور دونوں بھائی ابھی تک زندہ و موجود ہین فضول خرچی نہین کرتے انتظام
کے ساتھ خرچ کیا کرتے ہین اور قوم کے شیخ ہین۔

شیخ حفیظ الدین حسین ولد قاضی طفیل اللہ
ساکن موضع بریول پرگنہ کھمدوارہ

شریف اور نجیب و عالی خاندان تھے محکمہ صدر اعلی و جج مقام مظفرپور کے
وکیل تھے وکالت انکی اپنے وقت مین بہت اچھی تھی اپنے عہد کے
وکیلون سے زیادہ تر گویا و مقرر تھے انکے بحث کی اکثر و بیشتر عبارت
حکام اپنے فیصلہ مین لکھتے تھے ہزارون روپے کی زمینداری سے
ان کی دکالت کی آمدنی کم نہ تھی تخمیناً پچیس ہزار روپیہ سالانہ کی آمدنی کی معاش

اپنے وقت مین حاصل کی تھی آخر عمر مین وکالت کو چھوڑ دیا جج ہو گئے جب جج ہو کے آئے

تو وکالت چھوڑ دی عبادات و معاملات مین مصروف رہا کرتے تھے آخر عارضہ سے

زخم سرطان کے انتقال کر گئے اونکے بیٹے شیخ نجم الدین حسین عرف بابو نواب زندہ

اور موجود مین یہ نجم الدین حسین بڑے ذاکر و شاغل و مرتاض و فیاض ہین انکے حلقہ مین شام

کے وقت دس بیس آدمی مراقبہ کرنے کو بیٹھتے ہین اور بہت لوگ انکے مرید ہین کہتے ہین

کہ قوت قلبیہ انکی بہت اچھی ہے نسبت انکی متعدی ہے تعزیہ داری بھی کرتے ہین عشرہ محرم

مین وضو کر کے اپنے ہاتھ سے تعزیہ بناتے ہین اور دس دن تک سواے چاے کے

کچھ نہ کھاتے ہین اور نہ پیتے ہین امام باڑہ کی زمین پر پڑے رہتے ہین رویا کرتے ہین

محرم مین ہزارون روپیہ انکے خرچ ہوتے ہین ربیع الاول مین بارہ دن تک مجلس مولود کی

ہوتی ہے ہزارون آدمی جمع رہتے ہین بعد مولود کے مجلس سماع کی بھی ہوتی ہے اکثر لوگ جوش

خروش مین آتے ہین ہزارون روپیہ اسمین بھی خرچ ہو جاتے ہین اور ایک مجلس ۲۷ رجب

کو معراج شریف کی ہوتی ہے اسمین بھی بہت کچھ خرچ کرتے ہین اور ایک ایک مہمان کی

خود نگہداشت اور خاطر کرتے ہین علاوہ اسکے فقرا و مشائخ و اہل دل و صوفیون کو بہت کچھ

دیتے ہین اس زمانہ مین بھی محرم مین انکے طرف سے حسینی کی شربت کی سبیل جاری رہتی ہے

شیخ سراج الدین حسین ساکن موضع بربول پرگنہ بہوارہ

آدمی شریف اور نجیب اور رئیس تھے مر گئے اب اونکے بیٹے شیخ ظفر الدین حسین عرف

صاحب جان زندہ اور موجود ہین آمدنی سالانہ انکے معاش کی تخمیناً دو ہزار روپیہ ہوگی —

شیخ محمد نعمان ساکن موضع بربول پرگنہ بہوارہ

آدمی صاحب دولت اور نیک بخت اور صاحب اخلاق ہین آمدنی انکے معاش کی تخمیناً

پچاس ہزار روپیہ ہوگی —

حاجی شیخ بدیع الدین حسین عرف شیخ بدل ساکن

موضع بھوانی پور عرف بھیپورہ پرگنہ بہروارہ

آدمی شریف اور رئیس اور ہمت دار اور سخی اور پرہیزگار تھے مر گئے اونکے بیٹے قمقام حیدر زندہ اور موجود ہین آمدنی اِس خاندان کے معاش کی تخمیناً دس ہزار روپیہ تک ہوگی —

حاجی محمد واحد علی خان قوم افغان

ساکن محلہ وحیلا گنج متعلقہ قصبہ دربھنگہ

پہلے اُنکے اباواجداد اور یہ خود مونگیر کے رہنے والے تھے بسبب قرابت داری بنگے اِس دربھنگہ مین آئے رفتہ رفتہ ترقی پائی نام اور نشان اپنا نکالا اور حکام کورٹ آف وارڈس سے محالات راج دربھنگہ کو ٹھیکہ لیکر منتفع ہوئے بعد اسکے مسٹر گرہم صاحب کلکٹر دربھنگہ نے اہتمام منوسپلٹی دربھنگہ اُنکے سپرد کیا مرد شریف اور نجیب اور معزز ہین اور اخلاق بہت رکھتے ہین لوگون کی حاجت روائی مین حتی الوسع کوشش کرتے ہین اُنکے معاش کی آمدنی راقم کو معلوم نہین دو دفعہ حج کر آئے ہین اُنکے دو بیٹے ہین بڑے بیٹے وارث علیخان جوان صالح اور نیک اور پراخلاق ہین چار پانچ برس سے عہدۂ قانون گوئی پر علاقہ بھاگلپور کے مقرر تھے اب بمشاہرہ دو سو روپیہ ماہواری کے ضلع پورنیہ مین ڈپٹی کلکٹر ہوئے ہین اور کچھ شعر بھی کہتے ہین اور شاعری مین مولوی محمد مرشد حسن کامل کے شاگرد ہین دوسرے بیٹے محمد خان وہ بھی مظفرپور مین قانون گو ہین —

مولوی محمد اسحاق علیخان ولد امام علیخان ساکن محلہ وحیلا گنج متعلقہ قصبہ دربھنگہ برادرزادہ حقیقی محمد واحد علیخان کے ہین انھون نے علم عربی پڑھا ہے کچھ طبابت بھی

کرتے ہین آدمی خلیق و گویا و مقرر ہین فارسی بھی جانتے ہین اور کچھ عربی بھی سنے ہین خلیق تخمیناً بز

شاہ وزارت علی عرف میان بھولن پسر شاہ ولایت علی
ابن شاہ بزرگ علی ساکن محلہ مخدوم گنج متعلقہ دربھنگہ

اولاد سے شاہ غلام مصطفی متصل مرادآبادی کے ہین مرد شریف و نجیب و عالی خاندان بزرگ زادے ہین علم تواریخ سے بہت شوق رکھتے ہین موضع مصطفےٰ پور پرگنہ بھگی اور موضع اندائی پرگنہ ہادی غرۂ ماہ رجب ۱۱۰۸ھ ہجری موافق ۱۳۰۷ الفصلی ہین اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ کی طرف سے اینکے بزرگون کو ملا تھا کہ وہ آجتک اونکے قبضہ مین ہے اوس سے اور دیگر مواضعات سے اونکی اوقات گذاری ہے شاہ غلام مصطفےٰ اولاد سے حضرت شاہ عبداللہ بہتی کے ہین۔

شیخ حشمت علی عرف ملا جیا ولد شیخ شوکت علی
ابن قاضی ہدایت علی ساکن محلہ قاضی جار اللہ
متعلقہ دربھنگہ

مرد شریف و ذی عزت عالی خاندان و صاحب حسب و نسب ہین فارسی لکھنی پڑھنی بخوبی جانتے ہین جوان صالح ہین موضع اندائی اور موضع دھل اور موضع عبداللہ پور اور موضع راجو وغیرہ دیہات واقع دربھنگہ کے مالک اور قابض ہین آدمی خلیق و صاحب مروت ہین اولاد سے شیخ حسن یار و قاضی صلابت علی و ملا ابوالحسن کی جنکا تذکرہ ہوچکا ہے ہین و شیخ حسن یار و [illegible] انکے عالمگیر ثانی کے عہد مین دربھنگہ کے منصب [illegible] و عدالت سرکار ترہت کے تھے و معاش اونکو [illegible] کے ملی تھی۔

قاضی ابو سعید [illegible] آور [illegible]

چکلہ سنسنے پرگنہ لبارہ متعلق مظفرپور

یہ حضرت قاضی ابوسعید ساکن سعدپورہ چکلہ سنسنے پرگنہ لبارہ بڑے شریف اور نجیب عالیخاندان
اولاد سے ابوبکر صدیقؓ کے تھے اور طرف سے بادشاہ وقت کے منصب جلیل قضای
پرگنہ بسارہ سرکار حاجی پور پر سرفراز تھے بعد وفات اونکے وہ منصب قضا قاضی محمد اونکے
فرزند کو مفوض ہوا بعد اونکے قاضی ابوالحسن کہ اسی خاندان مین سے تھے منصب قضا پر
سرفراز ہوئے بعد اونکے پھر عہدہ قضا محمد اشرف کو ملا بعد قاضی محمد اشرف کے قاضی سعد اللہ
شہید اونکے بیٹے اس منصب سے ممتاز ہوئے بعد اونکے جب قاضی سعد اللہ شہید ہوئے
نور محمد عم برادر حقیقی اونکے اس منصب پر سرفراز ہوئے بعد وفات اونکے یہ منصب قاضی
نعمت اللہ برادر حقیقی کو اونکے ملا بعد موت اونکے یہ عہدہ قاضی سلام اللہ نے پایا بعد اونکے
منصب قضا پر قاضی غلام مصطفی مقرر ہوئے بعد اونکے یہ منصب اونکے بیٹے غلام مجتبی کو
دیا گیا بعد انتقال قاضی غلام مجتبی کے قاضی غلام یحیی اس منصب سے سرفراز کئے گئے
الغرض زمانہ سے قاضی ابوسعید کے تا زمانہ قاضی محمد یحیی تین سو پچاس برس تک منصب قضا
پرگنہ مذکور اس خاندان مین رہا بعد قاضی محمد یحیی متوفی کے عملداری سرکار انگلشیہ کی ہوئی منصب قضا کا اس
خاندان سے جاتا رہا مگر قاضی محمد یحیی کے پاس بہت بڑی معاش جو تخمینا پچیس ہزار روپیہ کے تحصیل کی تھی اور جب
عطاہای سلطانی کے انکے آبا و اجداد کو ملی تھی وہ مر گئے اونکے دو بیٹے تھے شیخ عطا حسین اور شیخ جمال الدین حسین
شیخ عطا حسین کے وقت تک وہ معاش اپنی حالت پر قائم تھی جب وہ مر گئے تو
اونکے چار بیٹے تھے منجملہ اونکے بابو شیخ احمد علی و بابو شیخ باقر علی یہ دونون بھائی
بڑے رئیس اور خلیق و جواد و سخی و صاحب ہمت و والا منش تھے تمام زمینداران
اطراف و جوانب وقت افتاد مصیبت و معاملات سے چارہ جوئی چاہتے تھے غرض سب اونکی

زمانہ میں انکی ریاست و رعب و داب و وجاہت مسلم الثبوت تھی حکام ضلع کی نظر میں ان لوگون

کی بڑی عزت تھی بابو شیخ احمد علی اور دو بھائی دوسرے لاولد مر گئے۔ معاش میں بسبب فضول خرچی

و غفلت شیخ احمد علی کے بعد مرنے شیخ باقر علی کے نقصان آگیا اب شیخ باقر علی کے بیٹے بابو بہادر حسن

کہ آدمی عزت دار خوش رو ہیں زندہ اور موجود ہین انکے پاس تخمیناً چار ہزار روپے سالانہ کی آمدنی

کی معاش ہوگی سید محمد مرشد حسن کامل کی دوسری شادی خواہر حقیقی سے بابو بہادر حسن

موصوف کی ہوئی ہے۔

میر بنیاد علی ساکن موضع سعد پورہ مذکورہ

مرد شریف اور نجیب اور ذی مقدور تھے پیشہ مہاجنی اور زمینداری کا کرتے تھے آمدنی

انکے معاش کی تخمیناً دس ہزار روپے سالانہ کی ہوگی انکے یہان تعزیہ بہت عمدہ بنتا ہے

مجلس بھی محرم مین ہوتی ہے اور اوس مجلس مین شربت اور کھانا بھی تقسیم ہوتا ہے

مر گئے اونکے ایک بیٹے مسمی سید اقبال حسین اور سید عبد العزیز برادرزادہ و داماد اونکے

زندہ اور موجود ہین۔

میر جمال علی ساکن موضع پانڈہ پرگنہ سلیا

شریف اور نجیب و خاندانی تھے موضع کلسون و پانڈو دھرم پور لساتوان وغیرہ اونکے

زمینداری مین تمام گئے اونکے دو بیٹے سجاد علی و دیدار علی زندہ اور موجود ہین۔

شیخ نصرت علی و شیخ جعفر علی ساکن موضع علی نگر پرگنہ دھرور

یہ دونون بھائی شریف اور نجیب عالی خاندان سے تھے الہ آباد سے آکر علی نگر پرگنہ دھرور

مین رہے رفتہ رفتہ تائید سے اپنے نصیب اور طالع موافق کے سو موضع سے زیادہ کے

[illegible] ہوگئے تخمیناً پچیس ہزار روپے سالانہ کی آمدنی کی معاش پیدا کی تھی آخر وہ زمینداری

تین حصہ پر منقسم کی گئی ایک ثلث اوسمین سے شیخ جعفر علی نے خود لیا اور ایک ثلث مولوی
اکبر علی وشیخ صفدر علی وغیرہ وارثان شیخ نصرت علی کو اور ایک ثلث شیخ حیدر علی برادر زادہ
کو اپنے دیا شیخ نصرت علی کے وارثون کا حصہ رائے بنواری لال ساہو بہادر کی اجرائے
ڈگری مین کوڑیون کے مول نیلام ہوگیا اور دوسرا حصہ جو شیخ حیدر علی کو دیا گیا تھا اوسمین
سے بھی قریب نصف کے نقصان ہوگیا اب جو نصف باقی ہی زیر مواخذہ دین ہی اور
وارثون سے مولوی اکبر علی کے شیخ بندہ علی ومنور علی اونکے بیٹے اور پوتے موجود
ہین اور وارثون سے شیخ حیدر علی کے شیخ واعظ علی وشیخ اظہر علی وشیخ واصل علی تین
بیٹے اونکے زندہ اور موجود ہین اور وارثون سے شیخ جعفر علی کے شیخ محمد حسین پوتے
اونکے زندہ اور موجود ہین شیخ محمد حسین کی پاس تخمیناً پندرہ بیس ہزار روپی سالانہ کی آمدنی
کی معاش ہوگی شیخ محمد حسین جوان رعنا وضعدار وشیخ واعظ علی وشیخ اظہر علی بھی رئیس
باوقار اور یہ سب بذات خود ہا آدمی خلیق اور ذی مروت اور صاحب ہمت ہین —

شاہ محمد حبیب ساکن موضع تاجپور عرف بزرگ دوار پرگنہ کسمہ

شریف ونجیب عالی خاندان بزرگ وبزرگ زادہ ودلیر ورئیس وذی عزت وذوالاحترام
تھے نواب مہابت جنگ کے رفیق ومصاحب معتمد علیہ خاص تھے اپنے پاس سے
کسی وقت نواب بہادر انکی علحدگی گوارا نہین کرتے تھے جس وقت نواب مہابت جنگ
ونواب سرفراز خان صوبہ دار بنگالہ کی فوج سے مقابلہ جنگ کا ہوا اوس وقت شاہ محمد حبیب
ہمراہ فیل سواری نواب مہابت جنگ کے ساتھ گھوڑے پر سوار تھے ناگہ فوج سے نواب
سرفراز خان کے میر دلیر علی ایک سوار گھوڑا اوڑا کے فوج جنگ کو چیر کر مہابت جنگ کے فیل
... نواب مہابت جنگ سے پہونچے اور گھوڑے کو ... ہاتھی کے ...

تلوار کھینچکر چاہتا تھا کہ نواب مہابت جنگ کا سر کاٹ لے اسمین باوجودیکہ بیس سوار چیدہ گرد و پیش فیل سواری نواب مہابت جنگ کے موجود تھے مگر کسیکی نظر نہ پڑی شاہ محمد حسیب نے دیکھکر اس چالاکی سے ایک نیزہ میر دلیر علی کے پہلو مین مارا کہ دوسرے پہلو سے پار ہوگیا نواب پر تلوار چلنے نہ پائی اور دلیر علی گھوڑے سے گر پڑا جدا اوسکے سوارون نے نواب مہابت جنگ کے اوسکو چور نگ کر ڈالا اور تلوار میر دلیر علی کی شاہ محمد حسیب نے کھولی لیکہ وہ تلوار آجتک شاہ سعادت علی اوسکے وارث کے پاس موجود ہے اور اونکے فرزند و نبیرہ سے شاہ سعادت علی و شاہ زاہد علی و شاہ دوستدار علی وغیرہ اوسی موضع بزرگ دوار مین زندہ موجود ہین

چودھری محمد حسین پسر چودھری محمد ضمیر
ساکن موضع کمرانون پرگنہ سرلیا

مرد شریف اور نجیب اور خاندانی ہین انکے آبا و اجداد دربار سلطانی سے منصب قانون گوئی و چودھرائی پرگنہ سرلیا کا رکھتے تھے انکے معاش کی آمدنی تخمیناً آٹھہ نو ہزار روپیہ ہوگی وہ خود زندہ اور موجود ہین۔

منشی عبد العلی ساکن موضع بکھری چکلہ کرجول پرگنہ سرلیا

مرد شریف اور نجیب اور سخی اور ہمت دار و ذی عزت و نامی ہین معاش اونکی تخمیناً آٹھہ دس ہزار روپیہ سالانہ کی آمدنی کی تھی مگر بعلت دین رائے بنواری لال بہادر کے نیلام ہوگئی خود زندہ ہین آگے حال راقم کو کچھہ معلوم نہین۔

میر صفدر علی پسر میر امام بخش
ساکن موضع بیلادرگاہ پرگنہ سرلیا

شریف اور نجیب عالی خاندان سے تھے مقام بطور علاقہ تعلقداری کا نبوہ مین طرفین سے جنگ

تلنگہ کے ڈپٹی کلکٹر و ڈپٹی مجسٹریٹ اور تحصیلدار تھے ایک مدت تک سرکاری نوکری کی مگر جب سن زیادہ ہوا پنشن پانے لگے اونھون نے اپنے زمانہ مین تخمیناً چھہ ہزار روپیہ سالانہ کی آمدنی کی زمینداری حاصل کی تھی اور سو روپیہ ماہواری پنشن پاتے تھے تھوڑے دن تحت کورٹ آف وارڈس دربھنگہ مین حکم سے گورنمنٹ کے کسی خدمت افسری پر معمور تھے مرگئے اب اونکے بیٹے زندہ اور موجود ہین۔ سید علی حسن اونکا نام ہے اور اچھے آدمی ہین۔

قاضی ظہور الدین حسین اور درویش علی پسران
قاضی صلاح الدین پسر قاضی احمد اللہ ساکن محلہ
قاضی محمد عظیم متعلقہ دربھنگہ

یہ دو نو بھائی عمدہ تر شرفاے و نجباے اہل اسلام سے اس دربھنگہ کے سابق خاندان سے مرد عزت دار نامی گرامی اہل مقدور تھے اور اونکے پاس ملکیت بہت تھی مگر بے پروائی سے بعد مرنے شیخ درویش علی کے شیخ ظہور الدین حسین برادر کلان نے ریاست اوسکو برباد کر ڈالا اور شیخ ظہور الدین حسین کے کوئی اولاد نہین تھی مگر شیخ درویش علی کی بیٹی سے پہلی شادی مولوی محمد مرشد حسن کامل کی ہوئی تھی اسی سبب سے مولوی صاحب اونکے مکان مین رہتے ہین اگرچہ یہ لوگ باعتبار شہرت عام کے اس کتاب مین شیخ لکھے گئے ہین مگر دیکھنے سے نسب نامہ خاندانی کے سید ہونا انکا ثابت ہوتا ہے۔

میر شمشیر علی ساکن موضع مہدولی پرگنہ بھیم متعلقہ قصبہ دربھنگہ

یہ آدمی شریف اور نجیب تھے ہمیشہ وکالت عدالت اعلی ضلع کی کرتے تھے وکالت کی نسبت بہت کچھ نام اور مقدور پیدا کئے تھے مرتے وقت تک تابرادا سرار الحق

اپنے پوتے کو دے گئے اب وہ موجود ہین معاش بھی ہے میر شمشیر علی کے بیٹے میر انوار الحق

نہایت خوش اخلاق و صاحب مروت اور سخی تھے وہ مر گئے۔

داروغہ امیر خان ساکن محلہ بھگو متعلقہ قصبہ دربھنگہ

آدمی شریف اور نجیب و عزت دار دیانت دار و دیندار مسلمان ہین عمال شرک سے مجتنب رہتے ہین پابند نماز اور روزہ کے ہین اخلاق سے معمور ہین آجکل عہدہ انسپکٹری پولس ضلع دربھنگہ رکھتے ہین انصرام امور عہدہ کا اپنی بہت دیانت داری سے کرتے ہین بیرپا ہین۔

شاہ احمد حسین ولد شیخ جان علی عرف میان جان ساکن موضع سعد پورہ چکلہ نئے پرگنہ لبارہ

آدمی شریف اور نجیب و عالی خاندان ہین سب انسپکٹری کے عہدہ پر معمور ہین اسٹیشن مین دھونی کے اپنے عہدہ کا انجام کرتے ہین خلیق و متواضع و عزت دار ہین اور مزاج مین ان کے ایک قسم کی ظرافت ہے اکثر اوقات باتین انکے مزاح یعنی تفریح سے خالی نہین ہوتی ہین۔

قاضی علی بخش ولد قاضی امداد علی ساکن قصبہ گھوگھرا پرگنہ ملکی

مرد شریف و نجیب اور ذی عزت و عالی خاندان تھے عہدہ منصفی پر منجانب سرکار بہادر ایک مدت تک معمور تھے مزاج مین اونکے ریاست اور اخلاق اور مروت بہت تھی مر گئے اون کے بیٹے اور بیٹیان زندہ اور موجود ہین آمدنی معاش کی اونکے وارثون کے تخمیناً دو ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی۔

میر امداد علی عرف میر مجو پسر میر تیغن ساکن موضع بارہ پرگنہ ملکی

مرد شریف اور نجیب قوم سید اور مخدوم زادہ عالی نسب و والا حسب ہین صاحب اخلاق اور سخاوت ہین آمدنی اونکے معاش کی تخمیناً چھہ سو روپیہ سالانہ کی ہوگی ــ

بابو کریم بخش پسر منشی امام بخش ساکن موضع بارو پرگنہ ملکی

قوم سید عالی نسب والا حسب شریف و نجیب ذی عزت ہین اور عالی خاندان ہین باپ اونکے سید امام بخش مرحوم سررشتہ دار محکمہ کلکٹری ضلع بھاگلپور کے تھے اس ذریعہ سے اوتھون نے بہت کچھہ زمینداری حاصل کی تھی آمدنی انکے معاش کی تخمیناً سات آٹھہ ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی ــ

قاضی نثار حسین ساکن موضع بارہ پرگنہ ملکی

شریف اور نجیب عالی خاندان ہین صفت اخلاق اور مروت اور ریاست اور نیکبختی سے معمور ہین اور زمینداری بھی رکھتے ہین حال آمدنی کا راقم کو معلوم نہین ــ

مولوی رحمت علی ساکن موضع بارو پرگنہ ملکی

آدمی شریف اور نجیب عالی خاندان ہین علم انکا بہت اچھا ہے کلکتہ مین رہتے ہین مختارکاری محکمہ ہائی کورٹ کی کرتے ہین راجہ لیلانند سنگھہ بہادر بندیلی کے مختار ہین اور شخص متقی و پرہیزگار ہین اور کلکتہ مین چند کوٹھیان بنوائی ہین اور وہ کوٹھیان محلہ مہدی باغ مین واقع ہین اور کرایہ پر چلتی ہین اور بارو کے علاقہ مین بہت سی زمینداری خرید کی ہین اون کے بیٹے مولوی عبد العزیز منصب منصفی پر سرفراز ہین براے چندے مقام مظفرپور مین قائم مقام صدر اعلیٰ مقرر ہو کر آئے تھے آمدنی معاش کی تخمیناً چھہ ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی ــ

مولوی یار علی پسر محمود علی ساکن موضع برولی پرگنہ ملکی

شریف اور عالی خاندان تھے اونھون نے شہر شاہجہان آباد مین علم حاصل کیا
تھا مولانا محمد اسحاق دہلوی سے حدیث پڑھی تھی شادی بھی اپنی دہلی کے ہی
خواجہ زادہ کی بیٹی سے کی تھی آخر اپنے مکان کو آئے پورنیہ مین پہلے مفتی ہوئے
تھے بعدہٗ منصف ہوئے بعدہ عہدۂ منصفی چھوڑ کر وکالت محکمۂ ججی وصدر اعلیٰ
کی کرنے لگے مرگئے یہ تین بھائی تھے میر مظہر علی میر واحد علی میر یار علی ان
بھائیون نے اپنی اپنی کوششون سے بڑی سی زمینداری پیدا کی تھی مگر پیس گئے
اختلافات اور معاملات باہمی کے سبب سے دین ہو گیا آخر کار معاش حصہ
مظہر علی نیلام ہو گئی اور مولوی یار علی اور میر واحد علی کے حصہ کی معاش قایم
ہے یہہ تینون بھائی مرگئے اب خاندان مین میر صغیر الدین احمد و میر حفیظ الدین
احمد پسران میر واحد علی اور اولاد مولوی یار علی کی جنکا نام راقم کو معلوم
نہین ہے زندہ اور موجود ہین معاش کی سالانہ آمدنی تخمیناً دس بارہ ہزار
روپیہ سے کم نہوگی۔

مولوی قمر الدین حسین ولد شیخ خورشید علی ساکن موضع بارو پرگنہ ملکی

شریف اور نجیب عالی خاندان صحیح النسب اور مقبول الحسب تھے راجہ لیلانند
سنگہ بہادر بندیلی کے دربار مین منتظم راج وریاست تھے علاقہ کرک پور اور
کوکری کے محال کی لاکھون روپے کی آمدنی کا دخل وخرچ اونکے ہاتھ مین تھا
اور راجہ صاحبان کو بہت معزز اور معتمد علیہ جانتے تھے بذات خاص بہت بڑے
[illegible] آدمی تھے ہزارہا آدمی اون کے ہاتھ سے [illegible] پرداخت

پاتے تھے بھاگل پور مین عارضہ ہیضہ وبائیہ مین مبتلا ہو کر مر گئے راجہ صاحب کو انکے مرنے کا بڑا ملال ہوا۔

مولوی رکن الدین علی خان ساکن ضلع گرہرا پرگنہ ملکی

مرد شریف اور نجیب اور عالی خاندان تھے علم و اخلاق اونکا بہت اچھا تھا اور دود دہش کی بڑی عادت تھی منصب صدر اعلائی پر سرفراز تھے مر گئے اون کے بیٹے مولوی ابو نصر کہ بہت خوب آدمی ہین زندہ اور موجود ہین اور کچھ معاش بھی ہے مگر راقم کو اونکی آمدنی کی کیفیت معلوم نہین۔

چودھری اظہار الحق ساکن موضع بلیا الکھا پرگنہ ملکی

شریف اور نجیب اور عالی خاندان ہین اور علم و اخلاق اونکا بہت اچھا ہے داد و دہش کی عادت رکھتے ہین صاحب مروت ہین نام و نشان انکا مشہور ہے آمدنی سالانہ معاش کی تخمیناً پچیس ہزار روپے سے کم نہو گی۔

شاہ عظیم الدین ولد شاہ ریاض الدین قوم شیخ فاروقی ساکن موضع چک بہاء الدین پرگنہ سرسیا

مرد شریف اور نجیب عالی خاندان ہین اولاد سے حضرت شیخ فرید الدین شکر گنج کے ہین پیشہ وکالت محکمہ ججی کا عظیم آباد مین کرتے تھے بسبب کبر سنی و پیرانہ سالی کے نوکری ترک کر کے خانہ نشین ہین آمدنی انکے معاش کی تخمیناً دو ہزار روپیہ کی ہو گی۔

شاہ نجم الدین ولد شاہ امین الدین [illegible] پرگنہ [illegible]

شریف اور نجیب اور صاحب شغل و مراقبہ تھے اولاد سے حضرت شیخ فریدالدین شکر گنج
کے تھے مر گئے اونکی اولاد مین شاہ خیرالدین و شاہ ضیاءالدین و شاہ نہال الدین
بیٹے و پوتے اونکے موجود ہین۔

سید طالب حسین ولد سید اصغر علی ساکن موضع محمد پور عرف بھیرو ٹپی پرگنہ سرسیا

آدمی شریف اور نجیب ہین ضلع پورنیہ مین پیشہ وکالت یا مختار کاری کا کرتے
ہین آدمی سخی و مخیر ہین اکثر اپنے مال سے فقیر اور مساکین کی حاجت روائی کرتے ہین۔

قاضی احمد علی ساکن موضع چک مہسی پرگنہ بریل

آدمی شریف نیک نہاد پاک طینت سخی کریم جواد عالی ہمت متشرع پرہیزگار نیکوکار
تھے سخاوت کا انکے یہ حال تھا کہ صدہا وارد و صادر کو روزانہ طعام ماحضر کھلایا کرتے
تھے اکثر اونھون نے برات کی برات کو کھانا کھلا دیا مر گئے اونکے ایک بیٹا شیخ
رحمت علی اور ایک برادرزادہ مسمی بہاءالدین زندہ اور موجود ہین۔

قاضی برکت اللہ ساکن موضع سندی پور پرگنہ جاکھر

مرد بزرگ کبیر سن شریف اور نجیب و رئیس تھے مر گئے اونکے تین بیٹے ہوئے اونمین سے
مولوی امانت اللہ بڑے بیٹے اونکے جو محل اولی سے تھے اہل علوم تھے اور دوسری
شادی سے شیخ قدرت اللہ اور کرامت اللہ تھے جب قاضی برکت اللہ نے
بعد مرنے زوجۂ اول کے دوسری شادی کی تب مولوی امانت اللہ بیٹے محل اولی
سے اور اون سے تکرار اور خصومت شروع ہوئی سالہا سال تک باہم مقدمات عدالت

فوجداری لڑا کیئے اس لڑائی مین اونکی معاش بگڑ گئی قبل لڑائی کے اونکی آمدنی سے تخمیناً دس ہزار روپے کی تھی اب اس خاندان مین شیخ قدرت اللہ بیٹے اور مولوی نظام الدین نواسہ مولوی امانت اللہ کے زندہ اور موجود ہین —

شیخ میان جان و شیخ صاحب جان ساکنان موضع کسراہی پرگنہ سرلسیا

شریف نجیب عالی خاندان صفت اخلاق و مروت سے معمور ہین آدمی عزت دار صاحب ہمت مشہور ہین تین ہزار روپے سالانہ کی آمدنی کی معاش رکھتے ہین — شیخ میان جان دربار مین امیر حسن جان زمیندار رسول پور کے نوکر ہین —

حاجی شیخ جمال علی ساکن موضع شکوری پرگنہ ہاتی

انکے باپ شیخ رضا نے کاشتکاری سے فی الجملہ مقدور پیدا کیا تھا مگر شیخ جمال علی نے اپنے وقت مین اپنی کوشش اور قوت بازو سے سات ہزار روپے سالانہ کی آمدنی کی معاش حاصل کی تھی وہ ابھی اونکے عزیزون کے قبضہ مین موجود ہے شیخ جمال علی آدمی عزت دار اور رعب داب لیے تھے حج بھی کر آئے تھے آدمی خوب تھے لاولد مر گئے اونکے عزیزون مین سے شیخ یار علی و شیخ گوہر علی و شیخ دلاور علی و شیخ بقاء اللہ زندہ و موجود ہین —

داروغہ شیخ دیانت علی ساکن موضع چک عبد الغنی پرگنہ سرلسیا

آدمی شریف عزت دار منتظم اور خلیق ہین قوم کے شیخ ہین پہلے سرکار کی طرف سے عہدہ داروغائی پر پولیس کے مقرر تھے اب خانہ نشین ہین معاملات زمینداری مین مصروف رہا کرتے ہین تخو اور ہمت دار ہین —

علی رضا خان و محمد رضا خان و غلام رضا خان ساکن موضع

سرسونہ و رحیم آباد پرگنہ سرلیا

یہ تینون بھائی عہد سلاطین تیموریہ مین جاگیردار تھے صاحب عزت و وقار تھے
آدمی نامی تھے آمدنی اونکی محالات جاگیر کی قریب ستر اسّی ہزار روپے سکے تھی
مگر وقت اجرائے قانون دوم ۱۸۱۹ عیسوی ضبط ہوکر اونکے ساتھ بندوبست
ہوگئی تینون بھائی مر گئے اب اونکے خاندان مین نصیر الدین حیات زندہ اور
موجود ہین ۔

شیخ احمد اللہ ساکن رحیم آباد پرگنہ سرلیا

آدمی شریف ہمت دار سخی اور نمازی ہین حج بھی کر آئے ہین شاہ احمد اللہ مظفرپوری
کے مرید رشید ہین اطراف و جوانب مین رحیم آباد کے انکا رعب داب ہے مردم
نامی مشہور ہین دسترخوان انکا بہت وسیع ہے بہت لوگون کو اپنے ساتھ کھانا
کھلاتے ہین وار د عاور فقرا مساکین کو خیرات بھی دیتے ہین حافظ عبد العزیز
ایک بیٹے انکے شہر شاہ جہان آباد سے عالم ہوکر آئے ہین باقی حال انکا راقم کو
معلوم نہین ہے ۔

شیخ نظام الدین ساکن محلہ چک حسن پرگنہ حویلی در بھنگہ

شریف و نجیب ہین اور یہہ اولاد سے مولوی سراج الدین کے ہین اور مولوی
سراج الدین اولاد سے فرید الدین گنج شکر کے تھے اور فرید الدین گنج شکر اولاد سے
حضرت عمر فاروق رضی اللہ عنہ کے ہین مولوی سراج الدین کی شادی تا

بو الحسن کے خاندان مین ہوئی تھی ... جنگ مین اگر شادی نہ اختیار کی ...
نام غوث مورث انکے مرشد آباد مین نواب ... جنگ کی سرکار مین چندہ رسالدار
تھے شیخ نظام الدین و شیخ عبد الباری موجود ہین انکا خاندان بہت اچھا ہے ۔

منصور علی خان پسر سبحان خان افغان ساکن قصبہ دربھنگہ

آدمی شریف و خلیق مروت دار ہین منظور علی خان اونکے دوسرے بھائی بھی نیکذات نمازی و پرہیزگار ہین حج بھی کر آئے ہین اکثر اوقات واسطے انتظام امور آڑھت کے کلکتہ مین رہتے ہین اِن دونون بھائیون کی کوششون سے کارخانہ تجارت چرسہ نے تھوڑے عرصہ مین بہت اچھی طرح فروغ پایا ہے ۔

چودہری شیخ طفیل اللہ ساکن موضع بلاسپور پرگنہ سرائے حمید

آدمی شریف نجیب تھے محکمہ ججی و صدر اعلائی مین مقام مظفرپور کی وکالت کرتے تھے صاحب اخلاق و ہمت دار تھے لاولد مرگئے اب اونکے خاندان مین چودہری احمد اللہ پسر چودہری عبد اللہ برادرزادہ چودہری طفیل اللہ موجود ہین ۔

شیخ تصدق علی ساکن موضع کٹھلیا پرگنہ بھرواڑہ

شریف صاحب اخلاق مروت دار ہین بیٹے اونکے شیخ عبد اللطیف آدمی جوان خوش اخلاق ہین باقی حال راقم کو معلوم نہین ۔

شیخ غلام حسین ساکن محلہ سنہابت پرگنہ حویلی دربھنگہ

قوم کے شیخ تھے مرد شریف و نیکذات تھے فارسی اچھی طرح سے جانتے تھے آدمی نمازی و پرہیزگار تھے پیشہ معلم گری کا کرتے تھے اکثر طلبا اطراف ... کے آکر اونسے فارسی پڑھا کرتے تھے اونکے تین بیٹے ... منشی ... [illegible]

وشیخ نورالحق نشی تفضل حسین نے بذریعہ پیشہ مختارکاری ووکالت دیوانی بہت سرمایہ معتد بہ پیدا کیا دس ہزار روپیہ سالانہ کی تحصیل کی معاش پیدا کی آدمی دانشمند و پرہیزگار تھے مرگئے اونکے بیٹے اکرم الحق وشیخ عبداللہ بیٹے تسلیم حسین کے زندہ وموجود ہین شیخ عبداللہ آدمی فیاض وسخی ہین۔

کیفیت وکلای عدالت دیوانی وعدالت منصفی ومختاران فوجداری وکلکٹری ضلع مظفرپور وضلع دربھنگہ

وکلای عدالت دیوانی ضلع مظفرپور

بابو کدار ناتھ سنہ وکیل قوم برہمن بنگالی

یہ وکیل عدالت دیوانی درجہ اعلی ضلع مظفرپور کے ہین انگریزی خوب جانتے ہین اور انگریزی مین بہت اچھی طرح بحث کرتے ہین بڑے آئین دان وصائب لرائے ہین ہنگام بحث انکی تقریر وبحث مین بہت بڑی قوت معلوم ہوتی ہے اکثر بڑے بڑے مقدمون مین وکیل ہوا کرتے ہین ترہت کے دونون ضلع کے بڑے بڑے آدمی انکی عمدگی وکالت کا اعتقاد رکھتے ہین انہون نے بڑے بڑے کونسلیون کے مقابلہ مین بحثین کی ہین بہت نامی گرامی وکیل ہین دیانت وامانت اس پیشہ مین انکی مشہور ہے اونہون نے بذریعہ وکالت کے لاکھون روپیے پیدا کیئے ہین باوجود اس مقدور کے ایک صفت خاص انکی یہہ ہے کہ جب کوئی غریب شریف اونکے پاس مقدمہ لیکے گیا اور اپنی غریبی ظاہر کی تو بلا محنتانہ کے اوسکی وکالت قبول کرتے ہین جو کچھ اوسنے خوشی سے دیدیا وہ لے لیا اور باوجود پانے محنتانہ کے غریبون کے

مقدمہ مین بھی ویسی بحث اور پیروی کرتے ہین جیسا بڑے آدمیون کے مقدمہ مین بہت محنتانہ پاتے ہے اور سوائے اسکے مرد شریف اور نجیب و عزت دار و خلیق و مسن و ہمت دار و منکسر الطبع و سیر چشم ہین اور گورنمنٹ بنگال کیطرف سے عہدہ وکالت سرکاری کا انکو منصب ہے اور کورٹ آف وارڈس راج دربھنگہ کیطرف سے بھی وکیل ہین

بابو اویش چندر رائے وکیل قوم کایست کرن بنگالی

یہ بھی وکیل عدالت درجہ اعلی ضلع مظفرپور کے ہین تحریر اور تقریر انکی بہت اچھی ہے مزاج مین انکے ریاست اور متانت ہے شریف و نجیب و عزت دار و خلیق اور صاحب مروت ہین اپنے موکلون کا کام بہت جی لگا کر دیانت داری سے کرتے ہین سوال جرح کا بہت اچھا کرتے ہین اور معاملہ بہت جلد سمجھتے ہین حالات مقدمہ کے بیان کرنیکی قوت انکو اچھی طرح حاصل ہے اور صاف صاف بیان کرتے ہین انہون نے بھی وکالت کے پیشہ سے بڑا مقدور حاصل کیا ہے انگریزی نہین جانتے ہین۔

بابو مہیش چندر چتورجہ وکیل برہمن بنگالی

یہ بھی وکیل عدالت درجۂ اعلی مظفرپور کے ہین انگریزی اچھی طرح جانتے ہین بحث بھی انگریزی مین خوب کرتے ہین اکثر مقدمات فوجداری مین لوگ انکو وکیل مقرر کرتے ہین فوجداری کے ضوابط اور آئین سے بخوبی واقف اور آگاہ ہین بحث انکی بہت شستہ ہوتی ہے آدمی شریف و نجیب اور عزت دار دانشمند و صاحب اخلاق ہین اور نامی وکیل ہین وکالت کے ذریعہ سے بہت سامان و دولت پیدا کیا ہے۔

بابو اوماچرن مجمودار وکیل کایست بنگالی

یہ بھی محکمہ ججی عدالت درجہ اعلی ضلع مظفرپور کے عمدہ وکیل ہین خوبی یہ ہے کہ بیان تحریری بازدید

اپیل اردو مین خوب لکھتے ہین مگر کام بہت فضول اور لغویات نہین ہولتے ہین مزاج مین ریاست ہے اگرچہ انگریزی نہین جانتے ہین مگر آئین خوب جھتے ہین ضابطہ دان ہین جھوٹی مقدمہ مین وکالت نامہ لینے سے انکار کرتے ہین آدمی شریف اور نجیب عزت دار اور دیانت دار اور راست گو ہین اور فیاض ہین جو کچھ وکالت سے پیدا کرتے ہین نیک کامون مین خرچ کرتے ہین ـ

بابو ایسر نراین سنگہ وکیل کایست بنگالی

یہ بھی آئین دان وکیلون مین سے عدالت اعلی ضلع مظفرپور کے نامی وکیل ہین عمدہ عرضی دعوے و بیان تحریری بہت اچھا لکھتے ہین آدمی شریف و نجیب و عزت دار و دیانت دار و صاحب اخلاق ہین قانون خوب جانتے ہین بحث قانونی مقدمات مین اچھی پیدا کرتے ہین آئین دانی مین مشہور آدمی ہین ـ

بابو تیمر چتور رجہ وکیل برہمن بنگالی

یہ بہت اچھے وکیلون مین سے عدالت درجہ اعلی مظفرپور کے ہین انگریزی بہت اچھی جانتے ہین انگریزی مین بحث بہت شستہ و صاف دیتے بحث کرتے ہین آئین دانی اور بحث مین شہرۂ آفاق ہین اپنے موکلون کا کام بہت جی لگا کر اور دیکھ بھال کرتے ہین فوجداری کے مقدمات مین اکثر وکیل مقرر ہو کر مفصل کی کچہریون مین جایا کرتے ہین روپے خوب پیدا کرتے ہین آدمی شریف و نجیب عزت دار ہین ـ

بابو سب چند چتور رجہ وکیل برہمن بنگالی

یہ بھی بنگالی وکیل عدالت درجہ اعلی ضلع مظفرپور کے ہین آدمی بہت صفت نیک ہین با وجود دیانت ... کے مزاج ... بہت سنجیدہ اور کام کی باتین

کرتے ہین آدمی شریف ونجیب وعزت دار ہین۔

بابو پورن چندر متر وکیل کایست بنگالی

یہ بھی بڑی عدالت کے انگریزی دان وکیل ہین اکثر دورہ کے مقدمات مین گورنمنٹ بنگال کیطرفسے سوال وجواب کرتے ہین وکالت انکی بہت اچھی ہے ذی فروغ ہین شریف ونجیب وعزت دار وخلیق ہین تحریر وتقریر بھی بڑھی چڑھی ہوئی ہے یہ بڑے محنتی وکیلون مین ہین انکا مزاج مین فروتنی ہے۔

بابو پرلوناتھ وکیل کایست بنگالی

یہ بھی بنگالیون مین شعور دار وکیل ہین تخمیناً دو برس سے مظفرپور کی عدالت دیوانی مین وکالت کرتے ہین آدمی عزت دار وشریف ہین۔

بابو بنی مادہب رائے وکیل کایست بنگالی

یہ بھی وکیل بنگالی ہین انگریزی دان ہین قانون وضوابط کارروائی دیوانی سے خوب واقف ہین آدمی عزت دار وشریف ونجیب ہین۔

بابو ترلوک ناتھ بوس وکیل کایست بنگالی

یہ بنگالی نامی وعمدہ وکیل ہین وکالت کے عہدہ کے انجام کرنیکی بہت اچھی طرح لیاقت رکھتے ہین انگریزی مین بہت بڑا علم رکھتے ہین تقریر انکی زوردار ہے آئین دانی مین مشاق ہین اور نامی گرامی وکیل ہین بذات خاص لیاقت واہلیت ومروت سے معمور ہین شریف ونجیب وعزت دار ہین۔

بابو بسمبھر متر وکیل کایست بنگالی

وکیل انگریزی دان ہین تقریر اچھی ہے قانون مشق ہونے وکیلونمین فروغ پیدا کیا ہے۔

منشی سیتا رام وکیل کایستھ سہ بہتب

عدالت درجہ اعلی ضلع مظفرپور کے یہ بھی وکیل ہین بحث بہت اچھی طرح کرتے ہین معاملہ سمجھتے ہین تحریر بھی خوب ہے تقریر بھی مرغوب ہے آدمی شریف اور نجیب عزت دار وخلیق و مروت دار و پختہ کار و دیانت دار ہین صفت تہذیب انسان سے موصوف ہین انگریزی نہین جانتے ہین۔

منشی پھول چندلال وکیل کایستھ سیر بہتب ساکن ضلع ہمیرپور بلیا

یہ بھی محکمہ ججی و عدالت اعلی ضلع مظفرپور کے وکیل ہین سوال و جواب اچھا کرتے ہین معاملہ اچھا سمجھتے ہین آدمی شریف و نجیب عزت دار ہین وکالت سے آمدنی اچھی ہے انگریزی نہین جانتے ہین پیشہ وکالت سے مال ومقدور معاش پیدا کی ہے۔

منشی بدری ناتھ وکیل کایستھ سیر بہتب ساکن ضلع رای پور

عدالت درجہ اعلی ضلع مظفرپور کے یہ بھی وکیل ہین سوال و جواب اچھا کرتے ہین آدمی شریف و نجیب و عزت دار اور صاحب اخلاق ہین پیشہ وکالت سے مال ومقدور خوب پیدا کیا ہے۔

منشی شیام نراین وکیل کایستھ اشٹ

عدالت درجہ اعلی ضلع مظفرپور کے یہ بھی وکیل ہین آدمی شریف اور نجیب عزت دار ہین مباحثہ خوب کرتے ہین انکو رجوعہ مقدمات کا رہتا ہے آمدنی وکالت کی اچھی ہے۔

منشی بکرماجیت سنگہ کایستھ سریباستب

یہ بھی عدالت اعلی ضلع کے وکیل ہین اچھی لیاقت رکھتے ہین آدمی شریف و نجیب و مروت دار ہین انگریزی بھی جانتے ہین سوال و جواب اچھا کرتے ہین۔

منشی رام سرن سنگھ کایستھ سریباستب ساکن ضلع بجھر ایمہ گگنہ رتی

یہ بھی عدالت اعلی ضلع کے وکیل ہین تحریر و تقریر انکی بہت اچھی ہے آدمی عزتدار ہین انکی وکالت کو فروغ معلوم ہوتا ہے۔

مولوی عبداللہ ساکن موضع ملنولی پرگنہ سریسیا

یہ وکیل منشی ولی اعظم مختار ہائی کورٹ کلکتہ کے بیٹے ہین انگریزی اچھی جانتے ہین فہیم و ذہین و قانون دان ہین اور آدمی شریف ہین۔

منشی بالگوبند سہای وکیل کایستھ سریباستب

ساکن محلہ مصر ٹولی متعلقہ قصبہ دربھنگہ

آدمی شریف و عزتدار ہین عدالت درجۂ اعلی ضلع مظفرپور کے وکیل ہین فہیم و ذہین و لایق ہین وکالت اچھی ہے۔

وکلاے عدالت منصفی مظفرپور ضلع مظفرپور

شیخ نور علی ولد ثناء اللہ ساکن موضع شجادل پور پرگنہ سریسا

یہ پرانے وکیلون مین سے ہین آدمی خوب ہین ضابطہ دان ہین مرجوعہ انکی طرف رہتا ہے منصفی مظفرپور کے وکیلون مین انکو فروغ ہے آدمی شریف و خلیق و مروت دار و عزتدار ہین ایک مرتبہ منصفی دربھنگہ مین جبوقت بابو دوارکا ناتھ متیا حارج اکسترا منصف آئے تھے انھون نے ایک معاملہ مین بحث کی تھی تمام فرائض اچھا جانتے ہین۔

کالی پرشن گھٹک نبگالی [illegible]

یہ آدمی ہوشیار ہین [illegible]

[illegible]

روماناتھ [illegible] وکیل کایستھ [illegible]تالی

یہ بھی عدالت نصفی کے وکیلون سے ایک عمدہ وکیل ہین لیاقت آئین دانی کی رکھتے ہین آدمی عزت دار ہین اور صاحب مروت ہین انگریزی بھی جانتے ہین۔

منشی کالی پرشاد وکیل کایستھ سریباستب
ساکن موضع رام پور رولی پرگنہ رام چاوند

یہ شریف ونجیب ہین اور بہت اچھے وکیل ہین انکی وکالت کو فروغ ہے انکی تحریر و تقریر پر لوگون کو اعتماد ہے مرجوعہ رہتا ہے۔

مولوی عبدالحی وکیل

یہ گمہ دیس کے رہنے والے ہین سنہ ۱۸۷۶ء مین وکالت کا پاس کیا تب سے وکالت کرتے ہین آدمی ذکی وذہین وقانون دان ہین وصاحب لیاقت ہین آدمی شریف ہین۔

مولوی امیر حسن وکیل

گھر انکا موضع شریف پور تعلقہ ڈویزن تاجپور مین ہے سنہ ۱۸۷۳ء مین پاس کیا ہے شاید سنہ ۱۸۷۵ء سے وکالت کرتے ہین آدمی شریف اور نیک ہین۔

سید احمد حسین وکیل

وطن سابق انکا پٹنہ کے قریب ہے مرزا احمد علی جو سابق مین وکیل سرکار رہتے اونکے داماد ہین اوسی ذریعہ سے مظفرپور مین بود و باش اختیار کی پہلے کلکٹری اور فوجداری مین امتحان دیکر مختارکاری کرتے رہے سنہ ۱۸۸۱ء سے وکالت کرتے ہین آدمی متدین بہت ہین موکل کا کام جی لگا کر کرتے ہین آدمی منتظم اور شریف ہین۔

منشی [illegible] ساکن موضع [illegible] چکمہ
منی پرگنہ بسارہ وحال ساکن موضع سکرولی پرگنہ منلا

مرد شریف اور نجیب ہین انکے بڑے بھائی منشی گوکل پرشاد بالفعل پیشکار ججی کے ہین دوسرے ایک بھائی انکے منشی گوبند پرشاد محکمہ سیتامرہی کے وکیل ہین آدمی لائق ہین۔

وکلاے منصفی حاجی پور ضلع مظفر پور

مولوی محمد نور الحق ساکن موضع ایلوتھہ پرگنہ سرکار تیسیا ضلع دربھنگہ

یہ بھی آدمی شریف اور عزت دار ہین وکالت کرتے ہین اور وکالت کو انکی فروغ ہے آدمی جوان وضعدار و ذہین ہین نائب وکیل سرکار ہین تحریر و تقریر اچھی ہے۔

منشی اچھے کمار وکیل کایست سیر بستب ساکن موضع باکھی پرگنہ بسارہ

مرد شریف ونجیب منصفی حاجی پور کے نامی وکیل ہین تحریر و تقریر انکی بہت اچھی ہے وکالت کو انکے فروغ ہے جوان قوی الجثہ ہین مروت دار و صاحب اخلاق ہین۔

منشی رام نراین سنگھ وکیل کایست سیر باستب
ساکن موضع گماڑو پرگنہ بسارہ علاقہ حاجی پور

مرد شریف ونجیب ہین منصفی حاجی پور مین عہدہ وکالت پر معمور ہین آدمی رئیس و نیک بخت ہین پہلے عدالت اعلی مین وکالت کرتے تھے ۱۸۸۳ء سے منصفی حاجی پور مین وکالت کرتے ہین۔

منشی گنیش پرشاد وکیل کایست سیر باستب

منصفی حاجی پور مین پیشہ وکالت کا کرتے ہین آدمی شریف اور نجیب ہین وکالت ان کی اچھی ہے۔

سید تجمل حسین وکیل رئیس حاجی پور

آدمی شریف اور نجیب و خوش رو اور لکھے ازرو یا حاجی پور کے ہین تھوڑے عرصہ سے وکالت کرتے ہین۔

مولوی سید علی حسن ساکن موضع حسینا بزرگ علاقہ حاجی پور

مرد شریف اور نجیب و عالی خاندان ہین وکالت کا انکی فروغ ہے آدمی بڑے ذہین ہین

منشی علی احسن وکیل ساکن موضع صالح پور پرگنہ غیاث پور ضلع پٹنہ

یہ بھی منصفی حاجی پور کے وکیل ہین شریف وعزت دار ہین وکالت انکی اچھی ہے پہلے تاج پور مین محرر صیغہ اجرای ڈگری کے تھے ۱۸۷۶ء سے وکالت کرتے ہین۔

منشی فرحت حسین وکیل ساکن ضلع گیا جی

شریف وکیل ہین اپنے موکل کے معاملات کی پیروی بہت اچھی کرتے ہین وکالت انکی اچھی ہے

منشی شتاب رای وکیل کایست ساکن عظیم آباد

آدمی ذی اخلاق و مروت اور پختہ کار ہین بہن شریف انکا سن پچاس برس سے زیادہ ہے۔

منشی سیتل پرشاد وکیل کایست سریاستب

آدمی رئیس ہین پہلے منصفی تاج پور مین وکالت کرتے تھے ۱۸۷۳ء سے منصفی حاجی پور مین وکالت کرتے ہین۔

منشی محمد فاروق وکیل ساکن ابابکر پور پرگنہ لبارہ

یہ بھی پورانے وکیل ہین پہلے منصفی تاج پور مین وکالت کرتے تھے اب منصفی حاجی پور مین وکالت کرتے ہین۔

شیخ امجد علی وکیل

[illegible] بھی آدمی ہیں جیسے [illegible] وکالت کرتے تھے [illegible]

[illegible] وکالت کی [illegible]

منشی جو اصرار کی پہ تھا وکیل کا بیت [illegible]

آدمی [illegible]

[illegible]

قسمت پہ [illegible] کی بیت

آدمی اچھے بھی ہیں جوان اپنے [illegible] کام میں [illegible]

وکالت [illegible] تمام [illegible]

[illegible]

[illegible] وکیل [illegible] وکالت

[illegible] وکالت

[illegible] وکیل [illegible]

مولوی [illegible] وکیل [illegible]

آدمی شریف [illegible] وکالت اچھی [illegible]

[illegible] وکیل [illegible]

آدمی شریف ہیں [illegible] وکالت [illegible]

[illegible] سوال [illegible]

منشی [illegible]

[illegible]

و نجیب و عزت دار ہین —

منشی گنجبہاری لال وکیل ساکن موضع رایپور پرگنہ ترسٹھ

نجیب اور شریف وکیل ہین آدمی عزت دار ہین صاحب اعتبار ہین وکالت کو اچھی طرح سے انجام کرتے ہین آمدنی اچھی ہے —

شیخ بشارت علی وکیل ساکن موضع کورا پرگنہ ترسٹھ

یہ وکیل بھی مسلمان شریف ہین کار وکالت کو ضابطۂ عینہ کے ساتھ انجام دیتے ہین تقریر و تحریر مین کوشش کرتے ہین —

منشی ناتھ سہائے قوم کایستھ سریباستب ساکن موضع پدمول پرگنہ بھارہ

یہ بھی اچھے وکیل ہین آدمی جوان ہین محنتی ہین مرجوعہ انکی طرف بھی رہتا ہے سوال و جواب اچھا ہے آدمی شریف و نجیب و عزت دار ہین —

منشی کلدیب نراین وکیل ساکن موضع کمال پور پرگنہ حاجی پور

شریف و نجیب و عزت دار وکیل ہین سوال و جواب کا بہت اچھا طور ہے تحریر و تقریر قابل غور ہے —

وکلای منصفی دربھنگہ

چودھری نظام الدین وکیل ساکن موضع بلاس پور پرگنہ ترا سے حمید ضلع دربھنگہ

یہ وکیل شریف و نامی و عزت دار ہین پہلے مظفرپور مین صدر امینی کے محکمہ مین وکالت کرتے تھے تھوڑے روز سے بہ سبب قربت مکان کے دربھنگہ مین وکالت کرتے ہین وکالت انکی اچھی ہے سوال تنقیح اچھا کرتے ہین — آدمی سخی اور فیاض ہین

اور صاحب اخلاق و ہمت ور غیں ہین۔

شیخ فضل کریم وکیل ساکن موضع بردی پور پرگنہ شاہجہان پور ضلع دربھنگہ

عدالت منصفی دربھنگہ مین وکالت کرتے ہین آدمی شریف وعزت دار ہین تقریر وتحریر انکی بہت اچھی ہے مرجوعہ کثرت سے رہتا ہے اپنی وکالت مین انھون نے خوش انتظامی کے ساتھ مال ومقدور پیدا کیا ہے مزاج مین تہذیب اخلاق اچھا ہے۔

منشی سخاوت علی وکیل ساکن موضع منڈی پرگنہ سرسیا

وکیلون مین منصفی دربھنگہ کے انھون نے بھی خوب فروغ پایا ہے قانون دان وذہین وخلیق وشریف وعزت دار ہین معاملات مین تفہیم انکی درست اور رائے چست ہے۔

مولوی سید امیر حسن وکیل پسر شاہ سعادت علی ساکن موضع بزرگ دوار پرگنہ کسمہ

شریف ونجیب صحیح النسب ہین علم انکا اچھا ہے آدمی ذکی وذہین وفہیم وسلیم الرائے ہین پہلے منصفی حاجی پور مین وکالت کرتے تھے اب ۱۸۹۰ عیسوی سے دربھنگہ مین وکالت کرتے ہین۔

منشی گوپال جی کائیست سریباستب ساکن موضع ہوسہ پور پرگنہ برہی متعلقہ ضلع چھپرہ

یہ بھی عدالت منصفی دربھنگہ کے وکیل ہین آدمی جوان ہین سوال وجواب وبحث بہت محنت سے کرتے ہین آدمی شریف ونجیب عزت دار ومہذب وخاندانی ہین منشی رام پرکاش لال انکے والد بھی محکمہ صدر امینی مین ضلع چھپرہ کے وکیل نامی تھے۔

منشی رام دہاری پرشاد وکیل کائیست سریباستب

ساکن موضع بدولی پرگنہ رام چاوند

یہہ بھی جوان وکیل ہین انگریزی جانتے ہین اپنے موکلون کے معاملات مین بدل وجان محنت کرتے ہین سوال وجواب بھی اچھا ہے آدمی ذہین ہین شریف ہین امتحانی وکیل ہین۔

منشی بنواری لال وکیل کایست سیریاستب ساکن موضع رکھا

یہہ بھی اچھے وکیل ہین امتحان دیکر سند وکالت کی حاصل کی ہے بحث بھی اچھی ہے باپ انکے منشی ڈومن لال بھی وکیل تھے اور دادا بھی انکے وکیل تھے پیشہ وکالت کا انکے گھر مین خاندانی ہے۔

مولوی سید عبدالودود وکیل ساکن محلہ سید منجہن متعلقہ دربھنگہ

یہہ فہیم وذہین وسلیم الطبع وصاحب اخلاق وصاحب علم وجوان ہین چند سال سے پیشہ وکالت کا کرتے ہین امتحانی وکیل ہین تحریر وتقریر اچھی ہے انکی شرافت ذاتی وصفاتی کا تذکرہ اہل علم کے حصہ مین لکھا جاچکا ہے۔

منشی گورپرشاد سنگھ وکیل کایست سریباستب
ساکن محلہ بھگوانداس متعلقہ قصبہ دربھنگہ

یہہ پرانے وکیل ہین آدمی شریف ہین اسوقت عمر انکی تخمیناً ستر برس سے زیادہ ہوگی

منشی جھونک لال وکیل کایست سیریاستب ساکن
موضع مادھوپور پرگنہ شاہجہانپور ضلع دربھنگہ

یہہ بھی امتحانی وکیل ہین مرجوعہ خوب ہوتا ہے آدمی نیک ہین۔

منشی درشن لال وکیل کایست اشٹ ساکن موضع

پرکھو تم پور عرف حرہا پرگنہ پچھم بہیگو

یہہ بھی امتحانی وکیل ہین آدمی نیک بخت و صاحب اخلاق و شریف ہین۔

منشی نبی بخش وکیل ساکن ضلع مہدولی پرگنہ
پچھم بہیگو حال مقامی محلہ نہرن لال متعلقہ دربھنگہ

یہ پرانے وکیل ہین عزت دار اور خلیق اور شریف ہین زمانہ سابق مین انکی وکالت کو بڑا فروغ تھا۔

رام انوگرہ سہائے وکیل کائیست سیر ساتب ساکن موضع رتہ جروکی ایمبردی پرگنہ بریل

یہہ بھی امتحانی وکیل ہین آدمی جوان ہین مقدمات کی پیروی و سوال جواب مین محنت کرتے ہین شریف ہین۔

منشی جگوبند سہائے وکیل کائیست سیر ساتب
ساکن محلہ دیوان بھولا ناتھہ متعلقہ دربھنگہ

یہ بھی امتحان دیکر وکالت کرتے ہین آدمی لایق اور عالی خاندان اور خلیق ہین۔

بابو رادھا کرشن داس ابل قوم کائیست بنگالی ساکن ضلع ہوگلی ۱۸۸۲ء سے دربھنگہ مین وکالت کرتے ہین پہلے مظفرپور مین وکالت کرتے تھے آدمی لایق و قانون دان اور سلیم الطبع ہین۔

بہاری لال مؤلف تاریخ ہذا

عدالت منصفی دربھنگہ مین وکالت کرتا ہے احوال اپنا و خاندان لکھنے کا راقم نے اپنے خاندان کی کیفیت مین لکھا ہے۔

وکلا منصفی مقام مدہوبنی ضلع دربھنگہ

سید محمد واعظ وکیل

آدمی شریف و نجیب ہین قوم کے سید ہین عالی خاندان ہین و عزت دار ہین پیشہ وکالت کا کرتے ہین وکالت انکی فروغ سے فیاض خراج ہین اقوم کو اونسے ملاقات اور محبت ہے

چودھری تجمل حسین وکیل ساکن موضع بلاسپور پرگنہ سرائے حمید شریف اور خلیق اور ضابطہ دان و امتحانی وکیل ہین آدمی جوان و محنتی ہین سوال وجواب اچھا ہے۔

منشی شیخ واجد حسین وکیل

قوم کے شیخ ہین شریف و عزت دار ہین آدمی جوان و محنتی ہین اپنے موکلون کے معاملہ مین بڑی محنت کرتے ہین تحریر و تقریر شفاف ہوتی ہے انکی وکالت کو فروغ ہے اور آئین دان وکیل ہین تہذیب اخلاق اچھا ہے وکالت سرکاری بھی انھین کو مفوض ہے۔

منشی جیبولال وکیل کایست ترہوتیہ ساکن موضع سرولی پرگنہ بھروارہ اپنی قوم کے شریف ہین پیشہ وکالت کا کرتے ہین آدمی خلیق ہین سوال وجواب اچھا ہے۔

وکلائے منصفی تاجپور ضلع دربھنگہ

مولوی محمد جان وکیل ساکن موضع کھسرا پرگنہ سرلیا

یہ بھی وکالت کرتے ہین آدمی ذی استعداد صاحب اخلاق ہین کچھ انگریزی بھی جانتے ہین

مولوی محمد حنیف وکیل ساکن موضع بکنولی پرگنہ سرلیا

تاجپور کی منصفی مین وکالت کرتے ہین آدمی ذی استعداد اور مروت دار اور ظریف ہین انکی وکالت کو فروغ ہے۔

شاہ امجد حسین وکیل ساکن موضع رجواپرگنہ سرلیا

یہ بھی نکمہ منصفی تاجپور ضلع دربھنگہ کے نامی وکیل ہین ضوابط و کارروائی آئین سے بہت اچھی طرح واقف ہین آدمی نیک او رخلیق اور مروت دار ہین انکی وکالت کو فروغ ہے اور یہہ نائب وکیل سرکار ہین۔

مہابیر پرشاد مصر وکیل

یہ قوم کے برہمن ہین اچھے وکیل ہین مرجوعہ زیادہ رہتا ہے تحریر و تقریر انکی مشہور ہے آدمی رئیس دیانت دار متحمل اور صاحب اعتبار اور شریف ہین باقی حال راقم کو معلوم نہین

رام بھروس سنگہ وکیل کایست سریباستب

یہ بھی وکیل ہین تحریر و تقریر بھی انکی اچھی ہے بذات خاص مرد معقول ہین مرجوعہ رہتا ہے وکیل عزت دار اور شریف ہین۔

مولوی محمد یحیی وکیل

یہہ عالم وکیل ہین علم عربیہ کے حافظ عبد العزیز پسر شیخ احمد اللہ رحیم آبادی ان کے شاگردون مین سے ہین پیشہ وکالت کا کرتے ہین محرر و مقرر ہین آدمی شریف و نجیب و عزت دار ہین اور حال راقم کو معلوم نہین۔

مختاران مظفرپور

منشی ہر پرشاد سنگہ قوم کایست سریباستب ساکن محلہ لالہ سیتاپت متعلقہ دربھنگہ حال ساکن ہنوز پرگنہ بیدوار

یہہ مختار محرر و مقرر ضابطہ دان و کارگذار ہین اکثر مقدمات عدالت دیوانی مین مختارنامہ قبول کرتے ہین اور فوجداری و کلکٹری مین بہت کم جایا کرتے ہین آدمی شریف و نجیب و عزت دار ہین راقم سے ان سے ملاقات ہے۔

منشی فخرالدین حسین مختار

یہہ مختار مرد شریف ضابطہ دان و آئین دان ہوشیار کارگذار ہین ہمیشہ مختار کاری سے انکو فروغ ہے۔

منشی علی مرزا مختار

یہہ کلکٹری اور فوجداری ضلع مظفرپور کے مختار ہین ضابطہ دان اور قانون دان ہین معتبر و محرر ہین پیشہ مختاری سے انکو فروغ ہے وکالت درجہ دوم کا بھی پاس کئے ہین

منشی ہرپرشاد ثانی کایست سریباستب ساکن موضع رامپور و نی پرگنہ رامچاوند

مرد شریف و نجیب ہین مختار کاری انکی اچھی ہے آدمی صاحب اخلاق ہین۔

منشی نندکشور لال مختار کایست ساکن موضع بکھری ٹولہ ہوسون پرگنہ سریسیا

یہہ بھی اچھے مختارون سے مظفرپور کے ہین مرد شریف ہین سوال جواب انکا بہت اچھا ہے چالاک اور ہوشیار مختار ہین۔

منشی ہمت سہائے مختار کایست ساکن موضع سوسیا پرگنہ بسارہ

مرد شریف و مختار نامی ہین پیشہ مختار کاری کا کرتے ہین باقی حال راقم کو معلوم نہین

منشی شیخ محمد عمر دراز مختار ساکن موضع سعدپورہ چکلہ نئی پرگنہ بسارہ

مرد ہوشیار شریف و نجیب عالی خاندان ہین تھوڑے عرصہ سے پیشہ مختاری کا کرتے ہین

منشی ہدایت حسین مختار ساکن موضع متھراپور پرگنہ کسمہ

مظفرپور کی فوجداری کے مختار ہین سوال و جواب اچھا ہے مختاری کو انکے فروغ ہے اخلاق اور صفت آدمیت سے معمور آدمی مروت دار ہین۔

منشی بانکے بہاری لال مختار ساکن موضع ...ہی پرگنہ بسارہ

مختار کاری کرتے ہیں مختار نامی ہیں سوال وجواب اچھا کرتے ہیں۔

مختاران ڈویژن حاجی پور ضلع مظفر پور

منشی رام مہل لال مختار ساکن موضع سوندہی پرگنہ بسارہ

یہ مختار پرانے و نامی ہیں انکی مختار کاری ہوا بندھی ہوئی ہے اچھی طرح چل رہی ہے۔

سمی ابی عبد الرحیم مختار ساکن موضع جر ہوا پرگنہ حاجی پور

آدمی شریف اور عالی خاندان ہیں نہایت بہتر وذی استعداد آدمی ہیں ان ہین مختار کاری کو انکی فروغ ہے پہلے یہ شیخ تھے تھوڑے روز سے مذہب عیسائی اختیار کیا ہے۔

منشی کفایت علی مختار

یہ مختار نہایت محنتی و خیر اندیش موکلان ہیں آدمی شریف و عزت دار ہین۔

منشی کنول لال مختار کایست ساکن ضلع کموني پرگنہ بسارہ

انکی مختار کاری کو فروغ ہے آدمی شریف ہین۔

مولوی علی حسن عرف اچھے صاحب مختار

نہایت ذی علم و عالی خاندان ہین امید ہے کہ انکو پیشہ مختار کاری ہین جلد فروغ ہووے

مختاران ڈویژن سیتا مڈھی ضلع مظفر پور

منشی برجکنوار سنگہ مختار ساکن موضع ہیروٹی پرگنہ جریل

یہ مختار شریف و نجیب عزت دار و عالی خاندان ہین آدمی جوان ہین محنت خوب کرتے ہین تہذیب اخلاق اچھا ہے آمدنی بھی اچھی ہے تحریر و تقریر بھی بہت اچھی ہے۔

شیخ تبارک اللہ مختار ساکن موضع جالہ پرگنہ [illegible] پور

شریف مختار ہین ضابطہ و رآئین دانی میں قابل اعتبار ہین [illegible] اثر [illegible] معلوم ہوتے ہیں

شیخ ابراہیم حسین مختار ساکن ضلع پٹنہ

مشہور مختارون سے ڈیوڑہن مذکور کے مین شریف ہین سنا ہے کہ مختارکاری انکی اچھی ہے۔

منشی منگت لال مختار ساکن موضع ہرتاپور پرگنہ بھلا

یہ بھی شریف ونجیب نام آور مختار ہین ضابطہ دان ہین قابل اعتبار ہین باقی حال انکا ہم کو معلوم نہین

منشی ہردیپ نارائن مختار ساکن موضع کویلی پرگنہ نان پور

یہ بھی اچھے مختار ہین شریف ونجیب ہین مختارکاری کو انکے فروغ ہے سوال وجواب اچھا ہے۔

منشی جینی لال مختار ساکن موضع بہیر پرگنہ

شریف ونجیب ہین مختارکاری انکی اچھی ہے آدمی فہیم وضابطہ دان ہین۔

منشی مدسودن مختار ساکن موضع ہرپاپور پرگنہ بھلا

یہ بھی پیشہ مختارکاری کیا کرتے ہین آدمی شریف وخلیق ومروت دار ہین۔

منشی بہاری لال مختار ساکن موضع لشنیپور پرگنہ بھلا

یہ بھی ایک شریف مختار ہین پیشہ مختارکاری انجام کرتے ہین ہوشیار ہین باقی حال انکا ہم کو معلوم نہین ہے

مختاران ضلع دربھنگہ

شاہ خورم علی مختار پسر شاہ جعفر علی ساکن محلہ مفتی متعلقہ قصبہ دربھنگہ

مرد شریف ونجیب وعزت دار اولاد سے مخدوم شاہ عبد اللہ کے جنکا تذکرہ حصہ مین تذکرہ اولیاؤن کے لکھا گیا ہے ہین پیشہ مختارکاری فوجداری وکلکٹری کا صدر مقام دربھنگہ مین کرتے ہین ضابطہ دان ہوشیار چالاک ذہین مختار ہین آمدنی سے پیشہ مختارکاری [illegible] حاصل کیا ہے کورٹ آف وارڈس راج دربھنگہ کی طرف سے بھی انہین کو سند مختارکاری کی ہے۔

منشی مادھو لال کالیستہ سریباستب ساکن محلہ بصیر ٹولہ پرگنہ حویلی دربھنگہ

یہ نامی و کارگذار مختار ہین شریف و نجیب ہین اگرچہ سن مین پیر ہین مگر مختارکاری انکی جوان ہے چند کوٹھی نیل کی طرف سے بھی مختار ہین۔

منشی ناتھو پرشاد مختار کالیستہ امبوتھہ ساکن موضع روہوا پرگنہ کسمہ

یہ مختار آئین دان و خوش تقریر ہین ہنگام بحث معاملات بہت سلجھی ہوئی باتین کرتے ہین مرد معتبر عزت دار مہذب اور صاحب اخلاق شریف و نجیب ہین۔

منشی درگا پرشاد کالیستہ سریباستب ساکن محلہ سیتامڑھی پرگنہ حویلی دربھنگہ

مرد شریف و نجیب عالی خاندان ہین پیشہ مختارکاری کا کرتے ہین مقدمات فوجداری مین سوالات جرح کے بہت اچھے کرتے ہین۔

شیخ سبحان علی مختار ساکن موضع اگھری پرگنہ مہرواره

مرد شریف و نجیب ہین پہلے مظفرپور مین مختارکاری کرتے تھے اب دو تین برس سے خاص دربھنگہ مین مختارکاری کرتے ہین آدمی خلیق عزت دار پختہ کار مروت دار علم اردو مین معاملات کلکٹری اور فوجداری کے ضوابط کو خوب جانتے ہین۔

اشرف علی خان قوم پٹھان مختار ساکن موضع حسن پور پرگنہ بھدوار

یہ مرد شریف و نجیب ہین نامی مختار ہین تھوڑے عرصہ سے پیشہ مختارکاری کا [illegible] دیگر مقام دربھنگہ مین کرتے ہین آدمی خلیق و عزت دار ہین مختارکاری کم اسنکو [illegible]

بہادر علی خان قوم پٹھان مختار ساکن موضع [illegible] پرگنہ [illegible]

مرد شریف [illegible] کلکٹری اور فوجداری [illegible]

[illegible]

اسواسطے صرف منواجنٹی کا منصب رکھتے ہے آدمی خلیق اور غریب ور عزتدار و نامی تھے مرگئے

مولوی سید محمد مرشد حسن مختار ساکن ضلع دھرم پور نستانوان پرگنہ مرنیا

فوجداری اور کلکٹری دونون صیغہ کی مختارکاری کرتے ہین آئین دان ہین دیانت دار معتبر معہ ہین سوال اور جواب بہت اچھی طرح سے کرتے ہین اور خصال شرافت و نجابت وغیرہ صفات خاندانی و جوہر ذاتی کا اونکے تذکرہ بن اہل علم کے لکھا جاچکا ہی۔

شیخ اقبال علی مختار ساکن موضع برہی پرگنہ سندا رُ ج

یہ جوان مختار ہین لائق ہین تھوڑے دن سے مختار کاری کرتے ہین فروغ ہو چلا ہی مرد شریف و عزت دار ہین۔

منشی ہردی ناتھ داس کایست ترھوتیہ ساکن موضع مہد ہو ر پرگنہ بجی

یہ بھی مختار ہوشیار اور محنتی و چالاک ہین شریف اور عزت دار ہین۔

منشی برج بہاری لال کایست سریباستب ساکن موضع شیو دھا پرگنہ ترسٹھہ

یہ بھی پیشہ مختارکاری کا کرتے ہین اپنے موکل کے کام مین محنت کرتے ہین آدمی خوب شریف ہین

شیخ محمد منیر عالم مختار ساکن قاضی پور پرگنہ بھوج پور ضلع شاہ آباد

شریف و نجیب و عزت دار ہین آدمی جوان و خوشرو و محنتی ہین سنا ہی کہ مورث اعلی انکے عہد مین شاہجہان بادشاہ ہندوستان کے واسطے انتظام پرگنات بھوجپور و بہیا وغیرہ کے مقرر ہوکر آئے تھے اور خاص بھوجپور مین سکونت اختیار کی بعد و عملداری مین سرکار انگلشیہ کے بھوجپور کو چھوڑکر قاضی پور مین جو خاص بھوجپور سے ایک میل کے فاصلہ پر ہی بود و باش اختیار کی۔

منشی کشن پرشاد کایست مختار

یہ جوان و خوش مزاج مختار مین انکے باتھ سے اکثر کلکٹری کا کام رہتا ہی بعض بعض کو نیل

دکورٹ آف وارڈس راج نرہن کی طرف سے بھی انکو علاقہ ہی شریف ونجیب وخلیق ہین—

رام پرکاش نارائن کالیست سریباستب مختار ساکن موضع رامپور ولی پرگنہ رم چاوند

یہ بھی جوان دیانت دار وشریف مختار ہین—

چھیدی لال کالیست سریباستب مختار ساکن موضع سمری پرگنہ بحیرواڑہ

بہت روز سے اس مقام مین مختارکاری کرتے ہین آدمی شریف ولایق وخلیق وخلیق بھی

ہین سوال جواب اچھی طرح سے کرتے ہین—

شیخ حفاظ الدین حسین مختار ساکن موضع بلاس پور پرگنہ سرائی حمید

یہ بھی دربھنگہ مین مختارکاری کرتے ہین فوجداری وکلکٹری دونون صیغون کی سند

رکھتے ہین آدمی لائق ہین—

راج کنوار سنگھ پسر منشی راس بہاری لال وکیل

متوفی ساکن موضع کرتا ہا پرگنہ بسارہ

یہ بھی پیشہ مختارکاری کا کرتے ہین انکے باپ منشی راس بہاری لال وکیل منصفی دربھنگہ کے تھے آدمی لائق ہین—

محبوب علیخان مختار ساکن موضع گورا پرگنہ بہرا

یہ بھی مختار دربھنگہ کے مختارون مین سے ہوشیار اور لائق مختار ہین صاحب اخلاق ہین اور شریف

ہین سوال وجواب اچھا ہے—

شیخ حسن خان مختار ساکن موضع کھرا پرگنہ سرلیا

یہ بھی مختارکاری کرتے ہین آدمی شریف ہین—

شیخ عنایت علی مختار ساکن موضع سید پور پرگنہ سرلیا

یہ بھی مختارکاری کرتے ہین بہت لوگونکا متفرقات کام انکے ہاتھ مین ہے آدمی لائق ہوشیار ہین—

شیخ عنایت علی مختار ساکن موضع رسول پور عرف واپرگنہ مرلسیا

شریف ہین مختار کاری کرتے ہین اور حال راقم کو معلوم نہین ہی۔

شیخ علی حسن مختار ساکن موضع ملکی چک پرگنہ پورب بھگو

یہ بھی دربھنگہ کے مختار ہین آدمی جوان ہین شریف ہین۔

محمود علیخان ساکن محلہ قاضی محمد عظیم متعلقہ قصبہ دربھنگہ

یہ بھی دربھنگہ کے مختار ہین جوان ہین موکلان کے کام مین جی لگا کے محنت کرتے ہین قوم

کے پٹھان ہین شریف ہین۔

شیخ اقبال حسین مختار ساکن ضلع پٹنہ

یہ بھی مختار کاری کرتے ہین آدمی نیک و شریف ہین۔

منشی چھٹو لال مختار ساکن رام پور رولی پرگنہ رام چاوند

یہ بھی مختار کاری کرتے ہین مرد شریف و نجیب ہین باپ اِنکے بنواری لال منصفی دربھنگہ

مین نوکری نویس تھے اور چچا اِنکے منشی دربار لال منصفی دربھنگہ مین عہدہ سررشتہ داری پر سرفراز تھے

منشی راج کنوار سنگہ مختار ساکن موضع کلیان پور پرگنہ سرلسیا کالیست متہت

یہ بھی مختار کاری کرتے ہین ۱۸۶۸ء مین امتحان دیکر سارٹیفکٹ امتحان کا حاصل کیا ہے

آدمی محنتی و خیر اندیش اپنے موکلان کے ہین آدمی لائق و شریف ہین۔

من راج سہای مختار ساکن موضع باگھی پرگنہ لسبارہ

یہ شریف و نجیب و ہوشیار و عزت دار مختار ہین۔

مصاحب لال مختار ساکن موضع ہرنی پرگنہ ہرنی

یہ بھی مختار کاری کرتے ہین آدمی شریف و نیک و عزت دار و ہوشیار ہین۔

مہابیر پرشاد مختار ساکن محلہ سیتاپت متعلقہ قصبہ دربھنگہ

یہ صرف فوجداری کی مختارکاری کرتے ہین آدمی جوان ہین شریف ہین۔

الیشری پرشاد کنور قوم راجپوت ساکن موضع رام نگر پرگنہ لباره

یہ وضعدار مختار ہین معاملات مین ہوشیار ہین شریف ہین۔

مسٹر ڈبلو آئی ٹد صاحب بیم اے مختار

یہ صاحب قوم کے انگریز ہین مختارکاری کرتے ہین آدمی خلیق و ظریف ہین۔

شیخ سخاوت علی مختار ساکن موضع بلاس پور پرگنہ سرائے حمید

یہ بھی مختارکاری کرتے ہین آدمی جوان ہین شریف ہین۔

شیخ اقبال علی مختار ساکن موضع منڈئی پرگنہ سرلیا

یہ بھی مختارکاری کرتے ہین آدمی شریف ہین۔

مختاران ڈویژن مدھوبنی ضلع دربھنگہ

منشی لطافت حسین مختار ساکن موضع جانی پور پرگنہ

یہ اچھے مختارون مین سے دویژن مدھوبنی کے ہین انکی مختارکاری خوب اچھی طرح فروغ ہی مرجوعہ مقدمات کا رہتا ہی آدمی شریف اور خلیق ہین کورٹ آف وارڈس راج دربھنگہ کی طرف سے بھی مختار ہین۔

منشی معشوق علی مختار ساکن موضع دائی پرگنہ پنڈارچ

یہ بھی ڈویژن مدھوبنی کے مختار ہین آدمی شریف و عزت دار ہین تجربہ کار ہر دو آمدنی بہ ہی اچھی ہی

گنیش دت داس کالیستہ پرموتہ مختار ساکن موضع سوتی پرگنہ جریل

یہ مختار اچھے قوم کے شریف ہین آئین و ضابطہ جانتے ہین سوال جواب بھی طرح کرتے ہین

منشی لال بہاری لال کالیست سریباستب مختار ساکن موضع کویلی پرگنہ نان پور
یہ ہوشیار کارگذار چالاک ضابطہ دان مختار ہین سوال وجواب بڑی محنت سے کرتے ہین
آدمی شریف ہین۔

منشی رام بلبھ سہاے مختار ساکن موضع ہون پرگنہ جریل

اچھے مختارون مین سے ہین شریف ونجیب وعزت دار ہین پیشہ مختارکاری کا قانون اور
ضابطہ کے ساتھ انجام کرتے ہین۔

شیخ فیاض الدین مختار ساکن موضع اسرہا پرگنہ

شریف اور ضابطہ دان محرر ومقرر مختار ہین۔

منشی گور سہاے لال مختار ساکن ضلع پٹنہ

یہ بھی شریف اور نجیب وآئین دان مختار ہین سوال وجواب اچھا ہی۔

مختاران ڈویزن تاج پور ضلع دربھنگہ

منشی محبوب علی مختار ساکن موضع کواڑی پرگنہ سرلیسا

مرد شریف ونجیب ومروت دار وذی عزت خوش تقریر وخوش بیان ہین مختارکاری سے
انکو بہت اچھا فروغ ہی۔

منشی فخر الدین حسین مختار ساکن موضع ابابکرپور پرگنہ لبارہ

آدمی شریف اور نجیب خوش بیان وخوش تحریر ہین پیشہ مختارکاری کا ڈویزن تاجپور مین
کرتے ہین مختارکاری سے انکو فروغ ہی۔

محمد خان مختار سابق ساکن قصبہ پٹنہ

ابتداے قیام ڈویزن تاجپور سے مختارکاری کرتے ہین نجیب ہین جد اعلے قادر علی کو دا[illegible]

منشی صدر الدین مختار ساکن موضع بکنولی پرگنہ اسبارہ
مختار کاری انکی اچھی ہی آدمی لائق اور شریف ہین۔

معذرت منجانب مؤلف

اگر راقم سے بسبب لاعلمی و ناواقفیت و عدم تحقیق حالات و سہو سے کہ لوازم بشریت سے ہے کسی خاندانی و ذی عزت و اہل شرافت و نجابت ہندو و مسلمان کا ذکر اس کتاب سے متروک ہوگیا ہو یا کسی عالم اور پنڈت اور حکیم اور بید اور کبیشر کے علم کا مذکور نہ ہوا ہو یا کسی درجہ و طبقہ کے زمیندار و دیگر اہل کار و وکلا و مختار کے حالات لکھنے سے رہ گئے ہون تو وہ لوگ ایسا نہ سمجھین کہ راقم نے اونکے حالات کو بسبب تحقیر و اہانت و کم مائگی و کم علمی اونکے نہین لکھا ہی بلکہ اون لوگونکو ضرور یہ تصور کرنا ہوگا کہ اونکے حالات سے راقم کو اطلاع نہوئی اور بھی واضح رہے کہ اس کتاب کے دیکھنے والونکو ضرور خیال کرلینا ہوگا کہ جو لوگ اس کتاب مین مذکور ہین اونھین پر شرافت و نجابت و عزت دار خاندانی ہونے کا انحصار نہین ہی بلکہ ہم گمان کرتے ہین کہ بہت سے بندگان خدا اس ضلع مین ایسے آبرو دار و صاحب علم ہونگے کہ بہ سبب نہین معلوم ہونے اونکے نام و نشان کے راقم کو اونکی حالتون سے خبر نہین پہونچی اسواسطے وہ لوگ نہین لکھے گئے اگر کوئی دانشمند آدمی اس کتاب کا دیکھنے والا ایسا تصور نہین کرسکتا ہی کہ جو لوگ اس کتاب مین نہین لکھے گئے ہین وہ شریف یا ذی عزت یا ذی علم او صاحب لیاقت نہین ہین اس کتاب کے مضمون کی سوا کسی خاندانی و ذی عزت آدمی کے عزت کے [illegible] جنکا نام اس کتاب سے متروک ہوگیا ہو خلل نہین کرسکتی ہی اور [illegible] خاندان سے ادمیون مین سے کسی ایک شخص کا نام اس کتاب مین لکھا گیا [illegible] اونکی شرافت

وجاہت و عالی خاندان ہونیکی داد دی اگر ہم تو یہ ضرور سمجھ لیا ہو [illegible] خاندان کے سب لوگ عزت دار و شریف و عالی خاندان ہین مگر لیاقت ذاتی و علمی مین برابر نہین ہو سکتے ہین

خاتمہ

واضح رہے کہ یہ کتاب پنجم ماہ چیت ۱۲۸۷ فصلی اور ہیژدہم ماہ ربیع الثانی ۱۲۹۷ ہجری اور ۳۱ مارچ ۱۸۸۰ عیسوی و شروع ۱۹۳۷ سمبت و ۱۸۰۲ سالہ روز چہارشنبہ یعنے بودھ کو چار گھڑی دن باقی رہے ختم ہوگئی — تاریخ اتمام کتاب ہذا الراقمہ

تاریخ

ہوئی تاریخ کی جب فکر مجھکو	طبیعت کو نہایت تھی اداسی
دیا ہاتف نے یہ مژدہ کہ فطرت	سن فصلی ہے بارہ سو ستاسی

تقریظ چیدہ قلم مولوی محمد مرشد حسن متخلص بہ کامل

یہ تاریخ تعلیمی بابو بہاری لال فطرت کی میری نظر سے گذری مینے اسکو لفظاً لفظاً ابتدا سے انتہا تک دیکھا پڑھا البتہ یہ کتاب بے نظیر باعتبار مضامین روشن سکے آفتاب ہے نسخہ لاجواب ہی جو کچھ حال اس کتاب مین لکھا ہے تحقیقی ہے تصدیقی ہے مبالغہ کو دخل نہین راست راست مضمون سے معمور ہے افراط و تفریط سے دور ہے قطرہ قطرہ جمع کرکے دریا بہایا ہے ذرہ ذرہ فراہم کرکے آفتاب بنایا ہے اس آفتاب کی روشنی مین ترہت کی تمام سرزمین نظر آتی ہے ہر مکان مختلف کی صورت دیکھی جاتی ہے جس مقام مین راجاؤن کی ریاستون کا بیان ہے قابل اذعان ہے جہانتک اہل علم و ہنر کا تذکرہ ہے سچ ہے دروغ بے فروغ سے دور ہے جس جگہ اہل ولایت و کرامت کا تذکرہ باتکریم ہے صحیح تر ہے بجا ہے قابل تسلیم ہے جس مقام مین جغرافیہ کی شرح ہے [illegible] ہر امر واقعی ہے [illegible] ہے

نزدیک ہی یہانتک نجابت و شرافت کا نجیبون و شریفون کی بیان ہی درست بحیثیت ہر
جس زمینداری کی جو کیفیت لکھی گئی ہی اوسکی حقیقت لکھی گئی ہے وکیل و مختار کے حالات مین
زیادت یا قلت نہین کی گئی ہے الغرض یہ کتاب ابتدا سے انتہا تک صحیح ہی عبارت مین اگرچہ
عربی و فارسی و ہندی کی مختلف زبانون کے الفاظ لکھے گئے ہین مگر فصیح ہے سلاست
بیانی اسلئے قصداً اختیار کی گئی ہی کہ تمام لوگ آسانی سے سمجھین اگر عبارت رنگین ہوتی یا خاص
خاص محاورے دہلی و لکھنؤ کے رعایت کی جاتی تو اس ضلع کے لوگون کی سمجھ مین نہین آتی
آجتک کسی شخص نے قدماے ترہت کے حالات مین ایسی مفصل تاریخ نہین لکھی ہی ہماری
دانست مین یہ کتاب ایک آئینہ ہی جس شخص کو ترہت کے حالات دریافت کرنے ہون اس
کتاب مین دیکھ لے بقدر شرافت و نجابت و علو خاندانی و علم و جوہر قابلیت و مقدرت و
عزت کو پرکھ لے ہم دعا کرتے ہین کہ خداوند کریم مصنف کو جزاے خیر دے اور اس کتاب
کو ایسا اثر قبولیت عطا کرے کہ ہر شخص کو اسکے دیکھنے و پڑھنے کا ذوق و شوق ہو راقم
السطور نے اس تاریخ کی فی البدیہہ یہ تاریخ لکھی ہی —

تاریخ

کوششون سے جو حال ترہت مین — لکھی فطرت نے ایک کتاب خبر
مین نے دیکھا جو اوس کو تا آخر — اوٹھ گیا بیچ سے حجاب خبر
لکھی تاریخ مین نے اے کامل — سنہ یہ تاریخ آفتاب خبر

تقریظ چکیدۂ قلم مولوی عبد الودود متخلص بہ بسمل

خاکپاے سخنوران کامل سید عبد الودود بسمل ارباب [illegible] قرۃ [illegible] ناظرین کا
شائق بہ اہل نظر گویا [illegible] یعنی مخزن جود و ہمت [illegible] و مروت بہار دل

فطرت نے یہ کتاب لاجواب مسمی تواریخ الفطرت ضلع ترہت کے احوال مین بہت خوب لکھی ہو سچ تو یہ ہو کہ ایسی تحقیق اس طرح کی تدقیق کہین دیکھی نہ سُنی ہے جہان کہین دلایل عقلی کی طرف توجہ فرمائی ہی ذہن کامل کی رسائی ہے انتہا کو پونہچائی ہی تحقیق بیان حُسن زبان جو کچھ اس فن کی کتابون مین درکار ہو اوس سے زیادہ کچھ موجود ہے قصص حکایت اور روایت بالکل مفقود ہی اور لطف یہ ہو کہ اپنے سیدھی سادھی اُردو مین رقم کیا ہو سلاست بیانی طلاقت لسانی کو متروک بحکم کیا ہی کوئی صاحب یہ تصور نکرین کہ اسکے وطن مالوف کا احوال ہی بمصداق مصرع خار وطن از سنبل و ریحان خوشتر یہ صرف تعریف کا خیال ہے ارباب نظر دیکھ لین خود کتاب شاہد بیان ہے میر اصدق و کذب اوس سے عیان ہی حق تو یہ ہے کہ ان تھوڑے دنون مین اپنی کوششون سے اس کتاب کا انجام کیا اگر نظر غور سے دیکھئے تو کیا کام کیا اب قطعہ تاریخ پر تقریظ کو تمام کرتا ہون الله حُسن قبول عطا کرے بدعا اختتام کرتا ہون۔

	تاریخ	
واہ احوال مین کیا ترہت کے		لکھی فطرت نے غرائب تاریخ
فکر تاریخ جو بسمل کو ہوئی		کہا ہاتف نے عجائب تاریخ

تقریظ چکیدہ قلم منشی سخاوت علی وکیل عدالت منصفی دربھنگہ

رہین منت بابو بہاری لال فطرت ام کہ بہ تحریر کتاب تواریخ الفطرت قلم برداشتہ و بر گردن ترہتیان بار احسان خویش گذاشتہ ہر ہر لفظش را تماشا کردم و بر ہر نقطہ اش دیدہ بخش دا واقعی در احوال این دیار دفتریست لاجواب وجہت انکشاف روداد این دیار عجیب کتاب انچہ کہ واقعات تاریخیست قابل تسلیم ست و ہرچہ کہ در اوصاف ساکنان این ضلع است نہ از رو ادعات است بلکہ برای انتہا سند عظیم ہمہ مرحبا بر محنتش کہ عجیب دُرسفتہ

و ہزار آفرین بر ہمتش کہ آنچہ گفت صحیح و درست گفتہ حیرانم کہ چہ کار کردہ گوئی گوی سبقت از جلیسان خویش بردہ اکثر کتب تواریخ را راقم السطور کمترین ازلی سخاوت علی ہم دیدہ لیکن طرزش از ہر یکی جداگانہ نظر کردہ گاہے نہ شنیدہ ذات بزرگ مصنف دام فیضہ مغتنم است در بلاد ہندوستان و طبع رنگینش ہمرنگ لالہ درین گلستان بخزان ہر چند در وصفش گوئیم از ان مدح ممدوح نمی شود پس درین بیان زبان کشائیم کہ سزد لاجرم این مصرعہ را مصرعہ خاموشی از ثنائے تو حد ثنائے تست :: مصداق خویش میکنم و قطعہ تاریخ بطور ہدیہ احباب پیش —

تاریخ

بہار یلال فطرت کرد تصنیف | کتاب لاجواب از خواہش دل
چو کردم فکر بہر سال فصلے | شد تاریخ او منظور کامل

۱۲۹۷

دیگر

گشت معجز بیان بہار یلال | از کرامات مرشد کامل
کرد تالیف تازہ تاریخی | یک زمانہ برائے او سائل
سال تاریخ او شدہ پیدا | از کرامات مرشد کامل

۱۲۹۷

دیگر

داد چہ تاریخ بدیع و صحیح | کرد رقم [illegible]
ہاتف غیبی [illegible] بمن | گفت [illegible] المشتاق [illegible]

۱۲۹۷

تاریخ تصنیفی مولوی عبد [illegible] تاریخ [illegible]

[illegible] تاریخ | بہار یلال [illegible] کرد [illegible]

ز نہال خستہ تاریخش چو جستم ... بہار گلشن فطرت شدہ نام

تاریخ تصنیفی مولوی محمد عباس علی سررشتہ دار عدالت

تصنیفی در بھنگہ متخلص بہ مشتاق متوطن واغنی پرگنہ بہوجہور
ضلع شاہ آباد

فطرت خوش بیان چو شد فی الحال ... نغمہ سنج ترانۂ نزہت
بہر تاریخ او چو خوش مشتاق ... گفت نیکو فسانۂ نزہت
۱۲۸۷

دیگر

بجودت طبیعہ چون تقاضا کرد ... شد مرتب ز فطرت این تاریخ
بہ وفور شہ در از مشتاق ... گشت تاریخ او نکو تاریخ
۱۲۹۶

دیگر

شدہ آئینۂ نزہت مرتب ... بہ بین گلدستۂ اخبار نزہت
شد او را نقش تماشا گاہ عالم ... ز حسن شاہد از کار نزہت
بہر دستے بہار سنبلستان ... شگفتہ ہر طرف گلزار نزہت
ہمہ یوسف صفت از جان خریدار ... خوشا این گرمی بازار نزہت
پئے تاریخ سالش گفت مشتاق ... زر دستے دلدہی اخبار نزہت
۱۲۸۰ع
وزان پس خود ز فرط مسرت ... کہ آئینہ فیضے سرکار نزہت
۱۸۸۰ عیسوی

آئی نغمہ سنجان تا ابد ...
بہ نزہت بلبل گلزار نزہت

تاریخ تصنیفی بابو بدری ناتھ برادر خرد حقیقی مؤلف تاریخ ہذا متخلص بہ شبنم

لکھی تاریخ جب یہ فطرت نے	مل گیا ہمکو بھی حساب خبر
انجم آسمان ہے اسپ نثار	دوستو ہے یہ ماہتاب خبر
پڑھا مین نے اسے جواب شبنم	لکھدی تاریخ بس کتاب خبر

۱۳۱۲ف

تقاریظ و تواریخ از نتائج افکار گوہر بار شعرائے نامدار و فصحائے باوقار شہر لکھنؤ در مدح کتاب و مؤلف کتاب ہذا

تقریظ تراویدۂ کلک جواہر سلک دبیر بے نظیر سخنور بے ہمتا و تقریر رشک نظامی و جامی منشی محمد عبد البصیر صاحب حضور بلگرامی ازلی خیر خواہ انام جوائنٹ سکرٹری انجمن رفاہ عام اودھ واقع لکھنؤ

صد آفرین ہے اوس آفریدگار گلزار آفرینش کو جس کے نہال قدرت کا ٹوٹا ہوا ایک زرد بوٹا آفتاب عالمتاب ہے - اور ہزار تحسین ہے اوس پروردگار ارباب دانش و بینش کو جسکے کارخانۂ صنعت کا ایک ادنیٰ نمونہ سپہر رفعت مآب ہے - اوسی ہادی مطلق نے طریق تمدن اور تدبیر منزل کی راہ آوارگان وادی آزادی کو بتا دی و اوسی حکیم برحق نے سیاست مدن طرز معاشرت کی حکمت ابجد خوانان لوح نادانی کو سکھا دی - اوسی مقنن دیوان قضا و قدر نے قوانین مصلحت قرین سلطنت جمہوری حکومت نوعی دولت شخصی کا پابند اپنے بندگان اولو العزم کو کیا - اور اوسی صدر نشین عدالت توحید و تجرید نے سلاطین شفقت آئین خواقین والا تمکین کو عوام و انام کی آسائش کا کفیل اور رعایا برایا کا کہف کردیا - معارک جدال و قتال مین اون کے غضب سے

ہزاروں نامداران جفاپیشہ ہمیشہ نعمہ تنگ تیغ بیدریغ گرد جہان گرد ہوئے - اور مجالس
اتفاق و وفاق مین اوسکی رحمت سے سیکڑون زلال کشان براح راحت خوگر نوشا
نوش دور دورد دیکھے - وہی خلاق انفس وآفاق بزم یکجہتی ویگانگت مین بادۂ ہمدردی
وہمدمی کا ساقی ازلی - اوروہی منعم حقیقی نعمتخانۂ کون ومکان مین میزبان مائدۂ لم یزلی
اوسی کی تائید مزید سے ہادیان دین وآئین نے آوارگان عرصۂ ضلالت وجہالت
کو درندگان مردم آزار کی طرح گھیر گھار کر سلسلۂ اتحاد ویگانگت مین جکڑ دیا - اور اوسی
انجمن آرائے کعبہ وکنشت نے ہر ایک بے جوہر و بدگہر کی خاتم خاطر پر نگینۂ عقیدت وارادت
کا جڑ دیا - اوسی باغبان کن فکان نے رنگارنگ گل بوٹے چمن ہستی مین کہلائے -
اور اوسی کے دربار دربار سے منصب گل چینی حاصل کر کے حضرت عزرائیل اس
قدرتی چمن مین تشریف لائے - جنہون نے کوئی دلربا پھول بھول سے کے نہ چھوڑا
دم سحر شجر عالم مین جو گل کھلا اوسی کو لپک کر توڑا - اس چمن کا جو درخت برا بھلا پھلا
وہی سنگ اجل کا ہدف ہوا - صرصر فنا کے جھونکے سے جو پھل سر کے بل گیا پکا
زمین پر گرا فوراً تلف ہوا - غرضکہ یہ گلزار ناپائدار روز ازل سے پامال لشکر خزان ہی
اسمین گل و خار طوطی و زاغ کا انجام یکسان ہے - لیکن جسقدر گل سر سبد علم و کمال تھے یا جو
زور دولت و مال جاہ و جلال کے رنگ سے ملون تھے اونکے نام و نشان نیکی کے ساتھ
عالیشان و ذیشان مورخان اعجاز بیان کی تردستی سے دفترون مین رہ گئے - اور
[illegible]

یہی مرے مٹون کا نوحہ ہے جو روتون کو ہنسائے - اور یہی گئے گذرون کی کہانی
ہے جو سوتون کو جگائے - اسی بہبود و سود کے سودے کا سودا سوداگران متاع تحقیق
و تدقیق کے سر مین سمایا - اور اسی تار و پود کے دام یا دام مین پھنسا کر صید گاہ فراست
کی بادیون نے کتنون کو بن دامون کا بندہ بنایا - اسی دل آرام ارم سے عبارت
تواریخ بے نظیر ہے جسکی سیر سے سیر کوئی دیدہ ور اہل نظر نہین - اور یہی نگار خانۂ دلفریب ہے
جسکا ناظر بے نظیر چین ماچین کے نقش و نگار سے بیخبر نہین . اسی ایوان جنت نشان
کا آبگینہ آئینۂ نزہت نزہت بخش دیدۂ و دل ناظرین ہے - اور اسی آئینہ انور کا
سکندر بابو بہاری لال فطرت سا مہذب و متین ہے - جسکا خامۂ پختہ مغز خامی و
خطا سے پاک ہے - اور جسکے نامۂ نامی کے رشک سے ہر ایک نام آور قلمرو حذاقت و
براعت سحر محشر کی طرح گریبان چاک ہے - ظرفہ نامہ تحقیق ختامہ اور عجیب کتاب مستطاب ہے
جسکا ہر صفحہ تختۂ یونان کے مانند مسکن اولوالالباب ہے - کہین علماء مفسرین و محدثین
فقہا و فقرا ہر قسم کے ارباب کمال کے حالات کا مشرح بیان - اور کہین رؤسای
اعظم اور وزیران عظام و رقم شعرا سے شعری منزلت و کلاے والا مرتبت کی وجیہ
داستان - کوئی حصہ تفصیل حیوانات صحرائی و وحش و طیور نغمہ زن صید فگن سے معمور
کہین اشجار و اثمار گرانہ ادویہ مشہورون کا مفصل و مدیر ارجمند کور - کہین اشعار آبدار اعزا
بیمثال کا ذخیرہ - کہین تذکرہ خزبا و تارک صغیرہ و کبیرہ - کہین عام مالکان اراضی
و علاقہ داران اہل دول کی حکایت - کہین ملازمان و عمدہ وزیران سرکاری کی
خدمت [illegible] نہایت - کہین تمام ضلع و اکناف و اطراف کے جغرافیے کی تقریر
[illegible] شبہ نشان کا گویا نقشہ دلپذیر - غرضکہ آغا [illegible]

انجام تک طلسم و جادو کا کارخانہ - کل مخلوقات موالید ثلاثہ کا دلربا فسانہ - عبارت دلکش زبان صاف - اپنا اصلی تذکرہ بغیر لاف و گزاف اس دفتر فصاحت و بلاغت منظر کا **تواریخ الفطرت** نام ہے یعنی فطرت تخلص مؤلف برگزیدہ انام ہے - جبکہ یہ کتاب بے عیب سراپا صواب نئی نویلی کی طرح بن ٹھن کے حجلۂ طبع سے یکایک نکل آئی اور اس نے نظر بازِ بندۂ حریفانِ باذو طراز کو اپنی صورت دلفریب طاؤس زیب دکھائی - دیکھتے ہی دل ہاتھ سے جاتا رہا - عرصے تک ہوشمندی سے بیر بیہوشی سے ناتا رہا - جب ہوش و حواس ہر پھر کر خانۂ باغ دماغ میں واپس آ گئے - اور اس ناظورۂ مہر منظر نے اپنے کرشمۂ دلربائی دکھائے تو معلوم ہوا کہ مربع نشین چار بالش سروری و سرداری صدر آرائی صفۂ زربخشی و زرداری - آبروئی گوہر دولت و امارت - بحر ذخار محیط شوکت و جلالت - شیدائی ارباب علم و کمال - قدردان فصحائی شیرین مقال - معدنِ جود و سخا - مخزن فیض و عطا جنکا نام نامی و اسم گرامی مہاراجہ **بچمیسر** ہے - اور جنکا دل اخلاق منزل اور دماغ خورشید ایاغ رموز عدالت و نصفت اور اسرار تمدن و سیاست سے لبریز و پر ہے - اونہی ارسطو فطرت حاتم ہمت کے حکم محکم قضا شیم سے یہ کتاب لاجواب طبع ہو کر مطبوع طبائع خاص و عام ہوئی - اور اسکے انتظام و اہتمام میں جناب **حافظ محمد عبد الصمد خان صاحب** سوداگر ذی شان نے تہِ دل سے سعی و کوشش کی - اس حامل کلام ربانی اور مظہر اسرار سبحانی کی امانت و دیانت طباعی و ذہانت مشہور و معروف ہے - ابتدا سے یہ صفات حسنہ و اخلاق برگزیدہ سے موصوف ہے - خوش معاملگی اور راستبازی میں ضرب المثل - رضا جوئی [illegible] و نفع رسانی ارباب ضرورت پر عمل - خداوند کریم اس کتاب کے مؤلف [illegible] **الآفاق** - [illegible] جزائے خیر دے

اور آفات کونین سے بچاوے ۔ مقاصد دلی بر لاوے ۔ آمین ۔ ثم آمین ❊

تاریخ طبع از افکار عالیہ جناب منشی محمد عبد البصیر صاحب متخلص بہ حضور

کیا تو ارتج سمیعہ ان دنوں ❊
فطرتِ جادو بیان نے ہے لکھی
طبع کی تاریخ ہے یہ اے حضور
پاک و صاف آئینہ تربت جیسی

ایضاً از نتائج افکار جناب سید یوسف حسین صاحب قیاس لکھنوی

نظر سے جو گذری یہ تاریخ تربت
صدا دل سے آنے لگی واہ واہ کی
مسیحی یہ سن طبع کے بے تامل
قیاس اب لکھو خوب تاریخ لکھی

قطعۂ تاریخ از شاعر نکتہ دان منشی ماتا پرشاد صاحب متخلص بہ نسیان قوم کایستہ ساکن محلہ نوبستہ شہر لکھنؤ در صنعت زبر و بینات ۔

خوب تاریخ آپ نے فطرت لکھی
طرز عمدہ ہے عبارت ہے فصیح
خامۂ نسیان کی تاریخ سال
لکھ ۔ یہ ہے تاریخ در ہینگ صحیح

قطعۂ تاریخ طبعزاد شاعر شیرین مقال منشی شنکر دیال صاحب لکھنوی قوم کایستہ ساکن محبوب گنج من محلات شہر لکھنؤ متخلص بہ فرحت

زمانے کے تاریخدان کہہ رہے ہیں
بہت خوب تاریخ فطرت نبی ہے ۔
جو ہے چاہ تاریخ ہمت کی فرحت
رقم کر تو ارتج فطرت جیسی ہے

قطعۂ تاریخ چکیدۂ کلک گہر سلک منشی دوارکا پرشاد صاحب لکھنوی متخلص بہ افق قوم کایستہ ساکن نوبستہ در صنعت زبر و بینات

لکھی تاریخ خوب فطرت نے ۔
ہے یہ نادر انتخاب عجیب
فکر تاریخ کی اگر ہے افق
تاریخ لاجواب عجیب

قطعہ تاریخ از نتائج افکار گہربار شاعر بلاغت اشتمال منشی وندیسری پرشاد صاحب متخلص بہ تپش قوم کایست سریباستب ساکن لکھنؤ محلہ نوبستہ

خوب فطرت چو نوشت این تاریخ	لمعش از حسنِ مضامین دُر سفت
اے محقق پے سال تالیف	دل من آئینہ تربت گفت

تقریظ در صنعت نثر مرجز مع قطعات تاریخ طبع کتاب ہذا از نتیجۂ افکار جامع اصناف سلک سخنور معنی شناس منشی میر ذاکر حسین صاحب لکھنوی متخلص بہ یاسؔ

حمد اوسکی کردن پہلے * جو خالق یکتا ہے * پھر نعت پیمبر کی * پہ منقبت حیدر * پھر آل کی ہو مدحت * اصحاب کی تعریفین * صلوات پھر ان سب پر * سب ہو چکا یہ جب دم * لکھتا ہون مین اب مطلب * وہ مطلب دل یہ ہے * اک روز چلا گھر سے تفریح کی خاطر مین * مین چوک مین جاتا تھا * اک دوست ملے میرے * نام اونکا عبد الصمد ہے * تاجر ہین وہ نامی لکھنؤ کے * صالح ہین جوانی مین کہنے لگے یون مجھسے * تقریظ تم اک لکھدو * تاریخین بھی چھپنے کی دو چار ہون تو بہتر * مین نے کہا کہ ہے کیا * کچھ جزو دیے مجھکو * مین لیکے وہ گھر آیا * کی سیر جو پھر اوسکی * دنیا کا تماشا تھا * آئینۂ اسکندر * کیسے جو اوسے زیبا * کیا خوب عبارت ہے * دلچسپ مضامین ہین تعقید نہین بالکل * گنجلک سے مبرا ہے * لفظین ہین کہ بوٹے ہین * جو حرف ہے اک گل ہے * نقطے ہین کہ زر گل کا * سنبل کی طرح سطرین * پیچیدہ برابر ہین * معنی کے ہین بجلی اوسمین * ہر صفحہ گلستان ہے * بلبل کو ہے رشک اس سے * گلچین کو حسد پیدا * یہ باغ تر و تازہ * بے خوف خزان سے ہے * رہتی ہے بہار اسمین * رنگین ہے ہر اک جملہ * اک پھولون کی ڈالی ہے * ہر زین سطور ہین * یا نہر ہے گلشن مین *

جاری ہی عبارت گو بہتر ہے مسجع ہے + جو اسکے مؤلف ہین + بیشک ہمہ دان ہین وہ + ہر علم مین فی الجملہ + ہے دخل ضرور اونکو + وہ لائق و فائق ہین + وہ منشی کامل ہین، تحقیق بہت اچھی + تدقیق بہت نادر + کیا زور طبیعت ہی + کیا قوت علمی ہے + اردو سے سعلی کی + کامل ہی شناسائی + فطرت جو تخلص ہی + اور شعر بھی کہتے ہین + باعث ہوئی یہی سارا + لفظونکی صفائی کا + تالیف کیا پہلے + پھر پیش کیا اسکو + سرکار مین راجہ کی + وہ قدرشناس ایسے + ہی حوصلہ شاہونکا + حاتم سے سخی تر ہین + کسرا سے سوا عادل + رستم سے سوا جرأت + دارا کا حشم حاصل + دربنگہ کے راجہ ہین + ہین راج قدیم انکا + نام اونکا اگر چاہو + نچھمی سے ملاؤ تم + سر سنگہ تو ہو پیدا + جب کر چکے سیر اسکی + فرمایا کہ چھپ جائے + عبد الصمد حافظ + مامور ہوئے اسپر + ذی علم و ہنر پرور + قرآن کے حافظ ہین + کوشش سے اونھین کی یہ + کشمیر کے مطبع مین + طیار ہوئی چھپکر + ہر حرف صحیح اسکا + جو اسکو کہ دیکھے گا + وہ ہوگا ثنا گستر + حاسد کی نظر سے یہ + محفوظ رہے یارب + جلدی مین جو یہ سطرین + ای پاس لکھین مین نے + جو صاحب شوق اسکو + دیکھین بنظر انصاف سے دیکھیگا + غلطی جو کہین ہوگی + وہ اوسکو چھپائیگا +

ایضاً قطعہ تاریخ

واہ کیا فطرت نے لکھی ہے کتاب لاجواب	واقعات اصل سے مملو یہ سب تاریخ ہے
پاس کو تھی فکر اس تاریخ کی تاریخ کی	طبع کی تاریخ یہ نکلی عجب تاریخ ہے

ایضاً

کر دست [illegible] کتاب نادر	[illegible] تربت و دربنگا
سال [illegible] پاس	[illegible] تربت و دربنگا

قطعہ تاریخ از نتائج افکار شاعر عالیخاندان نواب مہدی حسن خان عرف نبو صاحب رفعت شاگرد رشید حکیم میر ضامن علی صاحب جلال لکھنوی

چھپ کے اس آئینہ تربت کا بھی	نام روشن ہو گیا با آب و تاب
فکر سال طبع میں دل نے کہا	لکھدو رفعت خوب نادر ہے کتاب ۱۳۰۱ھ

ایضاً نتیجہ کلک شاعر ذی استعداد صاحب فہم و ذکا منشی بہاری صاحب تمنا تانیتہ سکینہ ساکن محلہ نوبتہ من محلات شہر لکھنو ۱۳۰۱ھ

آپ نے اسے فطرت عالی دماغ	خوب لکھا نسخہ تاریخ ہے
مشکل تحقیق نہ آسان ہو کیوں	عقدہ کشا نسخہ تاریخ ہے
بہر تشفی دل درد مند	غم کی دوا نسخہ تاریخ ہے
تشنہ لب آب خرد کے لیے	آب بقا نسخہ تاریخ ہے
صورت آئینہ اسکندری	جلوہ نما نسخہ تاریخ ہے
کیوں نہ پھلے پھولے درخت سخن	آب و ہوا نسخہ تاریخ ہے
پڑھتا ہے جو کہتا ہے بیساختہ	واہ یہ کیا نسخہ تاریخ ہے
جس نے نظر کی ہوا سر فدا	شان خدا نسخہ تاریخ ہے
تھی جو اشاعت کی تمنا تجھے	خوب چھپا نسخہ تاریخ ہے
لکھدے تمنا یہ دو تاریخ طبع	باغ فضا نسخہ تاریخ ہے ۱۳۰۱ھ ۱۸۸۴ء

قطعات تاریخ از طبع نقاد صاحب عقل و خرد جناب حافظ محمد عبد الصمد خانصاحب سوداگر چکن وغیرہ مہتمم طبع کتاب ہذا کہ حافظ و صمد ہر دو تخلص دارند

و حسن اللہ این چہ نسخہ طبع شد باصد صفا	گوئیا ہر صفحہ اش آئینہ اسکندری

یا بگویم جام جمشید ست کز هر حصه اش — صورت حال جهان روشن چو مهر خاوری

ستها احوال نزهت جلوه گر شد اندران — پر ز صدق و خالی از کذب و ز حشو آمد بری

از بهاری لال متخلص به فطرت این کتاب — شاهدِ عادل بود بر فطرت و دانشوری

فکر او شد آبروی گوهر علم و کمال + — ذهن او شد جوهر کان سخن را جوهری

جمع کرد او اندرین نسخه تحقیق اتم — حال تاریخی نزهت از پئے یاد آوری

در سواد او بیاض آب و تاب حسن طبع — پر ضیا بر ضیاست زیر گنبد نیلوفری

الغرض چون ختم شد طبعش ز سعی این حقیر — حسب خاطرِ خواه ارباب صناعت پروری

گفتم از روی حساب این مصرع تاریخ او — جام جمشید ست یا آئینه اسکندری

۱۳۰۱ھ

وله

شده مطبوع این تاریخ نزهت — چو فطرت را خدا بخشید توفیق +

صمد این گفت زه تاریخ طبعش - — که جام و جادهٔ تحقیق و تدقیق

ایضاً اردو

کیا صفائی سے مؤلف نے لکھی ہے یہ کتاب — نام آجائے جہان آئینۂ نزہت لکھہ

طبع کے سن کی جو ہے فکر تجھے ای حافظ — لائق دید ہے ہان آئینۂ نزہت لکھہ

۱۳۰۱

قصیده در مدح جناب ایچ ایچ ڈی آنریبل مهاراجه تجمیسر سنگه بهادر ور سنگه از نتیجهٔ فکر مولف کتاب هذا +

جمال گل ترقی پر ہے بلبل ہے مسرت مین — چمن فیض بهار باغ سے ہے جوش نزہت

اداے نوجوانان چمن ہے [illegible] — خوشی سے بلبلے مین [illegible] دل مین [illegible]

نسیم [illegible] چمن [illegible] باغ عالم مین — [illegible] ہے مین جوش [illegible]

بہار باغ نازاں ہے جمال ہر گل تر پر
عروساں بہاری ہیں شرابور اپنی نکہت میں

مزا لیتی ہے بلبل دید حسن گل کا ہر ساعت
چٹکتی ہے کلی ہر پہول کی نرگس ہے حیرت میں

بہار باغ پر کرتا ہے صدقے پہول زر اپنا
صبا جاروب بیجاتی ہے صحن باغ و خلوت میں

لگے ہیں شاخ نخل گل میں جہوے غنچہ تر کے
لگاتی ہے صبا مینا گ و رعنا دل میں نزہت میں

محبت کی نظر سے دیکہتی ہے گل کو ہر بلبل
رچی ہیں شادیاں گلزار میں گلچین ہیں عشرت میں

لگاوٹ کرتی ہے باد صبا نسرین سے شبنم سے
دہان غنچہ گل بہیرین گاتا ہے دہر بیت میں

ادہر سبزے پہ طوطی ہے لہالوٹ اور ادہر بلبل
تڑپتی ہے جمال ہر گل تر کی محبت میں

بہار باغ سے اپنا جو دل مسرور ہے فطرت
تو کہے اور کچہہ اشعار تر اب خاص مدحت میں

مطلع

رعیت پروری مسکین نوازی ہے طبیعت میں
طبیب دردمنداں ذات والا ہے حقیقت میں

رحیم ایسے کہ جب حاضر ہوا دشمن تواضع سے
مثال دوست اوسکو لے لیا داماں شفقت میں

رئیس ایسے کہ مجرم پر بہی غصہ تک نہیں آتا
اگر آتا ہے رہجاتا ہے آغوش مروت میں

نہیں کا لفظ بہولے سے بہی ہونٹوں پر نہیں آتا
طلب جسنے کیا جو کچہہ دیا جوش سخاوت میں

نظیر و مثل اپنا وہ نہیں رکہتے ہیں دنیا میں
ریاست میں مروت میں سخاوت میں شجاعت میں

بلندی کا جو ہے مضمون کہیں پایا نہیں جاتا
مگر انکی زمین اور آپکے بام عمارت میں

ہزاروں آدمی کی پرورش ہے ذات والا سے
بسر کرتے ہیں لاکہوں آپکے ظل حمایت میں

نظیر اپنا نہیں رکہتے ہیں مشرق میں نہ مغرب میں
مثال آپ و یکتا آپ ہیں برج شرافت میں

یہ عالم آپکے نور ریاست سے منور ہے
کہ مثل مہر روشن آپ ہیں چرخ ریاست میں

زمانہ آپکے جیوٹی کی روا رکہتے نہیں ہرگز
ہمیشہ نظر کرتے رہتے ہیں اپنا انکی راحت میں

الٰہی تا رہے گرمیِ بازارِ سخن قائم — رہے شعر و دن کا سودا شاعروں کی طبیعت میں
محبت ہو گلِ رعنا کی جب تک دل میں بلبل کے — اثر ہو سرو کی الفت کا قمری کی طبیعت میں
الٰہی روز افزوں ہووے قدر و رتبہ و دولت — ترقی ہو ہمیشہ عمر میں دولت میں حشمت میں
اہبا پنا یہ قصیدہ آج فرحت ختم کرتا ہے — زہے قسمت اگر مقبول ہو بزمِ کرامت میں

غلطنامہ حصہ اول تاریخ ترہت

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۳	۲	گورنر	لفٹنٹ گورنر	۹	۸	راجہ جیتہ	راجہ ہرسو دیا	۲۳	۱۳	سنسکرت	سنسکرت مورخ
۴	۲	مطاسبت	مناسبت	۱۳	۹	سنہ ۳۱	سنہ ۱۴	۲۴	۱۲	برہرازنگ	برہرارنگ
"	۱۱	سال سے	سال کے	۱۹	۱۲	۲۵۶	۲۲۶	۳۲	۱۲	ہزار	لاکھ
۵	۱۰	اہل	اہل علم	"	۱۲	چوبیس ۲۴	چونتیس ۳۴	"	۱۸	سنہ ۱۲۸۰	سنہ ۱۲۸۱
۹	۷	راجہ جیتہ	راجہ جیتے جو کے قیصون نیچے	۲۱	۱۶	سنہ ۱۲۳۵	سنہ ۱۲۴۵	۲۶	۱۹	۱۹	۲۹

ایضاً حصہ دوم

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۴۹	۱۰	بیان کرن	بیاکرن	۵۷	۱	بندکیے	بند لیکے	۵	۱۷	سنہت	نب
۵۲	۱۳	دس	ادس	۵۲	۰	بیرجا	بوجن جا	۔	۹	لگا	لگے
۵۵	۱۲	رودرزن	رودرمن جسر	۵۹	۴	زسنگرپور	نرسنگھ پور	۳	۵	مرکان	ترکان
۵۶	۵	مدہولی	مدہوبنی	۶۵	۱۵	ببار	بہار			[illegible]	

ایضاً حصہ سوم

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۔	۲	شانترتہ	سنترتہ	۱۰۹	۵	پان	پی	۲۰	۷	جو فورا	[illegible]
"	۱۳	گیہون	گون	۱۳۱	۲	مستعن	مستعفہ	۲۲	۱۰	نارگر	[illegible]
"	۱۵	چھہ	چہرہ	۲۳	۴	کسیں	کسیل	"	۱۳	[illegible]	[illegible]
۹	۲	لڑا	گرا	۱۰۰	۔	سیکڑی	سیکڑوی	۲۰	۵	[illegible]	[illegible]

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۱۳۶	۳	اور کسی	اور کبھی	۱۴۲	۲	سنہ ۱۲۸۰	سنہ ۱۳۸۹	۱۶۳	۱	بڑی	طیاری
//	۵	کی	کا	۱۴۶	۴	سنہ [illegible]	سنہ ۱۰۰۵ھ	//	۳	بنائی	بنائی گئی تھی
۱۳۹	۱۸	اوسکا	اوس وقت بیربل کا	//	//	شاہجہاں بادشاہ	اکبر بادشاہ	۱۶۵	۱۱	کے	کے لیے
۱۴۰	۲	دیبی کو	دیبی کا	۱۴۷	۱۳	مہاراجہ بیری سنگھ	راجہ جو سنگھ	۱۶۷	۹	جیسر	جیسلمیر
۱۴۱	۲	چا	[illegible]	//	۱۴	رہمن	برہمن	۱۶۸	۳	نفر	نفر آدمی
۱۴۳	۳	متراد	استمداد	//	۱۴	برت	مدت	۱۷۰	۱	شعار	اشعار
//	۵	ہیوسین	ہیم سین	۱۵۷	۴	گورنری	لفٹنٹ گورنری	۱۷۱	۲	ہین	ہین ہیمین
//	۱۰	راجہ بل	راجہ تل	۱۶۱	۱۲	ڈاکٹرکٹر	ڈاکٹر	۱۸۳	۱۵	دمعلم	ذی علم

ایضاً حصہ چہارم

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۱۸۷	۸	دہل سنگہ	بل دو بل سنگہ	۲۲۲	۱۵	بن	مین	۲۷۱	۲	کو	کو دیا
//	۱	سیاہی	سپاہی	۲۲۸	۴	درانٹر	رائٹر	//	۱۴	علہ	علیہ
۱۹۳	۷	دو تین	تین	//	۹	سوبہراو	سوندہو	۲۸۲	۵	کنول کے	کنول لے
۱۹۷	۹	گوپال داس	گوپال داس کے	۲۰۷	۱۰	دہرہرا	دہرہرہ	۲۸۲	۹	ای	اعلی
۲۰۰	۱۷	بہنگہ	ور بہنگہ	۲۶۴	۱۷	اپنی	یہی	۲۹۴	۵	موضع	موضع کو بہیا
۲۰۱	[illegible]	بچہ لے	کے پوتے	۲۶۴	۱۰	غلام حیدر خان	غلام حید خان	۲۹۵	۷	روبروسے	اوپر سے
۲۰۲	۱۲	مل	محل	۲۶۹	۱۲	لغرض	الغرض	۲۹۸	۳	ہمیشہ	ہمیشہ
۲۰۵	۹	دے	پردے	۲۷۵	۱۷	اگر	اگر	۲	۲	x	x

تمت الحمد والمنہ کہ کتاب ... باہتمام راجی رحمت رب احد محمد عبد الصمد تاجر

حلیہ الطبع در بر کشیدہ موجب نشاط خاطر ناظرین گردید

اطلاع

واضح ہو کہ اس ہیچمدان

نے کتاب ہذا بکمال تحقیق و تدقیق صحیح

… اور اس کی تالیف میں راقم

کا … صرف ہوا … شائقین کے …

… شائع کیا امید کہ کوئی صاحب بدون اجازت

راقم کے اس کتاب کو … تالیف

محفوظ ہے … مطلوب ہوں

… فقط

راقم

بہاری لال فطرت وکیل عدالت منصفی

…